

Toronto University Library

Presented by

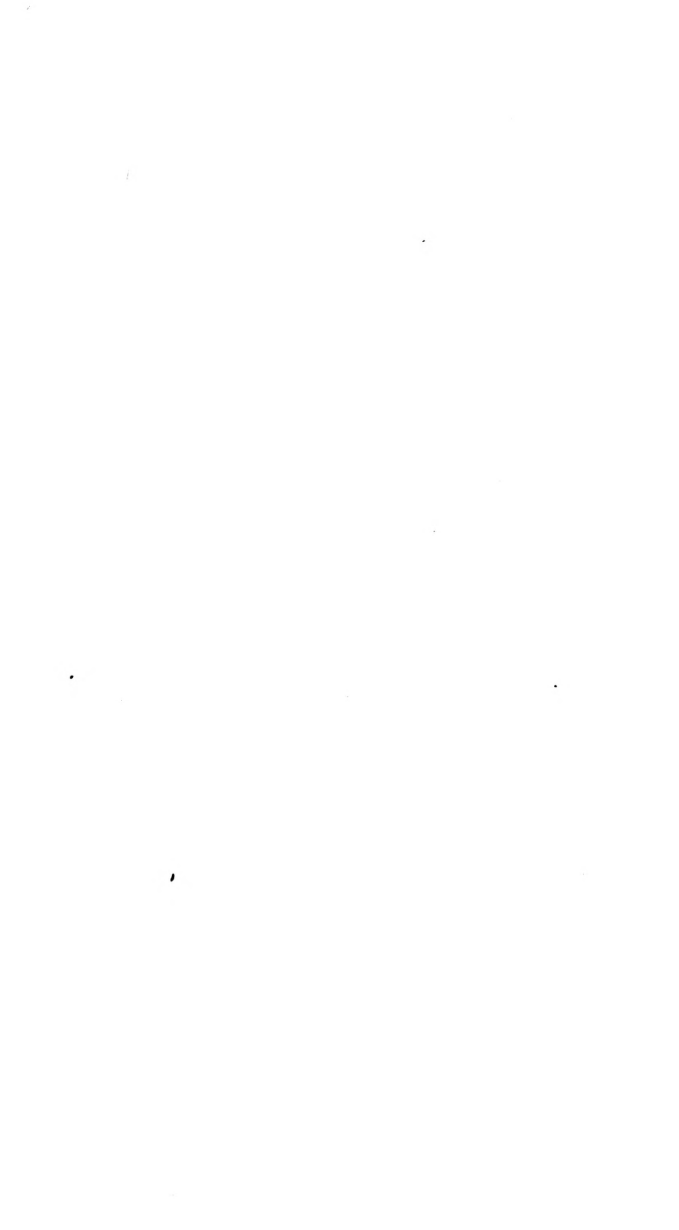
Bernhard Sauchnick Leipzig
through the Committee formed in

The Old Country

to aid in replacing the loss caused by

The disastrous Fire of February the 14th 1890

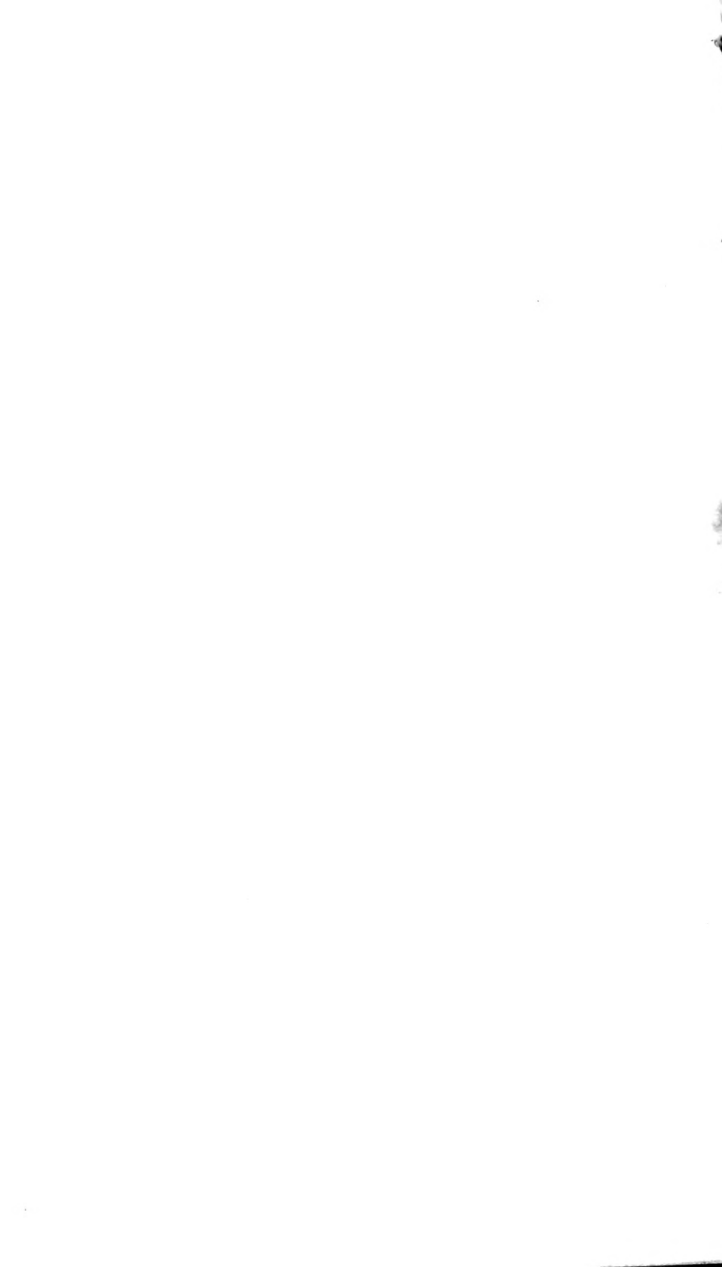

TITUS LIVIUS.

:

LL
L7888 H

(TITI LIVI)

AB VRBE CONDITA

LIBRI.

EDIDIT

MARTINUS HERTZ.

VOL. I.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIAE MDCCCLVII.

11
11 33 77 11

T. LIVII PATAVINI PROLUSIO.

Artis antiquae opera Titi Livii Patavini faciem atque habitum posterorum memoriae mandantia adhuc desiderantur.¹ id vero non impedivit eius populares, quominus monumento, quod ad servanda ossa Livii anno p. C. n. 1413 (i. e. centum triginta novem annos post Antenoris sepulcrum apud ipsos detectum) 'in plumbea capsula apud sacras aedes D. Iustinae' si dis placet 'inventum' in curia patria exstruxerunt, fictitium eius simulacrum marmore exsculptum imponerent, quod simulacrum etiamsi ab Alexandro Bassiano, antiquitatis praeclarissimo, ut ait Tomasinus, cultore inventum dono accepit civitas, 'praeclarissimus' tamen ille 'antiquitatis cultor,' quantum equidem scio, non addidit, unde oris Liviani ductus eo expressos esse sibi constaret.² neque opus erat: nam is est Italorum patriae amor, ut, quod per se summa laude dignum est, unaquaeque civitas clarorum civium memoriam avidè expetat, diligenter investiget, religiose colat, magnifice exornet; idem vero ille amor vel ipse tam occaecatus esse solet vel alios occaecandi tam studiosus, ut splendida atque speciosa prae veris ac modestis cupide arripiat, amplectatur, propaget.

Haud igitur mirum est, quod homo Patavinus quamvis ad summas ecclesiae dignitates evectus tenuia memoriae Livianae apud ipsos ve-

teres vestigia amplificare pallidosque imaginis inde eliciendae colores inanum coniecturarum ineptarumque fabularum ope vividiores reddere conatus est, Iacobum Philippum Tomasinum dico episcopum Aemoniensem, qui Patavii a. 1630 edidit libellum 'Titus Livius Patavinus' inscriptum, quem libellum saepe repetitum⁴ incurioseque, ut fit, exceptum ii qui postea Livii vitam enarraverunt scriptores⁵ duces ita sibi elegerunt, ut passim quidem iudicio magis sobrio adhibito Tomasini *garrulitas* refellerent, in universum tamen vestigia eius secunde premerent, nec his certiora attulit vita T. Livii ex cod. ms. bibl. coll. novi Oxoniensis in editione Livii Hearniana in lucem protracta, quae certis fabricae cuiusdam saeculi quinti decimi, ut ita dicam, signis notata est.⁶

Nostris demum diebus cum accuratius in fontes historiae Romanae inquirere et ipse coepisset et alios docuisset Bertholdus Georgius Niebuhrius his quoque tenebris lux illata est, quam ob rem cum alii laudandi sunt, quos suo quemque loco data oportunitate nominabimus, tum Fridericus Lachmannus Caroli frater qui in utraque de fontibus historiarum T. Livii commentatione (Gottingae a. 1822 et a. 1828. 4) multa huc pertinentia studiose investigavit, recentium horum studiorum in rebus

1 cf. Boettigerum in Liv. ed. Kreyssig. Lips. 1829. I. p. XIV sqq. optusc. II, 364 sq.

2 Tomasini T. Liv. Patav. cap. IX. X. (XV. I, 22 sqq. Liv. Drakenb. ed., qua utor, Stuttg.)

3 Laur. Pignorius origine di Padova (Pad. 1625. 4) c. XVII. p. 133 M. Claudii Marcelli caput esse censuit, vulgus teste eodem Lentuli Marcellini.

4 cum seorsim Amstelod. 1670 tum in edd. Livianis et Drakenborehlana XV, I, 8 sqq. et Bipontina (I. p. III sqq.)

5 cf. ne multos sim quos I. Baehrius lit. Lat. hist. II, 87 n. I. ed. tert.

6 in fine testimoniorum de T. Livio huius ed. vol. I. (Oxon. a. 1708) praemissorum.

Livii indagandis positorum proventus post alios, inter quos Lud. Prellerum⁷ honoris causa nominò, satis diligenter collegerunt L. E. Koehlerus,⁸ Matthias Weingaertnerus,⁹ uterque olim Berolini scholarum mearum Livianarum auditoribus adscriptus, C. I. Gryсарus,¹⁰ cum Meiero, Schneidewino, Hermannò, Walzio, Schweglero, Wüstemanno, Schneidero, Ambroschio literis his nostris funesto quodam ac lugubri fato nuper creptus, quo divinam quandam iram philologiae et philologis portendi auguraremur, nisi praeter Fr. Creuzerum, Nestorem philologorum, senes illos venerabiles literarum nostrarum duces atque antesignanos, Boeckhium, Welckerum, Lobeckium, Bekkerum, Thierschium, quique proxime aetate eos sequuntur Schoemannum, Goettlingium, Doederleinum, Meinekium laetos vegetosque vigere gratissimo erga summum numen animo nobis esset agnoscendum. omnia vero optime proventus illos composuit, digessit, auxit Guillelmus Weissenbornius,¹¹ vir multis nominibus de his studiis optime meritus. mihi pro operis instituti rationibus provinciam hanc denuo suscipienti nec olim refutata iterum congerere in animo est

quasi si messor per messimum quemque spicum collegit
nec longis hariolationum ambagibus ea persequi, quae sciri nequeunt.

Titum Livium¹² Patavii natum esse iam inter omnes constat, postquam intellectum est, nihil aliud

7 in Pauly encycl. reali III, 1120—1128.

8 de T. Livii Pat. vita ac moribus, fasc. I. Berol. 1851, diss. inaug.

9 de T. Livii vita part. I. Berol. 1852, diss. inaug.

10 part. Liv. selectarum vol. I. (Vindob. 1854, ed. alt. 1857) praef.

11 praef. vol. I. ed. Livii coll. Hauptio-Sampsonianae insertae (Lips. 1853, ed. alt. 1856).

12 nomen Livii Pottio *die Personennamen* p. 592 libellum colorem indicare videtur. alias rationes cum alii proposuerunt tum Glueckius in nunt. d. Mon. 39, III, 8, 59, *die b. Cäsar vorkommenden kelt. Namen* Monac. 1857 p. 47, qui cf.

nec Statium significare, qui Timavi eum vocat alumnum,¹³ nec Martialem, apud quem Apona tellus Livio suo dicitur censeri.¹⁴

Natus est Livius secundum Hieronymi ad Eusebii chronicon annotationem ex Suetonii de viris illustribus opere excerptam¹⁵ Ol. 180, 2 secundum ed. Scaligeranam, duobis annis post secundum ed. Angeli Maii i. e. anno urbis aut 695 aut 697, ante Chr. n. aut 59 aut 57, cui temporis notae quominus calculum adiciamus nil quidem obstat: satis lubrica tamen eo redditur, quod ibi cum Livio coniungitur M. Valerius Messalla, quem aliquot annis ante natum esse unanimiti consensu virorum doctorum computationes certatim institutae docuerunt.¹⁶

Ortus igitur est Livius in urbe pervetusta,¹⁷ quae, quamvis numero civium et copia divitiarum mercatura et fabricis parta polleat,¹⁸ caestae tamen antiquitatis mores ita servavit,¹⁹ ut candore animi morumque integritate Livius ipsa fere origine sua imbutus videretur, ortus est aetate, qua Romana respublica post tot tantaque certamina adversus totum fere terrarum orbem gesta viatrix quidem evaserat et in summo poten-

13 silv. III, 7, 55 sq.

14 epigr. I, 61, 3.

15 libellum Suetonianum historicos quoque amplexum esse, quod olim negavit Ritschelius (mus. phil. II, 622 = parerg. I, 618 sq.), mihi persuasit Theodorus Mommsenius (comm. class. phil. hist. soc. lit. Saxon. I, 674, 678).

16 de ipso tamen anno Valerii natali vv. dd. inter se dissentiunt, cf. modo Lud. Wiesium de M. Valerii Messallae vita et scriptis p. 43 sqq., B. Borghesium observ. numismat. dec. VIII, obs. 10 in art. Arcad. a. 1822 XVI, 243 sqq., C. F. Hermannum disp. de script. ill. quorum tempora Hier. ad Euseb. chron. annot. p. 13 sq.; Hieronymi sententiam defendere conatus est Clinto fast. Hell. III, 273, inter varias opiniones fluctantem videmus D. G. Mollerum in disp. circulari de M. Val. Corv. Messalla sub praesidio D. G. M. proponit I. F. Weisbeck Aitdorffii a. 1849 p. 3.

17 cf. Verg. Aen. I, 242 sqq. Pomp. Mel. II, 4, 2 coll. Liv. I, 1.

18 Strab. V, 1, 7, 12 p. 213, 218 Cas. coll. III, 5, 3 p. 169, Pomp. Mel. I, 1.

19 cf. II, a Weissenbornio I, c. p. 7 ed. qua utor alt. allatos: Plin. epp. I, 14, 6 Mart. epigr. XI, 16, 8 sq.

tiae fastigio locata esse videbatur. intestinae tamen discordiae non ipsius reipublicae salutem spectantes, sed singulorum hominum ambitioni inservientes, urbem dilacerabant atque foedabant: 'non Cinnae, non Sullae longa dominatio' fuerat atque iam in eo erat respublica, ut 'Pompeii Crassique potentia cito in Caesarem, Lepidi atque Antonii arma in Augustum' essent cessura: quibus in certaminibus a liberata reipublicae partibus stetisse Patavinum ex loco Ciceroniano or. Philipp. XII, 4, 10 dudum a vv. dd. probatum est.²⁰ haud igitur mirum, quod iisdem partibus Livius sese addixit. at per tristissima illa discordiarum civilium tempora literae Latinae, in primis pedestres, eloquentiam dico et grammaticam et historiam, lacte efflorescebant indeque in provincias studiorum liberalium bonarumque artium amor propagabatur. nonnullos de notissimis doctoribus peregre docuisse maxime in Gallia togata narrat Suetonius²¹ ac Gallia cisalpina autem unum, si Hieronymum sequimur, natalem Livii et ipsa iam procreaverat Catullum, Cornelium Nepotem, Vergilium. liberalem igitur educationem Livio Patavii et obtingere potuisse et obtigisse per se patet: si Tomasium²² audimus, ut nugarum eius exemplum aliquod afferam, 'a parentibus in literariam palaestram missus egregia sua indole, ingenio perspicaci, vasta memoria primis in artibus mire profecit. mox philosophiae opera praestita naturae totius arcana exhaustit. inde iurisprudentiae et politicae se totum addixit, ut ornatum verborum et copiam, naturae

donum, sententiarum ponderibus augetur.' equidem id unum affirmari posse credo, Livium scholae magis quam vitae didicisse. nam, ut libere fatear, non dubito, quin ipse per aliquod certe vitae tempus artis rhetoricae, fortassis etiam philosophiae doctoris munere functus sit. quod num Patavii inierit an Romae demum, quo postea cum transmigrasse et ea nos docent, quae infra de vita eius narrabuntur, et multi librorum ab urbe condita loci probant,²³ scholam aperuerit non dispicio. id ipsum vero vitae genus cum elegisse eorum in primis librorum, quos praeter historias conscripsit, ratio videtur innuere. 'scripsit enim et dialogos, quos non magis philosophiae adnumerare possis quam historiae,²⁴ et ex professo philosophiam continentis libros,'²⁵ quibus haud medioeriter in philosophia versatum eum se praestitisse, probat iudicium Senecae, qui Papirio Fabiano tres modo scriptores philosophos praeponeudos esse censet, Ciceronem, Asinium Pollionem, Livium. at multo magis in scholae umbram nos deducunt, quae ex libris Livii rhetoricis afferuntur. etiamsi enim negaturus sis, huc pertinere epistulam ad filium scriptam,²⁶ qua quinam potissimum auctores legendi sint rectissimo iudicio adhibito praescripsit Livius, etiamsi ad eandem epistulam eum Osanno²⁷ referas narratiunculam et ipsam a Quintiliano apud Li-

²⁰ cf. modo Morhofium de Patavinitate Liv.

c. II. (ap. Drakenb. XV, 1, 60 sq.) Gustavum Schwabium disp. de Livio et Timagene historiarum scriptoribus aemulis Stuttg. a. 1834 p. 24 n. 47 l. Maer. sat. I, 11, 22.

²¹ de ill. gramm. c. 3 cf. Bernhardt lit. Lat. hist. ann. 53. 163 p. 73. 219 ed. tert. Lagus studia Latina provincialium Helsingforsiae a. 1849 p. 29 sqq.

²² l. c. cap. I, p. 10 Drb.

²³ cf. quae congegit Koehlerus l. c. p. 26 sqq.

²⁴ conferendi videntur hi dialogi cum Varonis *λογιστολογιαί*, ad quorum normam fortasse aptati erant, nisi quod in his numerum vestigia apparent (cf. Roeperum philol. VIII, 277 sq.). nam *λογιστολογιαί* et ipsum argumentum (cf. Ritschelium mus. phil. VI, 543, cui consentit Krahnertus Varronis Curio Neobrandenb. 1851 p. 17, frustra, opinor, obloquitur Mercklinus philol. III, 423) et dialogi forma (v. Ritschelium de Varr. logist. p. XII sq. mus. phil. VI, 542 sqq. 552 sq. assentient Mercklinio l. l.) omnino respondent descriptioni operis Liviani a Seneca traditae.

²⁵ L. Sen. epp. XVI, 5 ep. 100), 9.

²⁶ Quint. I. O. X, 1, 39 cf. II, 5, 20.

²⁷ adnot. crit. in Quint. I. O. lib. X. part. 3 p. 19.

vium inventam, qua rhetoris cuiusdam officinam intrare iubemur,²⁸ tamen vix negabis, rhetorem sapere quod Seneca rhetor iudicium de quorundam oratorum eloquentia rhetoris cuiusdam eiusque Graeculi verbis Livium tulisse refert.²⁹ quodsi vero Suidas³⁰ narrat, aemulationem quandam extitisse inter Livium et Cornutum quendam, quem *ἰστορικὸν* quidem fuisse dicit, ut tamen cum philosopho Lep-tita sive ipse sive librarii eum confuderint,³¹ et Cornuto plures quidem affuisse auditores, Livio tamen doctiores et ingeniosiores, equidem hoc, si modo Cornutus ille historiae auctor revera extitit, cum Thorbeckio³² ad recitationes operis historiae quam cum Vossio³³ ad scholas Livii rhetoricas referre malim. illius ipsius operis habitum tali vitae conditioni quam maxime respondere infra accuratius videbimus: hic Friderici Lachmanni verba notasse satis habeo, qui 'multa' ait³⁴ 'produnt hominem, qui inter philosophica et rhetorica studia eutritus numquam ad rempublicam et ad castra accessit.' atque ipsos horum studiorum fetus plerosque Livium iuvenem Patavii fortasse etiam tunc morantem edidisse probabile est, ut tamen epistula ad filium scripta,

quae certe his ac similibus studiis operam navasse Livium docet, documento sit, ne proveciore quidem aetate hanc literarum provinciam ab eo omnino esse desertam.³⁵

Romae iam aliquot annis ante pugnam Aetiicam versabatur: ibi enim circa ipsum hoc tempus, quod infra diligentius explorandum erit, historiarum libros scribere orsus est: nam Patavii primam eorum decadem confectam esse, probatum ivit, sed non probavit Christianus Krusius;³⁶ Patavii tamen satis diu eum commoratum esse³⁷ vel saepius ac diutius eo rediisse cum eo concludi posse videtur, quod C. Cornelium augere Patavinum Livii amicum dicit Plutarchus³⁸, tum eo, quod passim oppidi agrique Patavini atque eorum historiae accuratam eamque partim ex ipsis fontibus, ut videtur, Patavinis hauritam prae se fert notitiam.³⁹

Romae Livius in Augusti notitiam pervenit⁴⁰ ac vel familiaris imperatore usum esse et ipse se Livius dicit lib. III, c. 20 et Tacitus narrat ab exc. Aug. III, 34. defendit ibi se Cremutius Cordus

²⁸ cf. Weingaertnerum l. l. p. 40 sq.

²⁹ diss. hist. crit. de fide Livii recte aestimanda Lips. 1812 sect. 2 §. 16 p. 46 sqq. cf. Lachmannum de font. Liv. I, 15 sq. — 'Et sunt qui existimant, cum Patavii tantum scripsisse ac Romam libris seu bibliothecarum custodiibus per decadas eum misisse nec quenquam eo scribente secum conferre potuisse. alii vero non Patavii tantum, sed et Romae aliquando seu rure, apud quod haud longe Roma sibi solitariam mansionem delegerat.' vita Oxon. ap. Hearnium.

³⁰ sic quoque vita Oxon.: 'Qui quum iam doctrinis eruditus et aetate provecus esset, Romam se conferens et eque-atri adscriptus ordini, ad scribendas Romanorum historias animum apposuit.'

³¹ vit. Caes. 47 cf. Iul. Obseq. 85 (125) p. 135, 10 Iahn.

³² cf. I, l. V, 31 sq. X, 2 al. coll. Lachmanno l. c. I, 22 sq. Weingaertnerno l. c. p. 14 sqq.

³³ 'Vielleicht wegen Verwandtschaft mit der gens Livia' F. A. Wolfius l. ann. 34 l. cf. G. E. Muellerum *hist. crit. Einleitung* etc. III, 95 sq. Eberhardius de statu lit. eleg. ap. Rom. p. 224, 226 vers. Kordesianae opinatur, Livium ab Augusto Romam ad aulam Palatinam arrecessitum esse, ut et Claudii educationi praecisset et — amplissimam historiam ab u. c. usque ad suam aetatem conscriberet.

²⁸ ibid. VIII, 2, 18.

²⁹ M. Sen. controv. XXV, p. 284 sq. Bip. aliquatenus huc quoque pertinent, quae ibid. XXIV, p. 274 referuntur, ubi ipse Livius Salustium vituperans Demosthenis aliquam sententiam Thucydidi videtur tribuere; epistolae ad filium h. l. adnumerandum esse coniecit F. Lachmannus l. c. II, 75 n. 2.

³⁰ s. v. *Κοροῦτος* II, 346 sq. Bhdv.

³¹ cf. de hac questione Vossium de hist. lit. I, 26 p. 137 ed. alt. Bruckerum hist. crit. phil. II, 538 Reimarum ad Dion. Cass. LXII, 29 Villosionum prolegg. ad Cornutum de nat. deor. p. XX sq. ed. Osann. ibique Osannum p. XXI, n. * O. Iahnium prolegg. ad Pers. p. IX.

³² de C. Asinii Pollionis vita et studiis doctrinae p. 105, cui calculum adiecit Lachmannus l. l. I, 5.

³³ l. c. p. 136 sq.

³⁴ l. c. I, 105 cf. F. A. Wolfium schol. de lit. Lat. hist. p. 267 ed. Guertler: 'In welchen Verhältnissen er gelebt weiss man nicht; er scheint als homme de lettres gelebt (und sich ausschliessungsweise auf die Geschichtschreibung gelegt) zu haben.'

oratione in senatu habita adversus novum ac tunc primum auditum crimen, quod editis annalibus laudatoque M. Bruto C. Cassium Romanorum ultimum dixisset. 'T. Livius,' inquit 'eloquentiae ac fidei praeclarus in primis, Cn. Pompeium tantis laudibus tulit, ut Pompeianum eum Augustus appellaret; neque id amicitiae eorum officit. Scipionem, Afranium, hunc ipsum Cassium, hunc Brutum nusquam latrones et parricidas, quae nunc vocabula imponuntur, saepe ut insignis viros nominat.' servavit igitur Livius, quamvis in principis familiaritatem pervenisset, libere sentiendi libereque dicendi facultatem: munus publicum, quod supra iam indicavimus, nec ambiit nec obtinuit is, qui id historiae conscribendae laboris praemium petiit, ut se a conspectu malorum, quae sua tot per annos vidisset aetas, tantisper certe averteret, dum prisca tota illa mente repeteret, omnis expers curae, quae scribentis animum etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset.⁴¹ aulae tamen principis eum perpetua constantique mutuae fidei vinculo coniunctum fuisse, demonstrat, quod historiam scribere Livio hortante aggressus esse in adolescentia dicitur Claudius:⁴² qui cum anno a. C. n. 10 natus sit, vix ante totidem p. C. n. annos Livius tale ei dederit consilium. hoc igitur tempore Romae etiam tunc commorabatur. septem vero annis post, si Hieronymo fides habenda est, diem supremum obiit Patavii eodemque anno teste eodem Hieronymo 'Ovidius poeta in exilio diem obiit et iuxta oppidum Tomos sepelitur.' utrumque vero eodem die, Kal. Ian., obiisse, id solum Apuleii personati apud Cae-

lium Rhodiginum testimonio nititur.⁴³

Inmortalis vero Livius redditus est eo opere, quod etiamsi quarta modo eius pars temporis iniuria ad nos propagatum est, tamen omnium historiae Romanae monumentorum, quae etiam nunc extant, amplissimum merito habetur et exornatissimum, libros dico ab urbe condita centum quadraginta duo, quibus res Romanorum gestas inde a primordio usque ad suam aetatem prosecutus est: ultimo enim libro 'bellum adversus Germanorum trans Rhenum civitates gestum' ipsiusque Drusi mors (a. u. c. 745) enarrata erant,⁴⁴ ac mihi certe non dubitandum esse videtur, quin Livius vel ultra hunc terminum opus continuaturus fuerit, nisi sive viribus defectus sive morte oppressus esset. nam, ne urgeam, ipsum centum quadraginta duorum librorum numerum non rotundum, ut ita dicam, clausumque videri, ipsa Augusti mors operi longinquo terminum et iustiore et splendidiorem imposuisset.⁴⁵ certe ultra Augusti mortem et deinceps ad extremum usque spiritum his libris scribendis operam a Livio navatam esse, docet periochae libri CXXI. Liviani titulus in codice Nazariano servatus 'ex lib. CXXI. qui editus post excessum Augusti dicitur.'⁴⁶ quod si ita intellegimus, ut ipsius libri confectionem statim secuta

43 lect. antiq. XIII, 1. p. 859 ed. Colon. Allobr. a. 1620 (Mai praef. ad L. Caecil. Minut. Apul. p. XXV sq. ed. Osann.) cf. Bayle dict. hist. et crit. s. v. Ovide not. N t. III. p. 565 ed. Bas. a. 1738. animi causa ex D. G. Molleri disp. circulari de T. Livio (Altdorfii a. 1688 p. 46) haec describere liceat: 'Ceterum quae de morte Livii in Cosmographia M. Joh. Rauw part. 2. cap. 7 fol. 244 leguntur, non tam refutationem, quam risum merentur, sunt: quae ista: *Aus der Stadt Padua ist burtig gewesen Titus Livius der Römische u Historien Schreiber, ist gestorben Anno Christi 1451. 14. Kalend. Septembr. seines alters 576. Jahr.*'

44 cf. periocham libri huius Liv. CXXXII. coll. Dion. Cassio LV, 1 quosque praeterea laudat Fischerus *röm. Zeitafeln* ad a. u. 745.

45 v. Niebuhrum schol. de hist. Rom. l. 46 sq. ed. Isler, Weissenbornium l. l. p. 10.

46 Titii Livii periochae ed. O. Iahn p. 102, 18 sq.

41 praef. §. 5.

42 Suet. Claud. 41, unde Claudio Livium praeceptorem datum esse colligit Tomasius l. c. cap. II. 'ut illum eloquentiae studiis et dignis imperio moribus informaret,' quod mihi nec Bernhardus persuasit hist. lit. Lat. p. 610 n. 498 ed. 1erit.

sit editio, libros unum et viginti extremos trium annorum spatio conscripsisse Livius censendus est. toti vero operi componendo amplius quadraginta annos insumpsit. nam ipsum librum primum inter annos urbis 727 et 729 scriptum esse docet quod 'bis deinde' capite eius libri undevicesimo inquit 'Janus post Numae regnum clausus fuit, semel T. Manlio consule post Punicum primum perfectum bellum, iterum, quod nostrae actati dii dederunt ut videremus, post bellum Aetiacum ab imperatore Caesare Augusto pace terra marique parata:' ipso enim anno 729 post expeditionem adversus Cantabros susceptam tertium Janus clausus est, Augusti vero cognomen anno demum 727 Octavianus Caesar accepit. per se igitur probabile est, librum nomen certe post annum 731 ac fortasse, si initium operis paulo tardius Livio cessit, haud diu post annum 731 conscriptum esse, etiamsi argumenta, quibus niscus Gustavus Schwabius⁴⁷ ei tempore librum illum assignavit, magis ingeniosa quam vera esse videantur; neque, si Livius deinceps secundum ipsam temporis seriem opus suum confecit, quod certe probabile est, argumento ex lib. XXVIII cap. 12 ducto egebimus, ut probemus, hunc librum non ante a. 735 scriptum esse, quo demum anno iterum finito bello Cantabrio Hispania 'ductu auspicioque Caesaris Augusti perdomita' dici poterat.⁴⁸

Ante opus absolutum nonnulla inde deprompta singillatim in hominum notitiam venisse et recitatae et editae singulis sive libris sive partibus et Suidae locus supra ex-

47 disp. de Livio et Timagene c. pag. 8. eundem librum post Drusi demum expeditiones conscriptum esse ex cap. 36 initio 'silva erat Cimbrina magis tam invia atque horrida quam nuper fuere Germanici saltus, nulli ad eam diem ne mercatorum quidem adita' rationatus est Niebuhrus hist. R. III. 327. cf. schol. de hist. Rom. I. 45 at v. Lachmannum I. I. I. 47 Prellerum I. c. p. 1121 n. *

48 v. Lachmannum I. c. Od. Muellerum opp. min. I. 40.

citatus docet, dummodo recte eum interpretati simus, et titulus singularis librorum belli civilis, qui singularis libris a centesimo nono usque ad centesimum sextum decimum in cod. periocharum Nazariano praefixus est⁴⁹ et Asinii Polionis illud de Patavinitate Livii iudicium: Asinius enim a. p. C. n. 5 decessit ex Hieronymi ad chronicon Eusebii sententia.⁵⁰ recitationibus vero Livii Augustum adfuisse, qui 'recitantes et benigne et patienter audivit nec tantum carmina et historias, sed et orationes et dialogos'⁵¹ non abnuerim, etiamsi non perspicio, cur id corollarium, quod lib. III c. 20 §. 4 addidit Livius, non ante eum librum sive lectum sive auditum adici potuerit;⁵² Pompeianum tamen Augustus vix eum appellaverit,⁵³ antequam ex ipso libro LXXXV. et proxime sequentibus eius de bellis civilibus narrationem cognovisset. etiamsi porro, id quod mihi certe secus videtur, nulladum operis parte in publicum emissa, volumine quodam sic orsus sit Livius,⁵⁴ satis iam sibi gloriae quaesitum et potuisse se desiderare, ni animus iniquis pasceretur opere. tali tamen existimatione apud aequales fruebatur,⁵⁵ qualem nec rhetor Livius nec philosophus, sed unus historicus Livius sibi peperisse censendus est, nec sola expectatione fetus futuri, sed aliquot certe libris

49 Livi perios hae ed. labn p. 91, 21 sq. etc. cf. schol. Lucani X. 471. 519 (ubi pro XIV. lege IV. ex emendatione Ottonis act. ant. Marb. 1850 p. 317) 521.

50 cui non refragatur Tacitus dial. de or. c. 17 'paene ad extremum' Augusti 'principatum durasse' cum adnotans (cf. C. F. Hermannum de scriptoribus ill., quorum tempora Hieronymus ad Eusebii chronica annotavit, p. 26 sq.), absolutum certe opus Livii Polio videre non potuit.

51 Suet. Octavian. 89.

52 haec dicta sunt adversus Niebuhrum hist. Rom. II. 517 n. 1011 cf. Weissenbornii adnot. ad Liv. I. c. §. 11. Koehlerus I. c. p. 18 sq. n. 1.

53 Tac. ab exe. d. Aug. III. 34.

54 Plin. nat. hist. praef. §. 16.

55 cf. modo quae et Plin. minor narrat epp. II. 3 coll. Hieron. ep. 53 et M. Seneca controvv. lib. V. prooem.

vulgo notis: nam totum opus non ante mortem Livii absolutum esse videri supra exposuimus.

‘Ab urbe condita libros’ opus Livianum nominandum esse et optimorum atque antiquissimorum librorum manuscriptorum duce codice rescripto Veronensi⁵⁶ tituli ac subscriptiones singulis libris et periochis additae probant et grammaticorum consensus, unde hanc inscriptionem merito elieuit et defendit Niebuhrus.⁵⁷ eodem modo ‘a fine Aufidii Bassi’ libros triginta unum conscripsit Plinius maior, ‘ab excessu divi Augusti’ libros sedecim Tacitus, illamque inscriptionem ab ipso Livio profectam esse docet initium libri sexti⁵⁸ a Weissenbornio⁵⁹ merito huc relatum atque eodem ducit Plinius l. in ann. 54 c., ubi de ‘historiarum’ Livii, ‘quas repetit ab origine urbis quodam volumine’ loquitur: nam ‘historiarum’ vel ‘historiarum ab urbe condita’ inscriptio non magis inde deducenda est quam ‘annalium’ ex ipso Livio XXXIII, 13, 2,⁶⁰ ne de Firmico Materno⁶¹ loquar, cui Livii nomen prava quamvis summi auctoris I. F. Gronovii coniectura illatum est.

Opus ab ipso auctore in eosdem libros divisum esse, quibus etiam nunc distinguitur, apparet ex compluribus locis veluti ex exordiis li-

⁵⁶ mus. Rhen. ed. Niebuhr et Brandis II, 337.

⁵⁷ opp. min. hist. et phil. II, 241. quae inscriptio immerito, me quidem iudice, manca esse videtur Friderico Haasio in praestantissima de Tac. vita, ingenio, scriptis comm. ed. Taciti ab ipso emissae vol. I. p. XXII. n. 94.

⁵⁸ ‘Quae ab condita urbe Roma ad captam urbem eandem Romani... gessere, foris bella, domi seditiones, quinque libris exposui’ etc. 59 l. c. p. 11.

⁶⁰ ‘Ceterum et mihi vetustas res scribenti nescio quo pacto antiquus fit animus et quaedam religio tenet quae illi prudentissimi viri publice suscipienda censuerint. ea pro dignis habere, quae in meos annales referam.

⁶¹ de errore prof. rel. c. VI. extr. f. 7a, 17 ed. Bursiani, qui praef. p. XII. iure suo Gronovii coniecturam respuit pro ‘nam sicut in libris annalibus invenimus, Bacchanalitorum scelera Aebutio quodam adolescente deferente detecta sunt’ scribendum esse ‘in Livii annalibus.’

bri sexti (cf. ann. 58) et tricesimi primi; centum vero quadraginta duorum librorum numerum recte supra nos posuisse evincunt periochae singulorum librorum ab incerto auctore ex Livii opere excerptae ac nobis servatae praeter librorum CXXXVI. et CXXXVII. periochas, quae casu perierunt. nam ‘quod Franciscus Ritterus in annalium ab antiquariis Rhenanis editorum fasciculo XVII p. 6 suspicatus est, etiam in fine quorundam a Livio scriptorum librorum periocha periisse, non satis firmis argumentis niti videtur.’⁶² omnium vero horum librorum, ut iam significavimus, quartam modo partem manibus hodie tenemus, libros scilicet I—X et XXI—XXXV ut triginta quinque praeter nonnullos quintae decadis, qui lacunosi sunt, integris fere servatis centum et septem perierint. libri hi superstites enarrant res Romanorum gestas et ab urbe condita usque ad a. n. 461 i. e. paene ad finem belli alterius Samnitici et ab initio belli Punici alterius a. n. 536 usque ad triumphum ab Aemilio Paulo de Macedonibus actum a. n. 587. praeterea et frustula quaedam libri nonagesimi primi a P. I. Brunsio Lubecensi detecta sunt anno saeculi praeteriti septuagesimo altero Romae in cod. bibl. Vaticanae Palatino rescripto 24 atque insequenti anno ab eodem edita⁶³ et aliae quaedam universi operis reliquiae passim a posterioribus scriptoribus, imprimis a grammaticis servantur, quae ad calcem editionum Livii recentiorum adiectae esse

⁶² verba sunt Ottonis Iahnii in ed. harum periocharum p. XIII, qui cf. coll. Weissenbornio l. c. p. 10.

⁶³ Hamburgi 1773 fol. de reliquis huius fragmenti editionibus cf. Schweigerum *Handbuch d. class. Bibliogr.* II, 1, 543 sq. inter quas nominandae sunt cum Giovenazzii (ed. Cancellarius Romae 1773) et Kreyssigii (Chemnit. 1807 etc. cf. ann. eius I ad comm. de T. Liv. hist. rel. ex palimps. Tol. erutis p. 3) curae tum editio Niebuhriana in M. Tollii Ciceronis or. pro M. Fonteio et pro C. Fabirio fragm. etc. Romae 1820 p. 85 sqq. (cf. Livius Drakenb. Stuttg. XIV, 811 sqq.)

solent.⁶⁴ ceterum spes integros libros Livianos recuperandi non minus saepe excitata est quam decepta⁶⁵ neque minus frequenter minorum quae ferebantur reliquiarum inventarum lux vel omnino prae face artis criticae evanuit vel certe alio splendorem suum emisit. illuc pertinet fragmentum libri XVI, quod e cod. Monasterii Salernitani (Salmansweiler) ord. Cisterciensis in Suevia descriptum, si dis placet, a Matthaeo Kloekio, iuris publici factum est ab I. D. Schoepflino, de quo fragmento sufficiat Drakenborchium XV, 1 p. CXXIV sqq. 653 sqq. laudasse, huc primum ille de montibus Siciliae et praesertim de Aetna locus ad Livium a codice Vindobonensi dissertatiunculae de septem miraculis mundi relatus, a Mauricio Hauptio pone Ovidii Halienticae ac Gratii et Nemesiani cyngeticae p. 70 sq. (cf. p. XXVIII sq.) editus tabulaeque lithographicae ex codice expressus,⁶⁶ quem ad Iulium Titianum pertinere docuit cod. Bambergensis

sis, unde ipsam illam dissertatiunculam excerptam esse vidimus ex libello de cursu stellarum a Fridrico Haasio ad Gregorium Turo-nensem relato atque publici iuris facto in prolusione academica ad natal. reg. in univ. Vratisl. a. 1853 celebranda, ubi Titianea haec leguntur §. 30 p. 14, illustrantur p. 36 sqq. tum huc referendum est folium membranaceum Toletanum palimpsestum a Theophilo Heinio repertum et a Georgio Henrico Pertzio tanquam lib. XCVIII. Liviani fragmentum in comm. acad. Boruss. a. 1847⁶⁷ editum, quod Sallustii historici tribuendum videri primum Bergkii⁶⁸ significavit, tum libro earundem alteri Heerwagenius⁶⁹ et Rothius Basileensis⁷⁰ vindicaverunt, postremo eiusdem reliquiis et Kritzius⁷¹ et Gerlachius⁷² inseruerunt. non tamen omnino male ne nostris quidem diebus haec studia cecissem unicum quidem, sed satis grave extat documentum libri, ut videtur, CXXXV. fragmentum ex lib. XII. Apponiani in canticum canticorum commentarii a Bottino et Martino Romae a. 1843 editi p. 237 erutum.⁷³

64 veluti et apud Drakenborchium XIV. 793 sqq.; accuratissime congesta et edita sunt a Weissenbornio ed. Teubn. VI. p. VI sqq. quae ad reliquias Caesarianas et Livianas supplendas atque illustrandas proposuisse sibi visus est Fr. Guil. Otto in comm. actis ant. Marb. 1850 n. 39—41 inserta, ea in Caesare nullum habent usum (cf. philol. V, 754 sqq.), in Livio parvum.

65 cf. quae enarrant D. G. Morhofius de Patavinitate Liviana cap. I. (XV, 1, 53 sqq. Drakb.) et L. A. Fabricius bibl. Lat. I, 296 sqq. ed. Ern. adde epistulas Poggii duas, quarum alteram edidit Thomas de Tonellis Poggii epp. I, 104 (cf. Orellii symbol. nonnull. ad hist. phil. p. 10), alteram Angelus Maius spicil. Rom. X, 316 (cf. Osanni praef. ad Suet. de rhet. et gramm. lib. p. IX sq.), unam Colucii Salutati editam a Mauricio Hauptio in nunt. soc. lit. Sax. cl. ph. hist. 1850 II, 16—18; de codice quodam Pisano quindecim librorum, ut ferebatur, deperditorum cf. Blumii iter Ital. II, 107. de eo, qui Constantino in regia delitescere dicebatur Mordtmanni comm. philol. V, 760 sq. insertam.

66 cf. Kreyssigium in ed. lib. Liv. XXXIII. p. CXXIII sq. et in cur. sec. ad T. Livii fr. Tol. Misen. 1852 p. 9. Weissenbornium in ed. Liv. Teubn. VI, p. III. VI., ubi hic locus ex Hauptii sententia libri XIV. fragmentis (fr. 4) insertus est, Linkerum in act. gymn. Austr. 1852, 931. 1854, 422, ubi adnotavit, eundem locum sub Titii Iuliani nomine legi in Maii coll. Vat. III, 239.

67 in comm. class. phil. hist. Berol. 1849 p. 221—239 ac seorsim Berol. 1848 cf. act. eiusdem acad. menstr. 1850, 33 sq. Ern. a. Leutsch philol. III, 574 sqq. Kreyssigium in comm. de T. Livii hist. rell. e palimps. Tol. crutis, et eiusdem ad Livii lib. XII—XIV. annotationibus adiecta. Misen. 1849, atque in curis secundis ad has rell. Misen. a. 1852 editis, qui ad lib. XCV. has lacunas reftulsi non impro-bante Th. Mommsenio, qui secundum literas a B. Borghesio acceptas eas illustravit in nunt. soc. lit. Sax. cl. ph. hist. 1850, 196—199; his adde Huschkiun act. inri-prud. hist. XV, 273—286, Weissenbornium l. l. fr. 72 p. XVI. coll. p. IV sq.

68 act. antiq. Marb. 1848, 880.

69 v. Kreyssigii ep. ad Kritziun de C. Crispi Sallustii hist. lib. II rell. ex palimps. Tol. crutis Misen. 1852.

70 mus. phil. VIII, 433—440.

71 C. Sall. Crispi hist. fr. II, 47. 49 (50, 1) p. 150 sqq. coll. ep. crit. ad Wuestemannum ibid. p. XII sqq. et ed. min. Lips. a. 1856 p. 282 sq.

72 lib. II fr. 101 sq. p. 117 sq. ed. Sall. stereotypae Lips. 1856.

73 fr. 55 p. XIV. Wssh. cf. Schneidewinnum in nunt. d. act. lit. Hal. a. 1843 adiectis n. 61 p. 499—501 et in actis philol. Cassellis a. 1843

Accuratius harum operis Liviani partium, quae aetatem tulerunt, habitum inspectantibus id primo obtutu patet, Livium non decessisse ab ea ratione, qua inde a literarum Latinarum incunabulis rerum scriptores usos esse videmus auctoribus Q. Fabio Pictore et L. Cincio Alimento: *τούτων δὲ τῶν ἀρδοῶν ἐλάττωτος* — verba sunt Dionysii Halic. ant. Rom. I, 6 — *οἷς μὲν αὐτὸς ἐργοῖς παρεγένετο διὰ τὴν ἐμπειρίαν ἀκριβῶς ἀνέγραψε· τὰ δὲ ἄλλα τὰ μετὰ τὴν κτίσιν τῆς πόλεως γερόμενα κεφαλαιωδῶς ἐπέδρασε.* quae ita ad Livium adhibenda sunt, ut is, quo propius ad tempus suum accederet, eo accuratius eoque fusius res gestas enarrarit; cum enim liber primus regum aetatem i. e. duo fere saecula ac dimidium perlustret, novem sequentes spatium temporis aliquanto minus, haud multo amplius duo saecula complectens emetiantur, decadis vero secundae libri septuaginta tantum et quinque annos proximos, ut singuli fere libri rerum per annos septenos et dimidium gestarum narrationem contineant, hos qui sequuntur libri viginti quinque nobis servati inde a lib. XXI. usque ad lib. XXXV. quinquaginta annorum terminos vix excedunt, ut binorum fere annorum historiam singuli libri per hanc operis partem persequantur; reliqua vero multitudo septem et nonaginta librorum haud multo amplius centum et quinquaginta annos complectebatur, ut binis fere libris terni anni enarrarentur.⁷⁵

Iam inde sequitur, Livii enarrationem per se 'lactea ubertate'⁷⁶ ubivis conspicuam et a macrologia

consoe. p. 40-47 coll. A. G. Zumptio in ann. crit. Berol. 1844 II, 50, 392 et ad tab. Ancy. VI, 2 p. 91.

⁷⁴ *ταῦτε μετὰ* conl. I. G. Hullemanus disp. crit. de annal. max. Amstelod. 1855 p. 71, *τὰ κατὰ* du Ricu disp. de gente Fabia Lugd. Bat. 1856 p. 156.

⁷⁵ cf. Liv. XXXI, 1. C. G. Lewis an inquiry into the credibility of the early Roman history Lond. 1855 I, 44 sqq.

⁷⁶ Quint. I. O. X, 1, 32. Parricid de lactea

quadam haud omnino abhorrentem,⁷⁷ per extremam partem copiosiore redditam esse. ipse Livius iam fere inde ab exordio operis conscius sibi est, longiorem hic illic sermonem suum in materiis per complures libros deinceps tractandis, velut in bellis cum Volscis et cum Samnitibus gestis, visum iri lecturis, quorum satietatem se metuere fatetur⁷⁸ atque ipse post priora duo bella Punica enarrata spatii peracti longinquitate aeque fatigatus esse videtur ac quodam horrore percussus, iam providens animo, ut ipsius verbis utar,⁷⁹ velut qui proximis litori vadis inducti mare pedibus ingrediantur, quidquid progrediatur, in vastiorem se altitudinem ac velut profundum invehi et crescere paene opus, quod prima quaeque perficiendo minui visum sit. ipsa igitur materiae mole crescente per extremam operis partem copiosior facta est Livii narratio: senili quadam loquacitate eum affectum et negligentior in rebus tradendis redditum esse, quae Niebuhrii⁸⁰ est sententia ex reliquiarum lib. XCI. specie ducta, inde vix cum aliqua probabilitate videtur concludi posse, nam ea, quae aetatem tulit de morte Ciceronis narratio ex libro CXX. hausta⁸¹ pro meo quidem in-

Liv. ubertate Lips. 1746. Weissenbornius praef. I. p. 40 sq.

⁷⁷ Quint. I. O. VIII, 3, 53. Charis. p. 242 P. et quos ibi I. H. Keilius ed. suae p. 271 quosque affert Otto act. ant. Marb. 1850, 324 (adde aned. rhet. Paris. p. 10, 13 Eekst.), quamvis hi omnes nro tantum eodemque exemplo defungantur 'legati non impetrata pace retro unde venerant domum reversi sunt.' ipsa haec verba in libris superstitionibus non inveniuntur, his similia lib. VIII, 2, 10; XXI, 20, 3 et 40, 9; XXXVIII, 16, 6. eodem pertinent alia veluti idem vocabulum paucissimis verbis interiectis saepissime repetitur, cuius consuetudinis exempla congest Drakenborchius in aen. ad I, 3, 9. cf. Fittbogenium obs. Liv. p. 46.

⁷⁸ VI, 12, 2 cf. X, 31, 10.

⁷⁹ XXXI, 1, 5.

⁸⁰ Ciceronis orr. etc. fragm. p. 88 schol. hist. Rom. I, 47 sq. sic etiam Car. Reisigius schol. gramm. Lat. ed. Haasius p. 49, Schweglerus hist. R. I, 105.

⁸¹ M. Seneca suas. VII, p. 38 sq. Bip., t. XIV, 807 sq. Drkb., fr. 50 p. XIII sq. Wssb.

dicio, cuius subscriptorem ipsum excitare licet Niebuhrum,⁸² optimis primorum librorum locis nec simplicitate nec venustate nec sensuum magnitudine nec animi generositate cedit; paulo uberiorem narrationem lib. XCI. fragmento et ipse tribuo latamque quandam simplicitatem ei inesse recte sensit Fr. Lachmannus,⁸³ negligentius quam similes expeditionum bellicarum per priores decadas descriptiones mihi certe haec non videntur exposita atque etiamsi hoc concedendum esset, tamen non iustam de tota hac posteriore operis Liviani parte admitteret rationem. immo ipse Niebuhrus⁸⁴ fatetur, quo magis in opere perficiendo progressus sit Livius, eo propius eum accessisse ad provinciam ipsius indoli aptissimam, quamvis ibi quoque addat, dolendum esse, quod interim consenuerit, quod igitur ad operis argumentum attinet, vel Niebuhrus concedere videtur, gravissimam totius operis partem interiisse, neque equidem dubito eorum sententiae calculum adicere, quibus Liviani operis summa in extrema parte videtur posita fuisse⁸⁵ quique fatentur, se non intellegere, cur hi libri prioribus posthabendi sint fuerintve,⁸⁶ ac maturiorem auctoris aetatem ubivis detrimentum illis attulisse ne Niebuhrus quidem censuit, qui amabili Livii animo laudato, quo per totum opus laetitia quaedam ac blandissima

serenitas diffusa sit, fortasse, inquit,⁸⁷ haec melius agnosceretur a nobis, si libri posteriores nobis essent servati.

Diversae sane operis longinqui partes peculiare sibi laudes quaerunt, id quod eo maxime explicandum est, quod fontes suos saepe tam presse sequitur Livius, ut eorum proprietatem fere exprimat et in annales suos transferat.⁸⁸ discrimen igitur inter libros priores et posteriores vi eo satis definitum videtur a Niebuhris, quod hi prudentia prioribus praestiterint, longe minore quam illi et arte et eloquentia conscripti fuerint ac potius proxima ad id genus accesserint, quo recentiores in narrandis rebus sua aetate gestis utuntur. 'itaque in eos' inquit⁸⁹ 'praecepit eadere macrologiae vituperationem arbitror, qua Charisius et Diomedes, prudentiores quam ipsi sunt auctores secuti, T. Livium onerant; quae fortasse a decantata illa Patavinitate haud multum distat. Nichil enim minus urbanum est quam macrologia.'

At quis sive macrologiam sive perissologiam evitet, ubi ad 'decantatam illam Patavinitatem' pervenerit? quam scimus Livio ab Asinio Polione, severissimo aequalium praesertim scriptorum censore, obiectam esse teste Quintiliano inst. or. I. 5, 56 VIII, 1, 3, quod vituperium ad ipsam orationem Livianam pertinere, nemo fere negabit, qui locorum illorum nexum animo haud praecoccupato examnaverit, neque id me quidem indice dubium esse potest, quin Livio obiciantur sermonis quaedam proprietates a colore urbano, hominibus elegantioribus vere Romanis proprio, recedentes, simili ratione hodie Itali linguae Toscanae puritatem praeter reliquis extollunt, quamvis ore Romano hodieque optime eam pronuntiari fa-

⁸² schol. c. I. 50.

⁸³ l. c. I. 115.

⁸⁴ l. c. p. 49 extr. 'Je weiter er kam desto näher kam er seinem eigenthümlichen Berufe, leider nur ward er dabei alt.'

⁸⁵ v. modo Wachsmuthium d. ältere Gesch. des r. Staats p. 33 C. L. Blunium Einleitung in Roms alte Gesch. p. 125, 148 (qui tamen eo procedit, ut ipsum illum librum primum, quem summis iudicibus extollit Niebuhrus hist. R. I. 519 n. 1103 debilissimam totius operis partem esse statuat, cuius iudicii neminem fere opinor, assecum habeat), Tainium essai sur Tite Live Lat. Par. 1856 p. 58 sqq. 62 cf. etiam Bolingbrokii sententiam a Gibbonio relatum ipsumque Gibbonium opp. miscellan. III. (Lond. 1815. 4to) 371 sq.

⁸⁶ Lewis inquiry I. 253. n. 21.

⁸⁷ schol. c. I. 52.

⁸⁸ cf. Lachmannum l. c. I. 115.

⁸⁹ Cic. orr. fragm. etc. p. 88.

teantur⁹⁰, Parisiensesque, postquam vel cum Alsaciensi quodam vel cum Galliae meridionalis incolae perparum confabulati sunt, non sine levi quadam malitia ridentes dicere solent: 'nonne tu ex regione Argentoratensi oriundus? tu vero ex Burdigalensi?', cum pronuntiationis quasdam proprietates a consuetudine urbana i. e. Parisina paululum remotas auribus tritissimis percipientes tum ipsum vocabulorum usum ac delectum ei certe, quae cum maxime inter elegantiores ipsius Lutetiae incolas obtinet, rationi non omnino congruentem, atque ita rem sese Romae habuisse, et ipse Quintilianus demonstrat, qui Patavinitatis Livianae mentione iniecta loco libri octavi supra commemorato ita pergit: 'quare si fieri potest, et verba omnia et vox huius alumnus urbis oleant, ut oratio Romana plane videatur, non civitate donata,'⁹¹ et plus semel Cicero, veluti 'quare' inquit aliquo librorum de oratore loco⁹² 'cum sit quaedam certa vox Romani generis urbisque propria, in qua nihil offendi, nihil displicere, nihil animadverti possit, nihil sonare aut olere peregrinum, hanc sequamur neque solum rusticam asperitatem, sed etiam peregrinam insolentiam fugere discamus.' didicerat hoc Plautus Umber, didicerat Naevius Campanus,⁹³ iudice Polione non didicit Livius Patavinus, quod si vero accuratius hoc argumentum persecuturi et Patavinitatem per ipsum Livii opus indagaturi 'qui est' quaerimus 'iste tandem urbanitatis color?' id quod ex se Brutum quaesivisse narrat idem Cicero,⁹⁴ ipsum Ciceronem ad hanc quaestionem 'nescio,' respondentem inveniemus 'tantum esse quen-

dam scio.' 'id tu,' ait 'Brute, iam intelleges cum in Galliam veneris, audies tu quidem etiam verba quaedam non trita Romae, sed haec mutari dediseique possunt; illud est maius, quod in vocibus nostrorum oratorum retinnit quiddam et resonat urbanius,' quibus addenda sunt quae sequuntur, quae tamen longum est hic describere. nam satis iam ex his quae inde transscriptissimum apparet, oleum et operam eos perdidisse, qui id quod summus ille orationis et artifex et magister sensit potius quam definire potuit enucleare posse sibi visi sunt hodieque videntur. quo accedit, 'quod magnopere varendum videtur, ne senex sane egregius, sed paullo morosior etiam de Livii oratione fastidioso et cum cavillatione quadam iudicaverit' — verba sunt Hauptii,⁹⁵ qui sobrio subaectoque iudicio 'neque enim nos' ait 'qui sero vivimus subtiliora discrimina quibus urbana oratio a non urbana distabat intellegere possumus, neque quisquam nisi in ea lingua in qua natus est percipit, si paululum peregrini sermonis admisceatur.'⁹⁶ cui egregii philologi sententiae iuvabit comparasse, quae summus historiae conscribendae apud Anglos artifex Thomas Babington Macaulay posuit in elegantissima commentatione de Addisonis conscripta.⁹⁷ primus vero iustam ac rectam de Patavinitate Liviana disputationem instituit D. G. Morhofius, cuius commentatio prodiit Kilonii 1685,⁹⁸ ubi etiam aeque va-

⁹⁰ ind. l. Berol. nest. 1855 proem. p. 5.

⁹⁶ cf. etiam G. E. Muellerum *hist. crit. Einleitung* etc. III, 142. Tiraboschium *hist. lit. Ital.* tom. I. part. III. lib. III. cap. III. §. XI. p. 221 sq. ed. Moden. a. 1772.

⁹⁷ 'Welcher moderne Gelehrte kann, wenn er aufrichtig sein will, sagen, dass er in Livius Styl die geringste Unreinheit bemerkt? Ist es aber nicht gewiss, dass Pollio, dessen Geschmack an den Ufern der Tiber gebildet worden war, in diesem Styl die unelegante Mundart des Po entdeckte?' *ausgewählte Schriften gesch. u. lit. Inhalts ubers. von Steger* V, 156 sq.

⁹⁸ repetita est in Morhofii dissertationibus

⁹⁰ requiritur 'lingua Toscana in bocca Romana.'

⁹¹ ipse tamen Quintilianus altero loco, quo Patavinitatem illam tetigit, fatetur, se omnia Italica pro Romanis habere.

⁹² III, 12, 41.

⁹³ *ibid.* 45.

⁹⁴ *Brut.* 46, 171.

ria ac perversa virorum doctorum de hac Patavinitate iudicia recensentur; quibus quae postea accesserunt similium errorum exempla enumerare nec libet nec vacat, unam tantum eamque maxime singularem omnium instar commemorare liceat sententiam Kollarii, qui in libro quodam lingua Hungarica conscripto a. 1843 edidit descriptionem itineris per Italiam superiorem, Tirolidem, Bavariam suscepti, quo ubique populationis et culturae Slavae exempla et inventus erat et invenit, sic Venetis quoque veteribus Slavicam originem vindicare conatus, Livium, quippe inter hos si dis placet Slavos natum, Slavica linguae Latinae elementa immiscuisse censet, quae Patavinitatis nomine ab Asinio, homine Romano, insignita eique exprobrata sint.⁹⁹

Si vero profligata haec quaestione ad ipsam Liviani operis formam examinandam et ad eius genus scribendi adumbrandum accedimus,¹⁰⁰

Hamburgi 1839 et in ed. Livii Drakenborch. XV, 1, 50 sqq.

⁹⁹ nuperime quaestiones de Patavinitate Liviana particulas tres edidit C. G. Wiedemannus in prolus. schol. gymn. Gorlicensis a. 1848, 1854, 1855 et Graeci et provincialis sermonis vestigia inquirens: cf. etiam Queckium l. cum maxime excitando p. 8 sqq. Bernhardium hist. lit. Lat. ann. 500 p. 612 sq. ed. tert.

¹⁰⁰ cf. quos l. Baehrius hist. lit. Lat. §. 221 n. 1-8, quibus adde Valchium emend. Liv. p. 1 sqq. Handium *Lehrbuch des lat. Stils* p. 64-66 ed. alt. Gysarium *Theorie des lat. Stils* p. 7 sqq. ed. alt. eundem praef. part. scil. Liv. l. p. XXXVII sqq. ed. pr. Weissenbornium praef. c. p. 37 sqq. Tainium essai sur Tite Live p. 305 sqq. Queckium *Zweiter Beitrag zur Charakteristik des Livius: die Darstellung desselben in progr. gymn. Sondershusani* a. 1853; singula huius quaestiones capita saepe nuper in prolusionibus scholasticis tractata sunt, cf. Kreisnerum de propria orationis Livianae indole proprio maxime adiectivorum usu Hadamarii a. 1845; Ed. Wesenerum de quibusdam Livianae or. proprietatibus Confluentiae a. 1854; Stangium de discrepantiis quaedam inter sermonem Ciceronianum ac Livianum Francof. ad Viadr. 1843, ubi duobus annis ante E. F. Poppo de Latinitate falso aut merito disserens ad Livium spectantia quaedam protulerat p. II-IV; G. Hildebrandum *über einige Abweichungen im Sprachgebrauche des Cicero, Caesar, Livius n. üb. d. Gebrauch des Inf., der Supina u. d. Conj. quominus u. quia b. diesen Schriftstellern* Tremon. 1854; singularum praeposi-

tionum apud Livium usum pertractant I. E. Ellendtius de praepositionis a cum nominibus urbium iunctae ap. Livium maxime usu Regiom. 1843 et H. Löwius disquis. de praepos. de usu ap. Liv. Grimmae 1847; de ne pro ne quidem et de nec quidem apud Livium egit Scheibius philol. V, 132-136.

¹⁰¹ J. O. X, 1, 101.

¹⁰² suas. VII, p. 41 Bip.

¹⁰³ cf. Quint. l. c. §. 113 'at Messalla nitidus et candidus,' §. 121 'tam candidum et lenec et speciosum genus,' ad ipsum Livii animum hoc apud Quintilianum voc. praeter alios retulerunt et Meierotto in diss. de candore Livii Berol. 1796 fol. et Doederleinus, vir et ipse animi orationisque candore aequè insignis, in actis philologorum Hamburgi a. 1855 consoc. p. 50 sq.

¹⁰⁴ *ibid.* §. 32 cf. ann. 76.

¹⁰⁵ II, 3, 19.

tionum apud Livium usum pertractant I. E. Ellendtius de praepositionis a cum nominibus urbium iunctae ap. Livium maxime usu Regiom. 1843 et H. Löwius disquis. de praepos. de usu ap. Liv. Grimmae 1847; de ne pro ne quidem et de nec quidem apud Livium egit Scheibius philol. V, 132-136.

¹⁰¹ J. O. X, 1, 101.

¹⁰² suas. VII, p. 41 Bip.

¹⁰³ cf. Quint. l. c. §. 113 'at Messalla nitidus et candidus,' §. 121 'tam candidum et lenec et speciosum genus,' ad ipsum Livii animum hoc apud Quintilianum voc. praeter alios retulerunt et Meierotto in diss. de candore Livii Berol. 1796 fol. et Doederleinus, vir et ipse animi orationisque candore aequè insignis, in actis philologorum Hamburgi a. 1855 consoc. p. 50 sq.

¹⁰⁴ *ibid.* §. 32 cf. ann. 76.

¹⁰⁵ II, 3, 19.

auctor, ad quem tamen intellegendum iam profectum opus est,' quod mirae denique facundiae virum eum nominat;¹⁰⁶ Quintilianum vero non solum ab hac sententia stetit et L. Seneca¹⁰⁷ docet et historicorum princeps Cornelius Tacitus.¹⁰⁸ est autem sermo Livianus simplex, natus, sua sponte profuens, tamen ut nullo artis adiumento sit destitutus: ab arte rhetorica scriptorem profectum esse vidimus, atque ubivis conspicua huius conditionis per totum eius annuum decursum documenta agnoscimus, at eius artis, quae nondum elegantiae affectatae studio corrupta fuit et fucata, sed quae vero pulchri sensu praedita optimum quemque sectaretur atque imitaretur: Demosthenes enim et Cicero Livio videbantur legendi eosque filio commendabat,¹⁰⁹ tum ita ut quisque esset Demostheni et Ciceroni similimus; fucatae contra circa idem fere tempus istius artis imaginem praebet, quod alius cuiusdam rhetoris, L. Cestii Pii, discipuli ediscebant magistri declamationes, Ciceronis orationes non legebant, nisi eas quibus Cestius rescripserat.¹¹⁰ Livius autem quin Ciceronem non solum legerit, sed etiam eius de arte historica praecepta studiose pertractaverit et in sucum ac sanguinem verterit dubitare non possumus, si ipsa

106 VIII, 1, 3.

107 de ira I, 16, 27 Fick. (I, 20, 6 Haas.) 'apud disertissimum virum Livium.'

108 Agric. 10 'Livius veterum, Fabius Rusticus recentium eloquentissimi auctores.' ab exe. d. Aug. III, 34 in or. Cremutii Cordi 'T. Livius eloquentiae ac fidei praeclarus in primis.' qui locus vetare fere videtur, ne Livium iis scriptoribus ab eodem Tacito hist. I, 1 notatis adnumeremus, qui inscitia rei publicae ut alienae veritatem infregerint, quae est sententia Haasii praef. Tac. I p. XXIV n. 105: certe vero ad eundem, quod et Haasius perspexit et Eggerus (examen crit. des historiens de la vie et du règne d'Auguste p. 72, 100 sq.), pertinet alter locus Taciteus ab exe. d. Aug. I, 1 'temporibusque Augusti dicendis non defuere decora ingenia, donec gliscente adulatione deterrerentur.'

109 v. fragm. ep. ad fil. apud Quint. X, 1, 39 coll. II, 5, 20.

110 M. Senecae exc. controv. I. III p. 399 Bip.

haec praecepta cum historiis Livianis comparamus: hic enim invenimus id quod Cicero ab historia exigit 'verborum rationem et genus orationis fusum atque tractum et cum lenitate quadam aequabili profluens.'¹¹¹ narrat porro Livius, quod idem Cicero poscit,¹¹² ornate et regionem saepe aut pugnam describit, interponit etiam contiones et hortationes tracta haec et fluenti, quam expetunt, oratione,¹¹³ quam iudiciali asperitate et sententiarum aculeis liberam, contortae et acri oratorum orationi Cicero opponit; distinguit historiam, quod neglexit Caelius Antipater, eam ob rem vituperatus a Catulo apud Ciceronem i. e. ab ipso Cicerone,¹¹⁴ varietate locorum et verborum collocatione et tractu illo leni et aequabili perpolivit illud opus, quodsi igitur ad Ciceronis doctrinam Livius maxime se applicavit, non tamen is erat, qui ad unius cuiusdam quamvis praestantissimi exempli servitutem ita se astringeret, ut assolent 'imitatores, servum pecus;' notum erat rhetori, quod Quintilianus¹¹⁵ his postea verbis praecepit, 'id quoque vitandum, in quo magna pars errat, ne in oratione poetas nobis et historicos, in illis operibus oratores aut declamatores imitandos putemus. sua cuique proposita lex, suis cuique decor est;' ipse philosophiae, linguae literarumque studiis deditus non poterat nec ignorare nec parvi aestimare progressus, quos inde a Cicerone literae Latinae fecerant, immo necesse erat delectaretur carminum a summis poetis compositorum sive auditione sive lectione, ex limpidissimo hoc fonte hauriret camposque

111 de or. II, 15, 64. liquido huic ac fuso ac profluenti generi dicendi opponitur exile, aridum, concisum ac minutum ibid. 38, 159.

112 or. 20, 66.

113 ibid.

114 de or. II, 13, 54.

115 I. O. X, 2, 21 sq. Cicero de or. II, 15, 62. 64 queritur, quod nusquam reperiat historiam separatim instructam rhetorum praeceptis: at 'sita enim sunt' inquit 'ante oculos.'

snos inde irrigaret: intelligere enim debbat, his operibus ad Graecae artis normam exactis sermonis Latini thesaurum et ditiorum redditum esse et elegantiorum multaque inde et ad historiam exornandam peti posse. haec vero et ipsi certe videbatur 'proxima' esse 'poetis' et quodammodo carmen solutum' et scribi 'ad narrandum, non ad probandum';¹¹⁶ ex universa enim eius historia elucet, eum cum Quintiliano sensisse, totum opus non ad actum rei pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis ingeniique famam componi, ideoque et verbis remotioribus et liberioribus figuris narrandi tedium evitasse. accedit, quod inter ipsum opus elaborandum multiplici vetustorum annalium lectioni ita se dedit et eorum vestigia saepe tam accurate pressit, ut animo eorum imaginem imbiberet eamque ipsam scribendo haud raro exprimeret. quodsi igitur in universum Ciceronis lectione ingenium suum pavit et aluit, ut summi oratoris umeris niteretur, tamen paululum a castitate orationis Ciceronianae sermo Livianus recedit nec obsoleta vocabula rerum longe remotarum memoriae instaurandae apta locis idoneis aspernans¹¹⁷ nec poetica aut rhetorica verba et verborum structuras nec *ἑλληνισμῶν*¹¹⁸ a poetis in sermonem Latinum receptorum imitationem, ita ut variis vividisque oratio distinguatur coloribus ac gemmis quasi lucidis floribusque amoenis passim sparsis exornetur. tantum tamen abest,

¹¹⁶ Quint. l. O. X, 1, 31. utroque praecepto Quintiliano ad indolem stili Liviani explicandam Grysarium quoque usum esse video praef. c. p. XXXVII.

¹¹⁷ adnotandum tamen est, haec fere non inventi nisi vel in formulis vetustioribus vel in locis, ubi annalium vestigia presse sequens, vetustatis colorem servaturus erat Livianus. exempla vide apud Weissenbornium l. c. p. 38, Kreiznerum p. 9 sq., Grysarium theor. stil. lat. p. 8, qui omnem penum ibi congestam in praef. saepius commemoratam fere transtulit.

¹¹⁸ Graeci sermonis per orationem Livianam vestigia congressit vera falsis miscens Wiedemannus l. ann. 99 c. l. 8 sqq.

ut haec ornamenta multitudine ac mole sua ipsam orationem onerent ac fere obruant, ut nativa illa simplicitas pellucido inde eniteat candore. quae omnia singillatim exemplis propositis persequi non huius est loci: id tantum significandum est, has sermonis Liviani proprietates cum in verborum singulorum declinatione,¹¹⁹ delectu,¹²⁰ collocazione¹²¹ et in singulari universas quasdam orationis partes tractandi ratione¹²² et in frequenti figurarum nonnullarum¹²³ usu conspicui, tum in sententiarum periodorumque conformatione, haud raro recedente ab usu orationis pedestris severioris praesertim Ciceronianae,¹²⁴ 'neque reperias scriptorem,' ut Georgii Ludovici Walchii verbis¹²⁵ utar 'qui adsuetum Tulliana concinnitate lectorem deludat frequentius; cuius in tanta dulcedine maior sit orationis durities, periodorum vel tortuoso ambitu (saepe etiam imperfecto), vel iuncturae quaesita negligentia; in quo offendat ebreiorum in similiter cadentibus verbis, vel bis, ter, quater in brevi enuntiatione repetitis incuria, (quae quanta fuerit coniectandi materies nota res est); in quod denique tot e vetustate adsumpta, vel ex imitatione Graecorum nove

¹¹⁹ v. modo Kreiznerum l. c. p. 13 sq. Wiedemannum l. c. III, 11 sq.

¹²⁰ cf. vocabulorum, quae aut Livii solius sunt aut praeter eum apud posteriores deum aetatis scriptores inveniuntur, enumerationem apud Fabrium in ann. ad Liv. XXIII, 16, 3, Kreiznerum p. 12 sq., Grysarium p. 9, Wiedemannum III, 5 sqq.

¹²¹ cf. Stangium l. ann. 100 l. p. 4 sqq.

¹²² cf. interpretum adnot. ad locos in indicibus Drakenborchianis et Fabrianis s. v. substantivum, adiectivum, verbum, infinitivus, participium, supinum, gerundium, adverbium etc. notatos: de adiectivorum Livianorum usu data opera egit Kreiznerus l. c. p. 19 sqq., de participio Weseners l. ann. 100 c. p. 13 sqq. etc. in universum cf. Handium theor. stil. Lat. p. 66 Weissenbornium l. c. p. 43.

¹²³ cf. Weissenbornium p. 44 Queckium l. ann. 100 c. p. 20.

¹²⁴ cf. Walchium emend. Liv. p. 3 Grysarium l. c. p. 15 sq. Handium l. c. p. 66 Queckium l. c. p. 12 sq. quae paucis verbis vividissimam periodologiae Livianae imaginem adumbravit Weissenbornium p. 41 sq.

¹²⁵ l. c. p. 3 sq.

et cum periculo dicta insolens quid et peregrinum sonent. quae si in unum contracta spectabimus, mira videbitur scriptoris negligentia, qui loqui cum vulgo noluerit; sin suo quaeque loco et sparsa per totum historiae corpus spectabimus, et his effectum intelligemus, ut cuique rei suum sit scribendi genus, ut summissa in levioribus, et prope quotidianae similis, altior exsurgat oratio et incitator feratur, ubi res verbis exaequandae sunt, mire nos affectos sentiemus, denique hoc artificio optimis simillimum assecutum esse fatebimur Patavinum historicum, ut lactea eius ubertas numquam satiet lectorem.' inprimis vero omnem lectoris per languida haud raro ac longinqua narrationis argumenta satietatem ipsa structurae varietate evitavit Livius, cum periodis aequabili membrorum structura concinnis et perspicuis alias passim interponat sententiis 'hamatis inter se perque plicatis' contortas ac primo obtutu fere obscuras, tamen ut hae ipsae haud raro lectori artificiosum earum nexum accuratius perspicienti artem scriptoris maxime recludant, qui hic sententiarum brevissimarum sibi quasi insidentium serie orationi calcaria quasi adhibet, illic impetum eius veluti freno repente iniecto sistit, hic metam celerissimo cursu attingere properat, illic per gyrorum ambages circumfertur. ipsa vero haec varietas eo augetur, quod Livius, ut supra iam significavimus, fontibus, quos in enarranda historia sequebatur, ita usus est, ut non tantum argumenta inde desumeret, sed passim tam accurate ad eum se scriptorem applicaret, quem cum maxime duces sibi elegerat, ut inde cum singula, ut supra adnotatum est, vocabula et formulas mutuaretur, atque ita mutuaretur, ut certe non ubivis 'notum callida verbum reddiderit iunctura novum,' tum universam narrationis conformationem ipsumque orationis colorem. cum variis igitur fontibus iisdemque aetate,

dicendi genere, stili proprietate inter se longe disparibus per varias partes vel saepe per brevius aliquod spatium operis Livius uteretur, ipsius huius dissimilitudinis imaginem reddunt libri Liviani, 'sed non ut placidis cocant immittia, non ut serpentes avibus gementur, tigribus agni:' nam omnia haec ita a Livio composita sunt et adornata, ut variae hae, ut ita dicam, tessellae ad unius quasi simulacri singulari opera artificioque perfecti speciem cogerentur ac coniungerentur.

Quibus vero fontibus usus sit Livius et qua ratione inde hauscrit id subtilissime exposuit Fridericus Lachmannus commentationibus duabus memoratis de fontibus historiarum Livii, quarum prior a. 1822, altera a. 1828, utraque de sententia ordinis philosophorum acad. Gotting. praemio ornata, Gottingae typis expressa est.¹²⁶

Cum quae ante conditam condendamve urbem poeticis magis decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum monumentis traderentur, ea nec adfirmare nec refellere in animo fuerit Livio,¹²⁷ et per haec tempora et per primordia urbis usque ad Romam a Gallis captam, 'res' ut ipse ait¹²⁸ 'vetustate nimia obscuras,' vulgatiorum famam, quae sive ab antiquissimis sive a plerisque scriptoribus tradita esset,¹²⁹ amplexus est: 'parvae enim' secundum ipsius Livii¹³⁰ querelam 'et rarae per eadem tempora literae fuere una custodia fidelis memoriae rerum gestarum et .. etiamsi quae in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant monumentis, incensa urbe pleraeque interiere.' rara autem haec monumenta curiose anquirere, sparsa antiquitatis vestigia legere, ex disiectis

¹²⁶ cf. praeterea quos affert Lachmannus I. §. 2 p. 1 sqq.

¹²⁷ praef. §. 6.

¹²⁸ VI, 1, 2.

¹²⁹ cf. Lachmannum I. §. 25 p. 48 sqq.

¹³⁰ I. ann. 128 l.

lacerisque membris acri iudicio sagaciae divinatione adhibita veteris historiae quasi corpus refingere atque instaurare — omnia haec et ab ingenio et a consilio scriptoris abhorrebant. Livius enim quamquam haud dubitabat,¹³¹ quoniam legentium plerisque ad nova festinantibus primae origines proximaeque originibus minus praebitura voluptatis essent, 'hoc quoque' verbis ait iam supra allatis 'laboris praemium petam, ut me a conspectu malorum, quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper certe, dum prisca tota illa mente repeto, avertam, omnis expertae curae, quae scribentis animum etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset.'¹³² ipsam igitur hanc certae laboris partem susceptam non ut raras illas et semirutas vetustissimi alicuius quasi aedificii reliquias tamquam architectus indefesso studio pervestigaret primum ac metiretur, tum ichnographiam earum conficeret ac 'membra domus' diruta pro ratione ac mensura partium conservatarum ratioeinando conaretur restituere, sed ut eas hedera convestitas, 'spissis' arborum ingentium 'comis' opaeas depingeret, suae aliorumque voluptati magis inserviturus quam sive literarum cuidam disciplinae sive cuiusquam commodo vel utilitati. omnia illa partim deleta partim confusa esse et videt et fatetur et conqueritur: 'tauti' inquit¹³³ 'errores implicant temporum aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut nec qui consules secundum quosnam nec quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo, sed etiam auctorum digerere possis' — at pro virili parte ad resarcienda haec damna stipem, ut ita dicam, conferre, id ei in mentem non venit 'in rebus tam antiquis si quae si-

milia veris sint pro veris habeantur satis habenti.'¹³⁴ id tamen agnoscendum est, nativa quadam grataque indole inter diversas auctorum sententias eam plerumque ab eo electam esse, quae sanae ac simplici menti probabilior esse videatur; ubicumque vero nullam fere sententiam reliquis praestare censet, ipsum discrimen adnotasse contentus est. nam 'nec facile est aut rem rei aut auctorem auctori praeferre' 'nec quisquam aequalis temporibus illis scriptor extat, quo satis certo auctore stetur.'¹³⁵ ipsa vero haec verba in fine libri octavi posita, ubi auctor queritur, vitiatam memoriam funebribus laudibus esse falsisque imaginum titulis, documento esse possunt, per posteriores quoque primae decadis libros 'et singulorum gestis et publicis monumentis rerum confusis'¹³⁶ moram ei eadem fere impedimenta attulisse, quae per primordia progredienti antea iter obtaepserant, ita ut per omnes hos decem libros iisdem fere fontibus eadem ratione usus sit. accuratior vero, ut diximus, ipsorum monumentorum primariorum, quae aetatem tulerant, indagazione sprepta hausit ex fontibus secundariis, annalium scriptoribus, idque ita fecisse putandum est, ut non per longinquum studiorum assiduorum decursum omnes ante se scriptores conquisiverit, perlegerit, excerpserit, composuerit, sed ut a satis angustis studiorum initiis orsus progrediente scribendi labore maiorem paulatim permensus sit lectionis ambitum. cum per libros primos raro nominatum auctores suos afferat, coniectura tantum, at ea satis probabilis, nisi, contendere possumus, antiquissimum annalium scriptorem, Q. Fabium Pictorem, principem ibi ducem eum habuisse, praeter quem aliorum, Calpurnii Pisonis, Valerii Antiatii, Claudii Quadrigarii, Licinii Maeri,

¹³¹ praef. §. 4.

¹³² ibid. §. 5.

¹³³ II, 21, 4 cf. Broeckerum *Untersuchungen* *üb. d. Glaubwürdigkeit der altröm. Gesch.* Basil. 1855 p. 377.

¹³⁴ V, 21, 9.

¹³⁵ VIII, 40, 3. 5.

¹³⁶ ibid. §. 5.

Aelii Tuberonis sententiae discrepantes passim laudantur ac diiudicantur; Dionysii Halicarnassensis antiquitatibus Romanis Livium per extremos saltem primae decadis libros usum esse, quae cum aliorum tum Niebuhrii erat sententia,¹³⁷ non magis probari potest quam id quod temporum habita ratione per se probabilius foret, Dionysio Livii libros primores ad manus fuisse;¹³⁸ recte enim nuper postquam annalium scriptores in permultis rebus inter se consentire lectores admonuit vir eruditissimus, observatum est a Carolo Petro in programmate gymnasii Tangliensis a. 1853 emissio,¹³⁹ et Livium et Dionysium communi hoc fonte ita usos esse, ut pro sua quidem ratione uterque, Livius orationi potissimum limam addendo, Dionysius pragmaticas rationes inserendo, narrationem ab annalibus traditam mutaret, praeterea tamen non modo illius narrationis argumenta retineret atque ordinem, sed etiam persaepe ad verbum eam describeret alter, alter in Graecum transferret sermonem. praeter hos annalium scriptores veterum monumentorum testimonium aliquotiens quidem in subsidium accessit, sed plerumque ex ipsis illis scriptoribus desumptum,¹⁴⁰ semel ex ipsius imperatoris Caesaris Augusti ore compertum.¹⁴¹

Isdem fere auctoribus per alteram quoque decada videtur usus esse;¹⁴² inde a belli Punici alterius temporibus duplici rationi, quam

eo usque secutus erat, ut cum plurimorum tum vetustissimorum auctorum sententiae quam maxime calculum adiceret, tertia eaque iustissima accessit, quae scriptores proximos memoriae temporum illorum¹⁴³ tamquam fidissimos testes potissimum eligere eum iubebat. inter quos nemo magis eminebat Q. Fabio Pictore, quem per primores belli Punici alterius annos 'aequalem temporibus huiusce belli' non tantum eo loco, cuius ipsa verba modo excitavi,¹⁴⁴ sed quousque annales eius porrigebantur 'potissimum auctorem habuit.' ex quo et Polybium et Livium procliorum, quam solam memoriae ille mandaverit, descriptionem hausisse, speciosis ductus argumentis nuper coniecit C. G. Nitzschius,¹⁴⁵ quem tamen quominus sequar eo fere prohibeor, quod Fabium de vetustiore quidem tempore capitulatum, de iis vero quibus ipse interfuerit accurate scripsisse testis nobis est Dionysius Halicarnassensis ant. Rom. I, 6, ita ut certe non intra ipsorum procliorum descriptionem Fabius se continuerit. per reliquas historiae horum annorum partes varios fontes secutus insequentibus temporibus per omnes libros ad nos propagatos Polybii, Graeci quidem hominis, at Romanorum magnitudinem in rebus civilibus aequae ac militaribus summa cum admiratione suspicientis et cum ipso hoc sensu res gestas memoriae mandantis exemplum praecipue expressit, non fideli ubivis ac quasi sollicita imitatione, tamen ut narrationis ordinem filumque ex eo desumeret; singula vero vel recidit vel addidit vel in brevius contraxit vel amplificavit atque exor-

137 cf. in primis schol. hist. Rom. I, 45 sq., quibus ea immutavit, quae hist. Rom. I, 298 ed. pr. de hac quaestione proposuerat; cf. etiam hist. R. III. annot. 485.

138 cf. Lachmannum I, 45 sq., Schweglerum hist. R. I, 103 sq.

139 *das Verhältniss des Livius u. Dionysius zu einander und zu den älteren Annalisten* p. 5 sqq.

140 ex Cincio VII, 3 (si ibi revera, ut equidem arbitrator, L. Cincius Alimentus, annalium scriptor bello Punico alteri aequalis, nec L. Cincius aetatis Varronianae grammaticus designatur), Licinio Macro III, 7 et 20, eodem ac Q. Tuberone III, 23.

141 III, 20.

142 cf. Lachmannum II, 1 sqq.

143 XXVIII, 14, 9 cf. XXV, 11, 20; similia quidem his etiam VI, 12, 3 inveniuntur, ut tamen 'propiores temporibus harum rerum auctores' et ipsi longe ab ipsis rebus remoti sint cf. I. ann. 135 l.

144 XXII, 7, 4.

145 *Quintus Fabius Pictor über die ersten Jahre des Hannibalschen Kriegs in allg. Monatsschrift für Wissenschaft u. Lit.* 1854 p. 57-84.

navit vel immutavit sive aliis fontibus sive proprio usus iudicio, aliquotiens etiam sive incertitia sive festinatione inter sermonem Graecum in Latinum vertendum lapsus,¹⁴⁶ quae omnia a Lachmanno illustrata et exemplis comprobata sunt.¹⁴⁷ satis raro autem mentio Polybii a Livio eam ipsam ob rem inicitur,¹⁴⁸ quod tanquam fonte primario eo usus est,¹⁴⁹ cum ibi plerumque testium nomina afferre soleat, ubi singula quaedam cum notabilitate ab ea, quam cummaxime sequitur, rerum gestarum memoria abhorrentia inde desumit. aliis quoque praeter Polybium Graecis auctoribus se usum esse aliquotiens indicat Livius,¹⁵⁰ nominatim unum Silenum eumque semel excitat.¹⁵¹ Romanorum praeter Fabium testem belli Punici alterius aequalem alterum L. Cincium Alimentum et ipsum semel tantummodo commemorat,¹⁵² tum per sola huius belli tempora L. Caecilii Antipatri annales in usum vocavit, M. vero Porcii Catonis originibus decade denum quarta atque ad ipsas potissimum Catonis res narrandas usus est, eiusdem etiam aliquot certe orationibus praeter eas, quae originum libris insertae erant, adhibitis;¹⁵³ praeterea exceptis Li-

cinio Maero, ut videtur, et Aelio Tuberone eos auctores consultavit passimque laudavit omnes, qui per primam alteramque decada ad manus ei fuerant, quibus accedunt alii: Claudius, 'qui annales Acilianos ex Graeco in Latinum sermonem vertit,'¹⁵⁴ Clodius Licinus,¹⁵⁵ P. Rutilius Rufus.¹⁵⁶ quos auctores inde a libro quadragesimo sexto adhibuerit Livius ex rarissimis vestigiis per periochas sparsis non satis dignoscitur: accuratius in difficillimam hanc quaestionem inquirere, quod sine magno apparatu magnisque ambagibus fieri nequit, ab eo quod cummaxime persequimur consilio longe adest.¹⁵⁷ per libros vero illos posteriores nobis servatos Livium iterum videmus ducibus quibusdam primariis electis reliquorum narrationem non tam ad corrigendas illorum sententias adhibentem quam ad exornandas atque amplificandas, plerumque vero ita, ut fontium discrepantiam enotet ac passim secundum argumenta plerumque magis ex divinatione quadam quam ex indagatione petita, sano tamen, ut significatum est, eodemque modesto iudicio diiudicet, quamvis hic illic artificiosiore quoque rationem ab eo imitam videmus, veluti lib. XXXVIII, 55, 8, ubi 'has ego' inquit 'summas auri et argenti relatas apud Antiatem inveni. in L. Scipione malim equidem librarii mendum quam mendacium scriptoris esse in summa auri atque argenti,' X, 9, 13 etc.

Omnes hos, quos secutus est auctores et consilii amplitudine et sermonis elegantia superavit Livius longeque afuit ab incompta nuditate annalium, quibus nihil hirsutius esse¹⁵⁸ certe et ipsius erat sententia; at deerat ei id, quod

146 interdum Livii errores inde excusantur, quod corrupto Polybii codice videtur usus esse. cf. Lachmannum l. c. II, 114 v. Leutschium nunt. d. Gott. 1855, 263 sqq.

147 l. c. II, 8 sqq. 33 sqq. 108 sqq. cf. Walchium em. Liv. p. 6—27. Peterum l. cummaxime c. p. 11, Theodori Lucas disputacionem de ratione, qua Livius in hist. lib. conscribendis usus sit opere Polybiano p. I. Glogav. 1854. 4.

148 'nos non minimo potissimum numero credidimus, sed Polybium secuti sumus non incertum auctorem cum omnium Romanarum rerum tum praecipue in Graecia gestarum' XXXIII, 10, 10 cf. XXX, 45, 4, ubi 'haudquaquam spernendus auctor' dicitur Polybius, XXXIII, 50, 6. XXXVI, 19, 11. XXXVIII, 52, 1. XXXXV, 44, 19. ac vel ultra libros superstites a Livio in usum eum vocatum esse probat Lachmannus II, 10 n. 2, ad quam cf. infra p. XXXII.

149 sic recte Lachmannus II, 10.

150 XXVIII, 27, 13. XXXII, 6, 8. XXXVIII, 50, 10.

151 XXVI, 49, 3.

152 XXI, 38, 3 sqq.

153 cf. Lachmannum l. c. II, 17 sqq. II.

Jordanum quaest. Cat. cap. duo Berol. 1856 p. 13 sqq.

154 XXV, 39, 12. XXXV, 14, 5.

155 XXVIII, 22, 10.

156 XXXVIII, 52, 1.

157 cf. ann. 148 et Niebuhrii schol. hist. II, 1, 49.

158 Ovid. trist. II, 259.

illis fere omnibus certam quandam notam inpressit. nam historiam 'non nisi ab honestissimo quoque scribi solitam' vel postquam L. Otacilius Pilitus primus omnium libertinorum scribere historiam orsus est¹⁵⁹ Romae literis consignatam videmus ab iis potissimum, qui memoriae rerum gestarum res a se ipsis domi militiaeve gestas adicere possent atque inserere. at Livius rhetoricam, sicut Otacilius iste, et philosophiam profitebatur, deerat ei accuratior rei publicae per pacis bellique artes gerendae notitia. accedit ac fere inde sequitur, quod fontium suorum vestigiis insistens 'foris bella, domi seditiones'¹⁶⁰ enarrat hisque notabilia alia in fine singulorum plerumque. quorum seriem sequitur in historia enarranda, annorum adiecit, ipsum vero rerum nexum interiorum ac magis reconditum nec indagat nec exponit: longe igitur abest a pragmatica illa historiae conscribendae ratione. cui summum exemplum is ei praebere poterat, quem inde a tertia decade post Fabium principem ei ducem fuisse vidimus, Polybius; vel ignorat vel spernit id, quod ipsius Polybii, ut equidem arbitrator, vestigia premens Sempronius Asellio¹⁶¹ ab iis poposcerat, qui non annales relinquere vellent, sed res gestas a Romanis perscribere conarentur: his non modo satis esse, 'quod factum esset, id pronuntiare, sed etiam, quo consilio quaque ratione gesta essent, demonstrare,' neque a philosophiae, quod amplexus erat, studio eo se deduci passus est, ut causas cognoscere rerum studeret, quinimmo raro ipsi factorum narrationi iudicium suum interponit hand solum in fide historica diiudicanda sanum ac sobrium. at multo magis rhetoricam quam philosophum sapit ars Liviana.¹⁶²

Nam si Vitruvius de architectura scribens¹⁶³ non uti summum philosophum nec rhetorem disertum nec grammaticum summis rationibus artis exercitatum, sed ut architectum his literis imbutum, haec nisum se esse scribere dicit, Livius annales evolvebat, res gestas populi Romani inde ab urbis primordiis usque ad suam aetatem perlustrabat, temporum computationem persequabatur, rei publicae antiquitates resque bellicas perscrutabatur non, id quod supra data occasione iam significavimus, ut ipsa historiae scientia, quo omnia haec pertinent, penitus imbueretur ipsamque hanc disciplinam studiis suis promoveret, sed ut, quae potius inter scribendum legisset quam ante scribendum collegisset et composuisset, nedum intentiore opera e tenebris partim eruisset operaque sua illustrasset, ea congereret ac pulchra quasi ornataque veste induta iucundo decoroque habitu populo Romano proponeret. iam inde sequitur, fidem historicam non primariam eius esse virtutem,¹⁶⁴ quam tamquam purus

nisi ut rhetoricam hanc oratoriamve Livii indolem permultis quidem, sed saepius hand inelegantibus verbis demonstrat cf. praesertim p. 58 sq. 51, 56 etc. 186 sqq. 236 sqq. 245, 251 n. 1, 253 n. 1 etc.

¹⁶³ Vitruv. de archit. I, 1, 1- (17).

¹⁶⁴ cui non ob stare videbimus, quod in universum fides eius praedicatur a Crenatio Cordo ap. Tac. I, ann. 108 l. cf. tamen Quint. ann. 104 l.; de fide Livii cf. I. H. Parreidt de suspecta Livii fide disp. praeside C. G. Joehero Lips. 1743, contra quem scripserunt et Eschenbachius Lips. 1775 et adulescentulus nobilis A. G. U. ab Hardenberg in diss. futili de Livio eiusque virtutibus Coburgi 1778, 4. postea hanc questionem pertractarunt primum I. H. L. Meierotto de testimoniorum T. Livii fide Berol. 1797 fol., qui anno insequenti de Livii arte narrandi et artificio disseruit ibidem, tum C. Krusius de fide Livii recte aestimanda sect. I. II. Lips. 1812, 4. denique Fr. Lachmannus commentationibus saepe laudatis; singulas operis partes examinaverunt et C. Beckerus *Vorarbeiten zu einer Gesch. des zweiten pun. Krieges* (in Dahlmanni *Forschungen* etc. II, 2) Alton. 1823 ac L. de Vincke *der zweite pun. Krieg u. d. Kriegsplan der Carthager* Berol. 1841 p. 62-68 et A. E. Eggerus I. ann. 108 l. p. 98-101; universi vero ingenii artisque Livianae descriptionem sive pleniorum sive in brevius contractam proposuerunt Niebulrius hist. R.

¹⁵⁹ Suet. de ill. rhet. 3.

¹⁶⁰ VI, 1, 1.

¹⁶¹ ap. Gell. N. A. V, 18, 8.

¹⁶² paginis libri supra (ann. 85) comm. trecentis quadraginta octo nihil fere agit Tai-

putus historicus ante omnia con-
sectatus sit. fontium primariorum
in rebus plerisque, ut supra adno-
tatum est, inter se fere consentien-
tium imaginem reddidisse conten-
tus ea, quae minoris momenti ipsi
videntur, haud magnopere curat¹⁶⁵
indeque saepius auctorum discre-
pantia non observata unam ean-
demque rem, quam variis annis
scriptores annalium assignaverant,
vel bis enarrat vel ita, ut initium
relationis cum continuatione eius-
dem post narrationis aliquod inter-
vallum prolata non congruat; alias
porro mentionem personae, facti,
dicti alicuius tanquam noti inicit,
quamvis antea iis de rebus sermo
non fuerit, alias narrationem in-
choatam ad finem non perducit,
alias tempora confundit, alias
prorsus omittit res a fontibus nar-
ratas,¹⁶⁶ in Polybio denique ver-
tendo vel insectia vel negligentia
saepius cum errasse supra adnota-
tum est. dissensiones, quae aciem
non fugerant, enotat sua ipsius
sententia satis raro interposita et
quamquam 'frequentissime dubi-
tat,'¹⁶⁷ alibi fontium rationibus
haud minus improbabilibus imponi
sibi patitur. quodsi igitur caret se-
veriore artis criticae exercendae
methodo, quae apud veteres scrip-

tores perraro invenitur, et in 'vul-
garia,' ut Gellius ait, 'traditione'
fere acquiescens 'illa pro certo ha-
benda' censet, 'in quibus non dis-
sentiunt auctores,'¹⁶⁸ fidissimos rerum
gestarum testes, monumenta
ac documenta interrogare aequo
supersedet atque accuratissimos
antiquitatis indagatores, antiqua-
rios et grammaticos, Varronem
prae ceteris, consultare. ingenio
tamen amore candido studio
veri ita imbutus est, ut in univer-
sum fides ei denegari nequeat, ac
cum aliis scriptoribus se compa-
rans iure suo profiteri potest, se
nihil haustum ex vano velles quo
nimis inclinent fere scribentium
animi.¹⁶⁹ ex ipsa tamen illa ingenii
eius indole sequitur, in singulis
examinandis summam cautionem
adhibendam esse cum in iis operis
partibus, quae simplicem rerum
gestarum narrationem continent,
tum in iis quae ad geographiam,
ad alienorum populorum histo-
riam, ad ipsius rei publicae Roma-
nae instituta et antiquitates, ad re-
rum denique civilium ac militari-
um scientiam spectant,¹⁷⁰ ut recte a
Friderico Lachmanno¹⁷¹ observa-
tum sit, Dantii laudationem¹⁷² 'Li-
vio che non erra' non omnibus
magni operis partibus comprobari.
nam omnibus disciplinis cum maxi-
me commemoratis peculiarem ope-
ram non intendit rhetor et philoso-
phus a republica gerenda aequo
alienus atque a sedula curiositate
eas terras, quarum historia cum
rebus Romanis aliquo modo con-
iuncta erat, studiis atque itineri-
bus perlustrandi et pervestigandi.

I, 3—5 coll. II, 609 sq., idem schol. hist. Rom. I, 45—57, Wachsmuthius *ältere Gesch. des r. Staats* p. 32—43, Blumius *Einführung in Roms alte Gesch.* p. 123 sqq. 146 sq., I. M. Soeltelius *T. Livius in seiner Gesch.* Monac. 1832. 4., H. Ulrici *Charakteristik der antiken Historiographie* p. 120—125, du Closset *essai sur l'histoire des Romains jusqu'au siècle d'Auguste* Brux. 1849 p. 230—274, Queckius I. ann. 100 l., Schweglerus hist. R. I, 103—115. II, 1, 10—13, F. D. Gerlachius *die Geschichtschreiber der Römer* Stuttg. 1855 p. 133—143, C. G. Lewis I. ann. 75 l. I, 44—47, 247—264 cf. p. 22, 71, 245, Tainius libro ann. 85. 162 l., alii, qui tantum non omnes etiam hanc de fide auctoris quaestionem attingunt.

¹⁶⁵ cf. VIII, 18, 2 'Flaccum Potitumque varie in annalibus cognomen consulis invenio: ceterum in eo parvi refert, quid veri sit' cf. V, 21, 9, etc. nec tamen in his sibi constat: nam alibi eadem fere sollicite quaerit, quae hic respicit cf. Lachmannum l. c. II, 102.

¹⁶⁶ de omnibus his cf. Wachsmuthium l. c. p. 39 sqq., Lachmannum I, 85 sq. 96 sqq. II, 61 sq. 75 sqq., Schweglerum hist. R. I, 112 sqq. ¹⁶⁷ Quint. I. O. II, 4, 19.

¹⁶⁸ III, 55, 8, quae verba ad singularem quandam rem pertinentia ad universam Livii rationem illustrandam possunt adhiberi.

¹⁶⁹ XXII, 7, 4.

¹⁷⁰ v. modo Niebuhrium hist. Rom. II, 636 sq. coll. III, 187 sq. n. 293. et 233 n. 339 schol. I, 48 sq., Tainium l. c. 68 sqq., Lachmannum I, 105 sqq. II, 81, 84 sqq. 101., Schweglerum l. c. I, 106 sqq., Wachsmuthium l. c. p. 33 sq.

¹⁷¹ l. c. II, 101.

¹⁷² inferno XXVIII, v. 12, ubi cf. ann. Biagioli in ed. Paris. 1818 et Philaethis. cf. Antonium Beccariensem l. ann. 289 l.

Neque aliter in temporibus computandis videtur esse versatus.¹⁷³ meminerimus velim, quod ipsum scriptorem supra iam audivimus de fastis per primordia certe rerum Romanarum recte ordinandis desperantem. 'tanti' inquit¹⁷⁴ 'errores implicant temporum aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut nec qui consules secundum quosnam nec quid quoque anno gestum sit in tanta vetustate non rerum modo, sed etiam auctorum digere possis.' sed ne per ea quidem tempora, ubi hae difficultates cesserunt, animo eum ad chronologicas rationes enucleandas satis attentum fuisse, demonstrat et lib. XXVII, 35, 3, ubi aestate anni a. C. n. 207 Olympiae ludicra futura fuisse narrat, Ol. ut videtur 143 a. C. n. 208 designaturus,¹⁷⁵ et exempla a Lachmanno l. c. II, 95 sqq. allata. nec accuratae antiquitatis ex ipsis monumentis primariis indagatioui nec severiori artis criticae methodo Livium operam navasse supra vidimus: quid igitur mirum, si is, qui vel in una eademque re enarranda non semel alios aliis locis fontes sequitur, per longinquam annorum plus quam septingentorum seriem tot vitiiis atque auctorum inter se dissensionibus turbatam nec certum quoddam systema, ut aiunt, chronologicum sit secutus? me quidem iudice nec Sigonius, quamvis summis laudibus a Niebuhrio¹⁷⁶ elatus, verum vidit, qui constantem quandam aeram Livianam ad a. u. c. 749 relatum enotare conatus est, nec Glareanus, qui obsequentibus praeter

alias olim Dodwello, nuper Petero aerae Catonianae assecclam Livium reddidit. mihi certe, ut de iis tantum annis loquar, qui uni Livio (praeterque annum 247 Cap. assecclae fere eius Cassiodoro) desunt nec annus aerae Cap. 248 librariorum incuria omissus videtur nec anni 247. 263. 264. 377. 444. 452 deficientes probare, Livium certas quasdam rationes chronologicas persecutum esse. cum enim Romae secundum eum annos ducentos quadraginta quattuor regnatum esse (I, 60), consularis igitur imperii initium, secundum fastos Capitolinos a. 244 assignandum, in a. u. 245 incidisse statuendum sit, decemviro a. u. 302 institutos esse dicit (III, 33), quo etiam secundum illos pertinent, quamvis interim consulatus a. 247. 263. 264 Cap. omiserit, primos vero tribunos militari potestate (III, 10) a. 310 tribuit = a. Cap. 309; tum annus Romae per Gallos captae Livianus 365 (V, 54 cf. VII, 1 et 18) est Capitolinus 363, quocum congrueret, quod coss. a. Liviani 400 (VII, 18) sunt Capitolini a. 398, nisi Livio deserent tribuni a. Cap. 377 a Diodoro XV, 71¹⁷⁷ nominati; tum binos annos Cap. 443 ac 444 et 451 ac 452 in singulos conflatos apud Livium videmus. quod per alteram decadem annos Cap. 484. 488 omiserit Livius equidem eo, quod a Cassiodoro omissi sunt, contendere non audeam: neglexit enim Cassiodorus et annum 556 hodieque apud ipsum Livium superstitem, conflavit annos 687 et 688; tres vero quartae decadis loci annorum numeros praeseferentes ita corrupti sunt, ut certi quid de iis pronuntiare non liceat: annus enim, qui libris (XXXI, 1) est 478 (l. 488?), est Cap. 488, qui illis vel 541 (sic Bamb.) vel 540 (XXXI, 5) Cap. 553, qui 508 (l. 558?) illis (XXXIII, 54) 559; decadis vero quintae numeri aliquot ex lib. XXXVII et XXXVIII

¹⁷³ de chronologia Liviana praeter Glareani praesertim ac Sigonii scripta infra ann. 395 commemorata nominandi sunt Dodwello l. a Fabricio bibl. Lat. I, 279 ed. Ern. II., C. E. v. Trewen-Schröder fast. Rom. Liviani Gedan. 1675. 4, quos equidem non vidi, Niebuhrius h. Rom. II, 625 sqq., Idelerus *Handb. d. Chronol.* II, 169 sqq. F. Lachmannus l. I. I, 20. II, 94 sqq., Fasti cons. Capit. rec. Laurent p. 63 sqq., Peterus act. ant. Darmst. 1839, 625—637.

¹⁷⁴ II, 21, 4.

¹⁷⁵ v. Idelerum l. I. II, 170 quemque l. Petavium coll. Lachmanno II, 95 ibique ann. 2176 hist. K. II, 626.

¹⁷⁷ cf. *chronographum* a. 354 (anon. Norianum) ap. Mommsenium comm. soc. lit. Sax. cl. ph. hist. I, 613.

periochis restitui possunt: a. 598 ad a. Cap. 600 referendus et anni ludorum Terentinorum 502 et 602 ad a. Cap. 604 et 504. in his annis definiendis Livius fortasse Valerium Antiatem secutus est coll. Censorino de d. nat. e. 17 p. 47, 7 Iahn ac mihi certe nec unum eundemque in chronologicis rationibus ordinandis fontem striete secutus esse nec ubivis accuratam computationem instituisse videtur: eos certe qui accuratas rationes ratiocinationesque chronologicas ei voluerunt tribuere, varias artes ad systema qualequale procedendum adhibere opus fuit, quare equidem cum Ideler, Lachmanno, Laurentio varios hos annorum numeros per Livii libros dispersos ad unius aerae normam constanter servatam aptari posse nego.

Omnibus tamen fere his sive vitis sive defectibus pro candore suo ac modestia conscius sibi fuisse videtur Livius: non enim nisi raro sibi quae diffidens sententiam suam de rebus dubiis proferre audeat; sic ubi quaeritur quibus virtutibus inducti patres P. Scipionem in tota civitate virum bonorum optimum esse iudicant, 'sicut proditum' inquit 'a proximis memoriae temporum illorum scriptoribus libens posteris traderem, ita meas opiniones coniectando rem vetustate obrutam non interponam'¹⁷⁸ ac simili loco¹⁷⁹ 'enius' ait 'tandem ego rei praeter opinionem, quae sua cuique coniectanti esse potest, auctor sim?' 'id quod constat, nudum' ei 'videtur proponendum.'¹⁸⁰

Sic etiam abstinnit fere a digressionibus, quae ad eas plerumque res eum deduxissent, quibus non satis inbutum eum fuisse eum maxime vidimus. quaestionem propositurus, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret belatum, futurus fuisset, veniam fere petiit a lectoribus, nihil minus

quaesitum a principio operis sui videri posse dicens, quam ut plus iusto a rerum ordine declinaret varietatibusque distinguendo opere et legentibus velut deverticula amoena et requiem animo suo quaereret.¹⁸¹ 'non ultra' igitur staturat 'attingere externa nisi qua Romanis cohaerent rebus,'¹⁸² iisdem, ni fallor, rationibus motus, quibus tamen id accedebat, quod Romanis externa comparanti operae pretium ei non videbatur ea perscribere.¹⁸³

Ipsa tamen amoena illa quasi deverticula legentibus paravit orationes continuo rerum gestarum ordini interserens, quibus eatenus requiem animo suo quaesivisse videtur, ut fontibus interdum posthabitis genio in iis componendis indulgeret, quamvis hic quoque eatenus addictus annalium scriptoribus, ut locis ab illis indicatis eas insereret orationumque argumenta et ipsa ex uno alterove eorum, qui eum maxime ad manus ei essent, desumeret, singula tamen sive ex aliis fontibus sive ex ingenio adderet, demeret, immutaret.¹⁸⁴ ipsi vero his orationibus componendis atque exornandis Livii indoles atque ars erant aptissimae, id quod ipsos veteres recte agnovisse Quintiliani candidissimi ac peritissimi censoris iudicium probat, qui l. ann. 103 allato in contionibus Livium supra quam enarrari possit eloquentem vocat, ita quae dicantur omnia cum rebus tum personis accommodata esse. rhetorica vero Livii studia vel eo apparent, quod ceterum ipsis rerum do-

¹⁸¹ VIII. 17. 1.

¹⁸² XXXVIII. 48. 6.

¹⁸³ res Graeciae se spernere his ipsis certe verbis profitetur XXXV. 40. 1: 'ceterum' Masinissa 'cum longe maximus omnium aetatis suae regum... fuerit plurimumque rem Romanam inveniit, operae pretium videtur' auctori XXVIII. 29, 5 'excedere paululum ad narrandum, quam varia fortuna usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno.'

¹⁸⁴ cf. Lachmannum l. c. I. 82. 119 sqq. II. 114 sqq., qui saepius in orationibus alios auctores secutus aliter res exponere Livium quam in ipsa historia docet I. 121, Tainium l. c. p. 126 sqq. 275 sqq.

¹⁷⁸ XXVIII. 14. 9.

¹⁷⁹ VI. 12. 3.

¹⁸⁰ III. 47. 5.

cumentis praeter annales conqui-
rendis parum intentus, Catonis tamen
nonnullis certe orationibus
usus est praeter eas, quae originibus
inclusae erant,¹⁸⁵ et quod accurate
cum de aliis, quae extabant,
tum de P. Scipionis et Ti. Gracchi,
quae ferebantur, orationibus refert;¹⁸⁶
ipsius tamen Scipionis verba
ad populum adversus tribunos
plebis (vel adversus M. Naevium
tr. pl.) facta, quae tradit Livius,¹⁸⁷
collata iis, quae inde profert Gellius,¹⁸⁸
docent, Livium, ut Henrici
Meyeri verbis utar,¹⁸⁹ antiquitatem
et robiginem commutasse
splendore atque ubertate orationis
suae; genio vero in componendis
orationibus eum indulsisse iam
inde conicias, quod per orationes
praesertim lectionis atque imitationis
Graecorum scriptorum vestigia
apparent:¹⁹⁰ cum poetarum
Homeri, Hesiodi, Aristophanis,
tum Demosthenis et Thueydidis.¹⁹¹
quod vero oratorum primariorum
Demosthenis ac Ciceronis lectionem
modo ante omnia commendavit,
id indicare videtur, et ipsum
summa haec exempla non per singulos
locos, sed per totam hanc
operis sui partem imprimis secta-

tum esse. id certe non negandum
est, orationes laetissimam ac floridissimam
operis Liviani partem efficere,
cum ob limatam elegantiam
sermonis, qui eam quam supra
proposuimus indolem dictionis Livianae
apertissime refert ac lucidissime,
iam eo certissimum praebens
argumentum, Livium non ipsa nec
orationum nec annualium verba referre,
tum ob vividam atque accuratam,
ubivis quidem conspicuam,
sed in orationibus maxime eminentem
morum descriptionem, qua
'candidissimi omnium magnorum
ingeniorum aestimatoris' laudem a
M. Seneca ei tributam¹⁹² non minus
videtur meruisse quam illis quasi
funebribus laudationibus, quas Livium,
quotiens magni alicuius mortem
narrasset, ante se omnibus
praesertim et Thueyde et Salustio
benignius magnis viris praestitisse,
iure suo adnotavit idem Seneca.¹⁹³
at orationes Thueydidis,
Sallustii, aliorum historiarum
insertae multo benignius lucem ipsis
rebus gestis afferunt quam Livianae.
etiamsi enim id urgere nolumus,
ex iis, quae antea disputata
sunt, effici, fidem earum aliquanto
minorem esse quam reliquarum
operis partium,¹⁹⁴ orationes in
primis demonstrant, Livium
psychologicae eique et humanissimae
et lenissimae hominum contemplationi
et descriptioni aequae intentionem
fuisse atque eleganti floridaeque
rerum enarrationi: atque utrumque
hunc scopum tam feliciter assecutus
est, ut ibi cardo, ut ita dicam,
vertatur eius praestantiae, caedem
vero orationes maxime probant a
republica eum fuisse alienum: nam
historiarum scriptores quo magis
ipsi in republica versati sunt atque
exercitati, eo crebrius fere libentiusque
orationibus utuntur ad nexum
internum nervosque quasi subtiliores
rerum gestarum lectoribus explicandos
ac demonstrandos eoque ipso fere

185 cf. p. XXII. cum ann. 153; unam de lege Oppia orationem (XXXIII, 2 sqq.), quae, si omnino extabat (cf. tamen II. ab Henr. Meyero huc relatos orr. R. fr. p. 23 ed. alt. et Henr. Jordanum Iahnii ann. LXXXIII, 390, ne Meyeri ed. priorem p. 91 et Lachmannum I. c. II, 18 n. 2 afferam), ei certe ignota fuit, Livius vel ipse confinxit vel ad historici alicuius exemplum expressit. v. Jordanum I. ann. 153 l.

186 XXXVIII, 56.

187 ibid. 51.

188 N. A. III, 18, 3.

189 or. Rom. fr. p. 9 ed. alt. cf. etiam Aemilii Pauli or. de rebus a se gestis ap. pop. Val. Max. V, 10, 2 cum Liv. XXXV, 41 coll. Meyero I. l. p. 157; plerumque tamen, ubi or. ab ipso auctore conscripta extabat, Livius eam praetermisit, quod recte animadvertit Lachmannus I. c. II, 114.

190 documenta horum studiorum ab aliis, Victorio, Sigonio, I. F. Gronovio patefacta collegit et auxit Dobraeus advers. II, 379 sqq. passimque ibid.; de Hesiodo cf. Sigonii ann. ad lib. XXII, 29, 8 et bibl. crit. Amstelod. II, 2, 49, quam l. Lachmannus I, 119.

191 Liv. VII, 30 coll. Thue. I, 32 sqq. Liv. XXXV, 23, 15 coll. Thue. I, 70, 3 ibique Duk. et Huds. (III, 1, 381 ed. Popp.)

192 v. l. ann. 102 l.

193 ibid.

194 cf. Lachmannum I. c. I, 115. II, 125.

nititur ratio historiae conscribendae, quae vocatur pragmatica — Livius orationibus suis et eos subtilissime depingit, quos loquentes inducit, et rerum statum in universum collustrat, ut sua ipsius sentiendi ratio quasi perluceat,¹⁹⁵ in arcana vero illa et adyta reipublicae, quae et ipsi praeclusa erant, lectorem introducere nequit.

Per se patet, his quae modo diximus, non negari, certam quandam reipublicae gerendae sectam normamque ab eo probatam esse.¹⁹⁶ his vero Livii ipsius rationibus adumbrandis pauca quaedam videntur esse praemonenda. postquam Augustus 'cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit' res Romanae eo quidem paulatim immutatae sunt, ut ipsorum civium in re publica administranda partes imminuerentur, princeps vero ille prudens ac sollers imperii cruciati ac lacerati splendorem occaecatum ita restituit, ut non sine veri specie viri doctissimi¹⁹⁷ ad eum referenda esse consuerint conelamata illa verba Curtiana¹⁹⁸ 'proinde iure meritoque populus Romanus salutem se principi suo debere profiteretur, qui noctis quam pacis supremam habuimus, novum sidus illuxit. huius hercule, non solis ortus, lucem caliganti reddidit mundo, cum sine suo capite discordia membra trepidarent. quot ille tum extinxit faeces, quot condidit gladios, quantam tempestatem subita serenitate discussit! non ergo revirescit solum, sed etiam floret imperium.' quae, utcumque res illa se habet, optime describunt temporum illorum condicionem,

¹⁹⁵ cf. Weissenbornium l. c. p. 41.

¹⁹⁶ cf. quos I. Fabricius bibl. Lat. I, 293 sq. Ern., quibus addenda D. G. Hegewischii diss. *über d. polit. Charakter d. Livius* in eiusd. nov. collect. opusc. hist. I, 166 sqq. et F. X. Frilii comm. progr. gymn. Constantiensis a. 1851 inserta, *die polit. Ansicht des röm. Geschichtschreibers I. Livius*.

¹⁹⁷ veluti Hirtius, C. T. Zumptius, alii, quos affert Muetzellius ed. suae Curtii maioris p. XLVIII sq.

I S X. 9, 3 sqq. (28).

quae 'post tot discrimina rerum' tam lacta fuit atque exoptata, ut quamvis libertate imminuta Romae ex tam exiguis primordiis ad hoc potentiae fastigium evectae, concordiae ac paci tam subito tandem aliquando redditae aspectus optimum quemque et ingeniosissimum sincero illo et genuino patriae amore imbueret atque impleret, quo et illius aevi poetas excellere videmus et Livium.¹⁹⁹ hunc in ipso librorum limine magnitudine operis suscepti impletum principis terrarum populi, cuius rerum gestarum memoriae pro virili parte et ipsum consuluisse iuvaturum sit, nomine exornantem Romanos videmus²⁰⁰ ac paulo post²⁰¹ profitentem, si cui populo licere oportet consecrare origines suas et ad deos referre auctores, eam belli gloriam esse populo Romano, ut cum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo animo quam imperium patiantur. post quae paucis interiectis sic pergit:²⁰² ceterum aut me amor negotii suscepti fallit aut nulla umquam res publica nec maior nec sanctorum nec bonis exemplis ditior fuit nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque immigraverint nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit: adeo quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi pendendique omnia invexere.' et hunc patriae amorem, quem ipsa primor-

¹⁹⁹ facere non potui, quin fere repeterem, quae ingeniose et amabiliter, ut assolet, haec de re nuper disputavit K. Lehrsius *pop. Aufsätze aus dem Alterthum* p. 178 sq.

²⁰⁰ praef. §. 3. e quidem hic et in proxime sequentibus consulto praefationis potissimum testimonio usus sum, quae nec pessimis totius operis partibus eum Niebuhr (schol. c. I, 48) adnumeranda est nec consilio manifesto destituta, quae sententia est Schweglei hist. Rom. I, 106, v. modo Lewis l. c. I, 219 ann. 13.

²⁰¹ *ibid.* §. 7.

²⁰² *ibid.* §. 11 sq.

dia spirant ubivis et tacite totius operis habitu ac fine et expressis verbis, ubicumque se offerebat occasio, probavit, sicuti etiam Patavii, urbis patriae, vel in ipso operis limine mentionem non sine studio quodam videtur iniecissee.²⁰³ ac negari nequit, ipso hoc Romani nominis amore abreptum Livium passim paulo cupidius partes Romanas sequi: in universum tamen nec adversus hostes iniustus est, et Romanorum iniurias adversus eos commissas alibi quidem vel reticet vel imminuere studet, alibi vero ingenue sane fatetur.²⁰⁴ ita nec reliqua Romanorum vitia ignorat, praesertim ea, quae 'labente' demum 'paulatim disciplina' sese insinuarunt: 'ad illa' inquit²⁰⁵ 'mihi pro se quisque intendat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplina velut desidentis primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nec remedia pati possumus, perventum est.' vetustas res scribenti ipse animus ei fiebat antiquus:²⁰⁶ a conspectu malorum, quae sua tot per annos vidit aetas tantisper certe, ut supra commemoravimus, dum prisea tota illa mente repetit, se aversurus est:²⁰⁷ 'hanc' inquit 'modestiam aequitatemque et altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi universi fuit';²⁰⁸ veteris simplicitatis, parsimoniae, roboris, prudentiae civilis sincerus admirator suae aetatis luxuriam, divitias, de-

bilitatem conqueritur,²⁰⁹ belli etiam tunc alterius Punici aetatem enarrans alta voce clamat:²¹⁰ 'eludant nunc antiqua mirantis: non equidem, si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis quam norunt, aut principes graviores temperantioresque a cupidine imperii aut multitudinem melius moratam censeam fieri posse.' quae non impediunt, quominus cum data occasione principum, praesertim patriciorum cum plebe pugnantium, superbiam atque arrogantiam vituperet tum saepius atque acerbis multitudinis levitatem atque inconstantiam castiget: ipsa vero illa vituperatio docet, Livium hic quoque veritatis ac fidei studiosum fuisse, quamvis negari nequeat, eum in universum a partibus olim patriciorum, deinde optimatum stare eorumque rebus favere. id ipsum etiam eo elucet, quod 'Gnaeum Pompeium tantis laudibus tulit, ut Pompeianum cum Augustus appellaret,'²¹¹ sicuti p. VIII memoratum est: idem tamen documento est, Livium quamvis Augusti amicum²¹² longe afuisse a praepropera illorum festinatione, quibus prae lucidis sideris Iulii splendide orientis radiis liberae reipublicae memoria tenebris obducta videretur quique, 'postquam bellatum apud Actium atque omnem potentiam ad unum conferri pacis interfuit,' 'ruere in servitium.' desunt quidem nobis eae operis Livianae partes, quibus suae aetatis ac proxime praecedentis res enarratae erant: at quae de M. Catone Uticensi,²¹³ quae de

209 veluti praeter II. praef. cum maxime II. VII. 25. 9 deque rebus scenicis ibid. 2, 13.

210 XXVI. 22, 14.

211 Tac. ab exc. d. Aug. III. 34.

212 ibid. cf. p. VIII.

213 ap. Hieron. prol. lib. II. in Hoseam. Liv. fr. p. 806 Drb., fr. 45 p. XII sq. Wssb.: 'cuins (Catonis) gloriae neque profuit quisquam laudando nec vituperando quisquam nocuit, cum utrumque summis praediti fecerint ingeniis. significat autem M. Cicero et C. Caesarem, quorum alter laudes, alter vituperationes supra dicti scripsit viri.'

203 I. 1 cf. etiam X. 2 eodemque aliquatenus pertinet auguris illius Patavini mentio, p. VIII. cf. adn. 38 commemorata. de patriae hoc amore Liviano cf. imprimis Lachmannum I. c. I. 88 sqq. II. 67 sq. coll. I. 76.

204 vide exempla a Soeltelio I. c. p. 6 sqq. allata.

205 praef. §. 9.

206 XXXIII. 13, 2.

207 praef. §. 5.

208 III. 6, 12.

ipso C. Iulio Caesare²¹⁴ dixit, demonstrant, satis libera lingua eum locutum esse; nec ei, qui 'numquam nisi honorificentissime Pompeium appellat,'²¹⁵ vitio vertemus, si debitis laudibus etiam Augustum principem atque amicum prosequitur, a quo 'post bellum Aetiacum' pax 'terra marique parta' erat,²¹⁶ 'templorum omnium conditorem aut restitutorem.'²¹⁷

Haec vero laudes certe sinceræ erant: nam Livius, vir a partibus reipublicæ alienus, literis atque otio deditus, discordiarum civilium finem haud minus exoptasse censendus est quam templis conditis et restitutis lætatus esse tanquam luculento atque efficaci pietatis erga deos redeuntis documento. erat enim vir priseæ, ut verbo Apuleiano uti liceat, 'religiositatis,'²¹⁸ simplici quadam ac nativa pietate præditus, ut eadem ætate, qua plerique sanè parci deorum cultores essent et infrequentes, maiorum erga deos reverentiam piis laudibus extolleret,²¹⁹ vel prodigiorum sedulus enarrator, quamvis a prava religione ac superstitione fere alienus.²²⁰

Hoc vero 'præcipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum' ei esse videtur, 'omnis te exempli documenta in industri posita monumento intueri: inde' inquit²²¹ 'tibi quod imitere capias. inde foedum inceptum, foedum exitu quod vites.' quamvis igitur raro data

²¹⁴ Sen. nat. quaest. V, 18, 4. Liv. fr. p. 807 Drb. fr. 48 p. XIII. Wssb.: 'quod de Caesare maiore vulgo dictatum est et a Livio positum, in incerto esse, utrum illum magis nasci reipublicæ profuerit an non nasci, dici etiam de ventis potest.'

²¹⁵ sunt verba Ciceronis ad fam. VI, 6, 10 de Caesare loquentis.

²¹⁶ l. 19, 3.

²¹⁷ III, 20, 7.

²¹⁸ cf. Queckium *Beiträge zur Charakteristik des Livius* 1. Sondershus, 1847. de superstitione Livii sæpe olim in utramque partem disputatum est v. quos l. Baehrius hist. lit. Lat. §. 220 n. 26, II, 109 ed. tert.

²¹⁹ cf. imprimis II. a Sœltelio l. c. p. 14 allatos.

²²⁰ v. modo l. 31, 6 XXVII, 23, 2 cf. XXIII, 19, 6.

²²¹ præf. §. 19.

opera continuæ rerum gestarum seriei aut iudicia sua de hominum rerumque pretio aut præcepta communesque, qui vocantur, locos immisceat. tamen cum ipsius narrationis colore habituque tum orationibus insertis ita sententiam suam patefacit, ut facili negotio dignoscatur, quæ pulchra bonaque, quæ prava ac foeda ipsi visa sint, quæ aequalibus imitanda, quæ spernenda esse censeat.

Quæ omnia longius enarrarem, nisi cum fines huius prolusionis coartandi esse viderentur ipsa emendationis fundamenta, quibus et hæc editio et crisis Liviana universa nititur, pro operis propositi ratione paulo diligentius explicaturo, tum unaquæque fere operis Liviani pagina documenta eorum præberet, quodsi vero quæ hucusque disputata sunt uno quasi obtutu oculis subicimus, non dubitabimus affirmare, Livium annales priseos, inde a Q. Fabio Pio usque ad ætatem Sullanam sese invicem fere excipientes, non tantum 'dies in luminis oras' reduxisse, sed ethico, ut ita dicam, fundamento substructo ieiunas illas atque incomptas rerum a Romanis gestarum enumerationes potius quam enarrationes omnibus artis scribendi ac sermonis interim adæucti purgatique instrumentis dextre gnaveque adhibitis 'lætas' atque 'amabiles'²²² reddidisse. nec defuit piæ strenuæque operæ eventus, nam etiamsi maxima operis immensi pars periit, hodieque duobus fere annorum milibus præterlapsis Livius, quatenus disiecta eius membra servata sunt, non tantum, id quod Quintilianum²²³ aequalibus suis commendasse vidimus, tanquam candidissimum et maxime expositum a pueris legitur, sed omnibus rerum Romanarum sive studiosis sive peritis deliciarum ac studiorum fontem præbet perennem atque inexhaustum.

²²² Lucr. l. 22 sq.

²²³ l. ann. 105 l.

Totum vero opus quominus integrum ad saecula posteriora propagaretur nec Caligulae nec Domitiani odium impedivit, quorum ille et de Homeri carminibus abolendis cogitavit: 'et Vergilii ac Titi Livii scripta et imagines paulum a fuit, quin ex omnibus bibliothecis amoveret, quorum alterum ut nullius ingenii minimaeque doctrinae, alterum ut verbosum in historia neglegentemque carpebat,'²²⁴ hic Metium Pomposianum cum alias ob causas tum ideo interemit, 'quod contiones regum ac duceum ex Tito Livio circumferret.'²²⁵ nam, ne periochas afferam, quarum nec auctor nec aetas potest constitui,²²⁶ Avienus teste Servio ad Verg. Aen. X, 388 coll. 272 totum Vergilium et Livium iambis scripsit hodieque omnium fere totius operis partium vestigia apud scriptores tertii, quarti, quinti, sexti p. C. n. saeculi invenimus. ubi ubi vero accuratior loci alicuius affertur notitia libri numerus additur ab ipso Livio, ut supra vidimus, constitutus, decadem autem mentio non ante Gelasii a. 492—496 pontificis max. adversus Andromachum epistolam adicitur,²²⁷ qui 'Lupercalia autem' ait 'propter quod instituta sunt quantum ad ipsius superstitionis commenta respectant, Livius secunda decade loquitur.' at primores certe decem libros centum fere ante Gelasium annis in unum corpus coniunctos fuisse docet recensio Victoriana cum maxime accuratius pertractanda, ad Livium tamen ipsum hanc operis distinguendi rationem cum Nie-

buhrio²²⁸ referendi argumenta idonea non cognovi nec magis Lerschii,²²⁹ qui vel quinos vel denos libros, prout argumenti rationes posecerent, coniunctim a Livio editos esse censebat, aridet sententia per libros servatos satis speciose ab auctore defensa: nam, ut omittam, hanc quinquorum denorumve librorum edendorum vicissitudinem arbitrariam atque incompositam parum probabilem videri, ipsa haec ratio posterioribus libris, ut mihi quidem videtur, haud ubique potest aptari. grammaticos vero iam primo p. C. n. saeculo Livio manus admovisse Quintilianus testatur, qui²³⁰ 'T. Livius' ait 'hexametri exordio coepit "facturusne operae pretium sim." nam ita edidit estque melius quam quomodo emendatur,' eademque aetate studia Liviana viginisse, ne Metium Pomposianum iterum afferam, Plinius minor docet narrans,²³¹ se duodevicesimum annum agentem Titi Livii librum imminente illa ignium Vesuvianorum eruptione, quae avunculo mortem tulit, quasi per otium legisse atque etiam, ut coepisset, excerpisse, et Martialis, qui²³²

'pellibus exiguis' inquit 'artatur Livius ingens,
quem mea non totum bibliotheca capit.'²³³

studia vero ulteriora in ipsa emendatione posita per primam decada accuratius dignoscere licet. haec ad priorum grammaticorum emendationes sese applicuisse, ipsa verba modo allata docent in optimis huius recensionis libris sic scripta: 'facturusne sim operae pretium.' ipsius vero huius recensionis ve-

²²⁴ Suet. Cal. 34.

²²⁵ Suet. Dom. 10. Xiphilin. ex Cass. Dione LXVII, 12.

²²⁶ v. O. Iahnii praef. ed. periocharum p. VIII.

²²⁷ ap. Baronium annal. eccl. a. CCCXCVI. num. XXXV. (indeque ap. Drakenborchium XV, 1, 612, apud Weissenbornium fr. 63 p. XV.), apud Mansium concil. ex. VIII, 95 sqq.; Iaffens regest. pont. Rom. hanc ep. commemorat ad a. 492—496 p. 60 n. 463. ignavia legentium opus Livianum in decadas distributum esse censuit Fr. Petrarca in ep. ad Bocacium.

²²⁸ schol. comm. I, 46 sq.

²²⁹ *vom. Dierthosen* p. 26 sq. = *Mus. des Rhein. westph. Schulmännervereins* III, 252 sq.

²³⁰ I. O. VIII, 4, 74.

²³¹ epp. VI, 20, 5.

²³² epigr. XIII, 190.

²³³ Iunium Maximum, Statii aequalem, ipsa et Sallustii et Livii opera in breve coegisse ex verbis Statianis silv. III, 7, 53 sqq. viros doctos dictionis poeticae nimis incuriosos collegisse arbitror.

stigia ex librorum manuscriptorum subscriptionibus post alios²³⁴ illustrarunt L. Lerschius,²³⁵ G. B. de Rossi,²³⁶ O. Iahnus,²³⁷ qui ex codicum lectionibus saepe sive mutilis sive corruptis genuinam hanc subscriptionum formam elicit:

Nicomachus Flavianus v. e. III. praefect. urbis emendavi apud Iennam.

Nicomachus Dexter v. e. emendavi ad exemplum parentis mei Clementiani.

Victorianus v. e. emendabam domuis Symmachis,

quarum tamen subscriptionum sola tertia omnibus primae decadis libris subscripta invenitur, cum prima ad caesem librorum VI. VII. VIII, cum altera pone lib. III. IIII. V coniuncta, ut uterque Nicomachus ternos tantum libros, Victorianus universam decadem emendavisse videatur. ipsum vero Q. Aurelium Symmachum his studiis intentum fuisse ex epistula quadam eius ad Valerianum scripta²³⁸ clucet, ubi 'munus' ait 'totius Liviani operis, quod sponendi, etiam nunc diligentia emendationis moratur.' nec proxima aetate Livii lectionem neglectam esse supra significavimus. quae tamen aetas arctioribus finibus definienda esse videatur. nam a Prisciano usque ad Ioannem Sarisberiensem et ipsum libros modo hodieque servatos excitantem nusquam locos Livianos ex ipso fonte haustos legi auctor est Niebuhrus.²³⁹ in cuius auctoritate mihi in scriptoribus medii aevi haud ita versato acquiescendum fere est. quae enim Iordanes²⁴⁰ de Britannia Livio refert auctore, ea vereor ne referenda

sint ad Taciti Agricolae cap. 10,²⁴¹ ubi Livius et ipse laudatur. a Prisciano tamen paulo ultra progrediendum esse arbitror et ex loco quodam Ionae, abbatis Bobiensis saec. VII, qui in vita S. Columbani²⁴² 'ut Livius inquit' ait 'nihil tam sanctum religione tamque custodia clausum, quo penetrare libido nequeat,' nisi ipsa haec verba aliunde translata esse demonstrabitur, et ex scholiis Lucani cod. Voss. VII, 471, Voss. Berol. C. X, 471, eorundem et Guelferbytani X, 521, quae probare videntur belli civilis libros, certe lib. CXI. et CXII, Vaccae ad manus fuisse, quem ad saeculum sextum olim a se relatum postea vel quarto vel etiam tertio saeculo assignavit C. F. Weberus;²⁴³ at Vaccam Isidori originum libros expilasse equidem pro explorato habeo.²⁴⁴ historiae vero miscellae locus,²⁴⁵ ubi Claudius, Valerius Antias, Polybius deinceps afferuntur, cum aliis eiusdem historiae ad Livium quidem est relatus a Bayero²⁴⁶ quique eum sequitur Lachmanno²⁴⁷ et revera e Livio haustus est:²⁴⁸ at in ipsam historiam miscellam locus ille illatus est ex Orosio V, 3 eodemque reliqui loci a Bayero significati referendi sunt.

Saeculi vero septimi initio vel praecedentis exitu Gregorius primus pont. max. a. 590—604 incendio dedisse fertur bibliothecam

²⁴¹ sic etiam H. de Sybel de fontibus libri Iordanis diss. p. 13; alii ex ipso Livio Iordanes videtur hausisse veluti Wexio prolegg. in Tac. Agric. p. 23.

²⁴² Bedae opp. III, 201 ed. Colon.

²⁴³ v. ed. Luc. cum not. sel. Grotii III. 1831 p. IV sqq., *Allg. Schulzeitung* 1831 II, 809—814 ind. lect. Marb. aest. 1856 p. 15.

²⁴⁴ eandem sententiam, alibi fortasse a me probandam, Isidorum a scholiasta Lucani excerptum esse, non ex scholiis hausisse et Oudendorpius protulit (ad Phars. I, 1 et passim) et F. G. Otto in act. ant. Darmst. 1850, 309, qui tamen Vaccam saeculo sexto assignat ibid. p. 310, locis supra commemoratis, qui ex Livio hausti sunt, alios coniectura addit ibid. p. 318 sqq.

²⁴⁵ Muratori ser. rer. Ital. I, p. 25.

²⁴⁶ fasti Achaici illustrati: comm. acad. Petrop. V, 447.

²⁴⁷ l. c. II, 10 n. 1.

²⁴⁸ cf. de Moerner de Orosii vita etc. p. 123.

²³⁴ v. Iahnium I, ann. 237 laudando p. 335.

²³⁵ l. ann. 229 l. p. 27 (253) sqq.

²³⁶ in comm. de inser. honoraria Nicomachi Flaviani ann. inst. arch. Rom. XXI, 283—361. ubi cf. imprimis p. 320 sqq.

²³⁷ nunt. soc. lit. Sax. el. phil. hist. a. 1851 p. 335 sqq.

²³⁸ Symm. epp. VIII, 13.

²³⁹ schol. comm. I, 67.

²⁴⁰ de origine actuque Getarum c. 2.

quandam Romanam gentilem, quam omnes scriptores, qui hoc incendium attigerunt,²⁴⁹ Palatinam fuisse arbitrati sunt Ioannis Sarisberiensis verbis nisi, qui²⁵⁰ 'ut traditur' ait 'a maioribus, incendio dedit' Gregorius

'Scripta Palatinus quaecumque tenebat Apollo.

in quibus erant praecipua, quae coelestium mentem et superiorum oracula videbantur hominibus revelare.' me vero iudice h. l. Sarisberiensis in universum tantum significasse videtur bibliothecam quandam auctorum paganorum a Gregorio esse incensam, versu scilicet Horatiano²⁵¹ leviter immutato ad ipsas literas gentiles designandas usus. quodsi vero revera bibliothecam Palatinam designaturus erat Sarisberiensis, sibi ipsi, id quod recte animadvertit Tiraboschius,²⁵² contradixit; nam alio quodam loco²⁵³ narrat, flagitia regis, Commodi sc., poenam urbis insecutam esse: 'nam fulmine' inquit 'Capitolium ictum, ex quo facta flammatio, bibliothecam illam maiorem cura studioque compositam aedesque alias iuxta sitas rapaci turbine concremavit.'²⁵⁴ fertur ta-

men beatus Gregorius bibliothecam combussisse gentilem, quo divinac paginae gratior esset locus et maior auctoritas et diligentia studiosior. sed haec sibi nequam obviant, cum diversis temporibus potuerint accidisse.' hic certe non de Palatina, sed de Capitolina quadam, si dis placet, bibliotheca sermo est,²⁵⁵ Sarisberiensis vero quin utroque loco idem incendium indicare voluerit equidem non dubito; accedit quod Palatinae bibliothecae usque ad Gregorii tempora propagatae nullum praeterea extat vestigium; sic utraque quidem narrationis forma, si priore revera bibliothecae Palatinae incendium indicatur, apocrypha, ut verbouti liceat, mihi esse videtur. at inde non sequitur, Gregorium nullos paganorum libros incendio dedisse: immo recte Blumius et Marggraffius²⁵⁶ ll. supra ll. narrationis istius summam eatenus defendunt, ut revera auctores quosdam gentiles cremandos iusserit Gregorius — ipseque Sarisberiensis, ut vidimus, altero fortasse loco ab hac explicatione ita tantum recedit, ut numerum librorum concrematorum verbis illis poetae Venusini in usum vocatis nimis extollat. nec per se incredibilis est Antonini, archiepiscopi Florentini Cosmo I. Mediceo aequalis, narratio ad Ioannis Dominici cardinalis (archiepiscopi Ragusani per annos 1408—1419) testimonium provocans,²⁵⁷ 'quod omnes libros, quos potuit habere 'Titi Livii comburi fecit' Gregorius, 'quare ibi multa narrantur de superstitionibus idolorum,' certa tamen ac fide digna auctoritate destituta, ut ex ipsa illa incendii a Ioanne Sarisberienese relati memoria profluxisse merito viris doctis visa sit. 258

249 v. modo Silv. Luerseni de templo et bibl. Apoll. Palatin. Francq. 1719 p. 230 sqq. Baylium dict. hist. et crit. s. v. Grégoire l. t. II, 598 sq. ed. Bas. a. 1738, qui nullis, Heerenium *Gesch. d. class. Litt. im Mittelalter I. (hist. Werke III.)* 80 sq., qui paulo levioribus argumentis Sarisberiensis narrationem addubitat, neutroque accuratorem G. I. Th. Lanium *Gregor I. der Grosse nach seinem Leben u. seiner Lehre geschildert* Lips. 1845 p. 11: sobrio rectoque iudicio totam hanc quaestionem attigerunt Fr. Blumius *itin. Ital. I.* 27 sq. n. 38 et E. W. Marggraffius de Gregorii M. vita diss. Berol. 1845 p. 15 sq.; eius qui nuper de Gregorio eiusque aetate scripsit Pfahleri *librum* (Francofurti ad M. a. 1853) inspicere non potui.

250 de nug. cur. II, 26 extr. p. 123 ed. Lugd. Bat. a. 1639.

251 epp. I, 3, 17.

252 hist. lit. Ital. tom. III, lib. II, cap. II, §. X, p. 93 ed. Moden. a. 1773, qui cf. p. 89 sqq. §. VII sqq. de tota hac re contra Bruckerum fuisse disputantem.

253 *ibid.* VIII, 19 p. 616.

254 haec hausit Sarisberiensis ex Oros. VII, 16, qui sua h. l. ex Hieronymo desumpsit v. de Moerner l. cummaxime l. p. 63. 164.

255 cf. Beckerum *ant. Rom. I.* p. 391 n. 765.

256 is tamen immerito Schroeckhium vituperavit, locum libri VIII Polieratici ad Capitolinam quandam bibliothecam referentem.

257 Ant. summa theol. p. IV, tit. XI, c. III, §. III.

258 cf. modo Lewis l. I, 1, 264 n. 48. eodem

Eorum qui nobis supersunt librorum manu scriptorum nullus Gregorii aetatem anteit, si forte lacera illa libri XCI. in cod. Palatino bibl. Vatic. reser. XXIV. fragmenta, quamquam ne horum quidem aetas satis stabilita est,²⁵⁹ et cod. capit. Verouensis XXXVIII librorum III—VI reliquias excipias; harum reliquiarum notitia debetur Fr. Blumio,²⁶⁰ qui specimen variae lectionis inde excerpit ad lib. III. caput 29 sq. pertinens, scripturae aetatem haud accuratius definit.²⁶¹ codicum vero superstitum Gregorio fere aequalis esse videtur cod. olim Larishamiensis, nunc Vindobonensis librorum XLI—XLV, qui sexto p. C. n. saeculo a iudicibus harum rerum peritissimis adsignatur, eodem paulo posterior bibl. imp. Parisinae cod. Puteaneus decadis tertiae. cum vero singuli codices singulas fere decadas complectantur, in ulteriore textus, quem vocant, historia per librorum mss. seriem continuanda²⁶² singulae decades singillatim pertractandae sunt.

Primae ergo decadis²⁶³ reliquiae antiquissimae sunt folia Veronensia. si ex exiguo illo lectionis specimine a Blumio proposito argumentum capere licet, is liber, quo folia haec pertinebant, ab optimo- rum codicum nostrorum scriptura satis longe recessit: cum tamen sa-

referendus est novicius quidam nuntius de Ciceronis libris a Gregorio combustis, de quo Tiraboschium l. I. laudasse sufficiat.

²⁵⁹ v. Niebuhril ad Cic. orr. fragm. etc. praef. p. 18 sqq.

²⁶⁰ mus. Rhen. Niebulrian. II. 1828 p. 336—343.

²⁶¹ folia nonnulla Livii rescripta Bobiensia a de Vesmio detecta esse Haenclius nar- ravit in *Krit. Jahrb. f. deutsche Rechtswissenschaft* 1844 II. p. 1053.

²⁶² cf. Drakenborchii syllabus codd., quibus in Livio recensendo usus sum, XV, 1, 613 sqq. ed. Stuttg.; Alschefskium *über die krit. Behandlung der Geschichtsbücher des T. Livius* Berol. 1839. 4 collatis eiusdem praefationibus et ad lib. XXX editionem et ad singula ed. librorum Livianorum maioris volumina.

²⁶³ cf. Weissenbornium in Jahnni ann. XXXV, 356 sqq. XXXVIII, 243 sq. Heerwagenium nunt. d. Mouac. XVI. n. 89 sq. XIX. n. 132 sq.

tis neglegenter scriptum esse ex multis scripturae vitiiis appareat, ex parvis reliquae variae lectionis per tam exiguam particulam excerptae vestigiis certum de ea, quae inter hunc et reliquos codices mss. obtinet ratione iudicium proferre haud ausim, quamvis mihi quidem emendationem Victorianae- am sapere non videtur. multo minus constat de cod. primae huius decadis Askewiano, quem literis uncialibus scriptura a se visum esse in epistula Amstelodami d. VIII. m. Jul. a. MDCCXXXIX. ad Ioan- nem Iacobum Reiskium data nar- rat Io. Steph. Bernardus, medicus literarum elegantiorum peritus.²⁶⁴ hunc librum in bibliothecam Taylorianam ex Askewiana migrasse Alschefskio compertum fuisse videtur,²⁶⁵ equidem bibliothecae Askewianae manuscriptorum²⁶⁶ inspic- iendae facultatem nancisci non potui nec meliore successu ipsius codicis per Angliam vestigia a me rogatus dum in illis regionibus moraretur acquisivit vir eruditissimus Carolus Pertzius. multo magis nec tamen satis notus est alter co- dex, nunc ipse vel latens vel amis- sus, quem Reinhardo a Ritpur, ec- clesiae Vormaciensis decano, ex bibliotheca illic publica acceptum refert Beatus Rhenanus,²⁶⁷ ad li- bros huius decadis primores sex — desinunt enim eius adnotationes in lib. VI. c. 28 §. 7 — emendandos praecclare hoc libro usus.²⁶⁸ perti- nuit autem is, quod recte ex Rhenani adnotationibus ad Liv. I, 44, 4; II, 30, 4; 36, 3 collegit Drakenbor-

²⁶⁴ *Ioh. Jac. Reiskius v. ihm selbst aufge- setzte Lebensbeschreibung* p. 348 sq.

²⁶⁵ praef. ed. Livii II. p. XII.

²⁶⁶ bibl. Askewiana us. auct. vend. m. Mart. 1785. Lond. 1785.

²⁶⁷ cf. eius ad Liv. I, 20, 2; VI, 1, 2 et ad Tac. ann. VI, 37 adnotationes et Drakenborchii praef. XV, 1, p. LV sqq., ubi p. LVII alterius cod. a Rhenano in usum vocati mentio iniicitur, p. LXI sq. duorum codd. a Gelenio adhibitorum.

²⁶⁸ librum in fine mutilum primis quoque duobus ternionibus caruisse queritur Rhenanus ad Liv. I, 20, 2, unde adnotationes eius incipiunt.

chius,²⁶⁹ ad libros ex Victoriana Nicomachorumque recensione prognatos, unde praeter fragmenta Veronensia, de quibus nondum satis constat, primae decadis libri quotquot enotuerunt omnes originem ducunt, plerumque ipsis subscriptionibus superstitionibus testatam. dolendum tamen est, illam recensionem non satis accurate confectam esse, ut ex ipsius archetypi scriptura male ac negligenter lecta multi errores in exemplar Symmachianum indeque in exemplaria nostra sese insinuarint. accedit, quod haec et male aucta sunt variis lectionibus glossisque ex primario illo codice, ubi inter lineas et ad marginem adscriptae erant, inter ipsa scriptoris verba receptis, et male imminuta singulis verbis totisque sententiis inter scribendum oculorum plerumque errore a librariis omissis. suo igitur iure Niebuhrius:²⁷⁰ *wir hängen bei der ersten Decade an dem Faden eines einzigen Urexemplars, dessen Text durch eine sehr leichtfertige Recension angeordnet ist.* ex huius igitur ipsius recensionis vestigiis per libros mss. propagatis illius archetypi forma artis criticae opera eruenda et restituenda est. ipsius vero huius archetypi emendatio interdum quidem, ubi depravationis causa indagari potest, feliciter procedere poterit — in universum hunc terminum certa artis lege vix transgrediemur.

Recensionem vero hanc ex libris hodie superstitionibus optime servat cod. Mediceus bibl. Flor. Laur. plut. LXII, 19 membranaceus saec. XI, de quo post Bandinium egit Alschevskius praef. Liv. I, p. X sq. huius codicis, qui cod. Vormaciensi fere gemellus est, pretium recte agnovit I. F. Gronovius. at illius libri Vormaciensis lectiones cum a Rhenano non ea, quam hodie in veterum libris excutiendis exigimus accuracione enotatae sint,

nunc in prima decade Liviana recensenda Mediceus liber solus pro fundamento habendus est, a quo secundum rectum Mauricii Hauptii iudicium, mus. phil. I, 474 prolutum, nisi necessitate cogente numquam recedendum est. cuius libri nec Gronovio, ut diximus, nec Drakenborchio ignoti plena tamen notitia Alschevskio demum debetur eiusdemque viri studiosa diligentia alter primae huius decadis Livianae fons reclusus est cod. bibl. imp. Paris. 5725, olim Colbertinus.²⁷¹ qui quamvis in perlisque cum Mediceo conspirans originem tamen ducere videtur ex alio recensionis Victorianae exemplari, quod Mediceo archetypo paulo inferius erat. ad librum hunc Parisinum proxime accedunt duo alia exemplaria, Bambergense alterum, alterum Einsidlense, quorum illud diligenter nuper descriptum et per librum I. collatum est in prolusione scholastica gymnasii Baruthini a. 1856 ab H. W. Heerwagenio. hoc viris doctis Orellii opera primum innotuit.²⁷² huius codicis²⁷³ collatio a Mauricio Hauptio accuratissime instituta et Weissenbornio nuper in libris his recensendis affuit et meo usui viri egregii liberalitate concessa est. ad ipsam hanc cod. Parisini familiam pertinet cod. Helmstadiensis I, cuius lectionibus ex soc. Ienensis Lat. novorum aetorum vol. I. desumptis Stuttgartiana Livii Drakenborchiani editio aucta est. Reliquorum codicum a Drakenborchio in usum vocatorum, qui ad Mediceum propius accedunt, quamvis nullus eorum nec ex ipso nec ex archetypo eius descriptus est, optimus est Harleianus primus librorum octo priorum quamvis crebris omissionibus foedatus, ad quem proxime accedunt Leidensis primus quique

271 cf. Alschevskius I, XIII sq.

272 in Seebodii nov. ann. I, 1831, 396 sqq.

273 saec. IX. esse dicitur in catal. mss.

Einsidlensium ap. Haepellum catal. lib. mss.

p. 663 n. 218, est vero variis saec. X. mani-

bus scriptus teste Hauptio; continet praef.

et lib. I. 1-28, 2; III, 30, 11 — VI. 36, 3 cf.

adn. crit. ad hos ll.

269 l. I. p. LV1 sq. cf. Lahnium I. ann. 237 l. p. 335.

270 hist. Rom. II. 207 cf. Cic. orr. fr. etc. p. 82.

cum eo maxime congruit cod. bibl. monast. S. Marci Florentinus ab I. F. Gronovio passim in usum vocatus, saec. ut videtur XII, cuius memoriam nuper suscitavit Henricus Keilius.²⁷⁴ qui cum Florentiae hunc codicem sollertissime, ut assolet, contulisset, varias lectiones a se excerptas humanissime mihi commodavit. his libris addendus fere, quamvis paulo posthabendus, videtur Vossianus primus. ceteri vero codices, quorum notitia accuratior ex editione Drakenborchiana. ann. 262 l. peti potest, tantum non omnes his inferiores sunt et vel foede depravati vel foedius interpolati.²⁷⁵

De reliquarum decadum subsidiis criticis in singulorum huius editionis voluminum praefationibus fusius disputaturus, hic summam tantum gravissimam hanc quaestionem attingam. tertiae igitur decadis fons longe praestantissimus est cod. bibl. imp. Paris. 5730, olim Claudii Erycii Puteani, unde Puteaneus audire solet.²⁷⁶ cuius eximii libri plenam notitiam per libros huius decadis tres primores debemus Alschefskio, per libros XXIII—XXVI Gustavo Beckero, Lubecensi, phil. doctori, et Guil. Weisenbornio, qui collationem a Beckero institutam Livii ed. quam parat Weidmannianae vol. V. p. 312 sqq. inserendam curavit, per reliquos libros ab iisdem viris doctis prope-

diem expectamus.²⁷⁷ hic vero codex cum et ab initio et a fine mutilus sit aliis praeter cum libris ad universam decadem recensendam opus est, inter quos cum cod. bibl. Med. Laurentianus LXIII, 20, qui et ipsa extrema lib. XXX parte caret, et cod. bibl. imp. Paris. 5731 olim Colbertinus nominandi sunt,²⁷⁸ tum Bambergensis,²⁷⁹ M. IV. 9., a lib. XXIII c. 7 oriundus. idem tamen volumen Bambergense huic codici agglutinatum continet optimum decadis quartae usque ad lib. XXXVIII c. 46 librum ms., maximi vel eo aestimandum, quod unicum capitum lib. XXXIII priorum septendecim exhibet exemplum.²⁸⁰ praeterea tamen ad hanc decadem emendandam cod. aed. metropolit. Moguntinae, iam a Drakenborchio²⁸¹ frustra quaesito, aegre caremus, qui inde a lib. XXXIII c. 17 usque ad lib. XXXX porrigitur et ex quo lib. XXXIII primum editum, XXXX suppletum esse constat: nam quae inde enotata sunt in ed. Moguntina a. 1519²⁸² et in Basil. a. 1535²⁸³ tenuem tantum praestantissimi huius libri praebet notitiam. Decadis quintae partem superstitem uno tantum libro supra nominato olim Laureshamiensi, nunc post varias vicissitudines bibl. Palat. Vind. cod. phil. Lat. CV²⁸⁴ venerandae aetatis contineri inter omnes constat. cuius libri collationem Kopitariana, quam

274 philol. I, 182.

275 diligenter de variis eorum classibus ac pretio egit Heerwagenius nunt. d. Mon. XVIII. n. 139 p. 29—31; optimo cod. passim usus esse videtur librarius cod. Loveliani 4 maxime ceterum interpolati. cod. Romani in bibl. Sessoriana saec. XII, qui tamen non ultra lib. II. initium porrigitur, notitiam dedit Prellerus act. ant. Marb. 1847 p. 205, 210; ex collatione praef. et lib. I. cap. 1—3 ibi proposita, cod. satis neglegenter scriptum ac singula verba saepius omittentem, cum Leidensi primo saepius conspirare elucet, quamvis sua sibi vitia praeterea habeat; librorum I. V. VII. fragmenta in cod. quodam hymnos ecclesiasticos continente Flamershemii, vico prope Colonia Agrippinam sito, ab Eckertzio nuper detecta esse narrarunt acta diurn. Colon. cf. act. diurna Voss. Berol. a. 1857 n. 93 addit. I p. 5.

276 cf. Alschefskii praef. vol. III. p. VIII sqq.

277 partis lib. XXX. in cod. superstitis lectiones ab E. Millero excerptas ed. Alschefskii in ed. lib. XXX. cf. ed. mai. vol. I. p. XXVI.

278 Alschefskii praef. III. p. XXI sqq.

279 eiusdem praef. lib. XXX. p. V sqq.; vv. II. ex lib. XXIII—XXVII. ab E. G. Fabio enotatae, a Ioachimo Meyero in progr. gymn. Norimberg. a. 1847 et a. 1848 editae sunt.

280 cf. Goelleri ed. lib. XXXIII. p. 347 sqq. cum v. I. ibid. p. 159 sqq. et Kreyssigii eiusdem libri ed. p. V sqq. 123 sqq.

281 v. praef. p. CVII sqq. ed. Stuttg.

282 indeque apud Kreyssigium I. c. p. LXIII sqq.

283 cf. Drakenborchii praef. p. LXII sq.

284 catal. Endlicheriani p. 49 cum tab. II. cf. etiam Erasmi praef. ed. Basil. a. 1531. Petri Lambecii bibl. Vind. lib. II. cap. VIII. (XV. I. 428 sqq. Liv. Drakenb.), Walchii em. Liv. p. 245 sq. cum tabula acri incisa.

publici iuris fecit Kreyssigius,²⁸⁵ diligentiore magnopere exoptandam esse dixit luculentisque exemplis probavit Madvigius;²⁸⁶ huic vero desiderio satisfacturum se esse spondit vir horum studiorum egregie peritus Gustavus Linkerus. de subsidiis denique criticis ad periochas Livii recensendas superstitibus accurate et sagaciter more suo egit Otto Iahnus in praef. ad periocharum ed. suam Lipsiensem a. 1853.

Antequam typis traderentur libri Liviani satis crebro descripti et in Italia certe non tantum ab hominibus harum literarum peculiariter studiosis, sed fere vulgo lectitati esse videntur, quod probat lepida Fr. Sacchetti, hominis Florentini saec. XIII vigentis historiola²⁸⁷ a Niebuhrio schol. hist. Rom. I, 67 allata, ubi eivem quandam Florentinum lectioni Livii intentum videmus: quod vero ad homines primarios attinet, ut nonnulla tantum delibem, Dantius Livium, ut supra vidimus (ann. 172) summa laude extollit in divina comoedia idemque alibi²⁸⁸ Livium cum Vergilio et Lucano testes laudat miraculorum, quae deus in urbe condenda admisit, Petrarca²⁸⁹ 'opus ipsa mole mirabile stupendumque' laudibus efferens, narrat, se secundam decadem hortante Roberto Siciliae rege summa, sed inefficaci diligentia quaesivisse; in carmine de obitu, qui anno 1343 per Italiam ferebatur, Petrarcae Antonius de Beccaria medicus Ferrariensis, inter funeris comites 'prima' inquit Dantii memor 'era Tito Livio doloroso Storiografo sommo, il qual non erra,'²⁹⁰ ac sane Petrarcae in Livium amor mutuo hoc caritatis

signo dignus fuisset: in epistula Patavii a. 1350 'in vestibulo Iustinae virginis et ante ipsum sepulcri eius lapidem' ad Livium data profecto non Romam modo eius videndi gratia, sed Indiam ex Gallia aut Hispania se petiturum fuisse profiteretur, in libris eius superstibus se exerceri narrat, gratias ei agit, quod oblitus saepe praesentium malorum felicioribus ab ipso inseratur, ut inter legendum saltem cum Cornelii Scipionibus Africanis, Laeliis, Fabiis Maximis etc. et non cum illis extremis furibus, inter quos adverso sidere natus sit, sibi videatur aetatem agere;²⁹¹ Romanorum tribunorum ultimus, Cola di Rienzi 'Titum Livium, Senecam, Tullium, Valerium Maximum usui sibi admodum familiares habuit.'²⁹² saeculo insequenti Laurentius Valla Livio studia sua impendit a Drakenborchio²⁹³ fuse exposita; Victorinum vero Feltrensem 'lectionem publice audientibus praebuisse Livianam ingenti hominum admiratione et fama' narrat editionis librorum Livianorum principis editor Io. Andreas episcopus Aleriensis in ed. illius praefatione, se ipsum illo parente ac magistro usum esse profitens, ut quid in recognitione profecerit auctori acceptum Victorino sit referendum.²⁹⁴

Ipsa Ioannis Aleriensis editio Romae prodiit per Conr. Sweynhemium et Arn. Pannartzium a. ut videtur 1469²⁹⁵ in forma maxima. unde

291 epp. ad viros illustres vett. lib. ep. 4 p. 669 sqq. ed. epp. Petrarcae Lugdun. 1601. saepe studiosissimae lectionis librorum Livianorum, tertiae imprimis decadis, summaeque erga Livium admirationis vestigia apud Petrarcam inveniuntur. v. modo epp. de reb. fam. I, 1 p. 2 et p. 6 ed. comm. III, 18 p. 108. IV, 1 p. 119. VI, 3 p. 212. IX, 3 p. 318 etc. cf. etiam ann. 227 et Io. Andr. Aleriensis praef. ad Livii ed. princ. Rom. XV, 1, 490 Drb.

292 anon. ap. Muratorium ant. Ital. III, 400 cf. p. 514 l. a. Bernhardio hist. lit. Lat. ann. 263 p. 344 ed. tert.

293 praef. ad lect. XV, 1 p. VI—LIV. ed. Stuttg.

294 vol. cum maxime l. p. 490 sq.

295 cf. Drakenborchium ibid. p. 628. prin-

285 annott. ad T. Livii lib. XLI—XLV. Misena 1849. 4.

286 disp. de Livii lib. XLIII initio e cod. Vindobonensi emendanda Havniae 1852. 4.

287 novell. 66 t. I. 213 ed. Mediol. a. 1804.

288 de monarch. II, 4.

289 rer. memorandar. I, 8 l. a. Tomasinio vit. Liv. XV, 1, 29 sq. Drb.

290 rime di Petrarca ed. L. Correr Padova 1837 II, 692.

ingens illa exemplarium Livi-
 anorum typis impressorum orditur se-
 ries a bibliographis composita,²⁹⁶
 quos adeant qui plenum eorum
 quaerunt recensum; nobis brevem
 studiorum in Livio positorum hi-
 storiam contexturis²⁹⁷ graviora po-
 tius quae huc pertinent exponenda
 quam omnia in aciem educenda vi-
 sa sunt. qua in re id primum ani-
 mum advertit, quod sensim demum
 ad eum, quem nunc possidemus tri-
 ginta quinque librorum numerum
 operis Liviani pars superstes cre-
 vit. continebat enim editio illa
 princeps eum proxime sequentibus
 libros modo I—X, XXI—XXXII,
 XXXIII—XXXX eunque mutilum.
 is, ut supra significavimus, inde a
 cap. 37 §. 3 completus et pars lib.
 XXXIII inde a cap. 17 med. addita
 est ex cod. Moguntino in ed. Mogun-
 tiaci a. 1519 (fol. min.) foras data a
 Ioanne Scheffero chalcographo cum
 dedicatione Ulrichi Hutteni ad prin-
 ce Albertum Brandenburgensem cardina-
 lem, epistula Erasmi Roterodami ad
 misobarbaros atque eosdem philomusos
 omnes, collatione cod. Moguntiaci
 a Nicolao Carbachio et Wolfgango
 Augusto, qui libro imprimendo
 praefuerant, confecta. duodecim
 annis post ex codice Larishamiensi
 additi sunt libri extremi quinque a
 Simone Grynaeo reperti in ed. Bas-
 sil. a. 1531 forma maxima in typo-
 graphia Frobeniana impressa una
 cum epistula dedicatoria Erasmi
 ad Carolum Montioium et cum
 chronologia Henrici Glareani; libri
 vero XXXIII. pars prior e cod.
 Bambergensi a. demum 1616 in lu-

cipis huius ed. exemplar membranis impres-
 sum anno 1815 in Anglia venit pretio libra-
 rum 903 Sterlin. v. Molbechium *Bibliotheks-
 wissenschaft libers. v. Ratjen* p. 256 Schweig-
 erum l. ann. sq. laudando p. 524.

296 v. Drakenborchii syllabum editionum
 praecipuarum Titi Livii XV, 1, 628—652, Fab-
 ricii bibl. Lat. I, 279 sqq. Ern., notitiam li-
 terariam ed. Bipont. praemissam, Schweig-
 erii manuale bibliograph. class. II, 1, 524 sqq.

297 cf. I. F. Gronovii praef. ed. Liv. a. 1645
 et 1665 (ap. Drb. XV, 1, 591 sqq.), Draken-
 borchii praef. ad lect. ibid. p. V—CXLII,
 Aelsefskii prolus. scholast. ann. 262 l. p.
 p. 5 sqq.

cem protracta est editio huius
 libri Romae curata a Gaspare Lu-
 signano, adiuto opera A. Quaer-
 engi et Fr. Bartholini Icti Vrbinatis,
 qui partem eousque desideratam
 Romam detulerat: quae editio ad
 exemplum a puero quodam negle-
 genter descriptum exacta²⁹⁸ post-
 quam eodem anno et Venetiae et
 Parisiis repetita est, anno inse-
 quenti idem ille liber XXXIII ex
 eodem codice multo accuratius ty-
 pis procius est Paderbornae cura
 Ioannis Horronis ex soc. I., ad
 quem ipsius cod. a. 1615 in bibl.
 ecel. Bamb. detecti laus referenda
 est.²⁹⁹

Quod vero ad horum librorum et
 emendationem et interpretationem
 attinet, editio princeps, quae mihi
 cum proxime sequentibus non nisi
 lectionibus ab editoribus praescri-
 ptam a Drakenborchio inde excerptis
 innotuit, non optimis quidem
 nititur codicibus: in universum ta-
 men sano sobrioque iudicio verba
 Liviana ita recensuit, ut sine ni-
 mia offensione plerumque legi pos-
 sent: suo igitur iure editores proxi-
 mi partim ed. principi, partim ed.
 Campanianae Romae a. 1471/2 emis-
 sac,³⁰⁰ quae eiusdem fere pretii aesti-
 mandae est,³⁰¹ ita fere obtem-
 perasse videntur, ut singula modo
 immutarent, paulo audaciore uno
 Luca Porro, qui Tarvisii a. 1482
 Livii decadas a se 'quam diligen-
 tissime recognitas' per Ioannem
 Verecellium imprimendas cura-

298 cf. Horron. ad lib. XXXIII, 3, 10 ap.
 Goellerum in eius lib. editione p. 356 ipsum-
 que Goellerum l. I.; reliqua libri pars in ed.
 illa Romana ex vulgari aliqua Livii ed., quae
 cum Basileensi a. 1535 plerumque consentit,
 excubiri iussa est. v. Kreyssigium ed. lib.
 XXXIII. p. XXVII.

299 teste Bernardo Rottendorffo ap. I. F.
 Gronovium praef. ed. Liv. a. 1665 (p. 596
 Drb. v. Goellerum l. c. p. 357 Kreyssigium p.
 XXVII.) cf. eundem Gronovium in ep. eius
 ed. dedicatoria p. 591 Drb.

300 Drakenborchius quarta tantum eius de-
 cade usus est, alia inde excerpserunt cum
 alii tum Ianus Gebhardus.

301 Librarium depravationes multis fre-
 tum exemplaribus corrigere se aggressum
 esse narrat in ep. ad Iacobum Amanatum Lu-
 censem card. Papiensem data Campanus (v.
 praef. I. F. Gronovii eomm. p. 593 Drb.).

vit.³⁰² editioni Venetae a. 1491 adiectae sunt annotationes M. Antonii Cocci seu Sabellici,³⁰³ qui in praef. ad Benedictum Cornarium, ex ed. Ven. a. 1495 ap. Drakenborchium l. l. p. 494 sq. repetita, ad Livium emendandum libro vetere ex patricii huius Veneti bibliotheca sibi oblato usum se esse profitetur. nonnulla etiam novata sunt et ab Alexandro Minutiano, cum in ed. Mediol. a. 1495 tum in ed. s. l. et a., Mediolani ut videtur a. 1505 impressa, tamen ut quae per libros belli Macedonici in hac altera editione correctae essent, sibi subrepta esse conquereretur Ianus Parrhasius,³⁰⁴ et a Gerardo Verzellano Burgundo, qui 'decem venerandae vetustatis codicibus' collatis in Livio recognoscendo operam praestitit Iod. Bad. Ascensio in ed. Paris. a. 1513 adornanda. paulo post decadi quartae ope cod. Moguntini emendandae profuit ed. Mogunt. a. 1519 supra commemorata: editores tamen 'paucula tantum quaedam' ex codice difficili lectu iusto operi inseri curaverunt, varias lectiones inde excerptas ad finem voluminis reicientes; anno vero praecedente editio Aldina edi coepta erat quattuor tomis formae octonariae absoluta a. 1521, quo etiam altera editio unius formae max. voluminis ex eadem officina emissa est. Livio Aldino excudendo praefuit Franciscus Asulanus, qui plures codices se contulisse profitetur atque haud pauca seite immutavit. quibus accesserunt alia correctae in ed. Basil. a. 1531, cui praefatus quidem est Desiderius Erasmus, praefuisse vero videtur Simo Grynacus: at huius editionis laudem praecipuam in libris quinque extremis adiectis ponendam esse vidimus. hac igitur editione, quae prima excepta lib. XXXIII parte primore omnes li-

bro Livianos superstites in unum corpus coniunctos edidit, prima historiae Livianae criticae periodus terminanda est, singulis annalium Livianorum partibus detegendis, colligendis, componendis totoque corpore typis divulgando praecipue intenta.

Alteri vero periodo optimos libros mss. conquirendi atque hos libros exhauriendi et ad opus emendandum adhibendi studiosae etiam nunc inesse mihi videmur, cum post tria saecula ne antiquissimarum quidem optimarumque membranarum Veronensium, Parisiensium, Bambergensium, Vindobonensium plenam omnibusque partibus absolutam contraxerimus notitiam; bipertita tamen haec periodus est studiis I. F. Gronovii, qui primus optimas per totum fere corpus Livianum membranas ad orationem emendandam eandemque dein illustrandam egregie adhibuit.

Criticae huic operae in Livio exerecndae gravissima instrumenta attulit Basileensis ed. huius periodi princeps, a. 1535, cui Beati Rhenani ad lib. I—VI et XXVI—XXX ac Sigismundi Gelenii ad lib. VII—X et XXXI—XXXX adnotationes adiectae sunt, quarum in primis illae recluso membranarum Vormacensium thesauro maximi ad crisin Livianam promovendam fuerunt momenti: Gelenium libro Moguntino usum esse vidimus, in tertia decade codicem quendam Spirensis adhibuit Rhenanus, illorum librorum neutri comparandum nec tamen spernendum.³⁰⁵

Historicae deinde indagatiōni atque interpretatiōni emendatiōni-que ea nisae operam in primis navarunt Henricus Loritus seu Glaireanus, qui cum chronologiam ed. Basil. priori auctamque et emenda-

³⁰² cf. Alschefskium comm. l. p. 5 sq.

³⁰³ v. Drakenborchium l. l. p. LIV sq. 632 s. l.

³⁰⁴ in ep. dedic. comm. in Claudiani carmen de raptu Proserp. ad Iaffredum Carolum, cui Minucianus et ipsi ed. illam dedicarat (ap. Drakenborchium l. l. 634 sq.).

³⁰⁵ Rhenanum geminum exemplar omnium, quae extant, Livii librorum excepta dimidia decade tertia sibi comparasse testis est Gelenius in praef. ap. Drb. l. l. p. 525, at cf. Drakenborchium ibid. p. LVI sqq. docentem, ad lib. XXVI—XXX unum Spirensis ei praesto fuisse.

tam alteri adiecit tum adnotationes in Livium Basil. a. 1540 edidit, atque Carolus Sigonius, qui scholia textui a se Venet. a. 1555³⁰⁶ edito subiecit adiecta chronologia Liviana:³⁰⁷ quae ei et cum Glareano et cum Robertello lites inde exortae sint accurate enarravit Drakenborchius.³⁰⁸ de emendatione libris pravis perperam fidem ferens male meruit Sigonius nec Franciscus Modius³⁰⁹ membranis Coloniensibus Fuldensibusque ad primam decada reficiendam nec Ianus Gruterus³¹⁰ Palatinis libris usus salubres vulneribus textus Liviani manus admoverunt.

Lucidissimum vero artis in Livio exercendae exemplum, ut supra significavimus, dedit Ioannes Fridericus Gronovius.³¹¹ 'anni namque' ait a. 1644³¹² 'complures sunt, quod imperavi mihi pro nostra mediocritate omnia facere et moliri, ut tanto scriptori, qua posset, suus restitueretur nitor: ea causa nocturna diurnaque manu ille potissimum mihi versari comes in itinere, contubernalis in conducto, sodalis in triclinio, otii dispensator, negotii

³⁰⁶ iterum a. 1566 scholiis ad Faerni (v. ann. 308) imprimis censuram emendatis, tertium a. 1572 adiectis defensionibus adversus adversarios cum maxime nominandos.

³⁰⁷ repetita apud Drakenborchium l. 1. 155—177.

³⁰⁸ l. c. p. LXXII sqq. Sigonii scholiorum aliquot defensiones adv. Glareanum et Robertellum idem iterari iussit ibid. p. 177—226. cf. etiam Gabr. Faerni censuram ab Robertello editam (ibid. p. 474—481) cum Sigonii responsione (ibid. p. 482—486) et Glareani de Sigonii scholiis iudicium in ep. ad Hervagium data (ibid. p. 543—545).

³⁰⁹ ed. Francof. ad M. a. 1588 fol.; ipso cod. Mozantino, quem titulus prae se fert, Modium usum non esse demonstrat Drakenborchius l. 1. p. LXXVIII.

³¹⁰ ed. Francof. ad M. a. 1607 8 fol., qua primum libri Liviani in capitula divisi sunt, tituloque tantum immutato a. 1612; ed. 'secunda et melior' ibid. a. 1619; ed. tertia, cui demum Gruteri notae additae sunt, ibid. a. 1627 8.

³¹¹ ed. Lugd. Bat. 1644 5, III. 12 (unde textus repetitus a. 1653 4, III. 12) et 1665 III. 8; notis patris postumis ed. suam ornavit Iacobus filius Amstelod. 1679 III. 8.

³¹² in ep. dedic. t. I. ed. prioris ad Claudium Memmium data Daventriae a. d. XVII. Kal. Sext. anni comm. (l. 1. ap. Drakenb. p. 585).

interpellator esse: eundem, quando copia fuit, cum aliis Romanae historiae conditoribus conferebam; ad manu exaratos codices, quot habere potui, taediosissima morositate, sed taedium vincente amore, contendebam: et, si hoc cum commendatiorem tibi reddere potest, Galliae profecto bibliothecarum membranarum (etsi Angliae quoque Italiaeque et Germaniae suae fuerint partes) praecipuum debet, in solo Amibalico bello ex laudatissimorum fratrum Puteanorum unico venerandae vetustatis libro aliquot millibus locorum (et sine figura loquor) sanatus.' data opera libros hos enumerat in praefationibus ad lectorem utriusque ed. praemissis. elucet inde, cum Mediceum, cuius varietatem lectionis a Luca Langemannio et Marquardo Gudio ipsi subministrata ad alteram deum ed. perpoliendam adhibere potuit, 'optimum omnium partis huius'³¹³ eadem iudicii subtilitate agnovisse, qua Puteanci praestantiam cum primum perspexisse supra vidimus; summis cod. Puteanum laudibus effert: 'Cynosura' ait³¹⁴ 'nobis fuit liber, quo de Tito Livio nihil nec antiquius nec sanctius Europa custodit, maiusculis literis, et plane, qualibus clarus ille Florentinus ex Pisano Pandectes, exaratus. Ille solus largiorem bonarum rerum, quam quicquid est reliquorum, sese nobis praestitit.' egregiis his emendationis instrumentis accedit unicus viri modestiae eaque recta recteque a Lessingio definita, quae suum cuique tribuit, indefessa industria, sagax ingenii acumen, perfecta cum linguae Latinae tum Liviani generis dicendi peritia, subacti iudicii maturitas — paulo audacius ferro passim eum sanare, ubi iusta modo interpretatione opus sit, confiteri possumus, nec tamen multum inde detrahitur laudibus viri immortalis, qui unice rectam viam monstravit, qua uni-

³¹³ cf. etiam eius ad praef. §. 3 annot. ³¹⁴ in praef. ed. alt. (p. 597 Drb.)

cuique libros hos emendaturo incedendum est. supplevit quodammodo curas eius Iacobus equo triumphantis patris, ut imagine ab ipso advocata utar, non sine laude insidens filius: nam apparatus subsidiis nonnullis in patris usum a se collectis auxit, quae iteratis patris curis prognata illius schedis continebantur publici iuris reddidit, propria eaque, quamvis paterni ingenii splendorem haud aequantia, saepius tamen recte inventa adiecit. Librorum deinde Oxoniensium variae lectiones a Thoma Hearno in lucem protractae³¹⁵ apparatus criticum et ipsae quidem auferunt, emendationi vero luerum haud attulerunt ipsaque illa editio cum proxime sequentibus fere omnibus presse inhaesit vestigiis Gronovianis; neque longe ab his recessit I. B. L. Crevierius,³¹⁶ qui tamen et libros aliquot Parisinos etsi nimis festinanter inspexit et notas aliquot interpretationi plerumque inservientes easque haud contemnendas adpersit. multo maioris moliminis opus editionem Crevierianam pedetemptim secutum est, Arnoldi Drakenborchii editionem dico, quae septem voll. quadratis per annos 1738—1746 Lugduni Bavorum et Amstelodami prodit.³¹⁷ Drakenborchius subsidia critica summa cura undecumque conquisiverat, quamvis fatendum est magis multa quam multum his studiis ad eum pervenisse,³¹⁸ immo singulari quodam infortunio accidit, ut ne ad unam quidem decadem emendandam primarii alicuius libri ope adjuvaretur, nam vel Medicei codicis excerpta Salviniana Th. Cokii lib. bar. de Lovel liberalitate tum demum ad eum allata sunt,³¹⁹ cum typographorum operae ad lib. III.

³¹⁵ ed. Oxon. a. 1708. VI. 8.

³¹⁶ ed. Paris. 1735—1741. VI. 4. ed. min. Paris. 1747 et 1748. 3 vol. in 6 part. 12.

³¹⁷ additamentis perpaucis aucta ed. haec repetita est tomis XV. Stuttgardiae a. 1820—1828.

³¹⁸ cf. syllabum codd. l. ann. 262 l. secundum singulas decades ordinatum.

³¹⁹ v. l. l. p. 612 coll. Drakenborchii ann. ad III, 12, 3.

cap. 32 pervenissent, Puteanei vero codicis collationem pleniorum, quam quae olim Gronovio ad manus fuerat, sibi comparare omisit Crevierii in libro hoc cum pulvisculo excutiendo diligentiae perperam confusus; ad quartam et quintam decadem emendandam Moguntini, quem ne hodie quidem repertum esse supra diximus, et Vindobonensis cod. copiam sibi parare frustra quaesivit, codicis Bambergensis vestigiis, ut videtur, ne institit quidem, ita ut, notulis Florentinis exceptis, optimi hi libri non magis ab ipso recluderentur quam a Gronovio, Carbachio, Grynaco, Horrione olim factum erat. praeterea autem codd. mss. vel impressos quotquot nactus est, eos summa cum diligentia excussit et etiamsi non optimis, tamen satis bonis multis mss. usus textum saepe ad eorum normam atque consensum restituit: nam I. F. Gronovius nec perpetuis, ut ita dicam, plenisque collationibus pro more eius temporis usus erat nec textum secundum suas ipsius adnotationes constanter instauraverat. deinde eodem studio, quo lectiones varias congegit, et commentario critico, accuratis et de Livii dicendi et de librariorum scribendi consuetudine observationibus referto, Livium suum Drakenborchius instruxit; ipsi vero huic commentario et priorum editorum et aliorum cum editas tum ineditas adnotationes undecumque coacervatas ac sedulo collectas adiecit.³²⁰ inter alteram hanc farraginem magni inprimis faciendae sunt notae a Carolo Andrea Dukero cum Drakenborchio communicatae, quas 'rariore eruditione confertas et exquisito iudicio conscriptas esse' aequales merito praedicaverunt.³²¹ addidit Drakenborchius praeterea supplementa librorum deperditorum a Ioanne Freinsheimio confecta, quorum lib. XI—XX ab ipso Holmiae a. 1649,

³²⁰ cf. praef. comm. ibique praesertim p. LXXXVI sqq. CXX sqq.

³²¹ v. Drakenborchium l. l. p. CXX sq.

lib. XXXVI — LXXXV paulo post mortem ipsius Argentorati a. 1654, reliqui a Douiatio in ed. Parisiis inde ab a. 1679 in usum Delphini adornata editi erant, lacunis librorum decadis quintae XLI et XLII — XLV inseruit supplementa Crevieriana, addidit denique eum varias vv. dd. dissertationes ac praefationes Livianas tum indices copiosissimos. hoc modo laudabili industria ingentem ad Livium explanandum atque emendandum congescit materiam, qua hodieque fruimur grato animo erga hominem ingenio sane non prae excellentem Ioanneque Friderico Gronovio multo inferiorem, operosa tamen eaque accurata diligentia atque doctrina egregium.

Post Drakenborchium aliquamdiu neglecta iacuerunt haec studia editoribus vel ad eum vel ad Crevierium sese applicantibus: ex sat amplo editionum per saeculum octavum decimum praeter curas Mambemianae et Bipontinae proventu nominatu dignas nullas habeo nisi fere ed. A. G. Ernestii³²² ob adiectum glossarium, quod tamen, quamvis a G. H. Schaefero³²³ et I. Th. Kreyssigio³²⁴ postea auctum et emendatum, lexicæ Liviani desiderium excitat magis quam explet, et ed. A. F. Strothii,³²⁵ quae ab auctore imperfecta relicta ita a F. G. Doeringio³²⁶ iterata atque ad finem perducta est, ut iustae levitatis poenae solvendae ei fuerint; eoque maiorem laudem nec meruit nec obtinuit G. A. Rupertius, qui sex voll. Livium edidit Gottingae a. 1807—1809.

Multo magis quam omnes hi editores de Livio meruit is, qui faces in tenebras historiae Romanae in-

³²² Lips. 1769 III. 8.

³²³ in ed. Ernest. novae emendatioris Lips. 1801—1804. 8. vol. quinto.

³²⁴ in ed. Ernestiana quarta v. infra ann. 327.

³²⁵ Lips. 1780—1784. III. vol. 8 lib. I—X et XXI—XXV continetia.

³²⁶ Goth. 1796—1819. ed. alt. vol. I et II prodit a. 1805, ed. 'auctior et emendatior' Goth. 1816 sq., in qua tamen vol. I et III sola novata esse dicuntur.

ferens, novam fontes eius aperienti, pervestigandi, diiudicandi, illustrandi viam aperuit Bertholdus Georgius Niebuhrus. inde ab anno huius saeculi undecimo, quo historiae eius Romanae volumen ed. primae prius prodit, historicorum et antiquariorum studia libros Livianos praesertim primores ubique, undique, quoquo versus perquisiverunt, ut interpretationi iustum quoddam ac solidum fundamentum substructum sit. quod tamen ab ipsis editoribus satis diu neglectum fere iacuit, dum a Wachsmuthiis, Goettlingiis, Rubionibus, Peteris, Beckeris, Marquardtii, Schwegleris, Mommseniis, aliis ad aedificium a Niebuhrus institutum perficiendum, amplificandum, exornandum undecumque afferretur materia.

Quod ad emendationis progressus attinet Georgii Ludovici Walchii emendationes Livianae (Berol. 1815), etiamsi ingeniosae magis pleraeque quam verae, studiorum tamen egregiorum in Livio collocatorum specimen edebant; editio vero ibidem p. V. promissa nunquam prodit, haud multo vero post novum idque egregium emendationi subsidium accessit cum Fr. Goellerus in ed. libri XXXIII. Francof. ad M. 1822) ad fidem codicis Bambergensis exacti, egregii huius libri per reliquos quoque quartae decadis libros usque ad lib. XXXVIII e. 46 varias lectiones promulgaret. haud multo post et ad harum lectionum normam et ad cod. Vindobonensis collationem a Barth. Kopitaro in usum suum institutam haud pauca per quartam et quintam decadem novavit vir haud uno nomine de Livio meritus Io. Theoph. Kreyssigius, cui ed. Ernestianae quartae curandae provincia demandata erat.³²⁷ postea tamen eum ipso cod. Bambergensi inspecto intellegeret, collationem Goelleria-

³²⁷ Lips. 1823—1827 in librar. Weidmann. V. 8. idem Kreyssigius Livio bibliothecae Tauchnitianae imprimendo praefuit, quae ed. et uno vol. quadrato prodit a. 18. 8 et sex voll. formae minimae a. 1829 sq.

nam satis incuriose factam esse, lib. XXXIII iterum edidit Misen. 1837 reliquorumque eiusdem decadis librorum, quos idem ille cod. continet, collatione addita ibidem 1839. interim vero Immanuel Bekkerus, maiore quam priores editores constantia optimorum librorum Medicei inprimis et Puteanei per primam perque tertiam decadem lectiones in recognitione sua Berol. a. 1829 et 1830 tribus vol. edita³²⁸ secutus peritis harum rerum tacite patefecerat, quot et quanta remedia diligentiore horum codd. collatione, ad severas recentiorum criticorum leges instituta libris Livianis afferri possent³²⁹ eaque sententia probata est C. F. S. Alschefskii prolusione scholastica supra³³⁰ memorata, quae eodem quo maior lib. XXXIII ed. Kreyssigiana a. scilicet 1839 Berolini prodiit, atque eodem anno ibidemque idem Alschefskius librum XXX ad Puteaneum ab E. Millero in usum suum collatum et ad alteram cod. Bamb. partem emendatum emisit, neque multo post ad optimos libros mss. Livianos conferendos Lutetiam, Florentiam, Vindobonam migravit. quorum studiorum Livio dedicatorum fructus fuere tria maioris, quattuor minoris editionis volumina. quarum edd. altera lib. I—X et XXI—XXIII continens Berolini per annos 1841—1846, haec usque ad librum tricesimum porrecta ibidem per annos 1843 et 1844 emissa est. sicuti dissertatione illa scholastica recte in universum subsidia critica aestimaverat et quo itinere progrediendum esset indicarat, sic textui a se constituto optimorum librorum per primam decadem Medicei et Parisini, per tertiam decadem Puteanei primum a se accurate collatorum lectiones firma ac stabilia fundamenta esse voluit. dolendum vero est cum quod neutra editio ad

umbilicum perducta est, quamvis anno demum 1852, ni fallor, Alschefskius ex vita excessit, tum quod vivacitate quadam ingenii abreptus illorum librorum admiratione ita captus est editor, ut nimis superstitiose eorum vestigia premeret lectionesque inde receptas tutatus esse sibi videretur, si sermone vernaculo aliquo saltem modo eas donasset. me tamen in gymnasio Leucophaeo Berolinensi, cuius sana humanaque disciplina frui mihi licuit, ante hos viginti quinque annos Alschefskii, in classe secunda tum ipsum Livium nobiscum tractantis, discipulum magis in meritis eius quam in vitiis illustrandis commorari deceat, atque eatenus certe I. F. Gronovii vestigia pressit Alschefskius, ut optima testimonia sedulo ac studiose conquireret iisque solis, non interpolatorum librorum vulgo, criticum inniti debere perspiceret. tum id laudi Alschefskio vertendum est, quod criticis illis thesauris reclusis novo quodam ardore incitati viri docti studia sua Livio impenderunt. iam antea quidem Ernestus Guilelmus Fabri luculenta egregiae operae in Livio positae documenta libros XXI. XXII et XXIII. XXIII a se illustratos Norimbergae a. 1837³³¹ ediderat nec minus Guilelmus Weissenbornius, vir et eruditissimus et candidissimus, se his studiis penitus imbutum esse plus semel et libris grammaticis et libellis Livianis ostenderat. at post editionem Alschefskianam, quam Crusiana, scholae inservitura magis, opinor, quam inserviens,³³² et Wimmerkranziana,³³³ quam non novi, presse secutae erant, idem ille vir doctus et ipse ad Livium edendum sese accinxit eiusque textum omnibus subsidiis, quae libris mss., editionibus, aliis vv. dd. curis praesto sunt, in usum vocatis maturo ac sa-

³²⁸ novo tantum titulo adiecto iterum emissa a. 1858.

³²⁹ C. F. Ingerslevii comm. de editoribus Livii nondum satis codd. fidem secutis, quae Havniae a. 1830 prodiit, non novi.

³³⁰ v. ann. 262.

³³¹ ed. alt. curavit Heerwagenius Norimb. 1852.

³³² Hannov. 1846 sqq. Crusii operam postea excepit Muchlmannus.

³³³ vol. I. Upsal. 1848.

gaei iudicio cum Lipsiae a. 1850 et 1851 recensuit³³⁴ tum iteratis euris adiectis commentariis inde ab a. 1853³³⁵ edere coepit, ut et telam ab Alshefskio inceptam pertexens libri Puteanei collationem, ut diximus, continuandam enraret et quantum liceeret in editione scholarum potissimum usui destinata primus thesauros a Niebuhrio eiusque successoribus supra laudatis paratos ad interpretationem Livianam stabilendam, augendam, exornandam adhiberet.

Omnia quae praeterea a multis viris doctis, inter quos Heerwage-nium debitis laudibus praedicare iuvat, per hos annos ad Livium sive interpretandum sive emendandum conscripta sunt enumerare huius loci non est: dissertationes et commentationes ad vitam, ingenium, artem Livii illustranda conscriptae supra suo quaque loco excitatae sunt; conatus criticos, qui mihi innotuerunt atque pro una alterave ratione mentione digni visi sunt, in adnotatione critica commemoravi. versionum Livii in varias linguas catalogus a Schweigero man. bibliograph. class. II. 1, 545 sqq. peti potest: Germanicis nuperrime accessit initium versionis, quam Franciscus Dorotheus Gerlachius bibliothecae ab Hoffmanno, bibliopola Stuttgartiensi, editae inserit, Franco-gallica per annos 1849 et 1850 sub auspiciis D. Nisardii Parisiis una cum textu Liviano edita est.

In ipsa hac editione adornanda id potissimum spectavi, ut iis, quae ad vitam et ad opus Livii cognoscenda spectant, hae prolusione adumbratis, verba scriptoris ea repraesentarem specie, quae cum virorum doctorum desideriis satisfaceret tum et ab hominibus honestissimis, qui horarum subsecivarum otia his studiis animi vel exhilarandi vel corroborandi causa

impendunt, et ab adolescentulis literarum studiosis sine nimis molestiis percipi posset. nihil igitur a normae criticae severitate remittens, horum tamen commodis ita studii prospicere, ut reconditiora quaedam in notas segregarem, non in verborum ordinem reciperem, haud ita ut ubivis in singulis quibusque vocabulis scribendis strictam quandam legem servarem, quod nec ipsi veteres fecerunt, sed ut inconstantiae cuiusdam speciem non reformidans, optimorum librorum vestigia satis accurate premerem, vel in his tamen quaedam et usui vulgari et imperitorum consuetudini concedens. at hanc non nimis laedi arbitrabar, si 'haut' et 'haud,' 'reciperare' et 'recuperare,' 'vulnus' et 'volnus,' quod Livius ipse semper scripsit, 'inprobus' et 'inprobus' aliis locis aliter scriptum illi vel evocati vel tirones legerent, quae iam non magis discipulos certe offendere debent quam formae 'amaverunt' et 'amavere,' 'hostes' et 'hostis' iuxta positae, prudentibus vero praeceptoribus ansam praebent occasione oblata de his ac talibus rebus disputandi, quas omnino ignorari nec ab adulescentulis par est, quamvis in iis exponendis et modum adhibendum et tempori parendum esse probe intellegam. in oratione incidenda maximam operam posui aequo sedulo cavens, ne aut nimia verborum interpunctione lectores obruerem aut iusto eius pareior inanes atque infructuosas difficultates iis pararem. non minus cavendum esse mihi videbatur, ne nimia anxietate motus locos difficiliores, quos nec certa nec probabili saltem ratione cuodare possem, intactos relinquerem erueisque, ut fere fit, nota addita corruptos typis exscribi iuberem, quo viris doctis genuinam verborum traditionem, quae vulgo vocatur, cognoscere cupientibus gratum fortasse fecissem: at his alia subsidia praesto esse solent, alterum vero illud lectorum genus talibus naevis merito offenditur nec ra-

³³⁴ in bibl. Tenbneriana, VI voll. 8.

³³⁵ in coll. Hauptio-Saupiana primum Lipsiae, deinde Berol. in libraria Weidmanniana a. 1853—1857 V voll. usque ad lib. XXVI: vol. I. ed. alt. Berol. 1856.

ro a scriptore vel ab ipsis his literis propulsatur ac repellitur. horum potius interest, ut verba scriptoris quadamtenus intellegant. eorum igitur necessitatibus ita consului, ut locos desperatos, ubi iis, qui ante me in Livio emendando occupati fuerunt, haud melius res mihi successisse videretur, cum literarum ductus tum sententiarum nexus ratione habita, ita certe resarcirem, ut sive priore aliquo sive novo meo invento recepto sensum quandam praebent ab iis quae Livius secundum veterum librorum vestigia dicere ibi vel debuisset vel potuisset non nimis recedentem. de quibus conatibus, ne eos, qui ipsis his literis operam navant, fallerem, in adnotatione critica quam brevissime et quam plenissime rationem reddidi et librorum optimorum scripturis et aliis vv. dd. coniecturis sive probabilibus sive notabilibus propositis. ipsam vero illam adnotationem praeterea omnibus fere locis, qui vel ob lectionis ms. sive varietatem sive difficultatem vel ob virorum doctorum studia iis impensa peculiari aliqua notitia viderentur indigere, sedulo apposui, ut quam maxime possem graviora omnia quae ad libros hos recensendos pertinerent seligerem et componerem. in ipsa decade prima, quae nunc prodit, emendanda accuratius quam vel a Weissenbornio nuper factum est, Medicei codicis vestigia pressi; in lectionis varietate addenda praeter ipsum hunc librum, excerpta Vormaciensis et cod. Parisinum, Einsidlensis, Florentini S. Marci et per lib. I. Bambergensis varietatum potissimum rationem habui, ut novorum horum subsidiorum quantum pro fine ac pro finibus huius editionis liceret conspectum satis plenum viris doctis proponerem. libri vero primae decadis omnes ita corrupti ad nos pervenerunt, ut ne in Mediceo quidem codicis auctoritate satis tuto acquiescendum esset: errores vero plerique et in eo et in reliquis codd. non interpolatis commissi vel

ex literarum libri archetypi apieibus male intellectis vel ex glossematibus, ut dictum est, et variis lectionibus eidem archetypo additis orti sunt, ut intra limites satis angustos emendatio fere includenda esset. librorum igitur mss. auctoritati servandae quam maxime studiosus a prava tamen superstitione liber esse volui, qua in re non vereor ne nimis audax viris harum rerum gnaris fuisse videar. eorum, qui ante me eandem provinciam administrarunt codd. mss. interpolatorum librarii inter multa conamina sive infausta sive monstrosa hic illic remedia satis efficacia ex officinis suis mihi praebuerunt, praee omnibus vero Ioannis Friderici Gronovii palmares emendationes saepe dignae visae sunt, quas in ordinem reciperem. praeter hunc ex vetustioribus interpretibus nemo magis auxilio mihi erat quam Carolus Andreas Dukerus praesertim ubi historica aliqua disquisitione opus erat ad verba scriptoris sive intelligenda sive restituenda, ex recentioribus vero Guilelmus Weissenbornius, qui indefesso studio, sano iudicio, religiosa diligentia libros Livianos per quinque lustra et amplius nocturna versat manu, versat diurna; in singulis locis sanandis ante omnes et Mauricius Hauptius et Ioannes Nicolaus Madvigius³³⁶ et usu et sagacitate fuere felices.

Ipsae prorsus contentus ero, si mearum coniecturarum una alterave viris harum rerum peritis non nimis longe recedere a tam praeclaris exemplis visa fuerit. quae tamen laude magis altera mihi expetenda videbatur, ut universa haec librorum Livianorum editio sobrio iudicio atque accurata diligentia acquis iudicibus videretur esse confecta.

Ser. Gryphiae a. d. XII. Kal. Mai. a. MDCCCLVII.

³³⁶ Madvigii emendationes cum in ipsis libris, opusculis academicis praesertim et ed. lib. Ciceronianorum de finibus, propositae sunt tum in edd. lib. I—III et XXI—XXIII Livianorum scholasticis, quas Havniae a. 1853 et 1854 ed. C. F. Ingerslevius. cf. ann. 286.

ADNOTATIO CRITICA.

NOTARUM TABULA.

I. IN TEXTU.

- () includuntur, quae in libros mss. perperam se insinuasse indeque ex libris Livianis eicienda esse videbantur.
 [] includuntur, quae ad librorum mss. lacunas explendas addita sunt.
 anni ab n. c. ex aera Varroniana ordinati et ante C. n. alternis paginis ita superpositi sunt, ut binarum paginarum argumento utrique responderent. chronologiae Livianae summa supra p. XXV exposita est. discipulorum vero imprimis rationibus aerae solitae notatio aptior mihi videbatur, quacum Liviani anni facile abivis comparari possunt.

II. IN ADNOTATIONE CRITICA.

- V = lectiones cod. Vormacensis
 M = cod. Medicus
 P = cod. Parisinus
 E = cod. Einsidlensis
 B = cod. Bambergensis
 F = cod. Flor. monast. S. Marci
 vmpbf eorundem librorum manus altera.
 al. = libri praeter (V, MPE) et per lib. I. B. ad quos vel Harleianus I vel Leidensis I vel F vel Vossianus I pertinet.

} cf. p. XXV.

ξ = libri praeter (V, MPE) (B, F Harl. I Leid. I Voss. I) vel omnes vel nonnulli vel singuli. nominis nota fere numquam apposita, nisi ubi singuli aut instam aliquam vel probabilem emendationem aut singularem notatuque dignam lectionem offerrent. tum usus sum compendiis, omnibus iis, qui copias Drakenborchianas norunt. per se perspicuis.

Bas. a = ed. Basil. a. 1531.

Bas. b = ed. Basil. a. 1535.

W = Weissenbornius, cuius nomini si nihil additum est, significatur lectio in utraque ed. vel recepta vel proposita.

Wt = Weissenbornii ed. Teubneriana.

Ww = Weissenbornii ed. Weidmanniana.

Ww2 = eiusdem ed. vol. I. (lib. I. II.) ed. altera.

Wep. = eiusdem ad Wexium ep. Isenaci a. 1856.

] significat lectionem a me receptam, quam signo: a varia lectione separavi. cui si auctoritas non addita invenitur, lectio haec spta invenitur in libris optimis MP: si vero lectio recepta alterutro horum librorum nititur, lectio sine nota post: addita ad alterum pertinet.

PRAEFAT. 1. operae pretium sim] *Quintil. inst. or. VIII, 4, 74*: sim operae pretium. || 3. me om. FE *fort.* eorum, qui nomini officient meo, me consolet || 4. et quae—laboret sua cf. Wep. 5sq. || 9. quibus artibus E. || labante I. F. Gronovius. || 13. tantum] MPB *Heerwagenius exc. e cod. B. p. 8*: tanti in *rell.* || *additamenta periochae libri I. in codd. adglutinata omisi.*

LIB. I. I, 1. initio aliquid deesse censet Wexius in *Iahnii annual. LXXI, 123—125.* || 5. ubi] M: ibi || 7. Laurentem] MF: Laurentinum || 9. ubi] M: ibi || 11. stirps F: stirpis MPEB. || II, 1. Troiani petiti M Troianique petiti m. || 2. Aboriginis F. || III, 1. filius tamen M erat tamen m. || III, 6. iam] M₂: om. PEBF. || 7. putent] MFEp: putant Pm. || V, 1. Pallantio] *scripsi*: Pallanteo || 5. aperire PEB. || 6. et aetatem eorum] Mp: aetatem eorum PE eorum aetatem

F. || 7. obruncat E. || VI, 2. effecit F. || 4. quorum tutelae] MFp: quorum tute lam B quorum tutelam P in quorum tutela E. || VII, 1. iamque] itaque F *ex corr.* || 4. laetiore reficeret] ξ (*fragm. Haverc.*): laetiores efficeret M laetior efficeret PE laeto (l&to B) reficeret Be *cum libris tantum non omnibus.* || 7. vi om. M. || morte om. M *add. m.* || 12. P. ibi

t
 tum] Eξ ibi dum F ibi dum MPB al. || 13. sollemnibus PEB eo sollemnium F eo sollemnium e. || VIII, 3. et hoc genus] hoc genus *Iac. Gronovius.* || sunta est, et *Heumannus ap. Drakenborchium sumta, et Heerwagenius in nunt. d. Monac. XVI, 661 exc. e cod. B. p. 9 sumpta est libri.* || 5. adliciendae] *ed. Ascens. a. 1513*: adliciendae *Palat. pr.* adliciendae *codd. fere omnes.* || veteri E. || VIII, 2. circum] M: circa m *rell.* || 3.

deinde *codl. Quintil. inst. or. VIII, 2, 37 dem f.* || 5. a plerisque] F et corr. Foss. pr.: ac plerisque MPEB cum *rell. ut vid. omnibus.* || 6. vocat om. M. || 9. etiam] Scheibius *philolog. I, 390: iam.* || X, 4. esse om. B cf. *Heerwagenium exc. cod. B p. 9 sq.* || 6. arma ferens. templum his B. || XI, 1. palantes] F et sic certe post pala in ras. M: palatos. || 9. derecto] Ww2: de recto. || XII, 7. resistere] resistere MEB. || XIII, 7. aetati MF in aetate corr. f. || XIII, 5. quia] qua MPE; num quod a? || 7. densis obsitis virgultis] scripsi cf. XXI, 54, 1; XXVIII, 2, 1, ut obscuris ad insidiis referendum sit: densa obsita virgulta libri; ad circa sc. haec verba rettulerat archetypi scriptor. locus multifariam temptatus cf. modo praeter edd. *Gryssarium Theorie d. lat. Stils p. 14 sq. ed. alt. Heerwagenium nunt. d. Monac. XVI, 661. Kleinium progr. gymn. Wetzlaricnsis a. 1849 editi p. 4.* || 9. quique cum eo equis ierant] PB ξ : quique cum eo uisi erant E quiq. cum eo quiq. cum equis abierant uisi erant M quique cum eo quque eū eqtes erant uisi erant Ff, quas turbas ex v. l. cod. archetypi ortasse apparet quique eum sequuti erant *Heerwagenius exc. cod. B p. 10.* || XV, 1. stimulabat] Ef: timulabat F stimulabant MPB. || 4. arte] ξ : parte cum MPEB libri tantum non omnes ab arte *Gifanius.* || XVI, 2. sublimen Pm pr. cf. *Rit-schelium mus. phil. VII, 556 sqq. VIII, 155.* || 4. sed obscura] PE: per obscura Bp sed perobscura MF. || 7. abi nuntia] annuncia F. || 8. fidei] E: fides || XVII, 1. ad singulos] *Graevius: a singulis || a singulis inter-* uenerunt *Heerwagenius exc. cod. B p. 10* || peruenerant factiones F [peruenerat] — i. e. fort. per vim vel per arma aut — factionibus: Ww2. || 3. voluptatibus Em. pr. || regnari] ξ : regnare MPEB regem in rasura F. || 6. quinum W. || 10. dinumeretur ex praecedente dignum ortum M diuo (vel deo) numeretur W in *Iahnü ann. XXV, 365.* || XVIII, 2. Crotonem] Bas. b.: Crotonam cf. *Heerwa-*

genium exc. cod. B p. 11. || 3. de l. distinguendo cf. *Wexium em. Liv. prom. p. 2 sq.* || 8. quoad] W: quō M quod FPEB quō p. || XVIII, 2. effariri Pm. pr. efferos E et in ras. F at efferari ab ead. fort. m. in marg. E. || 4. luxuriarentur F. || disciplinaue F disciplinamque Mm. pr. || inieciendum esse ratus est B. || 6. intercalares mensibus interponendo] F ξ : intercalares (intercaelares, eae in ras., M intercaleres P intercalariis *Heerwagenius nunt. d. Monac. XVI, 662. XXVI, 427. Th. Mommsenius act. antiq. stud. 1846 n. 53*) mensibus interponendis MPEf al. intercalares mensibus interponendos Bp ξ . ad ipsam rem cf. *A. Mommsenium in Iahnü ann. LXXI, 249 sqq. Beiträge zur gr. Zeitrechnung p. 12 sqq.* || orsi erant B. || XXI, 1. proximo legum] VMPEBF; quae quameis quodammodo explicari possint, v. modo *Wexium em. Liv. prom. p. 8*, tamen habent aliquid offensionis: propulso legum ξ proxime legum et deinde metum *Abretus, Tan. Faber* pro timore legum *Kleinium in progr. gymn. Wetzlaricnsis a. 1849 p. 5.* pro proximo legum *Buettnerus observ. Lician. p. 8 sq.* pro mole legum ipse olim temptaci. || 2. posita B *Doujatius cf. Heerwagenium exc. cod. B. p. 11.* || 4. instituit [et saerarium]. ad id saerarium *Hofman Peerlkamp ad Verg. Aen. I, 292.* || XXII, 5. actae (s. acte?) M. comi fronte] altera lectio archetypi: comi fronte comiter PB comiter concomi fronte comiter in ras. ut vid. comiter

M fronte comit muniter Ff concomi^r fr ***** er m concomi^r fraterniter ger *ibid. m. tertia.* || XXIII, 3. est om. F. || vetustate] Foss. I (?) ξ : eum vetustate, unde donec nomen quoque cum re vetustate abolevit *conl. Heerwagenius exc. cod. B. p. 11.* || 6. tamen si vana adferantur *Heerwagenius l. l.* || adferri rebatur] *Tan. Faber, Wexius em. Liv. prom. p. 10:* adferbantur MPB afferebantur FE. || 7. prodeunt] F: prodeunt procedunt M procedunt PEB. || 8. Tuscis] scripsi:

Uulscis MPB nulsis E es nulsis
 F es Etruscis ξ es Tuscis *Strothius*,
Schadebergius in Iahnii ann. VII,
 136 es *Veis Jac. Gronorius Veis es*
Orellius nov. ann. phil. et paed. I, 399
 (quo propiores vos Bas. a.) || 10.
 eum] tum P m. pr. E m. pr. BF. ||
 XXIII, 2. ferro] bello B. || 6. san-
 ciendum, facit foedus *ten Brinkius*
Iubae Maur. vell. metr. p. 13. || 7.
 postrema] VF: postremū MPEB
 postrema a me *Heerwagenius nunt.*
Mon. XVI, 667. || 8. tum ille Diespi-
 vel Diespiter
 ter] VM: tum ille dies Iuppiter (*in*
mg. notatum Diesuppiter) Vv tum
 ille (in illo *deinde mut.*) dies iuppi-
 ter Mm tum ille dies iuppiter PEB
 tu illo die iuppiter F ξ . || 9. Vbi id
 E. || XXV, 1. arma capiunt. armati
 cum B. || 2. intenduntur] *Harl. 1*:
 incenduntur || 5. cum non iam metus
 B. || 12. causae] ξ I. Fr. *Grono-*
vius: causam || XXVI, 2. obviam
 F. || 5. ac] *Rhenanus: ad VMPEB*
 aut
 i.
 ad F. || 7. lietor F i lietor *Lati-*
nus. || 8. itaque provocatione *Tun.*
Faber. || 11. arbori] F ξ : arbore ||
 12. admirationi F *cf. Lachmannum*
ad Lucr. II, 520. || XXVII, 8. idem]
 id \rightarrow B inde ξ (*cod. Havercamp.*) et sic
 s. eadem I. F. *Gronovius eadem etiam*
Madvigijs ap. Ingerslevium item Wt.
 || imperat ut hastas equites erige-
 rent] *Helmsl. 1, scđl. Coloniens. Mo-*
dii: altera sc. lectio archetypi, in quo
sic scriptum fuisse arbitror IMPE-

ERIGERE IUBET

RAT UT HASTAS EQVITES ERIGERENT,
inde (ut hastas equites erigere iu-
 beat V? *quem Rhenanus dicit cum*
vulgy. edd. concordare) imperat ut
 hastas equites erigere erigerent
 iubeat (iubet m) M imperat ut
 hastas equites erigerent iubeat P
 ut hastas equites erigere ** iu-
 beat (nt ut *vid. in ras.*) E ut astas
 equites erigere iubet F *cf. Heerc.*
exf. cod. B. p. 12. || 9. addicti F. ||
 XXVIII, 1. posterā F. || 2. in voce.
 ab extremo orsi finit *quaternio pri-*
mus cod. E alter inc. lib. III, 30,

14 indutiaeque inde || 7. redeant]
 M: redeat (*Heerwagenius l. l. p. 12*
sq.) || XXVIII, 3. ultimum hoc
 illud *Wexius em. Liv. prom. p. 9.*
 || 4. i ultimis F ξ . || poterat] potitus
 erat *Wexius l. l. p. 10.* || XXX, 1.
 deinde] VM: om. || 2. Tullios] *cf.*
Schweglerum hist. rom. I, 537, 575:
Julios ex Dion. Halic. III, 29 *Sabelli-*
cus. || 5. haec] haec. M v. *Draken-*
borchium ad II, 44, 12 *Fleckeisenum*
mus. phil. VII, 271 *sqq.* VIII, 221.
huius usus ab ipsis repudiati exempla
ex libris Licianis petita collegerunt W.
Iahn. ann. XXXI, 384, *Welzium ad-*
not. crit. p. 19 sq. || 7. eturia quae
 erat P eturiaque erat p eturia-
 querat B eturia utique erat *conl.*
Heerwagenius exc. p. 13. || Romulo]
 Romano vel Romano *Dukerus*
Tullo Perizonius animadv. hist. c.
IV, p. 175 *sqq. ed. Harl.* || XXXI, 1.
 pluvisse *Priscianus inst. gramm. X*,
 2, 11 p. 881. P., ubi in l. pro in II.
emend. Drakenborchius, ξ (Palat. al-
ter): pluvisse. || 6. religionibus etiam
 F ξ . || 8. sollemnia (sacrificia)] sol-
 lemnia *Dukerus sollemnia sacrifi-*
cia libri] operaturum Bentleius ad
Horatii carm. III, 14, 6. || XXXII, 2.
 longe ξ I. F. *Gronorius* || in album
 relata] (V??) ξ (*Haverc. m. alt.*)
Sabellius: in album elata MPB in
album elatū m in altum elata F ξ .
 || et inde B. || 6. gentis sunt nu-
 mina audiant F ξ . || 7. res dedier
 Po.Ro.

mih] VM: res dedier mihi v res
 dedier (.B) pr. mihi PB res dedier
 p̄ ñ mihi F res dedier populo Ro-
 mano mihi vel mihique ξ res dedier
 mihi populoque Romano *Drakenbor-*
chius res populi Romani dedier mihi
Wt I p. VI. || 11. causa *Madvigijs*
ap. Ingersl. || XXXIII, 2. veterem
 PBF eidem F ξ . || 6. Tiberi PF. || 9.
 Messia] *scripsi cum ξ (Haverc.) coll.*
codd. Silligianis Rd apud Plinium
nat. hist. VIII, 58, 83, 225: *Mesia*
 MP Maesia F. || XXXIII, 4. ca quo
 innupsisset] W ca quum innupsisset
 V ca cum innupsisset PB*** (*hee*
inseruit m) cum innupsisset vel in-
nubisset M ca cū nupsisset F. || 5.
 Roma esse ad id *Garatonius ad Cic.*

or. pro Sest. 42, 91. || potissima I. F. Gronovius. || 8. leniter] ε : leuiter || 9. humana manu superimpositum Strothius humana manu superpositum Werius em. Lic. prom. p. 10. || 10 sq. edidere nam et Romanis F cum ε . || XXXV, 3. cum del. Dukerus et Heumannus in ep. ad Drakenborchium. || 4. tum] post accitum add. Arntzenius miscell. lib. p. 64 al. cf. Kreyszigium de Sall. hist. lib. III fr. p. 37: om. libri. || 6. centum patres Fm ε centum in pares B. || 7. Apolias] ε cf. Drakenborchium ad h. l. et Bormanum lat. Chorographie p. 122: Appolias || XXXVI. 4. eludensque artem] p: ludensque artem PBF eludensque artem iubensque (iubensque m) M. || 5. (in comitio)] scripsi: in comitio MFp in comitio est P. || 7. alterum tantum] Lipsius, I. F. Gronovius: tantum alterum MPF tantum alteram B tantum alteros Heerwagenius in Iahnii annal. LXVIII, 661. || mdccc M cf. Mommsenium hist. Rom. I, 765 ed. alt. m et dccc V, I. F. Gronovius observ. III, 25 m et ccc PF mille et ccc B mille ac ducenti Glareanus, Niebuhrus hist. Rom. I, 371 ed. quart. mille et ducenti Beckerus antiq. R. II, 1, 242 sq. cf. Zumptium über die r. Ritter p. 11 sq. Schweglerum hist. R. I, 689 sq. || XXXVII, 1. pleraque ratibus impacta publicisque I. F. Gronovius. || 2. , et fuis Iac. Gronovius hostes] M: hostem. || 6. gestae res erant] M gesta res est B gesta res erat vell. || iere] P: ire. || XXXVIII, 6. munierat] munita erat Werius em. prom. p. 10. || evehebantur aquae, cloacis Heerwagenius exc. p. 14. || ecloacis MPB al. || XXXVIII, 1. eodem tempore F ε . || 2. iam] om. Harl. 1. eam ε I. F. Gronovius. || 4. cordi est Madrigius ap. Ing. || 5. tarquinii domos B tarquini in domo Heerwagenius exc. p. 14. || XXXX, 2. civicae] ε I. F. Gronovius: vicine, supscr. civicae, F civine Buicimae MP. || 3. quod] Madrigius ap. Ing.: quam || servus serva] F ε cf. c. 47, 10: servus serva VMPB. || 4. sed et] M al.: sed P Bal. || , sed iniuriae ... stimulabat. Et quia ... videbatur: ob Werius l. l.

Livi vol. I.

p. 4. || quia del. I. F. Gronovius cum Herm. Sauppium ap. Ww. || 5. rixae pro qua in se F cum ε . || 7. deicit] scripsi: deiecit libri, quod non mutassem, si tironibus nota esse possent, quae Lachmannus disputavit ad Lucr. II, 951. || XXXXI, 1. eiecit ε : eiecit v. ann. praeced. || 4. versas] ε : uersus || 6. factum ex] Gruterus: factum et VMPB (Ww2 Heerwagenius exc. p. 14 sq.) factu et F factum est W. || 7. iam tum compressis] F ε cf. Halnium ad Cic. pro P. Sulla or. p. 73 ed. Brunsvic.: iam tum compressis P iam tum cum compressis B iam tum cum compressis M, unde iam tum cum compressis sceleris ministri sunt Heerwagenius nunt. d. Monac. XI, 667 cf. exc. p. 15 tum quum compressis sceleris ministris vivere ... nuntiatum est Klüxius act. gymnas. 1854 p. 677, at l. haec ex con

corr. videtur orta esse cū prensis; iam dudum compressis W. Iahnii ann. XXXI, 379. || XXXXII, 2. quin] Pinng. F ε qui cum in M qui eum PB cui eum Helmut. I. || .Cui eum — faceret, Heerwagenius exc. p. 15. || 5. classis] F: classes. || XXXXIII, 2. primae ε Heerwagenius l. l. p. 668, exc. p. 15: primo || omnis p. || 5. (in) Madrigius ap. Ing. || haec MPBF cf. c. 30, 5. || 6. datur M. || 7. gerebant. His accensi cornicines Iac. Perizonius || In his accensis cornicines tubicinesque in II centurias distributi vel ipsam Livium scripsisse vel in auctore suo invenisse censet Langius antiq. R. I, 356. || 9. centurias e tribus I. F. Gronovius obs. III, 25 e centuriis tribus Huschkius Servius Tullius p. 347 sq. || tribus — nominibus del. Goettlingius Gesch. d. röm. Staatsverfassung p. 254. || 12. nunc post] M: nunc est post || seniorumque est] Alschevskius: seniorumque se MPF seniorumque ε . || 13. regionibus, quae] scripsi ex alt. archetypi lectione collibus qui

COLLIBVSQVI

uncis includens: REGIONIBVSQVAE archet., nam regionibus quae collibus qui M regionibusque collibus qui PBm regionibus collibusque qui

F Harl. 1 *Ingerslevius ep. crü. ad Alschevskium II, XX sq.* regionibusque collibusque qui (M ap. *Drakenb. l.?*) *Mommsenius d. röm. Tribus p. 2 (v. etiam Goettlingium l. l. p. 237 coll. tamen Beckero antiq. R. II, 1, 167).* || XXXXIII, 2. is] ξ (cod. *Muret.*, *Lipsiensis?*) *I.F. Gronovius:* in || octoginta tria coll. *Eutrop. I, 7 Niebuhrus h. R. I, 468.* || XXXV, 1 sq. urbi decus. iam tum erat] P in mg.: urbi decus. tantum erat M urbi decus uel tam tum erat P decus urbi ul tantum — Erat *Helmst.* 1 urbi decus ut tantum erat B urbi decus voluit. Iam tum erat *Heerwagenius exc. p. 15.* || 5. civis .. immolassent] VPF cf. *Wagneri orthogr. Verg. p. 404 sq. Lachmanni in Lucr. I, 805 comm.: civis .. immolassent M civis .. immolasset Rhenanus.* || 6. sabiniq; ut primum apta dies sacrificii est visa B || ut primum *Rhenanus (V?) Heerwagenius exc. p. 15 sq.* || magnitudine F cum ξ || pararas] M: paras. || 7. extemplo] *edd. rett., (Bas. utraque) Alschevskius:* ex templo. || XXXVI, 1. dubie m dubie * M. || 6. dicere] *duere C. Wurnius comm. de Lie. loco lib. 1 c. 46 Norimb. 1828 p. 13.* || 7. impari; nunc elang. — esse com. *Madeignus ap. Ing.* || esse Pal. || 8 sq. Implet B implet. Ita *Perizonius.* || 9. Arruns Tarquinius et Tullia [maior haud multo post eodem morbo obeunt. Lucius Tarquinius et Tullia] minor *scripsi coll. Dion. Hal. III, 30:* Arruns tarquinius et tullia minor *libri tantum non omnes Lucius Tarquinius et Tullia minor Voss. alt., Vrsinus, Fr. Sanctius Aruns Tarquinius et Tullia maior Sabellius.* || XXXVII, 5. fratris similior quam patris] *Alschevskius:* fratri similior quam patris M fratri similior quam patri *rell.* || 10. servum] MPF al.: servium ξ . || XXXVIII, 2. cum] Cui F cum ξ . || 3. num deiecit h. etiam l. praesens, ut deinde cum cod. *Lipsiens. l. sit redit?* || 4. post exsanguis cold. cum semianimis (semianimes VPm.pr.) regio comitatu domum se reciperet (recipere Mm.pr.) pervenissetque ad summum Cyprium (p ciprium F cös primum

VM) uicum 'quae perperam esse iterata vidit *Drakenborclaus*': sunt verba *Bekkeri*, qui om.; varios vv. dd. ad locum emendandum conatus olim enarravi in *libello phil. klin. Streifzug p. 42 sq. cf. etiam Heerwagenium exc. p. 16.* || 6. flectendi B flectens vel flectendo *I.F. Gronovius.* || *Orbium] sic duce Fest. p. 182 M. et cod. Vat. Dionys. Hal. III, 39 I.F. Gronovius:* urbium MPBF al. *Solin. I, 25 'libri plerique' urbium ξ cf. Beckerum ant. Rom. I. not. 1101.* || 7. est quem secleratum F cum ξ . || 9. agitant F cum *Helmst.* 1. || XXXVIII, 7. traditum] F Bas. a.: ut traditum *Helmst.* 1 ut traditur MPB al. || L, 2. toto PE et sic etiam M ex coll. a *Drakenb. l.: tota.* || 3. ei inditum cognomen] V: inditum romenei (romanis?) cognomen uel in lit. M (inditum rom nomen ut *vid. m;* inditum Romae ei nomen M inditum Romae cognomen m teste *Drakenb.*) inditum romae cognomen PBF ξ inditum romae nomen ξ (*Leid. 2*); si romenei recte *Alschevskius:* agnovit in M, exemplum, ex quo descriptus est hic nomen ei liber, praebuit inditum cognomen. || LII, 2. quo ab] F ξ : quod ab MP al. qui ab B. || LIII, 3. dividenda praeda] *I.F. Gronovius* diuidentia praeda F dividenda praeda *ed. Mogunt. a. 1518* diuidentia praeda M m. 1. diuidentia praeda P B m ξ deuedenda praeda M manu tertia diuidentia praedam ξ || *quadringenta Harl. 1 ξ (Lipsiens.) D. Hal. III, 50* || argenti auriq; ξ || *refecisset] altera archetypici scriptura, I.F. Gronovius:* CEPISSET *REFECISSET ni f. archetypus* refecisset coepisset M refecisset ac recepisset F reque coepisset P req. cepisset B recepisset *Helmst. 1 Harl. 1 ξ fecisset Leid. 1 cepisset f Haerwacamp.* || 5. in se seuitiam B in sese saevitiam *Heerwagenius exc. p. 17.* || 6. regni om. M. || LIII, 1. esse et] *Alschevskius:* esset. || 5. prae aliis Gabiis] *scripsi, prae aliis sc. omnibus, usu a Livio haud alieno cf. Fittbogeium observ. Liv. p. 5:* prae gabiiis Mal. pre Gabiis V gabiiis F .p.

gabinis PBpopulis gabinis *Helmst.* 1
 prae Gabinis *Veith.* ipsi Gabiis
Rhenanus ipse Gabiis *ed. Bas. a. 1554*
 praetor Gabiis *Otto divin. Liv. p.*
 1 *sq. cf. Lorenzium de praet. munic.*
 p. 2 n. 5 praeter Gabinos *coni. Ww*
 per vel in Gabinos *antea ulem in*
Iahnii ann. XXXV, 364 publice
Gabiis Heerwagenius exc. p. 17. || LV, 2.
 esset et tota *Wexius em. Liv. prom.*
 p. 4. || T.] Pm. pr.: del. p om. *vell.* || 3.
 numen] omen *Rulkenius v. Mne-*
mosyn. III, 1, 1854, p. 58. || 7. Pometi-
 nae] F, *Sabellicus, Rhenanus:* pōpti-
 nae *Helmst.* 1 pomptine MB promp-
 tine P pontinae ε. || 8. quadringenta
 ea *Harl. 1 al. I. F. Gronovius, at v.*
Niebuhrum hist. R. 1, 538 Boeckhium
metrolog. Untersuchungen p. 438. ||
 9. summam] F, *I. F. Gronovius:* quia
 summam VP al. quia summa MB
 'possis quippe' *Bekkerus* || nullo-
 rum, ne huius F. V. *Reizius v. Berichte*
sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften
h. phil. Kl. 1850 p. 102. || LVI, 1.
 grauat M. || 2. quam postquam
Bekkerus: quae (que P) postquam
 || 4. regia] *Malvigijs ap. Ing.:* regi-
 am. || 10. est om. M. || 11. reddisset]
 Mm. pr. *Helmst.* 1 (reddisset Pm. pr. B:
 reddisset Fm al. (p. an reddissent
 p.)) || LVII, 4. in stativis] F: in histati-
 niis Pm pr. B Inistatiis *Leid.* 1 in
 his stativis VMP al. *cf. Lachmannum*
ad Gai. I, 190, ad Lucret. III. 283. || 7.
 quod necopinato] ε: quod necino-
 pinato MPBal. quod in necopinato
Heerwagenius exc. p. 16. || 9. lusuque
I. F. Gronovius. || LVIII, 5. (velut
 victrix] *scripsi:* uelut uictrix libri
 velut ultrix *Murklandus in ed. En-*
rip. Supplicum Lipsiensi p. 314. || 7.
 mulieris B. || LVIII, 1. manantem]
 Fε: manante || exacturum] *Rhena-*
nus: exsecuturum VMP executu-
 rum F. || 5. paris praesidio relicto
 P pars praesidio relicto *Harl. 1*
 patres praesidio relicto *Helmst.* 1
Rott. patri paris praesidio relicto B
 pars praesidio relicti *I. F. Grono-*
vius. || parte praesidio relicta *Col-*
latiae custodibusque datis ad por-
tas, ne quis Heerwagenius exc. p. 18.
 || 10. caedis et] M caedes et m

caede. sed P caede | sed B caede et
 Fε. || LXI, 1. praelatis M.

LIB. II. in periocha fratris] sororis
Sigonius || L. Valerius] P. Valerius
idem || Latinius] *idem:* latinus || id]
Drakenb.: et Naz., om. W. || Opillia
 v. c. 41, 11: Illia || gerendi*] gerendi
 Naz. gerendum ε fort. gerendum sibi
 vel gerendi veniam || Veientes * et
O. Iahnus. || I, 11. totam hanc senten-
 tiam a conscriptos — lectos spuriam
 sibi videri significavit W. *Iahnii ann.*
XXXV, 389 || novum in] *Drenckhah-*
nus sem. phil. Gryph. sod.: novum
 libri mell. in novum ε *Sigonius* || lec-
 tos om. ε (*Harl. 2. Oxon. B.*) || II, 1.
 ne ubiubi] *I. F. Gronovius:* ne ubiubi
 F nec ubiubi VM, quod ab *Alschefs-*
kio receptum defensionem certe ali-
quam admittit et non satis circumspec-
te a me impugnatum est l. l. p. 44. cf.
Alschefskium in Iahnii horc. phil. et
paed. XV, 499 sq. et Obbarium in act.
gymnas. a. 1850 p. 897 sqq. necubi
 ibi Pal. *Rhenanus* necubi m al. ne
 cui ibi conieceram l. l. || 3. tamquam]
 quamquam *Reizius l. l.* || III, 5. sua
 om. M. || 6. alia] *Crevierius, W:* alia
 alia Pm. pr. alii alia MF p al. alibi
 alia *Dukerus* aliter alia conieci l. l.
 p. 45. || III, 5. et cenatum] coena-
 tum *Dukerus, quo, l. recte distincto,*
non opus est. || V, 1. ibi] MPε recte
cf. Duk. ad II, 35, 4 Drakenb. ad VII,
23, 4 Handium Tursell. III, 165: illi
 F *Helmst.* 1 ε hi *Alschefskii* ii W.
 uicti ira *add. f.* || 8. emineretne ani-
 mus patrius *Strothius eiusque coni.*
nescius emineretne animo patrio ego
l. l. p. 47 temptavimus, ut Licii narra-
tio cum reliquis historicis Polyb. VI,
55 D. Ital. V, 8 Plut. Val. Popl. 6
Val. Max. V, 8, 1 conciliaretur cf. ta-
men Schweglerum hist. R. II, 1 p. 45
n. 1. || VI, 6. agmini fuit M. || 8. di-
 rigit] pF *ex corr. ε:* diregit Pm. pr.
 proderigit *cf. Lachmannum ad Lucr.*
III, 609 ru * * it M regit Fm. pr.
Harl. 1 ε. || 9. propter] *Reizius l. l.:*
 per libri. || VII, 6. alto] M: ubi alto
 Pε ibi alto Fε ibique alto et in alto
 al. || fieri *Alschefskii* fieri fore libri,
 in fore ras. *corr. F:* quamquam *ge-*
minae lectiones in libris Livianis sutis

frequenter inveniuntur, tamen dubitari, an h. l. fieri foro (dat. sc.) emendandum esset cf. Plut. Popl. 10 οἰκία ἐπιπροσβαμένη τῆ ἀγορῆ D. Hal. V, 19. || 10. momentaneaue apud vos fama pendere F cum ε. || 12. Viceae Potae] ε: uiceae (vel uice) pocae VP al. uicus publicus in litura mf. cf. Cic. de legg. II, 11, 28 Plut. l. l. Sen. de mort. Claud. 9, 3 Ambroschium Studienp. 120 n. 67 Beckerum de Rom. vet. mur. p. 44. 47 sq. antiqq. R. I, 249 sqq. || VIII, 3. tum demum comitia Alschefskius. || VIII, 1. Porsina] cum Putean. XXI, 41. Alschefskius in ed. min. et W: Porsinna, Porsenna (sic Naz. periochae) etc. vell. de variis nominis scribendi rationibus cf. Schweglerum l. l. II, 1, 52 n. 1. || 6. omni sumptu] Dicaeus, Wimmerus observ. Liv. p. 24 sqq. cf. etiam Marquardium ant. R. III, 2, 123: omni sumptu libri omne sumptum ε (ms. Klock.) I. F. Gronovius; post omni sumptu vel suscepto vel simile aliquod participium excidisse censent Clericus, Doeringius, Ingerslevius l. l. II, XXVI. || adempto ex corr. (f?) F educerent] Latinius, Drakenborchius: educer MPF al. educarent ε. || X, 8. truci] adl. fort. etruscis F: truces. || XI, 7. T.] m. t. P al. m. (perperam inde M. ni f. coll. ap. Drakb.) M metui F inde T. Harl. 1. etc. || 9. Valerium] Glarcanus: Lucretium || XIII, 6. honorandis uirtutibus honorata uirtute F honorandis uirtutibus Leid. 1. || 8. intactam inuolatamque] Bas. a: inuolatamque VMP al. inuolatam Fε. || 10. quod] MFε: quod et Pε || 11. nouo] F ex corr. Harl. 1. ε: nouo in MPFε nouo inde Alschefskius cf. vol. II p. XIV sq. at v. W. in Iahnii ann. XXXV, 387, XXV VIII, 245. || XIII, 7. usae] PF al.: sae VM se in nisae Rhenanus. || XV, 1. Spurius] ed. Campan. Niebuhrius h. R. I, 562, cf. Schweglerum h. R. II, 1, 67 n. 3: Spurius (Pucii rius V) publius VM P. Pε || Publius lucretius inde et titus ermenius p̄.

ualerius F P. lucretius Titus Hermenius P. Valerius Harl. 1. Purius

Lucretius inde et Titus Hermenius P. Valerius Leid. 1. et similiter T. Hermenii nomen inferentes al. || M. Horatius iterum et P. Valerius Pobblicola tertium; tum Spurius Lartius et T. Herminius consules facti I. F. Gronovius cf. D. Hal. V, 21. 36 et fast. cons. Cap., Cassiod., qui Livium fere excerptis; cf. tamen Broeckerum Unters. üb. d. Glaubwürdigkeit d. altröm. Gesch. p. 292 sq. || 3. ea esse vota] altera lectio archet.: eam esse uoluntatem (PFε) altera; eam ea esse uota esse uoluntatem VM ea esse uota, eam esse uoluntatem Rhenanus. || XVI, 4. Attus] Drakenborchius (Atium i. e. Attum X, 8, 6 MP): Appius V Attius MPF, quod seruari possit coll. Schweglerum hist. R. II, 1, 57 sq. n. 5. || a uicino] scripsi: ab eū M ab eū Pm abē (b in ras) F ab ne B. etc. ab ε Heerwagenius, qui in eū (ne) quaerit gloss. civitatis nomen vel nomen civitatis; a uico lac. Gronovius epist. Liv. 1. a Sabino Wt. || 5. trans Anienem; uetus Claudia] trans Anienem ueterem; Claudia Niebuhrius h. R. I, 587: at Anio uetus a. demum p. C. n. 38 a Caligula incohatus, a. 52 a Claudio dedicatus est et tum demum alteri ueteris cognomen adiectum v. Frontin. de aquaed. 13. || 7. elatus] aliquot edd. uett.: datus. || XVII, 3. sed utrum] Freudenbergius observ. Liv. p. 6, ut et ipse scripseram: sed uerum nomen libri;

NOMEN

SED UTRUM ni f. archet. uerum nomen Alschefskius ed. mai. ('Campanus uidetur edidisse uerum nomen auctores non adducunt' Gebhardus) sed utrum eorum idem ed. min. ceterum nomen W utrum — sed nomen Ww2 sed uiri nomen Heerwagenius Iahnii ann. LXXI, 198 nomen Ingerslevius || 4. relatus] Dukerus: relictus || maiore edd. ante Ald.: maiore bellum MP al. maiore belli Fε; bellum gloss. uidetur ad arma pertinens. || XVIII, 1. Postumum] Sigonius: Postumium. || 2sq. uidebatur supra belli Latini metum. id quoque] Wexius em. Liv. prom. p. 1 sq. rectu distinguendi ratione opt. librorum (uidebantur P) lectione seruata: uide-

batur. super belli Sabini (Sabini ε) metum id quoque Dukerus. || 4. nec quo anno id factum sit nec quibus consulibus *G. Beckerusthes III. pone diss. de Isid. Hisp. de nat. rer. libro Bonnae 1857.* || quibus consulibus] ε Rhenanus: quibus facti (factis F) consulibus || essent facti *Welzius comm. crit. p. 12 sqq.* || 7. quin si] *I. F. C. Lehnerus, act. phil. Mon. III. 213 sq., Hauptius philolog. III, 547. in eandem con. in seminario phil. univ. Berol. ante hos quattuor annos incidit Woestendiekus ph. stud., praematura morte literis ereptus: quis in Pm. pr. qui si MF(p?) al. quia si et quod si ε || 9. credebant *Reizius l. l.* || 11. Sabini] *P in mg. F ε : Sabinum Pm al. Sabinum in VM ex utraque lectione conflatum esse sperit Alschevskius.* || XVIII, 1. Ser. Sulpicius M' Tullius Glareanus et Sigonius: seruilis sulpicius. m. manlius (manilius F) tullus || 5. ipsi *I. F. Gronovius: ipsis || 10. ea quo] Mm. pr. Pm. pr. F: eo quo vel eoque vel ea quod vell.* || XXI, 4. quosnam] *Hauptius Berichte d. sächs. Gesellsch. d. Wissensch. h. ph. Kl. a. 1850 p. 104. quem h. etiam l. feliciter assecutus erat Woestendiekus: quosdam.* || 5. Cumis] *Cumis et P Helmst. 1. est cumis F ε Cumis est Alschevskius.* || 7. una et viginti] *Bamb. a Ww l. perioc. ε Glareanus una et xxx PF al. et xxx Metu viginti Haverc., del. Mommsenius r. Tribus p. 8. || Mais P et ras. corr. F maii in ras. m. || XXII, 3. redit F ε . || XXIII, 5. est] M: esset. || 8. nexi vincti] altera lectio archetypi, Sigonius cf. v. Heusdus de l. Poetelia Papiria p. 70. Bachofenius das nexum etc. p. 44 sqq. Huschkus über das Recht des nexum p. 70: inxusui (innexusui m) uinctis M nexu uincti PF ε inde nexu vincti Alschevskius. || XXIII, 5. posse] *cos. Madvigius opusc. acad. alt. p. 127 cos. se i. e. consulem se idem ap. Ing. || praeverti] scripsi: praevertisse peruertisse nec M] libri, quod quidem 'nemo pro praeverti suppositurus erat' iudice Madvigio: at praecedunt intervenisse, posse, secuntur cepisse, consuluisse, unde talis corruptela facillime***

*originem ducere poterat. librorum lectionem tueri conantur Walchius emend. Liv. p. 49 sq., Wezius in Tac. Agric. prolegg. p. 156. || XXVII, 3. in] vi Rhenanus. || praeceps erat] 'in marg. minutiore scriptura' V ε (Voss. 2) ed. Camp. et sic vel praeceperat libri tantum non omnes, Rhenanus. || 9. libertatis om. M. || XXVIII, 4. Claudius] *claudius e Mm. pr. || 6. negaret PF al. || XXVIII, 7. P.] libri, D. Hal. VI, 37: T. coll. c. 21, 2 Dukerus Proculus Haakhus in Pauly encyclop. VI, 2663. || 12. violarit et violauerit ε Doujatius violabit Rhenanus. || XXX, 1. putabant sententiam] *del. Gebhardus et I. F. Gronovius repudiabant sententiam Wezius em. Liv. prom. p. 11 sq. W Iahnii ann. XXXI, 382. || 4. imperium suo] ε (Leid. 2: imperio suo VMPF al. imperium sua natura vel potestas imperio suo ε imperium sua vi Wezius em. Liv. prom. p. 12 imperium iure suo Freudenbergius obs. Liv. p. 7 imperii vis Madvigius ap. Ing. magistratus (vel dictatura vel potestas) imperio suo Heericagenus Iahnii ann. LXXI, 198 fort. imperium (vel ius e. §. 12) imperioso || mansuetudo M al. || permitterentur VMm. pr. || 5. M.] cf. Niebuhrum h. R. I, 565 sq. 629, Haakhus in Pauly encycl. VI, 2325 sq., Schweglerum hist. R. II, 1, 247 sqq.: M' ε Sigonius, Pighius ann. I, 89, Broeckerus Untersuchungen etc. p. 391 sq. || 9. is finis] M: his finis ε is (vel his) finis nihil P al. his finis nihil F his (vel hiis) finis nihil ε finis illis Helmst. 1 is finis illic Heericagenus nunt. Monac. XVI, 645. || populationis (F) et populationis ε . || 11. consistere] M: constitere || inire] VM: inire || 13. quam si] VF al. cf. III, 13, 2 Lachmannum ad Lucr. III, 568: quam si in P ε fort. recte, cum in ante insidias facillime excidere possit quam M ε || 14. vigenti] M: uigentes. || XXXI, 1. fugaque Mm. pr. || exiitque castris] hoc modo M: exiit castris VPF al. et exiit castris Gaertn. (supscr. hoc modo), I. F. Gronovius. || 4. hostis F. || 5. crimi-***

nantis Fm. pr. || 6. aversas] *Tan. Fuber et I. F. Gronocius*: aduersas. || et] ex. || 10. fecere ut] fecerat M. || XXXII, 1. est om. M. || 2. est om. PF. || 8. sic om. PF. || 9. homine, ut nunc . . . consentiant, sic . . . fuerit Wt I. p. IX. || consentientia] *scripsi* (praecepit nunc emendationem Heerwagenius Iahnii ann. LXXI, 199): consentiant MP al. consentiant F consentiunt, consentiebant, consenserant (sic Ww2), consenserat al. consentirent *Rhenanus*. || fuerat Pm. pr. Ww2. || 10. dentes denique] *Freudenbergius l. l. p. 9*: dentesque M dentes quae *Harl. 1. Leid. 1* dentes PF. || XXXIII, 3. tantum om. M. || inierant] *Reizius l. l. p. 102*: inierunt. || 5. protinus Poluseam, item] *Cluverius Ital. ant. III, 8p. 1028*: protinus muscamitem P protinus mucamitem M protinus mucamitem Fm Poluseam item *Sigonius*. || 8. primo ortus. || 9. primum ortus *Klockius et I. F. Gronovius*. || urbe, cui ad *Moguntini*. || 10. omnium] omni in *Iac. Gronovius omni edd. pleraeque*. || XXXIII, 6. ea remisisset] F. || 7. eam remisisset P al. eam remisisset M. || 9. ueterum Pm. pr. || volunt ius] PF: uolent ius *Harl. 1* soluuntum M. || 11. fruuntur] . || fruuntur utantur VM utantur PF al. || 12. dictu] . || dictum || patris Fm. pr. || XXXV, 3. poena] p: poenae P poene M pene F. || 6. benigne mpf. || exepere Fm. pr. *Leid. 1*. || percipiebantur] . || praecipiebantur || 7. Atti Tulli i. e. Attii Tullii cf. c. XXXVII, 1. XXXVIII, 1. *Schweglerum h. R. II, 1, 353 n. 2*; de T. Latini nomine e. eundem p. 354 n. 2. || XXXVI, 2. instaurantur M. || 4. ni ea prope annuntiet MF. || XXXVIII, 1. ueniret] . || (Portug.) Bas. a: eueniret || audientis F. || 4. aliquod] aliquid M aliquot Fm. pr. || quod] quo. || *Ascovius*. || 6. efficere M. || XXXVIII, 3. verba in Latinam — transgressus in § sq. post tum deinceps transfert *Niebuhrus h. R. II, 268*. || *Bovillas*] I. F. Gronovius: novellam libri *Mugillam (vel Moeigillam) Iac. Gronovius prob. Schweglero hist. R. II, 1, 357 sq. adn. 3 cf. Bormannum lat. Choro-*

graphie p. 202. || 4. recipit VPF al. || *Trebiun] libri*: Trebiam Bas. a *Toleriam [immo Tolerium] Cluverus Ital. ant. III, 4 p. 969 cf. Bormannum l. l. p. 203*. || 12. nihiloque *Helmst. 1*. || XXXX, 3. primo] *Aldus*: in primo MPF al. is primo . || 8. nec mihi miserius quam tibi turpius. || *Wexius em. Liv. prom. p. 12*. || (quam) *scripsi*: quam *libri fere omnes. nec. Bekkerus*. || 10. et ipse M. || 11. laudes suas] . || laude sua MP al. f. laudem suam. || XXXXI, 3. usque om. M. || 4. fastidire munus: vulgatum, a civibus isse] *scripsi, possis etiam fastidire munus: vulgatum a civibus*

esse; ESSE enim in archetypo fuisse docet v. l. isse VP esse v F al. egisse (ex eisse sc. ortum) M unde lectiois origine non perspecta egeus *Niebuhrus h. R. II, 189* fastidire, munus vulgatum a c. isse in socios *edd.* fastidire m. vulgatum a c. in s. I. F. *Gronovius* fastidire munus, vulgatum a c. si isset in s. *Heerwagenius Iahnii ann. LXXI, 199*. || 5. acceperint] Bas. a: acceperant. || 6. ducem P. || 7. consul ut] VMF al.: consul PF *ex corr.* . || consulum I. F. *Gronovius*. || XXXXII, 2. consul om. F. || 3. patris Fm. pr. || 5. a Postumio IV. N. de *R(ieu) memos. IV, 382*. || 6. solliciti M ollicitati F. || favoris in multitudinem] VM: fauoris in multitudine F al. furoris in multitudine P. || largitionis F. || temeritatis I. F. *Gronovius*. || inuitamenta] al inuita mita F in mg. m. pr. || 7. Cassi] F: Cassii. || 11. Opillia] *scripsi*: Opia MF al. Opia P al. illia *cod. Naz. perioch. Opimia Vat. D. Hal. VIII, 89* *Popilia Oros. II, 8* *Ποπιλία Euseb. chron. ada. MDXXXII. p. 337 ed. Mai.* || XXXXIII, 1. Iulius] *Sigonius*: Tullius. || 3. Licinius] sic etiam c. 44, 1: *Icilius Sigonius cf. D. Hal. VIII, 1. Schweglerum hist. R. II, 1, 481 n. 4, 497 n. 1*. || ipsius] M. || (Pal. pr.): ipsius eius P al. ipsi eius F

EIVS

(Portug.) *Muretus* IPSIVS archet. || 5. Fabio in Aequos, in Veientes Furio datur. Et in Veientibus quidem (cf. c. 44, 11; 46, 1) *Harl. 2, ex*

antiquo exemplari Sigonius, Niebuh-
rius h. R. II, 216; at cf. D. Hal. VIII,
2 Zon. VII, 17 Schweglerum hist. R. II,
1, 497 n. 3. || 8. etsi] si Muretus aut
si Orellius ad Cic. or. p. Planc.
I, 12. || stare] Muretus: instare. ||
XXXVIII, 6. quattuorque] ε Sigo-
nii
nii: novemque VPF al. noque M
nouumque (*dilectum sc.*) Rhenanus.
|| 11. Aequis] Veientibus Glareanus
Veius du Rieu de gente Fabia p. 37.
cf. c. 43, 5 et Haakium in Pauly enc.
real. III, 369. || 12. haec Pm. pr. ε hec
Pal. pr. he inras. f. || XXXV, 1. ter-
rebantur] VF: terrebat MP v. || 15.
nuncque iubent M. || armatis sibi]
 ε Aldus: armati sibi VMP al. arma-
tis ibi F armato sibi Helmst. 1. ||
XXXVI, 1. Aequis] Veis Ha-
akius et du Rieu l. cummarine l. ||
3. ordines] ε (Voss. 2) I. F. Grono-
vius: ordinis || 4. insigni] Reizius l. 1.
p. 102: insigne || 6. Caeso] Mogunti-
ni: gaius || XXXVII, 5. potuerant]
MF pr. m. corr. ε : potuerunt P al.
poterant F ε . || 6. apposito M. || 10.
consul] consuli P fal. || amisso] F ε :
omisso MP al. || 11. redit] F al.: re-
diit MP Leid. 1. || 12. arte (Hart.
1.?) Ald.: parte libri; num partum
arte, oratione post Fabii incisa? ||
XXXVIII, 1. K.] cf. c.: 46, 3: G
VMP ζ Fal. Cn. vel Gn. ε . || 2. prius-
quam quis agrariae Wexius em. Liv.
prom. p. 12. || 3. nullae — fuere cf.
Schweglerum h. R. II, 1, 504 n. 2. || 5.
proximae Mm. pr. Pm. pr. proxima
m. || in formam] cf. Wimmerum obs.
Liv. p. 32 sq.: formam F Bas. b. || 10.
rediit P ε . || XXXVIII, 3. neque
ut minor M. || 4. sperneres.] Madvi-
gius ap. Ing.: sperneret. || 6. honores
sperare] honores spectare M f. hono-
res expectare || habent M. || L, 1. in
incursantes] Goebelius thes. XII. pone
obs. Lucret. Bonnae a. 1854 ed. recte
perspecta geminae lectionis indole:
incursantesium Pm. pr. incurantes
lupi M incurantium p. rell. || 5. ra-
ra] pare (part ap. Drb.) M parata m
|| 7. accidebant] Hart. 1 Bas. b: ae-
cedebant || 10. leniter] ε (?) edd.:
leniter || 10. vincebantque P al., in-
vincebat mut. in F. || 11. propter im-

puberem aetatem] Kreyssigius ep. ad
Goellerum p. 463 sqq. cf. [Aur. Vict.]
de vir. ill. c. 14 Woelfflinum philol.
VIII, 384. XI, 167 Wexium Iahnii ann.
LXX, 458: prope puberem aeta-
te. || LI, 1. est] Madvigius ad Cic. de
fin. III, 13, 33 Wt I. p. X: esset. || 4.
Sp.] P ε Cassiod.: P. MF al. Servius
D. Hal. VIII, 25 Gaius Diod. XI,
54. || proximam pugnae] MP al.:
proxime pugnae F proximae pug-
nae ε proximam Helmst. 1 proxima
pugna I. F. Gronovius. || 7. nonnihil
hesterna Wexius em. prom. p. 12. ||
quamvis] quaevis id. ibid. || LII, 4.
ea oppressit] I. F. Gronovius: eam
al sit
oppressit MP al. eam oppressit (scilicet
eras.) F eum oppressit vel eum oppres-
serunt vel eum oppressere vel
eam oppreserunt rell. haec eum
oppressit coni. Alschefskius ea reum
vel ea Menenium oppressit coni.
Wt I. p. X. ea eum oppressit In-
gerslevius. || Quum et ..., in muleta
I. F. Gronovius: eum et ... In mul-
ta. || 5. multam edixerunt] MPF al.
quod f. ex alterutra archet. lectione

E

MULTAM natum est cf. Drakenbor-
chium; multam dixerunt ε (Leid. 2)
multae dixerunt id. in mg. || esse om.
M. || 6. L.] F al. D. Hal. VIII, 28: t.
P. Helmst. I C. ε Portug. om. M. ||
T. om. M. || 8. auimi Klockius, Geb-
hardus cf. etiam Dukeri Drakenbor-
chique ad h. l. adn. || LIII, 1. Certa-
mine domi finito, ε I. F. Gronovius ||
iniecit f. h. l. praesens hist. cf. ad I,
40, 7. || 2. Veis PFm. pr. m. || 3. ea-
demque P. || 6. perpellit] ε : perpeti
VMPF al. || LIII, 5. inducant,] in-
ducant. Wichertus lat. Stillehre p.
181. || 7. concilia I. F. Gronovius. ||
10. malam M malam malo Alschef-
skius. || LV, 5. populum (Volero),
quoniam E. I. Kiehlius Aeschyleor.
spec. Lugd. Bat. 1850. 8. p. 110. thes.
XXXIV. || LVI, 1. Publium] F: P. ||
2. permissurum] F al.: permissurum
administratum VM administratum
permissurum PB. || 4. neque
quae] W: neque || 10. occupabant]
M: occupant. || 12. facile haec con-
temptim] scripsi: facile et contemp-

tim libri tantum non omnes cf. Walchii emend. Lic. p. 68 facile contentum Drakenborchius, Vexius em. prom. p. 4. || poterat] properat Donatus parat I. F. Gronovius. || LVII, 3. consules tribunique] conū. Alscheffskii ab ipso spreto: tribunique consules VMP tribuni consules F tribuni consulesque pf tribuni et consules Harl. 1 tribunique consules Rhenanus tribunique et consules Alscheffskius. || LVIII, 1. additos] Moguntini: addito. || 2. Cn. Siccium] sic etiam MP c. 61, 2: C. Siccium utriusque F cū sicinium Helmst. 1 C. Sicinium nominatur ap. Diod. XI, 68. || Maecilius] Maecilius III, 48, 12. hoc nomen scribunt PM: h. l. mecilium (cf. Mecilia I. R. N. 3255). || 4. esse, liberior] eoque liberior Hauptius philol. III, 547 fort. esse, vel liberior || 5. se victum] Rhenanus (ex V?) I. F. Gronovius: quod se uictum. LVIII, 1. instabant M. || 4. aliter] Hauptius phil. III, 150: alii. || 5. speciem acuersari M. num speciem ac * versari? || LX, 2. passim Mm. pr. PF al. passi sunt Harl. alt. non improb. Drakenborchio, W. || 5. submovendis] P: submovendo MF rell. || LXI, 1. L. P. Valerio VMF al. || T. Aemilio] sic etiam III, 1 Diod. XI, 69 Tiberius ap. Dion. Hal. VIII, 51. 59 Diod. XI, 74. || 3. plenus suarum plenus paternarum] libri praeter MP: plenus suarum paternarum M plenus suarum. m. plenus paternarum irarum P. || 7. quoque semper P Helmst. 1. || 9. laudationē quum ex V Rhenanus collaudationem cum Fz || tr. pl. vel tribunus plebis libri. || conarentur] ex V Rhenanus, Mm. tert.: conaretur. || LXII, 2. vel] uelut F al. || 4. exeiti] PF al.: excitati M z. || LXIII, 3. coacto extemplo senatu] Niebuhrus h. R. II, 276 sq.: coacti extemplo ab senatu. || LXIII, 2. T.] T. P. VMF al. || LXV, 4. eorum Mm. pr. || 5. ut in obtinentes z Signonius. || vires refecerant] conū. W, Mudrigius ap. Ing.: vires ferebant libri tantum non omnes viresuebant i. e. vires sumebant cod. Klock.

LIB. III. in periocha placuisset duabus tabulis om. Naz. || inuiso]

Drakenborchius: inuito. || I, 1. Fabius] Aldus in erratis: fabius quinctius MP Harl. 1 fabius quintus al. Fabius Quintus Moguntini quintus (quinctius) ex qui unus corruptum codicumque nostrorum lectio ex ditto-graphia orta esse videtur, quod etiam a W w perspectum esse video. || 3. possessore magna Harl. 1 Alscheffskius possessorem et magna Pm. pr. || 4. T.] Aldus in erratis: L. || II, 1. castris] I. F. Gronovius: castra. || 3. est] M: om.; f. dederit Dukerus. || 9. certamen in M al. f. certaminis Drakenborchius. || III, 4. proximum P Harl. 1 proximi Aldus in erratis p. (i. e. populus) proxime Heerwagenius uult. Monac. XVI, 659. || ferri] Rhenanus: ferre || 6. ex om. M. || dicto M. || 7. incedentem] F pal. z: incidentem || ac centum] i. e. ac c: septingenta i. e. dcc periocha, W. || III, 1. Fusus] Signonius. Pighius in am. ad h. a. I, 121 sq.: fuscus. || post Fusios: Fabio uul. M Fabios Pal. Fabius z, quod mihi videtur scioli eiusdem esse gloss., Livio scilicet 'Fabii' i. e. M. Fabii Quintiliani inst. or. I, 4, 13 mentionem obtrudentis ut Fabius F. Lachmannus de font. Lic. I, 29. || V, 2. urbem ipsam M. || 5. subsistit] M: substitit. || 7. pugnam, dum z ead., virgula post infert posita. || medio dimicationis (is m. tert. in ras.) M medium dimicationis I. F. Gronovius. || 8. quin] Harl. 1 z cf. Fittbogenium obs. Lic. p. 9 sq. W lect. Liv. II, 7: cum. || 10. eum] F al.: euma or-

a

tum ex gemina lect. cum MP al. a z (Leid. 2) una eum ci. Alscheffskius. || 13. quinque milia || in ras. f. || ac dueentos] i. e. ac cc: oetingentos i. e. dccc W. || 14. et] z (Port.) Drakenborchius: est. || VI, 1. Servilius] scripsi: Seruilius. || 3. colluio mixtorum unde Wt I, p. XI. ci. colluio immixtorum || contagia P. || VII, 2. animus] z: animos. || 5. Tusculano] Fz: tusculana. || VIII, 6. inde demissum] I. F. Gronovius: inde missum Harl. 1 inde dimissum MP. || 10. ac centum] septingentos (dcc pro acc) z W. || VIII, 2. tereutillius

M cf. *Niebuhrum h. R. II, ann. 634 Schweglerum h. R. II, 1, 571 n. 2.* || hrasa P. || 4. dominos P. || 6. circumstarent] (*Hart. 1?*) s: circuminstarent in

(i. e. circumstarent), unde circuminstarent tribunal vel tribunal ci. W. || 8. e republica *Aldus.* || 10. illum] Bas. a.: illud || placatam] M: pacatam. || X, 5. Terentilia] *Niebuhrus l. l.*: terentilla. || 8. accisae res sint] *Ascensius, Rhenanus*: abscisae res sint VM abscisseres sint P abscissesint p. || XI, 2. ope et] *Bezenberger emend. del. p. 21*: spe et VMp spe set P spes, et *Fittbogenius obs. p. 13 sqq. W Iahnii ann. XXXV, 362.* || 3. omnis] F *Leid. 1*: omnes. || XII, 4. Furius missum] *Drakenborchius*: furium ipsum missum ex dittographia aperta. || 5. L.] F *Leid. 1* cf. c. 8, 2: P. || XIII, 2. inventutem] VM: in iuuentutem P. || 4. vi] uis M vix *Otto divinationes Liv. p. 8 sq.* || 8. tribus millibus F x x x i. e. tribus milibus MP ternis milibus *Alschefskius.* || 10. devio] *Cumpanus, Rhenanus*: deno VM de ullo P. || XIII, 4. quiequam odie gloriae Pm. pr. quiequam eo die gloriae *Alschefskius.* || XV, 5. occupauerunt P. || XVII, 12. neue] M: ne. || XVIII, 3. demerendi] *ed. Mediol. a. 1495*: demerendo || 6. edoceri se sissent] *Rhenanus*: se doceri sensissent libri mell. si se doceri sinissent etc. s si se edoceri sissent *Alschefskius.* || quod] quo *I. F. Gronovius.* || XVIII, 1. pace parta] VF al. (M ap. *Drb.*): parta pace M (teste *Alsch.*) p parte pace P. || 4. init M. || 12. fato] (V?) Fp al.: facto MP pacto s. || XX, 1. actiones] *Heerwagenius, ut et ipse conieceram*: actionem. || 2. passurus sit P. || 6. proferendo exercitu] proferendo exitu *Ant. Perizonius* proferendo exercitus exitu *Strothius* proferenda *Lipsius.* || XXI, 2. et eos tribunos] et eos (consules) tribunos *Heerwagenius.* || 6. peccetis] *Aldus*: peccatis] senatus consulta] s (*Guertn.*): s. ac M s. c. P. || XXIII, 4. subiri s (*Hart.?*): subire. || 6. relicto] reducto vel reliquo *Sabellius* reducto vel relato *Rubenius.* ||

XXIII, 2. L.] *Dakerus* cf. *Niebuhrum h. R. II, 137*: p. I. M p. P. || 5. multi privatim] V(?) F al.: multi priuatim is priuatis M multi priuatim multis priuatis PB *archet. dittographiam indicantes* multi privato *L. Langius d. oskische Inschrift der tab. Bantina p. 55.* || 6. eae] F s: eas. || 10. conditum ferunt. censa] s *Madevigijs opusc. acad. alt. p. 221*: conditum. fuerunt censa. || XXV, 1. C.] *Glareanus, Sigonius, Pighius ann. ad h. a.*: 1. || 3. Valeri] *Marci Glareanus M. Sigonius.* || 6. Lanuvium] Mp (lanuvinum P), ut duae deinceps expeditiones susceptae esse videantur cf. *Holstenii ann. in Cluverii Ital. ant. p. 158 Lavianum Cluverii Ital. ant. II, 16 p. 777, Gruterus, quos tacite sequitur Bormannus lat. Chorographie p. 195.* || eo om. F s, del. *Sigonius.* || XXVI, 5. tam necopinatum] V: tam inopinatum P tam nec inopinatum M. || 9. palae] *Sabellius*: palo || satin salstatisne salua essent omnia ue] Pm. pr.: satin saluae *archetypus, unde codl. vc. ll. ortue sunt.* || 12. ipso] *I. F. Christius*: in ipso || XXVII, 1. Tarquitium] *Sigonius*: Tarquinium || 3. Martio om. s (*Leid. 2*) del. *Niebuhrus h. R. II, 299 at v. Ww ann.* || 7. perveniri posset] ex vet. libro *Mureti I. F. Gronovius*: perveniri posset || XXVIII, 6. a legionibus; dictatori] F s *I. F. Gronovius*: a legionibus dictatoris (V?) M al. legionibus dictatoris P ac legionibus dictatoris *WtI p. XII.* || 10. sub ingum om. M. || XXVIII, 6. est om. palimps. *Veron. (v. Blumium mus. Rhen. II. 1828 p. 342)* VM al. || in exilium] F s: exsilium (exilium) *Ver. VMP al.* || 8. crearet *Ver.* || XXX, 1. C.] *Glareanus, Sigonius*: m. || 6. excipere F s. || viderent] iuberent *Moguntini.* || XXXI, 2. C.] Sp. *Sigonius.* || 5. Aternio] *Alschefskius II, 774*: aeternio M eternio P. || Calvio] F s: Calvio Claudio M *Hart. 1* Claudio P: in aperta *archetypi dittographia memoriam gentis obscurae, sed ex lapidibus notae, instaurandam duxi* || cicereno M. || *Allieno I. F. Gronovius; at Livius servare potuit antiquam*

scribendi rationem. || 8. P.] Ser. coll. c. 10, 5 et D. Hul. X, 48 Sigonius at v. c. 33, 3; 50, 15; 70, 2. 4. Io. Lyd. de mag. I, 34 cf. etiam Nipperdeium in Corn. Nep. spicil. crit. p. 26. || XXXII, 7. Icelia] ξ ed. Mediol. a. 1505: acilia. || XXXIII, 3. Ser. Sulpicius Sigonius cf. ad c. 31, 8. || 8. iuris] urbis coll. Io. Lydo de mag. I, 34 f. scribendum videbatur Niebuhr h. R. II, 352 [.esset] est coni. Ingerslevius. || XXXIII, 6. editos] Dukerus: edito. || XXXV, 2. contendere] ξ : contenderent. || 7. obsecundando sequendo archetypus cf. v. codl. l. obsecundando edd. || 9. coitionem] Sigonius: contionem P contentionem M. || 10. improbant] VM: improbabant P. || XXXVI, 3. f. inito igitur magistratu Dukerus. || 6. ab] F ξ : ad || XXXVII, 6. fieri. et] fiet. M. || plebi M. || obsidebant] Bas. b (V ξ : obsedebant M obsederant P rell. || 7. fortuna videtur gloss. ad res perti- nens cf. c. 68, 4. || qua] libri: del. Iac. Perizonius iniqua Bueltnerus obs. Liv. p. 24 sq. quadam Fittbogenius obs. p. 17 sqq. || XXXVIII, 1. venire] M: uenere. || 3. impedimento Mulvigijs ad Cic. de fin. I, 10, 28. || 12. praesentis] P: praesentes || 13. posterum indicunt] ξ (Leid. 2 Rhenanus: posterum dicunt VM posterum edicunt P rell. || XXXVIII, 3. nomi- nis] Aem. Huebnerus quaest. onomatol. Lat. Bonn. 1854. 8 p. 46: nomen homines VM nomen is homines P. || 4. appellatos gloss. videtur Ww. || 5. (tum eodem.] Bekkerus: tum eodem libri uno quidem vel quidem coni. Ww. tunc uno Koenighoffius critica et exegetica altera Trevir. 1854. 4 p. 18 sq. || 6. qui] (Harl. 1?) ξ : quin || 7. in iniusta P. || 9. post secessionem plebis gloss. videtur Ww. || XXXX, 2. Appi F: Appii || orantis Harl. 1 al.: perorantis || 7. coire] p: coniuere coire M eo coniuere ire P coniuere F Harl. 1 coniuere Leid. 1 conuenire ξ . || quodeunque Mulvigijs ap. Ing. || 8. labante (mg. Port.), Bas. b. || 10. fecerit] libri Drakenb. tantum non omnes: fecerint MPF. || 11. neminem] VPF mal.: nemini M

minime Ww. cf. Jahnii ann. XXXV, 364. || praedictum F. || auferre] F: auferri VMP (Ww). || eo quo] VM PF al.: eo quod ξ . || 14. et decemui- ros P al. || XXXXI, 1. ante ferocioresque excidisse quid videtur Ww. || 4. cui Rhenanus (V ξ): quid cui M quid P al. || dimittit diremit M. || 6. re Leid. uterque Voss. 1 re res We- xius in Tac. Agric. p. 63. || redissent M. || 10. M. Sergio] edd. rett. coll. c. 35, 11: l. sergio. || XXXXII, 5. contulerat] F ξ : contulerant, quod per se tolerabile, h. l. ad praecedens voc. fefellerunt normam redactum esse videtur. || 7. ad] ac I. F. Grono- vius. || degressos idem. || XXXXIII, 4. interficere Mal. || 7. in pessima V. || XXXXIII, 4. ardens] amens v. l. archetypus cf. c. 47, 4. || 5. M.] c. P. || 6. tabernaculis VM. || serva sua] f ξ : seruam suam. || appellans F edd. rett.: appellans esse. || ξ om. edd. rett. || 8. sequeretur] ξ : sequerentur. || XXXV, 4. avus pro avunculo ma- iore dictum est cf. 54, 11; 57, 4: avunculus F? Leid. 2 in mg., Sabellicus || 11. querendam I. F. C. Lehnerus act. ph. Mon. III, 214 sq. || XXXVI, 2. seditioni I. F. Gronovius. || 3. ab- senti set patrio P. || ius eo] P: iusto VM. || XXXVII, 4. ius] sup. lin. add. f. post pridie vel post dictum ξ : om. VMP al.; num quod sibi pridie per ambitionem addictum non es- set? || XXXVIII, 1. alienato ad li- bidinem F (sed o in ras.) ξ alienato ab libidine ξ alienato ob libidinem Reizius l. l. p. 102 an alienatus (ad libidinem), his vocc. ex c. LVII, 3 in- sertis? || 3. I inquit F ξ li inquit Leid. 1. || 4. si quo] Ww: si quod. || XXXVIII, 3. conaretur Harl. 1 ξ . || 6. atque] cf. Fittbogenium obs. p. 20 sqq.: ad quae Strothius. || L, 2. ibi] M: ubi. || 6. sua] ξ : suae. || libe- rae ac pudicae] codl. Drakenborchii. ut videtur, fere omnes, edd. rett., I. F. Gronovius: libere ac pudicam V libere ac pudice MPF. || 8. misera sed honesta ξ . || morte] Pms: mor- tem Mp al. || 12. leniter] ξ : leuiter || 15. P.] Ser. Sigonius at cf. c. 31, 8 Ascon. in Cic. Cornel. p. 71 Or. || 16. quod] Reizius l. l. p. 102: quid. || l. l.

1. fuerint P. || 2. summi F summe f. || rei] F ξ (*frgm. Hav. corr.*) *edd. vet.*: reip. || 4. inulta] ξ : inuita. || 7. quam quem ... accenderat ex V (*un sic V?*) *Rhenanus* quāq. ... acci accenderat M quam quae acciderat P quam que ... accenderat F quam quae accenderat *Voss. 1 m. pr.* quam quem accederat *Hav.* || 8. praerogativam] F (ξ) *edd. vet.*: praerogativa || 9. ei] F (ξ) *Rhenanus*: et. || 10. mamillum P. || LII, 2. sciturosque, nisi .. nequire] *Alschefskius cf. Madvigium opusc. acad. II, 235*: sciturosque sine ... nequeant *codd. meliores omnes*. scituros, quam *vel* sciturosque quam sine ... nequeant *Rhenanus* scituros, quod sine .. nequeant *edd. vet.* sciturosque si non restituta tribunicia (*quod voc. inserendum visum est I. F. Gronovio*) potestate .. queant W; *alia nuper temptarunt Bezzenberger emend. del. p. 21, Welzius adnot. crit. p. 10, Loewius act. gymnas. 1854 p. 785*. || 5. plures F ξ f. plures ferociioresque Ww. || vociferarentur] *Alschefskius*: uociferabantur || 7. aliorum Bas. a: aliorumque || LIII, 5. militum plebisque] (*Harl. 1?*) ξ : militum tr. plebisque M militis. tr. plebisq. P. || 6. omnium ξ . || 10. convertunt] conuellunt VP, *in marg. uterque, I. F. Gronovius*. || 11. L. Virginium Sigonius aulum ueriginium *libri*. || avuneulum Virginiae *Sabellius*, *at v. c. 45, 4*. || progeniem] ξ (*Harl. 1?*): progenies VMP f. progenies est Wt I. p. XII. || 13. Appius] P. *Sigonius*. *Appii praenomen non, ut vulgo creditur, ad solam gentem Claudiam pertinet: sic M. Popilius Ap. f. in Mommsenii inscr. Neap. 2303, App. Madii duo ap. Fabrett. 30, 139 Orell. 2712, cf. ibid. 58*. || LV, 5. qui] *rell.*, *ut videtur, omnes: quis MP*. || 7. iudicibus decemviris non iudicibus, decemviris v. *Huschkius ad auct. inc. (Guarin. Veron.) de mag. et sac. p. R. p. 49, Serv. Tull. p. 593, coll. C. T. Zumptio ib. Ursprung etc. des Centumviralgerichts p. 6, frustra obloquente Beckero röm. Alterth. II, 2, 367*. || 8. lege iuris] (ξ ?) *edd. vet.*: iuris lege || eum, qui eorum cui

noeuerit, sacrum] *scripsi*: eum qui eorum cuiquem (eui quem M que eui Pm. pr.) noeuerit, id sacrum VMP m. pr. (*m. alt.?*) eum, qui eorum cuiquam noeuerit, sacrum *Rhenanus* eum quis eorum (eorum *om. Douj.*) eui noeuerit, id sacrum *Doujatius, Madvigius ad Cic. de fin. p. 850*. || 12. fuerat P m. pr. || haec MP. || LVI, 4. vindices, te] *scripsi praecuntibus aliquot vet. edd.*, *quae te vindices: iudicem iudices te V iudicem diceste MP iudicem doces, te Niebuhrus r. Gesch. II, 418*. || 12. quam] quod *Madvigius ap. Ing.* || at] *Iac. Gronovius*: ait || LVII, 3. clienti ex cap. 44 *illatum videtur Weissenb.* || 4. avumque] avuneulumque *Sabellius cf. c. 45, 4*. || 5. ferre, ni vindicias] ξ (*Klockianus*): ferre ne vindicias M ferrent iudicias P. || 8. est, Sabinos Aequos Vulseosque W. *Iahnii ann. XXXV, 390*. || 9. Aequi] Aequi Volseique ξ . || LVIII, 1. potestati] *I. F. Gronovius*: potestatis || 3. placet, eum] F ξ (*Gaertn.*) *Rhenanus*: placet et eum VM placet eum et P al. || LX, 1. M. Valerius V. || 2. ab] *om. M Harl. 1; f. ex Ww.* || 5. sensit consul V. || 9. contra staret] M: constaret || LXI, 2. consule M. Valerio V consulem ualerio MF. || 8. movebit] M ξ : mouit || LXII, 2. consilio] p ξ : consul consilio consilio P consilio consulto M consulto *Harl. 1, Leid. 1* F ξ : *gemina lectio ex gloss. consul ad collegae addito orta videtur*. || 5. educturum *I. F. Gronovius*. || 8. sescenti] *vel potius sescenti* ξ : ac || LXIII, 5. supplicatum] Bas. a: supplicatumque est *libri f. supplicatum ** que est*. || 7. Apollinare] ξ : apollinarem P {apollinarē M apollinarum P Apollinar *I. F. Gronovius, cf. Niebuhrum r. Gesch. II, 426*. || LXIII, 1. hau Mm. pr. || 3. factionis suas] M: factiones suas Mm. tert. P factionis suae *Madvigius ap. Ing.* || 9. praefinito, tribunimodo *Klockius, Dukerus*] iubebat *intellegendum potius, quam scribendum videbatur Niebuhrus r. Gesch. II, 431*. || 10. feceritis, ii] feceritis hii ξ (*Hav. m. alt.*) feceritis, hi *I. F. Gro-*

novius fecerint ii VM fecerint iis P. || cooptassint *Rhenanus*: cooptassent. || uti illi legitimi *Alschefskius* ut hi legitimi *Heerwagenius*. || LXV, 1. etiam et patricios M. || Aternium *Alschefskius II*, 774: aeternium. || 2. habere M. || 5. Macerinus *Sigonius*: m. acrinus M m. acrinus P. || contentiones] 5 *Sigonius*: contiones. || LXVII, 5. si in] F 5: sin MP al. *Welzius comm. crit.* p. 8 f. sin in *Alschefskius*. || 9. plebi donum] plebis donum *cum cod. Latinū Neapol. Niebuhrius l. l. II*, 409. || 11. Esquiliasque vidimus ab *Welzius l. l. p. 15 sqq.* || Aesquiliae — captae *I. F. Gronovius*. || f. captas lenti spectastis et scandentem Ww. || hostem *del. I. F. Gronovius*. || LXVIII, 4. re (fortuna) *Rhenanus cf. c. 37, 7*: re fortuna VMP re fortunaq. m fortuna re *Harl. 1, Leid. 1*. F fortuna 5. || LXVIII, 3. ut in unum P. || LXX, 1. facilitati F 5. || 2. et 4. P.] *Ser. Sigonius at v. c. 31, 8* || 6. sibi quibus] *codl. fere omnes*: quibus sibi MP. || 10. accepta] f. arrepta *Dukerus, Madvigius ap. Ing.* || LXXI, 6. nonagesimum annum se tertium (tercium F) et octogesimum F *Leid. 1 fragm. Hav.* nonagesimum *ad mg. V*. || 7. quonam ore *Klockius*. || LXXII, 2. circumire tribus, orare] *Iac. Perizonius*: circumire tribunos orare || iudicij] *edl. vett.*: iudicis libri. || 4. hac *I. F. Gronovius*: hoc || Scaptium] F 5: Scaptium esse MP al. Scaptium, set *Alschefskius*: at esse v. l. videtur esse ad fore pertinens. || 6. valet. vocatae] libri ut vid. fere omnes: uoc ***** nalet M (uocae ualet M m. 3) uocae uall & (ual & p) P rasura in F.

LIB. III. in periocha: tribuni ** plebis] lacunam statuit *Sigonius* tribuni militares 5 *Gruterus*. || Ardeatibus] *vet. lib. Delrū*: ardeatinus || 1. C. Curtius] *Sigonius*: p. euratius || nam anni] *prell.*: anni nam VM nam animi P anni namque *Rhenanus*. || II, 3. id et] ideo *con.* Wt et id Ww. || 4. ipsi om. M. || ut (quem ad modum) — posset *I. F. C. Lehnerus act. phil. Mon. III*, 215sq. || possent] *codl. Bamb. ut olim con. Dukerus, alii*: posset. || 6. (sit)] *Reizius l. l. p. 102*:

sit || 7. consules erect; creaturus *Dobraeus aduers. II*, 379. || rogari scu M. || 11. non fieri non posse] *Henr. Valesius, I. F. Gronovius*: non fieri posse || III, 4. solet. Et nos *Welzius ad Tac. Agric. p. 88*: solet nos || 7. summo honore *del. Naberus memmos. I*, 94. || perinde] post inde P m. pr. proinde W ep. 10. || tamquam] au quem *Reizius l. l. p. 103*. || 10. auctoribus] 5: om. MP. || III, 5. (exemplo) publico] *Matth. Klockius, I. F. Gronovius*: exemplo PF al. exemplo publico VM al. || V, 3. nobis] F *Harl. 1* al.: nobis MP al. || VI, 3. consensere] altera lectio *archetypi*, P: concessere altera; consensere (consenserere M) concessere VM (an consenserere M concessere M? v. ann. *Drakenb.*) || 9. unquam] *Crevierius, Madvigius ad Cic. de fin. p. 850*: hunc quam. || VII, 1. Cluilius] *e. cap. XI*, 5, *D. Hal. XI*, 61: caecilius M *cf. Niebuhriam h. R. II*, 462, *Schwegterum h. R. II*, 1, 636 n. 3 caecilius P Cloelius *Sigonius Kóivτος (Kóivτος) Diod. XII*, 32. || 3. C. Curtius] *Sigonius cf. c. I*, 1: c. curiatius P centū curiatius M. || 9. ratio sui 5. || VIII, 2. equitumque centuriae] 5 (*Voss. 2. Lovel. 3*): equitumque centuriis libri meliores omnes equitumque centuriarum 5 equitum peditumque centuriae *con.* W. || 4. ad senatum *Alschefskius*: ab senatum P ab senatu M *cum vell. fere omnibus a senatu 5*. || proprio *del. Kiehlus memmos. I*, 94. || (et)] Ww: et || VIII, 4. iuvenes duo, alter *Kiehlus l. l.* || 9. omni etiam experte] Ww: omnis etiam expertem. || 12. Cluilio] *Bas. b.*: ciuilio *Voss. 1 f 5* ciuili MPF al. || 13. roma est M 'Num Romae' st? *Alschefskius*. || XII, 1. Pacilo] *Sigonius*: pacilius P al. p. M. || M.] *an Manio? cf. Diod. XII*, 35 *cum Sigonū et Drakenborchū ad h. l. ann.* || XIII, 9. mercede om. M. || 10. et undique — inereparent] *cf. Welzium ad Tac. Agric. p. 33*: undique — inerepare 5 *Hauptius mus. phil. III*, 150. || XVI, 2. bove aurato *perioc. Lic. bove ac prato Iac. Gronovius bove ac statua Heusingerus bove aurato et statua (cf. Plin. n. h. XVIII*, 3, 4 §. 15)

v. d. in misc. obs. crit. V, 510. || 4. plebem] Bas. a (codd. a Glareano laudati videntur libri impressi fuisse): plebi libri plebem sibi coni. Ww. || 5. cecilius P celsius catilius M. || XVII, 11. degressi] *Sigonius*: digressi || auxilia Faliscorum *Gisb. Cuperus Faliscorum auxilio Kiehlus mnemos. I, 95.* || XVIII, 6. ab auguribus] F (ex *Keilii silentio*), Bas. a: ex auguribus P cum reliquis fere omnibus ex auribus M ex ea ab auguribus *Alschefskii*. || admisissent] Bas. a: admissae essent. || 7. (simul ubi) ubi ε (*Lovel. 4*) *Aldus simul Helmstad. simul ubi VMP al.* || XVIII, 2. videret] Fε: uidet MP al. uidit P. || 5. fundit PFε. || 6. cefugere M m. pr. || XX, 5 sqq. cf. *Niebuhrum hist. Rom. II, 517 not. 1011.* || 8. qui si] quis *I. F. Gronovius, Wezius Iahnii ann. LXX, 459. at cf. ipsam Gronovii ann., Perizonii animadv. hist. c. VII, p. 287 Harl. et ann. Drakenb. quin si coni. Wt.* || quosque] F. *Lachmannus de font. Livii I, 13 cf. tamen Schweglerum hist. Rom. I, 17 et ann. Ww*: quos || septimo] decimo *Glareanus nono Sigonius*. || 9. circa A. Cornelium] Bas. a: circa m. cornelium. || XXI, 9. Q.] edd. vett. ante *Ald.* (cf. c. XXVI, 7, XXXVI, 10, *fast. Capit. ad a. u. 335*), cuius praenominis pro v. l. additi vestigium forte servatum in lectione cuique pro cui: a. || XXII, 7. Paecilus] *Sigonius*: p. acilius P pacilius M. || XXIII, 3. placet: Tubero Muretus. || sed] sit *Muretus, I. F. Gronovius.* || 6. A.] ε (*Lov. 4, Harl. 2 ex Drb. sil.*) Bas. a: aurelius || Tubertus] Bas. a.: tubero MPF al. tuber al. || XXIII, 4. (publicam)] *Kiehlus mnemos. I, 95*: publicam || 7. magistratui] magistratum *Weissenbornius v. Iahnii ann. XXXV, 391, XL, 299 obloquente Wezio ibid. LXX, 462 sq.* || fine alteri om. ε (*Pal. 2 et 'veteres multi libri' teste Sigonio*), del. *Sigonius, I. F. Gronovius cf. Heerwagenium nunt. d. Monac. XVI, 679 sq.* || 8. notae] coni. *Alschefskii*: ignote M ignominiae vell. || XXV, 2. nullius *Drakenborchius.* || *Foslius*] *Sigonius*: folius. || 4. cultoribus]

incultu *I. F. Gronovius* ex incultu inde *Heusingerus* deficientibus cultoribus *Doujatius* absumptis cultoribus *Crevierius*. || 5. Mamerceus *Jac. Gronovius.* || 13. album inuestimentum addere V album vestimentum induere *S. H. Rinke* disp. de crim. ambitus et de sodalicis ap. R. temp. lib. reip. L. B. 1854. || XXVI, 2. Gnaeus] gneus P e

g. nus M C. ex 'quibusdam. vet. lib.' et *Diod. XII, 65 Sigonius cf. III, 29, 7 ubi Leid. 1 ε Cn. C. iulius, F: Cn. C. iulius* || XXVII, 3. Lanuvio] *Lavico Fabrettus (Jasitheus) apologem. p. 116 Laninio ε.* || 7. ope] opere M, f. opera. || XXVIII, 2. circum-agenti se — hosti] ed. *Mog.*: circum-agentes — hosti P al. agentes ad dissonos clamores ac subitos circum tumultus hosti VM. || XXVIII, 5. decesserit *I. F. Gronovius.* || 6. nec libet — argumento est] h. l. recte distinguit *Wezius in Iahnii ann. LXX, 457 cf. W ep. 3.* || quem qui] quoniam qui ε quom qui *Rhenanus.* || 8. Siculorum] F *Foss. 1 in mg. ε*: singulorum || XXX, 14. ab indutiaeque inde inc. alter cod. E *quaternio.* || 15. Quinctius] cf. *F. Lachmannum de font. Liv. I, 60, coll. Alb. Rubenio in ep. 1 ad Wendelinum a Dukero c. XXXI, 1 l.; gloss. videtur Pighio ann. I, 185.* || Quinctius consul — ferret] consules — ferret *Sigonius.* || XXXI, 1. ex consulatu] cf. c. XXX, 15: del. *Alschefskii.* || 4. non del. *I. F. Gronovius.* || 5. offecit *Tan. Faber, I. F. Gronovius.* || 9. Romae — a Veii] abeis romae terror hostibus positus ad fidenas abeis M et sic fere certe V; haec enim *Rhenanus*: 'Ex volumine *Barbetomagensi* hic mihi potius verborum ordo placeret. Romae terror ingens erat hostibus positus ad Fidenas accito exercitu a Veii.' || XXXII, 7. (cos)] *Tan. Faber*: eos || XXXIII, 3. similis del. *Lipsius ant. lect. III, 15, Gruterus.* || 10. distulissent] *I. F. Gronovius*: dispulissent || XXXIII, 1. Ii] E: hii MPF. || 4. fuerat. l. binis M; unde quis coniciat fuerat vel binis. || 6. classi cf. *Niebuhrum hist. Rom. II, 519, Husch-*

*kium Sere. Tull. p. 474. || XXXV, 4. Ap. add. Sigonius. || Nautius] Bas. a: nacuius M neuius P. || Rutilus] Sigonius: rutilius. || L.] Sigonius: t. || Iulus] Sigonius: tullus. || hospitium, ad quam consensum erat consilio publico] *scripsi*: hospitium ad quā consenserant consilio publico consensu venerant M, *quae duplici voce. consensū erat vel perperam erant interpretatione conflata puto*; hospitium ad quam publico consensu venerant PFE (V multis tituris h. l. notatus erat: hospitium quidem habebat, sed supra scripserat aliquis aliās hospitum); hospitii, in quam consilio publico consenserant Rhenanus hospitii, in quam publice consenserant I. F. Gronovius; 'potuisset Gronovius publice consensum erat. vide an hospitii, ad quod, publice consensum, venerant.' Dobraeus *advers. II, 379*; hospitium, in quam publico consenserant *coni. Drakenborchius*; hospitium, ad quam consenserant consilio publico *Alschefskius*; hospitium, ad id quod publico consilio venerant *Walchius emend. Liv. p. 166 sq., cf. Buettneri obs. Liv. p. 29 sqq., Fittbogeni obs. p. 26 sqq., Ottonis div. p. 10 sqq. || fuit] Fε: afit M affuit PE al. Fittbogenius l. l. p. 30 'afulsit vel affulsit' Otto l. l. p. 12. || XXXVI, 5. tribuni] tribunis *Harl. 1, Leil. 1. || XXXVII, 6. dux esset] E Helms. Lov. 4: dux isset || XXXVIII, 2. labante] I. F. Gronovius ad proem. §. 9: labente. || 3. parmata] R. II. Schelius ad Hyginum et Polyb. de castramet. in Graecii thes. ant. R. X, 1280: armata || XXXVIII, 8. degressus Sigonius (degressus Lov. 1): digressus || XXXX, 3. compotes ε. || 6. Iunius] *edl. ante Ald.: iulius* (equitem) *Dukerus. || XXXXI, 3. 'cur non magnis quoque?' Reizius l. l. p. 103. || 4. pugnante[m] adhortantem] VMF al. pugnante[m] atque hortantem PE al. pugnante[m] atque adhortantem V m. rec. || XXXXII, 1. Sex. Antistium] Sigonius: & antistium || (et) Wt l. p. XIV. || Sp. Icilium] Pighius ann. l. 190: spurillium || 2. L. Servilius Structus coll. c. XXXVII, 7 *add. vide-*****

*tur Sigonio || 4. in paciēdo modo M. || 6. plebei] scripsi: pl. V pl. M .pr. P om. EF *rell.* plebi Rhenanus plebis Alschefskius || XXXXIII, 1. N.] Sigonius, Pighius ann. l. 190: cū. || 4. rem ut praeter E(?) Bas. b Otto l. cum maxime ludando || duo ut] I. F. Gronovius: duo qui libri duo quidem Otto *div. Liv. p. 13 cf. ann. Ww || (a consulibus)] W: a consulibus MPEF al. consulibus ε. || ad id] ε: id || 7. (publica)] om. ε (Leid. 2), del. Kiehlus *uncmos. I, 95: publica codd. *rell.* || XXXXIII, 1. L. Furius] Sigonius: L. Sex. (al. Sextus) (Voss. 1 ε sex (al. Sex. vel Sextus) MPEF al. || 6. A. Atratini Heusingerus. || 9. tam] Hauptius *mus. phil. III, 151: tum || 11. eriminis M: erimine || ab suspicione] I. F. Gronovius: ob suspicionem || abhorrens. eam ampliata[m] I. F. Gronovius: abhorrens eam am ampliata[m] (am eraso) M aborrens (famā *supscr. p*) ampliata[m] P abhorrens (aborrens F) famam. ampliata[m] *rell.* || 13. et C. Servilium *extr. cap. add. Sigonius. || XXXXV, 7. ignobilem] M: ignobilemque *rell.* || XXXXVI, 10. fuerat] an fecerat? || XXXXVII, 3. brevior] Bas. b: breuiore libri, nisi quod teste Drakenb. ultima e ul. m. *addita videtur in M brevior et Alschefskius. || 7. L. Servilio] cf. c. XXXVII, 2. C. Servilio coll. c. XXXV, 5, Glaucanus. || Veturio] coll. Diod. XIII, 7 Sigonius: rutilio || 8. Q. Fabio Vibulano post anno add. Heusingerus, praecunte quadamtenus Sigonio, qui post Sp. Nautio Rutilo *add. et Q. Fabio Vibulano cf. c. XXXVIII, 7. || XXXXVIII, 1. Spurii Sigonius. || M. Metilium] *cont., sed ipse sprexit, Alschefskius: metilium || 5. nepos] filius Glaucanus || fuerat] fuerat, e fratre Heusingerus. || 9. tum] Dobraeus *advers. II, 379: eum || 13. confugere VPrell.: effugere M. || XXXXVIII, 1. Ac duo] Alschefskius *ed. min.: aduo M arduo P ardua Eyp duo F me al. assidua al. at duo ex Alsch. *cont. Ww, Welzcius comm. crit. p. 17. || N.] Sigonius: marcus || 6. L. Sextio] Aldus: l. dextio M l. q. dextio P. || L, 2. Sestius] Sigonius: Sextius***********

|| LI, 1. L.] *edd. rett.: om. codd. fere omnes C.* ε. || 4. actiones] VMPE: sanctiones e, *rell.* || 6. vi] Bas. a: ut || 8. ipsum agerque] *coni.* Wt: ipse agerque M ipse ager *rell.* urbs agerque *Alschefskius.* || LII, 3. a om. M. || LIII, 1. M.] *Sigonius:* m̄. || 2. Menenius] ε (*menenio* §. 4 MP *et sic fere ubique in sqq. cf. Niebuhrum hist. R. II, 682*): menius MP al. Maenius *Sigonius.* || 9. receipt ME al. (*Naberus mnemos. I, 95*): recipit VPF al. || LIII, 3. K.] *Pighius ann. I, 204: C.* || *Pupius Pighius l. l., Gruterus: pipius* || 4. (hi)] *Sigonius:* hii MP al. hi al., *f. ortum ex v. l. cre- li*
 atos || 9. dicere] *Aldus:* dicent || LVI, 1. evicere] Mε (*Pal. 2*): uicere *rell.* || 2. Iulus] *Sigonius:* tullus P tullius M. || 4. *cf. Alschefskium üb. d. krit. Behandlung etc. p. 19 sqq.* || 5. castigantes [in]crepantes] que] W: castigantesque || 11. esse iis auxiliis dicerent, quibus non civium, non denique [in] hominum *Welzius comm. crit. p. 17 sqq.* esse in his (in iis al. in se his *coni. I. F. Gronovius*) auxiliis dicerent, qui non civium, non denique hominum *edd. ante ed. min. Alschefskii, cuius tamen interpretationem (I, 219) non probat; equidem locum sic intellego:* 'auxilium in iis locum non esse i. e. iis auxilium tribuniciam a se non praebent, quibus ipsi tribuni civium, hominum numero exempti videantur' || LVII, 6. collegas] Fmε: collegis MPE f al. (*ex Leid. 1 utraque lectio affertur*) collegis se *Alschefskius.* || 12. N.] *Sigonius:* cñ. || LVIII, 4. non in senatu *coni.* W. || quam in tribunis *Foss. 1* ε (*cod. Sigonii*). || qui quia] *sic etiam:* quia quia M quia ε (*Leid. 2. Lovel. 1*) *I. F. Gronovius.* || 6. N.] *Sigonius:* cñ. || 12. coloniarumque] coloniarum *edd. aliquot vett., Madvigius opusc. acad. I, 246.* || coloniarumque et agri *coni.* Wt. || 13. esset] ε (*Lov. 3*), *Madvigius opusc. acad. alt. II, 217:* esse || LVIII, 2. deustandas M. || 3. distinerent] *ed. Mogunt.: destinerent* Mp V *in mg. (non distinerent; destinerent* P *destinerent* V e al. *discernerent* E *dis-*

terrerent F *etc.* || LX, 2. iuvabat] *altera lectio archet.: iuvarebat* M *iuvaret* *rell.* || 3. universis, prosperum] *Dobraeus advers. II, 379:* universis nec prosperum || LXI, 1. 4. sollemnia fere in tribunorum nominibus errata hic et in seqq. saepissime corr, *Sigonius.*

LIB. V. in periocha: hibernacula] *Vasconius: tabernacula* || Iunonis] ε: om. Naz. || stetissent] *vel starent* ε: om. Naz. || (in) quo] *quo Iahnus in quo Naz. Guelferb. in quod* ε. || Romanis eo descendere *I. F. Gronovius.* || Iovi Capitolino] Aio Loquuto (*immo Locutio*) *Sigonius.* || I, 2. M. Postumius] M. Furius Fusus *fast. Cap., eiusque nomen Livio restituendum videtur* || II, 3. (fore) *Hofman Peerkamp ad Hor. curm. III, 16, 31 sq.* || 4. hieme — cedere aut domos *Welzius Iahnii ann. LXX, 458 cf. Wep. 8 sq., ubi pro ac domos coni. nec domos* || III, 1. iste] m ε (*Neap. Latinii*): isti M is tum P *cum rell. fere omnibus.* || 2. Quirites] *codd. meliores plerique (Quir E) qui in P est quin p a quin (in mg.: a Quiritibus)* *Foss. 1 om. M.* || 6. qui et] *et vel quippe Buettnerus obs. Liv. p. 31 sq. quippe nisi alteram partem sententiae scriptor omisit* W. || 8. interdicto] Vε (*Harerc.*): interdicto M *interdictis* P *et optimus quisque rell.* || III, 9. oportuit utageri (aut agere m) pro dignitate nobili e profici (nobilitate profici m) Mm. || 11—13. recte distinxit *Seyffertus schol. Lat. p. 103.* || 12. vicensimum] duodecimum *Cluverius Ital. ant. II, 3, 530.* || 14. nostrorum om. M. || V, 5. spectantes] *Ven. a. 1495: expectantes vel expectantes* || 8. num] *Mogunt.: nunc* || VI, 6. ad alia] ε: et alia || 7. illum] *Foss. pr. ε: illud (illud P. m. pr.) codd. opt. illum et W.* || 15. acqui] *Rhenanus: qui, in mg. m. recenti add. e, E qui* VMPE al. *quidem f et vel sic vel quippe* ε *quieti* Wt. *Welzius comm. crit. p. 19 sq.* || 17. morem *Bakius ad Cic. de legg. II, 10, 23 p. 511, Cobetus mnemos. I, 95.* || VII, 1. concordia] mε *Muretus: concor-*

diam || maioremque ardorem F (*ubi ar et que intras.*) Voss. I §. || ardorem] M *Leid.* I §, *Muretus*: ardoremque || 5. se sua stipendia Em pr. || 7. ordinis, aiunt, nunc esse operam rei publicae *Gisb. Cuperus.* || 13. tum hic primum M. || equis merere] f al. (*Harl.* I, *Voss.* I *ex sil. Drakb.*) cf. *Zumptium üb. d. röm. Ritter p. 14 sq. Marquardtium hist. eq. R. p. 13 sq. n. 68*: equis mereri e equos merere E *Leid.* I. p § aequos merere P equos simerere M equos sumere (cf. *ann. Drakenb. et Beckerum ant. R. II, 1, 268*) m equos merere F, *Leid.* I v. l. equis suis merere (mereri *Naz.* §) *periocha* equo merere W (non E) equo suo merere *Beckerus l. l.* || VIII, 13. huic multi huic § ceteri (*vel plerique*) huic *Kiehlius mnemos. I, 95.* || X, 1. Ambusto II (*inumo iterum*) *Pighius ann. I, 211, cf. lib. III. c. 61 V, 24.* || 6. gravia indigniorque] *sic recte distinguendo l. expedit* Ww: gravia. indigniora *Harl.* I, *Voss.* I, *Rhenanus* gravia. graviora indignioraque *coni. Alschefskius, qui ed. gravia indignioraque cum libris, quod defenderat in progr. üb. d. krit. Behandlung etc. p. 27.* || 11. est] *Drakenborchius*: esset M *om. vell.* || *Treboniae*] *Pighius ann. I, 212*: *tribuniciae* (*tribunitiae Pm. pr.*) || XI, 2. quondam ... tamen (*tribunos militum*) expugnasse] M. *Hauptius*: quidam ... tamen *tribunos militum* (mil P) expugnassent MP quidam ... tamen (*tribunos militum*) expugnasse Ww cf. *Wt I, XV.* quamquam ..., tamen *tribunatum pl. expugnasse eos coni. Alschefskius.* || 9. frequentia] M: frequentiaque || XIII, 1. fuit ais ut M. || 6. octo] septem *ex D. Hal. exc. VII, 9 Kreyssigius ep. ad Goellerum p. 416.* || *Latonamque, Dianam et Herculem Kreyssigius l. l. p. 417.* || 10. e add. *Doujatius, Ant. Perizonius.* || 12. aut palantibus aut palatis W ep. 10. || *ablati Wexius Iahnii ann. LXX, 459*: *oblati* || XIII, 2. exiebant *coni. Drakenborchius.* || 7. possit] M: posset || XV, 11. sic igitur] *ed. Mogunt.*: his igitur libri tantum non omnes Ius igitur §. || ante-

quam ... deserturos non esse] E *Harl.* I §: *antequam ... deserturos esse* MP al. *numquam antequam ... deserturos esse coni. Wt.* || XVI, 8. capti M. || 9 sqq. *oraculi sortem versibus Saturnii vario modo includere conati sunt Walchius emend. Liv. p. 256 sqq., G. Hermannus elem. doctr. metr. p. 617 epit. d. m. p. 222 ed. alt. et tert., Westphalius die Form der ältesten r. Poesie §. 9 p. 60, immerito obloquente Corsseuio origg. poes. R. p. 13.* || XVII, 1. captivo vati honos coeptus] captivus uates coeptus v. l. *archetypi.* || XVIII, 1. praerogativae *Sigonius cf. Mommsenium die Tribus p. 71, Marquardtium antiqq. Rom. II, 3 adn. 11.* || 2. iure vocatis tribubus] *Livii error videtur esse; iure vocatis vel iure vocatis tribunis Goettlingius Gesch. d. röm. Staatsverf. p. 257. 326 is revocatis Mommsenius l. l. VI revocatis tribubus Huschkius in Richter ann. crit. iur. IX, 598 aut revocatis iis aut evocatis tribubus* W ep. 11. || 4. si] EF *Voss.* I §: *sit M si et P sic Leid. pr. et sit Harl. pr. sed si Ww.* || 5. meis quoque pro *coni. I. F. Gronovius.* || XX, 6. praerepturas] §(e): praerupturas || *praedator quisque VM praedator quisque ed. Campan.* || XXI, 15. populo (*m. pr. in populi corr.*) f. liceret M populo Romano liceret *I. F. Gronovius cf. Val. Max. I, 5, 2, Plut. Cam. 5 coll. Dobraeo advers. II, 379, Lehrsio pop. Aufsätze p. 46 sq.* || XXIII, 8. habitandis Veüs] *scripsi*: habitandos Veios libri ad habitandos Veios *Heerwagenius.* || communis PEF *cum paucis dett.*: communes || XXV, 4. inquit *addidi*: ait *add. W.* || 5. qua quando se quisque *Heusingerus.* || 7. quod (*eius*) ante *Kiehlius mnemos. I, 95.* || XXVI, 6. indicem] *indidem Kernius Correspondenzbl. f. d. Gel.- u. Realschulen Württembergs 1855, IV, n. 3. in praecedentibus idem ceterum l. (num C.?) captivum scripsisse dicitur in Iahnii ann. LXXIII, 304.* || 7. trifariam] *triarum coni. Heusingerus.* || XXVII, 2. dum unci inclusi: tum F § (*Oxon. L. 2 et N*) *I. F. Gronovius, dum vell., quo servato Ww coll. Plut. Cam. 10*

ante longius excidisse quaedam statuit
 || intra stationes I. F. Gronovius. || 9.
 pos tergum MP, cui tamen lectioni
 sequente t formae pos (cf. Ritsche-
 lium mus. phil. VII, 571 sqq.) memo-
 riam subesse non credo || XXVIII, 1.
 taciti] I. F. Gronovius: tacite || 9. ca]
 ed. Ald.: et || XXVIII, 2. creati nuntiat
 cons. M. || XXXI, 5. nimis exortam M.
 || XXXII, 8. tribulibus et clientibus
 quae] Harl. 1 ε: tribulibus clientibus
 quae M tribulibus clientibus, quae
 con. Niebuhrus hist. R. II, 356. ||
 XXXIII, 3. et invexisse] ut invexisse
 VM at invexisse v Rhenanus. ||
 XXXIII, 3. Sigovesum MP at §. 4
 Segoveso, ubi Sigoveso m. || 5. is
 quod eis edd. vet. pleraeque. enarra-
 vit locum Dederichus quaest. phil. Em-
 bricae 1852. 4 p. 9 sqq. || 5. Senones]
 Santones Sigonius cf. O. Mullerum
 Etrusc. I, 148 adn. 65. || 8. saltusque
 Iuliae] saltus Liguria con. Heerwagenius.
 || Iuliae] VM, quod defendere conatur
 Rauchensteinus der Zug Hannibals
 üb. d. Alpen Arov. 1849 p. 16 Iuliae
 alte P Iuliae sq. rasura trium fere
 literarum E; v. dd. coniecturas affert
 Drakenborchius cf. etiam Dederichum
 l. l. p. 21 sqq. Graios Alschevskius in
 ed. mai. Vesuli alti idem in ed. min.
 Iannae vel Iannae altae vel iugi alti
 Ameisius Iahnü am. LVII, 66; locus
 nondum sanatus. || XXXV, 1. Cenomanorum]
 Glareanus: Germanorum || Libui]
 sic etiam XVI, 38, XXXIII, 37 ubi
 libyos Bamb.: Libici, totum h. l. praeter
 ea coniecturis pertemptans, Cluverius
 Ital. ant. I, 22 p. 226, cf. Schweighaeuserum
 ad Polyb. II, 17, 4, O. Mullerum
 Etrusc. I, 149 adn. 70, 155 adn. 85. ||
 XXXVI, 4. possint E. || XXXVIII, 5.
 vel Romanis vel in altera acie delendum
 videtur Dobraeo advers. II, 379. ||
 omnium] I. F. Gronovius: hominum ||
 XXXVIII, 4. quam Romam] om. Voss. I
 ε, del. Sigonius, I. F. Gronovius, eum
 Welzcius comm. crit. p. 20 sq. ||
 crederent] credere et Heerwagenius
 nunt. d. Monac. XVIII, 62. de toto h. l.
 cf. Buettnerum observ. Liv. p. 32 sqq.,

Wexium Iahnü ann. LXX, 461, W ep. 6
 sqq. || 6. (primo adventu, quo (sic)
 accesserant ad urbem) Walchius emend.
 Liv. p. 32 sq. || adventu] m F Harl. 1
 ε: aduentus (aduentu * E.) || quia]
 Drakenborchius: qui (de h. l. cf. Buettnerum
 l. l. p. 35 sqq.) || 10. conlato] collato
 Voss. 1 ε conlata MPE collata Leid. 1
 conlatis vel collatis F al. f. eo collato
 Ww. || XXXX, 1. reliqua essent fortuna]
 scripsi reliquessent fortuna M reliqua
 esset fortuna PE et vell. fere omnes reliqua
 esset fortunam E. || 9. Albinus] sic
 etiam cod. Naz. Flor. I, 7, 13; Atinius
 Bamb. cf. Halmium emend. Val. p. 18. ||
 10. religiosum ratus sacerdotes publicas
 v. Vaassen animadv. ad Just. R. sacros
 p. 232. || XXXXI, 3. pro populo Romano
 Quiritium tradant Cobetus memos. I,
 95 sq. || 4. arcemque solam] libri
 plerique: arcemque totam solam M
 arcem totamque solam P. || 5. ne quis]
 ne quae vis V neque vis M ne quae
 vis del. deinde impetus Drakenborchii
 con. ab ipso repudiata; ego quoque
 v. l. potius ex nevis

quae archetypi ortam putem || 9. promissa]
 proluxsa videtur fuisse in M m. pr.
 proluxsa ε. || XXXXII, 1. omnibus
 Harl. 1 (ε) I. F. Gronovius. || delendi
 urbem] E ε: delendae urbem V Leid. 1
 ε delende urbem MPF delendae urbis
 Harl. 1 ε I. F. Gronovius deinde (in
 mg. delende) urbem Voss. 1. || 3.
 concidere Rhenanus consipere Lipsius
 elector. I, 7. || XXXXIII, 3. pro tantis]
 pro tantis prolatis (prolati** s ex
 prolatinis ortum M) vel pro tantis
 pristinis vell. || exprobranda ea
 apud] Alschevskius: exprobranda
 apud M exprobranda apud P. ||
 XXXXVI, 2. cinctu ε (cod. Parrhasii),
 Pier. Valerianus ad Verg. Aen. VII,
 612, Rhenanus: cinctus vell. omnes
 f. cinctu cinctus Ww. || 10. uti]
 Alschevskius: ute M ut est PE ut ex
 Fe. || centuriatis v. l. in Harl. 1,
 Kreyssigius ep. ad Goellerum p. 445,
 Huschius ad auct. inc. de mag. p. 30,
 Serv. Tull. p. 713 at v. Weissenbornium
 de notionibus, quas Liv. voc. populi

subiecerit p. 22 sq., *Rubinonem Untersuchungen etc.* I, 1, 373 sq., *Haeckermannum de legist. xvirali* p. 119; de toto h. l. cf. *Walchium emend. Liv.* p. 60 sqq. || XXXXVII, 9. Q.] sic ex c. XXXVI. §. 12 *Sigonius*: *publius* || *itidem* XXXXVIII, 8: p. || XXXXVIII, 8. *agentibus*] *gertibus* M *gerentibus* M. m. 3. || L, 8. *tribunis ad plebem adsiduis* M. || LI, 1. *mille. sīc̄s.* M *millac. sīc̄.* P *milliens senatus consulto coni.* Ww me simili se. *coll. V, 46, 10 idem olim lect. Liv. II, 11. f. milicus senati consulto* || 3. *habitaverint deleri iussit du Rieu mnemos. I, 96 et thes. pone diss. de gente Fabia XLII. p. 457.* || LII, 3. est ei] *Reizius l. l. p. 103: est libri ei est coni. Drakenborchius.* || 13. *templis. quid tandem? de]* sic *interpungi iussit Seyffertus schol. Lat. p. 65.* || LIII, 4. *mari] Reizius l. l., Bauerus: mare* || 6. *cum, iam ut distinxi auctore Walchio emend. Liv. p. 87.*

LIB. VI in *periocha*: *Marco nomen*] *Sigonius*: *manli cognomen libri marco cognomen ed. princ.* || est et altera *libri dett.* || 1, 2. *quod et rare* P. || 6. *legatus deleri iussit Cobetus mnemos. I, 96.* || 8. *(iterum) is* W. || 11. *insignemque rei nullius ... agenda]* V, *ut vid.*, MF al. *insignemque rei nulli ... agenda* PE *Rhenani alter f al. insignemque re nulla ... agenda Tan. Faber indicemque rei nullius ... agenda coni. Wt I, XVII cf. Iahnii ann. XXXVIII, 264 insignemque religione rei nullius agenda* *Freudenbergius obs. Liv. p. 13.* || 12. *iustum putant: inde, voc. putant extr. cap. del., v. Juassen animadvers. ad fast. p. 172.* || II, 8. *Marci] coll. Plut. Cam. 33 Diod. XIV, 117 Sigonius, etsi ipse parum sibi constans, Bormannus altatin. Chorographie p. 128: mestium M mecium P metium EF.* || 13. *septuagesimo]* v. *Niebuhrum hist. Rom. II, 290 n. 585.* || III, 6. *cum om. P sup. lin. add. E.* || V, 3. a] *F cum rell. ut vid. omnibus: om. MPE.* || VI, 4. *suam misisse]* VP: *summisisse vel submisisse.* || 8. *ingens inditum onus a pop. R. sibi fuisset, si se vel ingens, inde ait a*

pop. R. sibi, si se *Ballensteltius Livii difficiliora aliquot loca Hannov. 1783 p. 9.* || *honoratorum]* *Aldus: honoratum meliores honorato vel ornatorum (Lov. 2) etc. §.* || 14. *belli alia]* *belliatia* M al. *alia belli coni. Reizius l. l. p. 103.* || VII, 2. *restitantes I. F. Gronovius.* || 3. *ordines inde interequitans coni. W v. Iahnii ann. l. l. p. 272.* || *hostis quid est aliud Ant. Perizonius hostis enim quid aliud coni. Wt I, XVII.* || 4. *Volscis, ex Aequis Heusingerus.* || 5. *enim om. M.* || VIII, 6. *eornum M.* || VIII, 5. *Servilius]* *Heusingerus: Q. Servilius Glareanus, I. F. Gronovius quinetius libri cf. F. Lachmannum de font. Liv. I, 97.* || 9. *non tam a]* *Heerwagenius nunt. d. Monac. XVIII, 36: montana M non tanta rell. non tam coni. sed ipse repudiavit Alschefskius.* || X, 1. *eo]* *I. F. Gronovius: in eo libri ideo coni. Drakenborchius in cur. post., Doeringius.* || XI, 5. *in spem]* P: *spem rell. spe Dobraeus l. l. II, 379.* || 7. *primus]* *Tan. Faber: primum* || 8. *fidem]* *Sigonius: idem* || XII, 1. *indictum]* *induci indictum M indictum induci]* E *inductum §.* || 6. *convenit]* E, *I. F. Gronovius, v. d. ad mg. ed. Curionis (v. adn. Drakb.): conveniant M conveniat rell.* || 9. *miserunt M.* || 10. *T. om. M §.* || XIII, 3. *credebat]* *credebat alibi cernebat VM cernebat rell.* || 4. *instare]* Bas. a: *stare.* || XIII, 2. *intuenti]* *I. F. Gronovius: intuenda* || 11. *cum om § (Lov. 5) prob. Drakenborchio, an et iecit abesse malit Dobraeus l. l. p. 380, iecit del. I. F. Gronovius, at cf. Fittbogenium obs. Liv. p. 47 et adn. Alschefskii.* || XV, 10. *aliquam]* at *aequam Huschkius ub. d. Recht des nexum p. 126 adn. 170; an alicnam?* || XVII, 2. *suos]* *suspectum Dukero, velut sues coni. Ruhnkenius v. mnemos. III, 58.* || 5. *Capitolino expungit Kiehlus mnemos. I, 96.* || 6. *id del. Doujatius, Kreyssigius (v. ed. lib. XXXIII p. 118).* || XVIII, 3. *iam]* *I. F. Gronovius, nisi et iam et aderat et tollendum sit, Heerwagenius nunt. d. Monac. XVIII, 22: iam in M et in § (Klockianus) in rell.* || 6. *etsi si singuli Heusingerus, nisi sententia quot*

enim — hostem eritis *ante vocc.* si
singuli etc. *transponenda sit, quod*
etiam Dobraeus proposuit l. l. p. 380;
Crevierius ante illam sententiam exci-
disse quaedam censet. || si singuli sin-
gulos adgressuri essetis om. Harl. 1
Leid 1. || enim] autem Heerwagenius
l. l. p. 35. olim Wt I, XVII. || 12. tam-
en om. M. || etiam] iam I. F. Grono-
novius. || XVIII, 1. libertati] s Bas.
a: libertatis || et ei] Malvigijs in ed.
Cic. de fin. p. 804: et libri, del. A. Pe-
rizonius. || 5. Menenius] cf. Niebu-
hrius hist. Rom. II, 682. || XX, 11.
Flumentanum cf. Beckeri ant. R. I.
156 sq. || XXII, 1. tribunis om. s, in-
duxit Muretus. || XXIII, 6. instru-
endis] I. F. Gronovius: instrumentem
libri meliores omnes instruendis
quaerentem Alschefskius. || 7. esset
quid M esse: ecquid Alschefskius. ||
XXIII, 7. quod tollendum videtur
Dukero. || 10. in fluctuantem aciem,
sic distinguere iubet Heusingerus: in
fluctuantem acie M m. pr. inter fluct-
uantem aciem I. F. Gronovius in
fluctuante acie Heerwagenius l. l. p.
28. || XXV, 10. anquirens Gebhar-
dus. || XXVII, 3. summam etiam in-
vidiae eius] cf. Walchium em. Liv. p.
226 Buettnerum obs. Liv. p. 17: sum-
nam, etiam invidiam alijs varia co-
nantibus Reizius l. l. p. 103. || 5. ter-
tio M. || 10. minus praesens praece-
dens cum del., esset in esse mutans,
I. F. Gronovius minor in praesens
Strothius. || Gabino] Iac. Grono-
vius: Sabino || XXVIII, 2. acto] s:
facto || 3. atque] adque I. F. Grono-
vius. || 4. Romani] om. P, add. p.
Roman Freinshemius. || XXVIII, 8.
Iovis Imperatoris] cf. O. Iahnü ar-
chäol. Aufsätze Gryph. 1845 p. 31
sq. || 9. Iuppiter etc.] Saturnüs ver-
sibus post Niebuhi hist. R. II, 664
conatum haec descripsit Ritschelius de
inscr. col. rostr. p. 24. cf. quae dispu-
tati de Cincius p. 44. || XXX, 7. fuit]
Bas. b: fuisset (sic etiam, non fuisse
E fuit. Seti Harl. 1) || 9. anno Se-
tiam] E, Sigonius: annos (s del. in
P) etiam || XXXIII, 11. maiore]
Bas. a: maior, quod servandum esse
coni. Alschefskius, excipitur in exci-
pit mutato || XXXV, 2. accingen-

dam ad ea I. F. Gronovius. || 4. per-
numeratum] *in Gesez war gewiss*
hinzugefügt: aut perscriptum
Niebuhrus kl. Schr. II, 248. || portio-
nibus] pensionibus Cuiacius. || 5. fie-
rent, sed consulum, et ut utique
s Sigonius fierent, sed consulum,
consulumque utique Goettlingius de
l. Varronis de r. r. I, 2 p. 3 hist. reip.
R. p. 352. || XXXVI, 3. in vocc. ser-
uius sulpicius seruius (sic) expl. E. ||
12. ni potius quam sortem creditum
solvat] cf. Bachofen d. nexum etc. p.
83 sq.: potius quam sorte creditum
solvat s I. F. Gronovius, alios emen-
dandi conatus l. Drakenborchius,
potius, quam sorte, ni creditum
solvat Ballenstedtius Livii diff. ali-
quot loca p. 15. potius quam forte
creditum solvat ed. Oxon. 1814 casu,
prob. Dobraeo l. l. p. 380 potius
quam (sortem) creditum solvat
coni. Ww. || XXXVII, 2. plebis fec-
cisset] Alschefskius: plebes fecisset
s plebi fecisset libri meliores, nisi
quod plebi fecisset M, unde plebei
fecissent W. || 6. duobus nunc]
marq. ed. Ascens.: duobusne || 8. ad-
ministrari post] Bas. b: admini-
strare potest post || XXXVIII, 1.
eodem duos virgula deleta Heusing-
erus. || 3. post ventum haec fere: et
quum tribuni militum denuncias-
sent senatui, iam eo periculi ven-
tum excidisse censet Heusingerus. ||
13. quod usque] cf. Lachmannum de
font. Liv. I, 95 n. 1 et Ww abn. coll.
Iahnü ann. XXXVIII, 21, 8: quod,
quoad usque Alschefskius ed. min. ||
XXXVIII, 11. ferri] s (?), Modius:
ferre || XXXX, 11. Sextilium Pm.
pr. Sextium illum coni. Wt I, XVII. ||
15. Quirites, civili simillima Heu-
singerus. || 16. aliter qui rogat qui
P. || XXXII, 8. fuga] I. F. Grono-
vius: fugace M fuga se rell. || 10. ne
is] Bas. a: in his || 12. unquam del.
Bisschop mnemos. I, 400. || causa li-
benter facturos huc ex s. sq. illatu
esse perdidit Malvigijs Bemerkungen
üb. versch. Punkte des Systems der
lat. Sprachlehre p. 64. || 13. libenter
facturos coni. Alschefskius, Malvi-
gius l. l.

LIB. VII. *in periocha*: et exple-
 tast] et expleta est ε expletat Naz.
 eaque expleta est *ed. princ.* ita exple-
 tam *Iahnus* ita expleta est Ww. ||
 lege lata] lege ab ipso lata *ed.*
princ. lege sua *Iahnus*. || I, 1. [Tre-
 centesimus octogesimus nonus ab
 urbe condita] annus (hie) erit
Niebuhrus hist. Rom. II, 207. || 7. a
 om. M ε . || 8. quam matura tam] P:
 quam matura tam M quamvis matura
 tam F al. quam non immatura *coni.*
 W *Iahnus* *omn. XXVIII, 273.* Wt
 II, III quamvis matura Ww || 9. (in)
 exsilio *Dukerus* inde exsilio Wt. ||
 II, 7. similem iocum, compositum
v. Heusde stud. crit. in C. Lucilium p.
 270. || 9. revocatur] M: reuocatus ||
 obtudisse et] *scripsi*: obtudisset ||
vel obtudisset, et venia petita
 tibi enim statuisset *vel* obtudisset,
 venia petita ante tibi enim sta-
 tuisse, et *Dukerus*. || 11. quae exo-
 dia] F ε : unde exodia quae exordia
 M quae unde exordia P unde exor-
 ta quae exodia *Alscheffskius: at dit-*
topographiae in archetypo apparent ce-
stigia. || conseruataque P. || III, 3.
 Cn. Genucius *e Just. Cap. et Diad.*
 XVI, 2 *Signinus*. || 5. pangat, adfixa
coni. Wt II, III pangat, fixa Ww. || 8.
 consul eam legem (*vel* ea lege)
 templo I. F. *Gronovius*. || ea] *vel* ex
 ea *coni.* Ww: ex || ex lege [primum
 fixit clavum, is qui] templum *Stro-*
thius. || III, 5. noxiam P. || VI, 2.
 expleri F ε . || 4. ad deos] f ε : deos ||
 VIII, 6. Signinis] *Cererius, Reiz-*
ius l. l. p. 103 cf. Niebuhrum h. R. III,
adn. 155: signis || VIII, 1. C. Sul-
 picius] *Signinus: lucius sulpicius* ||
 5. ut] ubi M *fort.* uti || 7. eum rum-
 pentibus] Bas. a: crumpentibus ||
 X, 10. interior] interior *Ienickius*
ap. Wt II, III. || XII, 8. eum fulta]
 pF al.: confulta P *Leid.* 1. eum cum-
 fulta M eum confulta *Alscheffskius*. ||
 11. locus alienus ε . || XIII, 3. si licet
 PF al. || 11. ut arnaperet arma iu-
 beret M ut caperet arma iuberet
Alscheffskius ed. mai. || XIII, 1. cer-
 nebat] ε *Oxon. C* I. F. *Gronovius:*
 cernebat censebat MF al. cense-
 bant P censebat p. || in se receipt

coni. W. || 8. admiscet] F *rell.:* ad-
 miscit P missis M 'Num admis-
 cuit?' *Alscheffskius*. || acciperent]
libri praeter MP fere omnes accepe-
rent P accaeperent M acceperint ε
(fr. Hav.) Alscheffskius. || XV, 1.
 dextro *coni.* *Drakenborchius*. || 6.
 dextro] sinistro *Glareanus*. || 12. M.
 Furius] Q. Servilius F. *Lachmannus*
de font. Liv. I, 97 sq. || XVI, 1. seivit
 [acceptit] *coni.* Wt: sciuit accepit
 M sciuit accepitque PF al. sciuit
 acceptaque *Leid.* 1 ε (*Lov.* 2) sciuit
 acceptaque *Harl.* 1. || 5. fecit M. ||
 XVII, 4. miracula] terricula *Ruhn-*
kenius v. memos. III, 58. || 12. ut om.
 M. || XVIII, 1. undecimum] *Glare-*
anus: v. Foss. 1 ε nonum in F al.
 nouum P nouium M. || XXI, 5. una
 animos *Ienickius ap. Wt.* || XXII, 1.
cf. Fittbogenium observ. Liv. p. 40 sqq. ||
 3. C. nomen] *Signinus: cognomen* ||
 9. recipiatur ius] Wt: recipiatur
 ius M recipiendo ius P *et sic*
vel recuperando ius *rell. fere om-*
nes. || recipiatur ius (*sic* M) con-
 sularibus comitiis amissum] *Hueb-*
nerus quaest. onomatol. Lat. thesis
VIII p. 46. || censurae *Muretus, I. F.*
Gronovius. || 10. Gnaeo] *Cnaeo S-*
gonius: naeuio s. neuio || XXIII, 7.
 steterunt] MF ε : steterant Pin al. ||
 XXIII, 5. propepulistis Mm. pr. ||
 7. in del. *Dukerus*. || 8. occurrere
 M. || 11. ipse] inde P. || XX, 4. de-
 certant F *Harl.* 1 ε || 7. coetus]
om. ε . (Oxon. L. 1 fr. Hav. m. pr.)
 partes ε (*ms. Klock.*) foedus I. F.
Gronovius. || XXVI, 3. minus in-
 signe etc.] *cf. W lect. Liv. I, 1 sq. Kreys-*
sijii comm. de Sall. hist. l. III. fr. p.
 53 n. 67. || 4. si divus etc. *rhythmis in-*
clusa videntur Niebuhrus hist. R. III,
 92 n. 147. || 8. perceperat ε *edd. vet.*
I. F. Gronovius. || 9. ac mare inferum]
 I. F. *Gronovius* || 9. ac mare superum ε
(Gaertn. et fr. Hav.), Glareanus, Signinus ab
 mari infero *coni.* *Drakenborchius*
 aut mare inferum *coni.* Wt, ipse
 superum *praefereus*. || 15. cuius po-
 puli ea om. *Leid.* 1 || (cuius gentis]
Scheibius philol. III, 558: cuius gentis
 P ε (*Klock.*) cuiusque gentis *rell.*
 cuiusve gentis *Ant. Perizonius* || ty-
 rannos] *Scheibius l. l. p. 558 sq. ty-*

rannorum *coni.* Wt. || XXVII, 3. Torquato] ε (Loc. 2) *Glareanus, Sigonius: torquato* II. || XXVIII, 4. 4. tamen] autem P ε (*Klock.*) || XXVIII, 1. (spatio)] *I. F. Gronovius, Scheibius l. l. p. 559: spatio* || XXX, 4. suscipiamur P. || 11. qui eam] qui misericordiam vel suam (Ww) *coni. W.* || (omnes)] *Scheibius l. l.: omnes* || 18. descendit *Harl. 1, Thuan., I. F. Gronovius.* || quidquid ipsi fuerimus] F ε : quidquid id fuerimus P quidquid id ipsi fuerimus *Voss 1, Leid. 1* ε om. M. || ipsi fuerimus — arabitur om. *Harl. 1.* || 22. animi *Florebellus, I. F. Gronovius.* || XXXII, 11. audiendus] audiendi *Freinshemius.* || 12. factionibus (modo) *Glareanus.* || XXXIII, 15. capi, non occidi *Niebuhrus hist. Rom. III, 138.* || XXXIII, 3. est om. M. || demitterent (*Voss. 1?*) ε *I. F. Gronovius demitteret Rupertius.* || 14. et dum] M ε (*Loc. 4.*): ut dum PF al. || 15. haec] hinc *Dobraeus l. l. p. 380.* || XXXV, 6. arguerit (*sic; arguerint MF al.*) — circumdederit P ε (*Klock.*) || XXXVI, 2. uigiliam P. || 6. opperiemur] M ε (*Loc. 4 Neap.*): opperiamur (operiamur P) || 7. in om. *Loc. 4, virgula ante castra posita del. I. F. Gronovius.* || universos] M ε (*Loc. 4.*): uniuersosque || 13. quod (*i. e. quot*) M: quos *rell.* || XXXVII, 2. (singulis) bubus priuis binisque tunicis] Ww: singulis bubus binisque tunicis MP priuisque in *marg. P* singulis bubus (*vel bobus*) priuisque binisque tunicis F al. singulis bobus binisque priuis tunicis *Gelenius* singuli bubus binis priuisque tunicis *Huschkius üb. d. Census u. d. Steuerverf. d. frühern v. Kaiserzeit p. 100, Wt cf. Iahnii ann. XXXVIII, 272* singulis bubus priuisque tunicis *Alschefskius ed. mai.* || donatis M donati sunt ε (*Loc. 4.*) || 6. castrorum cum valido *ed. Mediol. a. 1505* castrorumque valido *Klockius et (vel ac)* castrorum valido *coni. Ww.* || 8. quam] ε : quamquam MPF al. postquam, quam *Alschefskius.* || 11. interim quieto Romano] ε (*Loc. 4.*): interim quia romano M interim quia et romano P

al. interimque et romano F ε interim et romano ε an interim (quia) Romano? || 13. duabus legionibus] duabus cohortibus *vel* duobus milibus *Iac. Gronovius.* || XXXVIII, 4. Suessulanorumque *Sigonius.* || XXXVIII, 6. eiectos] exsectos *Puteanus.* || 14. gravi ε . || (oppressum)] *Scheibius philol. III, 559: oppressum* || honorem, si sequeretur, aut, ubi restitaret, mortem denuntiantes *I. F. Gronovius* honorem, ubi haud restitaret, aut mortem, ni sequeretur, denuntiantes *coni. Ww.* || restitaret] haesitaret *Heerwagenius* || (ni sequeretur)] *Doujulius: ni sequeretur* || XXXX, 1. ventum, et arma *I. F. Gronovius et sic* *vel* ventum est, et arma *Dukerus.* || 4. minore] F (*ex Keilii silentio*) *Iac. Perizonius: minor* || 9. (ut) *Heusingerus.* || mitior sim quam ε (*Loc. 4.*) || XXXXI, 1. orare *I. F. Gronovius.* || 6. et ne] et ε (*Loc. 2, Oron. B*) atque *Alschefskius* ne *Glareanus.* || esset, [princeps eorum fuisset,] qui *coni. Ww.* || ab *Lautulis* fugisset] *I. F. Gronovius, A. Rubenius: qui ab Lautulis fugissent*

LIB. VIII. in periorcha: deducta est] *Iahnii: deductae sunt* || 1, 2. est om. M ε (*Loc. 4.*) || evenit (*Harl. 1?*) f ε . || 4. tempestas eos numen numen

neutro (*i. e. tempestas eos neutro*) M. || 9. se om. M. || II, 5. (bellum) *Dukerus.* || 13. quo] ε *I. F. Gronovius: quod* || III, 5. [Fabius] *addidi; is add. ε (cod. Sig.)* || creati consules T. Manlius Torquatus III, P. Decius Mus (Decius Capatius *vel* Capucius ε) ε *I. F. Gronovius.* || 9. per quos] F al.: quos MP quos per *coni. Alschefskius.* || III, 3. societas, si *coni. Wt.* || societas aequati iuris *I. F. Gronovius.* || 4. (ab) *Kiehlii unemos. I, 96.* || datur? Vbi — pars esto. *Mehlerus ibid.* || 5. Latii] M ε (*Loc. 4.*): latio || 6. umquam *del. Bisschop unemos. I, 400.* || 10. unde, unde] M: unde || V, 3. tunc latium M. || 5. romam *M Leid. 1* Romanum W. || 5. hominumque] PFm al.: hominum M al. || 14. (umquam) *Bisschop l. l.* || VII, 4. sociis M ε

(*Loc.* 3). || 16. romanā psoluisti M, romana res publica solvisti *coni. Alschefskius*. || meorumque] *Foss.* 1 ε: meorum MPF al. meorumue *Harl.* 1. || 19. nec] ne *I. F. Gronovius*. || VIII, 3 sqq. de toto h. l. cf. *Marquardtii ant. r.* III, 2, 271 sqq. quosque laudat p. 271 n. 1490. || 4. (ordo — habebat) W cf. *Iahnii ann. XXVIII*, 269 sq. || 6. frons in acie] *Foss.* 1 ε: foris in aciem || 7. (earum — homines erant) *Mommsen d. röm. Tribus* p. 128 sqq. || primam] *Lipsius*: primum || 8. (tribus — homines erant)] *Strothius*, *Marquardtius l. l. p.* 273: tribus — homines erant || vexillum] (vexillum) *Lipsius* vexilla III, *Huschkius d. Verf. des K. Serv. T.* p. 463 n. 66 *Alschefskius*; et ita certe numeravit interpolator cf. *Mommsenium l. l. p.* 128 sq., cui adde observationem meam *mus. phil.* XII, 139. || 14. fere legiones quinis] legiones fere quinis *Sigonius*. || 17. duxerant] ε: duxerant || VIII, 2. dictum est] dictum M. || 3. gerebantur] Mε (*Loc.* 4): gerebatur || gerebant res ε (*Oxon. duo*) res gerebantur ε (*Loc.* 5). || 8. pro republica populi Romani Quiritium *I. F. Gronovius* pro pop. R. Quiritibus *Niebuhrus hist. R.* III, 157 pro populo Romano Quiritium ε (*Gaertn.*) *Kiehlus mnemos.* I, 96. || 10. visus] M, *I. F. Gronovius*: uisu || 14. addebantque] *Alschefskius*: adderantque *M cf. v. l.* VIII, 36, 10 adderantque *rell.* || X, 10. funusque et par Mm. pr. Pm. pr. al. || 12. fodi M. || hostiam ε. || 13. hostium (*l. hostiam*) sive quae alia *Huschkius d. osk. u. sabell. Sprachdenkmäler* p. 145. || XI, 3. Lavinio] cf. *Rubino Ztschr. f. d. Aesch.* 1844, 111, 881: Lavinio *A. W. Zumptius de Lavinio et Laurentibus Lavinatibus* p. 11 sq. || 7. hastatos Pfall. || XII, 1. dissolutis M. || 4. Titus] ε: titius MPF al. *Tiberius Diod.* XVI, 91 *Foss.* 1 (?) || 5. Fenectanis] *Teanitanis Bormannus Iahnii ann. LXXIII*, 63 sq. fenecta * nis Pm. pr. || 7. ab Lavinio Fε *Sigonius*, *Niebuhrus hist. R.* III, 161. || 13. cuius tum] ε: tum cuius. || 15. initium MP. || 16. utrumque con-

sulem plebeium ε *Sigonius cf. Beckerum ant. Rom.* II, 2 n. 461. || XIII, 5. Lanuvinosque] *Laviniosque* ε *Sigonius* (lanuvinosque M). || 8. subiecere] M: subegere || 14. deinde om. Mε (*Loc.* 4). || 17. placeat M. || XIII, 5. saciū et muri deieci senatus M saevitum est: muri deieci, senatus *coni. Alschefskius*. || 6. pondo] ε (*mg. Harl.* 2), *Herm. Barbarus cf. Lachmanni ad Lucr. comm. p.* 321: passum. || 10. quia] qui *I. F. Gronovius* et quia *Dukerus* ac quia *Grauerus de re munic. Rom. part. adn.* 5 p. 19 sq. cf. *Rubino l. l. n.* 122 p. 976. || 11. iuris conditionis M. || XV, 2. inde] Mm. pr.: deinde || 9. senatus cum (sena] cum M) — intendere Mε (*Loc.* 4) *ed. Camp.* || XVII, 2. comparando] Mε (*Loc.* 4) *I. F. Gronovius*: comparato vel comparato || 10. Romanis] M, *Salvinius in mg.*: romanis coniungit Mm. 3. romanis facit Fε (*Haec.*) romanis fecit *rell.* || XVIII, 7. letalia] W uitalia *M alia rell. cf. Lucr.* III, 820 *Lchn.* || 12. captas vel simile participium ante alienatasque omissum videbatur *Wt.* || fecisse] factas esse *in mss. inveni-ri malit Alschefskius*. || XVIII, 4. *Vitruvius Baccus libri hic et per h. l. passim.* || 10. patriam] ε (*Loc.* 4): patriam fundanos. || 14. Fundanum] Mε (*Loc.* 4): fundanum populum. || XXI, 6. pars mitior *coni. Dukerus*. || ad molliora responsum aut ad mollius responsa *I. F. Gronovius*. || 10. itaque in M *Loc.* 4. || XXII, 2. Sidicinorum] *Sigonius*, *Klockius*, *Cluverius Ital. ant.* III, 8 p. 1036: signinorum sic *ex coll. ap. Drakenb. primitus* M, *Foss.* 1 *Loc.* 4 ε s**orū teste *Alschefskius* M samnitiorum, quod postea iterum erasum est *ex coll. ap. Drakenb.* m segninorum PF al. *Hernicorum Alschefskius* *Anagninorum coni. Wt.* || 4. petentibus] petens praesentibus *Cobetius mnemos.* I, 96 praesentibus 'exemplaria' *Gelenii*. || XXIII, 2. Romae conpertum del. *Sigonius om.* ε *Romam. Conpertum Fule. Ursinus* *Romam conpertum, Alschefskius*. || *Cornelius Foss.* 1 *Leid.* 1: om. MP al. || 15. oriens] *Rubenius ap. I.*

F. Gronovius: oriente libri meliores oriende ξ oriens de *Creverius*, *Drakenborchius*, *Loewius* de *praepos.* de usu ap. *Lic.* p. 11. || 17. tandem] ξ : tamen || XXIII, 3. transmisisse] M *Lor.* 4. || 4. Consentiam] om. M et f. ex §. 14. 16 additum est. || Consentiam — Terinam] Metapontumque, Consentiam Bruttiorum, ex *Lucanis* coloniam *Acirinam*, *Claverius Ital. ant.* III, 15 p. 1318 Consentiam ex *Lucanis* Sipontumque Bruttiorum Argentanum ac Terinam vel Consentiam ex *Lucanis* Sipontumque ac Terinam Bruttiorum *coni.* *Alschefskius* Metapontumque ex *Lucanis*, Bruttiorum Consentiam ac Terinam *Aem. Huebnerus thes. XI. diss. inaug. supra l. p.* 46 Potentiam ex *Lucanis*, Sipontumque Apulorum Consentiamque Bruttiorum ac Terinam *Ww.* || (ex *Lucanis*) scripsi: ex *Lucanis* || (Bruttiorum) scripsi: Bruttiorum || ac Terinam] *Alschefskius*: acentinam M acerinam PF al. Terinam *Signius*. || 10. iter incidentem *Ruhnkenius muenos. III.* 58: indicantem iter (incidentem M indicantem iter m). || 12. Sotimus] postimus M. || 16. hostes] hospites *coni. Ww.* || XXV, 5. (patiebantur] *I. F. Gronovius, Klockius, Scheibius philol.* III, 558: patiebantur. || XXVI, 4. via *Nolam* ferente] F *Voss.* 1 ξ : uiam *Nolam* ferentem] XXVIII, 9. rem mittuntur] *Leid.* 1 *Harl.* 1 *Lor.* 4 ξ : rem remittuntur F al. rem mittantur P remittantur M remittantur m. || 11. omni] F al.: omnia MP al. omni iā *coni. Alschefskius*. || XXVIII, 3. ut] et *Harl.* 1 *Lor.* 4 ex sil. ξ . || XXVIII, 3. non nova vel nota *Dukerus*. || 13. hau] Mm. pr.: haud || XXX, 2. manum] m *rell.*: manu MP. || 4. Imbrivium ξ *Hermolaus Barbarus cf. Niebuhrium hist. Rom.* III, 223 *schol. de hist. Rom. ed. Isterus I.* 483, *Dedericum quaest. phil.* p. 13 sq. (nomen cum vocc. praecedentibus om. F al.) || 6. potuerat *coni. Ww.* || XXXI, 6. posset *Harl.* 1 ξ : possit || XXXII, 9. aduersus singula quaeque] *coni. W.* *lenickius apud Wt.*: aduersus singula quae M al. aduersusque P. || 11.

tumultu iam concionem *Tan. Faber.* || ultima iam in concione *Heusingerus*: iam in concione (vel concione) P al. iam in concionem M ξ , iam (in concionem) *praeuente quadamtenus Creverio Scheibius philol.* III, 559 sq. || 12. steterunt M. || XXXIII, 2. cum *Voss.* 1 ξ ex sil.: om. MPF al. || 3. contentione] *Leid.* 1 *Lor.* 4 ξ ex sil.: conuentione (concione ξ). || iterata] P al.: iterat MF al. iteratur ξ (*Loc.* 2. 4) f. recte. || 9. [cum] add. Bas. a || 16. quem, ex collegis optione ... data, *distinxi auctore Walchio emend. Lic.* p. 120 sq. || 21. hau] au MP haud p aut M m. 3. || XXXIII, 5. perpetua ne esset non esset M perpetua necesset non esse *Harl.* 1 perpetua, nec ne, esset non esse *Heusingerus* perpetua ne non esset, non esse *coni. Alschefskius*. || 6. eius] MF *Leid.* 1 *Lor.* 4: eius iure P al. eius ius, ipse eius praefereus, *coni. Drakenborchius* ex eius iure *Alschefskius* e iure eius *Ww.* || diminuturum] *pars codd.*: diminutum P al. diminutum M. || dictatore ius (et om. ξ) *Dukerus, Drakenborchius* dictatore vim et ius *Kreyssigius vann. crit. p.* 57 *cf. comm. de Sall. hist. lib. III. fr. p.* 37. || 9. licentia sola se] M: licentia sola P ξ licentias sola uase *Leid.* 1 *Lor.* 4 licentia sola qua (*del. f.*) *F* licentia sola vagi (uai *mg. Voss. alt.*) se *I. F. Gronovius* licentia salva se *Walchius ad Tac. Agr.* p. 304 licentia sola sua se *Alschefskius*. || 10. inssu] F ex silentio *Keitii (?)*, om. *rell.*, *Gelenius auctore add. Bas. b.* || XXXV, 12. Romano] rē M rei *Alschefskius*. || XXXVI, 1. Crasso, magistro equitum Q. Fabio] *distinxi auctore W. A. Beckero mus. phil.* III, 296 sq. *ant. Rom.* II, 2, 55, cuius incuriosus est du *Rieu de gente Fabii p.* 239. || 5. et om. M. || comitate *I. F. Gronovius*. || 10. adderat M. || XXXVII, 2. agebatur] ambigebatur *coni. I. F. Gronovius* negabatur *coni. W.* || 3. Aulium] *Gelenius*: aulum; C. Aelius vocatur a *Diod. XVIII.* 26. || 8. quorum] ξ (*Lor.* 4?): quorum eorum *codd. meliores cf. I.*

F. Gronovii ac Drakenborchii adm. et Reisigii schol. gram. Lat. p. 377 quoniam eorum vel quod eorum ξ || 12. auctorem] M: auctores || polia P. || XXXVIII. 3. ubi noxiom adpetebat M. || facturum M. || 8. instituit] M *Loc. 4.*: instruit || 11. quisque *Harl. 1 ex sil. (?)* ξ . || XXXVIII. 9. (ac) *I. F. Gronovius.* || XXXX. 5. in *voc. scriptor expl. Harl. 1.*

LIB. VIII. in periocha: artum] ξ : facitum *Naz.* ξ iniquum *ed. princ.* || consules observaverunt] ξ (*Bergianus*): post consules *add.* in senatu ξ , in senatum *Naz.* in senatu legendo *ed. princ.* || quas urbanas appellavit *om. Naz.* || nomen *om. Naz.* || tam facile] ξ : tam *Naz.* ξ tantam ξ . || 1, 9. placarique nequeunt ξ , qui placari nequeant *vel.* Placari nequeunt (*sic* ξ : *cod. Klock.*) *I. F. Gronovius,* placari quinequeunt *coni. Drakenborchius.* || 11. sit quam *om. M.* || 11, 4. iste] *ed. Camp.*: is et M et is * P is al. || 9. demisso *Bas. a.*: remisso] *cum ad*] (*Foss. 1 ex sil.*) ξ : qm ad P quad M ad al.; an cum (*sc. quom*) iam ad? || III. 1. alterum alius *om. ξ .* *del. Muretus.* || 10. esset *add. Ald.* || III. 3. fore] esse MP *teste Alschefskio*? || 9. ut illis ξ ? *Ald.* || 15. sit] est M? || V. 7. lapsos] M *ex corr. Foss.* 1 ξ : missos F *Leid.* 1 ξ missos lapsos, si recte intellego *Alschefskium,* M m. pr. ξ (*Klock.*) missos labso P. || 9. ad *I. F. Gronovius:* ac || 10. sibe nequiquam M, *Liciani* sibe (*Quint. 1. 7, 24*) *vestigio f. servato* || 13. id *add. Drakenborchius.* || fecerunt, *distinctionis nota post detracta del. I. F. Gronovius.* || VI. 1. prope *om. Foss. pr. m. 1, unciis incl. Ww.* || 2. armati] armis M. || 3. aspiciere sibi visi sunt *coni. W.* || 6. an (fascies, lictores)? || 8. quidem *om. P. at v. Scheibium phil. V, 132 sqq.* || 12. iacere] *Ascensiana, Gruterus:* tacere || salutem salutantibus, non interrogantibus dare responsum *vel salutem,* non (salutantibus) dare responsum *coni. Ww.* || VII. 3. animi *Foss. 1.* || 12. abditi *om. M.* || VIII. 11. omnes] *Loc. 4, ξ I. F. Gronovius:* homines || 13. modo *om. ξ , del. Faber;* 'an ultro?' *Dobraeus advers. II, 380.* ||

VIII. 1. prius dedite *om. M, unciis incl. Ww.* || 4. sponsiones F ξ (*Gaertn. ex sil.*)? *ed. Mogunt.:* sponsores || 7. in quod *Foss. 1, Leid. 1, Lov. 4.* || 12. accerserunt] F *cum plerisque al.:* accenserunt M accersunt P. || XI. 9. hos] F (?) ξ (*Neap.*) *I. F. Gronovius:* hosti || 10. ciuitate F *Loc. 4* ξ . || obligatam] ξ (*Harl.*): oblaetam MPF oblaetam *Leid. 1, Lov. 4* pollutam *I. F. Gronovius* obstrictam *I. F. Gronovius.* || sponsonem M *Leid. 1.* || XII. 1. omnia quae] (*Foss. 1?*) ξ : omniaque quae MPF al. omnia quaequae *Alschefskius.* || evenerunt] *Loc. 4* ξ : uenerunt || XIII. 8. Romam] *suspectum Fabro oram coni. Wt.* || absumpsissent *I. F. Gronovius.* || 10. obsessis] M ξ (*Klock.*): et obsessis || 11. vagus *Dukerus.* || XIII. 1. parantibusque] MP: parantibus *rell.* || 5. ferri F *Loc. 4* ξ . || 15. fort. perirent *I. F. Gronovius.* || XV. 7. amissa erant] M al.: amisserant P amiserant F al. || 8. populi Romani *om. M.* || XVI. 4. a Coss. *Loc. 4 ad Coss. Foss. 1.* || crederet] F ξ : crederent *rell.* (*crederet*) *I. F. Gronovius.* || clam (nocte)] W: clam nocte libri clam hoste *Gelenius* clam hostes *Sigonius* clam suis *I. F. Gronovius.* || XVII. 2. uolutani ξ (*Hav.*) *Bakius ad Cic. de legg. I, 9, 27 p. 356 sq.* || XVIII. 19. Romanis *Leid. 1, Foss. 1, Lov. 4 (ex sil.)* ξ . || XVIII. 4. a Thuriis] a thuris MP a Brutiiis *I. F. Gronovius.* || tenuis (*Samuites*)] 'nisi forte legendum omnes' *Dobraeus advers. II, 380:* tenuis samnites libri tenuis: — hos omnis *coni. Ww.* || 5. quattuor] VII P quinque al. *cf. ann. Alschefskii et ad totum h. l. Nipperdeium quaest. Caes. p. 152.* || 13. simul] ξ : et simul || 15. verbo] vero *cum cod. Sig. [al.] Dobraeus l. l.* || (numquam ab equite hoste, numquam a pedite) *Dobraeus l. l.* || 16. equidem sagittas *Foss. 1* ξ equitum sagittas *Strothius.* || XX. 5. Capuam] MPF al. *I. F. Gronovius v. Niebuhrum hist. Rom. III, 338, Madvigium opusc. acad. I, 234. Rubionem in act. ant. Marb. 1844 p. 981.* || 9. Forento] *I. F. Gronovius:* toronto M florento P. || XXII. 1. novi [L. Papirius Cur-

sor III et Q. Publilius Philo III] *Sigonius, Pighius ann. I, 357.* || 3. tantum *I. F. Gronovius.* || an (quod urbem oppugnabat)? || 4. vallo *om. M.* || vel deditum vel dii dederunt *Walchius emend. Lic. p. 75.* || XXIII, 10. homines] ε (?) Bas. a: omnes || XXIII, 1. Ad *om. M m. pr., add. m. quarta* || 5. eo collocatis *M.* || 9. ite defendite *Voss. 1* ε defendite ε . || 10. incidens] Bas b: incidens || 13. ditionem *M.* || XXVI, 7. mors] morte *I. F. Gronovius.* || 13. eontionem] *vel concionem Fal: eontione* || 15. quidem] *MP* ε : quidam *rell.* || 18. dii homines sciant *M.* || XXVII, 3. utrimque] *Voss. 1* (?) ε : utrique *MP al. utique* ε utrisque *Alschefskius.* || 4. conspectum] *I. F. Gronovius: conspectu* || 7. pedite *I. F. Gronovius* (pediti pro ablatico habet *Alschefskius.*) || XXVIII, 6. Atinam et Calatiam] Atellam et Caiatiam *auctore Pellegrino G. Stierius act. ant. Marb. 1852. 26, 207.* || 7. Pontia] *cf. Niebuhrum hist. R. III, 278: Pontiae ed. Mediol. a. 1480.* || 8. Interannam] *Sigonius: internam* || Casinam] *M et sic vel Succasinam vel Casinatem Th. Mommsenius mus. phil. VIII, 623 sq.: easinum PF al.* || XXVIII, 3. dictatorem] *C. Sulpicium, et is magistrum equitum* || C. Iunium *Pighius ann. Rom. I, 362 dictatorem* [*C. Sulpicium Longum, is magistrum equitum*] C. Iunium *Sigonius.* || 10. esent puberes, a. d. XXX omnes, intra annum *coll. Festo s. v. Poltium p. 237 M. Licium scripsisse aut, cum ita, ut nunc legitur, iam Val. Mar. I. 1, 17 legerit, certe scribere debuisset coni. Th. Mommsenius de coll. et sodal. Rom. Kil. 1843 p. 13.* || XXX, 3. militum *om. M.* || seniores deni, sed ipse dubitans, *Husckius Serv. Tull. p. 473 sq.* || 5. abierant *Reizius l. l. p. 103.* || 6. fort. (ut) darent *I. F. Gronovius.* || 8. (causa) *Pighius ann. I, 365 ad mg., Iac. Gronovius, alii.* || XXXI, 1. Consulibus ... partitis, *I. F. Gronovius.* || 2. Cluuiam] *F Leid. 1, Gelenius: cluuiani M Loc. 4* ε eluiani *P Cluuias Nipperdeus emend. hist. Tac. p. 5.* || 7. transfugae] *F rell.: transfugere MP* ε (*Klock.*) || 9. in ue-

terem disciplinam *F* ε (in) vetere disciplina *coni. Alschefskius.* || struebantur *M.* || XXXII, 3. quam tutiora *om. M.* ε (*Oxon. L. 1.*) || 5. utrique *M. 1.* || 8. Romana] *romanos M fort. Romanorum Wt.* || XXXIII, 3. fatalis (eum) tribunis ac plebi] *scripsi: fatalis cum tribunis ac plebi Voss. 1* ε fatales eum tribunis ac plebe *MPF Leid. 1* fatalis eum tribunis ac plebe *p Lov. 4* ε fatalis tum tribunis ac plebi *Bas. a* nata litibus eum tr. ac plebe *I. F. Gronovius* fatalis [litibus] eum tr. ac plebe *Strothius* fatalis [ad lites] eum tr. ac plebe *W.* || XXXIII, 1. est] *en (Voss. 1?)* ε . || 6. seivit (*Voss. 1?*) ε *Aldus* scit *F Leid. 1* ε . || 9. uiolentes *M.* || mali *F et Voss. uterque ex sil., Iac. Gronovius* mala *M.* || 12. erces? amplexus ... dicit. *distinxi auctore Madrijio ad Cic. de fin. p. 273.* || 14. quod] *Loc. 4 m. pr.:* ε : quo || 15. imperiosissima superbissima *M, an superbissima imperiosissima archet.?* || 17. subrogare] *M: subrogari* || 25. non patiar] *patiar (Voss. 1?) Aldus.* || XXXVI, 1. eam intrare] (*Voss. 1?*) ε : ea intrare || 5. acceperere (*Voss. 1?*) ε : accipere || 7. qui] *quum du Rieu de gente Fab. p. 457 thes. XLIII.* || XXXVII, 3. hostibus ad intruendum ε [*Loc. 2*] hostibus ad instruendum *Voss. 1?* (hostium ad instruendum *uterque Voss. teste Gron.*) hostium ad instruendam ε hostilem ad instruendam *I. F. Gronovius.* || 12. Cortona] *Moguntini: erotone MP al. eortone* ε . || XXXVIII, 7. obterendum] ε [*Harl.?*] *edd. vetl.: obtenendum* ε [*Portug.*] *optinendum (vel obtinendum) MP al. opprimendum* ε *oppugnandum* ε . || 15. C. Iunium] *Bas. a: iunium M al. diunium P d. iunium* ε . || 15sq. XXXVIII, 1. *cf. Mercklinii de curiatorum comitorum principio disp. Dorpati MDCCCLV. 4.* || 4. ante nam excidisse nonnulla videntur: *etruriae ibi add. M. 3, quid m. 1 scriptum fuerit, discernere non potuit Alschefskius, interea res in eturia gestae P ad mg., ita tamen ut asterisci quidam adiecti locum eorum inter verba 'non tolerarunt pugnam et ad'*

fuisse doceant; eadem vel hic vel post tolerantiur pugnam add. Voss. 1 ε , *om. MP in contextu F al. quod glossoma esse perspexit Scheibius, ipse proponens legendum esse Interea et cum Umbrorum exercitu philol. III, 560. Interea (res in Etruria gestae) iam et cum U. e. W. || 8. ad primos] p al.: & primos proximos Mad primos proximos ε (Gaertn.) ad proximos PF al. || XXXX, 2. duo] adeo M; fort. ac duo *Alschefskius*. || 8. concursurum M; fort. concursum, tum *Alschefskius*. || 16. argentariarum] (Voss. 1?) *Muretus, Gish. Cuperus*: argentariarum || 17. ad superbiam M ε (Loc. 3.) || XXXXI, 4. eius om. M m. pr. || 5. exercitii M m. pr.; an exercitu? || 16. minati sint (Leid. 1?) *Modius*. || 17. ante concentum] m: ante concentu M deinde concentu PF al. deinde, ante concentum ε (*Neap.*) || XXXXII, 8. septem] III. M *edd. ante Aldum*. || 11. populo Romano] p. romano MP populi Romano *Niebuhrus hist. Rom. II, 95 populi Romanis Cluverius Ital. ant. III, 6p. 98f. || XXXXIII, 5. vetusta gentis gloria] I. F. Gronovius*: uetustate gentis gloria M uetustate gentis glorie P. || 6. VI mestri i. e. semestri *Mommseus rom. Tribus p. 38 cf. tamen Marquardtium ant. R. III, 2 n. 357. || XXXXIII, 2. Ti.] Sigonius, Pighius ann. I, 375: t. (postumiest minutius M postumius & minutius id. m. 4.) || 4. memoriane] ε (*fr. Hav. m. pr.*) Bas. a: memoriaene M al. memoriaene P. || 14. urbs] *Crecierius* M: ubi || 16. Cesennia] M: cessenia P *Serenia (Σερίνα et Σερίνα lib. Diod. XX, 90 Aesernia (Esernia Glar.) Glareanus, Cluverius Ital. ant. III, 8 p. 1044 Cerfennia Alb. Robenius. || XXXXV, 8. quid] quod M. || 12. verteret, est audita coni. Ww. || XXXXVI, 1. Cn. Flavius Cn. filius ε (Ox. C. et in mg. N.): cñ. flavius gn. fil M cñ. f spatio sex fere litterarum post f relicto P cñ. fil. p. || 6. dedicare om. M || 6sq. post templum: dedicare — templum om. P. || 11. opes. urbanis humilibus] *I. F. Gronovius*: opes urbanas humilibus || §. 12. tantumque — deponeret post §. 3 extr.***

coloniae deducendae transponendam esset *Niebuhrus hist. Rom. III, 374.*

LIB. X. in periocha: tertio] *Draakenborchius*: pretio || iure iurando] ε : de iure iurando *Naz. ε || quo] 'vel. lib.' Sigonii: suo Naz. ε ut ε suo quo *ed. princ.* || I, 1. fuit ad soram M fuit. at Soram *coni. Alschefskius* fuit. ac Soram *coni. Wt.* || 7. Dentre] *Voss. 1 Lov. 4 ex sil. ed. princ. Rom.*: dentrice M dentice P. || M. Aemilio] *Sigonius*: aemilio || II, 1. Thurias] *Voss. 1 (?) ε* : thurios MP *Rudias Doujatius et vel has vel Uriam intellegendas putat Ww. || 5. audisset] Voss. 1. 2 (?) *edd. vett.*: audissent || ab tergo] ab terra *coni. Ww* ex adverso *v. Leutschius philol. X, 125 || (sint) I. F. Gronovius* || haud procul ante esse ostium *lin. sq. collocat Ww.* || cerni ε : cernit || 5sq. collis, videri esse *Alschefskius*. || 6. pali quo p paliq. P. || vidissent] *ed. Rom. a. 1472*: uidissee MF al. uidisset P ε . || 10. parvas] F ε : paruis MP al. f. paucis Ww. || 14sq. viderunt Patavi. monumentum cum Ww *distinxi auctore Heusingero.* || III, 2. Cilnium] ciuium cilicium (cilnium?) M. || V, 13. Cilnio] ε ? *edd. vett.*: licinio iacilnio M lienio F licinio *vell. fere omnes.* || 14. credere] fort. tradidere *Dukerus.* || VI, 11. minus atdendere M minus aut tendere *Lov. 4 minus autem tendere ε .* || erat certatum adeptos] M ε (*Harl.*): erat certatum tamen adeptos PF al. certatum erat tamen adeptos al., quod tamen *ex cap. sq. initio repetitum esse vult Wt.* || VII, 7. sint *Dukerus* essent *coni. Alschefskius.* || 10. si] ε *ed. Mog.*: is || caedat — capiat] ε Bas. a: caedet — capiet || 11. non] qui P m. pr. || 12. colimus om. P. || VIII, 6. Attum] *I. F. Gronovius cf. meue de nom. Plauti diss. p. 17: atium || 10. cobl. ε lectionibus immis h. l. parum feliciter temptat Huschkius Serv. Tull. p. 68sq. || VIII, 3. sanctum] sancienda *coni. Alschefskius.* || 6. servos ero *Hauptius mus. phil. I, 474: ser uos | ero M sum serio P sum serio p.* || 8. erat arduus altus atque M al. || 12. Cu.***

Domitium] *Pighius ann. I*, 385: c. l. domitium P el domitium M Cn. vel L. Domitium I. F. Gronovius. || X, 5. a Nare flumine Narnia ξ (*Harl.*), *edd. ante* Bas. b a flumine Nare Narnia coni. Wt. || XI, 4. (sententiae) centuriae (que) *Cobetus mnemos. I*, 96. || XII, 1. repetendas] F *Lov.* 4 ξ : petendas || 6. reliquerant coni. *Heusingerus.* || XIII, 3. increpare] (*Lov.* 4. *Foss.* 2) Bas. a: increpare || 14. cupiditati ξ (*Port.*) cf. *ann. I. F. Gronovii.* || XIII, 9. augebat] ξ : augebat M agebat *rell.*; in P h. l. est lacuna inde ab adoriri §. 6 extr. usque ad moveri §. 10. || 10. maximum fulvium et F al. *prob. Niebuhrus h. R. III*, 428. || 11. (umquam) *Cobetus mnemos. I*, 96 cf. *Bisschopium ibid.* 400; at v. *Mullachium Zeitschr. f. d. Gymnasesen* 1854 p. 391 sq. || 13. locum corruptum vel gloss. inquinatum esse putat Ww. || 18. tempore improvisa] MF al.; tempore in se uisa P in tempore visa Ww. || 10. maxime territos] (ξ) Bas. a: maximeque territos libri fere omnes; locus vel lacunosus vel corruptus iudice W, qui proposuit: maximeque teruit eos || 21. octin-

d
genti] *Drakenborchius*: a, ccc P a ccc M * ac ec notam vel notas, quae quot milia capti sint indicent, abesse ratus *Niebuhrus h. R. III*, 428. || XV, 6. duo milia nongenti] coni. *Drakenborchius*, nisi quod scr. millia: duo mil a ccc. M duo milia ccc P duo milia ac ccc *Leid.* 1 ξ *Niebuhrus l. l.* || nongenti] *Alschefskius*: a ccc MP * ac ccc (cf. ad c. XII, 21) *Niebuhrus l. l.* || 7. vocatae] *Foss.* 1 (cf. *tamen extr. ann. Drakenb.*): uocatum *rell.* et sic vel vocatorum proposuit Ww. || XVI, 6. Romanos populum quem] M: romanum populum quem m *rell.* Romanos, quem populum I. F. Gronovius. || XVII, 4. (capta est) I. F. Gronovius facta est coni. Ww. || 8. sex] VII M m. pr. || 11. murcantiam M. || 12. L.] c. XVI, 2, *Sigonius*: p. || XVIII, 7. id certum] *Buettnerus observ. Liv. p. 47 sq.*, *Kiehlus mnemos. I*, 96 sq.: incertum libri certum *Crevierus* ut certum *Walchius em. Liv. p. 35 sq.* || abnuenti M. || 9.

acceperunt] *Lov.* 4: acceperent M. acceperere PF al. || XVIII, 3. omne ξ . || 5. inter paucos paucis certatum *Lenickius ap. Wt.* || 18. [alterius excreitus] *addidi* || virtutem alterius acquavit *Heusingerus.* || aequarunt I. F. Gronovius. || acquavit. duces] ξ : acquavit. ducis F aequavit ducis MP aequavit ducis. al. aequavit ducis: [et duces] coni. Ww. || 20. iam ausiatorib. iam pugnatorib. castra M; s in ausiatorib. inducto li *supscr. m. tert.* || 21. fort. inferens — accenderent Ww. || accenderet] ξ : accenderant MPF al. accenderat al. || 22. fort. milia nongenti (dece pro a ccc) *Alschefskius.* || XX, 1. Vescinos] *Sigonius*: uestinos || 4. dimica-

t
tionib. M. || 13. staiam M stacam M m. 4 statium *Leid.* 1, *Lov.* 4 ξ , *Mommsenius uiterital. Dial. p.* 296. || XXI, 2. vocare I. F. Gronovius. || sollicitare idem || 7. Vescinum] *Sigonius*: uestinum || 8. Vescino] *Sigonius*: uestino || XXII, 1. Quintus] *Foss.* 1, *Lov.* 4 (ξ) ξ : quintum || praerogativa *Alschefskius prob. Kiehlus l. cum maxime laudando at v. Marquardium ant. Rom. II*, 3 ann. 11 et quos praeterea l. Wt p. IX. || primo] iure *Kiehlus mnemos. I*, 97. || 5. quamque prope coni. Ww. || XXIII, 3. quae] quod ξ du *Rieu mnemos. I*, 97, de gente *Fabia p.* 276. || 5. vere *Doujatius*, *Kiehlus mnemos. l. l.* || 6. matronis] F al.: matrimonii Mp al. matrimonius P matrimonius m. || XXIII, 3. Etruriam] ξ : in eturiam || 5. consevisset] *Glareanus*: conseruisset || 8. plebi] *Foss.* 1 ex corr. ξ : plebis || 14. cum periculum tum dimicatio M cum periculum, cum dimicatio ξ (ξ) *edd. vet.* || 17. id et] Bas. a: et id || et ante exemplo om. M. || 18. comitio abiit] *edd. vet.*: comitio habuit *Leid.* 1 ξ (*Gaertn.*) comitia habuit *rell.* || XXV, 3. res M. || 10. mobiliorem *Doujatius*, *Klockius*, *Clevicus*: nobiliorem || 14. periculum] P 'manu perantiqua corr.' ξ I. F. Gronovius, v. d. in *mg. ed. Curion.*: periculosos MP periculo m periculosum *rell.* || XXVI, 1. redit M. || 3. mallet] W: mallit MP *Leid.* 1 mallit F malit

rell. || 6. ut adiecerint *coni.* Ww. || 8. collem] *z* A. Perizonius: colle || 14. quam Romano] *Dukerus*: quam romani *codl. fere omnes. om.* *z* (*Oxon. L. 1.*) *suspicit I. F. Gronovius.* || 15. Megellus] *Signonius*: megillus || XXVIII, 9. carnisque P m. pr. cartisque *z* (*Port.*) carpentisque *Dukerus.* || 17. contacturum] *Leid. 1?* *z*: contracturum || XXVIII, 7. rarisque] altera *archetypi scriptura*, qui ue rutis rarisque *videtur exhibuisse*, nam uerarisq. rutis MF *Leid. 1* uerarisq. ruptis *Loc. 4* uerutis P uerutis *z* (*Harl.*) I. F. Gronovius uerutisque *Voss. 1* cum *z* fere omnibus rarisque uerutis *Drakenborchius*, *excidisse aliquid videtur Ww*; an raris? || 12. uocce. Galli — stabant *gloss. esse videntur Ww.* || 18. mille ac centum] mille septingenti (dec pro acc) *coni. Drakenborchius.* || XXX, 5. peditum milia ccc xxx] *scripsi*: peditum x. ccc xxx. M peditum xi ccc xxx P peditum x. ccclxxx *Niebuhrus hist. Rom. III. adn. 647.* || 9. carminibus militaribus] (*Voss. 1?*) *z*: militaribus MPF al. militaribus iocis *z*. || XXXI, 2. Vescinum] *Signonius*: uestinum || parte alia] *z* (*vet. lib. Signonius*: partem aliam || *Aeserninum*] *libri I. F. Gronocii (?)*, *Gronovius cf.* tamen *Niebuhrum hist. Rom. III. adn. 649*: aeserniū M aeserniū P. || quaeque .. adiacent] *sic vel qua adiacet I. F. Gronovius*: quaeque adiacet || XXXII, 4. intrare (vastare)] *scripsi*: intrare uastare M uastare P. || XXXIII, 1. induci Pal. || 6. ad dccxxx *coni. Drakenborchius*: ad accxxx. || 10. profectus Sora] *scripsi*: profectu profectu m. tert.) sora M profectus ab Sora P *cum rell. fere omnibus.* || XXXIII, 3. caesa et deinde capta *Kiehlus anemos. I, 297. 397 sqq.* || dcc *coni. Drakenborchius*: acc. || 4. fertrum M Treverinum I. F. Gronovius Feretrum cum F *Loc. 4* *z* *Niebuhrus h. R. III. 455* Tifernum *coni. Alschefskius.* || 7. eadem regione] (*Leid. 1?*) *z*: eandem regionem || 9. qua adierant Fal. || XXXV, 11. pugnata P m. pr. pugna iā *coni. Alschefskius.* || 14. verterent . face-

rent quod *Dukerus.* || 16. sequiter arma capit] *libri fere omnes: om.* MP *z* (*Loc. 2.*) || XXXVI, 1. In medium I. Gronovius. || 4. et alii] alii *z* (*Harl.*) (et) alii *coni.* Ww. || 7. ipse *Loc. 4* *z*. || 14 et 15. ac ducentorum] *accclibri: oetingentorum coni. Drakenborchius.* || 18. vocatis *Voss. 1* *z* evocatis *Dukerus.* || XXXVII, 2. acc MP al: oetingenti *Loc. 4.* || XXXVII, 13. Apulia] *z*, *Ascensus: Apuliam* || 15. tantum id est locus templo sacratus] *effatus praecedente fere Klockio du Rieu de gente Fabia p. 190.* || *effatus*] *Voss. 1* *z*: cfatus P sacratus effatus M effatus sacratus F al. || 16. re publica I. F. Gronovius: res] *p.* || XXXVIII, 2. adhibuerunt M. || 3. quique] quive *Kiehlus mnemos. I, 98.* || *sacratum esset*] (*Voss. 1?*) *z*: *sacratum erat libri fere omnes sacrum esset Cobetus mnemos. I. I. sacraretur coni. W.* || 4. quadraginta] lx Pal. || 6. ouio pactio M nulo paccio P || 10. dein iurare mp al. || 12. nominati sunt] *Alschefskius*: nominatis || 13. (quod roboris erat] *coll. §. 4 Ww*: quod roboris erat] ad] *z*: *om. libri fere omnes.* || Aquiloniae concedit vel Aquiloniam concedit I. F. Gronovius. || XXXVIII, 7. quae om. *z* (*Harl.*)? *edd. vett.* || 11. de praesentis ... adparatus vana I. F. Gronovius. || XXXX, 1. diei] die Pm. pr. || 7. C.] C. C. Pighius *ann. I, 388* Caius I. F. Gronovius. || T.] *coni. add. Wt: om. meliores omnes, C. vel A add. z.* || 8. III addidi post m. numerum cohortum *omissum esse adiutante Creciario.* || 9. auditaque M *z* (*Harl.*) || XXXXI, 4. a medicia acie P ac media acie *coni. Alschefskius.* || 5. circulam ante erat posui auctore *Heusingero.* || 8. ipsi *coni.* Ww. || ut om. Mm. pr. || 10. uicta ui P. || 11. (agmen) I. F. Gronovius. || 14. in interiora] F al: interiora || XXXXII, 4. proxima, ea parte *loc. Gronovius.* || 5. viginti] xx M x Pal. xxx Fal. || tria] III Mal. III Pal. || XXXXIII, 8. oetingenti *coni. Drakenborchius*: *acce.* || 11. e regione] *z* (*?*) *Moquintini*: regionem || erant] (*Loc. 4?*) *z*: erat || certius I. F. Gronovius. || 12. temere]

M: te prope mere P prope temere
 ε; F al. ante eo ipso loco exhibent
 prope || XXXXIII, 6. cum iam]
 fort. num iam Ww. || 9. Veliam] c.
 cr. ll. cp. sq. §. 8. 9 coll. Niebuhr
 h. R. III n. 664: uellam || XXXV,
 8. Veliam] ε; neletiam P uel etiam
 M. || et herculaneum his etiam sig-
 nis med. omissis P. || 9. ueliā h. l. certe
 M. || 12. saepe acie, saepe agmine
 Gruterus. || 14. rebus, si c. l. recte h.
 l. rettulit Atschefsčius, om. MP (t) ||
 XXXVI, 3. transuēcti sunt] ε;
 transuēctis Mε transuēcti Pm al. ||
 5. uiciniēs (uiciēs p) centum milia
 & a xxxiii mil MP $\overline{\text{xxv}}$ xxxiii
 scriptum fuisse censet Ww. || mille
 octingenta triginta] Atschefsčius:
 eo. a cccxxx M a cccxxx P. || 9.
 Vescinum Sigonius: nestinum || 10.
 Troilum] Trossulam uidetur Sigonio
 cf. Cluverius Ital. ant. II, 3, 562 Nie-
 buhrum h. R. III, 475. || 12. capta
 Foss. 1 al. Kiehlus mnemos. I, 400. ||
 centum] ē. ē. M; fort. ee Atschefs-
 chius. || 14. de reliquo aere ε (de reli-
 quo aere) du Rien de gente Fab. p.
 457 thes. XLIV. || 16. in legatione] ε
 (Klock.) et vel sic vel legatione
 A. Perizonius: in legationem. ||
 XXXVII, 2. unde xx MP: inde
 vicesimum Huschkius Serv. Tull. p.
 520 illud vicesimum cont. Ww tri-
 gesimum Bellefortius unum et vice-

simum M. C. Curtius cf. tamen Lach-
 mannum de font. Liv. I, p. 20 sq. n. 3.

In periocla LIB. XI. Samnitibus
 post petentibus add. ε, om. Naz. ε ||
 post] 'ret. lib.' Sigonii: propter ||
 Thurinis Pighius ann. I, 404: turinis
 ε tyrrhenis Naz. ε. || XII. Vibellio]
 Naz.: iubellio ε iubelio ε ed princ.
 cf. Mommsenius uerital. Dial. p.
 266 sq. Huschkius osk. u. sab. Sprach-
 denkm. p. 402. || XIII. populabun-
 dus usque ad O. Iahnus. || is, qui]
 'uum Nicias, qui?' idem. || XV. in
 Samnio om. Naz. || ut essent octo
 om. ε. || octo] ε (Leid.) Sigonius: om.
 Naz. || XVI. equitibus] exerciti-
 bus W. || XVII. tibicine canente]
 ε: tibicinae canentes Naz. || XVIII.
 P.] Sigonius: M. || Soplus] Bas. a:
 tofus Naz. stophus vel scoplus cel
 scopus etc. ε. || M] Sigonius: om. libri.
 || Valerius Maximus] ε; om. Naz. ε.
 || XVIII. Claudium Gliciam] Sigo-
 nius: el. claucia Naz. el. glauciam
 ε. || Fregenae et in O. Iahnus. || XX.
 bis conditum] ε: conditum Naz. ε
 conditum bis ε. || primo lustro] Naz.:
 quo lustro Guelf. ex quo primae
 edd. et Norvic. || $\overline{\text{cclxx}}$ alio $\overline{\text{ccxiii}}$ ε
 cclxx millia, altero cclxxiii millia
 Niebuhrus hist. Rom. II, 81. || C. Fla-
 minius — Flaminiam add. Sigonius.
 || de] Bas. b: om. Naz. ε a vel ex ε.

GEORGIO FRIDERICO SCHOEMANN

COLLEGAE MAIORI

DIEM NATALEM SEXAGESIMUM QUINTUM

GRATULATUR

MARTINUS HERTZ

GRYPHIAE A. D. III. KAL. QUINTILES
A. MDCCCLVII.

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA LIBRI.

Facturusne operae pretium sim, si a primordio urbis res 1
populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec, si sciam,
dicere ausim, quippe qui cum veterem tum vulgatam esse 2
rem videam, dum novi semper scriptores aut in rebus
certius aliquid allaturos se aut scribendi arte rudem ve- 3
tustatem superaturos credunt. utcumque erit, iuvabit ta-
men rerum gestarum memoriae principis terrarum populi
pro virili parte et ipsum consuluisse, et si in tanta scrip-
torum turba mea fama in obscuro sit, nobilitate ac mag-
nitudine eorum me, qui nomini officient meo, consoler.
res est praeterea et immensi operis, ut quae supra septin- 4
gentesimum annum repetatur et quae ab exiguis profecta
initiiis eo creverit, ut iam magnitudine laboret sua, et le-
gentium plerisque haud dubito quin primae origines pro-
ximaque originibus minus praebitura voluptatis sint fes-
tinantibus ad haec nova, quibus iam pridem praevalentis
populi vires se ipsae conficiunt. ego contra hoc quoque 5
laboris praemium petam, ut me a conspectu malorum,
quae nostra tot per annos vidit actas, tantisper certe, dum
prisca tota illa mente repeto, avertam omnis expers cu-
rae, quae scribentis animum, etsi non flectere a vero, sol-
licitum tamen efficere posset.

Quae ante conditam condendamve urbem poeticis ma- 6
gis decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum mo-
numentis traduntur, ea nec adfirmare nec refellere in
animo est. datur haec venia antiquitati, ut miscendo hu- 7
mana divinis primordia urbium augustiora faciat, et si cui
populo licere oportet consecrare origines suas et ad deos
referre auctores, ea belli gloria est populo Romano, ut,
cum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum
ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo animo
quam imperium patiuntur.

Sed haec et his similia, utcumque animadversa aut 8
existimata erunt, haut in magno equidem ponam discrimi-
nate, ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, 9
quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque
artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium

sit, labente deinde paulatim disciplina velut desidentis primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia pati possumus, perventum est. hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in inlustri posita monumento intueri, inde tibi tuaeque reipublicae quod imitere capias, inde foedum inceptu, foedum exitu quod vites.

11 Ceterum aut me amor negotii suscepti fallit, aut nulla unquam respublica nec maior nec sanctor nec bonis exemplis ditior fuit nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque immigraverint nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit. adeo quanto
12 rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere. sed querellae, ne tum quidem gratiae futurae, cum forsitan necessariae erunt, ab initio certe tantae ordiendae
13 rei absint. cum bonis potius ominibus votisque et precationibus deorum dearumque, si, ut poetas, nobis quoque mos esset, libentius inciperemus, ut orsis tantum operis successus prosperos darent.

[PERIOCHA LIBRI I.]

[Adventus Aeneae in Italiam et res gestae. Ascani regnum Albae et Silvi et deinceps Silviorum. Numitoris filia a Marte compressa, nati Romulus et Remus. Amulius obruncatus, urbs a Romulo condita, senatus lectus, cum Sabinis bellatum, spolia opima Feretrio Iovi lata, in curias populus divisus, Fidenates, Veientes victi, Romulus consecratus.

Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit. porta Iani clausa.

Tullus Hostilius Albanos bello diripuit. trigeminorum pugna. Metti Fufeti supplicium. Tullus fulmine consumptus.

Ancus Marcius Latinos devicit, Ostiam condidit.

Tarquinius Priscus Latinos superavit, circum fecit, finitimos devicit, muros et cloacas fecit.

Servio Tullio caput arsit. Servius Tullius Veientes devicit et populum in classes divisit, aedem Dianae dedicavit.

Tarquinius Superbus occiso Tullio regnum invasit. Tulliae scelus in patrem. Turnus Herdonius per Tarquinium occisus. bellum cum Vulscis. fraude Sex. Tarquini Gabii direpti. Capitolium inchoatum. Termini et luventae arae moveri non potuerunt. Lucretia se occidit. Superbi expulsio. regnatum est annis CCLV.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER I.

I. Iam primum omnium satis constat, Troia capta in 1
 ceteros saevitum esse Troianos, duobus, Aeneae Anteno-
 rique, et vetusti iure hospitii et quia pacis reddendaeque
 Helenae semper auctores fuerunt, omne ius belli Achivos
 abstinuisse, casibus deinde variis Antenorem cum multi- 2
 tudine Enetum, qui seditione ex Paphlagonia pulsi et sedes
 et ducem rege Pylaemene ad Troiam amisso quaerebant,
 venisse in intimum Adriatici maris sinum, Euganeisque, 3
 qui inter mare Alpesque incolebant, pulsos Enetos Troia-
 nosque eas tenuisse terras. et in quem primo egressi sunt
 locum, Troia vocatur pagoque Troiano inde nomen est,
 gens universa Veneti appellati. Aeneam ab simili clade 4
 domo profugum, sed ad maiora rerum initia ducentibus
 fatis primo in Macedoniam venisse, inde in Siciliam quaer-
 rentem sedes delatum, ab Sicilia classe ad Laurentem
 agrum tenuisse. Troia et huic loco nomen est. ubi egressi 5
 Troiani, ut quibus ab immenso prope errore nihil praeter
 arma et naves superesset, cum praedam ex agris agerent,
 Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad
 arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris con-
 currunt.

Duplex inde fama est. alii proelio victum Latinum 6
 pacem cum Aenea, deinde adfinitatem iunxisse tradunt,
 alii, cum instructae acies constitissent, priusquam signa 7
 canerent, processisse Latinum inter primores ducemque
 advenarum evocasse ad conloquium, percunctatum deinde,
 qui mortales essent, unde aut quo casu profecti domo
 quidve quaerentes in agrum Laurentem exissent, postquam 8
 audierit, multitudinem Troianos esse, ducem Aeneam filium
 Anchisae et Veneris, cremata patria domo profugos sedem

condendaeque urbis locum quaerere, et nobilitatem admiratum gentis virique et animum vel bello vel paci paratum, dextra data fidem futurae amicitiae sanxisse. inde foedus ictum inter duces, inter exercitus salutationem factam, Aeneam apud Latinum fuisse in hospitio. ubi Latinum apud penates deos domesticum publico adiunxisse foedus filia Aeneae in matrimonium data. eâ utique res Troianis spem adfirmat tandem stabili certaue sede finiendi erroris. oppidum condunt, Aeneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. brevi stirps quoque virilis ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium parentes dixere nomen.

1 II. Bello deinde Aborigines Troianique simul petiti. Turnus rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Aeneae fuerat, praelatum sibi advenam aegre patiens, 2 simul Aeneae Latinoque bellum intulerat. neutra acies laeta ex eo certamine abiit: victi Rutuli, victores Aborigines Troianique ducem Latinum amisere. inde Turnus Rutulique diffisi rebus ad florentes opes Etruscorum Mezentiumque regem eorum confugiunt, qui Caere, opulentum oppido, imperitans, iam inde ab initio minime laetus novae origine urbis et tum nimio plus quam satis tutum esset accolis rem Troianam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis iunxit.

4 Aeneas, adversus tanti belli terrorem ut animos Aboriginum sibi conciliaret nec sub eodem iure solum sed etiam nomine omnes essent, Latinos utramque gentem 5 appellavit. nec deinde Aborigines Troianis studio ac fide erga regem Aeneam cessere fretusque his animis coalescentium in dies magis duorum populorum Aeneas, quamquam tanta opibus Etruria erat, ut iam non terras solum, sed mare etiam per totam Italiae longitudinem ab Alpibus ad fretum Siculum fama nominis sui implexset, tamen, cum moenibus bellum propulsare posset, in aciem copias 6 eduxit. secundum inde proelium Latinis, Aeneae etiam ultimum mortalium operum fuit. situs est, quemcumque eum dici ius fasque est, super Numicum fluvium, Iovem Indigetem appellant.

1 III. Nondum maturus imperio Ascanius Aeneae filius

erat, tamen id imperium ei ad puberem aetatem incolume mansit. tantisper tutela muliebri — tanta indoles in Lavinia erat — res Latina et regnum avitum paternumque puero stetit. haud ambigam — quis enim rem tam veterem pro certo adfirmet? — hicine fuerit Ascanius an maior quam hic, Creusa matre Ilio incolumi natus comesque inde paternae fugae, quem Iulum eundem Iulia gens auctorem nominis sui nuncupat. is Ascanius, ubicumque et quacumque matre genitus — certe natum Aenea constat — abundante Lavini multitudine florentem iam, ut tum res erant, atque opulentam urbem matri seu novercae reliquit, novam ipse aliam sub Albano monte condidit, quae ab situ porrectae in dorso urbis Longa Alba appellata.

Inter Lavinium et Albam Longam deductam coloniam triginta ferme interfuere anni. tantum tamen opes creverant maxime fuis Etruscis, ut ne morte quidem Aeneae nec deinde inter muliebrem tutelam rudimentumque primum puerilis regni movere arma aut Mezentius Etrusci-que aut ulli alii aecolae ausi sint. pax ita convenerat, ut Etruscis Latinisque fluvius Albula, quem nunc Tiberim vocant, finis esset. Silvius deinde regnat, Ascani filius, casu quodam in silvis natus. is Aeneam Silvium creat, is deinde Latinum Silvium. ab eo coloniae aliquot deductae, Prisci Latini appellati. mansit Silviis postea omnibus cognomen, qui Albae regnaverunt. Latino Alba ortus, Alba Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus, qui in traiectu Albulae amnis submersus celebre ad posteros nomen flumini dedit. Agrippa inde Tiberini filius, post Agrippam Romulus Silvius a patre accepto imperio regnat. Aventino fulmine ipse ictus regnum per manus tradidit. is sepultus in eo colle, qui nunc pars Romanae est urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat. is Numitorem atque Amulium procreat, Numitori, qui stirpis maximus erat, regnum vetustum Silviae gentis legat.

Plus tamen vis potuit quam voluntas patris aut reverentia aetatis. pulso fratre Amulius regnat. addit sceleri scelus: stirpem fratris virilem interimit, fratris filiae Reae Silviae per speciem honoris, cum Vestalem eam legisset, perpetua virginitate spem partus adimit.

1 III. Sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis
 2 maximique secundum deorum opes imperii principium. vi
 compressa Vestalis cum geminum partum edidisset, seu
 ita rata seu quia deus auctor culpae honestior erat, Mar-
 3 tem incertae stirpis patrem nuncupat. sed nec dii nec
 homines aut ipsam aut stirpem a crudelitate regia vindi-
 cant: sacerdos vinceta in custodiam datur, pueros in pro-
 fluentem aquam mitti iubet.

4 Forte quadam divinitus super ripas Tiberis effusus
 lenibus stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat
 amnis, et posse quamvis languida mergi aqua infantes
 5 spem ferentibus dabat. ita velut defuncti regis imperio in
 proxima adluvie, ubi nunc ficus Ruminialis est — Romu-
 6 larem vocatam ferunt — pueros exponunt. vastae tum in
 his locis solitudines erant.

Tenet fama, cum fluitantem alveum, quo iam expositi
 erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset, lupam si-
 tientem ex montibus, qui circa sunt, ad puerilem vagitum
 cursum flexisse, eam summissas infantibus adeo mitem
 praebuisse mammas, ut lingua lambentem pueros magister
 7 regii pecoris invenerit: Faustulo fuisse nomen ferunt, ab
 eo ad stabula Larentiae uxori educandos datos. sunt qui
 Larentiam vulgato corpore lupam inter pastores vocatam
 putent, inde locum fabulae ac miraculo datum.

8 Ita geniti itaque educati, cum primum adolevit aetas,
 nec in stabulis nec ad pecora segnes venando peragrarere
 9 saltus. hinc robore corporibus animisque sumpto iam non
 feras tantum subsistere, sed in latrones praeda onustos
 impetus facere pastoribusque rapta dividere et cum his
 crescente in dies grege iuvenum seria ac iocos celebrare.

1 V. Iam tum in Palatio monte Lupercal hoc fuisse
 ludicrum ferunt et a Pallantio, urbe Arcadica, Pallantium,
 2 dein Palatium montem appellatum. ibi Evandrum, qui
 ex eo genere Arcadum multis ante tempestatibus tenuerit
 loca, sollemne allatum ex Arcadia instituisse, ut nudi
 iuvenes Lycaeum Pana venerantes per lusum atque lasciviam
 currerent, quem Romani deinde vocaverunt Inuum.

3 Huic deditis ludicro cum sollemne notum esset insi-
 diatos ob iram praedae amissae latrones, cum Romulus

vi se defendisset, Remum cepisse, captum regi Amulio tradidisse ultro accusantes. crimini maxime dabant in 4 Numitoris agros ab iis impetum fieri, inde eos collecta iuvenum manu hostilem in modum praedas agere. sic ad supplicium Numitori Remus deditur.

Iam inde ab initio Faustulo spes fuerat, regiam stir- 5 pem apud se educari, nam et expositos iussu regis infantes sciebat et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id ipsum congruere, sed rem in maturam nisi aut per occasionem aut per necessitatem aperiri noluerat. necessitas 6 prior venit. ita metu subactus Romulo rem aperit. forte et Numitori, cum in custodia Remum haberet audissetque geminos esse fratres, comparando et aetatem eorum et ipsam minime servilem indolem tetigerat animum memoria nepotum sciscitandoque eodem pervenit, ut haut procul esset, quin Remum agnosceret.

Ita undique regi dolus nequitur. Romulus non cum 7 globo iuvenum—nec enim erat ad apertam vim par—, sed aliis alio itinere iussis certo tempore ad regiam venire pastoribus ad regem impetum facit et a domo Numitoris alia comparata manu adiuvat Remus. ita regem obruncant.

VI. Numitor inter primum tumultum hostis invasisse 1 urbem atque adortos regiam dictitans, cum pubem Albanam in arcem praesidio armisque obtinendam avocasset, postquam iuvenes perpetrata caede pergere ad se gratulantes vidit, extemplo advocato concilio scelus in se fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent, caedem deinceps tyranni seque eius auctorem ostendit. iuvenes per mediam contionem agmine ingressi cum avum 2 regem salutassent, secuta ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen imperiumque regi efficit.

Ita Numitori Albana re permissa Romulum Remum- 3 que cupido cepit in iis locis, ubi expositi ubique educati erant, urbis condendae. et supererat multitudo Albanorum Latinorumque, ad id pastores quoque accesserant, qui omnes facile spem facerent, parvam Albam, parvum Lavinium prae ea urbe, quae conderetur, fore. intervenit 4 deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido, atque inde foedum certamen coortum a satis miti princi-

pio. quoniam gemini essent nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut dii, quorum tutelae ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novae urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt.

- 1 VII. Priori Remo augurium venisse fertur sex vultures, iamque nuntiato augurio cum duplex numerus Romulo sese ostendisset, utrumque regem sua multitudo consalutaverat. tempore illi praecepto, at hi numero
2 avium regnum trahebant. inde cum altercatione congressi certamine irarum ad caedem vertuntur. ibi in turba ictus Remus cecidit. vulgatiores fama est, ludibrio fratris Remum novos transiluisse muros, inde ab irato Romulo, cum verbis quoque increpitans adiecit 'sic deinde quicumque
3 alius transiliet moenia mea!', interfectum. ita solus potitus imperio Romulus, condita urbs conditoris nomine appellata.

Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit. sacra diis aliis Albano ritu, Graeco Herculi, ut ab Evan-
4 dro instituta erant, facit. Herculem in ea loca Geryone interempto boves mira specie abegisse memorant ac prope Tiberim fluvium, qua prae se armentum agens nando traiecerat, loco herbido, ut quiete et pabulo lactiore reficeret boves, et ipsum fessum via procubuisse. ibi cum
5 eum cibo vinoque gravatum sopor oppressisset, pastor aecola eius loci nomine Caeus, ferox viribus, captus pulchritudine boum cum avertere eam praedam vellet, quia, si agendo armentum in speluncam compulisset, ipsa vestigia quaerentem dominum eo deductura erant, aversos boves, eximium quemque pulchritudine, caudis in speluncam traxit.

- 6 Hercules ad primam auroram somno excitus cum gregem perlustrasset oculis et partem abesse numero sensisset, perguit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia ferrent. quae ubi omnia foras versa vidit nec in partem aliam ferre, confusus atque incertus animi ex loco infesto
7 agere porro armentum coepit. inde cum actae boves quaedam ad desiderium, ut fit, relictarum mugissent, red-dita incluserum ex spelunca boum vox Herculem con-

verit. quem cum ad speluncam vadentem Cacus vi prohibere conatus esset, ictus clava fidem pastorum nequam invocans morte occubuit.

Evander tum ea profugus ex Peloponneso auctoritate 8
magis quam imperio regebat loca, venerabilis vir miraculo litterarum, rei novae inter rudes artium homines, venerabilior divinitate credita Carmentae matris, quam fatiloquam ante Sibyllae in Italiam adventum miratae eae gentes fuerant. is tum Evander concursu pastorum tre- 9
pidantium circa advenam manifestae reum caedis excitus postquam facinus facinorisque causam audivit, habitum formamque viri aliquantum ampliolem augustiolemque humana intuens, rogitat, qui vir esset. ubi nomen pa- 10
tremque ac patriam accepit, ‘Iove nate, Hercules, salve’ inquit. ‘te mihi mater, veridica interpres deum, aucturum caelestium numerum cecinit tibi que aram hic dicatum iri, quam opulentissima olim in terris gens maximam vocet tuoque ritu colat.’ dextra Hercules data accipere 11
se omen inpleturumque fata ara condita ac dicata ait. ibi tum primum bove eximia capta de grege sacrum Her- 12
culi adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinaris, quae tum familiae maxime inclitae ea loca incolebant, factum. forte ita evenit, ut Potitii ad tempus praesto 13
essent hisque exta apponerentur, Pinaris extis adesis ad ceteram venirent dapem. inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis sollemnium vescerentur. Potitii ab Evandro edocti antistites sacri eius per multas 14
aetates fuerunt, donec tradito servis publicis sollemni familiae ministerio genus omne Potitorum interiit. haec 15
tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit, iam tum immortalitatis virtute partae, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

VIII. Rebus divinis rite perpetratis vocataque ad con- 1
cilium multitudine, quae coalescere in populi unius corpus nulla re praeterquam legibus poterat, iura dedit, quae ita 2
sancta generi hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus imperii fecisset, cum cetero habitu se augustiolem, tum maxime lictoribus duodecim sumptis fecit. alii ab numero avium, quae augurio regnum porten- 3

derant, cum secutum numerum putant, ne haut paenitet eorum sententiae esse, quibus et apparitores et hoc genus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga praetexta sumpta est, et numerum quoque ipsum ductum placeat, et ita habuisse Etruscos, quod ex duodecim populis communiter creato rege singulos singuli populi lictores dederint.

4 Crescebat interim urbs munitionibus alia atque alia
adpetendo loca, cum in spem magis futurae multitudinis
5 quam ad id, quod tum hominum erat, munirent. deinde
ne vana urbis magnitudo esset, adliciendae multitudinis
causa vetere consilio condentium urbes, qui obscuram at-
que humilem conciendo ad se multitudinem natam e terra
sibi prolem ementiebantur, locum, qui nunc saeptus de-
6 scendentibus inter duos lucos est, asylum aperit. eo ex
finitimis populis turba omnis sine discrimine, liber an ser-
vus esset, avida novarum rerum perfugit idque primum
ad coeptam magnitudinem roboris fuit.

7 Cum iam virium haud paeniteret, consilium deinde
viribus parat: centum creat senatores, sive quia is nume-
rus satis erat sive quia soli centum erant, qui creari pa-
tres possent — patres certe ab honore patriciique proge-
nies eorum appellati.

1 VIII. Iam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet
finitimarum civitatum bello par esset, sed penuria mulie-
rum hominis aetatem duratura magnitudo erat, quippe
quibus nec domi spes prolis nec cum finitimis conubia
2 essent. tum ex consilio patrum Romulus legatos circum
vicinas gentes misit, qui societatem conubiumque novo
3 populo peterent: urbes quoque, ut cetera, ex infimo nasci.
dein, quas sua virtus ac dii iuvent, magnas opes sibi
4 magnumque nomen facere. satis scire origini Romanae et
deos adfuisse et non defuturam virtutem: proinde ne gra-
varentur homines cum hominibus sanguinem ac genus
miscere.

5 Nusquam benigne legatio audita est, adeo simul sper-
nebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi ac
posteris suis metuebant. a plerisque rogitantibus dimissi,
ecquod feminis quoque asylum aperuissent: id enim de-

mum compar conubium fore. aegre id Romana pubès 6
passa et haud dubie ad vim spectare res coepit.

Cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, aegri-
tudinem animi dissimulans ludos ex industria parat Neptuno
Equestri sollemnis, Consualia vocat. indici deinde finitimis 7
spectaculum iubet, quantoque apparatu tum sciebant aut
poterant concelebrant, ut rem claram exspectatamque face-
rent. multi mortales convenere, studio etiam videndae no- 8
vae urbis, maxime proximi quique, Caeninenses, Crustu-
mini, Antemnates, etiam Sabinorum omnis multitudo cum 9
liberis ac coniugibus venit. invitati hospitaliter per domos
cum situm moeniaque et frequentem tectis urbem vidis-
sent, mirantur, tam brevi rem Romanam crevisse. ubi 10
spectaculi tempus venit deditaque eo mentes cum oculis
erant, tum ex composito orta vis signoque dato iuventus
Romana ad rapiendas virgines discurrit. magna pars forte, 11
in quem quaeque inciderat, raptae. quasdam forma excel-
lentes primoribus patrum destinatas ex plebe homines, qui-
bus datum negotium erat, domos deferebant. unam longe 12
ante alias specie ac pulchritudine insignem a globo Ta-
lassii cuiusdam raptam ferunt, multisque sciscitantibus,
cuiam eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio
ferri clamitatum. inde nuptialem hanc vocem factam.
turbato per metum ludicro maesti parentes virginum pro- 13
fugiunt, incusantes violati hospitii foedus deumque invo-
cantes, cuius ad sollemne ludosque per fas ac fidem de-
cepti venissent. nec raptis aut spes de se melior aut in- 14
dignatio est minor.

Sed ipse Romulus circumibat docebatque, patrum id
superbia factum, qui conubium finitimis negassent, illas
tamen in matrimonio, in societate fortunarum omnium civi-
tatisque et, quo nihil carius humano generi sit, liberum 15
fore; mollirent modo iras et quibus fors corpora dedisset,
darent animos; saepe ex iniuria postmodum gratiam ortam
eoque melioribus usuras viris, quod adnissurus pro se quis-
que sit, ut, cum suam vicem functus officio sit, parentium
etiam patriaeque expleat desiderium. accedebant blandi- 16
tiae virorum, factum purgantium cupiditate atque amore,
quae maxime ad muliebre ingenium efficaces preces sunt.

- 1 X. Iam admodum mitigati animi raptis erant. at raptarum parentes tum maxime sordida veste lacrimisque et querellis civitates concitabant. nec domi tantum indignationes continebant, sed congregabantur undique ad Titum Tatium, regem Sabinorum, et legationes eo, quod maximum Tatii nomen in iis regionibus erat, conveniebant.
- 2 Caeninenses Crustuminique et Antemnates erant, ad quos eius iniuriae pars pertinebat. lente agere his Tatius Sabinique visi sunt, ipsi inter se tres populi communiter bellum
- 3 parant. nec Crustumini quidem atque Antemnates pro ardore iraque Caeninensium satis se impigre movent; ita per se ipsum nomen Caeninum in agrum Romanum impetum
- 4 facit. sed effuse vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus levique certamine docet, vanam sine viribus iram esse. exercitum fundit fugatque, fustum persequitur, regem in proelio obruncat et spoliat, duce hostium occiso urbem primo impetu capit.
- 5 Inde exercitu victore reducto ipse, cum factis vir magnificus tum factorum ostentator haut minor, spolia ducis hostium caesi suspensa fabricato ad id apte ferculo gerens in Capitolium escendit ibique ea cum ad quercum pastoribus sacram deposuisset, simul eum dono designavit templo Iovis finis cognomenque addidit deo. ‘Iuppiter Feretri,’
- 6 inquit ‘haec tibi victor Romulus rex regia arma fero templumque his regionibus, quas modo animo metatus sum, dedico sedem opimis spoliis, quae regibus ducibusque hostium caesis me auctorem sequentes posterii ferent.’
- 7 Haec templi est origo, quod primum omnium Romae sacratum est. ita deinde diis visum, nec inritam conditoris templi vocem esse, qua laturus eo spolia posteros nuncupavit, nec multitudine conpotum eius doni vulgari laudem. bina postea inter tot annos, tot bella opima parta sunt spolia: adeo rara eius fortuna decoris fuit.
- 1 XI. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exercitus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incursionem facit; raptim et ad hos Romana legio
- 2 ducta palantes in agris oppressit. fusi igitur primo impetu et clamore hostes, oppidum captum, duplicique victoria ovantem Romulum Hersilia coniunx precibus raptarum

fatigata orat, ut parentibus earum det veniam et in civitatem accipiat; ita rem coalescere concordia posse. facile impetratum.

Inde contra Crustuminos profectus bellum inferentes. 3
ibi minus etiam, quod alienis cladibus ceciderant animi,
certaminis fuit. utroque coloniae missae, plures inventi, 4
qui propter ubertatem terrae in Crustuminum nomina darent;
et Romam inde frequenter migratum est, a parentibus maxime ac propinquis raptarum.

Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id 5
maximum fuit: nihil enim per iram aut cupiditatem actum
est, nec ostenderunt bellum prius quam intulerunt. con- 6
silio etiam additus dolus: Spurius Tarpeius Romanae
praecerat arci. huius filiam virginem auro corrumpit Tatius,
ut armatos in arcem accipiat. aquam forte ea tum sacris
extra moenia petatum ierat; accepti obrutam armis neca- 7
vere, seu ut vi capta potius arx videretur seu prodendi
exempli causa, ne quid usquam fidum proditori esset.
additur fabulae, quod vulgo Sabini aureas armillas magni 8
ponderis brachio laevo gemmatosque magna specie anulos
habuerint, pepigisse eam quod in sinistris manibus haberent.
eo scuta illi pro aureis donis congesta. sunt qui 9
eam ex pacto tradendi quod in sinistris manibus haberent
directo arma petisse dicant et fraude visam agere sua
ipsam preceptam mercede.

XII. Tenuere tamen arcem Sabini atque inde postero 1
die, cum Romanus exercitus instructus quod inter Palatinum
Capitolinumque collem campi est complexisset, non
prius descenderunt in aequum quam ira et cupiditate
recuperandae arcis stimulante animos in adversum Ro-
mani subiere. principes utrimque pugnam ciebant, ab 2
Sabinis Mettius Curtius, ab Romanis Hostius Hostilius.
hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo at-
que audacia sustinebat. ut Hostius cecidit, confestim 3
Romana inclinatur acies fusaque est ad veterem portam
Palatii. Romulus et ipse turba fugientium actus arma
ad caelum tollens 'Iuppiter, tuis' inquit 'iussus avibus hic 4
in Palatio prima urbi fundamenta ieci. arcem iam scelere
emptam Sabini habent, inde huc armati superata media

5 valle tendunt. at tu, pater deum hominumque, hinc sal-
 tem arce hostes, deme terrorem Romanis fugamque foe-
 6 dam siste. hic ego tibi templum Statori Iovi, quod
 monumentum sit posteris, tua praesenti ope servatam
 7 urbem esse, voveo.' haec precatus, velut si sensisset
 auditas preces, 'hinc,' inquit 'Romani, Iuppiter optimus
 maximus resistere atque iterare pugnam iubet.' resistere
 Romani tamquam caelesti voce iussi. ipse ad primores
 Romulus provolat.

8 Mettius Curtius ab Sabinis princeps ab arce decucur-
 rerat et effusos egerat Romanos toto quantum foro spa-
 tium est; nec procul iam a porta Palatii erat, clamitans
 9 'vicinus perfidos hospites, inbelles hostes; iam sciunt,
 longe aliud esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris.'
 in eum haec gloriantem cum globo ferocissimorum iuve-
 num Romulus impetum facit. ex equo tum forte Mettius
 pugnabat, eo pelli facilius fuit. pulsum Romani perse-
 cuntur et alia Romana acies audacia regis accensa
 10 fundit Sabinos. Mettius in paludem sese strepitu sequen-
 tium trepidante equo coniecit, averteratque ea res etiam
 Sabinos tanti periculo viri. et ille quidem aduentibus ac
 vocantibus suis favore multorum addito animo evadit, Ro-
 mani Sabinique in media convalle duorum montium red-
 integrant proelium. sed res Romana erat superior.

1 XIII. Tum Sabinac mulieres, quarum ex iniuria bel-
 lum ortum erat, crinibus passis scissaque veste victo malis
 muliebri pavore ausae se inter tela volantia inferre, ex
 transverso impetu facto dirimere infestas acies, dirimere
 2 iras, hinc patres hinc viros orantes, ne sanguine se ne-
 fando soceri generique respergerent, ne parricidio macu-
 larent partus suos, nepotum illi, hi liberum progeniem.
 3 'si adfinitatis inter vos, si conubii piget, in nos vertite
 iras, nos causa belli, nos vulnerum ac caedium viris ac
 parentibus sumus; melius peribimus quam sine alteris
 vestrum viduae aut orbae vivemus.'

4 Movet res tum multitudinem tum duces; silentium et
 repentina fit quies, inde ad foedus faciendum duces prod-
 eunt nec pacem modo, sed civitatem unam ex duabus fa-
 ciunt, regnum consociant, imperium omne conferunt Ro-

man. ita geminata urbe, ut Sabinis tamen aliquid dare- 5
tur. Quirites a Curibus appellati. monumentum eius pugnae,
ubi primum ex profunda emersus palude equum Curtius
in vado statuit, Curtium lacum appellarunt.

Ex bello tam tristi laeta repente pax cariores Sabinas 6
viris ac parentibus et ante omnes Romulo ipsi fecit. ita-
que, cum populum in curias triginta divideret, nomina
earum curiis inposuit. id non traditur, cum haut dubie 7
aliquanto numerus maior hoc mulierum fuerit, aetate an
dignitatibus suis virorumve an sorte lectae sint, quae no-
mina curiis darent.

Eodem tempore et centuriae tres equitum conscriptae 8
sunt: Rammenses ab Romulo, ab T. Tatio Titienses ap-
pellati, Lucerum nominis et originis causa incerta est.
inde non modo commune, sed concors etiam regnum duo-
bus regibus fuit.

XIII. Post aliquot annos propinqui regis Tatii lega- 1
tos Laurentium pulsant, eumque Laurentes iure gentium
agerent, apud Tatium gratia suorum et preces plus pote-
rant. igitur illorum poenam in se vertit: nam Lavini, 2
cum ad sollemne sacrificium eo venisset, concursu facto
interficitur. eam rem minus aegre quam dignum erat tu- 3
lisse Romulum ferunt, seu ob infidam societatem regni
seu quia haut iniuria caesum credebat. itaque bello qui-
dem abstinuit; ut tamen expiarentur legatorum iniuriae
regisque caedes, foedus inter Romam Laviniumque urbes
renovatum est.

Et cum his quidem insperata pax erat: aliud multo 4
propius atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fide-
nates nimis vicinas prope se convallescere opes rati, prius-
quam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat,
occupant bellum facere. iuventute armata inmissa vasta-
tur agri quod inter urbem ac Fidenas est. inde ad laevam 5
versi, quia dextra Tiberis arcebat, cum magna trepidatione
agrestium populantur, tumultusque repens ex agris in ur-
bem inlatus pro nuntio fuit. excitus Romulus, neque enim 6
dilationem pati tam vicinum bellum poterat, exercitum
educit, castra a Fidenis mille passuum locat. ibi modico 7
praesidio relicto egressus omnibus copiis partem militum,

locis circa densis obsitis virgultis, obscuris subsidere in insidiis iussit, cum parte maiore atque omni equitatu profectus, id quod quaerebat, tumultuoso et minaci genere pugnae adequitando ipsis prope portis hostem excivit. fugae quoque, quae simulanda erat, eadem equestris pugna causam minus mirabilem dedit. et cum velut inter pugnae fugaeque consilium trepidante equitatu pedes quoque referret gradum, plenis repente portis effusi hostes impulsa Romana acie studio instandi sequendique trahuntur ad locum insidiarum. inde subito exorti Romani transversam invadunt hostium aciem. addunt pavorem mota castris signa eorum, qui in praesidio relictii fuerant. ita multiplici terrore percussi Fidenates prius paene quam Romulus quique cum eo equis ierant circumagerent frenis equos, terga vertunt multoque effusius, quippe vera fuga, qui simulantes paulo ante secuti erant, oppidum repetebant. non tamen eripere se hosti: haerens in tergo Romanus, priusquam fores portarum obicerentur, velut agmine uno inrumpit.

XV. Belli Fidenatis contagione irritati Veientium animi et consanguinitate — nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt — et quod ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus infesta finitimiis essent, stimulabat. in fines Romanos excucurrerunt populabundi magis quam iusti more belli. itaque non castris positus, non exspectato hostium exercitu, raptam ex agris praedam portantes Veios rediere. Romanus contra, postquam hostem in agris non invenit, dimicationi ultimae instructus intentusque Tiberim transit. quem postquam castra ponere et ad urbem accessurum Veientes audivere, obviam egressi, ut potius acie decernerent, quam inclusi de tectis moenibusque dimicarent. ibi viribus nulla arte adiutis tantum veterani robore exercitus rex Romanus vicit persecutusque fusos ad moenia hostes urbe valida muris ac situ ipso munita abstinuit: agros rediens vastat ulciscendi magis quam praedae studio. eaque clade haut minus quam adversa pugna subacti Veientes pacem petitum oratores Romam mittunt. agri parte multatis in centum annos indutiae datae.

Haec ferme Romulo regnante domi militiaeque gesta,

quorum nihil absonum fidei divinae originis divinitatisque post mortem creditae fuit, non animus in regno avito recuperando, non condendae urbis consilium, non bello ac pace firmandae. ab illo enim profecto viribus datis tantum 7
 valuit, ut in quadraginta deinde annos tutam pacem haberet. multitudini tamen gratior fuit quam patribus, 8
 longe ante alios acceptissimus militum animis: trecentosque armatos ad custodiam corporis, quos celeres appellavit, non in bello solum, sed etiam in pace habuit.

XVI. His immortalibus editis operibus cum ad exercitum recensendum contionem in campo ad caprae paludem haberet, subito coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut conspectum eius contioni abstulerit. nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes sedato tandem pavore, 2
 postquam ex tam turbido die serena et tranquilla lux rediit, ubi vacuum sedem regiam vidit, etsi satis credebat patribus, qui proximi steterant, sublimem raptum procella, tamen velut orbitatis metu iecta maestum aliquamdiu silentium obtinuit. deinde, a paucis initio facto, deum 3
 deo natum, regem parentemque urbis Romanae salvare universi Romulum iubent, pacem precibus exposeunt, uti volens propitius suam semper sospitet progeniem. fuisse 4
 credo tum quoque aliquos, qui discerptum regem patrum manibus taciti arguerent: manavit enim haec quoque, sed obscura fama: illam alteram admiratio viri et pavor praesens nobilitavit.

Et consilio etiam unius hominis addita rei dicitur fides. 5
 namque Proculus Iulius, sollicita civitate desiderio regis et infensa patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnae rei auctor in contionem prodit. ‘Romulus,’ inquit ‘Quirites, 6
 parens urbis huius, prima hodierna luce caelo repente delapsus se mihi obvium dedit. cum perfusus horrore venerabundus adstitissem, petens precibus, ut contra intueri fas esset: “abi, nuntia” inquit “Romanis, caelestes 7
 ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit, proinde rem militarem colant sciantque et ita posteris tradant, nullas opes humanas armis Romanis resistere posse.” haec’ inquit ‘locutus sublimis abiit.’ mirum quantum illi 8

viro nuntianti haec fidei fuerit quamque desiderium Romuli apud plebem exercitumque facta fide immortalitatis lenitum sit.

1 XVII. Patrum interim animos certamen regni ac cupido versabat. necdum ad singulos, quia nemo magnopere eminebat in novo populo, pervenerat; factionibus inter
2 ordines certabatur. oriundi ab Sabinis, ne, quia post Tati mortem ab sua parte non erat regnatum, in societate aequa possessionem imperii amitterent, sui corporis creari regem volebant, Romani veteres peregrinum regem aspernabantur. in variis voluntatibus regnari tamen omnes
3 volebant, libertatis dulcedine nondum experta. timor deinde patres incessit, ne civitatem sine imperio, exercitum sine duce, multarum circa civitatum inritatis animis, vis aliqua externa adoriretur. et esse igitur aliquod caput placebat et nemo alteri concedere in animum inducebat.

5 Ita rem inter se centum patres decem decuriis factis singulisque in singulas decurias creatis, qui summae rerum praecessent, consociant. decem imperitabant, unus
6 cum insignibus imperii et lictoribus erat, quinque dierum spatio fiebat imperium ac per omnes in orbem ibat, annumque intervallum regni fuit. id ab re, quod nunc quoque tenet nomen, interregnum appellatum.

7 Fremere deinde plebs: multiplicatam servitutem, centum pro uno dominos factos, nec ultra nisi regem, et ab
8 ipsis creatum videbantur passuri. cum sensissent ea moveri patres, offerendum ultro rati quod amissuri erant, ita gratiam ineunt summa potestate populo permissa, ut non
9 plus darent iuris quam detinerent. decreverunt enim, ut, cum populus regem iussisset, id sic ratum esset, si patres auctores fierent. hodie quoque in legibus magistratibusque rogandis usurpatur idem ius vi adempta: priusquam populus suffragium ineat, in incertum comitorum eventum patres auctores fiunt.

10 Tum interrex contione advocata 'quod bonum faustum felixque sit,' inquit 'Quirites, regem create: ita patribus visum est. patres deinde, si dignum, qui secundus ab Romulo numeretur, creaveritis, auctores fient.' adeo id gratum plebi fuit, ut, ne victi beneficio viderentur, id modo scis-

cerent iuberentque, ut senatus decerneret, qui Romae regnaret.

XVIII. Inclita iustitia religioque ea tempestate Numae Pompili erat. Curibus Sabinis habitabat consultissimus vir, ut in illa quisquam esse aetate poterat, omnis divini atque humani iuris. auctorem doctrinae eius, quia non extat alius, falso Samium Pythagoram edunt, quem Servio Tullio regnante Romae centum amplius post annos in ultima Italiae ora circa Metapontum Heracleamque et Crotonem iuvenum aemulantium studia coetus habuisse constat. ex quibus locis, etsi eiusdem aetatis fuisset, quae fama in Sabinos? aut quo linguae commercio quemquam ad cupiditatem discendi excivisset quove praesidio unus per tot gentes dissonas sermone moribusque pervenisset? suopte igitur ingenio temperatum animum virtutibus fuisse opinor magis instructumque non tam peregrinis artibus, quam disciplina tetrica ac tristi veterum Sabinorum, quo genere nullum quondam incorruptius fuit.

Audito nomine Numae patres Romani, quamquam inclinari opes ad Sabinos rege inde sumpto videbantur, tamen neque se quisquam nec factionis suae alium nec denique patrum aut civium quemquam praeferre illi viro ausi, ad unum omnes Numae Pompilio regnum deferendum decernunt. accitus, sicut Romulus augurato urbe condenda regnum adeptus est, de se quoque deos consuli iussit. inde ab augure, cui deinde honoris ergo publicum id perpetuumque sacerdotium fuit, deductus in arcem, in lapide ad meridiem versus consedit. augur ad laevam eius capite velato sedem cepit, dextra manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem lituum appellaverunt. inde ubi prospectu in urbem agrumque capto deos precatus regiones ab oriente ad occasum determinavit, dexteris ad meridiem partes, laevas ad septentrionem esse dixit, signum contra, quoad longissime conspectum oculi ferebant, animo finivit; tum, lituo in laevam manum translato, dextra in caput Numae imposita, precatus ita est: 'Iuppiter pater, si est fas hunc Numam Pompilium, cuius ego caput teneo, regem Romae esse, uti tu signa nobis certa adelarassis inter eos fines, quos feci.' tum

peregit verbis auspicia, quae mitti vellet; quibus missis declaratus rex Numa de templo descendit.

1 XVIII. Qui regno ita potitus urbem novam, condi-
tam vi et armis, iure eam legibusque ac moribus de in-
2 tegro condere parat. quibus cum inter bella adsuescere
videret non posse, quippe efflari militia animos, miti-
gandum ferocem populum armorum desuetudine ratus,
lanam ad infimum Argiletum indicem pacis bellique fe-
cit, apertus ut in armis esse civitatem, clausus pacatos
3 circa omnes populos significaret. bis deinde post Numae
regnum clausus fuit, semel T. Manlio consule post Puni-
cum primum perfectum bellum, iterum, quod nostrae ae-
tati dii dederunt ut videremus, post bellum Actiacum ab
imperatore Caesare Augusto pace terra marique parta.

4 Clauso eo cum omnium circa finitimorum societate ac
foederibus iunxisset animos, positus externorum periculo-
rum curis ne luxuriarent otio animi, quos metus hostium
disciplinaque militaris continuerat, omnium primum rem
ad multitudinem inperitam et illis saeculis rudem effica-
5 cissimam, deorum metum iniciendum ratus est. qui cum
descendere ad animos sine aliquo commento miraculi
non posset, simulat sibi cum dea Egeria congressus no-
cturnos esse, eius se monitu, quae acceptissima diis es-
sent, sacra instituere, sacerdotes suos cuique deorum
praeficere.

6 Atque omnium primum ad cursus lunae in duodecim
menses describit annum, quem, quia tricenos dies singu-
lis mensibus luna non explet desuntque dies solido anno,
qui solstitiali circumagitur orbe, intercalares mensibus
interponendo ita dispensavit, ut vicesimo anno ad metam
eandem solis, unde orsi essent, plenis omnium annorum
7 spatiis dies congruerent. idem nefastos dies fastosque
fecit, quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum
erat.

1 XX. Tum sacerdotibus creandis animum adiecit, quam-
quam ipse plurima sacra obibat, ea maxime quae nunc ad
2 Dialem flaminem pertinent. sed quia in civitate bellicosa
plures Romuli quam Numae similes reges putabat fore
iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiae vicis desereren-

tur flaminem Iovi adsiduum sacerdotem creavit insigni-
que eum veste et curuli regia sella adornavit. huic duos
flamines adiecit, Marti unum, alterum Quirino, virgines- 3
que Vestae legit, Alba oriundum sacerdotium et genti
conditoris haud alienum. iis, ut adsiduae templi antistites
essent, stipendium de publico statuit, virginitate aliisque
caerimoniis venerabiles ac sanctas fecit.

Salios item duodecim Marti Gradivo legit tunicaeque 4
pictae insigne dedit et super tunicam aeneum pectori te-
gumen caelestiaque arma, quae ancilia appellantur, ferre
ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis sol-
lemnique saltatu iussit.

Pontificem deinde Numam Marcium, Marci filium, ex 5
patribus legit eique sacra omnia exscripta exsignataque
attribuit, quibus hostiis, quibus diebus, ad quae templa
sacra fierent atque unde in eos sumptus pecunia erogaretur.
cetera quoque omnia publica privataque sacra pon- 6
tificis scitis subiecit, ut esset, quo consultum plebes ve-
niret, ne quid divini iuris neglegendo patrios ritus pere-
grinosque adsciscendo turbaretur, nec caelestes modo cae- 7
rimonias, sed iusta quoque funebria placandosque manes
ut idem pontifex edoceret quaeque prodigia fulminibus
aliove quo visu missa susciperentur atque curarentur.
ad ea elicienda ex mentibus divinis Iovi Elicio aram in
Aventino dicavit deumque consuluit auguriis, quae susci-
pienda essent.

XXI. Ad haec consultanda procurandaque multitu- 1
dine omni a vi et armis conversa, et animi aliquid agendo
occupati erant et deorum assidua insidens cura, cum in-
teresse rebus humanis caeleste numen videretur, ea pie-
tate omnium pectora imbuerat, ut fides ac iusiurandum
proximo legum ac poenarum metu civitatem regerent. et 2
cum ipsi se homines in regis, velut unici exempli, mores
formarent, tum finitimi etiam populi, qui antea castra, non
urbem positam in medio ad sollicitandam omnium pacem
crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civita-
tem totam in cultum versam deorum violari ducerent
nefas.

Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons per- 3

enni rigabat aqua: quo quia se persaepe Numa sine arbitris velut ad congressum deae inferebat, Camenis eum lucum sacravit, quod earum ibi concilia cum coniuge sua
 4 Egeria essent. et soli Fidei sollemne instituit. ad id sacrarium flamines bigis curru arcuato vehi iussit manumque ad digitos usque involuta rem divinam facere, significantes, fidem tutandam sedemque eius etiam in dextris
 5 sacratam esse. multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quae Argeos pontifices vocant, dedicavit. omnium tamen maximum eius operum fuit tutela per omne regni tempus haud minor pacis quam regni.

6 Ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello hic pace, civitatem auxerunt; Romulus septem et triginta regnavit annos, Numa tres et quadraginta. cum valida tum temperata et belli et pacis artibus erat civitas.

1 XXII. Numae morte ad interregnum res rediit. inde Tullum Hostilium, nepotem Hostili, cuius in infima arce clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus iussit; patres auctores facti. hic non solum proximo regi dissimilis, sed ferocior etiam quam Romulus fuit. cum aetas viresque tum avita quoque gloria animum stimulabat. senescere igitur civitatem otio ratus undique materiam excitandi belli quaerebat.

3 Forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro,
 4 Albani ex Romano praedas invicem agerent. imperitabat tum Gaius Cluilius Albae. utrimque legati fere sub idem tempus ad res repetendas missi. Tullus praeceperat suis, ne quid prius quam mandata agerent; satis sciebat, negaturum Albanum: ita pie bellum indici posse. ab Albanis socordius res acta; excepti hospitio ab Tullo blande ac benigne comi fronte regis convivium celebrant. tantisper Romani et res repeterant priores et neganti Albano bellum in tricesimum diem indixerant. haec renuntiant Tullo.

6 Tum legatis Tullus dicendi potestatem, quid petentes venerint, fecit. illi omnium ignari primum purgando terunt tempus: se invitos quicquam, quod minus placeat Tullo, dicturos, sed imperio subigi: res repetitum se venisse, ni reddantur, bellum indicere iussos. ad haec Tullus 'nuntiate' inquit 'regi vestro, regem Romanum deos

facere testes, uter prius populus res repetentes legatos aspernatus dimiserit, ut in eum omnes expectant huiusce cladis belli.'

XXIII. Haec nuntiant domum Albani. et bellum 1
utrimque summa ope parabatur, civili simillimum bello,
prope inter parentes natosque, Troianam utramque pro-
lem, cum Lavinium ab Troia, ab Lavinio Alba, ab Al-
banorum stirpe regum oriundi Romani essent. eventus 2
tamen belli minus miserabilem dimicationem fecit, quod
nec acie certatum est et tectis modo dirutis alterius urbis
duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti 3
exercitu in agrum Romanum impetum fecere. castra ab
urbe haud plus quinque milia passum locant, fossa cir-
cumdant: fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot sae-
cula appellata est, donec cum re nomen quoque vetustate
abolevit. in his castris Cluilius, Albanus rex, moritur, 4
dictatorem Albani Mettium Fufetium creant.

Interim Tullus ferox praecipue morte regis magnum-
que deorum numen, ab ipso capite orsum, in omne nomen
Albanum expetiturum poenas ob bellum impium dicti-
tans, nocte praeteritis hostium castris infesto exercitu in
agrum Albanum pergit. ea res ab stativis excivit Met- 5
tium. ducit quam proxume ad hostem potest. inde lega-
tum praemissum nuntiare Tullo iubet, priusquam dimi-
cent, opus esse colloquio; si secum congressus sit, satis
scire ea se allaturum, quae nihilo minus ad rem Roma-
nam quam ad Albanam pertineant. haud aspernatus Tul- 6
lus, tametsi vana adferri rebatur, in aciem educit. exeunt
contra et Albani.

Postquam structi utrimque stabant, cum paucis pro-
cerum in medium duces prodeunt. ibi infit Albanus: 'in- 7
iurias et non redditas res, ex foedere quae repetitae sint,
et ego regem nostrum Cluilius causam huiusce esse belli
audisse videor nec te dubito, Tulle, eadem praec te ferre.
sed si vera potius quam dictu speciosa dicenda sunt, eu-
pido imperii duos cognatos vicinosque populos ad arma
stimulat. neque recte an perperam interpreter, fuerit ista 8
eius deliberatio, qui bellum suscepit. me Albani gerendo
bello ducem creavere. illud te, Tulle, monitum velim:

Etrusca res quanta circa nos teque maxime sit, quo propior Tuscis, hoc magis scis. multum illi terra, plurimum mari pollent. memor esto, iam cum signum pugnae dabis, has duas acies spectaculo fore, ut fessos confectosque simul victorem ac victum adgrediantur. itaque si nos di amant, quoniam non contenti libertate certa in dubiam imperii servitiique aleam imus, incamus aliquam viam, qua, utri utris imperent, sine magna clade, sine multo sanguine utriusque populi decerni possit. haud displicet res Tullo, quamquam cum indole animi tum spe victoriae ferocior erat. quaerentibus utrimque ratio initur, cui et fortuna ipsa praebeuit materiam.

1 XXIII. Forte in duobus tum exercitibus erant trigemini fratres nec aetate nec viribus dispares: Horatios Curiatiosque fuisse satis constat nec ferme res antiqua alia est nobilior, tamen in re tam clara nominum error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. auctores utroque trahunt: plures tamen invenio, qui Romanos Horatios vocent; hos ut sequar, inclinatus animus.

2 Cum trigeminis agunt reges, ut pro sua quisque patria dimicent ferro: ibi imperium fore, unde victoria fuerit. 3 nihil recusatur, tempus et locus convenit. priusquam dimicarent, foedus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus, ut, cuiusque populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bona pace imperitaret.

Foedera alia aliis legibus, ceterum eodem modo omnia fiunt. tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior foederis memoria est: fetialis regem Tullum ita rogavit 'iubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani foedus ferire?' iubente rege, 'sagmina' inquit 'te, rex, posco;' 5 rex ait 'puram tollito,' fetialis ex arce graminis herbam puram attulit, postea regem ita rogavit: 'rex, facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiritium, vasa comitesque meos?', rex respondit: 'quod sine fraude mea populi que Romani Quiritium fiat, facio.' fetialis erat M. Valerius. is patrem patratum Spurium Fusium fecit, verbera caput capillosque tangens. pater patratus ad ius iurandum patrandum, id est sancendum fit foedus, multisque id verbis, quae longo effata carmine non operae est

referre, peragit. legibus deinde recitatis ‘audi,’ inquit ‘Iup- 7
 piter, audi, pater patratre populi Albani, audi tu, populus
 Albanus: ut illa palam prima postrema ex illis tabulis ce-
 rave recitata sunt sine dolo malo utique ea hic hodie rec-
 tissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus
 prior non deficiet. si prior defexit publico consilio dolo 8
 malo, tum, ille Diespiter, populum Romanum sic ferito,
 ut ego hunc porcum hic hodie feriam, tantoque magis
 ferito, quanto magis potes pollesque.’ id ubi dixit, por- 9
 cum saxo silice percussit. sua item carmina Albani suum-
 que ius iurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes
 peregerunt.

XXV. Foedere icto trigemini sicut convenerat arma 1
 capiunt. cum sui utrosque adhortarentur, deos patrios,
 patriam ac parentes, quidquid civium domi, quidquid in
 exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus,
 feroces et suopte ingenio et pleni adhortantium vocibus
 in medium inter duas acies procedunt. considerant utrim- 2
 que pro castris duo exercitus, periculi magis praesentis
 quam curae expertes, quippe imperium agebatur in tam
 paucorum virtute atque fortuna positum. itaque ergo
 erecti suspensique in minime gratum spectaculum animo
 intenduntur.

Datur signum, infestisque armis, velut acies, terni iu- 3
 venes, magnorum exercituum animos gerentes, concurrunt.
 nec his nec illis periculum suum, — publicum imperium
 servitiumque obversatur animo futuraque ea deinde pa- 4
 triae fortuna, quam ipsi fecissent. ut primo statim con-
 cursu increpuere arma micantesque fulsere gladii, horror
 ingens spectantis perstringit, et neutro inclinata spe tor-
 pebat vox spiritusque. consertis deinde manibus, cum iam 5
 non motus tantum corporum agitatioque anceps telorum
 armorumque, sed vulnera quoque et sanguis spectaculo
 essent, duo Romani super alium alius, vulneratis tribus
 Albanis, exspirantes corruerunt.

Ad quorum casum cum conclamasset gaudio Albanus 6
 exercitus, Romanas legiones iam spes tota, nondum ta-
 men cura deseruerat, exanimis vice unius, quem tres Cu-
 riatii circumsteterant. forte is integer fuit, ut universis 7

solus nequaquam par, sic adversus singulos ferox. ergo ut segregaret pugnam eorum, capessit fugam, ita ratus secuturos, ut quemque vulnere adfectum corpus sineret. 8 iam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, au-
fugerat, cum respiciens videt magnis intervallis sequen-
tes, unum haut procul ab sese abesse. in eum magno
9 impetu rediit, et dum Albanus exercitus inclamat Curia-
tius, uti opem ferant fratri, iam Horatius, caeso hoste vic-
tor, secundam pugnam petebat.

Tunc clamore, qualis ex insperato faventium solet, Romani adiuvant militem suum et ille defungi proelio
10 festinat. prius itaque quam alter, qui nec procul aberat,
11 consequi posset, et alterum Curiatium conficit. iamque
aequato Marte singuli supererant, sed nec spe nec viri-
bus pares. alterum intactum ferro corpus et geminata
victoria ferocem in certamen tertium dabat, alter, fessum
vulnere, fessum cursu trahens corpus victusque fratrum
12 ante se strage, victori obicitur hosti. nec illud proelium
fuit. Romanus exsultans 'duos' inquit 'fratrum manibus
dedi, tertium causae belli huiusce, ut Romanus Albano
imperet, dabo.' male sustinenti arma gladium superne
iugulo defigit, iacentem spoliat.

13 Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt eo
maiore cum gaudio, quo prope metum res fuerat. ad se-
pulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertun-
tur, quippe imperio alteri aucti, alteri ditionis alienae
facti. sepulcra extant quo quisque loco cecidit, duo Ro-
14 mana uno loco propius Albam, tria Albana Romam ver-
sus, sed distantia locis, ut et pugnatum est.

1 XXVI. Priusquam inde digrederentur, roganti Met-
tio, ex foedere icto quid imperaret, imperat Tullus, uti
iuventutem in armis habeat; usurum se eorum opera, si
bellum cum Veientibus foret. ita exercitus inde domos
2 abducti. princeps Horatius ibat trigemina spolia praec se
gerens. cui soror virgo, quae desponsa uni ex Curiatius
fuerat, obvia ante portam Capenam fuit, cognitoque super
umeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat,
solvit crines et flebiliter nomine sponsum mortuum ap-
3 pellat. movet feroci iuveni animum conploratio sororis

in victoria sua tantoque gaudio publico. stricto itaque gladio simul verbis increpans transfigit puellam. ‘abi hinc cum immaturo amore ad sponsum,’ inquit ‘oblita fratrum mortuorum vivique, oblita patriae. sic eat quaecumque Romana lugebit hostem.’

Atrox visum id facinus patribus plebique, sed recens meritum facto obstabat. tamen raptus in ius ad regem. rex, ne ipse tam tristis ingraticque ad vulgus iudicii ac secundum iudicium supplicii auctor esset, concilio populi advocato ‘duumviros,’ inquit ‘qui Horatio perduellionem iudicent secundum legem, facio.’

Lex horrendi carminis erat: ‘duumviri perduellionem indicent. si a duumviris provocarit, provocatione certato. si vincant, caput obnubito, infelici arbori reste suspendito, verberato vel intra pomerium vel extra pomerium.’ hac lege duumviri creati, qui se absolvere non rebantur ea lege ne innocium quidem posse, cum condemnassent. tum alter ex his ‘Publi Horati, tibi perduellionem iudico’ inquit. ‘lictor, conliga manus.’ accesserat lictor iniciebatque laqueum. tum Horatius auctore Tullo, clemente legis interprete, ‘provoco’ inquit. ita de provocatione certatum ad populum est.

Moti homines sunt in eo iudicio maxime Publio Horatio patre proclamante, se filiam iure caesam iudicare; ni ita esset, patrio iure in filium animadversurum fuisse. orabat deinde, ne se, quem paulo ante cum egregia stirpe conspexissent, orbum liberis facerent. inter haec senex iuvenem amplexus, spolia Curiatorum fixa eo loco, qui nunc pila Horatia appellatur, ostentans, ‘huncine,’ aiebat ‘quem modo decoratum ovantemque victoria incedentem vidistis, Quirites, eum sub furca vinctum inter verbera et cruciatus videre potestis, quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum ferre possent? i, lictor, conliga manus, quae paulo ante armatae imperium populo Romano pepererunt, i, caput obnube liberatoris urbis huius, arbori infelici suspende, verbera vel intra pomerium, modo inter illa pila et spolia hostium, vel extra pomerium, modo inter sepulcra Curiatorum. quo enim ducere hunc iuvenem potestis, ubi non sua decora eum a tanta foeditate supplicii viudicent?’

12 Non tulit populus nec patris lacrimas nec ipsius parem
 in omni periculo animum, absolveruntque admiratione ma-
 gis virtutis quam iure causae. itaque, ut caedes manifesta
 aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium
 13 expiaret pecunia publica. is quibusdam piacularibus sacri-
 ficiis factis, quae deinde genti Horatiae tradita sunt, trans-
 misso per viam tigillo, capite adoperto velut sub iugum
 misit iuvenem. id hodie quoque publice semper refectum
 14 manet: sororium tigillum vocant. Horatiae sepulcrum, quo
 loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.

1 XXVII. Nec diu pax Albana mansit. invidia vulgi,
 quod tribus militibus fortuna publica commissa fuerit, va-
 num ingenium dictatoris corrumpit et, quoniam recta con-
 silia haut bene evenerant, pravis reconciliare popularium
 2 animos coepit. igitur ut prius in bello pacem, sic in pace
 bellum quaerens, quia suae civitati animorum plus quam
 virium cernebat esse, ad bellum palam atque ex edicto
 gerendum alios concitat populos, suis per speciem socie-
 3 tatis prodicionem reservat. Fidenates, colonia Romana,
 Veientibus sociis consilii adsumptis, pacto transitionis Al-
 banorum ad bellum atque arma incitantur.

4 Cum Fidenae aperte descissent, Tullus, Mettio exer-
 cituque eius ab Alba accito, contra hostes ducit. ubi Anie-
 nem transiit, ad confluentis collocat castra. inter eum lo-
 5 cum et Fidenas Veientium exercitus Tiberim transierat. hi
 et in acie prope flumen tenere dextrum cornu, in sinistro
 Fidenates propius montes consistunt. Tullus adversus
 Veientem hostem derigit suos, Albanos contra legionem
 Fidenatium conlocat. Albano non plus animi erat quam
 fidei. nec manere ergo nec transire aperte ausus sensim
 6 ad mentes succedit. inde, ubi satis subisse sese ratus est,
 erigit totam aciem, fluctuansque animo, ut tereret tempus,
 ordines explicat. consilium erat, qua fortuna rem daret,
 7 ea inclinare vires. miraculo primo esse Romanis, qui pro-
 ximi steterant, ut nudari latera sua sociorum digressu sen-
 serunt; inde eques citato equo nuntiat regi, abire Albanos.
 Tullus in re trepida duodecim vocit Salios fanaque Pallori
 8 ac Pavori. equitem clara increpans voce, ut hostes exau-
 dirent, redire in proclium iubet; nihil trepidatione opus

esse, suo iussu circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium nuda terga invadant. idem imperat, ut hastas equites erigerent. id factum magnae parti peditum Romano- 9
rum conspectum abeuntis Albani exercitus intersaepsit; qui viderant, id quod ab rege auditum erat rati, eo acrius pugnant.

Terror ad hostes transit: et audiverant clara voce dictum et magna pars Fidenatium, ut qui coloni additi Romanis essent, Latine sciebant. itaque, ne subito ex col- 10
libus decursu Albanorum intercluderentur ab oppido, terga vertunt. instat Tullus fusoque Fidenatium cornu in Veientem alieno pavore perculsum ferocior redit. nec illi tulere impetum, sed ab effusa fuga flumen obiectum ab tergo arcebat. quo postquam fuga inclinavit, alii arma foede 11
iactantes in aquam caeci ruebant, alii, dum cunctantur in ripis, inter fugae pugnacque consilium obpressi. non alia ante Romana pugna atrocior fuit.

XXVIII. Tum Albanus exercitus, spectator certami- 1
nis, deductus in campos. Mettius Tullo devictos hostes gratulatur, contra Tullus Mettium benigne adloquitur. quod bene vertat, castra Albanos Romanis castris iungere iubet, sacrificium lustrale in diem posterum parat. ubi 2
inluxit, paratis omnibus, ut adsolet, vocari ad contionem utrumque exercitum iubet. praecones, ab extremo orsi, primos excivere Albanos. ii novitate etiam rei moti, ut regem Romanum contionantem audirent, proximi consti- 3
tere. ex composito armata circumdatur Romana legio; cen- 3
turionibus datum negotium erat, ut sine mora imperia ex-
sequerentur.

Tum ita Tullus inquit: ‘Romani, si umquam ante alias 4
ullo in bello fuit, quod primum dis immortalibus gratias ageretur, deinde vestrae ipsorum virtuti, hesternum id proelium fuit. dimicatum est enim non magis cum hostibus quam, quae dimicatio maior atque periculosior est, cum proditione ac perfidia sociorum. nam, ne vos falsa opinio 5
teneat, iniussu meo Albani subiere ad montes nec imperium illud meum, sed consilium et imperii simulatio fuit, ut nec vobis, ignorantibus deseri vos, averteretur a certamine animus et hostibus, circumveniri se ab tergo ratis,

6 terror ac fuga iniceretur. nec ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est: ducem secuti sunt, ut et vos, si quo ego inde agmen declinare voluissem, fecissetis. Mettius ille est ductor itineris huius, Mettius foederis Romani Albanique ruptor. audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne iam documentum mortalibus dedero.'

7 Centuriones armati Mettium circumsistunt. rex cetera, ut orsus erat, peragit: 'quod bonum faustum felixque sit populo Romano ac mihi vobisque, Albani, populum omnem Albanum Romam traducere in animo est, civitatem dare plebi, primores in patres legere, unam urbem, unam rem publicam facere. ut ex uno quondam in duos populos divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat.' ad haec Albana pubes inermis ab armatis saepta, in variis voluntatibus communi tamen metu cogente, silentium tenet. tum Tullus 'Metti Fufeti,' inquit 'si ipse discere posses fidem ac foedera servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset; nunc, quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quae a te violata sunt. ut igitur paulo ante animum inter Fidenatem Romanamque rem ancipitem gessisti, ita iam corpus passim distrahendum dabis.'

10 Exinde duabus admotis quadrigis, in currus earum distentum inligat Mettium, deinde in diversum iter equi concitati, lacerum in utroque curru corpus, qua inhaeserant vineulis membra, portantes. avertere omnes ab tanta foeditate spectaculi oculos. primum ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli parum memoris legum humanarum fuit. in aliis gloriari licet, nulli gentium mitiores placuisse poenas.

1 XXVIII. Inter haec iam praemissi Albam erant equites, qui multitudinem traducerent Romam. legiones deinde 2 ductae ad diruendam urbem. quae ubi intravere portas, non quidem fuit tumultus ille nec pavor, qualis captarum esse urbium solet, cum effractis portis stratisve ariete muris aut arce vi capta clamor hostilis et cursus per urbem 3 armorum omnia ferro flammaque miscet, sed silentium triste ac tacita maestitia ita defixit omnium animos, ut praemetu oblii, quid relinquerent, quid secum ferrent, defi-

ciente consilio rogitantesque alii alios, nunc in liminibus starent, nunc errabundi domos suas, ultimum illud visuri, pervagarentur.

Ut vero iam equitum clamor exire iubentium instabat, 4 iam fragor tectorum, quae diruebantur, ultimis urbis partibus audiebatur pulvisque ex distantibus locis ortus velut nube inducta omnia impleverat, raptim quibus quisque poterat elatis, cum larem ac penates tectaue, in quibus natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent, iam continens agmen migrantium impleverat vias. et conspec- 5 tus aliorum mutua miseratione integrabat lacrimas vocesque etiam miserabiles exaudiebantur mulierum praecipue, cum obsessa ab armatis templa augusta praeterirent ac velut captos relinquerent deos. egressis urbem Albanis 6 Romanus passim publica privataque omnia tecta adaequat solo unaque hora quadringentorum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio ac ruinis dedit; templis tamen deum — ita enim edictum ab rege fuerat — temperatum est.

XXX. Roma interim crescit Albae ruinis: duplicatur 1 civium numerus, Caelius additur urbi mons et quo frequentius habitaretur, eam sedem Tullus regiae capit ibique deinde habitavit. principes Albanorum in patres, ut 2 ea quoque pars rei publicae cresceret, legit: Tullios, Servilios, Quinctios, Geganos, Curiatios, Cloelios, templumque ordini ab se aucto curiam fecit, quae Hostilia usque ad patrum nostrorum aetatem appellata est. et ut omnium 3 ordinum viribus aliquid ex novo populo adiceretur, equitum decem turmas ex Albanis legit, legiones et veteres eodem supplemento explevit et novas scripsit.

Hac fiducia virium Tullus Sabinis bellum indicit, 4 genti ea tempestate secundum Etruscos opulentissimae viris armisque. utrimque iniuriae factae ac res nequiquam erant repetitae: Tullus ad Feroniae fanum mereatu fre- 5 quenti negotiatores Romanos comprehensos querebatur; Sabini suos prius in lucum confugisse ac Romae retentos. hae causae belli ferebantur.

Sabini, haut parum memores, et suarum virium partem 6 Romae ab Tatio locatam et Romanam rem nuper etiam adiectione populi Albani auctam, circumspicere et ipsi

7 externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etruscorum
Veientes. inde ob residuas bellorum iras maxime sollicitatis
ad defectionem animis voluntarios traxere, et apud vagos
quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit; publico auxilio
nullo adiuti sunt valuitque apud Veientes — nam de ceteris
minus mirum est — pacta cum Romulo indutiarum fides.

8 Cum bellum utrimque summa ope pararent vertique in
eo res videretur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus
9 in agrum Sabinum transire. pugna atrox ad silvam mali-
tiosam fuit, ubi et peditum quidem robore, ceterum equi-
10 tatu aucto nuper plurimum Romana acies valuit. ab equi-
tibus repente invectis turbati ordines sunt Sabinorum, nec
pugna deinde illis constare nec fuga explicari sine magna
caede potuit.

1 XXXI. Devictis Sabinis, cum in magna gloria magnis-
que opibus regnum Tulli ac tota res Romana esset, nun-
tiatum regi patribusque est, in monte Albano lapidibus
2 pluvisse. quod cum credi vix posset, missis ad id visen-
dum prodigium in conspectu haut aliter quam cum gran-
dinem venti glomeratam in terras agunt, crebri cecidere
3 caelo lapides. visi etiam audire vocem ingentem ex summi
cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quae,
velut diis quoque simul cum patria relictis, oblivioni de-
derant et aut Romana sacra susceperant aut fortunae, ut
4 fit, obirati cultum reliquerant deum. Romanis quoque ab
eodem prodigio novendiale sacrum publice susceptum est,
seu voce caelesti ex Albano monte missa — nam id quo-
que traditur — seu aruspicum monitu; mansit certe sol-
lemne, ut, quandoque idem prodigium nuntiaretur, feriae
per novem dies agerentur.

5 Haud ita multo post pestilentia laboratum est. unde
cum pigritia militandi oreretur, nulla tamen ab armis quies
dabatur a bellicoso rege, salubriora etiam credente mili-
tiae quam domi iuvenum corpora esse, donec ipse quoque
6 longinquo morbo est implicatus. tunc adeo fracti simul
cum corpore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil ante
ratus esset minus regium, quam sacris dedere animum,
repente omnibus magnis parvisque superstitionibus obno-
7 xius degeret religionibusque etiam populum inpleret. vulgo

iam homines, cum statum rerum, qui sub Numa rege fuerat, requirentes, unam opem aegris corporibus relictam, si pax veniaque ab diis impetrata esset, credebant. ipsum 8 regem tradunt volventem commentarios Numae, cum ibi quaedam occulta sollemnia (sacrificia) Iovi Elicio facta invenisset, operatum iis sacris se abdidisse, sed non rite initum aut curatum id sacrum esse nec solum nullam ei oblatam caelestium speciem, sed ira Iovis sollicitati prava religione fulmine ictum cum domo conflagrasse. Tullus magna gloria belli regnavit annos duos et triginta.

XXXII. Mortuo Tullo, res, ut institutum iam inde ab 1 initio erat, ad patres redierat hique interregem nominaverant. quo comitia habente Ancum Marcium regem populus creavit; patres fuere auctores.

Numae Pompili regis nepos filia ortus Ancus Marcius erat. qui ut regnare coepit, et avitae gloriae memor et 2 quia proximum regnum, cetera egregium, ab una parte haut satis prosperum fuerat aut neglectis religionibus aut prave cultis, longeque antiquissimum ratus, sacra publica ut a Numa instituta erant facere, omnia ea ex commentariis regis pontificem in album relata proponere in publico iubet.

Inde et civibus otii cupidis et finitimis civitatibus facta spes, in avi mores atque instituta regem abiturum. igitur Latini, cum quibus Tullo regnante ictum foedus erat, sustulerant animos, et, cum incursionem in agrum Romanum fecissent, repetentibus res Romanis superbe responsum reddunt, desidem Romanum regem inter sacella et aras acturum esse regnum rati.

Medium erat in Anco ingenium, et Numae et Romuli 4 minor; et praeterquam quod avi regno magis necessariam fuisse pacem credebat cum in novo tum feroci populo, etiam quod illi contigisset otium, sine iniuria id se haud facile habiturum: temptari patientiam et temptatam contemni temporaque esse Tullo regi aptiora quam Numae. ut tamen, quoniam Numa in pace religiones instituisset, a 5 se bellicae caerimoniae proderentur nec gererentur solum, sed etiam indicerentur bella aliquo ritu, ius ab antiqua gente Acquiculis, quod nunc fetiales habent, descripsit, quo res repetuntur.

6 Legatus ubi ad fines eorum venit, unde res repetun-
 tur, capite velato filo — lanae velamen est — ‘audi Iup-
 piter,’ inquit ‘audite fines’ — cuiuseumque gentis sunt,
 nominat — ‘audiat fas! ego sum publicus nuntius populi
 7 sit.’ peragit deinde postulata. inde Iovem testem facit:
 ‘si ego iniuste impieque illos homines illasque res dedier
 mihi exposco, tum patriae comptem me numquam siris
 8 esse.’ haec cum fines suprascendit, haec quicumque ei
 primus vir obvius fuerit, haec portam ingrediens, haec
 forum ingressus paucis verbis carminis concipiendique
 9 iuris iurandi mutatis peragit. si non deduntur quos ex-
 poscit, diebus tribus et triginta — tot enim sollemnes
 10 sunt — peractis bellum ita indicit: ‘audi Iuppiter et tu
 Iuno, Quirine diique omnes caelestes vosque terrestres
 vosque inferni audite! ego vos testor, populum illum’ —
 quicumque est, nominat — ‘iniustum esse neque ius per-
 solvere. sed de istis rebus in patria maiores natu con-
 sulemus, quo pacto ius nostrum adipiscamur.’ cum iis
 11 nuntius Romam ad consulendum redit. confestim rex his
 ferne verbis patres consulebat: ‘quarum rerum, litium,
 causarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium
 patri patrato priscorum Latinorum hominibusque priscis
 Latinis, quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt,
 quas res dari, solvi, fieri oportuit, die,’ inquit ei, quem
 12 primum sententiam rogabat ‘quid censes?’ tum ille ‘puro
 pioque duello quaerendas censeo itaque consentio conscis-
 coque.’ inde ordine alii rogabantur quandoque pars maior
 eorum qui aderant in eandem sententiam ibat, bellum
 erat consensum. fieri solitum, ut fetialis hastam ferratam
 aut sanguineam praecustam ad fines eorum ferret et, non
 13 minus tribus puberibus praesentibus, diceret ‘quod populi
 priscorum Latinorum hominesque prisci Latini adversus
 populum Romanum Quiritium fecerunt, deliquerunt, quod
 populus Romanus Quiritium bellum cum priscis Latinis
 iussit esse senatusque populi Romani Quiritium censuit,
 consensit, conscivit, ut bellum cum priscis Latinis fieret,
 ob eam rem ego populusque Romanus populis priscorum
 Latinorum hominibusque priscis Latinis bellum indico

facioque.' id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat. hoc tum modo ab Latinis repetitae res ac bellum 11
indictum moremque cum posteri acceperunt.

XXXIII. Ancus, demandata cura sacrorum flaminibus sacerdotibusque aliis, exercitu novo conscripto, profectus Politorium urbem Latinorum vi cepit secutusque morem regum priorum, qui rem Romanam auixerant hostibus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam traduxit. et cum circa Palatium, sedem veterum Romanorum, Sabini Capitolium atque arcem, Caelium montem Albani implessent, Aventinum novae multitudini datum. additi eodem haut ita multo post Tellenis Ficanaque captis novi cives.

Politorium inde rursus bello repetitum, quod vacuum 3 occupaverant prisca Latini. eaque causa dirucendae urbis eius fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. postremo omni bello Latino Medulliam compulso, aliquamdiu ibi Marte incerto varia victoria pugnatum est: nam et urbs tuta munitionibus praesidioque firmata valido erat et castris in aperto positis aliquotiens exercitus Latinus comminus cum Romanis signa contulerat. ad 5 ultimum omnibus copiis conisus Ancus acie primum vincit, inde ingenti praeda potens Romam redit, tum quoque multis milibus Latinorum in civitatem acceptis, quibus, ut iungeretur Palatio Aventinum, ad Murciae datae sedes.

Ianiculum quoque adiectum, non inopia loci, sed ne 6 quando ea arx hostium esset. id non muro solum, sed etiam ob commoditatem itineris ponte sublicio, tum primum in Tiberim facto, coniungi urbi placuit. Quiritium 7 quoque fossa, haut parvum munimentum a planioribus aditu locis, Anci regis opus est. ingenti incremento rebus 8 auctis, cum in tanta multitudine hominum, discrimine recte an perperam facti confuso, facinora clandestina fierent, carcer ad terrorem increscentis audaciae media urbe imminens foro aedificatur.

Nee urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager finesque: silva Messia Veientibus adempta usque ad mare imperium prolatum et in ore Tiberis Ostia urbs condita,

salinae circa factae egregieque rebus bello gestis aedis Iovis Feretrii amplificata.

1 XXXIII. Anco regnante Lucumo, vir inpiger ac
 divitiis potens, Romam commigravit cupidine maxime ac
 spe magni honoris, cuius adipiscendi Tarquiniis — nam
 2 ibi quoque peregrina stirpe oriundus erat — facultas non
 fuerat. Demarati Corinthii filius erat, qui ob seditiones
 domo profugus cum Tarquiniis forte consedisset, uxore
 ibi ducta duos filios genuit. nomina his Lucumo atque
 Arruns fuerunt. Lucumo superfuit patri bonorum omnium
 3 heres, Arruns prior quam pater moritur, uxore grava
 relicta. nec diu manet superstes filio pater; qui cum,
 ignorans nurum ventrem ferre, inmemor in testando ne-
 4 potis decessisset, puero, post avi mortem in nullam sortem
 honorum nato, ab inopia Egerio inditum nomen. Lucu-
 moni contra omnium heredi bonorum cum divitiae iam
 animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil
 summo loco nata et quae haud facile iis, in quibus nata
 5 erat, humiliora sineret ea, quo innupsisset. spernentibus
 Etruscis Lucumonem, exule advena ortum, ferre indigni-
 tatem non potuit oblitaque ingenitae erga patriam carita-
 tis, dummodo virum honoratum videret, consilium migrandi
 6 ab Tarquiniis cepit. Roma est ad id potissimum visa: in
 novo populo, ubi omnis repentina atque ex virtute nobili-
 tas sit, futurum locum forti ac strenuo viro; regnasse
 Tatium Sabinum, arcessitum in regnum Numam a Curi-
 bus et Ancum Sabina matre ortum nobilemque una ima-
 7 gine Numae esse. facile persuadet ut cupido honorum et
 cui Tarquiniis materna tantum patria esset.

8 Sublatis itaque rebus amigrant Romam. ad Ianiculum
 forte ventum erat. ibi ei carpento sedenti cum uxore
 aquila suspensis demissa leniter alis pilleum aufert super-
 que carpentum cum magno clangore volitans, rursus, velut
 ministerio divinitus missa, capiti apte reponit, inde subli-
 9 mis abit. accepisse id augurium laeta dicitur Tanaquil,
 perita, ut vulgo Etrusci, caelestium prodigiorum mu-
 lier. excelsa et alta sperare complexa virum iubet: eam
 alitem, ea regione caeli et eius dei nuntiam venisse, circa
 summum culmen hominis auspiciam fecisse, levasse

humano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem redderet.

Has spes cogitationesque secum portantes urbem ingressi sunt, domicilioque ibi comparato L. Tarquinius Priscum edidere nomen. Romanis conspicuum eum novitas divitiaeque faciebant et ipse fortunam, benigno adloquio, comitate invitandi beneficiisque quos poterat sibi conciliando, adjuvabat, donec in regiam quoque de eo fama perlata est. notitiamque eam brevi apud regem liberaliter dextreque obeundo officia in familiaris amicitiae adduxerat iura, ut publicis pariter ac privatis consiliis bello domique interesset et per omnia expertus postremo tutor etiam liberis regis testamento institueretur.

XXXV. Regnavit Ancus annos quattuor et viginti, cuilibet superiorum regum belli pacisque et artibus et gloria par. iam filii prope puberem aetatem erant. eo magis Tarquinius instare, ut quam primum comitia regi creando fierent. quibus indictis sub tempus pueros ventum ablegavit. isque primus et petisse ambitiose regnum et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis animos compositam: cum se non rem novam petere, quippe qui non primus, quod quisquam indignari mirarive posset, sed tertius Romae peregrinus regnum adfectet: et Tatium non ex peregrino solum, sed etiam ex hoste regem factum et Numam ignarum urbis, non petentem in regnum ultro accitum; [tum] se, ex quo sui potens fuerit, Romam cum coniuge ac fortunis omnibus commigrasse, maiorem partem aetatis eius, qua civilibus officiis fungantur homines, Romae se quam in vetere patria vixisse, domi militiaeque sub haut paenitendo magistro, ipso Anco rege, Romana se iura, Romanos ritus didicisse, obsequio et observantia in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso certasse. haec eum haut falsa memorantem ingenti consensu populus Romanus regnare iussit.

Ergo virum cetera egregium secuta, quam in petendo habuerat, etiam regnantem ambitio est, nec minus regni sui firmandi quam augendae rei publicae memor centum in patres legit, qui deinde minorum gentium sunt appellati, factio haut dubia regis, cuius beneficio in curiam

7 venerant. bellum primum cum Latinis gessit et oppidum
 8 ibi Apiolas vi cepit praedaque inde maiore, quam quanta
 9 belli fama fuerat, revecta ludos opulentius instructiusque
 10 quam priores reges fecit. tunc primum circo, qui nunc
 maximus dicitur, designatus locus est. loca divisa patri-
 bus equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent,
 9 fori appellati. spectavere furcis duodenas ab terra specta-
 cula alta sustinentibus pedes. ludicrum fuit equi pugiles-
 que ex Etruria maxime acciti. sollemnes deinde annui
 10 mansere ludi, Romani magnique varie appellati. ab eodem
 rege et circo forum privatis aedificanda divisa sunt loca,
 porticus tabernacque factae.

1 XXXVI. Muro quoque lapideo circumdare urbem
 parabat, cum Sabinum bellum coeptis intervenit. adeoque
 ea subita res fuit, ut prius Anienem transirent hostes
 quam obviam ire ac prohibere exercitus Romanus posset.
 2 itaque trepidatum Romae est. et primo dubia victoria
 magna utrimque caede pugnatum est; reductis deinde in
 castra hostium copiis datoque spatio Romanis ad compa-
 randum de integro bellum, Tarquinius, equitem maxime
 suis deesse viribus ratus, ad Ramnis, Titienses, Luceres,
 quas centurias Romulus scripserat, addere alias constituit
 suoque insignes relinquere nomine.

3 Id quia inaugurato Romulus fecerat, negare Attus
 Navius, inclitus ea tempestate augur, neque mutari neque
 4 novum constitui, nisi aves addixissent, posse. ex eo ira
 regi mota, eludensque artem, ut ferunt, 'age dum,' in-
 quit 'divine tu, inaugura, fierine possit, quod nunc ego
 mente concipio.' cum ille in augurio rem expertus pro-
 fecto futuram dixisset, 'atqui hoc animo agitavi,' inquit
 'te novacula cotem discissurum: cape haec et perage,
 quod aves tuae fieri posse portendunt.' tum illum laud
 5 cunctanter discidisse cotem ferunt. statua Atti capite ve-
 lato, quo in loco res acta est, (in comitio) in gradibus
 ipsis ad laevam curiae fuit, cotem quoque eodem loco
 sitam fuisse memorant, ut esset ad posteros miraculi eius
 monumentum.

6 Auguriis certe sacerdotioque augurum tantus honos
 accessit, ut nihil belli domique postea nisi auspicato ge-

reretur, concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur. neque tum Tarquinius de equitum centuriis quicquam mutavit, numero alterum tantum adiecit, ut mille octingenti equites in tribus centuriis essent. posteriores modo sub isdem nominibus, qui additi erant, appellati sunt, quas nunc, quia geminatae sunt, sex vocant centurias.

XXXVII. Hac parte copiarum aucta iterum cum 1 Sabinis configitur. sed praeterquam quod viribus creverat Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus, missis qui magnam vim lignorum, in Anienis ripa iacentem, ardentem in flumen conicerent; ventoque iuvante accensa ligna, et pleraque in ratibus incompacta sublicis cum haerent, pontem incendunt. ea quoque res in pugna 2 terrorem attulit Sabinis, effusis eadem fugam impedit multique mortales, cum hostes effugissent, in flumine ipso perire; quorum fluitantia arma ad urbem cognita in Tiberi prius paene, quam nuntiari posset, insignem victoriam fecere.

Eo proelio praecipua equitum gloria fuit: utrinque ab 3 cornibus positos, cum iam pelleretur media peditum suorum acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non sisterent modo Sabinas legiones ferociter instantes cedentibus, sed subito in fugam averterent. montes effuso cursu Sabini petebant. et pauci tenuere; maxima pars, ut ante dictum est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius 5 instandum perterritis ratus, praeda captivisque Romanis missis, spoliis hostium — id votum Vulcano erat — ingenti cumulo accensis, pergat porro in agrum Sabinum exercitum inducere et, quamquam male gestae res erant 6 nec gesturos melius sperare poterant, tamen, quia consulendi res non dabat spatium, iere obviam Sabini tumultuario milite iterumque ibi fusi, perditis iam prope rebus, pacem petiere.

XXXVIII. Collatia et quicquid citra Collatiam agri 1 erat Sabinis ademptum, Egerius — fratris hic filius erat regis — Collatiae in praesidio relictus. deditosque Collatinos ita accipio eamque deditiois formulam esse: rex 2 interrogavit 'estisne vos legati oratoresque missi a populo

Conlatino, ut vos populumque Conlatinum dederetis?' 'sumus.' 'estne populus Conlatinus in sua potestate?' 'est.' 'deditisne vos populumque Conlatinum, urbem, agros, aquam, terminos, delubra, utensilia, divina humanaque omnia in meam populi que Romani ditionem?' 'dedimus.' 'at ego recipio.'

3 Bello Sabino perfecto Tarquinius triumphans Romam
4 redit. inde priscis Latinis bellum fecit, ubi nusquam ad
universae rei dimicationem ventum est: ad singula oppida
circumferendo arma omne nomen Latinum domuit. Cor-
niculum, Ficulea vetus, Cameria, Crustumarium, Ame-
riola, Medullia, Nomentum, haec de priscis Latinis aut
5 qui ad Latinos defecerant capta oppida. pax deinde est
facta.

Maiore inde animo pacis opera inchoata quam quanta
mole gesserat bella, ut non quietior populus domi esset
6 quam militiae fuisset: nam et muro lapideo, cuius exor-
dium operis Sabino bello turbatum erat, urbem, qua non-
dum munerat, cingere parat et infima urbis loca circa
forum aliasque interiectas collibus convalles, quia ex plan-
nis locis haut facile evehebant aquas, cloacis fastigio in
7 Tiberim ductis siccant et aream ad aedem in Capitolio
Iovis, quam voverat bello Sabino, iam praesagiente animo
futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis.

1 XXXVIII. Eo tempore in regia prodigium visum
eventuque mirabile fuit. puero dormienti, cui Servio Tullio
fuit nomen, caput arsisse ferunt multorum in conspectu.
2 plurimo igitur clamore inde ad tantae rei miraculum orto
excitos reges et, cum quidam familiarium aquam ad re-
stinguendum ferret, ab regina retentum, sedatoque iam
tumultu moveri vetuisse puerum, donec sua sponte ex-
perrectus esset. mox cum somno et flammam abisse.
3 tum abducto in secretum viro Tanaquil 'viden tu puerum
hunc,' inquit 'quem tam humili cultu educamus? scire
licet hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum
praesidiumque regiae adffictae. proinde materiam ingen-
tis publice privatimque decoris omni indulgentia nostra
nutriamus.'

4 Inde puerum liberum loco coeptum haberi erudiri que

artibus, quibus ingenia ad magnae fortunae cultum excitantur. evenit facile, quod diis cordi esset: iuvenis evasit vere indolis regiae nec, cum quaereretur gener Tarquinio, quisquam Romanae iuventutis ulla arte conferri potuit filiamque ei suam rex despondit.

Hic quacumque de causa tantus illi honos habitus 5 credere prohibet, serva natum eum parvumque ipsum servisse. eorum magis sententiae sum, qui, Corniculo capto, Servi Tulli, qui princeps in illa urbe fuerat, gravidam viro occiso uxorem, cum inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobilitatem ab regina Romana prohibitam, ferunt servitio partum Romae edidisse Prisci Tarquini domo. inde tanto beneficio et inter mulieres fam- 6
miliaritatem auctam et puerum, ut in domo a parvo educ-
tum, in caritate atque honore fuisse, fortunam matris, quod capta patria in hostium manus venerit, ut serva natus crederetur, fecisse.

XXXX. Duodequadragesimo ferme anno, ex quo 1
regnare coeperat Tarquinius, non apud regem modo, sed
apud patres plebemque longe maximo honore Servius
Tullius erat. tum Anci filii duo, etsi antea semper pro 2
indignissimo habuerant, se patrio regno tutoris fraude
pulsos, regnare Romae advenam non modo civicae, sed
ne Italicae quidem stirpis, tum inpensius iis indignitas
crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret regnum,
sed praiceps inde porro ad servitia caderet, ut in eadem 3
civitate post centesimum fere annum quod Romulus, deo
prognatus deus ipse, tenuerit regnum, donec in terris
fuerit, id servus serva natus possideat. cum commune
Romani nominis, tum praecipue id domus suae dedecus
fore, si Anci regis virili stirpe salva non modo advenis,
set servis etiam regnum Romae pateret.

Ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. sed et 4
iniuriae dolor in Tarquinium ipsum magis, quam in Ser-
vium eos stimulabat; et, quia gravior ultor caedis, si
superesset, rex futurus erat quam privatus, tum Servio
occiso quemcumque alium generum delegisset, eundem
regni heredem facturum videbatur — ob haec ipsi regi in- 5
sidiae parantur. ex pastoribus duo ferocissimi delecti ad

facinus, quibus consueti erant uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo regiae quam potuere tumultuosissime specie rixae in se omnes apparitores regios convertunt. inde, cum ambo regem appellarent clamorque eorum penitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt. 6 primo uterque vociferari et certatim alter alteri obstrepere. coerciti ab lictore et iussi invicem dicere tandem obloqui 7 desistunt, unus rem ex composito orditur. dum intentus in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput deicit relictoque in vulnere telo ambo se foras eiciunt.

1 XXXXI. Tarquinius moribundum cum qui circa erant exceperant, illos fugientes lictores comprehendunt. clamor inde concursusque populi mirantium, quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudi regiam iubet, arbitros eicit, simul quae curando vulneri opus sunt, tamquam spes subesset, sedulo comparat simul, si destituat spes, alia praesidia molitur.

2 Servio prope accito cum paene exsanguem virum ostendisset, dextram tenens orat, ne inultam mortem socreri, ne socrum inimicis ludibrio esse sinat. 'tuum est,' inquit 'Servi, si vir es, regnum, non eorum, qui alienis manibus pessimum facinus fecere. erige te deosque duces sequere, qui clarum hoc fore caput divino quondam circumfuso igni portenderunt. nunc te illa caelestis excitet flamma, nunc expergiscere vere. et nos peregrini regnavimus. qui sis, non unde natus sis, reputa. si tua re 4 subita consilia torpent, at tu mea consilia sequere.' cum clamor impetusque multitudinis vix sustineri posset, ex superiore parte aedium per fenestras in novam viam versas — habitabat enim rex ad Iovis Statoris — populum 5 Tanaquil adloquitur. iubet bono animo esse: sopitum fuisse regem subito ietu, ferrum haut alte in corpus descendisse, iam ad se redisse; inspectum vulnus abterso cruore, omnia salubria esse. confidere, prope diem ipsum eos visuros; interim Servio Tullio iubere populum dicto audientem esse, eum iura redditurum obiturumque alia 6 regis munia esse. Servius cum trabea et lictoribus prodit ac, sede regia sedens, alia decernit, de aliis consulturum se regem esse simulat. itaque per aliquot dies, cum

iam exspirasset Tarquinius, celata morte per speciem alienae fungendae vicis suas opes firmavit: tum demum palam factum ex comploratione in regia orta. Servius, praesidio firmo munitus, primus iniussu populi voluntate patrum regnavit. Anci liberi iam tum, comprehensis sceleris 7 ministris, ut vivere regem et tantas esse opes Servi nuntiatum est, Suessam Pometiam exulatum ierant.

XXXXII. Nec iam publicis magis consiliis Servius 1 quam privatis munire opes et ne, qualis Anci liberum animus adversus Tarquinium fuerat, talis adversus se Tarquini liberum esset, duas filias iuvenibus regiis Lucio atque Arrunti Tarquiniis iungit. nec rupit tamen fati necessitatem 2 humanis consiliis, quin invidia regni etiam inter domesticos infida omnia atque infesta faceret. peropportune ad praesentis quietem status bellum cum Veientibus — iam enim indutiae exierant — aliisque Etruscis sumptum. in 3 eo bello et virtus et fortuna enituit Tulli, fusoque ingenti hostium exercitu haut dubius rex, seu patrum seu plebis animos periclitaretur, Romam rediit. adgrediturque inde 4 ad pacis longe maximum opus, ut, quemadmodum Numa divini auctor iuris fuisset, ita Servium conditorem omnis in civitate discriminis ordinumque, quibus inter gradus dignitatis fortunaeque aliquid interlucet, posteris fama ferrent. censum enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio, ex quo belli pacisque munia non viritim ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent. tum classis centuriasque et hunc ordinem ex censu descripsit vel paci decorum vel bello.

XXXXIII. Ex iis, qui centum milium aeris aut maiorem censum haberent, octoginta confecit centurias, quadragenas seniorum ac iuniorum: primae classis omnes appellati, seniores ad urbis custodiam ut praesto essent, iuvenes ut foris bella gererent. arma his imperata galea, clipeum, ocreae, lorica, omnia ex aere, haec ut tegumenta corporis essent, tela in hostem hastaque et gladius. additae huic 3 classi duae fabrum centuriae, quae sine armis stipendia facerent; datum munus, ut machinas in bello ferrent. secunda classis intra centum usque ad quinque et septuaginta milium censum instituta et ex iis, senioribus iunio-

ribus-que, viginti conscriptae centuriae. arma imperata
 5 scutum pro clipeo et praeter lorica omnia eadem. tertiae
 classis in quinquaginta milium censum esse voluit. toti-
 dem centuriae et haec eodemque discrimine aetatum factae
 nec de armis quicquam mutatum, ocreae tantum adeptae.
 6 in quarta classe census quinque et viginti milium; toti-
 dem centuriae factae, arma mutata, nihil praeter hastam
 7 et verutum datum. quinta classis aucta, centuriae triginta
 factae. fundas lapidesque missiles hi secum gerebant; in
 his accensi, cornicines tubicinesque, in tres centurias dis-
 8 tributi. undecim milibus haec classis censebatur. hoc
 minor census reliquam multitudinem habuit: inde una cen-
 turia facta est immunis militia.

Ita pedestri exercitu ornato distributoque equitum ex
 9 primoribus civitatis duodecim scripsit centurias. sex item
 alias centurias, tribus ab Romulo institutis, sub isdem,
 quibus inauguratae erant, nominibus fecit. ad equos emen-
 dos dena milia aeris ex publico data et, quibus equos
 alerent, viduae attributae, quae bina milia aeris in annos
 singulos penderent. haec omnia in dites a pauperibus in-
 clinata onera.

10 Deinde est honos additus: non enim, ut ab Romulo
 traditum ceteri servaverant reges, viritum suffragium ea-
 dem vi eodemque iure promisce omnibus datum est, sed
 gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio vide-
 11 retur et vis omnis penes primores civitatis esset. equites
 enim vocabantur primi, octoginta inde primae classis cen-
 turiae primum peditum vocabantur; ibi si variaret, quod
 raro incidebat, ut secundae classis vocarentur nec fere
 umquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent.
 12 nec mirari oportet, hunc ordinem, qui nunc post expletas
 quinque et triginta tribus duplicato earum numero cen-
 turiis iuniorum seniorumque est, ad institutam ab Servio
 13 Tullio summam non convenire. quadrifariam enim urbe
 divisa regionibus, quae (collibus qui) habitabantur partes,
 eas tribus appellavit, ut ego arbitror a tributo — nam
 eius quoque aequaliter ex censu conferendi ab eodem
 inita ratio est —: neque eae tribus ad centuriarum dis-
 tributionem numerumque quicquam pertinere.

XXXXIII. Censu perfecto, quem maturaverat metu 1
legis de incensis latae cum vinculorum minis mortisque,
edixit, ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis
quisque centuriis in campo Martio prima luce adessent. ibi 2
instructum exercitum omnem suovetaurilibus lustravit id-
que conditum lustrum appellatum, quia is censendo finis
factus est. milia octoginta eo lustro civium censa dicun-
tur. adicit scriptorum antiquissimus Fabius Pictor, eo-
rum, qui arma ferre possent, eum numerum fuisse.

Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa 3
est. addit duos colles, Quirinalem Viminalemque, inde
deinceps auget Esquilias ibique ipse, ut loco dignitas
fieret, habitat. aggere et fossis et muro circumdat urbem;
ita pomerium profert. pomerium, verbi vim solam intuen- 4
tes, postmoerium interpretantur esse; est autem magis
circamoerium, locus, quem in condendis urbibus quon-
dam Etrusci, qua murum ducturi erant, certis circa ter-
minis inaugurato consecrabant, ut neque interiore parte
aedificia moenibus continuarentur, quae nunc vulgo etiam
coniungunt, et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu
pateret soli. hoc spatium, quod neque habitari neque 5
arari fas erat, non magis quod post murum esset quam
quod murus post id, pomerium Romani appellarunt, et in
urbis incremento semper, quantum moenia processura
erant, tantum termini hi consecrati proferebantur.

XXXXV. Aucta civitate magnitudine urbis, formatis 1
omnibus domi et ad belli et ad pacis usus, ne semper
armis opes acquirerentur, consilio augere imperium con-
atus est, simul et aliquid addere urbi decus. iam tum erat 2
inclitum Dianae Ephesiae fanum. id communiter a civi-
tatis Asiae factum fama ferebat. eum consensum deos-
que consociatos laudare mire Servius inter proceres La-
tinorum, cum quibus publice privatimque hospitia amici-
tiasque de industria iunxerat. saepe iterando eadem
perpulit tandem, ut Romae fanum Dianae populi Latini
cum populo Romano facerent. ea erat confessio, caput 3
rerum Romam esse, de quo totiens armis certatum fuerat.

Id quamquam omissum iam ex omnium cura Latino-
rum ob rem totiens infeliciter temptatam armis videbatur,

uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio im-
 4 perii recuperandi. bos in Sabinis nata cuidam patri fami-
 liae dicitur miranda magnitudine ac specie. fixa per
 multas aetates cornua in vestibulo templi Dianae monu-
 5 mentum ei fuere miraculo. habita, ut erat, res prodigii
 loco est et cecinere vates, cuius civitatis eam civis Dianae
 immolassent, ibi fore imperium, idque carmen pervenerat
 6 ad antistitem fani Dianae, Sabinusque, ut prima apta dies
 sacrificio visa est, bovem, Romam actam, deducit ad fan-
 num Dianae et ante aram statuit. ibi antistes Romanus,
 cum cum magnitudo victimae celebrata fama movisset,
 memor responsi, Sabinum ita adloquitur: 'quidnam tu
 hospes pararas?' inquit 'inceste sacrificium Dianae facere?
 quin tu ante vivo perfunderis flumine? infima valle prae-
 7 fluit Tiberis.' religione tactus hospes, qui omnia, ut pro-
 digio responderet eventus, cuperet rite facta, extemplo
 descendit ad Tiberim; interea Romanus immolat Dianae
 bovem. id mire gratum regi atque civitati fuit.

1 XXXXVI. Servius quamquam iam usu haut dubium
 regnum possederat, tamen, quia interdum iactari voces a
 iuvene Tarquinio audiebat, se iniussu populi regnare, con-
 ciliata prius voluntate plebis agro capto ex hostibus viri-
 tim diviso ausus est ferre ad populum, vellent iuberentne
 se regnare, tantoque consensu, quanto haud quisquam
 2 alius ante, rex est declaratus. neque ea res Tarquinio
 spem adfectandi regni minuit, immo eo impensius, quia
 de agro plebis adversa patrum voluntate senserat agi,
 criminandi Servii apud patres crescendique in curia sibi
 occasionem datam ratus est, et ipse iuvenis ardentis animi
 3 et domi uxore Tullia inquietum animum stimulante. tulit
 enim et Romana regia sceleris tragici exemplum, ut tae-
 dio regum maturior veniret libertas ultimumque regnum
 esset, quod scelere partum foret.

4 Hic L. Tarquinius — Prisci Tarquini regis filius ne-
 posne fuerit, parum liquet, pluribus tamen auctoribus
 filium ediderim — fratrem habuerat Arruntem Tarquinium,
 5 mitis ingenii iuvenem. his duobus, ut ante dictum est,
 duae Tulliae, regis filiae, nupserant, et ipsae longe dis-
 pares moribus. forte ita incidit, ne duo violenta in-

genia matrimonio iungerentur, fortuna credo populi Romani, quo diuturnius Servi regnum esset constituique civitatis mores possent. angebatur ferox Tullia, nihil materiae 6 in viro neque ad cupiditatem neque ad audaciam esse, tota in alterum aversa Tarquinium cum mirari, eum virum dicere ac regio sanguine ortum, spernere sororem, quod, virum nacta, muliebri cessaret audacia. contrahit cele- 7 riter similitudo eos, ut fere fit malum malo aptissimum: sed initium turbandi omnia a femina ortum est. ea secretis viri alieni adsuefacta sermonibus, nullis verborum contumeliis parcere, de viro ad fratrem, de sorore ad virum, et se rectius viduam et illum caelibem futurum fuisse contendere quam cum impari iungi, ut elanguescendum aliena ignavia esset. si sibi eum, quo digna esset, dii de- 8 dissent virum, domi se prope diem visuram regnum fuisse, quod apud patrem videat. celeriter adulescentem suae temeritatis implet. Arruns Tarquinius et Tullia [maior 9 haud multo post morbo eodem obeunt; Lucius Tarquinius et Tullia] minor prope continuatis funeribus cum domos vacuas novo matrimonio fecissent, iunguntur nuptiis, magis non prohibente Servio quam adprobante.

XXXXVII. Tum vero in dies infestior Tulli senectus, 1 infestius coepit regnum esse. iam enim ab scelere ad aliud spectare mulier scelus, nec nocte nec interdium virum conquiescere pati, ne gratuita praeterita parricidia essent: non sibi defuisse, cui nupta diceretur nec cum quo tacita 2 serviret, defuisse, qui se regno dignum putaret, qui meminisset, se esse Prisci Tarquini filium, qui habere quam sperare regnum mallet. 'si tu is es, cui nuptam esse me 3 arbitror, et virum et regem appello, sin minus, eo nunc peius mutata res est, quod istic cum ignavia est scelus. quin accingeris? non tibi ab Corintho nec ab Tarquiniis, 4 ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est, di te penates patriique et patris imago et domus regia et in domo regale solium et nomen Tarquinium creat vocatque regem. aut si ad haec parum est animi, quid frustraris civitatem? 5 quid te ut regium iuvenem conspici sinis? facesse hinc Tarquinius aut Corinthum, devolvere retro ad stirpem, fratris similior quam patris.' his aliisque increpando iuve- 6

nem instigat nec conquiescere ipsa potest, si, cum Tanaquil, peregrina mulier, tantum moliri potuisset animo, ut duo continua regna viro ac deinceps genero dedisset, ipsa, regio semine orta, nullum momentum in dando adimendoque regno faceret.

7 His muliebribus instinctus furiis Tarquinius circumire et prensare minorum maxime gentium patres, admonere paterni beneficii ac pro eo gratiam repetere, adlicere donis iuvenes, cum de se ingentia pollicendo tum regis criminibus omnibus locis crescere; postremo, ut iam agendae rei tempus visum est, stipatus agmine armatorum in forum inrupit. inde omnibus percussis pavore, in regia sede pro curia sedens, patres in curiam per praecone[m] ad
8 regem Tarquinium citari iussit. convenere extemplo, alii iam ante ad hoc praeparati, alii metu, ne non venisse fraudi esset, novitate ac miraculo attoniti et iam de Servio actum rati.

10 Ibi Tarquinius maledicta ab stirpe ultima orsus, servum servaque natum, post mortem indignam parentis sui, non interregno, ut antea, inito, non comitiis habitis, non per suffragium populi, non auctoribus patribus, — muliebri
11 dono regnum occupasse. ita natum, ita creatum regem, fautorem infimi generis hominum, ex quo ipse sit, odio alienae honestatis ereptum primoribus agrum sordidissimo
12 cuique divisisse, omnia onera, quae communia quondam fuerint, inclinasse in primores civitatis, instituisse censum, ut insignis ad invidiam locupletiorum fortuna esset et parata, unde, ubi vellet, egentissimis largiretur.

1 XXXXVIII. Huic orationi Servius cum intervenisset trepido nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiae magna voce ‘quid hoc,’ inquit ‘Tarquini, rei est? qua tu audacia me vivo vocare ausus es patres aut in sede con-
2 sidere mea?’ cum ille ferociter ad haec: se patris sui tenere sedem, multo quam servum potio[m]rem filium regis regni heredem, satis illum diu per licentiam eludentem insultasse dominis, — clamor ab utriusque fautoribus oritur et concursus populi fiebat in curiam apparebatque, re-
3 gnaturum qui vicisset. tum Tarquinius, necessitate iam etiam ipsa cogente ultima audere, multo et actate et viribus

validior, medium arripit Servium elatumque e curia in inferiorem partem per gradus deiecit, inde ad eogendum senatum in curiam rediit. fit fuga regis apparitorum atque comitum; ipse prope exsanguis (cum semianimis regio comitatu domum se reciperet pervenissetque ad summum Cyprium vicum) ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem consecuti erant, interficitur. creditur, quia non abhorret a cetero scelere, admonitu Tulliae id factum. carpento certe, id quod satis constat, in forum invecta nec reverita coetum virorum, evocavit virum e curia regemque prima appellavit. a quo facessere iussa ex tanto tumultu cum se domum reciperet pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit, flectenti carpentum dextra in Orbium elivum, ut in collem Esquiliarium eveheretur, restitit pavidus atque inhibuit frenos is qui iumenta agebat iacentemque dominae Servium trucidatum ostendit. foedum inhumanumque inde traditur scelus monumento-que locus est: sceleratum vicum vocant, quo, amens agitantibus furiis sororis ac viri, Tullia per patris corpus carpentum egisse fertur partemque sanguinis ac eacdis paternae cruento vehiculo, contaminata ipsa respersaque, tulisse ad penates suos virique sui, quibus iratis malo regni principio similes prope diem exitus sequerentur.

Servius Tullius regnavit annos quattuor et quadraginta ita, ut bono etiam moderatoque succedenti regi difficilis aemulatio esset. ceterum id quoque ad gloriam accessit, quod cum illo simul iusta ac legitima regna occiderunt. id ipsum tam mite ac tam moderatum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo habuisse quidam auctores sunt, ni scelus intestinum liberandae patriae consilia agitantibus intervenisset.

XXXXVIII. Inde L. Tarquinius regnare coepit, cui Superbo cognomen facta indiderunt, quia socerum gener sepultura prohibuit, Romulum quoque insepultum perisse dictitans, primoresque patrum, quos Servi rebus favisse credebat, interfecit; conscius deinde male quaerendi regni ab se ipso adversus se exemplum capi posse, armatis corpus circumsaepsit: neque enim ad ius regni quicquam praeter vim habebat, ut qui neque populi iussu ne-

4 que auctoribus patribus regnaret. eo accedebat, ut in
 caritate civium nihil spei reponenti metu regnum tutan-
 dum esset. quem ut pluribus incenteret, cognitiones capi-
 5 talium rerum sine consiliis per se solus exercebat, perque
 eam causam occidere, in exilium agere, bonis multare
 poterat non suspectos modo aut invisos, sed unde nihil
 aliud quam praedam sperare posset.

6 Praecipue ita patrum numero inminuto statuit nullos
 in patres legere, quo contemptior paucitate ipsa ordo esset
 7 minusque per se nihil agi indignarentur. hic enim regum
 primus traditum a prioribus morem de omnibus senatum
 consulendi solvit, domesticis consiliis rem publicam ad-
 ministravit, bellum, pacem, foedera, societates per se ipse
 cum quibus voluit iniussu populi ac senatus fecit dire-
 mitque.

8 Latinorum sibi maxime gentem conciliabat, ut pere-
 grinis quoque opibus tutior inter cives esset, neque hospitia
 modo cum primoribus eorum, sed adfinitates quoque iun-
 9 gebat. Octavio Mamilio Tusculano — is longe princeps
 Latini nominis erat, si famae credimus, ab Vluxe deaque
 Circa oriundus —, ei Mamilio filiam nuptum dat perque
 eas nuptias multos sibi cognatos amicosque eius conciliat.

1 L. Iam magna Tarquini auctoritas inter Latinorum
 proceres erat, cum in diem certam ut ad lucum Ferentin-
 nae conveniant indicit; esse quae agere de rebus com-
 2 munitibus velit. conveniunt frequentes prima luce. ipse
 Tarquinius diem quidem servavit, sed paulo ante quam
 sol occideret venit. multa ibi toto die in concilio variis
 3 iactata sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Aricia
 ferociter in absentem Tarquinium erat invectus: haud mi-
 rum esse, Superbo ei inditum cognomen — iam enim ita
 clam quidem mussitantes, volgo tamen, eum appella-
 bant —; an quicquam superbius esse quam ludificari sic
 4 omne nomen Latinum? principibus longe a domo excitis,
 ipsum, qui concilium indixerit, non adesse. temptari pro-
 fecto patientiam, ut, si iugum acceperint, obnoxios premat.
 cui enim non apparere, adfectare eum imperium in Lati-
 5 nos? quod si sui bene crediderint cives aut si creditum
 illud, et non raptum parricidio sit, credere et Latinos,

quamquam ne sic quidem alienigenae, debere; sin suos eius pacniteat, quippe qui alii super alios trucidentur, 6 exulatum eant, amittant bona, quid spei melioris Latinis portendi? si se audiant, domum suam quemque inde abituros neque magis observaturos diem concilii quam ipse, qui indixerit, observet.

Hacc atque alia eodem pertinentia seditiosus facino- 7 rosusque homo iisque artibus opes domi nactus cum maxime dissereret, intervenit Tarquinius. is finis orationi fuit. aversi omnes ad Tarquinium salutandum, qui, si- 8 lentio facto, monitus a proxumis, ut purgaret se, quod id temporis venisset, disceptatorem ait se sumptum inter patrem et filium, cura reconciliandi eos in gratiam moratum esse et, quia ea res exemisset illum diem, postero die acturum, quae constitueret. ne id quidem ab Turno 9 tulisse tacitum ferunt; dixisse enim, nullam breviorum esse cognitionem quam inter patrem et filium paucisque transigi verbis posse: ni pareat patri, habiturum infortunium esse.

LI. Hacc Aricinus in regem Romanum increpans ex 1 concilio abiit. quam rem Tarquinius aliquanto quam videbatur aegrius ferens confestim Turno necem machinatur, ut eundem terrorem, quo civium animos domi oppresserat, Latinis iniceret. et quia pro imperio palam in- 2 terfici non poterat, oblato falso crimine insoantem oppressit. per adversae factionis quosdam Aricinos servum Turni auro corruptit, in deversorium eius vim magnam gladio- 3 rum inferri clam sineret. ea cum una nocte perfecta essent, Tarquinius paulo ante lucem accitis ad se principibus Latinorum quasi re nova perturbatus, moram suam hesternam, velut deorum quadam providentia inlatam, ut 4 saluti sibi atque illis fuisse. ab Turno dici sibi et primoribus populorum parari necem, ut Latinorum solus imperium teneat. adgressurum fuisse hesterno die in concilio, dilatam rem esse, quod auctor concilii afuerit, quem maxime peteret. inde illam absentis insectationem esse 5 natam, quod morando spem destituerit. non dubitare, si vera deferantur, quin prima luce, ubi ventum in concilium sit, instructus cum coniuratorum manu armatusque venturus sit. dici gladio- 6 rum ingentem esse numerum ad

- eum convectum. id vanum neene sit, extemplo sciri posse.
 7 rogare eos, ut inde secum ad Turnum veniant. suspectam
 fecit rem et ingenium Turni ferox et oratio hesterna et
 mora Tarquini, quod videbatur ob eam differri caedis
 potuisse. eunt inclinatis quidem ad credendum animis,
 tamen, nisi gladiis deprehensis, cetera vana existimaturi.
- 8 Ubi est eo ventum, Turnum, ex somno excitatum,
 circumsistunt custodes, comprehensisque servis, qui cari-
 tate domini vim parabant, cum gladii abditi ex omnibus
 locis deverticuli protraherentur, enimvero manifesta res
 visa iniectaeque Turno catenae, et confestim Latinorum
 9 concilium magno cum tumultu advocatur. ibi tam atrox
 invidia orta est gladiis in medio positis, ut indicta causa,
 novo genere leti deiectus ad caput aquae Ferentinae crate
 superne iniecta saxisque congestis mergeretur.
- 1 LII. Revocatis deinde ad concilium Latinis Tarqui-
 nius conlaudatisque, qui Turnum novantem res pro mani-
 festo parricidio merita poena adfecissent, ita verba fecit:
 2 posse quidem se vetusto iure agere, quod, cum omnes
 Latini ab Alba oriundi sint, in eo foedere teneantur, quo
 ab Tullo res omnis Albana cum coloniis suis in Romanum
 3 cesserit imperium; ceterum se utilitatis id magis omnium
 causa censere, ut renovetur id foedus secundaque potius
 fortuna populi Romani ut participes Latini fruantur, quam
 urbium excidia vastationesque agrorum, quas Anco prius,
 patre deinde suo regnante perpassi sint, semper aut ex-
 spectent aut patiantur.
- 4 Haut difficulter persuasum Latinis, quamquam in eo
 foedere superior Romana res erat. ceterum et capita no-
 minis Latini stare ac sentire cum rege videbant et Turnus
 sui cuique periculi, si adversatus esset, recens erat docu-
 5 mentum. ita renovatum foedus indietumque iunioribus
 Latinorum, ut ex foedere die certa ad lucum Ferentinae
 6 armati frequentes adessent. qui ubi ad edictum Romani
 regis ex omnibus populis convenere, ne ducem suum neve
 secretum imperium propriae signa haberent, miscuit
 manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex binis singulos
 faceret binosque ex singulis, ita geminatis manipulis cen-
 turiones inposuit.

LIII. Nec, ut iniustus in pace rex, ita dux belli prae- 1
 vus fuit, quin ea arte aequasset superiores reges, ni de-
 generatum in aliis huic quoque decori offecisset. is 2
 primus Volscis bellum in ducentos amplius post suam
 aetatem annos movit Suessamque Pometiam ex his vi
 cepit.

Ubi cum dividenda praeda quadraginta talenta ar- 3
 genti refecisset, concepit animo eam amplitudinem Iovis
 templi, quae digna deum hominumque rege, quae Romano
 imperio, quae ipsius etiam loci maiestate esset. captivam
 pecuniam in aedificationem eius templi seposuit.

Excepit deinde cum lentius spe bellum, quo Gabios 4
 propinquam urbem, nequiquam vi adortus, cum obsidendi
 quoque urbem spes pulso a moenibus adempta esset,
 postremo minime arte Romana, fraude ac dolo, adgressus
 est. nam cum, velut posito bello, fundamentis templi 5
 faciendis aliisque urbanis operibus intentum se esse si-
 mularet, Sextus filius eius, qui minimus ex tribus erat,
 transfugit ex composito Gabios. patris in se saevitiam in-
 tolerabilem conquerens: iam ab alienis in suos vertisse 6
 superbiam et liberorum quoque eum frequentiae taedere,
 ut quam in curia solitudinem fecerit, domi quoque faciat,
 ne quam stirpem, ne quem heredem regni relinquat. se 7
 quidem inter tela et gladios patris elapsam nihil usquam
 sibi tutum, nisi apud hostes L. Tarquini credidisse. nam
 ne errarent, manere iis bellum, quod positum simuletur,
 et per occasionem eum incautos invasurum. quod si apud 8
 eos supplicibus locus non sit, pererraturum se omne La-
 tium, Volscosque se inde et Aequos et Hernicos petitu-
 rum, donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus
 atque impiis suppliciis tegere liberos sciant. forsitan 9
 etiam ardoris aliquid ad bellum armaque se adversus su-
 perbissimum regem ac ferocissimum populum inven-
 turum.

Cum, si nihil morarentur, infensus ira porro inde 10
 abiturus videretur, benigne ab Gabinis excipitur. vetant
 mirari, si, qualis in cives, qualis in socios, talis ad ulti-
 mum in liberos esset. in se ipsum postremo saeviturum, 11
 si alia desint. sibi vero gratum adventum eius esse fu-

turumque credere brevi, ut, illo adiuvante, a portis Gabinis sub Romana moenia bellum transferatur.

- 1 LIII. Inde in consilia publica adhiberi. ubi cum de aliis
 rebus adsentire se veteribus Gabinis diceret, quibus cae
 notiores essent, ipse identidem belli auctor esse et in eo
 sibi praecipuam prudentiam adsumere, quod utriusque
 2 populi vires nosset sciretque, invisam profecto superbiam
 regiam civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuis-
 3 sent. ita cum sensim ad rebellandum primores Gabino-
 rum incitaret, ipse cum promptissimis iuvenum praedatum
 atque in expeditiones iret et dictis factisque omnibus ad
 fallendum instructis vana accresceret fides, dux ad ulti-
 4 mum belli legitur. ibi cum inscia multitudine, quid age-
 retur, proelia parva inter Romanos Gabiosque fierent, qui-
 bus plerumque Gabina res superior esset, tum certatim
 summi infimique Gabinorum Sex. Tarquinius dono deum
 5 sibi missum ducem credere. apud milites vero obeundo
 pericula ac labores pariter, praedam munifice largiendo,
 tanta caritate esse, ut non pater Tarquinius potentior Ro-
 mae quam filius Gabius esset.
- 6 Itaque postquam satis virium collectum ad omnes co-
 natus videbat, tum ex suis unum sciscitatum Romanum ad
 patrem mittit, quidnam se facere vellet, quandoquidem,
 ut omnia unus praec[aliis] Gabius posset, ei dii dedissent.
 7 huic nuntio, quia, credo, dubiae fidei videbatur, nihil
 voce responsum est. rex velut deliberabundus in hortum
 aedium transit sequenti nuntio filii; ibi inambulans tacitus
 8 summa papaverum capita dicitur baculo decussisse. inter-
 rogando expectandoque responsum nuntius fessus, ut re
 imperfecta, redit Gabius, quae dixerit ipse quaeque vide-
 rit, refert: seu ira seu odio seu superbia insita ingenio
 9 nullam eum vocem emisisse. Sexto ubi, quid vellet pa-
 rens quidve praeciperet tacitis ambagibus, patuit, primores
 civitatis criminando alios apud populum, alios sua ipsos
 invidia oportunos interemit. multi palam, quidam, in
 quibus minus speciosa criminatio erat futura, clam inter-
 10 fecti. patuit quibusdam volentibus fuga aut in exilium
 acti sunt absentiumque bona iuxta atque interemptorum
 divisui fuere. largitiones inde praedaeque, et dulcedine

privati commodi sensus malorum publicorum adimi, donec orba consilio auxilioque Gabina res regi Romano sine ulla demicatione in manum traditur.

LV. Gabiis receptis Tarquinius pacem cum Aeque-¹rum gente fecit, foedus cum Tuscis renovavit, inde ad negotia urbana animum convertit. quorum erat primum, ut Iovis templum in monte Tarpeio monumentum regni sui nominisque relinqueret: Tarquinius reges ambos, patrem vovisse, filium perfecisse. et ut libera a ceteris re-²ligionibus area esset tota Iovis templique eius, quod inaedificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit, quae aliquot ibi a T. Tatio rege primum in ipso discrimine ad-³versus Romulum pugnae vota, consecrata inaugurataque postea fuerant. inter principia condendi huius operis mo-³visse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur deos; nam cum omnium sacellorum exaugurationes admitterent aves, in Termini fano non addixere. idque omen⁴ auguriumque ita acceptum est, non motam Termini sedem unumque cum deorum non evocatum sacratis sibi finibus firma stabiliaque cuncta portendere. hoc perpetuitatis au-⁵spicio accepto, secutum aliud magnitudinem imperii portendens prodigium est: caput humanum integra facie aperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse, quae⁶ visa species haut per ambages arcem eam imperii caputque rerum fore portendebat, idque ita cecinere vates quique in urbe erant quosque ad eam rem consultandam ex Etruria acciverant. augebatur ad inpensas regis animus. itaque Pometinae manubiae, quae perducendo ad culmen⁷ operi destinatae erant, vix in fundamenta suppeditavere. eo magis Fabio, praeterquam quod antiquior est, credi-⁸derim, quadraginta ea sola talenta fuisse, quam Pisoni, qui quadraginta milia pondo argenti seposita in eam rem⁹ scribit, summam pecuniae neque ex unius tum urbis praeda sperandam et nullius, ne horum quidem magnificentiae operum fundamenta non exsuperaturam.

LVI. Intentus perficiendo templo, fabris undique ex¹ Etruria accitis, non pecunia solum ad id publica est usus, sed operis etiam ex plebe. qui cum haut parvus et ipse militiae adderetur labor, minus tamen plebs gravabatur,

2 se templa deum exaedificare manibus suis, quam postquam et ad alia, ut specie minora, sic laboris aliquanto maioris, traducebantur opera, foros in circo faciendos cloacamque maximam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terram agendam, quibus duobus operibus vix nova haec magnificentia quicquam adaequare
3 potuit. his laboribus exercita plebe, quia et urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse, et colonis mittendis occupari latius imperii fines volebat, Signiam Circeiosque colonos misit, praesidia urbi futura terra marique.

4 Haec agenti portentum terribile visum: anguis ex columna lignea elapsus cum terrorem fugamque in regia fecisset, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus
5 quam anxiiis implevit curis. itaque cum ad publica prodigia Etrusci tantum vates adhiberentur, hoc velut domestico exterritus visu Delphos ad maxime inclitum in terris
6 oraculum mittere statuit. neque responsa sortium ulli alii committere ausus, duos filios per ignotas ea tempestate
7 terras, ignotiora maria, in Graeciam misit. Titus et Aruns profecti.

Comes iis additus L. Iunius Brutus, Tarquinia, sorore regis, natus, iuvenis longe alius ingenio, quam cuius simulationem induerat. is cum primores civitatis, in quibus fratrem suum ab avunculo interfectum audisset, neque in animo suo quicquam regi timendum neque in fortuna concupiscendum relinquere statuit contemptuque tutus esse,
8 ubi in iure parum praesidii esset. ergo ex industria factus ad imitationem stultitiae cum se suaque praedae esse regi sineret, Bruti quoque haut abnuit cognomen, ut sub eius obtentu cognominis liberator ille populi Romani animus
9 latens opperiretur tempora sua. is tum ab Tarquiniis ductus Delphos, ludibrium verius quam comes, aureum baculum inclusum corneo cavato ad id baculo tulisse donum Apollini dicitur, per ambages effigiem ingenii sui.

10 Quo postquam ventum est, perfectis patris mandatis, cupido incessit animos iuvenum sciscitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. ex infimo specu vocem redditam ferunt: 'imperium summum Romae habe-

bit, qui vestrum primus, o iuvenes, osculum matri tulerit.' Tarquinius Sextus, qui Romae relictus fuerat, ut ignarus 11 responsi expersque imperii esset, rem summa ope taceri iubent, ipsi inter se, uter prior, cum Romam redisset, matri osculum daret, sorti permittunt. Brutus alio ratus 12 spectare Pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit, scilicet quod ea communis mater omnium mortalium esset. reditum inde Romam, ubi ad- 13 versus Rutulos bellum summa vi parabatur.

LVII. Ardeam Rutuli habebant, gens; ut in ea re- 1 gione atque in ea aetate, divitiis praepollens. eaque ipsa causa belli fuit, quod rex Romanus cum ipse ditari exhaustus magnificentia publicorum operum, tum praeda delenire popularium animos studebat, praeter aliam super- 2 biam regno infestos etiam, quod se in fabrorum ministerio ac servili tam diu habitos opere ab rege indignabantur. temptata res est, si primo impetu capi Ardea posset. ubi id 3 parum processit, obsidione munitionibusque coepti premi hostes. in stavis, ut fit longo magis quam acri bello, 4 satis liberi commeatus erant, primoribus tamen magis quam militibus; regii quidem iuvenes interdum otium 5 convivii comisationibusque inter se terebant.

Forte potantibus his apud Sex. Tarquinius, ubi et 6 Collatinus cenabat Tarquinius, Egerii filius, incidit de uxoribus mentio; suam quisque laudare miris modis. inde 7 certamine accenso Collatinus negat verbis opus esse, paucis id quidem horis posse sciri, quantum ceteris praestet Lucretia sua. 'quin, si vigor iuventae inest, conscendimus equos invisimusque praesentes nostrarum ingenia? id cuique spectatissimum sit, quod necopinato viri adventu occurrerit oculis.' incaluerant vino. 'age sane!' omnes.

Citatis equis avolant Romam. quo cum primis se 8 intendentibus tenebris pervenissent, pergunt inde Collatiam, ubi Lucretiam hautquaquam ut regias murus, quas 9 in convivio luxuque cum aequalibus viderant tempus terentes, sed nocte sera deditam lanae inter lucubrantes ancillas in medio aedium sedentem inveniunt. muliebris 10 certaminis laus penes Lucretiam fuit; adveniens vir Tar-

quiniique excepti benigne, victor maritus comiter invitat
regios iuvenes. ibi Sex. Tarquinius mala libido Lucre-
tiae per vim stuprandae capit; cum forma tum spectata
11 castitas incitat. et tum quidem ab nocturno iuvenali ludo
in castra redeunt.

1 LVIII. Paucis interiectis diebus Sex. Tarquinius in-
2 scio Collatino cum comite uno Collatiam venit. ubi
exceptus benigne ab ignaris consilii cum post cenam in
hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, post-
quam satis tuta circa sopitque omnes videbantur, stricto
gladio ad dormientem Lucretiam venit, sinistraque manu
mulieris pectore oppresso ‘tace Lucretia,’ inquit ‘Sex.
Tarquinius sum; ferrum in manu est, moriere, si emiseris
3 vocem.’ cum pavida ex somno mulier nullam opem, prope
mortem imminentem videret, tum Tarquinius fateri amo-
rem, orare, miscere precibus minas, versare in omnes
4 partes muliebrem animum. ubi obstinatam videbat et ne
mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus:
cum mortua iugulatum servum nudum positurum ait, ut
5 in sordido adulterio necata dicatur. quo terrore cum vi-
cisset obstinatam pudicitiam (velut victrix) libido profectus-
que inde Tarquinius ferox expugnato decore muliebri esset,
Lucretia maesta tanto malo nuntium Romam eundem ad
patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fide-
libus amicis veniant: ita facto maturatoque opus esse, rem
atrocem incidisse.

6 Spurius Lucretius cum P. Valerio, Volesi filio, Colla-
tinus cum L. Iunio Bruto venit, cum quo forte Romam
rediens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam
7 sedentem maestam in eubiculo inveniunt; adventu suo-
rum lacrimae abortae, quaerentique viro ‘satin salve?’
‘minime.’ inquit ‘quid enim salvi est mulieri amissa
pudicitia? vestigia viri alieni, Collatine, in lecto sunt
tuo. ceterum corpus est tantum violatum, animus in-
sons: mors testis erit. sed date dextras fidemque, haud
8 impune adultero fore. Sex. est Tarquinius, qui, hostis
pro hospite, priore nocte vi armatus mihi sibi que, si
9 vos viri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium.’ dant
ordine omnes fidem, consolantur aegram animi aver-

tendo noxam ab coacta in auctorem delicti: mentem peccare, non corpus, et, unde consilium afuerit, culpam abesse. 'vos' inquit 'videritis, quid illi debeatur; ego me 10 etsi peccato absolvo, supplicio non libero nec ulla deinde impudica Lucretiae exemplo vivet.' cultrum, quem sub 11 veste abditum habebat, eum in corde defigit prolapsaque 12 in vulnus moribunda cecidit. conclamat vir paterque.

LVIII. Brutus illis luctu occupatis cultrum ex vol- 1 nere Lucretiae extractum manantem cruore prae se tenens 'per hunc' inquit 'castissimum ante regiam iniuriam sanguinem iuro vosque, dii, testes facio, me L. Tarquinius Superbum cum scelerata coniuge et omni liberorum stirpe ferro, igni, quacumque dehinc vi possim, exacturum, nec illos nec alium quemquam regnare Romae passurum.' cul- 2 trum deinde Collatinc tradit, inde Lucretio ac Valerio, stupentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. ut praeceptum erat, iurant totique ab luctu versi in iram Brutum, iam inde ad expugnandum regnum vocantem, secuntur ducem. elatum domo Lucretiae corpus in 3 forum deferunt concientque miraculo, ut fit, rei novae atque indignitate homines. pro se quisque scelus regium ac vim queruntur, movet cum patris maestitia tum Brutus 4 castigator lacrimarum atque inertium querellarum auctorque, quod viros, quod Romanos deceret, arma capiendi adversus hostilia ausos. ferocissimus quisque iuvenum 5 cum armis voluntarius adest, sequitur et cetera iuventus. inde pari praesidio relicto Collatiae ad portas custodibusque datis, ne quis eum motum regibus nuntiaret, ceteri armati, duce Bruto, Romam profecti. ubi eo ventum est, 6 quacumque incedit armata multitudo, pavorem ac tumultum facit. rursus ubi anteire primores civitatis vident, quidquid sit, haud temere esse rentur. nec minorem mo- 7 tum animorum Romae tam atrox res facit, quam Collatiae fecerat. ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur. quo simul ventum est, praeco ad tribunum Celerum, in quo tum magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. ibi 8 oratio habita nequaquam eius pectoris ingenique, quod simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac libidine Sex. Tarquinius, de stupro infando Lucretiae et miserabili caecde, de

orbitate Tricipitini, cui morte filiae causa mortis indignior
 9 ac miserabilior esset. addita superbia ipsius regis miseriaeque et labores plebis in fossas cloacasque exhauriendas demersae: Romanos homines, victores omnium circa
 10 populorum, opifices ac lapicidas pro bellatoribus factos. indigna Servi Tulli regis memorata caedis et invecta corpore patris nefando vehiculo filia, invocatique ultores parentum dii. his atrocioribusque credo aliis, quae praesens
 11 rerum indignitas haudquaquam relatu scriptoribus facilia subicit, memoratis incensam multitudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret exulesque esse iuberet L. Tarquinius cum coniuge ac liberis. ipse iunioribus, qui ultro nomina dabant, lectis armatisque ad concitandum inde
 12 adversus regem exercitum Ardeam in castra est profectus; imperium in urbe Lucretio, praefecto urbis iam ante ab
 13 rege instituto, relinquit. inter hunc tumultum Tullia domo profugit exsecrantibus quaecumque incedebat invocantibusque parentum furias viris mulieribusque.

1 LX. Harum rerum nuntiis in castra perlatis, cum re nova trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit viam Brutus — senserat enim adventum —, ne obvius fieret; eodemque fere tempore diversis itineribus
 2 Brutus Ardeam, Tarquinius Romam venerunt. Tarquinio clausae portae exiliumque indictum, liberatorem urbis laeta castra acceperere, exactique inde liberi regis: duo patrem secuti sunt, qui exulatum Caere in Etruscos ierunt; Sextus Tarquinius Gabios, tamquam in suum regnum, profectus, ab ultoribus veterum simultatum, quas sibi ipse caedibus rapinisque concierat, est interfectus.

3 L. Tarquinius Superbus regnavit annos quinque et viginti. regnatum Romae ab condita urbe ad liberatam
 4 annos ducentos quadraginta quattuor. duo consules inde comitiis centuriatis a praefecto urbis ex commentariis Servi Tulli creati sunt, L. Iunius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

[PERIOCHA LIBRI II.]

[Brutus iure iurando populum astrinxit neminem Romae regnare passurum. Tarquinius collegam suum propter adfinitatem Tarquiniorum suspectum coegit consulatu se abdicare et civitate cedere. bona regum diripi iussit, agrum Marti consecravit, qui campus Martius nominatus est. adulescentes nobiles, in quibus suos quoque et fratris filios, quia coniuraverant de recipiendis regibus, securi percussit. servo indici, cui Vindicio nomen fuit, libertatem dedit; ex cuius nomine vindicta appellata. eum adversus reges, qui contractis Veientum et Tarquiniensium copiis bellum intulerant, exercitum duxisset, in acie cum Arrunte filio Superbi commortuus est, eumque matronae anno luxerunt. L. Valerius consul legem de provocatione ad populum tulit. Capitolium dedicatum est. Porsenna Clusinorum rex bello pro Tarquiniis suscepto cum ad Ianiculum venisset, ne Tiberim transiret virtute Coelitis Horati prohibitus est, qui, dum alii pontem sublicium rescindunt, solus Etruscos sustinuit, et ponte rupto armatus in flumen se misit et ad suos transnavit. accessit alterum virtutis exemplum a Mucio, qui cum ad feriendum Porsennam castra hostium intrasset, occiso scriba, quem regem esse existimaverat, comprehensus impositam manum altaribus, in quibus sacrificatum erat, exuri passus est dixitque, tales trecentos esse. quorum admiratione coactus Porsenna pacis condiciones ferre bellum omisit acceptis obsidibus. ex quibus virgo una Cloelia deceptis custodibus per Tiberim ad suos transnavit et, cum reddita esset, a Porsenna honorifice remissa equestri statua donata est. adversus Tarquinium Superbum cum Latinorum exercitu bellum inferentem Aulus Postumius dictator prospere pugnavit. Ap. Claudius ex Sabinis Romam transfugit: ob hoc Claudia tribus adiecta est. numerus tribuum ampliatus est, ut essent viginti una. plebs cum propter nexos ob aes alienum in sacrum montem secessisset, consilio Meneni Agrippae a seditione revocata est. idem Agrippa cum decessisset, propter paupertatem publico impendio elatus est. tribuni plebis quinque creati sunt. oppidum Vulscorum Ccrioli captum est virtute et opera Cn. Marci, qui ob hoc Coriolanus vocatus est. T. Latinius, vir de plebe, cum in visu admonitus, ut de quibusdam religionibus ad senatum perferret, id neglexisset, amisso filio debilis factus postquam delatus ad senatum lectica eadem illa indicaverat, usu pedum recepto domum reversus est. eum Cn. Mareius Coriolanus, qui in exilium erat pulsus, dux Vulscorum factus exercitum hostium urbi admovisset, et missi ad eum primum legati, postea sacerdotes frustra deprecati essent, ne bellum patriae inferret, Veturia mater et Volumnia uxor impetraverunt ab eo, ut recederet. lex agraria primum lata est. Spurius Cassius consularis regni crimine damnatus est necatusque. Opillia virgo Vestalis ob incestum viva defossa est. cum vicini Veientes

incommodi magis quam graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendi * depoposcit misitque in id trecentos sex armatos, qui ad Cremeram praeter unum ab hostibus caesi sunt. Appius Claudius consul, cum adversus Vulseos contumacia exercitus male pugnatum esset, decimum quemque militum fuste percussit. res praeterea adversus Vulseos et Hernicos et Veientes, et seditiones inter patres plebemque continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER II.

1 I. Liberi iam hinc populi Romani res pace belloque
gestas, annuos magistratus imperiaque legum potentiora
2 quam hominum peragam. quae libertas ut lactior esset,
proximi regis superbia fecerat. nam priores ita regnarunt,
ut haut inmerito omnes deinceps conditores partium certe
3 urbis, quas novas ipsi sedes ab se auctae multitudinis ad-
diderunt, numerentur. neque ambigitur, quin Brutus idem,
qui tantum gloriae Superbo exacto rege meruit, pessimo
publico id facturum fuerit, si libertatis immaturae cupidine
4 priorum regum alicui regnum extorsisset. quid enim futu-
rum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs, transfuga
ex suis populis, sub tutela inviolati templi aut libertatem
aut certe impunitatem adepta, soluta regio metu, agitari
5 coepta esset tribuniciis procellis et in aliena urbe cum pa-
tribus serere certamina, priusquam pignera coniugum ac
liberorum caritasque ipsius soli, cui longo tempore ad-
6 suescitur, animos eorum consociasset? dissipatae res non-
dum adultae discordia forent, quas fovit tranquilla mode-
ratio imperii eoque nutriendo perduxit, ut bonam frugem
libertatis maturis iam viribus ferre posset.

7 Libertatis autem originem inde magis, quia annum
imperium consulare factum est, quam quod deminutum
8 quicquam sit ex regia potestate, numeres. omnia iura, om-
nia insignia primi consules tenere: id modo cautum est,
ne, si ambo fascées haberent, duplicatus terror videretur.
Brutus prior concedente collega fascées habuit, qui non
acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde custos fuit.

omnium primum avidum novae libertatis populum, ne post- 9
 modum flecti precibus aut donis regiis posset, iure iurando
 adegit, neminem Romae passuros regnare; deinde, quo plus 10
 virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, caedibus
 regis deminutum patrum numerum primoribus equestri
 gradus lectis ad trecentorum summam explevit. traditum- 11
 que inde fertur, ut in senatum vocarentur qui patres qui-
 que conscripti essent; conscriptos videlicet novum [in] sena-
 tum appellabant lectos. id mirum quantum profuit ad con-
 cordiam civitatis iungendosque patribus plebis animos.

II. Rerum deinde divinarum habita cura; et quia quae- 1
 dam publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne ubiubi
 regum desiderium esset, regem sacrificulum erant. id sa- 2
 cerdotium pontifici subiecere, ne additus nomini honos ali-
 quid libertati, cuius tunc prima erat cura, officeret. ac
 nescio, an nimis undique eam minimisque rebus muniendo
 modum excesserint. consulis enim alterius, cum nihil aliud 3
 offenderit, nomen invisum civitati fuit: nimium Tarquinius
 regno adsuesse. initium a Prisco factum. regnasse dein
 Ser. Tullium. ne intervallo quidem facto oblitum, tamquam
 alieni, regni Superbum Tarquinium velut hereditatem gen-
 tis scelere ac vi repetisse; pulso Superbo penes Collatinum
 imperium esse. nescire Tarquinius privatos vivere. non
 placere nomen, periculosum libertati esse.

Hinc primo sensim temptantium animos sermo per to- 4
 tam civitatem est datus, sollicitamque suspicione plebem
 Brutus ad contionem vocat. ibi omnium primum ius iu- 5
 randum populi recitat, neminem regnare passuros nec esse
 Romae, unde periculum libertati foret. id summa ope tuen-
 dum esse neque ullam rem, quae eo pertineat, contemnen-
 dam. invitum se dicere hominis causa nec dicturum fuisse,
 ni caritas rei publicae vinceret. non credere populum Ro- 6
 manum, solidam libertatem reciperatam esse. regium ge-
 nus, regium nomen non solum in civitate, sed etiam in
 imperio esse; id officere, id obstare libertati. ‘hunc tu’ 7
 inquit ‘tua voluntate, L. Tarquini, remove metum. memi-
 nimus, fatemur, eiecisti reges; absolve beneficium tuum,
 aufer hinc regium nomen. res tuas tibi non solum red-
 dent cives tui auctore me, sed, si quid deest, munifice

augebunt. amicus abi, exonera civitatem vano forsitan metu. ita persuasum est animis, cum gente Tarquinia regnum hinc abiturum.'

8 Consuli primo tam novae rei ac subitae admiratio
 9 incluserat vocem. dicere deinde incipientem primores ci-
 10 vitatatis circumstant, eadem multis precibus orant. et ce-
 teri quidem movebant minus: postquam Spurius Lucretius,
 maior aetate ac dignitate, socer praeterea ipsius,
 11 agere varie rogando alternis suadendoque coepit, ut vinci
 se consensu civitatis pateretur, timens consul, ne post-
 modum privato sibi eadem illa cum bonorum amissione
 additaque alia insuper ignominia acciderent, abdicavit se
 consulatu, rebusque suis omnibus Lavinium translatis
 civitate cessit. Brutus ex senatus consulto ad populum
 tulit, ut omnes Tarquiniae gentis exules essent, collegam
 sibi comitiis centuriatis creavit P. Valerium, quo adiutore
 reges eiecerat.

1 III. Cum haud cuiquam in dubio esset, bellum ab
 Tarquiniis imminere. id quidem spe omnium serius fuit.
 ceterum, id quod non timebant, per dolum ac proditorem
 prope libertas amissa est.

2 Erant in Romana iuventute adolescentes aliquot nec
 ii tenui loco orti. quorum in regno libido solutior fuerat,
 aequales sodalesque adolescentium Tarquiniorum, adsueti
 3 more regio vivere. eam tum, aequato iure omnium, li-
 centiam quaerentes, libertatem aliorum in suam vertisse
 servitutum, inter se conquerebantur: regem hominem esse,
 a quo inpetres, ubi ius, ubi iniuria opus sit, esse gratiae
 locum, esse beneficio, et irasci et ignoscere posse, inter
 4 amicum atque inimicum discrimen nosse; leges rem sur-
 dam, inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi-
 quam potenti, nihil laxamenti nec veniae habere, si mo-
 dum excesseris; periculosum esse in tot humanis errori-
 bus sola innocentia vivere.

5 Ita iam sua sponte aegris animis legati ab regibus
 superveniunt, sine mentione redditus bona tantum repeten-
 tes. eorum verba postquam in senatu audita sunt, per
 aliquot dies ea consultatio tenuit, ne non reddita belli
 6 causa, reddita belli materia et adiumentum essent. in-

terim legati alia moliri, aperte bona repetentes, clam recuperandi regni consilia struere; et tamquam ad id, quod agi videbatur, ambientes, nobilium adolescentium animos pertemptant: a quibus placide oratio accepta est, iis literas ab Tarquiniis reddunt et de accipiendis clam nocte in urbem regibus conlocuntur.

III. Vitelliis Aquiliisque fratribus primo commissa res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat iamque ex eo matrimonio adulescentes erant liberi, Titus Tiberiusque. eos quoque in societatem consilii avunculi adsumunt. praeterea aliquot nobiles adulescentes conscii adsumpti, quorum vetustate memoria abiit.

Interim cum in senatu vicisset sententia, quae censebat reddenda bona, eamque ipsam causam morae in urbe haberent legati, quod spatium ad vehicula comparanda a consulibus sumpsissent, quibus regum asportarent res, omne id tempus cum coniuratis consultando absumunt evincuntque instando, ut litterae sibi ad Tarquinius darentur: nam aliter qui credituros eos, non vana ab legatis super rebus tantis adferri?

Datas litterae, ut pignus fidei essent, manifestum facinus fecerunt. nam cum pridie quam legati ad Tarquinius proficiscerentur, et cenatum forte apud Vitellios esset coniuratique ibi, remotis arbitris, multa inter se de novo, ut fit, consilio egissent, sermonem eorum ex servis unus excepit, qui iam antea id senserat agi, sed eam occasionem, ut litterae legatis darentur, quae deprehensae rem coarguere possent, exspectabat. postquam datas sensit, rem ad consules detulit. consules ad deprehendendos legatos coniuratosque profecti domo, sine tumultu rem omnem oppressere, litterarum in primis habita cura, ne interciderent. proditoribus extemplo in vincla coniectis de legatis paululum addubitatum est, et quamquam visi sunt commisisse, ut hostium loco essent, ius tamen gentium valuit.

V. De bonis regis, quae reddi ante censuerant, res integra refertur ad patres. ibi victi ira vetuere reddi, vetuere in publicum religii; diripienda plebi sunt data, ut contacta regia praeda spem in perpetuum cum iis pacis

amitteret. ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit, consecratus Marti Martius deinde campus fuit.

3 Forte ibi tum seges farris dicitur fuisse matura messi. quem campi fructum quia religiosum erat consumere, delectam cum stramento segetem magna vis hominum simul inmissa corribus fudere in Tiberim tenui fluentem aqua, ut mediis caloribus solet. ita in vadis haesitantis frumenti
4 acervos sedisse inlitos limo, insulam inde paulatim et aliis, quae fert temere flumen, eodem invecis factam. postea credo additas moles manuque adiutum, ut tam eminens area firmaque templis quoque ac porticibus sustinendis esset.

5 Direptis bonis regum damnati proditores sumptumque supplicium, conspectus eo, quod poenae capiendae ministerium patri de liberis consulatus inposuit et, qui spectator erat amovendus, cum ipsum fortuna exactorem
6 supplicii dedit. stabant deligati ad palum nobilissimi iuvenes; sed a ceteris, velut ab ignotis capitibus, consulis liberi omnium in se averterant oculos miserebatque non poenae magis homines quam sceleris, quo poenam meriti
7 essent: illos eo potissimum anno patriam liberatam, patrem liberatorem, consulatum ortum ex domo Iunia, patres, plebem, quidquid deorum hominumque Romanorum esset, induxisse in animum, ut superbo quondam regi,
8 tum infesto exuli proderent. consules in sedem processere suam, missique lictores ad sumendum supplicium. nudatos virgis caedunt securique feriunt, cum inter omne tempus pater vultusque et os eius spectaculo esset, eminente animo patrio inter publicae poenae ministerium.

9 Secundum poenam nocentium, ut in utramque partem arcendis sceleribus exemplum nobile esset, praemium iudici pecunia ex aerario libertas et civitas data. ille primum dicitur vindicta liberatus. quidam vindictae quoque
10 nomen tractum ab illo putant, Vindicio ipsi nomen fuisse. post illum observatum, ut qui ita liberati essent, in civitatem accepti viderentur.

1 VI. His sicut acta erant nuntiatis, incensus Tarquinius non dolore solum tantae ad irritum cadentis spei, sed etiam odio iraque, postquam dolo viam obsaeptam

vidit, bellum aperte moliendum ratus, circumire supplex Etruriae urbes, orare maxime Veientes Tarquiniensesque, 2 ne se ortum, eiusdem sanguinis, extorrem, egentem ex tanto modo regno cum liberis adolescentibus ante oculos suos perire sinerent. alios peregre in regnum Romam accitos, se regem, augmentem bello Romanum imperium, a proximis scelerata coniuratione pulsum. eos inter se, quia 3 nemo unus satis dignus regno visus sit, partes regni rapuisse, bona sua diripienda populo dedisse, ne quis expers sceleris esset. patriam se regnumque suum repetere et persequi ingratos cives velle; ferrent opem, adiuverent, suas quoque veteres iniurias ultum irent, totiens caesas legiones, agrum ademptum. haec moverunt Veientes ac 4 pro se quisque, Romano saltem duce, ignominias demendas belloque amissa repetenda minaciter fremunt. Tarquinienses nomen ac cognatio movet; pulchrum videbatur suos Romae regnare. ita duo duarum civitatum exerci- 5 tus ad repetendum regnum belloque persequendos Romanos secuti Tarquinium.

Postquam in agrum Romanum ventum est, obviam hosti consules eunt: Valerius quadrato agmine peditem 6 ducit; Brutus ad explorandum cum equitatu antecessit. eodem modo primus eques hostium agminis fuit, praecerat Arruns Tarquinius, filius regis; rex ipse cum legionibus sequebatur. Arruns ubi ex lictoribus procul consulem 7 esse, deinde iam propius ac certius facie quoque Brutum cognovit, inflammatus ira 'ille est vir,' inquit 'qui nos extorres expulit patria. ipse en ille nostris decoratus insignibus magnifice incedit. di regum ultores adeste.' con- 8 citat calcaribus equum atque in ipsum infestus consulem dirigit. sensit in se iri Brutus. decorum erat tum ipsis capessere pugnam ducibus, avide itaque se certamini offert, adeoque infestis animis concurrerunt, neuter, dum 9 hostem vulneraret, sui protegendi corporis memor, ut contrario ictu propter parmam uterque transfixus, duabus haerentes hastis moribundi ex equis lapsi sint. simul et cetera equestris pugna coepit, neque ita multo post et pe- 10 dites superveniunt. ibi varia victoria et velut aequo Marte pugnatum est; dextra utrimque cornua vicere, laeva

11 superata. Veientes, vinci ab Romano milite adsueti, fusi fugatique, Tarquiniensis novus hostis non stetit solum, sed etiam ab sua parte Romanum pepulit.

1 VII. Ita cum pugnatum esset, tantus terror Tarquinius atque Etruscos incessit, ut, ommissa irrita re, nocte ambo exercitus, Veiens Tarquiniensisque, suas quisque
2 abirent domos. adiciunt miracula huic pugnae: silentio proximae noctis ex silva Arsia ingentem editam vocem — Silvani vocem eam creditam —, haec dicta: uno plus
3 Tuscorum cecidisse in acie, vincere bello Romanum. ita certe inde abiire Romani ut victores, Etrusci pro victis. nam postquam inluxit nec quisquam hostium in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit triumphansque inde
4 Romam rediit. collegae funus quanto tum potuit apparatu fecit, sed multo maius morti decus publica fuit maestitia, eo ante omnia insignis, quia matronae annum ut parentem eum luxerunt, quod tam acer ultor violatae pudicitiae fuisset.

5 Consuli deinde, qui superfuerat, ut sunt mutabiles vulgi animi, ex favore non invidia modo, sed suspicio
6 etiam cum atroci crimine orta. regnum cum adfectare fama ferebat, quia nec collegam subrogaverat in locum Bruti et aedificabat in summa Velia: alto atque munito
7 loco arcem inexpugnabilem fieri (fore). haec dicta vulgo creditaque cum indignitate angerent consulis animum, vocato ad concilium populo, summissis fascibus in contionem descendit. gratum id multitudini spectaculum fuit, submissa sibi esse imperii insignia confessionemque factam, populi quam consulis maiestatem vimque maiorem esse.
8 ibi audire iussis consul laudare fortunam collegae, quod liberata patria in summo honore pro re publica dimicans, matura gloria necdum se vertente in invidiam, mortem occubisset. se superstitem gloriae suae ad crimen atque invidiam superesse, ex liberatore patriae ad Aquilios se
9 Vitelliosque recidisse. ‘numquamne ergo’ inquit ‘ulla adeo a vobis spectata virtus erit, ut suspitione violari nequeat? ego me, illum acerrimum regum hostem,
10 ipsum cupiditatis regni crimen subiturum timerem? ego si in ipsa arce Capitolioque habitarem, metui me crederem

posse a civibus meis? tam levi momento mea apud vos fama pendet? adeone est fundata leviter fides, ut, ubi sim, quam qui sim, magis referat? non obstabunt Publi^oValerⁱ aedes libertati vestrae, Quirites, tuta erit vobis Velia: deferam non in planum modo aedes, sed colli etiam subiciam, ut vos supra suspectum me civem habitetis. in Velia aedificent, quibus melius quam P. Valerio creditur libertas.' delata confestim materia omnis infra Veliam et, ubi nunc Vicae Potae est, domus in infimo clivo aedificata.

VIII. Latae deinde leges, non solum quae regni suspicionem consulem absolverent, sed quae adeo in contrarium verterent, ut popularem etiam facerent. inde cognomen factum Publicolae est. ante omnes de provocatione adversus magistratus ad populum sacrandoque cum bonis capite eius, qui regni occupandi consilia inisset, gratae in vulgus leges fuere. quas cum solus pertulisset, ut sua unius in his gratia esset, tum deinde comitia collegae subrogando habuit. creatus Sp. Lucretius consul, qui magno natu, non sufficientibus iam viribus ad consularia munera obeunda, intra paucos dies moritur.

Suffectus in Lucreti locum M. Horatius Pulvillus. apud quosdam veteres auctores non invenio Lucretium consulem, Bruto statim Horatium suggerunt; credo, quia nulla gesta res insignem fecerit consulatum, memoria intercidissee.

Nondum dedicata erat in Capitolio Iovis aedes, Valerius Horatiusque consules sortiti, uter dedicaret; Horatio sorte evenit, Publicola ad Veientium bellum profectus. aegrius, quam dignum erat, tulere Valerii necessarii, dedicationem tam incliti templi Horatio dari. id omnibus modis impedire conati, postquam alia frustra temptata erant, postem iam tenenti consuli foedum interpretationem deum nuntium incutiunt, mortuum eius filium esse funestaque familia dedicare eum templum non posse. non crediderit factum an tantum animo roboris fuerit, nec traditur certum nec interpretatio est facilis. nihil aliud ad eum nuntium a proposito aversus, quam ut cadaver efferri iuberet, tenens postem precationem peragit et dedicat templum.

9 Haec post exactos reges domi militiaeque gesta primo
anno. inde P. Valerius iterum, T. Lucretius consules
facti. ✓

1 VIII. Iam Tarquinius ad Lartem Porsinam, Clusinum
regem, perfugerant. ibi miscendo consilium precesque
2 nunc orabant, ne se, oriundos ex Etruscis, eiusdem san-
guinis nominisque, egentes exulare pateretur, nunc mone-
bant etiam, ne orientem morem pellendi reges inultum
3 sinceret. satis libertatem ipsam habere dulcedinis. nisi
quanta vi civitates eam expetant, tanta regna reges de-
fendant, aequari summa infinis, nihil excelsum, nihil quod
supra cetera emineat in civitatibus fore, adesse finem reg-
4 nis, rei inter deos hominesque pulcherrimae. Porsina,
cum regem esse Romae, tum Etruscae gentis regem, am-
5 plum Tusceis ratus, Romam infesto exercitu venit. non um-
quam alias ante tantus terror senatum invasit, adeo valida
res tum Clusina erat magnumque Porsinae nomen. nec
hostes modo timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana
plebs, metu percussa, receptis in urbem regibus vel cum
servitute pacem acciperet.

6 Multa igitur blandimenta plebi per id tempus ab senatu
data. annonae in primis habita cura et ad frumentum con-
parandum missi alii in Volscos, alii Cumas. salis quoque
vendendi arbitrium, quia impenso pretio venibat, in publi-
cum omni sumpto ademptum privatis, portoriiisque et tri-
buto plebe liberata, ut divites conferrent, qui oneri ferendo
essent: pauperes satis stipendii pendere, si liberos edu-
7 cerent. itaque haec indulgentia patrum asperis postmodum
rebus in obsidione ac fame adeo concordem civitatem te-
nuit, ut regium nomen non summi magis quam infimi hor-
8 rerent nec quisquam unus malis artibus postea tam popularis
esset quam tum bene imperando universus senatus fuit.

1 X. Cum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex
agris demigrant, urbem ipsam saepiunt praesidiis. alia
2 muris, alia Tiberi obiecto videbantur tuta. pons sublicius
iter paene hostibus dedit, ni unus vir fuisset Horatius Co-
cles; id munimentum illo die fortuna urbis Romanae ha-
3 buit. qui positus forte in statione pontis, cum captum
repentino impetu Ianiculum atque inde citatos decurrere

hostes vidisset trepidamque turbam suorum arma ordines-
 que relinquere, reprehensans singulos, obsistens obtestans-
 que deum et hominum fidem testabatur, nequiquam de- 4
 serto praesidio eos fugere; si transitum pontem a tergo
 reliquissent, iam plus hostium in Palatio Capitolioque
 quam in Ianiculo fore. itaque monere, praedicere, ut pon-
 tem ferro, igni, quacumque vi possint, interrumpant; se
 impetum hostium, quantum corpore uno posset obsisti,
 excepturum. vadit inde in primum aditum pontis insignis- 5
 que inter conspecta cedentium pugnae terga, obversis com-
 minus ad ineundum proelium armis, ipso miraculo auda-
 ciae obstupescit hostis. duos tamen cum eo pudor te- 6
 nuit, Sp. Larcium ac T. Herminium, ambos claros genere
 factisque. cum his primam periculi procellam et quod tu- 7
 multuosissimum pugnae erat parumper sustinuit. deinde
 eos quoque ipsos, exigua parte pontis relicta, revocanti-
 bus qui rescindebant, cedere in tutum coegit. circumfe- 8
 rens inde trucidis minaciter oculos ad proceres Etruscorum,
 nunc singulos provocare, nunc increpare omnes, servitia
 regum superbiorum, suae libertatis inmemores alienam
 oppugnatum venire. cunctati aliquamdiu sunt, dum alius 9
 alium, ut proelium incipiant, circumspectant. pudor deinde
 commovit aciem et clamore sublato undique in unum
 hostem tela coniciunt. quae cum in obiecto cuncta scuto 10
 haesissent neque ille minus obstinatus ingenti pontem ob-
 tineret gradu, iam impetu conabantur detrudere virum,
 cum simul fragor rupti pontis simul clamor Romanorum,
 alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito impetum
 sustinuit. tum Coeles ‘Tiberine pater,’ inquit ‘te sancte 11
 precor, haec arma et hunc militem propitio flumine acci-
 pias!’ ita sic armatus in Tiberim desiluit multisque su-
 perincidentibus telis incolumis ad suos tranavit, rem ausus
 plus famae habituram ad posteros quam fidei. grata erga 12
 tantam virtutem civitas fuit: statua in comitio posita, agri
 quantum uno die circumaravit datum. privata quoque in- 13
 ter publicos honores studia eminebant: nam in magna
 inopia pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid, frau-
 dans se ipse victu suo, contulit.

XI. Porsina primo conatu repulsus, consiliis ab op- 1

pugnanda urbe ad obsidendam versis, praesidio in Ianiculo locato, ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit,
 2 navibus undique accitis, et ad custodiam, nē quid Romam
 frumenti subvehi sineret, et ut praedatum milites trans
 flumen per occasiones aliis atque aliis locis traicerent,
 3 brevique adeo infestum omnem Romanum agrum reddi-
 dit, ut non cetera solum ex agris, sed pecus quoque omne
 in urbem compelleretur neque quisquam extra portas pro-
 pellere auderet.

4 Hoc tantum licentiae Etruscis non metu magis quam
 consilio concessum. namque Valerius consul, intentus in
 occasionem multos simul et effusos inproviso adoriundi,
 in parvis rebus negligens ultor, gravem se ad maiora
 5 vindicem servabat. itaque, ut eliceret praedatores, edicit
 suis, postero die frequentes porta Esquilina, quae aversis-
 sima ab hoste erat, expellerent pecus, scituros id hostes
 ratus, quod in obsidione et fame servitia infida transfu-
 6 gerent. et sciare perfugae indicio multoque plures, ut in
 spem universae praedae, flumen traiciunt.

7 P. Valerius T. Herminium cum modicis copiis ad se-
 cundum lapidem Gabina via occultum considerare iubet,
 Sp. Larcium cum expedita iuventute ad portam Collinam
 stare, donec hostis praetereat, inde se obicere, ne sit ad
 8 flumen reditus. consulum alter T. Lucretius porta Naevia
 cum aliquot manipulis militum egressus, ipse Valerius
 9 Caelio monte cohortes delectas educit. iūque primi ap-
 paruere hosti. Herminius ubi tumultum sensit, concurrit
 ex insidiis versisque in Valerium Etruscis terga caedit.
 dextra laevaue hinc a porta Collina, illinc ab Nae-
 10 via redditus clamor; ita caesi in medio praedatores ne-
 que ad pugnam viribus pares et ad fugam saeptis om-
 nibus viis. finisque ille tam effuse evagandi Etruscis
 fuit.

1 XII. Obsidio erat nihilo minus et frumenti cum summa
 caritate inopia sedendoque expugnaturum se urbem spem
 2 Porsina habebat, cum C. Mucius, adulescens nobilis, cui
 indignum videbatur, populum Romanum servientem, cum
 sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis ob-
 sessum esse, liberum eundem populum ab isdem Etruscis

obsideri, quorum saepe exercitus fuderit, itaque magno 3
 audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam
 ratus, primo sua sponte penetrare in hostium castra con-
 stituit, dein metuens, ne, si consulum iniussu et ignaris 4
 omnibus iret, forte deprehensus a custodibus Romanis re-
 traheretur ut transfuga, fortuna tum urbis crimen adfir-
 mante, senatum adit. 'transire Tiberim,' inquit 'patres. 5
 et intrare, si possim, castra hostium volo, non praedo nec
 populationum invicem ultor; maius, si di iuvant, in animo
 est facinus.' adprobant patres, abdito intra vestem ferro
 proficiscitur. ubi eo venit, in confertissima turba prope 6
 regium tribunal constitit. ibi cum stipendium militibus 7
 forte daretur et scriba cum rege sedens pari fere ornatu
 multa ageret, eum milites volgo adirent, timens sciscitari,
 uter Porsina esset, ne ignorando regem semet ipse aperir-
 et quis esset, quo temere traxit fortuna facinus, scribam
 pro rege obruncat.

Vadentem inde, qua per trepidam turbam cruento mu- 8
 crone sibi ipse fecerat viam, cum, concursu ad clamorem
 facto, comprehensum regii satellites retraxissent, ante tri-
 bunal regis destitutus, tum quoque inter tantas fortunae
 minas metuendus magis quam metuens, 'Romanus sum' 9
 inquit 'civis, C. Mucium vocant. hostis hostem occidere
 volui, nec ad mortem minus animi est quam fuit ad cae-
 dem: et facere et pati fortia Romanum est. nec unus in 10
 te ego hos animos gessi, longus post me ordo est idem
 petentium decus. proinde in hoc discrimen, si iuvat, ac-
 cingere, ut in singulas horas capite dinices tuo, ferrum
 hostemque in vestibulo habeas regiae. hoc tibi iuventus 11
 Romana indicimus bellum. nullam aciem, nullum proelium
 timueris, uni tibi et cum singulis res erit.' cum rex simul 12
 ira infensus periculoque conterritus circumdari ignis mi-
 nitabundus iuberet, nisi expromeret propere, quas insidia-
 rum sibi minas per ambages iaceret, 'en tibi,' inquit 'ut 13
 sentias, quam vile corpus sit iis, qui magnam gloriam vi-
 dent' dextramque accenso ad sacrificium foculo inicit.
 quam cum velut alienato ab sensu torreret animo, prope
 attonitus miraculo rex cum ab sede sua prosilisset amo-
 verique ab altaribus iuvenem iussisset, 'tu vero abi,' in- 14

quit 'in te magis quam in me hostilia ausus. iuberem macte
 virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret, nunc iure
 15 belli liberum te intactum inviolatumque hinc dimitto.' tunc
 Mucius, quasi remunerans meritum, 'quandoquidem' in-
 quit 'est apud te virtuti honos, ut beneficio tuleris a me,
 quod minis nequisti: trecenti coniuravimus principes iu-
 16 ventutis Romanae, ut in te hac via grassaremur. mea prima
 sors fuit, ceteri, utcumque ceciderit primi, quoad te oportu-
 num fortuna dederit, suo quisque tempore aderunt.'

1 XIII. Mucium dimissum, cui postea Scaevolae a clade
 dextrae manus cognomen inditum, legati a Porsina Romam
 2 secuti sunt; adeo moverat cum et primi periculi casus, quo
 nihil se praeter errorem insidiatoris texisset, et subeunda
 dimicatio totiens, quot coniurati superessent, ut pacis con-
 3 ditiones ultro ferret Romanis. iactatum in condicionibus
 nequiquam de Tarquiniis in regnum restituendis, magis
 quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quam quod neg-
 4 gatum iri sibi ab Romanis ignoraret. de agro Veientibus
 restituendo impetratum expressaque necessitas obsides
 dandi Romanis, si Ianiculo praesidium deduci vellent. his
 5 condicionibus composita pace, exercitum ab Ianiculo de-
 duxit Porsina et agro Romano excessit. patres C. Mucio
 virtutis causa trans Tiberim agrum dono dedere, quae
 postea sunt Mucia prata appellata.

6 Ergo ita honorata virtute feminae quoque ad publica de-
 cora excitatae. et Cloelia, virgo una ex obsidibus, cum
 castra Etruscorum forte haud procul ripa Tiberis locata
 essent, frustrata custodes, dux agminis virginum inter tela
 7 hostium Tiberim tranavit sospitesque omnes Romam ad
 propinquos restituit. quod ubi regi nuntiatum est, primo.
 incensus ira, oratores Romam misit ad Cloeliam obsidem
 8 deprecandam, alias haud magni facere; deinde, in admira-
 tionem versus, supra Coclites Muciosque dicere id facinus
 esse et prae se ferre, quemadmodum, si non dedatur
 obses, pro rupto foedus se habiturum, sic deditam [in-
 9 tactam] inviolatamque ad suos remissurum. utrimque con-
 stitit fides: et Romani pignus pacis ex foedere restitue-
 runt et apud regem Etruscum non tuta solum, sed honorata
 etiam virtus fuit laudatamque virginem parte obsidum se

donare dixit, ipsa quos vellet legeret. productis omnibus 10
 elegisse impubes dicitur, quod virginitati decorum et consensu
 obsidum ipsorum probabile erat, eam aetatem potissimum liberari ab hoste,
 quae maxime oportuna iniuriae esset. pace redintegrata Romani novam in femina virtutem 11
 novo genere honoris, statua equestri, donavere: in summa sacra via fuit posita virgo insidens equo.

XIII. Huic tam pacatae profectioni ab urbe regis 1
 Etrusci abhorrens mos, traditus ab antiquis, usque ad nostram aetatem inter cetera sollemnia manet, bona Porsinae regis vendendi. cuius originem moris necesse est 2
 aut inter bellum natam esse neque omissam in pace aut a mitiore crevisse principio quam hic prae se ferat titulus bona hostiliter vendendi. proximum vero est ex iis, quae 3
 traduntur, Porsinam discedentem ab Ianiculo castra opulenta convecto ex propinquis ac fertilibus Etruriae arvis commeatu Romanis dono dedisse, inopi tum urbe ab longinqua obsidione, ea deinde, ne populo inmisso diriperentur 4
 hostiliter, venisse bonaque Porsinae appellata, gratiam muneris magis significante titulo quam auctionem fortunae regiae, quae ne in potestatem quidem populi Romani esset.

Omisso Romano bello Porsina, ne frustra in ea loca 5
 exercitus adductus videretur, cum parte copiarum filium Arruntem Ariciam oppugnatum mittit. primo Aricinos 6
 res necopinata perculerat. accessita deinde auxilia et a Latinis populis et a Cumis tantum spei fecere, ut acie decernere auderent. proelio inito adeo concitato impetu se intulerant Etrusci, ut funderent ipso incursu Aricinos. Cumanae cohortes, arte adversus vim usae, declinavere 7
 paululum effuseque praelatos hostes conversis signis ab tergo adortae sunt: ita in medio prope iam victores caesi Etrusci. pars perexigua duce amisso, quia nullum propius perfugium erat, Romam inermes et fortuna et specie supplicum delati sunt, ibi benigne excepti divisique in hospitium 8
 curatis vulneribus alii profecti domos nuntii hospitalium beneficiorum, multos Romae hospitem urbisque caritas tenuit. his locus ad habitandum datus, quem deinde Tuscanum vicum appellarunt. 9

1 XV. Spurius Lucretius inde et P. Valerius Publicola
 consules facti. eo anno postremum legati a Porsina de
 reducendo in regnum Tarquinio venerunt. quibus cum
 responsum esset, missurum ad regem senatum legatos,
 2 missi confestim honoratissimus quisque e patribus: non
 quin breviter reddi responsum potuerit, non recipi reges,
 ideo potius delectos patrum ad eum missos quam legatis
 eius Romae daretur responsum, sed ut in perpetuum
 mentio eius rei finiretur neu in tantis mutuis beneficiis in-
 vicem animi sollicitarentur, cum ille peteret, quod contra
 libertatem populi Romani esset, Romani, nisi in perniciem
 suam faciles esse vellent, negarent, cui nihil negatum
 3 vellent. non in regno populum Romanum, sed in liber-
 tate esse, ita induxisse in animum, hostibus potius portas
 quam regibus patefacere.

Ea esse vota (eam esse voluntatem) omnium, ut qui
 4 libertati erit in illa urbe finis, idem urbi sit; proinde, si
 salvam esse vellet Roman, ut patiatur liberam esse, orare.
 5 rex verecundia victus 'quando id certum atque obstinatum
 est, inquit 'neque ego obtundam saepius eadem nequi-
 quam agendo nec Tarquinos spe auxilii, quod nullum in
 me est, frustrabor. alium hinc, seu bello opus est seu
 quiete, exilio quaerant locum, ne quid meam vobiseum
 6 pacem distineat.' dietis facta amiciora adiecit. obsidum
 quod reliquum erat reddidit, agrum Veientem foedere ad
 7 Ianiculum icto ademptum restituit. Tarquinius, spe omni
 reditus incisa, exulatum ad generum Mamilium Octavium
 Tusculum abiit. Romanis pax fida ita cum Porsina fuit.

1 XVI. Consules M. Valerius, P. Postumius. eo anno
 2 bene pugnatum eum Sabinis; consules triumpharunt. ma-
 iore inde mole Sabini bellum parabant. adversus eos et ne
 quid simul ab Tusculo, unde, etsi non apertum, suspec-
 tum tamen bellum erat, repentini periculi oriretur, P.
 Valerius quartum, T. Lucretius iterum consules facti.

3 Seditio inter belli pacisque auctores orta in Sabinis
 4 aliquantum inde virium transtulit ad Romanos. namque
 Attus Clausus, cui postea Appio Claudio fuit Romae
 nomen, cum pacis ipse auctor a turbatoribus belli preme-
 retur nec par factioni esset, a vicino Regillo, magna

elientium comitatus manu, Romam transfugit. his civitas 5
 data agerque trans Anienem; vetus Claudia tribus, addi-
 tis postea novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, ap-
 pellata. Appius inter patres lectus haud ita multo post
 in principum dignationem pervenit. consules infesto exer- 6
 citu in agrum Sabinum profecti cum ita vastatione, dein
 proelio adflixissent opes hostium, ut diu nihil inde rebel-
 lionis timere possent, triumphantes Romam redierunt.

P. Valerius, omnium consensu princeps belli pacisque 7
 artibus, anno post Agrippa Menenio, P. Postumio con-
 sulibus moritur, gloria ingenti, copiis familiaribus adeo
 exiguis, ut funeri sumptus deesset: de publico est elatus,
 luxere matronae ut Brutum.

Eodem anno duae coloniae Latinae, Pometia et Cora, 8
 ad Auruncos deficiunt. cum Auruncis bellum initum, fu-
 soque ingenti exercitu, qui se ingredientibus fines consuli-
 bus ferociter obtulerat, omne Auruncum bellum Pometiam
 compulsum est. nec magis post proelium, quam in proe- 9
 lio caedibus temperatum est: et caesi aliquanto plures
 erant quam capti, et captos passim trucidaverunt; ne ab
 obsidibus quidem, qui trecenti accepti numero erant, ira
 belli abstinuit. et hoc anno Romae triumphatum.

XVII. Secuti consules Opiter Verginius, Sp. Cassius. 1
 Pometiam primo vi, deinde vineis aliisque operibus oppu-
 gnarunt. in quos Aurunci magis iam inexpiabili odio 2
 quam spe aliqua aut occasione coorti, cum plures igni
 quam ferro armati excucurrissent, caede incendioque
 cuncta complent. vineis incensis, multis hostium vulne- 3
 ratis et occisis, consulum quoque alterum, sed utrum
 auctores non adiciunt, gravi vulnere ex equo deiectum
 prope interfecerunt. Romam inde male gesta re reditum; 4
 inter multos saucios consul spe incerta vitae relatus.
 interiecto deinde haud magno spatio, quod vulneribus cu-
 randis supplendoque exercitui satis esset, cum ira maiore
 (bellum), tum viribus etiam auctis Pometiae arma inlata. et 5
 cum vineis reffectis aliaque mole belli iam in eo esset, ut
 in muros evaderet miles, deditio est facta. ceterum nihilo 6
 minus foede dedita urbe quam si capta foret, Aurunci
 passim principes securi percussi, sub corona venierunt

coloni alii, oppidum dirutum, ager venit. consules magis ob iras graviter ultas quam ob magnitudinem perfecti belli triumpharunt.

1 XVIII. Insequens annus Postumum Cominium et T.
2 Larcium consules habuit. eo anno Romae cum per ludos
ab Sabinorum iuventute per lasciviam scorta raperentur,
concurso hominum rixa ac prope proelium fuit, parvaque
3 ex re ad rebellionem spectare res videbatur supra belli
Latini metum. id quoque accesserat, quod triginta iam
coniurasse populos concitante Octavio Mamilio satis constabat.

4 In hac tantarum expectatione rerum sollicita civitate
dictatoris primum creandi mentio orta. sed nec quo anno
nec quibus consulibus, quia ex factione Tarquinia essent
— id quoque enim traditur —, parum creditum sit nec
5 quis primum dictator creatus sit, satis constat. apud
veterimos tamen auctores T. Larcium dictatorem primum,
Sp. Cassium magistrum equitum creatos invenio. consulares legere: ita lex iubebat de dictatore creando lata.
6 eo magis adducor ut credam, Larcium, qui consularis erat,
potius quam M. Valerium, M. filium, Volesi nepotem,
qui nondum consul fuerat, moderatorem et magistrum
7 consulibus appositum. quin si maxime ex ea familia legi
dictatorem vellent, patrem multo potius M. Valerium spectatae virtutis et consularem virum legissent.

8 Creato dictatore primum Romae postquam praeferri
securus viderunt, magnus plebem metus incessit, ut intentiores essent ad dicto parendum. neque enim, ut in consulibus, qui pari potestate essent, alterius auxilium neque provocatio erat neque ullum usquam, nisi in cura parendi, auxilium.

9 Sabinis etiam creatus Romae dictator eo magis, quod propter se creatum crediderant, metum incussit. itaque
10 legatos de pace mittunt. quibus orantibus dictatorem senatumque, ut veniam erroris hominibus adolescentibus darent, responsum, ignosci adolescentibus posse, senibus
11 non posse, qui bella ex bellis sererent. actum tamen est de pace, impetrataque foret, si quod inpensae factum in bellum erat praestare Sabini — id enim postulatum erat —

in animum induxissent. bellum indictum: tacitae induitiae quietum annum tenere.

XVIII. Consules Servius Sulpicius, Manius Tullius 1
 — nihil dignum memoria actum —, T. Aebutius deinde et
 C. Vetusius. his consulibus Fidenae obsessae, Crustumeria 2
 capta, Praeneste ab Latinis ad Romanos descendit. nec
 ultra bellum Latinum gliscens iam per aliquot annos di-
 latum. Aulus Postumius dictator, Titus Aebutius ma- 3
 gister equitum magnis copiis peditum equitumque pro-
 fecti, ad lacum Regillum in agro Tusculano agmini hostium
 occurrerunt et, quia Tarquinius esse in exercitu Latinorum 4
 auditum est, sustineri ira non potuit, quin extemplo con-
 fligerent. ergo etiam proelium aliquanto quam cetera gra- 5
 vius atque atrocius fuit. non enim duces ad regendam
 modo consilio rem adfuerunt, sed suismet ipsi corporibus
 dimicantes miscere certamina. nec quisquam procerum
 ferme hac aut illa ex acie sine vulnere praeter dictatorem
 Romanum excessit. in Postumium prima in acie suos 6
 adhortantem instruendumque Tarquinius Superbus, quam-
 quam iam aetate et viribus erat gravior, equum infestus
 admisit ictusque ab latere concursu suorum receptus in-
 tutum est; et ad alterum cornu Aebutius magister equi- 7
 tum in Octavium Mamiliam inpetum dederat, nec fecellit
 veniens Tusculanum ducem, contra quem et ille concitat
 equum; tantaque vis infestis venientium hastis fuit, ut 8
 brachium Aebutio traiectum sit, Mamilio pectus percus-
 sum. hunc quidem in secundam aciem Latini recepere, 9
 Aebutius cum saucio brachio tenere telum non posset,
 pugna excessit. Latinus dux, nihil deterritus vulnere, 10
 proelium ciet et, quia suos percussos videbat, arcessit
 cohortem exulum Romanorum, cui Luci Tarquini filius
 praeerat. ea, quo maiore pugnabat ira ob crepta bona
 patriamque adeptam, pugnam parumper restituit.

XX. Referentibus iam pedem ab ea parte Romanis, 1
 M. Valerius, Publicolae frater, conspicatus ferocem iuve-
 nem Tarquinium ostentantem se in prima exulum acie,
 domestica etiam gloria accensus, ut, cuius familiae decus 2
 eieci reges erant, eiusdem interfecti forent, subdit cal-
 caria equo et Tarquinium infesto spiculo petit. Tarquinius 3

retro in agmen suorum infenso cessit hosti. Valerium,
 temere invecum in exulum aciem, ex transverso quidam
 adortus transfigit: nec quicquam equitis vulnere equo re-
 tardato, moribundus Romanus, labentibus super corpus
 4 armis, ad terram defluxit. dictator Postumius postquam
 occidisse talem virum, exules ferociter citato agmine in-
 5 vehi, suos percussos cedere animadvertit, cohorti suae,
 quam delectam manum praesidii causa circa se habebat.
 dat signum, ut quem suorum fugientem viderint, pro
 hoste habeant. ita metu ancipiti versi a fuga Romani in
 6 hostem et restituta acies. cohors dictatoris tum primum
 proelium iniit: integris corporibus animisque fessos adorti
 7 exules caedunt. ibi alia inter proceres coorta pugna.
 imperator Latinus, ubi cohortem exulum a dictatore Ro-
 mano prope circumventam vidit, ex subsidiariis manipulos
 8 aliquot in primam aciem secum rapit. hos agmine venien-
 tes T. Herminius legatus conspicatus interque eos insignem
 veste armisque Mamilium noscicans, tanto vi maiore, quam
 paulo ante magister equitum, cum hostium duce proelium
 9 iniit, ut et uno ictu transfixum per latus occiderit Mami-
 lium et ipse inter spoliandum corpus hostis veruto per-
 cussus, cum victor in castra esset relatus, inter primam
 10 curationem exspiraverit. tum ad equites dictator advolat,
 obtestans, ut fesso iam pedite descendant ex equis et
 pugnam capessant. dicto parere. desiliunt ex equis, pro-
 volant in primum et pro antesignanis parmas obiciunt.
 11 recipit extemplo animum pedestris acies, postquam iuven-
 tutis proceres aequato genere pugnae secum partem peri-
 culi sustinentes vidit. tum demum impulsus Latini per-
 12 cussaue inclinavit acies; equi admoti equi, ut persequi
 hostem posset, secuta et pedestris acies. ibi nihil nec
 divinae nec humanae opis dictator praetermittens aedem
 Castori vovisse fertur ac promuntiasse militi praemia, qui
 13 primus, qui secundus castra hostium intrasset, tantusque
 ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant hostem Romani,
 castra caperent. hoc modo ad lacum Regillum pugnatum
 est. dictator et magister equitum triumphantes in urbem
 rediere.

1 XXI. Triennio deinde nec certa pax nec bellum fuit.

consules Quintus Cloelius et T. Larcus, inde A. Sempronius et M. Minucius. his consulibus aedis Saturno 2
dedicata, Saturnalia institutus festus dies.

Aulus deinde Postumius et T. Verginius consules facti. hoc demum anno ad Regillum lacum pugnatum, apud quos- 3
dam invenio: A. Postumium, quia collega dubiae fidei fuerit, se consulatu abdicasse, dictatorem inde factum. tanti errores implicant temporum, aliter apud alios ordi- 4
natis magistratibus, ut nec qui consules secundum quosnam nec quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo, sed etiam auctorum digerere possis.

Ap. Claudius deinde et P. Servilius consules facti. 5
insignis hic annus est nuntio Tarquinii mortis. mortuus Cumis, quo se post fractas opes Latinorum ad Aristodemum tyrannum contulerat. eo nuntio erecti patres, erecta 6
plebes. sed patribus nimis luxuriosa ea fuit lactitia; plebi, cui ad eam diem summa ope inservitum erat, iniuriae a primoribus fieri coepere. eodem anno Signia colonia, quam 7
rex Tarquinius deduxerat, suppleto numero colonorum iterum deducta est. Romae tribus una et viginti factae. aedes Mercuri dedicata est idibus Maiis.

XXII. Cum Volscorum gente Latino bello neque pax 1
neque bellum fuerat, nam et Volsci comparaverunt auxilia, quae mitterent Latinis, ni maturatum ab dictatore Romano esset, et maturavit Romanus, ne proelio uno cum Latino Volscoque contenderet. hac ira consules in Volscum agrum 2
legiones duxere. Volseos, consilii poenam non metuentes, necopinata res percudit. armorum immemores obsides dant trecentos principum a Cora atque Pometia liberos: ita sine certamine inde abductae legiones. nec ita multo post 3
Volscis levatis metu suum rediit ingenium, rursus occultum parant bellum, Hernicis in societatem armorum adsumptis; legatos quoque ad sollicitandum Latium passim dimitunt. sed recens ad Regillum lacum accepta cladis 4
Latinos ira odioque eius, quicumque arma suaderet, ne ab legatis quidem violandis abstinuit. comprehensos Volseos Romanam duxere. ibi traditi consulibus, indicatumque est, Volseos Hernicosque parare bellum Romanis. relata re 5
ad senatum adeo fuit gratum patribus, ut et captivorum

sex milia Latinis remitterent et de foedere, quod prope in perpetuum negatum fuerat, rem ad novos magistratus traicerent. enimvero tum Latini gaudere facto, pacis auctores in ingenti gloria esse. coronam auream Iovi donum in Capitolium mittunt. cum legatis donoque qui captivorum remissi ad suos fuerant, magna circumfusa multitudo venit. pergunt domos eorum, apud quem quisque servierant, gratias agunt liberaliter habiti cultique in calamitate sua, inde hospitia iungunt. nunquam alias ante publice privatimque Latinum nomen Romano imperio coniunctius fuit.

1 XXIII. Sed et bellum Volscum immincebat et civitas. secum ipsa discors, intestino inter patres plebemque flagrabat odio, maxime propter nexos ob aes alienum. fremebant, se, foris pro libertate et imperio dimicantes, domi a civibus captos et oppressos esse tutioremque in bello quam in pace et inter hostis quam inter cives libertatem plebis esse, invidiamque eam, sua sponte gliscentem, insignis unius calamitas accendit.

3 Magno natu quidam cum omnium malorum suorum insignibus se in forum proiecit. obsita erat squalore vestis, foedior corporis habitus pallore ac macie perempti, ad hoc promissa barba et capilli efferaverant speciem oris. noscitur tamen in tanta deformitate, et ordines duxisse aiebant aliaque militiae decora vulgo miserantes cum iactabant, ipse testes honestarum aliquot locis pugnarum cicatrices adverso pectore ostentabat. sciscitantibus, unde ille habitus, unde deformitas, cum circumfusa turba est prope in contionis modum, Sabino bello ait se militantem, quia propter populationes agri non fructu modo caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta, tributum iniquo suo tempore inperatum, aes alienum fecisse. id, cumulatam usuris, primo se agro paterno avitoque exuisse, deinde fortunis aliis, postremo velut tabem pervenisse ad corpus: ductum se ab creditore non in servitium, sed in ergastulum et carnificinam esse. inde ostentare tergum foedum recentibus vestigiis verberum. ad haec visa auditaque clamor ingens oritur. non iam foro se tumultus sustinet, sed passim totam urbem pervadit. nexi vincti soluti-

que se undique in publicum proripiunt, inplorant Quiritium fidem. nullo loco deest seditionis voluntarius comes, multis passim agminibus per omnes vias cum clamore in forum curritur. magno cum periculo suo, qui forte patrum 9 in foro erant, in eam turbam inciderunt; nec temperatum 10 manibus foret, ni prope consulibus P. Servilius et Ap. Claudius ad comprimendam seditionem intervenissent. at in eos multitudo versa ostentare vincula sua deformitatemque aliam. haec se meritos dicere exprobrantes suam quisque 11 alius alibi militiam, postulare multo minaciter magis quam suppliciter, ut senatum vocarent, curiamque ipsi futuri arbitri moderatoresque publici consilii circumstant. pauci 12 admodum patrum, quos casus obtulerat, contracti ab consulibus; ceteros metus non curia modo, sed etiam foro arebat: nec agi quicquam per infrequentiam poterat senatus. tum vero eludi atque extrahi se multitudo putare: et 13 patrum qui abessent, non casu, non metu, sed inpediendae rei causa abesse et consules ipsos tergiversari, nec dubie ludibrio esse miseras suas. iam prope erat, ut ne consu- 14 lum quidem maiestas coereret iras hominum, cum incerti, morando an veniendo plus periculi contraherent, tandem in senatum veniunt; frequentique tandem curia non modo inter patres, sed ne inter consules quidem ipsos satis conveniebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consu- 15 larii rem agendam censebat: uno aut altero adrepto quieturos alios; Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti quam frangi putabat cum tutius tum facilius esse.

XXIII. Inter haec maior alius terror: Latini equites 1 cum tumultuoso advolant nuntio, Volseos infesto exercitu ad urbem oppugnandam venire. quae audita — adeo duas ex una civitate discordia fecerat — longe aliter patres ac plebem adfecere. exultare gaudio plebes, ultores super- 2biae patrum adesse dicere deos. alius alium confirmare, ne nomina darent, cum omnibus potius quam solos perituros; patres militarent, patres arma caperent, ut penes eosdem pericula belli, penes quos praemia essent. at vero 3 curia, maesta ac trepida ancipiti metu et ab cive et ab hoste, Servilium consulem, cui ingenium magis populare

erat, orare, ut tantis circumventam terroribus expediret rem publicam.

4 Tum consul misso senatu in contionem prodit. ibi curae esse patribus ostendit, ut consulatur plebi, ceterum deliberationi de maxima quidem illa, sed tamen parte civi-
5 tatis metum pro universa re publica intervenisse. nec posse, cum hostes prope ad portas essent, bello praeverti quicquam, nec, si sit laxamenti aliquid, aut plebi honestum esse, nisi mercede prius accepta arma pro patria non cepisse, neque patribus satis decorum, per metum potius quam postmodo voluntate adfectis civium suorum fortunis consuluisse.

6 Contioni deinde edicto addidit fidem, quo edixit, ne quis civem Romanum vinctum aut clausum teneret, quo minus ei nominis edendi apud consules potestas fieret, ne quis militis, donec in castris esset, bona possideret aut
7 venderet, liberos nepotesve eius moraretur. hoc proposito edicto et qui aderant nexi profiteri extemplo nomina et undique ex tota urbe proripientium se ex privato, cum retinendi ius creditori non esset, concursus in forum, ut
8 sacramento dicerent, fieri. magna ea manus fuit neque aliorum magis in Volseo bello virtus atque opera enituit. consul copias contra hostem educit, parvo dirimente intervallo castra ponit.

1 XXV. Proxima inde nocte Volsci, discordia Romana freti, si qua nocturna transitio proditiove fieri posset, temptant castra. sensere vigiles, excitatus exercitus, signo dato concursus est ad arma. ita frustra id inceptum
2 Volscis fuit, relicum noctis utrimque quieti datum. postero die prima luce Volsci fossis repletis vallum invadunt.
3 iamque ab omni parte munimenta vellebantur, cum consul, quamquam cuncti undique, et nexi ante omnes, ut signum daret clamabant, experiendi animos militum causa parumper moratus, postquam satis apparebat ingens ardor, dato tandem ad erumpendum signo militem avidum certaminis
4 emittit. primo statim incursu pulsus hostes; fugientibus, quoad insequi pedes potuit, terga caesa, eques usque ad castra pavidos egit. mox ipsa castra legionibus circumdatis, cum Volscos inde etiam pavor expulisset, capta direptaque.

Postero die ad Suessam Pometiam, quo confugerant 5
 hostes, legionibus ductis intra paucos dies oppidum capi-
 tur; captum praedae datum. inde paulum recreatus egens
 miles. consul cum maxima gloria sua victorem exercitum 6
 Romam reducit. decedentem Romam Ecëtranorum Vol-
 scorum legati, rebus suis timentes post Pometiam captam,
 adeunt. his ex senatus consulto data pax, ager ademptus.

XXVI. Confestim et Sabini Romanos territavere: 1
 tumultus enim fuit verius quam bellum. nocte in urbem
 nuntiatum est, exercitum Sabinum praedabundum ad
 Anienem amnem pervenisse, ibi passim diripi atque in-
 cendi villas. missus extemplo eo cum omnibus copiis 2
 equitum A. Postumius, qui dictator bello Latino fuerat,
 secutus consul Servilius cum delecta peditum manu. ple- 3
 rosque palantes eques circumvenit; nec adveniēti pedi-
 tum agmini restitit Sabina legio: fessi cum itinere tum
 populatione nocturna, magna pars in villis repleti cibo
 vinoque, vix fugae quod satis esset virium habuere.

Nocte una audito perfectoque bello Sabino, postero 4
 die in magna iam spe undique partae pacis legati Aurunci
 senatum adeunt, ni decedatur Volseo agro, bellum indi-
 centes. cum legatis simul exercitus Auruncorum domo 5
 profectus erat, cuius fama haud procul iam ab Aricia visi-
 tanto tumultu concivit Romanos, ut nec consuli ordine
 patres nec pacatum responsum arma inferentibus arma
 ipsi capientes dare possent. Ariciam infesto agmine itur, 6
 nec procul inde cum Auruncis signa conlata proelioque
 uno debellatum est.

XXVII. Fuis Auruncis victor tot intra paucos dies 1
 bellis Romanus promissa consulis fidemque senatus ex-
 spectabat, cum Appius, et insita superbia animo et ut col-
 legae vanam faceret fidem, quam asperrime poterat ius
 de creditis pecuniis dicere. deinceps et qui ante nexi 2
 fuerant creditoribus tradebantur et necdebantur alii. quod 2
 ubi cui militi inciderat, collegam appellabat. concursus
 ad Servilium fiebat, illius promissa iactabant, illi expro-
 brabant sua quisque belli merita cicatricesque acceptas.
 postulabant, ut aut referret ad senatum aut ut auxilio es-
 set consul civibus suis, inperator militibus. / movebant 3

consulem haec, sed tergiversari res cogebat: adeo in alteram causam non collega solum praiceps erat, sed omnis factio nobilium. ita medium se gerendo nec plebis vitavit
 4 odium nec apud patres gratiam iniit. patres mollem consulem et ambitiosum rati, plebes fallacem, brevique apparuit,
 5 adaequasse cum Appii odium. certamen consulibus inciderat, uter dedicaret Mercuri aedem. senatus a se rem ad populum reiecit, utri eorum dedicatio iussu populi data esset, cum praecesse annonae, mercatorum collegium instituere, sollemnia pro pontifice iussit suscipere.
 6 populus dedicationem aedis dat M. Laetorio, primi pili centurioni, quod facile appareret non tam ad honorem eius, cui curatio altior fastigio suo data esset, factum quam ad consulum ignominiam.
 7 Saevire inde utique consulum alter patresque, sed plebi creverant animi et longe alia quam primo instituerant via grassabantur. desperato enim consulum senatusque auxilio, cum in ius duci debitorem vidissent, undique convolabant; neque decretum exaudiri consulis praestrepitu et clamore poterat neque, cum decresset, quisquam obtemperabat. vi agebatur, metusque omnis et periculum libertatis, cum in conspectu consulis singuli a pluribus violarentur, in creditores a debitoribus verterant.
 10 super haec timor incessit Sabini belli, dilectoque decreto nemo nomen dedit, furente Appio et insectante ambitionem collegae, qui populari silentio rem publicam proderet et ad id, quod de credita pecunia ius non dixisset, adiceret, ut ne dilectum quidem ex senatus consulto haberet:
 11 non esse tamen desertam omnino rem publicam neque proiectum consulare imperium, se unum et suae et patrum maiestatis vindicem fore. cum circumstaret cotidiana multitudo, licentia accensa, arripi unum insignem ducem seditionum iussit. ille cum a lictoribus iam trahebatur, provocavit, nec cessisset provocationi consul, quia non dubium erat populi iudicium, nisi aegre victa pertinacia foret consilio magis et auctoritate principum quam populi clamore: adeo supererant animi ad sustinendam
 13 invidiam. crescere inde malum in dies non clamoribus modo apertis sed, quod multo perniciosius erat, secessione

occultisque conloquiis. tandem inuisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius neutris, Appius patribus mire gratus.

XXVIII. A. Verginius inde et T. Vetusius consulatum ineunt. tum vero plebs incerta, quales habitura consules esset, coetus nocturnos, pars Esquilis pars in Aventino, facere, ne in foro subitis trepidaret consiliis et omnia temere ac fortuito ageret. eam rem consules rati, ut erat, perniciosam ad patres deferunt, sed delatam consulere ordine non licuit, adeo tumultuose excepta est clamoribus undique et indignatione patrum, si, quod imperio consulari exsequendum esset, invidiam eius consules ad senatum reicerent. profecto, si essent in re publica magistratus, nullum futurum fuisse Romae nisi publicum concilium, nunc in mille curias contionesque, cum alia in Esquilis, alia in Aventino fiant concilia, dispersam et dissipatam esse rem publicam. unum hercule virum, id enim plus esse quam consulem, qualis Appius Claudius fuerit, momento temporis discussurum illos coetus fuisse. corrupti consules, cum, quid ergo se facere vellent — nihil enim segnius molliusve quam patribus placeat acturos —, percunctarentur, discernunt, ut dilectum quam acerrimum habeant: otio lascivire plebem.

Dimisso senatu consules in tribunal escendunt, citant nominatim iuniores. cum ad nomen nemo responderet, circumfusa multitudo in contionis modum negare, ultra decipi plebem posse, numquam unum militem habituros, nisi praestaretur fides publica; libertatem unicuique prius reddendam esse quam arma danda, ut pro patria civibusque, non pro dominis, pugnent.

Consules, quid mandatum esset a senatu, videbant, sed eorum, qui intra parietes curiae ferociter loquerentur, neminem adesse invidiae suae participem. et apparebat atrox cum plebe certamen. prius itaque quam ultima experirentur, senatum iterum consulere placuit. tum vero ad sellas consulum prope convolare minimus quisque natu patrum, abdicare consulatum iubentes et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset.

XXVIII. Utraque re satis experta, tum demum con-

sules: 'ne praedictum negetis. patres conscripti, adest ingens seditio. postulamus, ut ii, qui maxime ignaviam increpant, adsint nobis habentibus dilectum. acerrimi cuiusque arbitrio, quando ita placet, rem agemus.' redeunt in tribunal, citari nominatim unum ex iis, qui in conspectu erant, dedita opera iubent. cum staret tacitus et circa eum aliquot hominum, ne forte violaretur, constitisset globus, licetorem ad eum consules mittunt. quo repulso, tum vero indignum facinus esse clamitantes qui patrum consulibus aderant devolant de tribunali, ut licitori auxilio essent. sed ab licitore, nihil aliud quam prendere prohibito, cum conversus in patres impetus esset, consulum intercurso rixa sedata est. in qua tamen sine lapide, sine telo plus clamoris atque irarum quam iniuriae fuerat. senatus, tumultuose vocatus, tumultuosius consultitur. quaestionem postulantibus iis, qui pulsati fuerant, decernente ferocissimo quoque non sententiis magis quam clamore et strepitu, tandem cum irae resedissent, exprobrantibus consulibus, nihilo plus sanitatis in curia quam in foro esse, ordine consuli coepit.

Tres fuere sententiae: P. Verginius rem non vulgabat, de iis tantum, qui fidem secuti Publi Servili consulis Volseo, Aurunco Sabinoque militassent bello, agendum censebat. Titus Larcus non id tempus esse, ut merita tantummodo exsolverentur; totam plebem aere alieno demersam esse nec sisti posse, ni omnibus consulatur, quin, si alia aliorum sit condicio, accendi magis discordiam quam sedari. Ap. Claudius, et natura inmitis et effertus hinc plebis odio, illinc patrum laudibus, non miseris ait, sed licentia tantum concitum barbarum et lascivire magis plebem quam saevire. id adeo malum ex provocatione natum, quippe minas esse consulum, non imperium, ubi ad eos, qui una peccaverint, provocare liceat. 'agedum' inquit 'dictatorem, a quo provocatio non est, creemus!' iam hic, quo nunc omnia ardent, conticisset furor. pulset tum mihi licetorem, qui sciet, ius de tergo vitaeque sua penes unum illum esse, cuius maiestatem violavit!

XXX. Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appii sententia: rursus Vergini Larcique exemplo haud sa-

lubres, utique Larcii putabant sententiam, quae totam fidem tolleret. medium maxime et moderatum utroque consilium Verginii habebatur; sed factione respectuque rerum privatarum, quae semper offecere officientque publicis consiliis, Appius vicit ac prope fuit, ut dictator ille idem crearetur, quae res utique alienasset plebem periculosissimo tempore, cum Volsci Aequique et Sabini forte una omnes in armis essent. sed curae fuit consulibus et senioribus patrum, ut inperium suo vehemens, mansuetum permitteretur ingenio. M. Valerium dictatorem, Volse filium, creant. plebes etsi adversus se creatum dictatorem videbat, tamen, cum provocationem fratris lege haberet, nihil ex ea familia triste nec superbum timebat. edictum deinde a dictatore propositum confirmavit animos Servili fere consulis edicto conveniens. sed et homini et potestati melius rati credi, omisso certamine, nomina dedere: quantus numquam ante exercitus, legiones decem effectae; ternae inde datae consulibus, quattuor dictator usus.

Nec iam poterat bellum differri. Aequi Latinum agrum invaserant. oratores Latinorum ab senatu petebant, ut aut mitterent subsidium aut se ipsos tuendorum finium causa capere arma sinerent. tutius visum est, defendi inermes Latinos quam pati retractare arma. Vetusius consul missus est. is finis populationibus fuit. cessere Aequi campis, locoque magis quam armis freti summis se iugis montium tutabantur.

Alter consul in Volscos profectus, ne et ipse tereretur tempus, vastandis maxime agris hostem ad conferenda propius castra dimicandumque acie excivit. medio inter castra campo ante suum quisque vallum infestis signis consistere. multitudine aliquantum Volsci superabant: itaque effusi et contemptim pugnam inire. consul Romanus nec promovit aciem nec clamorem reddi passus, defixis pilis stare suos iussit: ubi ad manum venisset hostis, tum coortos tota vi gladiis rem gerere. Volsci cursu et clamore fessi cum se velut stupentibus metu intulissent Romanis, postquam impressionem sentire ex adverso factam et ante oculos micare gladios, haud secus, quam si insidias incidissent, turbati vertunt terga, et ne

ad fugam quidem satis virium fuit, quia cursu in pro-
 14 lium ierant. Romani contra, quia principio pugnae quieti
 steterant, vigent corporibus. facile adepti fessos et castra
 impetu ceperunt et, castris exutum hostem Velitras perse-
 cuti, uno agmine victores cum victis in urbem intrupere
 15 plusque ibi sanguinis promiscua omnium generum caede
 quam in ipsa dimicatione factum. paucis data venia, qui
 inermes in deditioem venerunt.

1 XXXI. Dum haec in Volscis geruntur, dictator
 Sabinos, ubi longe plurimum belli fuerat, fundit fu-
 2 gatque exiitque castris. equitatu inmisso mediam tur-
 baverat hostium aciem, qua, dum se cornua latius pan-
 dunt, parum apte introrsum ordinibus aciem firmaverant;
 turbatos pedes invasit. eodem impetu castra capta de-
 3 bellatumque est. post pugnam ad Regillum lacum non
 alia illis annis pugna clarior fuit. dictator triumphans
 urbem invelitur. super solitos honores locus in circo ipsi
 posterisque ad spectaculum datus, sella in eo loco curulis
 posita.

4 Volscis devictis Veliternus ager adeptus, Velitras
 coloni ab urbe missi et colonia deducta.

Cum Aequis post aliquanto pugnatum est, invito qui-
 dem consule, quia loco iniquo subeundum erat ad hostes;
 5 sed milites, extrahi rem criminantes, ut dictator, prius-
 quam ipsi redirent in urbem, magistratu abiret irritaque,
 sicut ante consulis, promissa eius caderent, perpulere, ut
 6 forte temere in adversos montis agmen erigeret. id male
 commissum ignavia hostium in bonum vertit, qui, prius-
 quam ad coniectum teli veniretur, obstupefacti audacia
 Romanorum, relictis castris, quae munitissimis tenuerant
 locis, in aversas valles desiluere, ubi satis praedae et
 victoria incruenta fuit.

7 Ita trifariam re bello bene gesta, de domesticarum
 rerum eventu nec patribus nec plebi cura decesserat:
 tanta eum gratia tum arte praeparaverant faeneratores,
 quae non modo plebem, sed ipsum etiam dictatorem fru-
 8 strarentur. namque Valerius post Vetusi consulis redi-
 tum omnium actionum in senatu primam habuit pro vic-
 tore populo retulitque, quid de nexis fieri placeret. quae

cum reiecta relatio esset, 'non placeo' inquit 'concordiae 9
 auctor. optabitis, me dius fidius, prope diem, ut mei si-
 miles Romana plebis patronos habeat. quod ad me at- 10
 tinet, neque frustrabor ultra cives meos neque ipse frustra
 dictator ero. discordiae intestinae, bellum externum fe-
 cere, ut hoc magistratu egeret res publica; pax foris parta
 est, domi impeditur, privatus potius quam dictator sedi-
 tioni interero.' ita curia egressus dictatura se abdicavit.
 apparuit causa plebi, suam vicem indignantem magistratu 11
 abisse. itaque velut persoluta fide, quoniam per eum non
 stetisset, quin praestaretur, decedentem domum cum fa-
 vore ac laudibus prosecuti sunt.

XXXII. Timor inde patres incessit, ne, si dimissus 1
 exercitus foret, rursus coetus occulti coniurationesque fie-
 rent. itaque, quamquam per dictatorem dilectus habitus
 esset, tamen, quoniam in consulum verba iurassent, sa-
 cramento teneri militem rati, per causam renovati ab Ae-
 quis belli educi ex urbe legiones iussere. quo facto ma-
 turata est seditio. et primo agitatum dicitur de consulum 2
 caede, ut solverentur sacramento; doctos deinde, nullam
 scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auctore, in-
 iussu consulum in sacrum montem secessisse — trans
 Anienem amnem est tria ab urbe milia passum —; ea 3
 frequentior fama est quam, cuius Piso auctor est, in Aven-
 tinum secessionem factam esse. ibi sine ullo duce vallo 4
 fossaque communitis castris quieti, rem nullam nisi ne-
 cessariam ad victum sumendo, per aliquot dies neque la-
 cessiti neque lacessentes sese tenuere. pavor ingens in 5
 urbe metuque mutuo suspensa erant omnia. timere relicta
 ab suis plebis violentiam patrum, timere patres residem
 in urbe plebem, incerti, manere eam an abire mallent.
 quamdiu autem tranquillam quae secesserit multitudinem 6
 fore? quid futurum deinde, si quod externum interim bel-
 lum existat? nullam profecto, nisi in concordia civium, 7
 spem reliquam ducere; eam per aequa, per iniqua recon-
 ciliandam civitati esse. sic placuit igitur oratorem ad ple- 8
 bem mitti Menenium Agrippam, facundum virum et, quod
 inde oriundus erat, plebi carum.

Is intromissus in castra prisco illo dicendi et horrido

9 modo nihil aliud quam hoc narrasse fertur: tempore, quo
 in homine, non ut nunc, omnia in unum consentientia,
 sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo
 fuerit, indignatas reliquas partes sua cura, suo labore ac
 ministerio ventri omnia quaeri, ventrem in medio quietum
 10 nihil aliud quam datis voluptatibus frui, conspirasse inde,
 ne manus ad os cibum ferrent nec os acciperet datum
 nec dentes [deni]que conficerent. hac ira dum ventrem
 fame domare vellent, ipsa una membra totumque corpus
 11 ad extremam tabem venisse. inde apparuisse, ventris quo-
 que haud segne ministerium esse nec magis ali quam alere
 eum, reddentem in omnis corporis partes hunc, quo vivi-
 mus vigemusque, divisum pariter in venas maturum con-
 12 fecto cibo sanguinem. comparando hinc, quam intestina
 corporis seditio similis esset irae plebis in patres, flexisse
 mentes hominum.

1 XXXIII. Agi deinde de concordia coeptum conces-
 sumque in condiciones, ut plebi sui magistratus essent
 sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset,
 2 neve cui patrum capere eum magistratum liceret. ita tri-
 buni plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. ii tres
 collegas sibi creaverunt. in his Sicinium fuisse seditionis
 3 auctorem, de duobus qui fuerint minus convenit. sunt qui
 duos tantum in sacro monte creatos tribunos esse dicant
 ibique sacratam legem latam.

Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus Co-
 4 minius consulatum inierant. iis consulibus cum Latinis
 populis iectum foedus. ad id feriendum consul alter Ro-
 mae mansit, alter ad Volsecum bellum missus Antiates
 Volseos fundit fugatque, compulsos in oppidum Longu-
 5 lam persecutus, moenibus potitur. inde protinus Polu-
 scam, item Volseorum, cepit, tum magna vi adortus est
 Coriolos.

Erat tum in castris inter primores iuvenum C. Mar-
 cius, adulescens et consilio et manu promptus, cui cog-
 6 nomen postea Coriolano fuit. cum subito exercitum Ro-
 manum Coriolos obsidentem atque in oppidanos, quos
 intus clausos habebat, intentum sine ullo metu extrinsecus
 imminens belli Volseae legiones, profectae ab Antio,

invasissent eodemque tempore ex oppido erupissent hostes, forte in statione Marcius fuit. is cum delecta militum 7 manu non modo impetum erumpentium retudit, sed per patentem portam ferox inrupit, caedeque in proxima urbis facta ignem tenere abreptum imminentibus muro aedificiis iniicit. clamor inde oppidanorum, mixtus muliebri 8 puerilique ploratu, ad terrorem, ut solet, primo ortu et Romanis auxit animum et turbavit Volscos, utpote capta urbe, qui ad ferendam opem venerant. ita fusi Volsci 9 Antiates, Corioli oppidum captum tantumque sua laude obstitit famae consulis Marcius, ut, nisi foedus cum Latinis, columna aenea insculptum, monumento esset, ab Sp. Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum Cominium bellum gessisse cum Volscis memoria cessisset.

Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omnium 10 vita pariter patribus ac plebi carus, post secessionem carior plebi factus. huic interpreti arbitroque concordiae civium, 11 legato patrum ad plebem, reductori plebis Romanae in urbem, sumptus funeri defuit. extulit cum plebs sextantibus conlatis in capita.

XXXIII. Consules deinde T. Geganius, P. Minu- 1 cius facti. eo anno cum et foris quieta omnia a bello essent et domi sanata discordia, aliud multo gravius malum civitatem invasit, caritas primum annonae ex incultis per 2 secessionem plebis agris, fames deinde, qualis clausis solet, ventumque ad interitum servitorum utique et plebis 3 esset, ni consules providissent dimissis passim ad frumentum coemendum, non in Etruriam modo dextris ab Ostia litoribus laevoque per Volscos mari usque ad Cumas, sed quaesitum in Siciliam quoque: adeo finitimorum odia longinquis coegerant indigere auxiliis. frumentum Cumis cum 4 coemptum esset, naves pro bonis Tarquiniorum ab Aristodemo tyranno, qui heres erat, retentae sunt. in Volscis Pomptinoque ne emi quidem potuit, periculum quoque ab impetu hominum ipsis frumentatoribus fuit; ex Tuscis fru- 5 mentum Tiberi venit: eo sustentata est plebs. incommodo bello in tam artis commeatibus vexati forent, ni Volscos iam moventes arma pestilentia ingens invasisset. ea clade 6 conterritis hostium animis, ut etiam, ubi ea remisisset,

terrore aliquo tenerentur, et Velitris auxere numerum colonorum Romani et Norbae in montis novam coloniam, quae arx in Pomptino esset, miserunt.

7 M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus magna
 8 vis frumenti ex Sicilia advecta agitatumque in senatu,
 9 quanti plebi daretur. multi venisse tempus premendae
 10 plebis putabant recuperandique iura, quae extorta seces-
 sione ac vi patribus essent; in primis Marcius Coriolanus,
 11 hostis tribuniciae potestatis, 'si annonam' inquit 'veterem
 12 volunt, ius pristinum reddant patribus. cur ego plebeios
 magistratus, cur Sicinium potentem video, sub iugum mis-
 sus, tamquam ab latronibus redemptus? egone has indigni-
 tates diutius patiar quam necesse est? Tarquinium regem
 qui non tulerim, Sicinium feram? secedat nunc, avocet
 plebem, patet via in sacrum montem aliosque colles. rap-
 11 piant frumenta ex agris, quemadmodum tertio anno ra-
 12 puere. fruantur annona, quam furore suo fecere. audeo
 dicere, hoc malo domitos ipsos potius cultores agrorum
 fore quam ut armati per secessionem coli prohibeant.'
 12 haud tam facile dictu est, faciendumne fuerit, quam po-
 tuisse arbitror fieri, ut condicionibus laxandi annonam et
 tribuniciam potestatem et omnia invitis iura imposita pa-
 tres demerent sibi.

1 XXXV. Et senatui nimis atrox visa sententia est et
 plebem ira prope armavit: fame se iam sicut hostes peti,
 cibo victuque fraudari; peregrinum frumentum, quae sola
 alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi
 Gnaco Marcio vineti dedantur tribuni, nisi de tergo plebis
 Romanae satisfiat. cum sibi carnificem novum exortum,
 qui aut mori aut servire iubeat.

2 In exeuntem e curia impetus factus esset, ni peropor-
 tune tribuni diem dixissent. ibi ira est suppressa: se iudicem
 3 videbat. contemptum primo Marcius audiebat minas tri-
 bunicias: auxilii, non poenae ius datum illi potestati plebis-
 4 que, non patrum, tribunos esse. sed adeo infensa erat coorta
 plebs, ut unius poena defungendum esset patribus. restite-
 runt tamen adversa invidia usique sunt qua suis quisque,
 qua totius ordinis viribus. ac primo temptata res est, si

dispositis clientibus absterrendo singulos a coitionibus conciliisque disicere rem possent. universi deinde processere 5
— quidquid erat patrum reos diceres — precibus plebem exposcentes, unum sibi civem, unum senatorem, si innocentem absolvere nollent, pro nocente donarent. ipse cum 6
die dicta non adesset, perseveratum in ira est.

Damnatus absens in Volscos exulatum abiit, minitans patriae hostilesque iam tum spiritus gerens. Venientem Volsci benigni excepere benigniusque in dies colebant, quo maior ira in suos eminebat crebraeque nunc querellae, nunc minae percipiebantur. hospitio utebatur Atti Tulli. longe 7
is tum princeps Volsci nominis erat Romanisque semper infestus. ita cum alterum vetus odium, alterum ira recens stimularret, consilia conferunt de Romano bello. haud fa- 8
cile credebant, plebem suam inpelli posse, ut totiens infeliciter temptata arma caperent. multis saepe bellis, pestilentia postremo amissa iuventute fractos spiritus esse, arte agendum in exoleto iam vetustate odio, ut recenti aliqua ira exacerbarentur animi.

XXXVI. Ludi forte ex instauratione magni Romae 1
parabantur. instaurandi haec causa fuerat: ludis mane servum quidam pater familiae, nondum commisso spectaculo, sub furca caesum medio egerat circo. coepti inde ludi, velut ea res nihil ad religionem pertinuisset. haud 2
ita multo post Tito Latinio, de plebe homini, somnium fuit. visus Iuppiter dicere, sibi ludis praesultatorem displicuisse; nisi magnifice instaurarentur ii ludi, periculum urbi fore: iret, ea consulibus nuntiaret. quamquam haud 3
sane liber erat religione animus, verecundia tamen maiestatis magistratuum timorem vicit, ne in ora hominum pro ludibrio abiret. magno illi ea cunctatio stetit: filium nam- 4
que intra paucos dies amisit. cuius repentinac cladis ne causa dubia esset, aegro animi eadem illa in somnis obversata species visa est rogitare, satin magnam spreti numinis haberet mercedem; maiorem instare, ni eat pro- 5
pere ac nuntiet consulibus. iam praesentior res erat. cunc- 6
tantem tamen ac prolatantem ingens vis morbi adorta est debilitate subita. tunc enimvero deorum ira admonuit. 6
fessus igitur malis praeteritis instantibusque, consilio pro-

pinquorum adhibito, eum visa atque audita et obversatum
 totiens somno Iovem, minas irasque caelestes repraesentatas
 easibus suis exposuisset, consensu inde haud dubie
 omnium qui aderant in forum ad consules lectica defertur.
 7 inde in curiam iussu consulum delatus eadem illa cum
 patribus ingenti omnium admiratione enarrasset, ecce
 aliud miraculum: qui captus omnibus membris delatus in
 curiam esset, eum functum officio pedibus suis domum
 redisse traditum memoriae est.

1 XXXVII. Ludi quam amplissimi ut fierent, senatus
 decrevit. ad eos ludos auctore Attio Tullio vis magna
 2 Volseorum venit. priusquam committerentur ludi, Tullius,
 ut domi compositum cum Marcio fuerat, ad consules venit,
 3 dicit esse, quae secreto agere de re publica velit. arbitris
 remotis, 'invitus' inquit 'quod sequius sit, de meis civi-
 bus loquor. non tamen admissum quicquam ab iis crimi-
 4 natum venio, sed cautum, ne admittant. nimio plus quam
 5 velim nostrorum ingenia sunt mobilia. multis id cladibus
 sensimus, quippe qui non nostro merito, sed vestra patientia
 incolumes simus. magna hic nunc Volseorum multi-
 6 tudo est, ludi sunt, spectaeulo intenta civitas erit. memini,
 quid per eandem occasionem ab Sabinorum inventute in
 hac urbe commissum sit. horret animus, ne quid inconsulte
 ac temere fiat. haec nostra vestraque causa prius
 7 dicenda vobis, consules, ratus sum. quod ad me attinet,
 extemplo hinc domum abire in animo est, ne cuius facti
 dictive contagione praesens violer.' haec locutus abiit.

8 Consules eum ad patres rem dubiam sub auctore certo
 detulissent, auctor magis, ut fit, quam res ad praecaven-
 dum vel ex supervacuo movit, factoque senatus consulto,
 ut urbem excederent Volsci, praecones dimittuntur, qui
 9 omnes eos proficisci ante noctem iuberent. ingens pavor
 primo discurrentis ad suas res tollendas in hospitia per-
 cutit, proficiscentibus deinde indignatio oborta, se ut con-
 seceleratos contaminatosque ab ludis festis diebus coetu
 quodammodo hominum deorumque abactos esse.

1 XXXVIII. Cum prope continuato agmine irent, praegressus
 Tullius ad caput Ferentinum, ut quisque veniret,
 primores eorum excipiens querendo indignandoque, et eos

ipsos, sedulo audientes secunda irae verba, et per eos multitudinem aliam in subiectum viae campum deduxit. ibi in contionis modum orationem exorsus ‘veteres populi 2 Romani iniurias cladesque gentis Volscorum, ut omnia’ inquit ‘obliviscamini alia, hodiernam hanc contumeliam quo tandem animo fertis, qua per nostram ignominiam ludos commiserere? an non sensistis, triumphatum hodie de 3 vobis esse? vos omnibus, civibus, peregrinis, tot finitimis populis, spectaculo abeuntes fuisse, vestras coniuges, vestros liberos traductos per ora hominum? quid eos, qui 4 audivere vocem praeconis, quid, qui nos videre abeuntes, quid eos, qui huic ignominioso agmini fuere obvii, existimasse putatis, nisi aliquid profecto nefas esse; quod, si intersimus spectaculo, violaturi simus ludos piaculumque merituri, ideo nos ab sede piorum, coetu concilioque abigi? quid deinde illud non succurrit, vivere nos, quod 5 maturarimus proficisci? — si hoc profectio et non fuga est. et hanc urbem vos non hostium ducitis, ubi, si unum diem morati essetis, moriendum omnibus fuit? bellum vobis indictum est magno eorum malo, qui indixere, si viri estis.’ ita et sua sponte irarum pleni et incitati domos inde digressi sunt instigandoque suos quisque populos effecere, ut omne Volscum nomen deficeret.

XXXVIII. Imperatores ad id bellum de omnium 1 populorum sententia lecti Attius Tullius et Cn. Marcius, exul Romanus, in quo aliquanto plus spei repositum. quam spem nequaquam fefellit, ut facile appareret, duci- 2 bus validiorem quam exercitu rem Romanam esse. Cercicios profectus, primum colonos inde Romanos expulit liberamque eam urbem Volscis tradidit, inde, in Latinam 3 viam transversis tramitibus transgressus, Satricum, Longulam, Poluseam, Coriolos, Bovillas, haec Romanis oppida ademittit. inde Lavinium recepit, tum deinceps Corbionem, 4 Vitelliam, Trebium, Labicos, Pedum cepit. postremum ad 5 urbem a Peto ducit et, ad fossas Cluilias quinque ab urbe milia passuum castris positus, populatur inde agrum Romanum custodibus inter populatores missis, qui patricio- 6 rum agros intactos servarent, sive infensus plebi magis sive ut discordia inde inter patres plebemque oreretur.

7 quae profecto orta esset, adeo tribuni iam ferocem per se
 plebem criminando in primores civitatis instigabant, — sed
 8 suspectos infensosque inter se iungebat animos. id modo
 non conveniebat, quod senatus consulesque nusquam alibi
 spem quam in armis ponebant, plebes omnia quam bellum
 malebat.

9 Sp. Nautius iam et Sex. Furius consules erant. eos
 recensentes legiones, praesidia per muros aliaque, in qui-
 bus stationes vigiliisque esse placuerat, loca distribuentis
 multitudo ingens pacem poscentium primum seditioso cla-
 more conterruit, deinde vocare senatum, referre de legatis
 10 ad Cn. Marcium mittendis cogit. acceperunt relationem
 patres, postquam apparuit, labare plebis animos, missique
 de pace ad Marcium oratores atrox responsum retulerunt:
 11 si Volscis ager redderetur, posse agi de pace, si praeda
 belli per otium frui velint, memorem se et civium iniuriae
 et hospitum beneficii adniscurum, ut appareat exilio sibi
 12 iniratos, non fractos animos esse. iterum deinde idem
 missi non recipiuntur in castra. sacerdotes quoque, suis
 insignibus velatos, isse supplices ad castra hostium tradi-
 tum est, nihilo magis quam legatos flexisse animum.

1 XXXX. Tum matronae ad Veturiam, matrem Corio-
 lani, Volumniamque uxorem frequentes coeunt. id publi-
 cum consilium an muliebris timor fuerit, parum invenio,
 2 pervicere certe, ut et Veturia, magno natu mulier, et Vo-
 lumnia, duos parvos ex Marcio ferens filios, secum in
 castra hostium irent et, quoniam armis viri defendere urbem
 non possent, mulieres precibus lacrimisque defenderent.

3 Ubi ad castra ventum est nuntiatumque Coriolano est,
 adesse ingens mulierum agmen, primo, ut qui nec publica
 maiestate in legatis nec in sacerdotibus tanta offusa oculis
 animoque religione motus esset, multo obstinatio adversus
 4 lacrimas muliebres erat. dein familiarium quidam, qui in-
 signem maestitia inter ceteras cognoverat Veturiam, inter
 nurum nepotesque stantem, ‘nisi me frustrantur’ inquit
 5 ‘oculi, mater tibi coniunxque et liberi adsunt.’ Coriolanus
 prope ut amens consternatus ab sede sua cum ferret matri
 obviae complexum, mulier in iram ex precibus versa ‘sine,

priusquam complexum accipio, sciam,' inquit 'ad hostem
 an ad filium venerim, captiva materno in castris tuis sim.
 in hoc me longa vita et infelix senecta traxit, ut exulem c
 te, deinde hostem viderem? potuisti populari hanc terram,
 quae te genuit atque aluit? non tibi, quamvis infesto animo 7
 et minaci perveneras, ingredienti fines ira cecidit? non,
 cum in conspectu Roma fuit, succurrit "intra illa moenia
 domus ac penates mei sunt, mater, coniunx liberique?"
 ergo ego nisi peperissem, Roma non oppugnaretur, nisi 8
 filium haberem, libera in libera patria mortua essem. sed
 ego nihil iam pati nec tibi turpius, (quam) mihi miserius
 possum nec, ut sum miserrima, diu futura sum; de his 9
 videris, quos, si pergis, aut inmatura mors aut longa ser-
 vitus manet.' uxor deinde ac liberi amplexi fletusque ab
 omni turba mulierum ortus et conploratio sui patriaeque
 fregere tandem virum. complexus inde suos dimittit, ipse 10
 retro ab urbe castra movit. abductis deinde legionibus ex
 agro Romano, invidia rei oppressum perisse tradunt alii
 alio leto; apud Fabium, longe antiquissimum auctorem,
 usque ad senectutem vixisse eundem invenio: refert certe, 11
 hanc saepe eum, exacta aetate, usurpasse vocem, multo
 miserius seni exilium esse. non inviderunt laudes suas
 mulieribus viri Romani, adeo sine obtreccatione gloriae
 alienae vivebatur; monumento quoque quod esset, templum 12
 Fortunae muliebri aedificatum dedicatumque est.

Rediere deinde Volsci adiunctis Aequis in agrum Ro-
 manum, sed Aequi Attium Tullium haud ultra tulere ducem.
 hinc ex certamine, Volsci Aequine imperatorem coniuncto 13
 exercitui darent, seditio, deinde atrox proelium ortum. ibi
 fortuna populi Romani duos hostium exercitus haud minus
 pernicioso quam pertinaci certamine confecit.

Consules Titus Sicinius et C. Aquilius. Sicinio Volsci, 14
 Aquilio Hernici — nam ii quoque in armis erant — pro-
 vincia evenit. eo anno Hernici devicti, cum Volscis aequo
 Marte discessum est.

XXXXI. Sp. Cassius deinde et Proculus Verginius 1
 consules facti. cum Hernicis foedus ictum, agri partes
 duae ademptae. inde dimidium Latinis, dimidium plebi
 divisurus consul Cassius erat. adiciebat huic muneri agri 2

aliquantum, quem publicum possideri a privatis criminabatur: id multos quidem patrum, ipsos possessores, periculo rerum suarum terrebat. sed et publica patribus sollicitudo inerat, largitione consulem periculosas libertati opes
 3 struere. tum primum lex agraria promulgata est, nunquam deinde usque ad hanc memoriam sine maximis
 4 motibus rerum agitata. consul alter largitioni resistebat auctoribus patribus nec omni plebe adversante, quae primo coeperat fastidire munus: vulgatum, a civibus isse in socios. saepe deinde et Verginium consulem in contionibus
 5 velut vaticinantem audiebat, pestilens collegae munus esse, agros illos servitutem iis qui acceperint laturos, regno
 6 viam fieri. quid ita enim adsumi socios et nomen Latinum? quid attinuisse Hernicis, paulo ante hostibus, capti agri partem tertiam reddi, nisi ut eae gentes pro Coriolano duce Cassium habeant? popularis iam esse dissuasor et intercessor legis agrariae coeperat. uterque deinde consul, ut certatim, plebi indulgere. Verginius dicere, passurum se adsignari agros, dum ne cui nisi civi Romano
 8 adsignentur, Cassius, quia in agraria largitione ambitiosus in socios eoque civibus vilior erat, ut alio munere sibi reconciliaret civium animos, iubere pro Siculo frumento
 9 pecuniam acceptam retribui populo. id vero haud secus quam praesentem mercedem regni aspernata plebes; adeo propter suspicionem insitam regni, velut abundarent omnia, munera eius in animis hominum respuebantur.

10 Quem, ubi primum magistratu abiit, damnatum necatumque constat. sunt qui patrem auctorem eius supplicii ferant: eum, cognita domi causa, verberasse ac necasse peculiumque filii Cereri consecravisse, signum inde factum esse et inscriptum 'ex Cassia familia datum.' invenio
 11 apud quosdam, idque propius fidem est, a quaestoribus Caesone Fabio et L. Valerio diem dictam perduellionis
 12 damnatumque populi iudicio, dirutas publicae aedes. ea est area ante Telluris aedem. ceterum, sive illud domesticum sive publicum fuit iudicium, damnatur Servio Cornelio, Q. Fabio consulibus.

1 XXXXII. Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. dulcedo agrariae legis ipsa per se dempto auctore sub-

ibat animos accensaque ea cupiditas est malignitate patrum, qui, devictis eo anno Volscis Aequisque, militem praeda fraudavere. quidquid captum ex hostibus est, vendidit 2 Fabius consul ac redegit in publicum.

Invisum erat Fabium nomen plebi propter novissimum consulem; tenere tamen patres, ut cum L. Aemilio Caeso Fabius consul crearetur. eo infestior facta plebes seditione 3 domestica bellum externum excivit. bello deinde civiles discordiae intermissae: uno animo patres ac plebs rebellantes Volscos et Aequos duce Aemilio prospera pugna vicere. plus tamen hostium fuga quam proelium absum- 4 psit; adeo pertinaciter fusos insecuti sunt equites. Castoris 5 aedes eodem anno idibus Quintilibus dedicata est: vota erat Latino bello Postumio dictatore, filius eius duumvir ad id ipsum creatus dedicavit.

Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariae legis 6 animi plebis. tribuni plebi popularem potestatem lege populari celebrabant, patres, satis superque gratuiti favoris in multitudinem credentes esse, largitiones temeritatisque invitamenta horrebant. acerrimi patribus duces ad resistendum consules fuere.

Ea igitur pars rei publicae vicit: nec in praesens modo, 7 sed in venientem etiam annum M. Fabium, Caesonis fratrem, et magis invisum alterum plebi accusatione Sp. Cassi, L. Valerium, consules dedit. certatum eo quoque 8 anno cum tribunis est. vana lex vanique legis auctores iactando inritum munus facti. Fabium inde nomen iugens, post tres continuos consulatus unoque velut tenore omnes expertos tribuniciis certaminibus, habitum: itaque, ut bene locatus, mansit in ea familia aliquamdiu honos. bellum inde Veiens inritum. et Volsci rebellant. sed ad 9 bella externa prope supererant vires abutebanturque iis inter semet ipsos certando. accessere ad aegras iam omnium 10 mentes prodigia caelestia, prope cotidianas in urbe agrisque ostentantia minas, motique ira numinis causam nullam aliam vates canebant publice privatimque, nunc extis, nunc per aves consulti, quam haud rite sacra fieri. qui terrores tamen eo evasere, ut Opillia virgo Vestalis, 11 damnata incesti, poenas dederit.

1 XXXXIII. Q. Fabius inde et C. Iulius consules facti.
 eo anno non segnior discordia domi et bellum foris atro-
 cius fuit. ab Aequis arma sumpta. Veientes agrum quo-
 que Romanorum populantes inierunt.

Quorum bellorum crescente cura Caeso Fabius et Sp.
 2 Furius consules fiunt. Ortonam, Latinam urbem, Aequi
 oppugnabant, Veientes, pleni iam populationum, Romam
 3 ipsam se oppugnatos minabantur. qui terrores cum
 conpescere deberent, auxere insuper animos plebis; red-
 ibatque non sua sponte plebi mos detractandi militiam, sed
 Spurius Licinius, tribunus plebis, venisse tempus ratus
 per ultimam necessitatem legis agrariae patribus iniun-
 4 gendae, susceperat rem militarem impediendam. ceterum
 tota invidia tribuniciae potestatis versa in auctorem est;
 nec in eum consules acrius quam ipsius collegae coorti
 5 sunt auxilioque eorum dilectum consules habent. ad duo
 simul bella exercitus scribitur: ducendus Fabio in Veien-
 tes, in Aequos Furio datur. et in Aequis quidem nihil
 6 dignum memoria gestum est; Fabio aliquanto plus negotii
 cum civibus quam cum hostibus fuit. unus ille vir, ipse
 consul, rem publicam sustinuit, quam exercitus odio con-
 7 sulis, quantum in se fuit, prodebat. nam cum consul
 praeter ceteras imperatorias artes, quas parando gerendo-
 que bello edidit plurimas, ita instruxisset aciem, ut solo
 equitatu emisso exercitum hostium funderet, insequi fusos
 8 pedes noluit. nec illos, etsi non adhortatio invisus ducis,
 suum saltem flagitium et publicum in praesentia dedecus,
 postmodo periculum, si animus hosti redisset, cogere po-
 tuit, gradum accelerare aut, si aliud nihil, stare instruc-
 9 tos. iniussu signa referunt, maestique — crederes victos —
 excerantes nunc imperatorem nunc navatam ab equite
 10 operam, redeunt in castra. nec huic tam pestilenti exemplo
 remedia ulla ab imperatore quaesita sunt: adeo excellenti-
 bus ingeniis citius defuerit ars, qua civem regant, quam
 11 qua hostem superent. consul Romam rediit, non tam belli
 gloria aucta quam inritato exacerbatoque in se militum odio.

Obtinuere tamen patres, ut in Fabia gente consulatus
 maneret: M. Fabium consulem creant, Fabio collega Gnaeus
 Manlius datur. ✓

XXXXIII. Et hic annus tribunum auctorem legis 1
agrariae habuit: Tib. Pontificius fuit. is eandem viam,
velut processisset Sp. Licinio, ingressus dilectum pauli-
per impediit. perturbatis iterum patribus, Appius Clau- 2
dius victam tribuniciam potestatem dicere priore anno, in
praesentia re, exemplo in perpetuum, quando inventum sit,
suis ipsam viribus dissolvi; neque enim umquam defutu- 3
rum, qui et ex collega victoriam sibi et gratiam melioris
partis bono publico velit quaesitam, et plures, si pluribus
opus sit, tribunos ad auxilium consulum paratos fore, et
unum vel adversus omnes satis esse. darent modo et con- 4
sules et primores patrum operam, ut, si minus omnes, ali-
quos tamen ex tribunis rei publicae ac senatui concilia-
rent. praeceptis Appii moniti patres et universi comiter 5
ac benigne tribunos appellare, et consulares, ut cuique
eorum privatim aliquid iuris adversus singulos erat, partim
gratia partim auctoritate obtinere, ut tribuniciae pote-
statis vires salubres vellent rei publicae esse: quattuorque 6
tribunorum adversus unum, moratorem publici commodi,
auxilio dilectum consules habent. inde ad Veiens bellum 7
profecti, quo undique ex Etruria auxilia convenerant, non
tam Veientium gratia concitata quam quod in spem ven-
tum erat, discordia intestina dissolvi rem Romanam posse;
principesque in omnium Etruriae populorum conciliis fre- 8
mebant, aeternas opes esse Romanas, nisi inter semet ipsi
seditionibus saeviant. id unum venenum, eam labem ci-
vitatibus opulentis repertam, ut magna inperia mortalia
essent. diu sustentatum id malum partim patrum con- 9
siliis partim patientia plebis iam ad extrema venisse: duas
civitates ex una factas, suos cuique parti magistratus, suas
leges esse. primum in dilectibus saevire solitos, eosdem 10
in bello tamen paruisse ducibus, qualicumque urbis statu
manente disciplina militari sisti potuisse; iam non parendi
magistratibus morem in castra quoque Romanum militem
sequi. proximo bello in ipsa acie, in ipso certamine, con- 11
sensu exercitus traditam ultro victoriam victis Aequis,
signa deserta, imperatorem in acie relictum, iniussu in
castra reditum. profecto, si instetur, suo milite vinci Ro- 12
mam posse. nihil aliud opus esse quam indici ostendique

bellum, cetera sua sponte fata et deos gesturos. haec spes Etruscos armaverant multis invicem casibus victos victoresque.

- 1 XXXV. Consules quoque Romani nihil praeterea
aliud quam suas vires, sua arma horrebant. memoria pes-
2 simi proximo bello exempli terrebantur, ne rem commit-
terent eo, ubi duae simul acies timendae essent. itaque
castris se tenebant tam ancipiti periculo aversi: diem tem-
3 pusque forsitan ipsum leniturum iras sanitatemque animis
adlaturum. Viciens hostis Etruscique eo magis praepro-
pere agere, lacessere ad pugnam primo obequitando castris
4 provocandoque, postremo, ut nihil movebant, qua consules
ipsos, qua exercitum increpando: simulationem intestinae
discordiae remedium timoris inventum et consules magis
non confidere quam non credere suis militibus. novum
seditionis genus silentium otiumque inter armatos. ad
5 hanc in novitatem generis originisque qua falsa, qua vera
iacere. haec cum sub ipso vallo portisque streperent, haud
aegre consules pati. at inperitae multitudini nunc indi-
gnatio, nunc pudor pectora versare et ab intestinis avertere
malis: nolle inultos hostes, nolle successum, non patribus,
6 non consulibus; externa et domestica odia certare in ani-
mis. tandem superant externa: adeo superbe insolenter-
que hostis eludebat. frequentes in praetorium conveniunt,
7 poscunt pugnam, postulant, ut signum detur. consules
velut deliberabundi capita conferunt, diu collocuntur.
pugnare cupiebant, sed retro revocanda et abdenda cupi-
8 ditas erat, ut adversando remorandoque incitato semel mi-
liti adderent impetum. redditur responsum, immaturam
rem agi, nondum tempus pugnae esse, castris se tenerent.
edicunt inde, ut abstineant pugna; si quis iniussu pug-
9naverit, ut in hostem animadversuros. ita dimissis, quo
minus consules velle credunt, crescit ardor pugnandi. ac-
cendunt insuper hostes ferocius multo, ut statuisse non
10 pugnare consules cognitum est, quippe impune se insulta-
turos, non credi militi arma, rem ad ultimum seditionis
erupturam finemque venisse Romano imperio. his freti
occursant portis, ingerunt probra, aegre abstinent, quin
11 castra oppugnent. enimvero non ultra contumeliam pati

Romanus posse; totis castris undique ad consules curritur. non iam sensim, ut ante, per centurionum principes postulant, sed passim omnes clamoribus agunt. matura res erat, tergiversantur tamen. Fabius deinde, ad crescentem tumultum iam metu seditionis collega concedente, cum silentium classico fecisset: ‘ego istos, Cn. Manli, posse vincere scio; velle ne scirem, ipsi fecerunt: itaque certum atque decretum est, non dare signum, nisi victores se redituros ex hac pugna iurant. consulem Romanum miles semel in acie fefellit, deos numquam fallit.’ centurio erat M. Flavoleius inter primores pugnae flagitator. ‘victor,’ inquit ‘M. Fabi, revertar ex acie.’ si fallat, Iovem patrem Gradivumque Martem aliosque iratos invocat deos. idem deinceps omnis exercitus in se quisque iurat, iuratis datur signum, arma capiunt, eunt in pugnam irarum speique pleni; nunc iubent Etruscos probra iacere, nunc armatis sibi quisque lingua promptum hostem offerri. omnium illo die, qua plebis, qua patrum, eximia virtus fuit. Fabium nomen, Fabia gens maxime enituit. multis civilibus certaminibus infensos plebis animos illa pugna sibi reconciliare statuunt. instruitur acies, nec Veiens hostis Etruscaeque legiones detrectant.

XXXXVI. Prope certa spes erat, non magis secum pugnatuos quam pugnarint cum Aequis, maius quoque aliquod in tam iritatis animis et occasione ancipiti haud desperandum esse facinus. res aliter longe evenit. nam non alio ante bello infestior Romanus — adeo hinc contumeliis hostes, hinc consules mora exacerbaverant — proclium iniit. vix explicandi ordines spatium Etruscis fuit, cum, pilis inter primam trepidationem abiectis temere magis quam emissis, pugna iam in manus, iam ad gladios, ubi Mars est atrocissimus, venerat. inter primores genus Fabium insigni spectaculo exemploque civibus erat. ex his Quintum Fabium — tertio hic anno ante consul fuerat —, principem in confertos Veientes euntem, ferox viribus et armorum arte Tuscus incautum inter multas versantem hostium manus gladio per pectus transfigit; telo extracto, praeceps Fabius in vulnus abiit. sensit utraque acies unius viri casum cedebatque inde Romanus, cum

M. Fabius consul transiluit iacentis corpus, obiectaque parma ‘hoc iurastis,’ inquit ‘milites, fugientes vos in castra redituros? adeo ignavissimos hostis magis timetis quam Iovem Martemque, per quos iurastis? at ego iniuratus aut victor revertar, aut prope te hic, Quinte Fabi, dimicans cadam.’ consuli tum Caeso Fabius, prioris anni consul: ‘verbisne istis, frater, ut pugnent, te impetraturum credis? dii impetrabunt, per quos iuravere. et nos, ut decet proceres, ut Fabio nomine est dignum, pugnando potius quam adhortando accendamus militum animos.’ sic in primum infensis hastis provolant duo Fabii, totamque moverunt secum aciem.

1 XXXXVII. Proelio ex parte una restituto, nihilo
segnius in cornu altero Cn. Manlius consul pugnam cie-
2 bat, ubi prope similis fortuna est versata. nam ut altero
in cornu Q. Fabium, sic in hoc ipsum consulem Manlium
iam velut fusos agentem hostis et inpigre milites secuti
sunt et, ut ille gravi vulnere ictus ex acie cessit, inter-
3 fectum rati gradum retulere; cessissentque loco, ni con-
sul alter cum aliquot turmis equitum in eam partem citato
equo advectus, vivere clamitans collegam, se victorem fuso
4 altero cornu adesse, rem inclinatam sustinisset. Manlius
quoque ad restituendam aciem se ipse coram offert. duo-
rum consulum cognita ora accendunt militum animos.
simul et vanior iam erat hostium acies, dum, abundante
multitudine freti, subtracta subsidia mittunt ad castra op-
5 pugnanda. in quae haut magno certamine impetu facto,
dum praedae magis quam pugnae memores tererent tem-
pus, triarii Romani, qui primam inruptionem sustinere non
potuerant, missis ad consules nuntiis, quo loco res essent,
conglobati ad praetorium redeunt et sua sponte ipsi proe-
6 lium renovant. et Manlius consul revectus in castra, ad
omnes portas milite opposito, hostibus viam clauserat. ea
desperatio Tuscis rabiem magis quam audaciam accendit.
nam cum incursantes, quacumque exitum ostenderet spes,
vano aliquotiens impetu issent, globus iuvenum unus in
7 ipsum consulem, insignem armis, invadit. prima excepta
a circumstantibus tela, sustineri deinde vis nequit. con-
sul mortifero vulnere ictus cadit, fusique circa omnes.

Tuscis crescit audacia, Romanos terror per tota castra 8
 trepidos agit et ad extrema ventum foret, ni legati, raptò
 consulis corpore, patefecissent una porta hostibus viam.
 ea erumpunt; consternatoque agmine abeuntes in vic- 9
 torem alterum incidunt consulem. ibi iterum caesi fusique
 passim.

Victoria egregia parta, tristis tamen duobus tam claris
 funeribus. itaque consul, decernente senatu triumphum, 10
 si exercitus sine imperatore triumphare possit, pro eximia
 eo bello opera facile passurum respondit; se, familia fu-
 nesta Quinti Fabi fratris morte, re publica ex parte orba
 consule altero amisso, publico privatoque deformem luctu
 lauream non accepturum. omni acto triumpho depositus 11
 triumphus clarior fuit, adeo spreta in tempore gloria in-
 terdum cumulatior redit. funera deinde duo deinceps col-
 legae fratrisque ducit, idem in utroque laudator, cum,
 concedendo illis suas laudes, ipse maximam partem earum
 ferret. neque inmemor eius, quod initio consulatus in- 12
 biberat, reconciliandi animos plebis, saucios milites curan-
 dos dividit patribus. Fabiis plurimi dati, nec alibi maiore
 cura habiti. inde populares iam esse Fabii nec hoc ulla
 re, nisi salubri rei publicae arte.

XXXXVIII. Igitur non patrum magis quam plebis 1
 studiis K. Fabius cum Tito Verginio consul factus neque
 bella neque dilectus neque ullam aliam priorem curam
 agere, quam ut, iam aliqua ex parte inchoata concordiae
 spe, primo quoque tempore cum patribus coalescerent animi
 plebis. itaque principio anni censuit, priusquam quisquam 2
 agrariae legis auctor tribunus existeret, occuparent pa-
 tres ipsi suum munus facere, captivum agrum plebi quam
 maxime aequaliter darent: verum esse, habere eos, quo-
 rum sanguine ac sudore partus sit. aspernati patres sunt, 3
 questi quoque quidam, nimia gloria luxuriare et evanes-
 cere vividum quondam illud Caesonis ingenium. nullae
 deinde urbanae factiones fuere. vexabantur incursionibus 4
 Aequorum Latini; eo cum exercitu Caeso missus, in
 ipsorum Aequorum agrum depopulandum transit. Aequi
 se in oppida receperunt murisque se tenebant. eo nulla
 pugna memorabilis fuit.

5 At a Veiente hoste clades accepta temeritate alterius
 consulis, actumque de exercitu foret, ni Caeso Fabius in
 tempore subsidio venisset. ex eo tempore neque pax ne-
 que bellum cum Veientibus fuit. res proxime in formam
 6 latrocinii venerat: legionibus Romanis cedebant in urbem,
 ubi abductas senserant legiones agros incurtabant, bel-
 lum quiete, quietem bello invicem eludentes. ita neque
 omitti tota res nec perfici poterat. et alia bella aut praesentia instabant, ut ab Aequis Volscisque, non diutius
 quam recens dolor proximae cladis transiret quiescentibus,
 aut mox moturos se apparebat Sabinos, semper in-
 7 festos, Etruriamque omnem. sed Veiens hostis, adsiduus
 magis quam gravis, contumeliis saepius quam periculo
 animos agitabat, quod nullo tempore negligi poterat aut
 8 averti alio sinebat. tum Fabia gens senatum adiit. consul pro gente loquitur: 'adsiduo magis quam magno praesidio,
 ut scitis, patres conscripti, bellum Veiens eget. vos
 alia bella curate, Fabios hostis Veientibus date. auctores
 9 sumus, tutam ibi maiestatem Romani nominis fore. nostrum id nobis velut familiare bellum privato sumptu gerere
 in animo est: res publica et milite illic et pecunia
 10 vacet.' gratiae ingentes actae. consul e curia egressus,
 comitante Fabiorum agmine, qui in vestibulo curiae senatus
 consultum expectantes steterant, domum redit. iussi
 armati postero die ad limen consulis adesse. domos inde
 discedunt.

1 XXXXVIII. Manat tota urbe rumor, Fabios ad caelum
 laudibus ferunt: familiam unam subisse civitatis onus,
 Veiens bellum in privatam curam, in privata arma versum.
 2 si sint duae roboris eiusdem in urbe gentes, deposcant
 haec Volscos sibi, illa Aequos; populo Romano tranquillam
 pacem agente, omnes finitimos subigi populos posse.
 Fabii postera die arma capiunt, quo iussi erant conveniunt.
 3 consul paludatus egrediens in vestibulo gentem
 omnem suam instructo agmine videt, acceptus in medium
 signa ferri iubet. numquam exercitus neque minor numero
 neque clarior fama et admiratione hominum per urbem
 4 incessit: sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes
 unius gentis, quorum neminem ducem sperneres, egregius

quibuslibet temporibus senatus, ibant, unius familiae viribus Veienti populo pestem minitantes. sequebatur turba, 5 propria alia cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec spem nec curam, sed immensa omnia volventium animo, alia publica sollicitudine excitata, favore et admiratione stupens. ire fortes, ire felices iubent, inceptis eventus 6 pares reddere; consulatus inde ac triumphos, omnia praemia ab se, omnes honores sperare. praetereuntibus Capi- 7 tolium arcemque et alia templa, quidquid deorum oculis, quidquid animo occurrit, precantur, ut illud agmen faustum atque felix mittant, sospites brevi in patriam ad parentes restituant. incassum missae preces. infelici via, 8 dextro Iano portae Carmentalis, profecti, ad Cremeram flumen perveniunt. is oportunus visus locus communicando praesidio.

L. Aemilius inde et C. Servilius consules facti. et 9 donec nihil aliud quam in populationibus res fuit, non ad praesidium modo tutandum Fabii satis erant, sed tota regione, qua Tuscus ager Romano adiacet, sua tuta omnia, infesta hostium, vagantes per utrumque finem, fecere. in- 10 tervallum deinde haud magnum populationibus fuit, dum et Veientes accito ex Etruria exercitu praesidium Cremerae oppugnant et Romae legiones, ab L. Aemilio consule adductae, comminus cum Etruscis dimicant acie. quamquam vix dirigendi aciem spatium Veientibus fuit: adeo inter 11 primam trepidationem, dum post signa ordines introeunt subsidiaque locant, invecta subito ab latere Romana equitum ala non pugnae modo incipiendae, sed consistendi ademit locum. ita fusi retro ad saxa rubra — ibi castra 12 habebant — pacem supplices petunt. cuius impetratae ab insita animis levitate ante deductum Cremera Romanum praesidium paenituit.

L. Rursus cum Fabiis erat Veienti populo sine ullo 1 maioris belli apparatu certamen nec erant incursiones modo in agros aut subiti impetus in incursantes, sed aliquotiens aequo campo conlatisque signis certatum gensque una po- 2 puli Romani saepe ex opulentissima, ut tum res erant, Etrusca civitate victoriam tulit. id primo acerbum indi- 3 gnumque Veientibus est visum, inde consilium ex re natum

insidiis ferocem hostem captandi. gaudere etiam, multo
 1 successu Fabiis audaciam crescere; itaque et pecora
 praedantibus aliquotiens, velut casu incidissent, obviam
 acta et agrestium fuga vasti relictis agri, et subsidia ar-
 matorum ad arcendas populationes missa saepius simulato
 5 quam vero pavore refugerunt. iamque Fabii adeo con-
 temperant hostem, ut sua invicta arina neque loco neque
 tempore ullo crederent sustineri posse. haec spes pro-
 vexit, ut ad conspecta procul a Cremera magno campi in-
 tervallo pecora, quamquam rara hostium apparebant arma,
 6 decurrerent. et cum improvidi effuso cursu insidias circa
 ipsum iter locatas superassent palatique passim vaga, ut
 fit pavore iniecto, raperent pecora, subito ex insidiis con-
 7 surgitur et adversi et undique hostes erant. primo cla-
 mor circumlatus exterruit, dein tela ab omni parte ac-
 cidebant, cocuntibusque Etruscis iam continenti agmine
 armatorum saepti, quo magis se hostis inferebat, coge-
 8 bantur breviori spatio et ipsi orbem colligere, quae res
 et paucitatem eorum insignem et multitudinem Etrusco-
 9 rum multiplicatis in arto ordinibus faciebat. tum ommissa
 pugna, quam in omnes partis parem intenderant, in unum
 locum se omnes inclinant. eo nisi corporibus armisque,
 10 rupere cunco viam. duxit via in editum leniter collem.
 inde primo restitere. mox, ut respirandi superior locus
 spatium dedit recipiendique a pavore tanto animum, pe-
 pulere etiam subeuntes, vincebatque auxilio loci pauci-
 tas, ni iugo circummissus Veiens in verticem collis eva-
 11 sisset. ita superior rursus hostis factus. Fabii caesi ad
 unum omnes praesidiumque expugnatum. trecentos sex
 perisse satis convenit, unum propter impuberem aetatem
 relictum, stirpem genti Fabiae dubiisque rebus populi
 Romani saepe domi bellique vel maximum futurum au-
 xilium.

1 LI. Cum haec accepta clades est, iam C. Horatius et
 T. Menenius consules erant. Menenius adversus Tuscos
 2 victoria elatos confestim missus. tum quoque male pu-
 gnatum est et Ianiculum hostes occupavere obsessaque
 urbs foret super bellum annona premente — transierant
 enim Etrusci Tiberim —, ni Horatius consul ex Volscis

esset revocatus; adeoque id bellum ipsis institit moenibus, ut primo pugnatum ad Spei sit acquo Marte, iterum ad portam Collinam. ibi quamquam parvo momento superior 3 Romana res fuit, meliorem tamen militem recepto pristino animo in futura proelia id certamen fecit.

A. Verginius et Sp. Servilius consules fiunt. post ac- 4 ceptam proximam pugnae cladem Veientes abstinuere acie. populationes erant et velut ab arce Ianiculi passim in Romanum agrum impetus dabant. non usquam pecora tuta, non agrestes erant. capti deinde eadem arte sunt, qua 5 ceperant Fabios. secuti dedita opera passim ad inlecebras propulsa pecora praecipitavere in insidias. quo plures erant, maior caedes fuit. ex hac clade atrox ira maioris 6 cladis causa atque initium fuit. traiecto enim nocte Tiberi, castra Servili consulis adorti sunt oppugnare. inde fusi magna caede in Ianiculum se aegre recepere. confestim 7 consul et ipse transit Tiberim, castra sub Ianiculo communit. postero die luce orta nonnihil et hesterna felicitate pugnae ferox, magis tamen, quod inopia frumenti quamvis in praecipitia, dum celeriora essent, agebat consilia, temere adverso Ianiculo ad castra hostium aciem erexit foediusque inde pulsus quam pridie pepulerat, interventu 8 collegae ipse exercitusque est servatus. inter duas acies 9 Etrusci, cum invicem his atque illis terga darent, occidione occisi. ita oppressum temeritate felici Veiens bellum.

LII. Urbi cum pace laxior etiam annona rediit et ad- 1 vecto ex Campania frumento et, postquam timor sibi cuique futurae inopiae abiit, eo, quod abditum fuerat, prolato. ex copia deinde otioque lascivire rursus animi et 2 pristina mala, postquam foris deerant, domi quaerere. tribuni plebem agitare suo veneno, agraria lege, in resistentis incitare patres, nec in universos modo, sed in singulos. Quintus Considius et T. Genucius, auctores agrariae 3 legis, T. Menenio diem dicunt. invidiae erat amissum Cremerae praesidium, cum haud procul inde stativa consul habuisset: ea oppressit. cum et patres haut minus 4 quam pro Coriolano admisi essent et patris Agrippae favor hautdum exolevisset, in multa temperarunt tribuni: cum 5 capitis anquisissent, duo milia acris damnato multam

edixerunt. ea in caput vertit. negant tulisse ignominiam
aegritudinemque, inde morbo absumptum esse.

6 Alius deinde reus Sp. Servilius, ut consulatu abiit,
C. Nautio et P. Valerio consulibus, initio statim anni ab
L. Caedicio et T. Statio tribunis die dicta, non ut Mene-
nius precibus suis aut patrum, sed cum multa fiducia
7 innocentiae gratiaeque tribunicios impetus tulit. et huic
proelium cum Tuscis ad Ianiculum erat crimini. sed fer-
vidi animi vir, ut in publico periculo ante, sic tum in suo,
non tribunos modo, sed plebem oratione feroci refutando
exprobrandoque T. Meneni damnationem mortemque, cuius
patris munere restituta quondam plebs eos ipsos, quibus
tum saeviret, magistratus, eas leges haberet, periculum
8 audacia discussit. iuvit et Verginius collega testis pro-
ductus participando laudes, magis tamen Menenianum —
adeo mutaverant animum — profuit iudicium.

1 LIII. Certamina domi finita. Veiens bellum exortum,
quibus Sabini arma coniunxerunt. P. Valerius consul,
accitis Latinorum Hernicorumque auxiliis cum exercitu
Veios missus, castra Sabina, quae pro moenibus sociorum
locata erant, confestim adgreditur, tantamque trepidatio-
nem iniecit, ut, dum dispersi alii alia manipulatim excur-
runt ad arcendam hostium vim, ea porta, cui signa pri-
2 mum intulerat, caperetur. intra vallum deinde caedes
magis quam proelium esse. tumultus e castris et in urbem
penetrat: tamquam Veis captis, ita pavidi Veientes ad
arma currunt. pars Sabinis eunt subsidio, pars Romanos
3 toto impetu intentos in castra adoriuntur. paulisper aversi
turbatique sunt, deinde et ipsi utroque versis signis resi-
stunt et eques, ab consule inmissus, Tuscos fundit fugat-
que. eadem hora duo exercitus, duae potentissimae et
maximae finitumae gentes superatae sunt.

4 Dum haec ad Veios geruntur, Volsci Aequique in
Latino agro posuerant castra populatique fines erant. eos
per se ipsi Latini, adsumptis Hernicis, sine Romano aut
5 duce aut auxilio castris exuerunt. ingenti praeda praeter
suas reciperas res potiti sunt. missus tamen ab Roma
consul in Volscos C. Nautius. mos, credo, non placebat
sine Romano duce exercituque socios propriis viribus con-

siliisque bella gerere. nullum genus calamitatis contume- 6
liaeque non editum in Volscos est, nec tamen percelli
potuere, ut acie dimicarent.

LIIII. L. Furius inde et C. Manlius consules. Manlio 1
Veientes provincia evenit; non tamen bellatum: indutiae
in annos quadraginta petentibus datae frumento stipendio- 2
que imperato. paci externae confestim continuatur discor-
dia domi. agrariae legis tribuniciiis stimulis plebs furebat.
consules, nihil Meneni damnatione, nihil periculo deterriti
Servilii, summa vi resistunt. abeuntes magistratu Cn. Ge-
nucius tribunus plebis arripuit.

L. Aemilius et Opiter Verginius consulatum incunt; 3
Vopiscum Iulium pro Verginio in quibusdam annalibus
consulem invenio. hoc anno, quoscumque consules ha-
buit, rei ad populum Furius et Manlius circumeunt sor-
didati non plebem magis quam iuniores patrum. suadent, 4
monent, honoribus et administratione rei publicae absti-
neant, consulares vero fascēs, praetextam curulemque
sellam nihil aliud quam pompam funeris putent; claris
insignibus velut infulis velatos ad mortem destinari. quod 5
si consulatus tanta dulcedo sit, iam nunc ita in animum
inducant, consulatum captum et oppressum ab tribunicia
potestate esse, consuli, velut apparitori tribunicio, omnia
ad nutum imperiumque tribuni agenda esse. si se com- 6
moverit, si respexerit patres, si aliud quam plebem esse
in re publica crediderit, — exilium Cn. Marci, Meneni
damnationem et mortem sibi proponant ante oculos. his 7
accensi vocibus patres consilia inde non publica, sed in
privato seductaque a plurium conscientia habuere. ubi
cum id modo constaret, iure an iniuria eripiendos esse
reos, atrocissima quaeque maxime placebat sententia, nec
auctor quamvis audaci facinori deerat. igitur iudicii die 8
cum plebs in foro erecta expectatione staret, mirari primo,
quod non descenderet tribunus, dein, cum iam mora sus-
pectior fieret, deterritum a primoribus credere et desertam
ac proditam causam publicam queri; tandem qui obver- 9
sati vestibulo tribuni fuerant, nuntiant domi mortuum esse
inventum. quod ubi in totam contionem pertulit rumor,
sicut acies funditur duce occiso, ita dilapsi passim alii

alio. praecipuus pavor tribunos invaserat, quam nihil
 auxilii sacratae leges haberent, morte collegae monitos.
 10 nec patres satis moderate ferre lactitiam; adeoque nemi-
 nem noxiae paenitebat, ut etiam insontes fecisse videri
 vellent palamque ferretur, malo domandam tribuniciam
 potestatem.

1 LV. Sub hac pessimi exempli victoria dilectus edici-
 tur, paventibusque tribunis sine intercessione ulla consules
 2 rem peragunt. tum vero irasci plebs tribunorum magis
 silentio quam consulum imperio et dicere, actum esse de
 libertate sua, rursus ad antiqua reditum, cum Genucio
 uno mortuam ac sepultam tribuniciam potestatem: aliud
 3 agendum ac cogitandum, quo modo resistatur patribus; id
 autem unum consilium esse, ut se ipsa plebs, quando aliud
 nihil auxilii habeat, defendat. quattuor et viginti lictores
 apparere consulibus, et eos ipsos plebis homines. nihil
 contemptius neque infirmius, si sint qui contemnant; sibi
 quemque ea magna atque horrenda facere.

4 His vocibus alii alios cum incitassent, ad Voleronem
 Publilium, de plebe hominem, quia, quod ordines duxis-
 set, negaret, se militem fieri debere, licitor missus est a
 5 consulibus. Volero appellat tribunos. cum auxilio nemo
 esset, consules spoliari hominem et virgas expediri iubent.
 ‘provoco’ inquit ‘ad populum’ Volero, ‘quoniam tribuni
 civem Romanum in conspectu suo virgis caedi malunt
 quam ipsi in lecto suo a vobis trucidari.’ quo ferocius
 clamitabat, eo infestius circumscindere et spoliare licitor.
 6 tum Volero et praevalens ipse et adjuvantibus advocatis
 repulso licitore, ubi indignantium pro se acerrimus erat
 7 clamor, eo se in turbam confertissimam recipit, clamitans
 ‘provoco et fidem plebis inploro: adeste cives, adeste
 commilitones. nihil est, quod exspectetis tribunos, quibus
 8 ipsis vestro auxilio opus est.’ concitati homines veluti ad
 proelium se expediunt, apparebatque omne discrimen ad-
 esse, nihil cuiquam sanctum non publici fore, non privati
 9 iuris. huic tantae tempestati cum se consules obtulissent,
 facile experti sunt, parum tutam maiestatem sine viribus
 esse. violatis licitoribus, fascibus fractis e foro in curiam
 compelluntur, incerti, quatenus Volero exerceeret victoriam.

conticiscente deinde tumultu, cum in senatum vocari ius- 10
sissent, queruntur iniurias suas, vim plebis, Voleronis au-
daciam. multis ferociter dictis sententiis, vicere seniores,
quibus ira patrum adversus temeritatem plebis certari non
placuit.

LVI. Voleronem amplexa favore plebs proximis comi- 1
tiis tribunum plebi creat in eum annum, qui Lucium Pi-
narium, Publium Furium consules habuit. contraque om- 2
nium opinionem, qui cum vexandis prioris anni consulibus
permissurum tribunatum credebant, post publicam causam
privato dolore habito, ne verbo quidem violatis consulibus,
rogationem tulit ad populum, ut plebei magistratus tributis 3
comitiis fierent. haut parva res sub titulo prima specie 3
minime atroci ferebatur, sed quae patriciis omnem potesta-
tem per clientium suffragia creandi quos vellent tribunos
auferret. huic actioni gratissimae plebi cum summa vi 4
resisterent patres neque, [quae] una vis ad resistendum erat,
ut intercederet aliquis ex collegio auctoritate aut consulum
aut principum adduci posset, res tamen, suo ipsa moli-
mine gravis, certaminibus in annum extrahitur.

Plebs Voleronem tribunum reficit. patres, ad ultimum 5
dimicationis rati rem venturam, Ap. Claudium, Appi filium,
iam inde a paternis certaminibus invisum infestumque plebi,
consulem faciunt. collega ei Titus Quinctius datur.

Principio statim anni nihil prius quam de lege ageba- 6
tur. sed ut inventor legis Volero, sic Laetorius collega
eius auctor cum recentior tum acrior erat. ferocem faciebat 7
belli gloria ingens, quod aetatis eius haut quisquam manu
promptior erat. is, cum Volero nihil praeterquam de lege
loqueretur, insectatione abstinens consulum, ipse in accu-
sationem Appi familiaeque superbissimae ac crudelissimae
in plebem Romanam exorsus, cum a patribus non consu- 8
lem, sed carnificem ad vexandam et lacerandam plebem
creatum esse contenderet, rudis in militari homine lingua
non suppetebat libertati animoque. itaque deficiente ora- 9
tione 'quando quidem non facile loquor,' inquit 'Quirites,
quam quod locutus sum praesto, crastino die adeste. ego
hic aut in conspectu vestro moriar aut perferam legem.'

Occupabant tribuni templum postero die; consules 10

nobilitasque ad impediendam legem in contione consistunt: submoveri Lactorius iubet, praeterquam qui suffragium
 11 incant. adulescentes nobiles stabant, nihil cedentes viatori.
 tum ex his prendi quosdam Lactorius iubet. consul Ap-
 pius negare, ius esse tribuno in quemquam, nisi in ple-
 12 beium: non enim populi, sed plebis eum magistratum esse,
 nec illum ipsum submovere pro imperio posse more maio-
 rum, quia ita dicatur 'si vobis videtur, discedite, Quirites.'
 facile haec contemptim de iure disserendo perturbare Lac-
 13 torium poterat. ardens igitur ira tribunus viatorem mittit
 ad consulem, consul licetorem ad tribunum, privatum esse
 14 clamitans sine imperio, sine magistratu, violatusque esset
 tribunus, ni et contio omnis atrox coorta pro tribuno in
 consulem esset et concursus hominum in forum ex tota
 urbe concitatae multitudinis fieret. sustinebat tamen Ap-
 15 pius pertinacia tantam tempestatem, certatumque haud in-
 cruento proclio foret, ni Quinctius, consul alter, consu-
 laribus negotio dato ut collegam vi, si aliter non possent,
 de foro abducerent, ipse nunc plebem saevientem precibus
 lenisset, nunc orasset tribunos, ut concilium dimitterent,
 16 darent irae spatium; non vim suam illis tempus ademptu-
 rum, sed consilium viribus additurum; et patres in populi
 et consulem in patrum fore potestate.

1 LVII. Aegre sedata ab Quinctio plebs, multo aegrius
 2 consul alter a patribus. dimisso tandem concilio plebis,
 senatum consules habent. ubi cum timor atque ira invicem
 sententias variassent, quo magis spatio interposito ab impetu
 ad consultandum advocabantur, eo plus abhorrebant a cer-
 tatione animi, adeo ut Quinctio gratias agerent, quod eius
 3 opera mitigata discordia esset. ab Appio petitur, ut tantam
 consularem maiestatem esse vellet, quanta esse in concordi
 civitate posset. dum consules tribunique ad se quisque om-
 nia trahant, nihil relictum esse virium in medio; distractam
 laceratamque rem publicam magis quorum in manu sit,
 4 quam ut incolumis sit, quaeri. Appius contra testari deos
 atque homines, rem publicam prodi per metum ac deserui,
 non consulem senatui, sed senatum consuli deesse, gra-
 viores accipi leges quam in sacro monte acceptae sint. vic-
 tus tamen patrum consensu quievit. lex silentio perfertur.

LVIII. Tum primum tributis comitiis creati tribuni 1
sunt. numero etiam additos tres, perinde ac duo antea
fuerint, Piso auctor est. nominat quoque tribunos: Cn. 2
Siccium, L. Numitorium, M. Duellium, Sp. Icilium, L.
Maccilium.

Volscum Acquicumque inter seditionem Romanam est 3
bellum coortum. vastaverant agros, ut, si qua secessio
plebis fieret, ad se receptum haberet; compositis deinde 4
rebus, castra retro movere. Ap. Claudius in Volscos mis-
sus, Quinctio Acqui provincia evenit. eadem in militia
saevitia Appi quae domi esse, liberior, quod sine tribuni- 5
ciis vinculis erat; odisse plebem plus quam paterno odio:
se victum ab ea, se unico consule electo adversus tribu-
niciam potestatem perlatam legem esse, quam minore co- 6
natu, nequaquam tanta patrum spe priores inpedierunt
consules. haec ira indignatioque ferocem animum ad 6
vexandum saevo imperio exercitum stimulabat. nec ulla
vi domari poterat, tantum certamen animis inbiberant.
segniter, otiose, neglegenter, contumaciter omnia agere. 7
nec pudor nec metus coerebat. si citius agi vellet agmen,
tardius sedulo incedere, si adhortator operis adesset, omnes
sua sponte motam remittere industriam, praesenti vultus 8
demittere, tacite praetereuntem excerari, ut invictus ille
odio plebeio animus interdum moveretur. omni nequi- 9
quam acerbitate prompta nihil iam cum militibus agere, a
centurionibus corruptum exercitum dicere, tribunos plebei
cavillans interdum et Volerones vocare.

LVIII. Nihil eorum Volsci nesciebant instabantque 1
eo magis, sperantes idem certamen animorum adversus
Appium habiturum exercitum Romanum, quod adversus
Fabium consulem habuisset. ceterum multo Appio quam 2
Fabio violentior fuit: non enim vincere tantum noluit, ut
Fabianus exercitus, sed vinci voluit. productus in aciem
turpi fuga petit castra, nec ante restitit quam signa in-
ferentem Volscum munimentis vidit foedamque extremi
agminis eadem. tum expressa vis ad pugnandum, ut 3
victor iam a vallo submoveretur hostis, satis tamen ap-
pareret, capi tantum castra militem Romanum noluisse,
aliter gaudere sua clade atque ignominia. quibus nihil 4

infractus ferox Appii animus cum insuper saevire vellet
 contionemque advocaret, concurrunt ad eum legati tri-
 bunicque, monentes, ne utique experiri vellet imperium,
 5 cuius vis omnis in consensu oboedientium esset. negare
 vulgo milites, se ad contionem ituros, passimque exau-
 diti voces postulantium, ut castra ex Volseo agro move-
 antur. hostem victorem paulo ante prope in portis ac
 vallo fuisse ingentisque mali non suspicionem modo, sed
 6 apertam speciem obversari ante oculos. victus tandem,
 quandoquidem nihil praeter tempus noxae lucrarentur,
 remissa contione iter in insequentem diem pronuntiari
 cum iussisset, prima luce classico signum profectionis
 7 dedit. cum maxime agmen e castris explicaretur, Volsci,
 ut eodem signo excitati, novissimos adoriuntur. a quibus
 perlatus ad primos tumultus eo pavore signaque et ordines
 turbavit, ut neque imperia exaudiri neque instrui acies
 8 posset. nemo ullius nisi fugae memor. ita effuso agmine
 per stragem corporum armorumque evasere, ut prius
 9 hostis desisteret sequi quam Romanus fugere. tandem
 collectis ex dissipato cursu militibus consul, cum revo-
 cando nequiquam suos persecutus esset, in pacato agro
 castra posuit advocataque contione invecus haud falso
 in proditorem exercitum militaris disciplinae, desertorem
 10 signorum, ubi signa, ubi arma essent, singulos rogans,
 11 inermes milites, signo amisso signiferos, ad hoc centurio-
 nes duplicariosque, qui reliquerant ordines, virgis caesos
 securi percussit; cetera multitudo sorte decimus quisque
 ad supplicium lecti.

1 LX. Contra ea in Aequis inter consulem ac milites
 comitate ac beneficiis certatum est. et natura Quinctius
 erat lenior et saevitia infelix collegae, quo is magis gau-
 2 deret ingenio suo, effecerat. huic tantae concordiae ducis
 exercitusque non ausi offerre se Aequi, vagari popula-
 bundum hostem per agros passi; nec ullo ante bello latius
 3 inde actae praedae. ea omnis militi data est. addebantur
 et laudes, quibus haud minus quam praemio gaudent mi-
 litum animi. cum duci, tum propter ducem patribus quo-
 que placatior exercitus redit, sibi parentem, alteri exerci-
 tui dominum datum ab senatu memorans.

Varia fortuna belli, atroci discordia domi forisque an- 4
 num exactum insignem maxime comitia tributa efficiunt,
 res maior victoria suscepti certaminis quam usu; plus enim 5
 dignitatis comitiis ipsis detractum est patribus ex concilio
 submovendis quam virium aut plebi additum est aut
 demptum patribus.

LXI. Turbulentior inde annus excepit L. Valerio, 1
 T. Aemilio consulibus, cum propter certamina ordinum
 de lege agraria tum propter iudicium Appi Claudii, cui 2
 acerrimo adversario legis causamque possessorum publici
 agri tamquam tertio consuli sustinenti M. Duellius et Cn.
 Siccius diem dixerent. numquam ante tam invisus plebi 3
 reus ad iudicium vocatus populi est, plenus suarum, ple-
 nus paternarum irarum. patres quoque non temere pro 4
 ullo aequae adnisi sunt: propugnatorem senatus maiesta-
 tisque vindicem suae, ad omnes tribunicios plebeiosque
 oppositum tumultus, modum duntaxat in certamine egres-
 sum, iratae obici plebi. unus e patribus ipse Ap. Clau- 5
 dius et tribunos et plebem et suum iudicium pro nihilo
 habebat. illum non minae plebis, non senatus preces per-
 pellere umquam potuere, non modo ut vestem mutaret aut
 supplex prensaret homines, sed ne ut ex consueta quidem
 asperitate orationis, cum ad populum agenda causa esset,
 aliquid leniret atque submitteret. idem habitus oris, ea 6
 dem contumacia in vultu, idem in oratione spiritus erat,
 adeo ut magna pars plebis Appium non minus reum ti-
 meret quam consulem timuerat. semel causam dixit, quo 7
 semper agere omnia solitus erat, accusatorio spiritu, adeo-
 que constantia sua et tribunos obstupefecit et plebem, ut
 diem ipsi sua voluntate prodicerent, trahi deinde rem si-
 nerent. haud ita multum interim temporis fuit; ante tamen 8
 quam prodicta dies veniret, morbo moritur. cuius cum lau- 9
 dationem tribuni plebis impedire conarentur, plebs frau-
 dari sollemni honore supremum diem tanti viri noluit et
 laudationem tam aequis auribus mortui audivit quam vivi
 accusationem audierat et exequias frequens celebravit.

LXII. Eodem anno Valerius consul cum exercitu in 1
 Aequos profectus cum hostem ad proelium elicere non
 posset, castra oppugnare est adortus. prohibuit foeda

2 tempestas cum grandine ac tonitribus caelo deiecta. ad-
 3 mirationem deinde auxit signo receptui dato adeo tran-
 4 quilla serenitas reddita, ut vel numine aliquo defensa
 5 castra oppugnare iterum religio fuerit. omnis ira belli ad
 6 populationem agri vertit. alter consul Aemilius in Sabinis
 7 bellum gessit. et ibi, quia hostis moenibus se tenebat,
 8 vastati agri sunt. incendiis deinde non villarum modo,
 9 sed etiam vicorum, quibus frequenter habitabatur, Sabini
 10 exciti cum praedatoribus occurrissent, ancipiti proelio di-
 11 gressi postero die retulere castra in tutiora loca. id satis
 12 consuli visum, cur pro victo relinqueret hostem, integro
 13 inde decedens bello.

1 LXIII. Inter haec bella manente discordia domi con-
 2 sules Titus Numicius Priscus, A. Verginius facti. non
 3 ultra videbatur latura plebes dilationem agrariae legis ul-
 4 timaque vis parabatur, cum Volscos adesse fumo ex in-
 5 cendiis villarum fugaque agrestium cognitum est. ea res
 6 maturam iam seditionem ac prope erumpentem repressit.
 7 consules coacto extemplo senatu, ad bellum educta ex
 8 urbe iuventute tranquillioram ceteram plebem fecerunt.
 9 et hostes quidem, nihil aliud quam perfusis vano timore
 10 Romanis, citato agmine abeunt. Numicius Antium adver-
 11 sus Volscos, Verginius contra Aequos profectus. ibi ex
 12 insidiis prope magna accepta clade, virtus militum rem
 13 prolapsam negligentia consulis restituit. melius in Volscis
 14 imperatum est: fusi primo proelio hostes fugaque in ur-
 15 bem Antium, ut tum res erant, opulentissimam acti. quam
 16 consul oppugnare non ausus, Caenonem, aliud oppidum
 17 nequaquam tam opulentum, ab Antiatibus cepit. dum
 18 Aequi Volscique Romanos exercitus tenent, Sabini usque
 19 ad portas urbis populantes incessere. deinde ipsi paucis
 20 post diebus ab duobus exercitibus, utroque per iram con-
 21 sule ingresso in finis, plus cladum quam intulerant acce-
 22 perunt.

1 LXIII. Extremo anno pacis aliquid fuit, sed, ut sem-
 2 per alias, sollicitae pacis certamine patrum et plebis. irata
 3 plebs interesse consularibus comitiis noluit; per patres
 4 clientesque patrum consules creati T. Quinctius, Q. Ser-
 5 vilius. similem annum priori consules habent, seditiosa

initia, bello deinde externo tranquilla. Sabini, Crustumini- 3
nos campos citato agmine transgressi, cum caedes et incendia circum Anienem flumen fecissent, a porta prope Collina moenibusque pulsii, ingentes tamen praedas hominum pecorumque egere. quos Servilius consul infesto 4
exercitu insecutus, ipsum quidem agmen adipisci aequis locis non potuit, populationem adeo effuse fecit, ut nihil bello intactum relinqueret multiplicique capta praeda rediret.

Et in Volscis res publica egregie gesta cum ducis tum 5
militum opera. primum, aequo campo signis conlatis, pugnatum ingenti caede utrimque, plurimo sanguine. et Romani, quia paucitas damno sentiendo propior erat, gradum retulissent, ni salubri mendacio consul, fugere hostes ab cornu altero clamitans, concitasset aciem. impetu facto, dum se putant vincere, vicere. consul metuens, ne nimis 7
instando renovaret certamen, signum receptui dedit. intercessere pauci dies, velut tacitis indutiis utrimque quiete sumpta, per quos ingens vis hominum ex omnibus Volscis Aequisque populis in castra venit, haut dubitans, si senserint, Romanos nocte abituros. itaque tertia fere vigilia 9
ad castra oppugnanda veniunt. Quinctius sedato tumultu, quem terror subitus exciverat, cum manere in tentoriis quietum militem iussisset, Hernicorum cohortem in stationem educit, cornicines tubicinesque in equos impositos canere ante vallum iubet sollicitumque hostem ad lucem tenere. relicum noctis adeo tranquilla omnia in castris 11
fuere, ut somni quoque Romanis copia esset. Volscos species armatorum peditum, quos et plures esse et Romanos putabant, fremitus hinnitusque equorum, qui et insueto sedente equite et insuper aures agitante sonitu saeviebant, intentos velut ad impetum hostium tenuit.

LXV. Ubi inluxit, Romanus, integer satiatumque somno, 1
productus in aciem, fessum stando et vigiliis Volscum primo impetu percussit, quamquam cessere magis quam pulsii hostes 2
sunt, quia ab tergo erant clivi, in quos post principia integris ordinibus tutus receptus fuit. consul, ubi ad iniquum locum ventum est, sistit aciem. miles aegre teneri, clamare et poscere, ut percussis instare liceat. ferocius agunt 3

equites, circumfusi duci vociferantur, se ante signa ituros. dum cunctatur consul, virtute militum fretus, loco parum fidens, conclamant, se ituros, clamoremque res est secuta. fixis in terram pilis, quo leviores ardua evaderent, cursu
 4 subeunt. Volscus, effusis ad primum impetum missilibus telis, saxa obiacentia pedibus ingerit in subeuntes turbatosque ictibus crebris urget ex superiore loco. sic prope oneratum est sinistrum Romanis cornu, ni referentibus iam gradum consul, increpando simul temeritatem simul
 5 ignaviam, pudore metum excussisset. resistere primo obstinatis animis, deinde, ut obtinentes locum vires refeccerant, audent ultro gradum inferre et clamore renovato commovent aciem. tum rursus impetu capto enituntur atque
 6 exsuperant iniquitatem loci. iam prope erat, ut in summum clivi iugum evaderent, cum terga hostes dedere effusoque cursu paene agmine uno fugientes sequentesque castris incidere. in eo pavore castra capiuntur. qui Volscorum effugere potuerunt Antium petunt, Antium et Romanus
 7 manus exercitus ductus. paucos circumsessum dies deditur nulla oppugnantium nova vi, sed quod iam inde ab infelici pugna castrisque amissis ceciderant animi.

[PERIOCHA LIBRI III.]

[Seditiones de agrariis legibus fuere. Capitolium ab exulibus et servis occupatum, caesis iis receptum est. census bis actus est: priore lustro censa sunt civium capita † VIII milia DCCXIII praeter orbos orbasque, sequenti CXVII milia CCXVIII. cum adversus Aequos male gesta res esset, L. Quintius Cincinnatus dictator factus, cum rure intentus operi rustico esset, ad id bellum gerendum arcessitus est. is victos hostes sub iugum misit. tribunorum plebis numerus ampliatus est, ut essent decem, tricesimo sexto anno a primis tribunis plebis. petitis per legatos et adlatis Atticis legibus, ad constituendas eas proponendasque decemviri pro consulibus sine ullis aliis magistratibus creati altero et trecentesimo anno quam Roma condita erat, et ut a regibus ad consules, ita a consulibus ad decemviros imperium translatum. hi decem tabulis legum positis cum modeste se in eo honore gessissent et ob id in alterum quoque annum eundem esse magistratum placuisset, duabus tabulis ad decem adiectis cum complura impotenter fecissent, magistratum noluerunt deponere et in tertium annum retinuerunt, donec invito eorum imperio finem attulit

libido Ap. Claudii, qui, cum in amorem virginis incidisset, summisso, qui eam in servitutem peteret, necessitatem patri eius Verginio imposuit. raptō ex taberna proxima cultro filiam occidit, cum aliter effici non posset, ne in potestatem stuprum inlaturi veniret. hoc tam magnae iniuriae exemplo plebs concitata montem Aventinum occupavit coegitque decemviros abdicare se magistratu. ex quibus Appius, qui praecipue poenam meruerat, in carcerem coniectus est, ceteri in exilium sunt acti. res praeterea contra Sabinos et Vulscos prospere gestas continet et parum honestum populi Romani iudicium, qui iudex inter Ardeates et Aricinos sumptus agrum, de quo ambigebatur, sibi adiudicavit.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER III.

I. Antio capto Titus Aemilius et Q. Fabius consules 1
fiunt. hic erat Fabius, qui unus extinctae ad Cremeram
genti superfuerat. iam priore consulatu Aemilius dandi 2
agri plebi fuerat auctor. itaque secundo quoque consulatu
eius et agrarii se in spem legis erexerant et tribuni rem
contra consules saepe temptatam adiutore utique consule
obtineri posse rati suscipiunt et consul manebat in sen-
tentia sua. possessores et magna pars patrum, tribuniciis 3
se iactare actionibus principem civitatis et largiendo de
alieno popularem fieri querentes, totius invidiam rei a tri-
bunis in consulem averterant. atrox certamen aderat, ni 4
Fabius consilio neutri parti acerbo rem expedisset. T.
Quincti ductu et auspicio agri capti priore anno aliquan-
tum a Volscis esse, Antium, propinquam, oportunam et 5
maritimam urbem, coloniam deduci posse: ita sine que-
rellis possessorum plebem in agros ituram, civitatem in
concordia fore. haec sententia accepta est. triumviros 6
agro dando creat T. Quinctium, A. Verginium, P. Furium.
iussi nomina dare, qui agrum accipere vellent. fecit sta- 7
tim, ut fit, fastidium copia adeoque pauci nomina dedere,
ut ad explendum numerum coloni Volsci adderentur; ce-
tera multitudo poscere Romae agrum malle, quam alibi
accipere. Aequi a Q. Fabio — is eo cum exercitu ve- 8

nerat — pacem petiere irritamque eam ipsi subita incur-
sione in agrum Latinum fecere.

1 II. Q. Servilius insequenti anno — is enim cum Sp.
Postumio consul fuit — in Aequos missus, in Latino agro
2 stativa habuit. castris quies necessaria morbo implicatum
exercitum tenuit. extractum in tertium annum bellum est
3 Q. Fabio et T. Quinctio consulibus. Fabio extra ordi-
nem, quia is victor pacem Aequis dederat, ea provincia
4 data, qui haud dubia spe profectus est, famam nominis
sui pacaturam Aequos. legatos in concilium gentis mis-
5 sos nuntiare iussit, Q. Fabium consulem dicere, se ex
Aequis pacem Romam tulisse, ab Roma Aequis bellum
6 adferre eadem dextra armata, quam pacatam illis antea
7 dederat. quorum id perfidia et periurio fiat, deos nunc
testes esse, mox fore ultores, se tamen, utcumque sit,
8 etiam nunc paenitere sua sponte Aequos quam pati ho-
9 stilia malle. si paeniteat, tutum receptum ad expertam ele-
10 mentiam fore, sin periurio gaudeant, dis magis iratis quam
hostibus gesturos bellum. haec dicta adeo nihil moverunt
quemquam, ut legati prope violati sint exercitusque in
11 Algidum adversus Romanos missus. quae ubi Romam
sunt nuntiata, indignitas rei magis quam periculum con-
12 sulem alterum ab urbe excivit.

Ita duo consulares exercitus ad hostem accessere acie
8 instructa, ut confestim dimicarent. sed cum forte haud
multum diei superesset, unus ab statione hostium exclamat
9 'ostentare hoc est, Romani, non gerere bellum. in noctem
imminentem aciem instruitis. longiore luce ad id certamen,
quod instat, nobis opus est. crastino die oriente sole
10 redite in aciem. erit copia pugnandi, ne timete.' his vo-
cibus irritatus miles in diem posterum in castra reducitur,
longam venire noctem ratus, quae moram certaminis fa-
ceret. tum quidem corpora cibo somnoque curant.

Ubi influxit postero die, prior aliquanto constitit Ro-
11 mana acies, tandem et Aequi processere. proelium fuit
utrimque vehemens, quod et Romanus ira odioque pu-
gnabat et Aequos conscientia contracti culpa periculi et
desperatio futurae sibi postea fidei ultima audere et ex-
12 periri cogebat. non tamen sustinuerunt aciem Romanam

Aequi, pulsique cum in fines suos se recepissent, nihilo inclinioribus ad pacem animis ferox multitudo increpare duces, quod in aciem, qua pugnandi arte Romanus excellat, commissa res sit. Aequos populationibus incursionibusque meliores esse et multas passim manus quam magnam molem unius exercitus rectius bella gerere.

III. Relicto itaque castris praesidio egressi tanto cum tumultu invasere fines Romanos, ut ad urbem quoque terrorem pertulerint. necopinata etiam res plus trepidationis fecit, quod nihil minus, quam ne victus ac prope in castris obsessus hostis memor populationis esset, timeri poterat agrestesque pavidi incidentes portis, non populationem nec praedonum parvas manus, sed, omnia vano augentes timore, exercitus et legiones adesse hostium et infesto agmine ruere ad urbem clamabant. ab iis proxime audita incerta eoque vaniora ferri ad alios. cursus clamorque vocantium ad arma haut multum a pavore captae urbis abesse.

Forte ab Alcido Quinctius consul redierat Romam. id medium timori fuit tumultuque sedato victos timeri increpans hostes, praesidia portis inposuit. vocato dein senatu, cum ex auctoritate patrum iustitio indicto profectus ad tutandos fines esset, Q. Servilio praefecto urbis relicto, hostem in agris non invenit.

Ab altero consule res gesta egregie est, qui qua venturum hostem sciebat, gravem praeda eoque inpeditiore agmine incedentem adgressus, funestam populationem fecit. pauci hostium evasere ex insidiis, praeda omnis recepta est. sic finem iustitio, quod quadriduum fuit, reditus Quincti consulis in urbem fecit.

Census deinde actus et conditum ab Quinctio lustrum. censa civium capita centum quattuor milia ac centum quattuordecim dicuntur praeter orbos orbasque. in Aequis nihil deinde memorabile actum: in oppida sua se recepere, uri sua popularique passi. consul cum aliquotiens per omnem hostium agrum infesto agmine populabundus isset, cum ingenti laude praedaque Romam rediit.

III. Consules inde A. Postumius Albus, Sp. Furius Fusus. Furios Fusios scripsere quidam; id admonco, ne

quis inmutationem virorum ipsorum esse, quae nominum
 2 est, putet. haud dubium erat, quin cum Aequis alter con-
 sulum bellum gereret. itaque Aequi ab Eceptranis Volscis
 praesidium petiere, quo cupide oblato — adeo civitates
 cae perpetuo in Romanos odio certavere — bellum summa
 3 vi parabatur. sentiunt Hernici et praedicunt Romanis Ece-
 tranum ad Aequos descisse. suspecta et colonia Antium
 fuit, quod magna vis hominum inde, cum oppidum captum
 esset, confugisset ad Aequos, isque miles per bellum Ae-
 4 quicum vel acerrimus fuit. compulsis deinde in oppida
 Aequis ea multitudo dilapsa cum Antium redisset, sua
 5 sponte iam infidos colonos Romanis abalienavit. necdum
 matura re cum defectionem parari delatum ad senatum
 esset, datum negotium est consulibus, ut principibus co-
 6 loniae Romam excitis quaerere, quid rei esset. qui cum
 haut gravate venissent, introducti a consulibus ad sena-
 tum ita responderunt ad interrogata, ut magis suspecti
 quam venerant dimitterentur.

7 Bellum inde haud dubium haberi. Sp. Furius, con-
 sulum alter, cui ea provincia evenerat, profectus in Ae-
 quos Hernicorum in agro populabundum hostem invenit
 ignarusque multitudinis, quia nusquam universa conspecta
 fuerat, inparem copiis exercitum temere pugnae commisit.
 8 primo concursu pulsus se intra castra recepit. neque is
 finis periculi fuit. namque et proxima nocte et postero
 die tanta vi castra sunt circumsessa atque oppugnata, ut
 9 ne nuntius quidem inde mitti Romam posset. Hernici et
 male pugnatum et consulem exercitumque obsideri nun-
 tiaverunt tantumque terrorem incussere patribus, ut, quae
 forma senatus consulti ultimae semper necessitatis habita
 est, Postumio, alteri consulum, negotium daretur, videret,
 10 ne quid respublica detrimenti caperet. ipsum consulem
 Romae manere ad conscribendos omnes, qui arma ferre
 possent, optimum visum est, pro consule T. Quinctium
 11 subsidio castris cum sociali exercitu mitti. ad eum ex-
 plendum Latini Hernicique et colonia Antium dare Quinc-
 tio subitarios milites — ita tum repentina auxilia appel-
 labant — iussi.

1 V. Multi per eos dies motus multique impetus hinc

atque illinc facti, quia superante multitudine hostes car-
 pere multifariam vires Romanas, ut non suffecturas ad
 omnia, adgressi sunt: simul castra oppugnabantur, simul 2
 pars exercitus ad populandum agrum Romanum missa ur-
 bemque ipsam, si qua fortuna daret, temptandam. L. Va- 3
 lerijs ad praesidium urbis relictus, consul Postumius ad
 arcendas populationes finium missus. nihil remissum ab 4
 ulla parte curae aut laboris: vigiliae in urbe, stationes
 ante portas praesidiaque in muris disposita et, quod ne-
 cesse erat in tanto tumultu, iustitium per aliquot dies ser-
 vatum. interim in castris Furius consul cum primo quic- 5
 tus obsidionem passus esset, in incautum hostem decumana
 porta erupit et, cum persequi posset, metu subsistit, ne
 qua ex parte altera in castra vis fieret.

Furium legatum — frater idem consulis erat — longius 6
 extulit cursus, nec suos ille redeuntes persequendi studio
 neque hostium ab tergo incursum vidit. ita exclusus mul-
 tis saepe frustra conatibus captis, ut viam sibi ad castra
 faceret, acriter dimicans cecidit. et consul, nuntio circum- 7
 venti fratris conversus ad pugnandum, se temere magis
 quam satis caute in mediam dimicationem infert. vulnere
 accepto aegre ab circumstantibus ereptus, et suorum ani-
 mos turbavit et ferociores hostes fecit, qui, caede legati 8
 et consulis vulnere accensi, nulla deinde vi sustineri po-
 tuere, quin compulsi in castra Romani rursus obsideren-
 tur nec spe nec viribus pares; venissetque in periculum
 summa rerum, ni T. Quinctius peregrinis copijs cum La-
 tino Hernicoque exercitu subvenisset. is intentos in castra 9
 Romana Aequos legatique caput ferociter ostentantes ab
 tergo adortus, simul ad signum a se procul editum ex
 castris eruptione facta, magnam vim hostium circumvenit.
 minor caedis, fuga effusior Aequorum in agro fuit Ro- 10
 mano. in quos palatos, praedam agentes Postumius ali-
 quot locis, quibus oportuna inposuerat praesidia, impetum
 dedit. hi vagi dissipato agmine fugientes in Quinctium
 victorem cum saucio consule revertentem incidere. tum 11
 consularis exercitus egregia pugna consulis vulnus, legati
 et cohortium ultus est caedem.

Magnae clades ultro citroque illis diebus et inlatae et

12 acceptae. difficile ad fidem est in tam antiqua re, quot
 pugnauerint ceciderintve, exacto adfirmare numero. audet
 13 tamen Antias Valerius concipere summas: Romanos ceci-
 disse in Hernico agro quinque milia ac ducentos, ex prae-
 datoribus Aequorum, qui populabundi in finibus Romanis
 vagabantur, ab A. Postumio consule duo milia et quadrin-
 gentos caesos, ceteram multitudinem praedam agentem,
 quae inciderit in Quinctium, nequaquam pari defunctam
 esse caede; interfecta inde quattuor milia et, exequendo
 subtiliter numerum, ducentos ait et triginta.

14 Ut Romam reditum et iustitium remissum est, caelum
 visum est ardere plurimo igni portentaque alia aut obver-
 sata oculis aut vanas exterritis ostentavere species. his
 avertendis terroribus in triduum feriae indictae, per quas
 omnia delubra pacem deum exposecentium virorum mulie-
 15 rumque turba inplebantur. cohortes inde Latinae Herni-
 caeque ab senatu gratiis ob impigram militiam actis remis-
 sae domos. Antiates mille milites, quia serum auxilium
 post proelium venerant, prope cum ignominia dimissi.

1 VI. Comitia inde habita, creati consules L. Aebutius.
 P. Servilius. kalendis Sextilibus, ut tunc principium anni
 2 agebatur, consulatum incunt. grave tempus et forte annus
 pestilens erat urbi agrisque nec hominibus magis quam
 pecori, et auxere vim morbi terrore populationis pecoribus
 3 agrestibusque in urbem acceptis. ea conludio mixtorum
 omnis generis animantium et odore insolito urbanos et
 agrestem confertum in arta tecta aestu ac vigiliis angebat
 ministeriaque invicem ac contagio ipsa volgabant mor-
 4 bos. vix instantes sustinentibus clades repente legati Herni-
 nici nuntiant, in agro suo Aequos Volscosque coniunctis
 copiis castra posuisse, inde exercitu ingenti fines suos de-
 5 populari. praeterquam quod infrequens senatus indicio
 erat sociis, adflictam civitatem pestilentia esse, maestum
 etiam responsum tulere, ut per se ipsi Hernici cum Latinis
 res suas tutarentur: urbem Romanam subita deum ira
 morbo populari; si qua eius mali quies veniat, ut anno
 ante, ut semper alias sociis opem laturos.

6 Discessere socii pro tristi nuntio tristio rem domum re-
 ferentes, quippe quibus per se sustinendum bellum erat,

quod vix Romanis fulti viribus sustinuissent. non diutius 7
 se in Hernico hostis continuit, pergit inde infestus in agros
 Romanos etiam sine belli iniuria vastatos. ubi cum obvius
 nemo, ne inermis quidem, fieret perque omnia non praec-
 sidiis modo deserta, sed etiam cultu agresti transirent,
 pervenere ad tertium lapidem Gabina via.

Mortuus Aebutius erat Romanus consul, collega eius 8
 Servilius exigua in spe trahebat animam, adfecti plerique
 principum, patrum maior pars, militaris fere aetas omnis,
 ut non modo ad expeditiones, quas in tanto tumultu res
 posebat, sed vix ad quietas stationes viribus sufficerent.
 munus vigiliarum senatores, qui per aetatem ac valetudi- 9
 nem poterant, per se ipsi obibant, circumitio ac cura aedi-
 lium plebi erat; ad eos summa rerum ac maiestas consu-
 laris imperii venerat.

VII. Deserta omnia, sine capite, sine viribus, dii prae- 1
 sides ac fortuna urbis tutata est, quae Volseis Aequisque
 praedonum potius mentem quam hostium dedit: adeo enim 2
 nullam spem non potiundi modo, sed ne adeundi quidem
 Romana moenia animus eorum cepit, tectaque procul visa
 atque imminentes tumuli avertere mentes eorum, ut totis 3
 passim castris fremitu orto, quid in vasto ac deserto agro
 inter tabem pecorum hominumque desides sine praeda
 tempus tererent, cum integra loca, Tusculanum agrum
 opimum copiis petere possent, signa repente convellerent
 transversisque itineribus per Labicanos agros in Tuscula- 4
 nos colles transirent. eo vis omnis tempestasque belli con-
 versa est. interim Hernici Latinique, pudore etiam, non
 misericordia solum moti, si nec obstitissent communibus
 hostibus infesto agmine Romanam urbem petentibus nec
 opem ullam obsessis sociis ferrent, coniuncto exercitu Ro- 5
 mam pergunt. ubi cum hostis non invenissent, secuti fa-
 mam ac vestigia obvii fiunt descendantibus ab Tusculano
 in Albanam vallem. ibi haudquaquam aequo proelio pug-
 natum est fidesque sua sociis parum felix in praesentia
 fuit. haud minor Romae fit morbo strages quam quanta 6
 ferro sociorum facta erat. consul, qui unus supererat,
 moritur; mortui et alii clari viri, M. Valerius, T. Verginius
 Rutilus augures, Ser. Sulpicius curio maximus, et per 7

ignota capita late vagata est vis morbi inopsque senatus auxilii humani ad deos populum ac vota vertit: iussi cum coniugibus ac liberis supplicatum ire pacemque exposcere deum. ad id, quod sua quemque mala cogebant, auctoritate publica evocati, omnia delubra implent. stratae passim matres, crinibus templa verrentes, veniam irarum caelestium finemque pesti exposcunt.

1 VIII. Inde paulatim, seu pace deum impetrata seu
2 graviore tempore anni iam circumacto, defuncta morbis
3 corpora salubriora esse incipere, versisque animis iam ad
4 publicam curam, cum aliquot interregna exissent, P. Valerius Publicola tertio die quam interregnum inierat consules creat L. Lucretium Tricipitinum et T. Veturium
5 Geminum, sive ille Vetusius fuit. ante diem tertium idus
6 Sextiles consulatum ineunt iam satis valida civitate, ut
7 non solum arcere bellum, sed ultro etiam inferre posset.
8 igitur nuntiantibus Hernicis in fines suos transcendisse
9 hostes, impigre promissum auxilium.

Duo consulares exercitus scripti. Veturius missus in
10 Volscos ad bellum ultro inferendum. Tricipitinus, populationibus arcendis sociorum agro oppositus, non ultra quam in Hernicos procedit. Veturius primo proelio hostes fundit fugatque. Lucretium, dum in Hernicis sedet, praedonum agmen fefellit supra montes Praenestinos ductum, inde demissum in campos. vastavere agros Praenestinum Gabinumque, ex Gabino in Tusculanos flexere colles.

7 Urbi quoque Romae ingens praebitus terror, magis in re subita quam quod ad arcendam vim parum virium esset. Quintus Fabius praecerat urbi. is armata iuventute dispositisque praesidiis tuta omnia ac tranquilla fecit. itaque
8 hostes praeda ex proximis locis rapta adpropinquare urbi non ausi, cum circumacto agmine redirent, quanto longius ab urbe hostium abscederent, eo solutiore cura, in Lucretium incidunt consulem; iam ante exploratis itineribus suis
9 instructum et ad certamen intentum. igitur praeparatis animis repentino pavore percultos adorti, aliquanto pauciores multitudinem ingentem fundunt fugantque et compulsos in cavas valles, cum exitus haud in facili essent,
10 circumveniunt. ibi Volscum nomen prope deletum est.

tredecim milia quadringentos septuaginta cecidisse in acie ac fuga, mille ac centum quinquaginta vivos captos, signa viginti septem militaria relata in quibusdam annalibus invenio, ubi etsi adiectum aliquid numero sit, magna certe caedes fuit. victor consul, ingenti praeda 11 potitus, eodem in stativa rediit. tum consules castra coniungunt et Volsci Aequique adflictas vires suas in unum contulere. tertia illa pugna eo anno fuit, eadem fortuna victoriam dedit: fuis hostibus etiam castra capta.

VIII. Sic res Romana in antiquum statum rediit se- 1 cundaeque belli res extemplo urbanos motus excitaverunt. C. Terentilius Harsa tribunus plebis eo anno fuit. is, con- 2 sulibus absentibus ratus locum tribunicii actionibus datum, per aliquot dies patrum superbiam ad plebem criminatus, maxime in consulare imperium tamquam nimium nec tolerabile liberae civitati invehebatur. nomine enim tan- 3 tum minus invidiosum, re ipsa prope atrocius quam regium esse: quippe duos pro uno domino acceptos, in- 4 moderata, infinita potestate, qui, soluti atque effrenati ipsi, omnis metus legum omniaque supplicia verterent in plebem. quae ne aeterna illis licentia sit, legem se promul- 5 gaturum, ut quinque viri creentur legibus de imperio consulari scribendis; quod populus in se ius dederit, eo consulem usurum, non ipsos libidinem ac licentiam suam pro lege habituros.

Qua promulgata lege cum timerent patres, ne absen- 6 tibus consulibus iugum acciperent, senatus a praefecto urbis Q. Fabio vocatur, qui adeo atrociter in rogationem latoremque ipsum est invectus, ut nihil, si ambo consules infesti circumstarent tribunum, relictum minarum atque terroris sit: insidiatum eum et tempore capto adortum rem 7 publicam, si quem similem eius priore anno inter morbum 8 bellumque irati dii tribunum dedissent, non potuisse sisti: mortuis duobus consulibus, iacente aegra civitate, in con- 9 clusione omnium rerum ad tollendum rei publicae consulare imperium laturum leges fuisse, ducem Volscis Aequisque ad oppugnandam urbem futurum. quid tandem? illi non licere, si quid consules superbe in aliquem civium aut crudeliter fecerint, diem dicere, accusare iis ipsis iudici-

10 bus, quorum in aliquem saevitum sit? non illum consulare
 imperium, sed tribuniciam potestatem invisam intoleran-
 damque facere, quam placatam reconciliatamque patribus
 de integro in antiqua redigi mala. neque illum se depre-
 11 cari, quo minus pergat ut coeperit: 'vos,' inquit Fabius
 'ceteri tribuni, oramus, ut primum omnium cogitetis, po-
 testatem istam ad singulorum auxilium, non ad perniciem
 universorum comparatam esse, tribunos plebis vos crea-
 12 tos, non hostes patribus. nobis miserum, invidiosum vobis
 est, desertam rem publicam invadi. non ius vestrum, sed
 invidiam minueritis. agite cum collega, ut rem integram
 in adventum consulum differat. ne Aequi quidem ac Volsci,
 morbo absumptis priore anno consulibus, crudeli superbo-
 13 que nobis bello institere.' agunt cum Terentilio tribuni,
 dilataque in speciem actione re ipsa sublata consules ex-
 templo arecessiti.

1 X. Lucretius cum ingenti praeda, maiore multo glo-
 ria rediit. et auget gloriam adveniens exposita omni in
 campo Martio praeda, ut suum quisque per triduum co-
 gnitum abduceret. reliqua vendita, quibus domini non ex-
 2 titere. debebatur omnium consensu consuli triumphus,
 sed dilata res est tribuno de lege agente: id antiquius
 3 consuli fuit. iactata per aliquot dies cum in senatu res
 tum apud populum est. cessit ad ultimum maiestati con-
 sulis tribunus et destitit. tum imperatori exercituique honos
 4 suus redditus: triumphavit de Volscis Aequisque, trium-
 phantem secutae sunt legiones. alteri consuli datum, ut
 ovans sine militibus urbem iniret.

5 Anno deinde insequenti lex Terentilia ab toto relata
 collegio novos adgressa consules est. erant consules P.
 6 Volumnius, Ser. Sulpicius. eo anno caelum ardere visum,
 terra ingenti concussa motu est, bovem locutam, cui rei
 priore anno fides non fuerat, creditum. inter alia prodigia
 et carne pluit, quem imbrem ingens numerus avium inter-
 volitando rapuisse fertur, quod intercidit sparsum ita ia-
 7 cuisse per aliquot dies, ut nihil odor mutaret. libri per
 duumviros sacrorum aditi: pericula a conventu alienigen-
 narum praedicta, ne qui in loca summa urbis impetus
 caedesque inde fierent. inter cetera monitum, ut seditio-

nibus abstineretur. id factum ad impediendam legem tribuni criminabantur ingensque aderat certamen.

Ecce, ut idem in singulos annos orbis volveretur, s
Hernici nuntiant, Volscos et Aequos, etsi accisae res
sint, reficere exercitus, Antii summam rei positam, Ecce-
trae Antiates colonos palam concilia facere, id caput, eas
vires belli esse. ut haec dicta in senatu sunt, dilectus 9
edicitur. consules belli administrationem inter se disper-
tiri iussi, alteri ut Volsci, alteri ut Aequi provincia esset.
tribuni coram in foro personare, fabulam compositam 10
Volsci belli, Hernicos ad partes paratos. iam ne virtute
quidem premi libertatem populi Romani, sed arte eludi.
quia occisione prope occisos Volscos et Aequos movere 11
sua sponte arma posse iam fides abierit, novos hostes
quaeri, coloniam fidam, propinquam infamem fieri. bellum
innoxiiis Antiatibus indici, geri cum plebe Romana, quam 12
oneratam armis ex urbe praecipiti agmine acturi essent,
exilio et relegatione civium ulciscentes tribunos. sic, ne 13
quid aliud actum putent, victam legem esse, nisi, dum in
integro res sit, dum domi, dum togati sint, caveant, ne
possessione urbis pellantur, ne iugum accipiant. si ani- 14
mus sit, non defore auxilium. consentire omnes tribunos,
nullum terrorem externum, nullum periculum esse, ca-
visse deos priore anno, ut tuto libertas defendi posset.
haec tribuni.

XI. At ex parte altera consules in conspectu eorum 1
positis sellis dilectum habebant. eo decurrunt tribuni con-
tionemque secum trahunt. citati pauci, velut rei experiun-
dae causa, et statim vis coorta. quemcumque licitor iussu 2
consulis prendisset, tribunus mitti iubebat. neque suum
cuique ius modum faciebat, sed virium opè et manu ob-
tinendum erat, quod intenderes.

Quemadmodum se tribuni gessissent in prohibendo 3
dilectu, sic patres in lege, quae per omnis comitalis dies
ferebatur, impedienda gerebant. initium erat rixae, cum 4
discedere populum iussissent tribuni, quod patres se sub-
moveri haud sinebant. nec fere seniores rei intererant,
quippe quae non consilio regenda sed permissa temeritati
audaciaeque esset. multum et consules se abstinebant, 5

ne cui in conlutione rerum maiestatem suam contumeliae offerrent.

6 Caeso erat Quinctius, ferox iuvenis qua nobilitate gentis, qua corporis magnitudine et viribus. ad ea munera data a diis et ipse addiderat multa belli decora facundiamque in foro, ut nemo non lingua, non manu promptior in
7 civitate haberetur. hic cum in medio patrum agmine constitisset eminent inter alios, velut omnes dictaturas consulatusque gerens in voce ac viribus suis, unus impetus
8 tribunicios popularesque procellas sustinebat. hoc duce saepe pulsus foro tribunus, fusa ac fugata plebes est. qui obuius fuerat, mulcatus nudatusque abibat, ut satis appareret, si sic agi liceret, victam legem esse.

9 Tum, prope iam percussis aliis tribunis, A. Verginius, ex collegio unus, Caesoni capitis diem dicit. atrox ingenium accenderat eo facto magis quam conterruerat: eo acrius obstare legi, agitare plebem, tribunos velut
10 iusto persequi bello. accusator pati reum ruere invidiaeque flammam ac materiam criminibus suis suggerere, legem interim non tam ad spem perferendi quam ad lacesendam Caesonis temeritatem ferre. ibi multa saepe ab iuventute inconsulte dicta factaque in unius Caesonis
12 suspectum incidunt ingenium. tamen legi resistebatur. et A. Verginius identidem plebi: 'ecquid sentitis iam vos, Quirites, Caesonem simul civem et legem, quam cupitis,
13 habere non posse? quamquam, quid ego legem loquor? libertati obstat, omnes Tarquinius superbia exsuperat. exspectate, dum consul aut dictator fiat, quem privatum viribus et audacia regnantem videtis.' adsentiebantur multi, pulsatos se querentes, et tribunum ad rem peragendam ultro incitabant.

1 XII. Iam aderat iudicio dies apparebatque, vulgo homines in damnatione Caesonis libertatem agi credere. tum demum coactus cum multa indignitate prensabat singulos. sequebantur necessarii, principes civitatis. Titus Quinctius Capitolinus, qui ter consul fuerat, cum multa
3 referret sua familiaeque decora, adfirmabat, neque in Quinctia gente neque in civitate Romana tantam indolem tam maturae virtutis unquam extitisse, suum primum

militem fuisse, se saepe vidente pugnasse in hostem; Sp. 4
 Furius, missum ab Quintio Capitolino sibi eum in dubiis
 suis rebus venisse subsidio: neminem unum esse, cuius
 magis opera putet rem restitutam. L. Lucretius, consul 5
 anni prioris, recenti gloria nitens, suas laudes participare
 cum Caesone, memorare pugnas, referre egregia facinora,
 nunc in expeditionibus nunc in acie, suadere et monere, 6
 iuvenem egregium, instructum naturae fortunaeque omni-
 bus bonis, maximum momentum rerum eius civitatis, in
 quaecumque venisset, suum quam alienum mallent civem
 esse. quod offendat in eo, fervorem et audaciam, actatem 7
 cotidie auferre, quod desideretur, consilium, id in dies
 crescere. senescentibus vitiis, maturescente virtute sine-
 rent tantum virum senem in civitate fieri. pater inter hos 8
 L. Quinctius, cui Cincinnato cognomen erat, non iterando
 laudes, ne cumularet invidiam, sed veniam errori atque
 adolescentiae petendo, sibi, qui non dicto, non facto
 quemquam offendisset, ut condonarent filium, orabat. sed 9
 alii aversabantur preces aut verecundia aut metu, alii, se
 suosque mulcatos querentes, atroci responso iudicium suum
 praeferebant.

XIII. Premebat reum praeter vulgatam invidiam cri- 1
 men unum, quod M. Volscius Fictor, qui ante aliquot 1
 annos tribunus plebis fuerat, testis extiterat, se haut 2
 multo post quam pestilentia in urbe fuerat iuventutem
 grassantem in Subura incidisse. ibi rixam natam esse
 fratremque suum maiorem natu, necdum ex morbo satis
 validum, pugno ictum ab Caesone cecidisse, semianimem 3
 inter manus domum oblatum, mortuumque inde arbitrari,
 nec sibi rem exequi tam atrocem per consules superiorum
 annorum licuisse. haec Volscio clamitante adeo concitati
 homines sunt, ut haut multum afuerit, quin impetu populi
 Caeso interiret. Verginius arripi iubet hominem et in 4
 vincula duci. patricii vi contra vim resistunt. T. Quinc-
 tius clamitat, cui rei capitalis dies dicta sit et de quo fu-
 turum prope diem iudicium, eum indemnatum indicta causa
 non debere violari. tribunus supplicium negat sumpturum 5
 se de indemnato, servaturum tamen in vinculis esse ad
 iudicii diem, ut, qui hominem necaverit, de eo supplicii

6 sumendi copia populo Romano fiat. appellati tribuni me-
 dio decreto ius auxilii sui expediunt, in vincla conici
 vetant, sisti reum pecuniamque, nisi sistatur, populo pro-
 7 mitti placere pronuntiant. summam pecuniae quantam
 accum esset promitti, veniebat in dubium. id ad sena-
 tum reicitur. reus, dum consulerentur patres, retentus in
 8 publico est. vades dare placuit. unum vadem tribus mi-
 libus aeris obligaverunt, quot darentur, permissum tribunis
 est. decem finierunt; tot vadibus accusator vadatus est
 reum. hic primus vades publicos dedit. dimissus e foro
 9 nocte proxima in Tuscos in exilium abiit. iudicii die
 cum excusaretur, solum vertisse exilii causa, nihilo mi-
 nus Verginio comitia habente, conlegae appellati dimisere
 10 concilium. pecunia a patre exacta crudeliter, ut divendi-
 tis omnibus bonis aliquamdiu trans Tiberim veluti rele-
 gatus devio quodam tugurio viveret.

1 XIII. Hoc iudicium et promulgata lex exercuit civi-
 2 tatem, ab externis armis otium fuit. cum velut victores
 tribuni percussis patribus Caesonis exilio prope perlatam
 esse crederent legem et quod ad seniores patrum pertine-
 3 ret cessissent possessione rei publicae, iuniores, id maxime
 quod Caesonis sodalium fuit, auxere iras in plebem, non
 minuerunt animos. sed ibi plurimum profectum est, quod
 4 modo quodam temperavere impetus suos. cum primo
 post Caesonis exilium lex coepta ferri est, instructi
 paratique cum ingenti clientium exercitu sic tribunos,
 ubi primum submoventes praebuere causam, adorti sunt,
 ut nemo unus inde praecipuum quicquam gloriae domum
 invidiaeve ferret, mille pro uno Caesones extitisse ple-
 5 bes quereretur. mediis diebus, quibus tribuni de lege
 non agerent, nihil eisdem illis placidius aut quietius erat:
 benigne salutare, adloqui plebis homines, domum invi-
 tare, adesse in foro, tribunos ipsos cetera pati sine inter-
 pellatione concilia habere, numquam ulli neque publice
 neque privatim truces esse, nisi cum de lege agi coep-
 6 tum esset; alibi popularis iuventus erat. nec cetera modo
 tribuni tranquillo peregere, sed refecti quoque in inse-
 quentem annum, ne voce quidem incommoda, nedum ut
 ulla vis fieret, paulatim permulcendo tractandoque man-

suefecerant plebem. his per totum annum artibus lex elusa est.

XV. Accipiunt civitatem placidiorum consules C. Claudius, Appi filius, et P. Valerius Publicola. nihil novi novus annus attulerat: legis ferendae aut accipiendae cura civitatem tenebat. quantum iuniores patrum plebi se magis insinuabant, eo acrius contra tribuni tendebant, ut plebi suspectos eos criminando facerent: coniurationem factam, Caesonem Romae esse, interficiendorum tribunorum, trucidandae plebis consilia inita. id negotii datum ab senioribus patrum, ut iuventus tribuniciam potestatem e re publica tolleret formaque eadem civitatis esset, quae ante sacrum montem occupatum fuerat.

Et a Volscis et Aequis statum iam ac prope sollemne in singulos annos bellum timebatur, propiusque aliud novum malum necopinato exortum: exules servique ad duo milia hominum et quingenti duce Appio Herdonio Sabino nocte Capitolium atque arceem occupavere. confestum in arce facta caedes eorum, qui coniurare et simul capere arma noluerant. alii inter tumultum praecipites pavore in forum devolant, alternae voces 'ad arma' et 'hostes in urbe sunt' audiebantur. consules et armare plebem et inermem pati timebant. incerti, quod malum repentinum, externum an intestinum, ab odio plebis an ab servili fraude, urbem invasisset, sedabant tumultus, sedando interdum movebant: nec enim poterat pavida et consternata multitudo regi imperio. dant tamen arma, non vulgo, tantum ut incerto hoste praesidium satis fidum ad omnia esset. solliciti reliquum noctis incertique, qui homines, quantus numerus hostium esset, in stationibus disponendis ad oportuna omnis urbis loca egere. lux deinde aperuit bellum ducemque belli. servos ad libertatem Appius Herdonius ex Capitolio vocabat: se miserrimi cuiusque suscepisse causam, ut exules iniuria pulsos in patriam reduceret et servitiis grave iugum demeret. id malle populo Romano auctore fieri; si ibi spes non sit, se Volscos et Aequos et omnia extrema temptaturum et concitaturum.

XVI. Dilucere res magis patribus atque consulibus. praeter ea tamen, quae denuntiabantur, ne Veientium neu

2 Sabinorum id consilium esset timere et, cum tantum in
 urbe hostium esset, mox Sabinæ Etruscæque legiones
 ex composito adessent, tum æterni hostes, Volsci et Aequi,
 non ad populandos, ut ante, fines, sed ad urbem ut
 3 ex parte captam, venirent. multi et varii timores. inter
 ceteros eminebat terror servilis, ne suus cuique domi hostis
 esset, cui nec credere nec non credendo, ne infestior fieret,
 4 fidem abrogare, satis erat tutum. vixque concordia
 sisti videbatur posse. tantum superantibus aliis ac mer-
 gentibus malis nemo tribunos aut plebem timebat: mansuetum
 id malum et per aliorum quietem malorum semper exor-
 iens tumque esse peregrino terrore sopitum vide-
 5 batur. at id prope unum maxime inclinatis rebus incubuit.
 tantus enim tribunos furor tenuit, ut non bellum, sed vanam
 imaginem belli ad avertendos ab legis cura plebis animos
 Capitolium insedissee contenderent; patriciorum hospites
 clientesque, si perlata lege frustra tumultuosos esse se
 sentiant, maiore quam venerint silentio abituros. concilium
 6 inde legi perferendæ habere, advocato populo ab armis.
 senatum interim consules habent, alio se maiore ab tribunis
 metu ostendente quam quem nocturnus hostis intulerat.

1 XVII. Postquam arma poni et discedere homines ab
 stationibus nuntiatum est, P. Valerius collega senatum
 retinente se ex curia proripit, inde in templum ad tribunos
 2 venit. 'quid hoc rei est,' inquit 'tribuni? Appii Herdonii
 ductu et auspicio rem publicam eversuri estis? tam felix
 vobis corrupendis fuit, qui servitia non commovit auctor?
 cum hostes supra caput sint, discedi ab armis legesque
 3 ferri placet?' inde ad multitudinem oratione versa: 'si
 vos urbis, Quirites, si vestri nulla cura tangit, at vos
 veremini deos vestros ab hostibus captos. Iuppiter optimus
 maximus, Iuno regina et Minerva, alii dii deæque obsidentur.
 castra servorum publicos vestros penates tenent. hæc
 4 vobis forma sanæ civitatis videtur? tantum hostium non
 solum intra muros est, sed in arce supra forum curiamque;
 comitia interim in foro sunt, senatus in curia est; velut
 cum otium superat, senator sententiam dicit, alii Quirites
 5 suffragium ineunt. non, quidquid pa-

trum plebisque est, consules, tribunos, deos hominesque omnes armatos opem ferre, in Capitolium currere, liberare ac pacare augustissimam illam domum Iovis optimi maximi decuit? Romule pater, tu mentem tuam, qua quondam arcem ab his isdem Sabinis auro captam recepisti, da stirpi tuae. iube hanc ingredi viam, quam tu dux. quam tuus ingressus exercitus est. primus en ego consul, quantum mortalis deum possum, te ac tua vestigia sequar.⁷ ultimum orationis fuit, se arma capere, vocare omnes Quirites ad arma; si qui inpediat, iam se consularis imperii, iam tribuniciae potestatis sacratarumque legum oblitum, quisquis ille sit, ubicumque sit, in Capitolio, in foro, pro hoste habiturum. iuberent tribuni, quoniam in Appium Herdonium vetarent, in P. Valerium consulem sumi arma; ausurum se in tribunis, quod princeps familiae suae ausus in regibus esset. vim ultimam apparebat futuram spectaculoque seditionem Romanam hostibus fore: nec lex tamen ferri nec ire in Capitolium consul potuit. nox certamina coepta oppressit; tribuni cessere nocti, timentes consulum arma. amotis inde seditionis auctoribus patres circumire plebem inserentesque se in circulos sermones tempori aptos serere, admonere, ut viderent, in quod discrimen rem publicam adducerent: non inter patres ac plebem certamen esse, sed simul patres plebemque, arcem urbis, templa deorum, penates publicos privatosque hostibus dedi. dum haec in foro sedandae discordiae causa aguntur, consules interim, ne Sabini neve Veiens hostis moveretur, circa portas murosque discesserant.

XVIII. Eadem nocte et Tusculum de arce capta Capitolioque occupato et alio turbatae urbis statu nuntii veniunt. L. Mamilius Tuscule tum dictator erat. is confestim convocato senatu atque introductis nuntiis magno opere censeat, ne exspectent, dum ab Roma legati auxilium petentes veniant; periculum ipsum discrimenque ac sociales deos fidemque foederum id poscere. demerendi beneficio tam potentem, tam propinquam civitatem numquam parem occasionem daturus deos. placet ferri auxilium, iuventus conscribitur, arma dantur. Romam prima luce venientes procul speciem hostium praebuere; Aequi aut Volsci ve-

nire visi sunt. deinde, ubi vanus terror abiit, accepti in
 5 urbem agmine in forum descendunt. ibi iam P. Valerius
 relicto ad portarum praesidia collega instruebat aciem.
 6 auctoritas viri moverat, adfirmantis, Capitolio recuperato
 et urbe pacata, si edoceri se sissent, quae fraus ab tri-
 bunis occulta in lege ferretur, memorem se maiorum suo-
 rum, memorem cognominis, quod populi colendi velut
 7 hereditaria cura sibi a maioribus tradita esset, concilium
 plebis non impediturum. hunc ducem secuti, nequiquam
 reclamantibus tribunis, in clivum Capitolinum erigunt
 aciem. adiungitur et Tusculana legio. certare socii cives-
 8 que, utri recuperatae arcis suum decus facerent. dux uter-
 que suos adhortatur. trepidare tum hostes nec ulli satis
 rei, praeterquam loco, fidere. trepidantibus inferunt signa
 Romani sociique. iam in vestibulum perruperant templi,
 cum P. Valerius inter primores pugnamiciens interficitur.
 9 P. Volumnus consularis vidit cadentem. is dato negotio
 suis, ut corpus obtegerent, ipse in locum vicemque con-
 sulis provolat. praecardore impetuque tantae rei sensus
 non pervenit ad militem: prius vicit quam se pugnare
 10 sine duce sentiret. multi exulum caede sua foedavere
 templum, multi vivi capti, Herdonius interfectus. ita Ca-
 pitolium recuperatum. de captivis, ut quisque liber aut
 servus esset, suae fortunae a quoque sumptum supplicium
 est, Tusculanis gratiae actae, Capitolium purgatum atque
 11 lustratum. in consulis domum plebes quadrantibus, ut fu-
 nere ampliore efferretur, iactasse fertur.

1 XVIII. Parta pace instare tum tribuni patribus, ut
 Publi Valeri fidem exsolverent, instare Claudio, ut col-
 legae deos manes fraude liberaret, agi de lege sineret.
 consul antequam collegam sibi subrogasset negare pas-
 2 surum agi de lege. haec tenere contentiones usque ad
 comitia consulis subrogandi. Decembri mense summo
 patrum studio L. Quinctius Cincinnatus, pater Caesonis,
 3 consul creatur, qui magistratum statim occiperet. per-
 cussa erat plebes, consulem habitura iratum, potentem fa-
 vore patrum, virtute sua, tribus liberis, quorum nemo
 Caesoni cedebat magnitudine animi, consilium et modum
 4 adhibendo, ubi res posceret, priores erant. is ut magistra-

tum iniit, adsiduis contionibus pro tribunali non in plebe
 coercenda quam senatu castigando vehementior fuit, cuius
 ordinis languore perpetui iam tribuni plebis, non ut in re
 publica populi Romani, sed ut in perdita domo, lingua
 criminibusque regnarent: cum Caesone filio suo virtutem, 5
 constantiam, omnia iuventutis belli domique decora pulsa
 ex urbe Romana et fugata esse. loquaces, seditiosos, se-
 mina discordiarum, iterum ac tertium tribunos pessimis
 artibus regia licentia vivere. ‘Aulus’ inquit ‘ille Vergi- 6
 nius, quia in Capitolio non fuit, minus supplicii quam Ap-
 pius Herdonius meruit? plus hercule aliquanto, qui vere
 rem aestimare velit. Herdonius, si nihil aliud, hostem se
 fatendo prope denuntiavit, ut arma caperetis, hic, ne-
 gando bella esse, arma vobis ademit nudosque servis
 vestris et exulibus obiecit. et vos — C. Claudii pace et 7
 Publi Valerii mortui loquar — prius in clivum Capitoli-
 num signa intulistis quam hos hostis de foro tolleretis?
 pudet deorum hominumque. cum hostes in arce, in Ca-
 pitolio essent, exulum et servorum dux, profanatis om-
 nibus, in cella Iovis optimi maximi habitaret, Tusculi ante
 quam Romae sumpta sunt arma, in dubio fuit, utrum L. 8
 Mamilius, Tusculanus dux, an P. Valerius et C. Claudius,
 consules, Romanam arcem liberarent, et qui ante Latinos
 ne pro se quidem ipsis, cum in finibus hostem haberent,
 attingere arma passi sumus, nunc, nisi Latini sua sponte
 arma sumpsissent, capti et deleti eramus. hoc est, tribuni, 9
 auxilium plebi ferre, inermem eam hosti trucidandam obi-
 cere? scilicet, si quis vobis humillimus homo de vestra
 plebe, quam partem velut abruptam a cetero populo ve-
 stram patriam peculiaremque rem publicam fecistis, si
 quis ex his domum suam obsessam a familia armata nun-
 tiaret, ferendum auxilium putaretis, Iuppiter optimus ma- 10
 ximus, exulum atque servorum saeptus armis, nulla hu-
 mana ope dignus erat? et hi postulant, ut sacrosancti
 habeantur, quibus ipsi dii neque sacri neque sancti sunt?
 at enim divinis humanisque obruti sceleribus legem vos 11
 hoc anno perlaturus dictitatis. tum hercule illo die, quo
 ego consul sum creatus, male gesta res publica est, peius
 multo, quam cum P. Valerius consul periiit, si tuleritis.

12 iam primum omnium,' inquit 'Quirites, in Volscos et Ae-
quos mihi atque collegae legiones ducere in animo est.
nescio quo fato magis bellantes quam pacati propitios ha-
bemus deos. quantum periculum ab illis populis fuerit,
si Capitolium ab exulibus obsessum scissent, suspicari
de praeterito quam re ipsa experiri est melius.'

1 XX. Moverat plebem oratio consulis, erecti patres
restitutam credebant rem publicam. consul alter, comes
animosior quam auctor, suscepisse collegam priorem ac-
tiones tam gravis facile passus, in peragendis consularis
2 officii partem ad se vindicabat. tum tribuni cludentes ve-
lut vana dicta persequi quaerendo, quonam modo exerci-
tum educturi consules essent, quos dilectum habere nemo
3 passurus esset? 'nobis vero,' inquit Quinctius 'nihil di-
lectu opus est, cum, quo tempore P. Valerius ad reci-
piendum Capitolium arma plebi dedit, omnes in verba
iuraverint, conventuros se iussu consulis nec iniussu abi-
4 turos. edicimus itaque, omnes, qui in verba iurastis,
erastina die armati ad lacum Regillum adsitis.' cavillari
tum tribuni et populum exsolvere religione velle: priva-
tum eo tempore Quinctium fuisse, cum sacramento adaeti
5 sint. sed nondum haec, quae nunc tenet saeculum, ne-
glegentia deum venerat nec interpretando sibi quisque ius
iurandum et leges aptas faciebat, sed suos potius mores
6 ad ea accommodabat. igitur tribuni, ut impediendae rei
nulla spes erat, de proferendo exercitu agere, eo magis,
quod et augures iussos adesse ad Regillum lacum fama
exierat locumque inaugurari, ubi auspiciato cum populo
agi posset, ut quidquid Romae vi tribunicia rogatum esset,
7 id comitiis ibi abrogaretur. omnes id iussuros quod con-
sules vellent, neque enim provocationem esse longius ab
urbe mille passuum et tribunos, si eo veniant, in alia turba
8 Quiritium subiectos fore consulari imperio. terrebant haec,
sed ille maximus terror animos agitabat, quod saepius
Quinctius dictitabat, se consulum comitia non habiturum:
non ita civitatem aegram esse, ut consuetis remediis sisti
posset, dictatore opus esse rei publicae, ut qui se moverit
ad sollicitandum statum civitatis, sentiat, sine provoca-
tione dictaturam esse.

XXI. Senatus in Capitolio erat. eo tribuni cum per-
 turbata plebe veniunt. multitudo clamore ingenti nunc con- 1
 sulum, nunc patrum fidem inplorant, nec ante moverunt
 de sententia consulem quam tribuni se in auctoritate pa-
 trum futuros esse polliciti sunt. tunc referente consule 2
 de tribunorum et plebis postulatis senatus consulta fiunt,
 neque tribuni legem eo anno ferrent neque consules ab
 urbe exercitum educerent; in reliquum magistratus conti-
 nuari et eos tribunos refici iudicare senatum contra rem
 publicam esse. consules fuere in patrum potestate; tri- 3
 buni reclamantibus consulibus refecti. patres quoque, ne
 quid cederent plebi, et ipsi Lucium Quinctium consulem
 reficiebant. nulla toto anno vehementior actio consulis fuit.
 ‘miser,’ inquit ‘si vana vestra, patres conscripti, auctoritas 4
 ad plebem est? vos elevatis eam, quippe, quia plebs sena-
 tus consultum in continuandis magistratibus solvit, ipsi
 quoque solutum vultis, ne temeritati multitudinis cedatis,
 tamquam id sit plus posse in civitate, plus levitatis ac li- 5
 centiae habere. levius enim vaniusque profecto est sua de-
 creta et consulta tollere quam aliorum. imitamini, patres 6
 conscripti, turbam inconsultam et qui exemplo aliis esse
 debetis, aliorum exemplo peccetis potius quam alii vestro
 recte faciant, dum ego ne imiter tribunos nec me contra
 senatus consulta consulem renuntiari patiar. te vero, C. 7
 Claudii, adhortor, ut et ipse populum Romanum hac licentia
 arceas et de me hoc tibi persuadeas, me ita accepturum,
 ut non honorem meum a te impeditum, sed gloriam sprete
 honoris auctam invidiamque, quae ex continuato eo in-
 penderet, levatam putem.’ communiter inde edicunt, ne 8
 quis L. Quinctium consulem faceret; si quis fecisset, se
 id suffragium non observaturos.

XXII. Consules creati Q. Fabius Vibulanus tertio et 1
 L. Cornelius Maluginensis. census actus eo anno; lustrum
 propter Capitolium captum, consulem occisum condi reli-
 giosum fuit.

Quinto Fabio, L. Cornelio consulibus principio anni 2
 statim res turbulenta. instigabant plebem tribuni. bel-
 lum ingens a Volscis et Aequis Latini atque Hernici nun-
 tiabant: iam Antii Volscorum legiones esse. et ipsam

3 coloniam ingens metus erat defecturam, aegreque impe-
 tratum a tribunis, ut bellum praeverti sinerent. consules
 inde partiti provincias: Fabio, ut legiones Antium duce-
 ret, datum, Cornelius ut Romae praesidio esset, ne qua
 pars hostium, qui Aequis mos erat, ad populandum ve-
 4 niret. Hernici et Latini iussi milites dare ex foedere, duae-
 que partes sociorum in exercitu, tertia civium fuit. post-
 quam ad diem praestitutum venerunt socii, consul extra
 portam Capenam castra locat. inde lustrato exercitu An-
 tium profectus, haud procul oppido stativisque hostium
 5 consedit. ubi cum Volsci, quia nondum ab Aequis ve-
 nisset exercitus, dimicare non ausi, quemadmodum quieti
 vallo se tutarentur, pararent, postero die Fabius non per-
 mixtam unam sociorum civiumque, sed trium populorum
 6 tres separatim acies circa vallum hostium instruxit. ipse
 erat medius cum legionibus Romanis. inde signum ob-
 servare iussit, ut pariter et socii rem inciperent referrent-
 que pedem, si receptui cecinisset. equites item suae cui-
 7 que parti post principia collocat. ita trifariam adortus
 castra circumvenit et, cum undique instaret, non susti-
 nentes impetum Volscos vallo deturbat. transgressus inde
 munitiones, pavidam turbam inclinatamque in partem unam
 8 castris expellit. inde effuse fugientes eques, cui superare
 vallum haud facile fuerat, cum ad id spectator pugnae
 adstitisset, libero campo adeptus, parte victoriae fruitur
 9 territos caedendo. magna et in castris et extra munimenta
 caedis fugientium fuit, sed praeda maior, quia vix arma
 secum offerre hostis potuit. deletusque exercitus foret,
 nisi fugientis silvae texissent.

1 XXIII. Dum ad Antium haec geruntur, interim Ae-
 qui robore iuventutis praemisso arcem Tusculanam in-
 proviso nocte capiunt, reliquo exercitu haud procul moe-
 nibus Tusculi consistunt, ut distenderent hostium copias.
 2 haec celeriter Romam, ab Roma in castra Antium perlata
 movent Romanos haud secus quam si Capitolium captum
 nuntiaretur; adeo et recens erat Tusculanorum meritum et
 similitudo ipsa periculi reposecere datum auxilium vide-
 3 batur. Fabius omissis omnibus praedam ex castris raptam
 Antium convehit; ibi modico praesidio relicto citatum

agmen Tusculum rapit. nihil praeter arma et quod cocti ad manum fuit cibi ferre militi licuit. conmeatum ab Roma consul Cornelius subvehit. aliquot menses Tusculi bellatum. parte exercitus consul castra Aequorum oppugnabat, partem Tusculanis dederat ad arcem recuperandam. vi numquam eo subiri potuit, fames postremo inde detraxit hostem. quo postquam ventum ad extremum est, inermes nudique omnes sub iugum ab Tusculanis missi. hos ignominiosa fuga domum se recipientes Romanus consul in Algido consecutus ad unum omnes occidit. victor ad Columen — id loco nomen est — exercitu relicto castra locat. et alter consul, postquam moenibus iam Romanis pulso hoste periculum esse desierat, et ipse ab Roma profectus. ita bifariam consules ingressi hostium fines ingenti certamine hinc Volscos, hinc Aequos populantur.

Eodem anno descisse Antiates apud plerosque auctores invenio. L. Cornelium consulem id bellum gessisse oppidumque cepisse, certum adfirmare, quia nulla apud vetustiores eius rei mentio est, non ausim.

XXIII. Hoc bello perfecto tribuniciium domi bellum patres territat. clamant, fraude fieri, quod foris teneatur exercitus: frustrationem eam legis tollendae esse, se nihilo minus rem susceptam peracturos. obtinuit tamen L. Lucretius praefectus urbis, ut actiones tribuniciae in adventum consulum differrentur.

Erat et nova exorta causa motus. A. Cornelius et Q. Servilius quaestores M. Volscio, quod falsus haud dubie testis in Caesonem extitisset, diem dixerant. multis enim emanabat indicibus, neque fratrem Volsci, ex quo semel fuerit aeger, umquam non modo visum in publico, sed ne adsurrexisse quidem ex morbo multorumque tabe mensum mortuum, nec his temporibus, in quae testis crimen coniecisset, Caesonem Romae visum, adfirmantibus qui una meruerant, secum eum tum frequentemque ad signa sine ullo conmeatu fuisse; nisi ita esset, multi privatim ferebant Volscio iudicem. cum ad iudicium ire non auderet, omnes eae res in unum congruentes haud magis dubiam damnationem Volsci, quam Caesonis Volscio teste fuerat, faciebant. in mora tribuni erant, qui comitia quac-

stores habere de reo, nisi prius habita de lege essent, passuros negabant.

8 Ita extracta utraque res in consulum adventum est. qui ubi triumphantes victore cum exercitu urbem inierunt, quia silentium de lege erat, percussos magna pars crede-
9 bant tribunos. at illi — etenim extremum anni iam erat —, quartum adfectantes tribunatum, in comitiorum disceptationem ab lege certamen averterant. et cum consules nihilo minus adversus continuationem tribunatus, quam si lex minuendae suae maiestatis causa promulgata ferretur, tetendissent, victoria certaminis penes tribunos fuit.

10 Eodem anno Aequis pax est petentibus data. census, res priore anno inchoata, perficitur, idque lustrum ab origine urbis decimum conditum ferunt. censa civium capita centum septemdecim milia trecenta undeviginti.

11 Consulum magna domi bellique eo anno gloria fuit, quod et foris pacem peperere et domi, etsi non concurs, minus tamen quam alias infesta civitas fuit.

1 XXV. L. Minucius inde et C. Nautius consules facti
2 duas residuas anni prioris causas exceperunt. eodem modo consules legem, tribuni iudicium de Volscio impediebant, sed in quaestoribus novis maior vis, maior auctoritas erat.
3 cum M. Valerio, Valeri filio, Volesi nepote, quaestor erat T. Quinctius Capitolinus, qui ter consul fuerat. is, quoniam neque Quinctiae familiae Caeso neque rei publicae maximus iuvenum restitui posset, falsum testem, qui dicendae causae innoxio potestatem ademisset, iusto ac pio bello
4 persequeretur. cum Verginius maxime ex tribunis de lege ageret, duum mensum spatium consulibus datum est ad inspicendam legem, ut, cum edocuisset populum, quid fraudis occultae ferretur, sinerent deinde suffragium inire. hoc
5 intervalli datum res tranquillas in urbe fecit. nec diuturnam quietem Aequi dederunt, qui rupto foedere, quod ictum erat priore anno cum Romanis, imperium ad Gracchum Cloelium deferunt. is tum longe princeps in Aequis erat.
6 Graccho duce in Lanuvinum agrum, inde in Tusculanum hostili populatione veniunt plenique praedae in Algido castra locant. in ea castra Q. Fabius, P. Volumnius, A. Postumius legati ab Roma venerunt questum iniurias et ex eo foedere

res repetitum. eos Aequorum imperator, quae mandata 7
 habeant ab senatu Romano, ad quercum iubet dicere: se
 alia interim acturum. quercus ingens arbor praetorio im-
 minebat, cuius umbra opaca sedes erat. tum ex legatis 8
 unus abiens 'et haec' inquit 'sacrata quercus et quidquid
 deorum est audiant foedus a vobis ruptum nostrisque et
 nunc querellis adsint et mox armis, cum deorum homi- 9
 numque simul violata iura exsequemur.' Romam ut re-
 diere legati, senatus iussit alterum consulem contra Grac-
 chum in Algidum exercitum ducere, alteri populationem
 finium Aequorum provinciam dedit. tribuni suo more im-
 pedire dilectum; et forsitan ad ultimum impedissent, sed
 novus subito additus terror est.

XXVI. Vis Sabinorum ingens prope ad moenia urbis 1
 infesta populatione venit: foedati agri, terror iniectus urbi
 est. tum plebs benigne arma cepit; reclamantibus frustra
 tribunis magni duo exercitus scripti. alterum Nautius con- 2
 tra Sabinos duxit castrisque ad Eretum positis per expedi-
 tiones parvas, plerumque nocturnis incursionibus, tantam
 vastitatem in Sabino agro reddidit, ut comparati ad eam
 prope intacti bello fines Romani viderentur.

Minucio neque fortuna nec vis animi eadem in gerendo 3
 negotio fuit: nam cum haud procul ab hoste castra po-
 suisset, nulla magnopere clade accepta, castris se pavidus
 tenebat. quod ubi senserant hostes, crevit ex metu alieno, 4
 ut fit, audacia, et nocte adorti castra, postquam parum vis
 aperta profecerat, munitiones postero die circumdant. quae
 priusquam undique vallo obiectae clauderent exitus, quin-
 que equites inter stationes hostium emissi Romam pertu- 5
 lere, consulem exercitumque obsideri. nihil tam necopi-
 natum nec tam insperatum accidere potuit. itaque tantus
 pavor, tanta trepidatio fuit, quanta, si urbem, non castra,
 hostes obsiderent. Nautium consulem arcessunt. in quo 6
 cum parum praesidii videretur dictatoremque dici place-
 ret, qui rem percussam restitueret, L. Quinctius Cincin-
 natus consensu omnium dicitur.

Operae pretium est audire, qui omnia prae divitiis 7
 humana spernunt neque honori magno locum neque virtuti
 putant esse, nisi ubi effusae adfluant opes: spes unica im- 8

perii populi Romani, L. Quinctius, trans Tiberim contra eum ipsum locum, ubi nunc Navalia sunt, quattuor iugerum colebat agrum, quae prata Quinctia vocantur. ibi ab legatis, seu fossam fodiens palae innixus seu cum araret, operi certe, id quod constat, agresti intentus, salute data invicem redditaque rogatus, ut, quod bene verteret ipsi rei publicae, togatus mandata senatus audiret, admiratus rogatusque ‘satin salve?’ togam proferre e tugurio
 10 proferre uxorem Raciliam iubet. qua simul abterso pulvere ac sudore velatus processit, dictatorem cum legati gratulantes consalutant, in urbem vocant, qui terror sit in
 11 exercitu, exponunt. navis Quinctio publice parata fuit transvectumque tres obviam egressi filii excipiunt, inde alii propinqui atque amici, tum patrum maior pars. ea frequentia stipatus antecedentibus lictoribus deductus est domum. et plebis concursus ingens fuit; sed ea nequa-
 12 quam tam laeta Quinctium vidit, et imperii nimium et virum (in) ipso imperio vehementiorem rata.

Et illa quidem nocte nihil praeterquam vigilatum est in urbe.

1 XXVII. Postero die dictator cum ante lucem in forum venisset, magistrum equitum dicit L. Tarquitium, patriciae gentis, sed qui, cum stipendia pedibus propter paupertatem fecisset, bello tamen primus longe Romanae
 2 iuventutis habitus esset. cum magistro equitum in conationem venit, iustitium edicit, claudi tabernas tota urbe
 3 iubet, vetat quemquam privatae quicquam rei agere, tum quicumque aetate militari essent, armati cum cibariis in dies quinque coctis vallisque duodenis ante solis occasum
 4 Martio in campo adessent; quibus aetas ad militandum gravior esset, vicino militi, dum is arma pararet vallum-
 5 que peteret, cibaria coquere iussit. sic iuventus discurrit ad vallum petendum. sumpsere, unde cuique proximum fuit, prohibitus nemo est inpigreque omnes ad edictum
 6 dictatoris praesto fuere. inde composito agmine non itineri magis apti quam proelio, si res ita tulisset, legiones ipse dictator, magister equitum suos equites ducit. in utroque agmine quas tempus ipsum posecebat adhortationes
 7 erant: adderent gradum; maturato opus esse, ut nocte ad

hostem perveniri posset; consulem exercitumque Romanum obsideri, tertium diem iam clausos esse. quid quaeque nox aut dies ferat, incertum esse, puncto saepe temporis maximarum rerum momenta verti; ‘accelera signifer, sequere miles’ inter se quoque gratificantes ducibus clamabant. media nocte in Algidum perveniunt et, ut sensere se iam prope hostes esse, signa constituunt.

XXVIII. Ibi dictator, quantum nocte prospici poterat, equo circumvectus contemplatusque, qui tractus castrorum quaeque forma esset, tribunis militum imperavit, ut sarcinas in unum conici iubeant, militem cum armis valloque redire in ordines suos. facta quae imperavit. tum, quo fuerant ordine in via, exercitum omnem longo agmine circumdat hostium castris et, ubi signum datum sit, clamorem omnes tollere iubet, clamore sublato ante se quemque ducere fossam et iacere vallum. edito imperio signum secutum est: iussa miles exsequitur, clamor hostes circumsonat; superat inde castra hostium et in castra consulis venit, alibi pavorem, alibi gaudium ingens facit. Romani, civilem esse clamorem atque auxilium adesse inter se gratulantes, ultro ex stationibus ac vigiliis terriant hostem. consul differendum negat: illo clamore non adventum modo significari, sed rem ab suis coeptam, mirumque esse, ni iam exteriori parte castra hostium oppugnentur. itaque arma suos capere et se subsequi iubet. nocte initum proelium est a legionibus; dictatori clamore significant, ab ea quoque parte rem in discrimine esse. iam se ad prohibenda circumdari opera Aequi parabant, cum ab interiore hoste proelio coepto, ne per media sua castra fieret eruptio, a munientibus ad pugnantes introrsum versi vacuum noctem operi dedere; pugnatumque cum consule ad lucem est. luce prima iam circumvallati ab dictatore erant et vix adversus unum exercitum pugnam sustinebant. tum a Quinctiano exercitu, qui confestim a perfecto opere ad arma rediit, invaditur vallum. hic instabat nova pugna, illa nihil remiserat prior. tum ancipiti malo urgente a proelio ad preces versi, hinc dictatorem, hinc consulem orare, ne in occisione victoriam ponerent, ut inermes se inde abire sinerent. ab consule ad dictatorem ire iussis

10 ignominiam incensus addidit: Gracchum Cloclium ducem
 principesque alios vinctos ad se adduci iubet, oppido Cor-
 bione decedi. sanguinis se Aequorum non egere, licere
 abire; sed ut exprimatur tandem confessio, subactam do-
 11 mitamque esse gentem, (sub iugum) abituros. tribus hastis
 iugum fit, humi fixis duabus superque eas transversa una
 deligata. sub hoc iugo dictator Aequos misit.

1 XXVIII. Castris hostium receptis plenis omnium
 rerum — nudos enim emiserat —, praedam omnem suo
 2 tantum militi dedit. consularem exercitum ipsumque con-
 sulem inerepans, ‘carebis’ inquit ‘praedae parte, miles,
 ex eo hoste, cui prope praedae fuisti, et tu, L. Minuci,
 donec consularem animum incipias habere, legatus his
 3 legionibus praeeris.’ ita se Minucius abdicat consulatu
 iussusque ad exercitum manet. sed adeo tum imperio
 meliori animus mansucte oboediens erat, ut beneficii ma-
 gis quam ignominiae hic exercitus memor et coronam
 auream dictatori libram pondo decreverit et proficiscentem
 4 cum patronum salutaverit. Romae a Q. Fabio praefecto
 urbis senatus habitus triumphantem Quinctium quo venie-
 bat agmine urbem ingredi iussit. ducti ante currum ho-
 stium duces, militaria signa praclata, secutus exercitus
 5 praeda onustus. epulae instructae dicuntur fuisse ante
 omnium domos, epulantesque cum carmine triumphali et
 sollemnibus iocis comisantium modo currum secuti sunt.
 6 eo die L. Mamilio Tusculano adprobantibus cunctis civi-
 tas data est.

Confestim se dictator magistratu abdicasset, ni comi-
 tia M. Volsci, falsi testis, tenuissent; ea ne inpedirent
 tribuni, dictatoris obstitit metus. Volscius damnatus La-
 7 nuvium in exilium abiit. Quinctius sexto decimo die
 dictatura in sex menses accepta se abdicavit.

Per eos dies consul Nautius ad Eretum cum Sabinis
 egregie pugnat: ad vastatos agros ea quoque clades ac-
 cessit Sabinis. Minucio Fabius Quintus successor in Al-
 8 gidum missus. extremo anno agitatam de lege ab tribunis
 est, sed quia duo exercitus aberant, ne quid ferretur ad
 populum, patres tenuere. plebes vicit, ut quintum eosdem
 tribunos crearent.

Lupos visos in Capitolio ferunt a canibus fugatos, ob id prodigium lustratum Capitolium esse. haec eo anno gesta.

XXX. Secuntur consules Quintus Minucius, C. Horatius Pulvillus. cuius initio anni cum foris otium esset, domi seditiones idem tribuni, eadem lex faciebat, ulteriusque ventum foret — adeo exarserant animis —, ni velut dedita opera nocturno impetu Acquorum Corbione amissum praesidium nuntiatum esset. senatum consules vocant; iubentur subitarium scribere exercitum atque in Algidum ducere. inde posito legis certamine nova de dilectu contentio orta, vincebaturque consulare imperium tribunicio auxilio, cum alius additur terror, Sabinum exercitum praedatum descendisse in agros Romanos, inde ad urbem venire. is metus perculit, ut scribi militem tribuni sinerent, non sine pactione tamen, ut, quoniam ipsi quinquennium elusi essent parvumque id plebi praesidium foret, decem deinde tribuni plebis crearentur. expressit hoc necessitas patribus. id modo exceperere, ne postea eosdem tribunos viderent. tribunicia comitia, ne id quoque post bellum ut cetera vanum esset, extemplo habita. tricesimo sexto anno a primis tribuni plebis decem creati sunt, bini ex singulis classibus, itaque cautum est ut postea crearentur.

Dilectu deinde habito Minucius contra Sabinos profectus non invenit hostem. Horatius, cum iam Aequi Corbione interfecto praesidio Ortonam etiam cepissent, in Algido pugnat, multos mortalis occidit, fugat hostem non ex Algido modo, sed a Corbione Ortonaque. Corbionem etiam diruit propter proditum praesidium.

XXXI. Deinde M. Valerius, Sp. Verginius consules facti. domi forisque otium fuit; annona propter aquarum intemperiem laboratum est. de Aventino publicando lata lex est, tribuni plebis idem refectioni.

Hi sequente anno T. Romilio, C. Veturio consulibus legem omnibus contionibus suis celebrant: pudere se numeri sui nequiquam aucti, si ea res aeque suo biennio iaceret ac toto superiore lustro iacuisset. cum maxime haec agerent, trepidi nuntii ab Tusculo veniunt, Aequos in agro Tusculano esse. fecit pudorem recens eius populi

meritum morandi auxilii. ambo consules cum exercitu
 4 missi hostem in sua sede in Algido inveniunt. ibi pugna-
 tum. supra septem milia hostium caesa, alii fugati, praeda
 parta ingens. eam propter inopiam aerarii consules ven-
 diderunt. invidiae tamen res ad exercitum fuit eademque
 tribunis materiam criminandi ad plebem consules praebuit.

5 Itaque ergo, ut magistratu abiere, Spurio Tarpeio, A.
 Aternio consulibus dies dicta est Romilio ab C. Calvio
 Cicerone tribuno plebis, Veturio ab L. Alieno aedile
 6 plebis. uterque magna patrum indignatione damnatus,
 Romilius decem milibus aeris, Veturius quindecim. nec
 haec priorum calamitas consulum sequiores novos fecerat
 consules; et se damnari posse aiebant, et plebem et tribu-
 7 nos legem ferre non posse. tum abiecta lege, quae pro-
 mulgata consenuerat, tribuni lenius agere cum patribus,
 finem tandem certaminum facerent. si plebeiae leges dis-
 plicerent, at illi communiter legum latores et ex plebe et
 ex patribus, qui utrisque utilia ferrent quaeque aequandae
 8 libertatis essent, sinerent creari. rem non aspernabantur
 patres; daturum leges neminem nisi ex patribus, aiebant.
 cum de legibus conveniret, de latore tantum discreparet,
 missi legati Athenas Spurius Postumius Albus, A. Man-
 lius, P. Sulpicius Camerinus iussique inclitas leges Solo-
 nis describere et aliarum Graeciae civitatum instituta,
 mores iuraque noscere.

1 XXXII. Ab externis bellis quietus annus fuit, quie-
 tior insequens P. Curiatio et Sex. Quinctilio consulibus
 perpetuo silentio tribunorum, quod primo legatorum, qui
 Athenas ierant, legumque peregrinarum expectatio prae-
 2 buit, dein duo simul mala ingentia exorta, fames pestilen-
 tiaque foeda homini, foeda pecori. vastati agri sunt, urbs
 adsiduis exhausta funeribus. multae et clarae lugubres
 3 domus: flamen Quirinalis Servius Cornelius mortuus, au-
 gur C. Horatius Pulvillus, in cuius locum C. Veturium
 eo cupidius, quia damnatus a plebe erat, augures legere,
 4 mortuus consul Quinctilius, quattuor tribuni plebi. mul-
 tiplici clade foedatus annus. ab hoste otium fuit.

5 Inde consules C. Menenius, P. Sestius Capitolinus.
 neque eo anno quicquam belli externi fuit: domi motus

orti. iam redierant legati cum Atticis legibus, eo intentius 6
instabant tribuni, ut tandem scribendarum legum initium
fieret. placet creari decemviros sine provocatione et ne
quis eo anno alius magistratus esset. admiscerentur ne 7
plebei, controversia aliquamdiu fuit, postremo concessum
patribus, modo ne lex Icilia de Aventino aliaque sacra-
tae leges abrogarentur.

XXXIII. Anno trecentesimo altero quam condita 1
Roma erat, iterum mutatur forma civitatis ab consulibus
ad decemviros, quemadmodum ab regibus ante ad con-
sules venerat, translato imperio. minus insignis, quia non 2
diuturna, mutatio fuit. laeta enim principia magistratus
eius nimis luxuriavere; eo citius lapsa res est repetitum-
que, duobus uti mandaretur consulum nomen imperium-
que. decemviri creati Appius Claudius, T. Genucius, P. 3
Sestius, L. Veturius, C. Iulius, A. Manlius, P. Sulpicius,
P. Curiatius, T. Romilius, Sp. Postumius. Claudio et Ge- 4
nucio, quia designati consules in eum annum fuerant, pro
honore honos redditus et Sestio, alteri consulum prioris
anni, quod eam rem collega invito ad patres retulerat.
his proximi habiti legati tres, qui Athenas ierant, simul 5
ut pro legatione tam longinqua praemio esset honos, si-
mul peritos legum peregrinarum ad condenda nova iura
usui fore credebant. supplevere ceteri numerum. graves 6
quoque aetate electos novissimis suffragiis ferunt, quo
minus ferociter aliorum scitis adversarentur. regimen to- 7
tius magistratus penes Appium erat favore plebis, adeo-
que novum sibi ingenium induerat, ut plebicola repente
omnisque aurae popularis captator evaderet pro truci sac-
voque insectatore plebis.

Decimo die ius populo singuli reddebant. eo die pe- 8
nes praefectum iuris fascces duodecim erant, conlegis
novem singuli accensi apparebant. et in unica concordia
inter ipsos, qui consensus privatis interdum inutilis esset,
summa adversus alios aequitas erat. moderationis eorum 9
argumentum exemplo unius rei notasse satis erit: cum
sine provocatione creati essent, defosso cadavere domi
apud Sestium, patriciae gentis virum, invento prolatoque 10
in contionem, in re iuxta manifesta atque atroci C. Iulius

decemvir diem Sestio dixit et accusator ad populum extitit cuius rei iudex legitimus erat decessitque ex iure suo, ut demptum de vi magistratus populi libertati adiceret.

1 XXXIII. Cum promptum hoc ius velut ex oraculo
incorruptum pariter ab iis summi infimique ferrent, tum
2 legibus condendis opera dabatur. ingentique hominum
expectatione propositis decem tabulis populum ad contio-
nem advocaverunt et, quod bonum faustum felixque rei
3 publicae, ipsis liberisque eorum esset, ire et legere leges
propositas iussere; se, quantum decem hominum ingeniis
4 provideri potuerit, omnibus, summis infimisque, iura ae-
quasse, plus pollere multorum ingenia consiliaque. ver-
sarent in animis secum unamquamque rem, agitent de-
inde sermonibus atque in medium, quid in quaque re plus
5 minusve esset, conferrent. eas leges habiturum populum
Romanum, quas consensus omnium non iussisse latas ma-
gis quam tulisse videri posset.

6 Cum ad rumores hominum de unoquoque legum ca-
pitate editos satis correctae viderentur, centuriatis comitiis
decem tabularum leges perlatae sunt, quae nunc quoque
in hoc immenso aliarum super alias acervatarum legum
7 cumulo fons omnis publici privatique est iuris. vulgatur
deinde rumor, duas deesse tabulas, quibus adiectis ab-
soluti posse velut corpus omnis Romani iuris. ea expec-
tatio, cum dies comitorum adpropinquaret, desiderium
8 decemviro iterum creandi fecit. iam plebs, praeterquam
quod consulum nomen haud secus quam regum perosa
erat, ne tribuniciium quidem auxilium cedentibus invicem
appellatione decemviris quaerebat.

1 XXXV. Postquam vero comitia decemviris creandis
in trinum nundinum indicta sunt, tanta exarsit ambitio,
2 ut primores quoque civitatis — metu, credo, ne tanti pos-
sessio imperii vacuo ab se relicto loco haud satis dignis
pateret — prensarent homines, honorem summa ope a se
3 impugnatum ab ea plebe, cum qua contenderant, suppli-
citer petentes. dimissa iam in discrimen dignitas ea ae-
tate iisque honoribus actis stimulabat Appium Claudium;
nescires, utrum inter decemviro an inter candidatos nu-
4 merares. propior interdum petendo quam gerendo ma-

gistratui erat: criminari optimates, extollere candidatorum
 levissimum quemque humillimumque, ipse medius inter 5
 tribunicios, Duellios Icillosque, in foro volitare, per illos
 se plebi venditare, donec collegae quoque, qui unice illi
 dediti fuerant ad id tempus, coniecere in eum oculos, mi-
 rantes, quid sibi vellet. apparere, nihil sinceri esse; pro- 6
 fecto haud gratuitam in tanta superbia comitatem fore;
 nimium in ordinem se ipsum cogere et volgari cum pri-
 vatis, non tam properantis abire magistratu quam viam
 ad continuandum magistratum quaerentis esse. propalam 7
 obviam ire cupiditati parum ausi, obsequendo mollire im-
 petum adgrediuntur. comitorum illi habendorum, quando
 minimus natu sit, munus consensu iniungunt. ars haec 8
 erat, ne semet ipse creare posset, quod praeter tribunos
 plebi, et id ipsum pessimo exemplo, nemo unquam fecis-
 set. ille enimvero, quod bene vertat, habiturum se comitia
 professus, impedimentum pro occasione arripuit deiectis- 9
 que honore per coitionem duobus Quinctiis, Capitolino et
 Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro
 in optimatum causa, et aliis eiusdem fastigii civibus, ne-
 quaquam splendore vitae pares decemviros creat, se in 10
 primis, quod haud secus factum inprobant boni, quam
 nemo facere ausurum crediderat. creati cum eo M. Cor- 11
 nelius Maluginensis, M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius
 Vibulanus, Q. Poetilius, T. Antonius Merenda, K. Duell-
 ius, Sp. Oppius Cornicen, M. Rabuleius.

XXXVI. Ille finis Appio alienae personae ferendae 1
 fuit; suo iam inde vivere ingenio coepit novosque colle-
 gas iam priusquam inirent magistratum in suos mores
 formare. cotidie coibant remotis arbitris: inde inpotenti- 2
 bus instructi consiliis, quae secreto ab aliis coquebant, iam
 haud dissimulando superbiam, rari aditus, conloquentibus
 difficiles, ad idus Maias rem perduxere. idus tum Maias 3
 sollemnes ineundis magistratibus erant. initio igitur ma-
 gistratus primum honoris diem denuntiatione ingentis ter-
 roris insignem fecere. nam cum ita priores decemviri
 servassent, ut unus fascies haberet et hoc insigne regium
 in orbem suam cuiusque vicem per omnes iret, subito
 omnes cum duodenis fascibus prodire. centum viginti 4

lictores forum inpleverant et cum fascibus secures inli-
 gatas praeferebant; nec adtinuisse demi securem, cum sine
 5 provocatione creati essent, interpretabantur. decem regum
 species erat multiplicatusque terror non infimis solum, sed
 primoribus patrum, ratis, caedis causam ac principium
 quaeri, ut, si quis memorem libertatis vocem aut in se-
 natu aut in populum misisset, statim virgae securesque
 6 etiam ad ceterorum metum expedirentur. nam praeter-
 quam quod in populo nihil erat praesidii sublata provoca-
 tione, intercessionem quoque consensu sustulerant, cum
 priores decemviri appellatione collegae corrigi reddita ab
 se iura tulissent et quaedam, quae sui iudicii videri pos-
 7 sent, ad populum reiecerant. aliquamdiu aequatus inter
 omnes terror fuit, paulatim totus vertere in plebem coepit.
 abstinebatur a patribus, in humiliores libidinose crudeliter-
 que consulebatur. hominum, non causarum, toti erant,
 ut apud quos gratia vim aequi haberet. iudicia domi con-
 8 flabant, pronuntiabant in foro. si quis collegam appellasset,
 ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, ut paeniteret, non
 9 prioris decreto stetisse. opinio etiam sine auctore exierat,
 non in praesentis modo temporis eos iniuriam conspirasse,
 sed foedus clandestinum inter ipsos iure iurando ictum,
 ne comitia haberent perpetuoque decemviratu possessum
 semel obtinerent imperium.

1 XXXVII. Circumspectare tum patriciorum vultus ple-
 bci et inde libertatis captare auram, unde servitutem ti-
 2 mendo in eum statum rem publicam adduxerant. primores
 patrum odisse decemviros, odisse plebem, nec probare
 quae fierent et credere haud indignis accidere, avide ruendo
 ad libertatem in servitutem elapsos iuvare nolle, cumulare
 3 quoque iniurias, ut taedio praesentium consules duo tan-
 dem et status pristinus rerum in desiderium veniant.

4 Iam et processerat pars maior anni et duae tabulae
 legum ad prioris anni decem tabulas erant adiectae, nec
 quicquam iam supererat, si eae quoque leges centuriatis
 comitiis perlatae essent, cur eo magistratu rei publicae
 5 opus esset. exspectabant, quam mox consulibus creandis
 comitia edicerentur. id modo plebem agitabat, quoniam
 modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem

intermissam, repararent, cum interim mentio comitiorum 6
 nulla fieri. et decemviri, qui primo tribunicios homines,
 quia id populare habebatur, circum se ostentaverant ple-
 bei, patriciis iuvenibus saepserant latera. eorum catervae
 tribunalia obsidebant. hi ferre, agere plebem plebisque 7
 res, cum (fortuna) qua quidquid cupitum foret potentioris
 esset. et iam ne tergo quidem abstinerebatur: virgis caedi, 8
 alii securi subici et, ne gratuita crudelitas esset, bonorum
 donatio sequi domini supplicium. hac mercede iuventus
 nobilis corrupta non modo non ire obviam iniuriae, sed
 propalam licentiam suam malle quam omnium libertatem. ●

XXXVIII. Idus Maiiae venire. nullis subrogatis ma- 1
 gistratibus, privati pro decemviris neque animis ad impe-
 rium inhibendum imminutis neque ad speciem honoris
 insignibus prodeunt. id vero regnum haud dubie videri.
 deploratur in perpetuum libertas, nec vindex quisquam 2
 existit aut futurus videtur. nec ipsi solum desponderant
 animos, sed contemni coepti erant a finitimis populis; im-
 periumque ibi esse, ubi non esset libertas, indignabantur.
 Sabini magna manu incursionem in agrum Romanum fe- 3
 cere; lateque populati cum hominum atque pecudum inulti
 praedas egissent, recepto ad Eretum, quod passim vaga-
 tum erat, agmine castra locant, spem in discordia Romana
 ponentes, eam impedimentum dilectui fore. non nuntii 4
 solum, sed per urbem agrestium fuga trepidationem in-
 iecit. decemviri consultant, quid opus facto sit, destituti
 inter patrum et plebis odia. addit terrorem insuper alium
 fortuna. Aequi alia ex parte castra in Algido locant; de- 5
 populanturque inde excursionibus Tusculanum agrum. le-
 gati ab Tusculo praesidium orantes nuntiant. is pavor 6
 perculit decemviros, ut senatum simul duobus circumstan-
 tibus urbem bellis consularent. citari iubent in curiam pa-
 tres, haud ignari, quanta invidiae immineret tempestas:
 omnes vastati agri periculorumque imminentium causas in 7
 se congesturos temptationemque eam fore abolendi sibi
 magistratus, ni consensu resisterent imperioque inhibendo
 acriter in paucos praeferoeis animi conatus aliorum con-
 primerent. postquam audita vox in foro est praekonis pa- 8
 tres in curiam ad decemviros vocantis, velut nova res, quia

intermiserant iam diu morem consulendi senatus, mirabundam plebem convertit, quidnam incidisset, cur ex
 9 tanto intervallo rem desuetam usurparent. hostibus belloque gratiam habendam, quod solitum quicquam liberacivitatis fieret. circumspectare omnibus fori partibus
 10 natorem raroque usquam noscitare; curiam inde ac solitudinem circa decenviros intueri, cum et ipsi consensu invisum imperium et plebs, quia privatis ius non esset vocandi senatum, non convenire patres interpretarentur. iam caput fieri libertatem repetentium, si se plebs comitem
 11 senatui det et, quemadmodum patres vocati non coeant in senatum, sic plebs abnuat dilectum. haec fremunt plebes. patrum haud fere quisquam in foro, in urbe rari erant. indignitate rerum cesserant in agros suarumque rerum erant amissa publica, tantum ab iniuria se abesse rati, quantum a coctu congressuque impotentium dominorum
 12 se amovissent. postquam citati non conveniebant, dimissi circa domos adparitores simul ad pignera capienda seiscitandumque, num consulto detrectarent, referunt senatum in agris esse. laetius id decenviris accidit quam si praesentis detrectare imperium referrent. iubent acciri omnes senatumque in diem posterum indicunt. qui aliquanto spe ipsorum frequentior convenit. quo facto proditam a patribus plebs libertatem rata, quod iis, qui iam magistratu abissent, privatisque, si vis abesset, tamquam iure cogen-
 13 tibus senatus paruisset.

1 XXXVIII. Sed magis oboedienter ventum in curiam
 2 est quam obnoxie dictas sententias accepimus. L. Valerium Potitum proditum memoriae est post relationem Appii Claudii, priusquam ordine sententiae rogarentur, postulando, ut de re publica liceret dicere, prohibentibus minaciter decenviris, proditurum se ad plebem denuntiantem
 3 tumultum excivisse. nec minus ferociter Marcum Horatium Barbatum isse in certamen, decem Tarquinius appellentem admonentemque, Valerius et Horatius ducibus pulsos reges.
 4 nec nominis tum pertaesum esse, quippe quo Iovem appellari fas sit, quo Romulum conditorem urbis deincepsque reges appellatos, quod sacris etiam ut sollemne re-
 5 tentum sit: superbiam violentiamque tum perosos regis.

quae si in rege (tum eodem) aut in filio regis ferenda non fuerint, quem laturum in tot privatis? viderent, ne ve- 6
tando in curia libere homines loqui extra curiam etiam moverent vocem; neque se videre, qui sibi minus privato ad contionem populum vocare quam illis senatum cogere liceat. ubi vellent, experirentur, quanto fortior dolor liber- 7
tate sua vindicanda quam cupiditas iniusta dominatione esset. de bello Sabino eos referre, tamquam maius ullum 8
populo Romano bellum sit quam cum iis, qui, legum ferendarum causa creati, nihil iuris in civitate reliquerint, qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissitudinem imperitandi, quod unum exaequandae sit libertatis, sustulerint, qui privati fasces et regium imperium habeant. fuisse regibus exactis patricios magistratus, creatos postea 9
post secessionem plebis plebeios. cuius illi partis essent. rogitare. populares? quid enim eos per populum egisse? optimates? qui anno iam prope senatum non habuerint, tunc ita habeant, ut de re publica loqui prohibeant? ne 10
nimium in metu alieno spei ponerent. graviora, quae patientur, videri iam hominibus quam quae metuant.

XXXX. Haec vociferante Horatio cum decemviri nec 1
irae nec ignoscendi modum reperirent nec quo evasura res esset cernerent, C. Claudii, qui patruus Appii decemviri 2
erat, oratio fuit precibus quam iurgio similis, orantis per sui fratris parentisque eius manes, ut civilis potius socie- 3
tatis, in qua natus esset, quam foederis nefarie icti cum collegis meminisset. multo id magis se illius causa orare quam rei publicae: quippe rem publicam, si a volentibus 4
nequeat, ab invitis ius expetituram; sed ex magno certamine magnas excitari ferme iras, earum eventum se horrere. cum aliud praeterquam de quo retulissent, decem- 5
viri dicere prohiberent, Claudium interpellandi verecundia fuit. sententiam igitur peregit, nullum placere senatus consultum fieri. omnesque ita accipiebant, privatos eos a 6
Claudio iudicatos, multique ex consularibus verbo adsen- sunt. alia sententia, asperior in speciem, vim minorem 7
aliquanto habuit, quae patricios coire ad prodendum interregem iubebat. censendo enim, quoscumque magistratus esse qui senatum haberent, iudicabant, quos privatos fecerat

8 auctor nullius senatus consulti faciendi. ita labente iam
 causa decemvirorum L. Cornelius Maluginensis, M. Cor-
 neli decemviri frater, cum ex consularibus ad ultimum
 dicendi locum consulto servatus esset, simulando curam
 9 belli fratrem collegasque eius tuebatur, quonam fato inci-
 disset mirari se dictitans, ut decemviros qui decemviratum
 10 petissent, aut socii aut hi maxime, oppugnarent, aut quid
 ita, cum per tot menses vacua civitate nemo, iustine ma-
 gistratus summae rerum praecessent, controversiam fecerit,
 nunc demum, cum hostes prope ad portas sint, civilis
 discordias serant, nisi quod in turbido minus perspicuum
 11 fore putent, quid agatur. ceterum neminem, maiore cura
 occupatis animis, verum esse praeiudicium rei tantae au-
 ferre. sibi placere de eo, quo Valerius Horatiusque ante
 idus Maias decemviros abisse magistratu insimulent, bellis,
 quae immineant, perfectis, re publica in tranquillum red-
 12 acta, senatu disceptante agi et iam nunc ita se parare
 Ap. Claudium, ut comitorum, quae decemviris creandis
 decemvirum ipse habuerit, sciat sibi rationem reddendam
 esse, utrum in unum annum creati sint an donec leges,
 13 quae deessent, perferrentur. in praesentia omnia praeter
 bellum omitti placere; cuius si falso famam volgatam
 vanaque non nuntios solum, sed Tusculanorum etiam lega-
 tos adtulisse putent, speculatores mittendos censere, qui
 14 certius explorata referant: sin fides et nuntiis et legatis
 habeatur, dilectum primo quoque tempore haberi, decem-
 viros, quo cuique eorum videatur, exercitus ducere nec
 rem aliam praeverti.

1 XXXXI. In hanc sententiam ut discederetur, iunio-
 res patrum evincebant. ferociioresque iterum coorti Valerius
 Horatiusque vociferari, ut de re publica liceret dicere. dic-
 turos ad populum, si in senatu per factionem non liceat:
 neque enim sibi privatos aut in curia aut in contione posse
 obstare neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse.
 2 tum Appius, iam prope esse ratus, ut, ni violentiae eorum
 3 pari resisteretur audacia, victum imperium esset, 'non erit
 melius,' inquit 'nisi de quo consulimus, vocem misisse'
 et ad Valerium, negantem se privato reticere, lictorem ac-
 4 cedere iussit. iam Quiritium fidem inplorante Valerio a

curiae limine, L. Cornelius complexus Appium non cui simulabat consulendo diremit certamen. factaque per Cornelium Valerio dicendi gratia quae vellet, cum libertas non ultra vocem excessisset, decemviri propositum tenere. consulares quoque ac seniores ab residuo tribuniciae postestatis odio, cuius desiderium plebi multo acrius quam consularis imperii rebantur esse, prope malebant postmodo ipsos decemviros voluntate abire magistratu quam invidia eorum exsurgere rursus plebem. si leniter ducta res sine populari strepitu ad consules redisset, aut bellis interpositis aut moderatione consulum in imperiis exercendis posse in oblivionem tribunorum plebem adduci.

Silentio patrum edicitur dilectus. iuniores, cum sine provocatione imperium esset, ad nomina respondent. legionibus scriptis inter se decemviri comparabant, quos ire ad bellum, quos praeesse exercitibus oporteret. principes inter decemviros erant Q. Fabius et Appius Claudius. bellum domi maius quam foris apparebat. Appii violentiam aptiorem rati ad comprimendos urbanos motus, in Fabio minus in bono constans quam navum in malitia ingenium esse. hunc enim virum, egregium olim domi militiaeque, decemviratus collegaeque ita mutaverant, ut Appi quam sui similis mallet esse. huic bellum in Sabinis M. Rabuleio et Q. Poetilio additis conlegis mandatum. M. Cornelius in Algidum missus cum L. Minucio et T. Antonio et Caesone Duillio et M. Sergio. Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam aequo omnium decemvirorum imperio decernunt.

XXXXII. Nihilo militiae quam domi melius res publica administrata est. illa modo in ducibus culpa, quod ut odio essent civibus fecerant; alia omnis penes milites noxia erat, qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus patiebantur. fusi et ab Sabinis ad Ereto et in Algido ab Aequis exercitus erant. ab Ereto per silentium noctis profugi propius urbem inter Fidenas Crustumariamque loco edito castra communierant. persecutis hostibus nusquam se aequo certamine committentes, natura loci ac vallo, non virtute aut armis tutabantur. maius

flagitium in Algido, maior etiam clades accepta: castra quoque amissa erant, exutusque omnibus utensilibus miles Tusculum se, fide misericordiaque victurus hospitem, quae tamen non fefellerunt, contulerat. Romam tantū erant terrores allati, ut posito iam decemvirali odio patres vigiliās in urbe habendas censerent; omnes, qui per aetatem arma ferre possent, custodire moenia ac pro portis stationes agere iuberent, arma Tusculum ad supplementum decernerent decemvirosque ab arce Tusculi digressos in castris militem habere; castra alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri belloque ultro inferendo deterreri hostes a consilio urbis oppugnandae.

1 XXXXIII. Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda facinora decemviri belli domique adiciunt. L. Siccium, in Sabinis per invidiam decemviralem tribunorum creandorum secessionisque mentiones ad vulgus militum sermonibus occultis serentem, prospeculatum ad locum castris capiendum mittunt. datur negotium militibus, quos miserant expeditionis eius comites, ut cum oportuno adorti loco interficerent. haud inultum interfecere: nam circa repugnantem aliquot insidiatores cecidere, cum ipse se praevalidus pari viribus animo circumventus tutaretur. nuntiant in castra ceteri, praecipitatum in insidias esse, Siccium egregie pugnans militesque quosdam cum eo amissos. primo fides nuntiantibus fuit; profecta deinde cohors ad sepeliendos qui ceciderant decemvirorum permissu, postquam nullum spoliatum ibi corpus Sicciumque in medio iacentem armatumque omnibus in eum versis corporibus videre, hostium neque corpus ullum nec vestigia abeuntium, profecto ab suis interfectum memorantes retulere corpus. invidiaeque plena castra erant et Romam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri funus militare ei publica impensa facere maturassent. sepultus ingenti militum maestitia, pessima decemvirorum in vulgus fama est.

1 XXXXIII. Sequitur aliud in urbe nefas ab libidine ortum haud minus foedo eventu quam quod per stuprum caedemque Lucretiae urbe regnoque Tarquinius expulerat, ut non finis solum idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam eadem inperii amittendi esset.

Ap. Claudium virginis plebeiae stuprandae libido cepit. pater virginis L. Verginius honestum ordinem in Al- 2
gido ducebat, vir exempli recti domi militiaeque. perinde
uxer instituta fuerat liberique instituebantur. desponderat 3
filiam L. Icilio tribunicio, viro acri et pro causa plebis ex-
pertae virtutis. hanc virginem adultam, forma excellentem 4
Appius amore ardens pretio ac spe perlicere adortus, post-
quam omnia pudore sacpta animadverterat, ad crudelem
superbamque vim animum convertit. M. Claudio clienti 5
negotium dedit, ut virginem in servitutem adsereret neque
cederet secundum libertatem postulantibus vindicias, quod
pater puellae abesset locum iniuriae esse ratus. virgini 6
venienti in forum — ibi namque in tabernis litterarum ludi
erant — minister decemviri libidinis manum iniecit, serva
sua natam servamque appellans, sequique se iubebat: cunct-
antem vi abstracturum. pavida puella stupente, ad cla- 7
morem nutricis fidem Quiritium implorantis fit concursus.
Vergini patris sponsique Icili populare nomen celebraba-
tur. notos gratia eorum, turbam indignitas rei virgini con-
ciliat. iam a vi tuta erat, cum adsertor nihil opus esse 8
multitudine concitata ait: se iure grassari, non vi. vocat
puellam in ius; auctoribus, qui aderant, ut sequeretur, ad
tribunal Appi perventum est. notam iudici fabulam peti- 9
tor, quippe apud ipsum auctorem argumenti, peragit: puel-
lam, domi suae natam furtoque inde in domum Verginii
translatam, suppositam ei esse; id se indicio conpertum 10
adferre probaturumque vel ipso Verginio iudice, ad quem
maior pars iniuriae eius pertineat; interim dominum sequi
ancillam aequum esse. advocati puellae cum Verginium 11
rei publicae causa dixissent abesse, biduo adfuturum, si
nuntiatum ei sit, iniquum esse absentem de liberis dimi- 12
care, postulant, ut rem integram in patris adventum dif-
ferat, lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem
neu patiat, virginem adultam famae prius quam liber-
tatis periculum adire.

XXXXV. Appius decreto praefatus, quam libertati 1
faverit, eam ipsam legem declarare, quam Vergini amici
postulationi suae praetendant; ceterum ita in ea firmum 2
libertati fore praesidium, si nec causis nec personis variet.

in iis enim, qui adscrantur in libertatem, quia quivis lege
 agere possit, id iuris esse: in ea, quae in patris manu sit,
 3 neminem esse alium, cui dominus possessione cedat. pla-
 cere itaque patrem arcessiri; interea iuris sui iacturam
 adsertorem non facere, quin ducat puellam sistendamque
 4 in adventum eius, qui pater dicatur, promittat. adversus
 iniuriam decreti cum multi magis fremerent quam quis-
 quam unus recusare auderet, P. Numitorius, puellae avus,
 5 et sponsus Icilius interveniunt. dataque inter turbam via,
 cum multitudo Icili maxime interventu resisti posse Ap-
 pio crederet, lictor decesse ait vociferantemque Icilium
 6 submovet. placidum quoque ingenium tam atrox iniuria
 accendisset: 'ferro hinc tibi submovendus sum, Appi,'
 inquit 'ut tacitum feras quod celari vis. virginem ego
 7 hanc sum ducturus nuptamque pudicam habiturus. proinde
 omnes collegarum quoque lictores convoca, expediri vir-
 gas et secures iube: non manebit extra domum patris
 8 sponsa Icili. non, si tribunicium auxilium et provocatio-
 nem plebi Romanae, duas arces libertatis tuendae, ade-
 mistis, ideo in liberos quoque nostros coniugesque regnum
 9 vestrae libidini datum est. saevite in tergum et in cervices
 nostras: pudicitia saltem in tuto sit. huic si vis adferetur,
 ego praesentium Quiritium pro sponsa, Verginius militum
 pro unica filia, omnes decorum hominumque implorabimus
 fidem neque tu istud umquam decretum sine caede nostra
 10 referes. postulo, Appi, etiam atque etiam consideres, quo
 progrediare. Verginius viderit de filia, ubi venerit, quid
 11 agat; hoc tantum sciat, sibi, si huius vindictis cesserit,
 condicionem filiae quaerendam esse. me vindicantem spon-
 sam in libertatem vita citius deseret quam fides.'

1 XXXXVI. Concitata multitudo erat certamenque in-
 stare videbatur. lictores Icilium circumsteterant. nec ul-
 2 tra minas tamen processum est, cum Appius non Vergi-
 niam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem et tribu-
 natum etiam nunc spirantem locum seditionis quaerere
 3 diceret. non praebiturum se illi eo die materiam, sed, ut
 iam sciret, non id petulantiae suae, sed Verginio absenti
 et patrio nomini et libertati datum, ius eo die se non dic-
 turum neque decretum interpositurum; a M. Claudio pe-

titurum, ut decederet iure suo vindicarique puellam in posterum diem pateretur. quod nisi pater postero die adfuis- 4
set, denuntiare se Icilio similibusque Icili, neque legi suae latorem neque decemviro constantiam defore; nec se utique collegarum lictores convocaturum ad coercendos seditionis auctores, contentum se suis lictoribus fore.

Cum dilatatum tempus iniuriae esset secessissentque ad- 5
vocati puellae, placuit omnium primum fratrem Icili filiumque Numitorii, inpigros iuvenes, pergere inde recta ad portam et quantum accelerari posset Verginium acciri e castris: in eo verti puellae salutem, si postero die vindex 6
iniuriae ad tempus praesto esset. iussi pergunt citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. cum instaret adsertor 7
puellae, ut vindicaret sponsoresque daret, atque id ipsum agi diceret Icilius, sedulo tempus terens, dum praeciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere undique multitudo et se quisque paratum ad spondendum Icilio ostendere. atque ille lacrimabundus 'gratum est,' inquit 'cras- 8
tina die vestra opera utar, sponsores nunc satis est.' ita vindicatur Verginia spondentibus propinquis. Appius pau- 9
lisper moratus, ne eius rei causa sedisse videretur, postquam omissis rebus aliis praecura unius nemo adibat, domum se recepit collegisque in castra scribit, ne Verginio com meatum dent atque etiam in custodia habeant. inprobum consilium scrum, ut debuit, fuit et iam com- 10
meatu sumpto profectus Verginius prima vigilia erat, cum postero die mane de retinendo eo nequiquam litterae redduntur.

XXXVII. At in urbe prima luce cum civitas in 1
foro exspectatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam secum obsoleta veste, comitantibus aliquot matronis, cum ingenti advocacione in forum deducit. circumire ibi et 2
prensare homines coepit et non orare solum precariam opem, sed pro debita petere: se pro liberis eorum ac coniugibus cotidie in acie stare nec alium virum esse, cuius strenue ac ferociter facta in bello plura memorari possent: quid prodesse, si incolumi urbe quae capta ultima timeantur liberis suis sint patienda? haec prope contionabundus circumibat homines. similia his ab Icilio iactabantur. 3

comitatus muliebris plus tacito fletu quam ulla vox move-
 4 bat. adversus quae omnino obstinato animo Appius — tanta
 vis amentiae verius quam amoris mentem turbaverat — in
 tribunal escendit, et ultro querente pauca petitor, quod
 ius sibi pridie per ambitionem dictum non esset, prius-
 quam aut ille postulatum perageret aut Verginio respon-
 5 dendi daretur locus, Appius interfatur. quem decreto ser-
 monem praetenderit, forsitan aliquem verum auctores antiqui
 tradiderint; quia nusquam ullum in tanta foeditate decreti
 veri similem invenio, id quod constat nudum videtur pro-
 6 ponendum, decesse vindicias secundum servitutem. primo
 stupor omnes admiratione rei tam atrocis defixit; silentium
 inde aliquamdiu tenuit. dein, cum M. Claudius circum-
 stantibus matronis iret ad prendendam virginem lamenta-
 bilisque eum mulierum comploratio excepisset, Verginius
 7 intentans in Appium manus, ‘Icilio,’ inquit ‘Appi, non tibi
 filiam despondi et ad nuptias, non ad stuprum educavi.
 placet pecudum ferarumque ritu promisee in concubitus
 ruere? passurine haec isti sint, nescio; non spero esse pas-
 8 suros illos qui arma habent.’ cum repelleretur adsertor
 virginis a globo mulierum circumstantiumque advocato-
 rum, silentium factum per praekonem.

1 XXXXVIII. Decemvir, alienatus ad libidinem animo,
 negat ex hesterno tantum convitio Icili violentiaque Ver-
 gini, cuius testem populum Romanum habeat, sed certis
 quoque indicibus conpertum se habere, nocte tota coctus in
 2 urbe factos esse ad movendam seditionem. itaque se haud
 inscium eius dimicationis cum armatis descendisse, non ut
 quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis
 3 otium pro maiestate imperii coerceret. ‘proinde quiesce
 erit melius,’ inquit. ‘lictor, submove turbam et da viam
 domino ad prendendum mancipium.’ cum haec intonuisset
 plenus irae, multitudo ipsa se sua sponte dimovit deserta-
 4 que praeda iniuriae puella stabat. tum Verginius, ubi ni-
 hil usquam auxilii vidit, ‘quaeso,’ inquit ‘Appi, primum
 ignosce patrio dolori, si quo inclementius in te sum in-
 vectus, deinde sinas hic coram virgine nutricem percon-
 tari, quid hoc rei sit, ut, si falso pater dictus sum, acquirere
 5 hinc animo discedam.’ data venia seducit filiam ac nutri-

cem prope Cloacinae ad tabernas, quibus nunc novis est nomen, atque ibi ab lanio cultro arrepto 'hoc te uno, quo possum,' ait 'modo, filia, in libertatem vindico': pectus deinde puellae transfigit respectansque ad tribunal 'te,' inquit 'Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro.' clamore ad tam atrox facinus orto excitus Appius comprehendit Verginium iubet. ille ferro quacumque ibat viam facere, donec multitudine etiam prosequentium tuente ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque exsanguis corpus sublatum ostendant populo; scelus Appi, puellae infelicem formam, necessitatem patris deplorant. sequentes clamitant matronae, eamne liberorum procreandorum condicionem, ea pudicitiae praemia esse, cetera, quae in tali re muliebris dolor, quo est maestior inbecillo animo, eo miseraabilia magis querentibus subicit. virorum et maxime Icili vox tota tribuniciae potestatis ac provocationis ad populum ereptae publicarumque indignationum erat.

XXXXVIII. Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris partim spe per occasionem repetendae libertatis. Appius nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi, postremo, cum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse cum agmine patriciorum iuvenum per turbam vadens in vincula duci iubet. iam circa Icilium non solum multitudo, sed duces quoque multitudinis erant L. Valerius et M. Horatius, qui repulso lictore, si iure ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant, si vim adferre conarentur, ibi quoque haud inpares fore. hinc atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor decemviri invadit: franguntur a multitudine fasces. in contionem Appius escendit, secuntur Horatius Valeriusque; eos contio audit, decemviro obstrepitur. iam pro imperio Valerius discedere a privato lictores iubebat, cum fractis animis Appius, vitae metuens, in domum se propinquam foro insciis adversariis, capite obvoluto recipit. Sp. Oppius ut auxilio collegae esset, in forum ex altera parte intrumpit. videt imperium vi victum. agitatus deinde consiliis atque ex omni parte adsentiendo multis auctoribus trepidaverat: senatum postremo vocari iussit. ea res, quod magnae parti patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per senatum finiendae

8 potestatis eius multitudinem sedavit. senatus nec plebem
irritandam censuit et multo magis providendum, ne quid
Verginii adventus in exercitu motus faceret.

1 L. Itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum
in monte Vecilio erant, nuntiant decenviris, ut omni ope
2 ab seditione milites contineant. ibi Verginius maiorem,
3 quam reliquerat in urbe, motum excivit. nam praeterquam
quod agmine prope quadringentorum hominum veniens,
qui ab urbe indignitate rei accensi comites ei se dederant,
conspectus est, strictum etiam telum respersusque ipse
cruore tota in se castra convertit. et togae multifariam
in castris visae maioris aliquanto, quam erat, speciem ur-
4 banae multitudinis fecerant. quaerentibus, quid rei esset,
flens diu vocem non misit; tandem, ut iam ex trepidatione
concurrentium turba constitit ac silentium fuit, ordine
5 cuncta, ut gesta erant, exposuit. supinas deinde tendens
manus, commilitones appellans orabat, ne, quod scelus
Appi Claudii esset, sibi attribuerent neu se ut parricidam
6 liberum aversarentur. sibi vitam filiae sua cariorem fuisse,
si liberae ac pudicae vivere licitum fuisset: cum velut ser-
vam ad stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum
quam contumelia liberos, misericordia se in speciem cru-
7 delitatis lapsum. nec se superstitem filiae futurum fuisse,
nisi spem ulciscendae mortis eius in auxilio commilitonum
habuisset. illis quoque enim filias, sorores coniugesque
esse, nec cum filia sua libidinem Appi Claudii extinctam
8 esse, sed quo inpunitior sit, eo effrenatiorem fore. aliena
calamitate documentum datum illis cavendae similis in-
iuriac. quod ad se adtineat, uxorem sibi fato ereptam,
filiam, quia non ultra pudica victura fuerit, miseram, sed
9 honestam morte occubuisse. non esse iam Appi libidini
locum in domo sua; ab alia violentia eius eodem se animo
suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit filiae; ceteri
10 sibi ac liberis suis consulere. haec Verginio vociferanti
succlamabat multitudo, nec illius dolori nec suae libertati
se defuturos. et inmixti turbae militum togati cum eadem
illa querendo docendoque, quanto visa quam audita in-
digniora potuerint videri, simul profligatam iam rem nun-
11 tiando Romae esse insecutosque, qui Appium prope inter-

emptum in exilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad arma conclamaretur vellentque signa et Romam profiscerentur. decemviri, simul his, quae videbant, iisque, 12 quae acta Romae audierant, perturbati, alius in aliam partem castrorum ad sedandos motus discurrunt. et leniter agentibus responsum non redditur; imperium si quis inhiberet, et viros et armatos se esse respondetur. eunt 13 agmine ad urbem et Aventinum insidunt, ut quisque occurrerat, plebem ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis adhortantes. alia vox nulla violenta audita est. senatum Sp. Oppius habet. nihil placet aspere agi: 14 quippe ab ipsis datum locum seditionis esse. mittuntur 15 tres legati consulares, Sp. Tarpeius, C. Iulius, P. Sulpicius, qui quaerent senatus verbis, cuius iussu castra deseruissent aut quid sibi vellent, qui armati Aventinum obsedissent belloque averso ab hostibus patriam suam cepissent. non defuit quod responderetur, deerat qui da- 16 ret responsum, nullodum certo duce nec satis audentibus singulis invidiae se offerre. id modo a multitudine conclamatum est, ut L. Valerium et M. Horatium ad se mitterent: his se daturus responsum.

LI. Dimissis legatis admonet milites Verginius, in re 1 non maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite multitudo fuerit, responsumque, quamquam non inutiliter, fortuito tamen magis consensu quam communi consilio esse. placere, decem creari, qui summae rei praeesent, 2 militarique honore tribunos militum appellare. cum ad 3 cum ipsum primum is honos deferretur, 'melioribus meis vestrisque rebus reservate' inquit 'ista de me iudicia; nec 4 mihi filia inulta honorem ullum iucundum esse patitur nec in perturbata re publica eos utile est praeesse vobis, qui proximi invidiae sint. si quis usus mei est, nihilo 5 minor ex privato capietur.' ita decem numero tribunos 6 militares creant.

Neque in Sabinis quievit exercitus. ibi quoque auctore Icilio Nunitorioque secessio ab decemviris facta est, non minore motu animorum Sicci caedis memoria renovata quam quem nova fama de virgine adeo foede ad libidinem petita accenderat. Icilius ubi audivit, tribunos 8

militum in Aventino creatos, ne comitiorum militarium
 praerogativam urbana comitia isdem tribunis plebis crean-
 9 dis sequerentur, peritus rerum popularium imminensque
 ei potestati, et ipse, priusquam iretur ad urbem, pari po-
 10 testate eundem numerum ab suis creandum curat. porta
 Collina urbem intravere sub signis, mediaque urbe agmine
 in Aventinum pergunt. ibi coniuncti alteri exercitui vi-
 ginti tribunis militum negotium dederunt, ut ex suo nu-
 mero duos crearent, qui summae rerum praessent. M.
 Oppium, Sex. Manilium creant.

11 Patres solliciti de summa rerum, cum senatus cotidie
 12 esset, iurgis saepius terunt tempus quam consiliis. Succi
 caedes decemviris et Appiana libido et dedecora militiae
 obiciebantur. placebat, Valerium Horatiumque ire in Aven-
 tinum. illi negabant, se aliter ituros quam si decemviri
 deponerent insignia magistratus eius, quo anno iam ante
 13 abissent. decemviri, querentes se in ordinem cogi, non
 ante quam perlatis legibus, quarum causa creati essent,
 deposituros imperium se aiebant.

1 LII. Per M. Duilium, qui tribunus plebis fuerat,
 certior facta plebs, contentionibus adsiduis nihil transigi,
 2 in sacrum montem ex Aventino transit, adfirmante Duilio,
 non prius, quam deserui urbem videant, curam in animos
 patrum descensuram: admoniturum sacrum montem con-
 stantiae plebis, sciturosque, nisi restituta potestate redigi
 3 in concordiam res nequire. via Nomentana, cui tum Fi-
 culensi nomen fuit, profecti castra in monte sacro loca-
 vere, modestiam patrum suorum nihil violando imitati.
 secuta exercitum plebs nullo, qui per aetatem ire posset,
 4 retractante. prosequuntur coniuges liberique, cuinam se
 relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec libertas
 sancta esset, miserabiliter rogitantes.

5 Cum vasta Romae omnia insueta solitudo fecisset, in
 foro praeter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique
 in senatum patribus desertum apparuisset forum plures-
 6 que iam quam Horatius ac Valerius vociferarentur: 'quid
 exspectabitis, patres conscripti? si decemviri finem perti-
 naciae non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri
 estis? quod autem istud imperium est, decemviri, quod

amplexi tenetis? tectis ac parietibus iura dicturi estis? non 7
 pudet, lictorum vestrorum maiorem prope numerum in foro
 conspici quam togatorum aliorum(que)? quid, si hostes ad
 urbem veniant, facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum
 secessionem moveatur, armata veniat? occasune urbis vultis
 finire imperium? atqui aut plebs non est habenda aut ha- 8
 bendi sunt tribuni plebis: nos citius caruerimus patriciis
 magistratibus quam illi plebeis. novam inexpertamque cam 9
 potestatem eripuerunt patribus nostris, ne nunc dulcedine se-
 mel capti ferant desiderium, cum praesertim nec nos tem-
 peremus imperiis, quo minus illi auxilii egeant' — cum 10
 haec ex omni parte iactarentur, victi consensu decemviri
 futuros se, quando ita videatur, in potestate patrum adfir-
 mant. id modo simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia 11
 caveatur nec suo sanguine ad supplicia patrum plebem
 adsuefaciant.

LIII. Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem 1
 condicionibus quibus videretur revocandam componendas-
 que res, decemviris quoque ab ira et impetu multitudinis
 praecavere iubentur. profecti gaudio ingenti plebis in 2
 castra accipiuntur, quippe liberatores haud dubie et motus
 initio et exitu rei. ob haec iis advenientibus gratiae actae.
 Icilius pro multitudine verba facit. idem, cum de condi- 3
 tionibus ageretur, quaerentibus legatis quae postulata ple-
 bis essent, composito iam ante adventum legatorum con-
 silio ea postulavit, ut appareret in aequitate rerum plus 4
 quam in armis reponi spei. potestatem enim tribuniciam
 provocationemque repetebant, quae ante decemviros crea-
 tos auxilia plebis fuerant, et ne cui fraudi esset concisse
 milites aut plebem ad repetendam per secessionem liber-
 tatem. de decemvirorum modo supplicio atrox postulatum 5
 fuit: dedi quippe eos aequum censebant vivosque igni
 concrematuros minabantur. legati ad ea: 'quae consilii 6
 fuerunt, adeo aequa postulastis, ut ultro vobis deferenda
 fuerint: libertati enim ea praesidia petitis, non licentiae ad
 impugnandos alios. irae vestrae magis ignoscendum quam 7
 indulgendum est, quippe qui crudelitatis odio in crudeli-
 tatem ruitis et prius paene quam ipsi liberi sitis, dominari
 iam in adversarios vultis. numquamne quiescit civitas 8

nostra a suppliciis aut patrum in plebem Romanam aut
 9 plebis in patres? scuto vobis magis quam gladio opus est.
 satis superque humilis est, qui iure aequo in civitate vivit
 10 nec inferendo iniuriam nec patiendo. etiam si quando
 metuendos vos praebituri estis, cum reciperatis magistra-
 tibus legibusque vestris iudicia penes vos erunt de capite
 nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa erit statuetis:
 nunc libertatem repeti satis est.’

1 LIII. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox
 2 redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum
 mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando
 quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio
 3 fieret, haud quiequam abnuere; Appius truci ingenio et
 invidia praecipua odium in se aliorum suo in eos metiens
 4 odio ‘haud ignaro’ inquit ‘imminet fortuna. video, donec
 arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen.
 dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego quidem moror,
 5 quo minus decemviratu abeam.’ factum senatus consul-
 tum, ut decemviri se primo quoque tempore magistratu
 abdicarent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis
 crearet et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.
 6 his senatus consultis perfectis, dimisso senatu, decemviri
 prodeunt in contionem abdicantque se magistratu, ingenti
 7 hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos quidquid
 in urbe hominum supererat prosequitur. huic multitudini
 laeta alia turba ex castris occurrit. congratulantur liber-
 8 tatem concordiamque civitati restitutam. legati pro con-
 tione: ‘quod bonum faustum felixque sit vobis rei que
 publicae, redite in patriam ad penates, coniuges liberos-
 que vestros. sed, qua hic modestia fuistis, ubi nullius ager
 in tot rerum usu necessario tantae multitudini est violatus,
 eam modestiam ferte in urbem. in Aventinum ite, unde
 9 profecti estis. ibi felici loco, ubi prima initia inchoastis
 libertatis vestrae, tribunos plebi creabitis. praesto erit
 10 pontifex maximus, qui comitia habeat.’ ingens adsensus
 alacritasque cuncta adprobantium fuit. convertunt inde
 signa, profectique Romam certant cum obviis gaudio. ar-
 11 mati per urbem silentio in Aventinum perveniunt. ibi ex-
 templo pontifice maximo comitia habente tribunos plebis

creaverunt, omnium primum L. Verginium, inde L. Icilium et P. Numitorium, avunculum Vergini, auctores secessionis, tum C. Sicinium, progeniem eius, quem primum tribunum plebis creatum in sacro monte proditum memoriae est, et M. Duillium, qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. spe deinde magis quam meritis electi M. Titinius, M. Pomponius, C. Apronius, Appius Villius, C. Oppius. tribunatu inito Lucius Icilius extemplo plebem rogavit et plebs scivit, ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta. confestim de consulibus creatis cum provocatione Marcus Duillius rogationem pertulit. ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc circum Flaminium appellant.

LV. Per interregem deinde consules creati L. Valerius, M. Horatius, qui extemplo magistratum ceperunt. quorum consulatus popularis sine ulla patrum iniuria, nec sine offensione fuit: quidquid enim libertati plebis caveatur, id suis decedere opibus credebant. omnium primum, cum velut in controverso iure esset, tenerentur patres plebi scitis, legem centuriatis comitiis tulere, ut quod tributim plebis iussisset, populum teneret, qua lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum datum est. aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum praesidium libertatis, decemvirali potestate eversam non restituant modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo novam legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet, qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis noxae haberetur. et cum plebem hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo caerimoniis renovarunt et cum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt sanciendo, ut qui tribunis plebis, aedilibus, iudicibus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris, Liberi Liberaeque venum iret. hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum, qui eorum cui nocuerit, sacrum sanciri. itaque aedilem prendi duci-

que a maioribus magistratibus, quod etsi non iure fiat — noceri enim ei, cui hac lege non liceat —, tamen argumentum esse, non haberi pro sacro sanctoque aedilem, tribunos vetere iure iurando plebis, cum primum eam potestatem creavit, sacrosanctos esse. fuere qui interpretarentur, eadem hac Horatia lege consulibus quoque et praetoribus, quia eisdem auspiciis quibus consules crearentur, cautum esse: iudicem enim consulem appellari. quae refellitur interpretatio, quod iis temporibus nondum consulem iudicem, sed praetorem appellari mos fuerit. haec consulares leges fuere.

Institutum etiam ab isdem consulibus, ut senatus consulta in aedem Cereris ad aediles plebis deferrentur, quae antea arbitrio consulum supprimebantur vitiabanturque. M. Duillius deinde tribunus plebis plebem rogavit plebesque scivit, qui plebem sine tribunis reliquisset quique magistratum sine provocatione creasset, tergo ac capite puniretur. haec omnia, ut invitis, ita non adversantibus patriciis transacta, quia nondum in quemquam unum saeviebatur.

LVI. Fundata deinde et potestate tribunicia et plebis libertate tum tribuni, adgredi singulos tutum maturumque iam rati, accusatorem primum Verginium et Appium reum deligunt. cum diem Appio Verginius dixisset et Appius, stipatus patriciis iuvenibus, in forum descendisset, redintegrata extemplo est omnibus memoria foedissimae potestatis, cum ipsum satellitesque eius vidissent. tum Verginius ‘oratio’ inquit ‘rebus dubiis inventa est: itaque neque ego accusando apud vos eum tempus teram, a cuius crudelitate vosmet ipsi armis vindicastis, nec istum ad cetera scelera inpudentiam in defendendo se adicere patiar. omnium igitur tibi, Appi Claudii, quae impie nefarieque per biennium alia super alia es ausus, gratiam facio: unius tantum criminis, nisi vindices, te ab libertate in servitutem contra leges vindicias non dedisse, in vincla te duci iubebo.’ nec in tribunicio auxilio Appius nec in iudicio populi ullam spem habebat: attamen et tribunos appellavit et, nullo morante arreptus a viatore, ‘provoco’ inquit. audita vox una, vindex libertatis, ex eo missa ore, quo

vindiciae nuper ab libertate dictae erant, silentium fecit. et dum pro se quisque deos tandem esse et non neglegere 7 humana fremunt et superbiae crudelitatique, etsi seras, non leves tamen venire poenas; provocare, qui provoca- 8 tionem sustulisset, et implorare praesidium populi, qui omnia iura populi obtrisset, rapique in vincla egentem iure libertatis, qui liberum corpus in servitutum addixisset: ipsius Appi, inter contionis murmur fidem populi Romani implorantis, vox audiebatur. maiorum merita in rem 9 publicam domi militiaeque commemorabat; suum infelix erga plebem Romanam studium, quo acquandarum legum causa cum maxima offensione patrum consulatu abisset; suas leges, quibus manentibus lator earum in vincla ducatur. ceterum sua propria bona malaque, cum causae 10 dicendae data facultas sit, tum se experturum; in praesentia se communi iure civitatis civem Romanum die dicta postulare, ut dicere liceat, ut iudicium populi Romani experiri. non ita se invidiam pertimuisse, ut nihil in aequitate et misericordia civium suorum spei habeat. quod si 11 indicta causa in vincla ducatur, iterum se tribunos plebei appellare et monere, ne imitentur quos oderint. quod si 12 tribuni eodem foedere obligatos se fateantur tollendae appellationis causa, in quam conspirasse decemviros criminati sint, at se provocare ad populum, implorare leges de provocatione et consulares et tribunicias eo ipso anno latas. quem enim provocaturum, si hoc indemnato in- 13 dicta causa non liceat? cui plebeio et humili praesidium in legibus fore, si Ap. Claudio non sit? se documento futurum, utrum novis legibus deminatio an libertas firmata sit et appellatio provocatioque adversus iniuriam magistratum ostentata tantum inanibus litteris an vere data sit.

LVII. Contra ea Verginius unum Ap. Claudium et 1 legum expertem et civilis et humani foederis esse aiebat. respicerent tribunal homines, castellum omnium scelerum, 2 ubi decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini civium infestus, virgas securesque omnibus minitans, deorum ho- 3 minumque contemptor, carnificibus, non lictoribus stipatus, iam ab rapinis et caedibus animo ad libidinem verso virginem ingenuam in oculis populi Romani velut bello

captam, ab complexu patris abreptam, ministro cubiculi
4 sui clienti dono dederit, ubi crudeli decreto nefandisque
vindiciis dextram patris in filiam armaverit, ubi tollentis
corpus semianime virginis sponsum avumque in carcerem
duci iusserit, stupro interpellato magis quam caede motus.
et illi carcerem aedificatum esse, quod domicilium plebis
5 Romanae vocare sit solitus. proinde ut ille iterum ac
saepius provocet, sic se iterum ac saepius iudicem illi
ferre, ni vindicias ab libertate in servitutem dederit. si
ad iudicem non eat, pro damnato in vincla duci iubere.
6 ut haud quoquam improbante sic magno motu animorum,
cum tanti viri supplicio suamet plebi iam nimia libertas
videretur, in carcerem est coniectus. tribunus ei diem
prodidit.

7 Inter haec ab Latinis et Hernicis legati gratulatum de
concordia patrum ac plebis Romam venerunt, donumque
ob eam Iovi optumo maximo coronam auream in Capito-
lium tulere parvi ponderis, prout res haud opulentae erant
8 colebanturque religiones pie magis quam magnifice. isdem
auctoribus cognitum est, Aequeos Volcosque summa vi
9 bellum apparare, itaque partiri provincias consules iussi.
Horatio Sabini, Valerio Aequi evenere. cum ad ea bella
dilectum edixissent, favore plebis non iuniores modo, sed
emeritis etiam stipendiis pars magna voluntariorum ad
nomina danda praesto fuere eoque non copia modo, sed
genere etiam militum, veteranis admixtis, firmior exercitus
10 fuit. priusquam urbem egrederentur, leges decemvirales,
quibus tabulis duodecim est nomen, in aes incisas in pu-
blico proposuerunt. sunt, qui iussu tribunorum aediles
functos eo ministerio scribant.

1 LVIII. C. Claudius, qui perosus decemvirorum sce-
lera et ante omnes fratris filii superbiae infestus Regillum
antiquam in patriam se contulerat, is magno iam natu cum
ad pericula eius deprecanda redisset, cuius vitia fugerat,
sordidatus cum gentilibus clientibusque in foro prensabat
2 singulos orabatque, ne Claudiae genti eam inustam macu-
lam vellent, ut carcere et vinculis viderentur digni. virum
honoratissimae imaginis futurum ad posteros, legum la-
torem conditoremque Romani iuris, iacere vinctum inter

fures nocturnos ac latrones! adverterent ab ira parumper 3
 ad cognitionem cogitationemque animos et potius unum
 tot Claudiis deprecantibus condonarent quam propter unius
 odium multorum preces aspernarentur. se quoque id ge- 4
 neri ac nomini dare, nec cum eo in gratiam redisse, cuius
 adversae fortunae velit succursum. virtute libertatem re-
 cuperatam esse, clementia concordiam ordinum stabiliri
 posse. erant quos moveret sua magis pietate quam eius, 5
 pro quo agebat, causa. sed Verginius sui potius ut mi-
 sererentur orabat filiaeque, nec gentis Claudiae regnum in
 plebem sortitae, sed necessariorum Verginiae, trium tri-
 bunorum, preces audirent, qui ad auxilium plebis creati
 ipsi plebis fidem atque auxilium implorarent. iustiores 6
 hae lacrimae videbantur. itaque spe incisa, priusquam
 producta dies adesset, Appius mortem sibi conscivit.

Subinde arreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, proxi- 7
 mus invidiae, quod in urbe fuerat, cum iniustae vindiciae
 a collega dicerentur. plus tamen facta iniuria Oppio 8
 quam non prohibita invidiae fecit. testis productus, qui
 septem et viginti enumeratis stipendiis octiens extra ordi-
 nem donatus donaque ea gerens in conspectu populi, scissa
 veste tergum laceratum virgis ostendit, nihilum deprecans,
 quin, si quam suam noxam reus dicere posset, privatus
 iterum in se saeviret. Oppius quoque ductus in vincula 9
 est et ante iudicii diem finem ibi vitae fecit. bona Claudii 10
 Oppiique tribuni publicavere. collegae eorum exilii causa
 solum verterunt, bona publicata sunt. et M. Claudius ad-
 sessor Verginiae die dicta damnatus, ipso remittente Ver-
 ginio ultimam poenam dimissus, Tibur exulatum abiit:
 manesque Verginiae, mortuae quam vivae felicioris, per 11
 tot domos ad petendas poenas vagati, nullo relicto sonte
 tandem quieverunt.

LVIII. Ingens metus incesserat patres vultusque iam 1
 inde tribunorum erant, qui decemvirorum fuerant, cum M.
 Duillius tribunus plebis inhibito salubriter modo nimiae
 potestati 'et libertatis' inquit 'nostrae et poenarum ex 2
 inimicis satis est. itaque hoc anno nec diem dici cuiquam
 nec in vincla duci quemquam sum passurus. nam neque 3
 vetera peccata repeti iam oblitterata placet, cum nova ex-

piata sint decemvirorum suppliciis, et nihil admissum iri, quod vim tribuniciam desideret, spondet perpetua consulum amborum in libertate vestra tuenda cura.' ea primum moderatio tribuni metum patribus dempsit eademque auxit consulum invidiam, quod adeo toti plebis fuissent, ut patrum salutis libertatisque prior plebeio magistratui quam patricio cura fuisset, et ante inimicos satietas poenarum suarum cepisset quam obviam ituros licentiae eorum consules appareret. multique erant, qui mollius consultum dicerent, quod legum ab iis latorum patres auctores fuissent, neque erat dubium, quin turbato rei publicae statu tempori succubuissent.

1 LX. Consules rebus urbanis compositis fundatoque plebis statu in provincias diversi abire. Valerius adversus coniunctos iam in Algido exercitus Aequorum Volscorumque sustinuit consilio bellum; quod si extemplo rem fortunae commisisset, haud scio an, qui tum animi ab decemvirorum infelicibus auspiciis Romanis hostibusque 2 erant, magno detrimento certamen staturum fuerit. castris mille passuum ab hoste positis copias continebat. hostes medium inter bina castra spatium acie instructa complebant provocantibusque ad proelium responsum Romanus 3 nemo reddebat. tandem fatigati stando ac nequiquam expectando certamen Aequi Volscique, postquam concessum propemodum de victoria credebant, pars in Hernicos, pars in Latinos praedatum abeunt. relinquitur magis castris praesidium quam satis virium ad certamen. quod 4 ubi consul sensit, reddit inlatum antea terrorem instructaque acie ultro hostem lacescit. ubi illi conscientia, quid abesset virium, detractavere pugnam, crevit extemplo Romanis animus et pro victis habebant paventes intra vallum. cum per totum diem stetissent intenti ad certamen, nocti cessere. et Romani quidem pleni spei corpora curabant; haudquaquam pari hostes animo nuntios passim trepidi ad revocandos praedatores dimittunt: recurritur ex 5 proximis locis, ultiores non inventi. ubi inluxit, egreditur castris Romanus vallum invasurus, ni copia pugnae fieret. et postquam multa iam dies erat neque movebatur quicquam ab hoste, iubet signa inferri consul. motaque

aeie indignatio Aequos et Volseos incessit, si victores exercitus vallum potius quam virtus et arma tegerent. igitur et ipsi efflagitatum ab dueibus signum pugnae acceperunt. iamque pars egressa portis erat deincepsque alii servabant 9 ordinem in suum quisque locum descendentes, cum consul Romanus, priusquam totis viribus fulta contra staret hostium acies, intulit signa; adortusque nec omnes dum 10 eductos nec, qui erant, satis explicatis ordinibus, prope fluctuantem turbam trepidantium huc atque illuc circumspicientiumque se ac suos addito turbatis mentibus clamore atque impetu invadit. retulere primo pedem hostes; 11 deinde, cum animos collegissent et undique duces, victisne cessuri essent, increparent, restituitur pugna.

LXI. Consul ex altera parte Romanos meminisse iubebat, illo die primum liberos pro libera urbe Romana pugnare. sibi met ipsis victuros, non ut decemvirorum victores praemium essent. non Appio duce rem geri, sed consule 2 Valerio, ab liberatoribus populi Romani orto, liberatore ipso. ostenderent, prioribus proeliis per duces, non per milites stetisse, ne vincerent: turpe esse, contra cives plus 3 animi habuisse quam contra hostes et domi quam foris servitutum magis timuisse. unam Verginiam fuisse, cuius 4 pudicitiae in pace periculum esset, unum Appium civem periculosae libidinis: at, si fortuna belli inclinaret, omnium liberis ab tot milibus hostium periculum fore. nolle omni 5 nari, quae nec Iuppiter nec Mars pater passuri sint iis auspiciis conditae urbi accidere. Aventini sacrique montis admonebat, ut, ubi libertas parta esset paucis ante men- 6 sibus, eo inperium inlibatum referrent ostenderentque, eandem in dolem militibus Romanis post exactos decemviros esse, quae ante creatos fuerit, nec aequatis legibus imminutam virtutem populi Romani esse. haec ubi inter signa 7 peditum dicta dedit, advolat deinde ad equites: 'agite iuvenes,' inquit 'praestate virtute peditem, ut honore atque ordine praestatis. primo concursu pedes movebit hostem, 8 pulsus vos inmissis equis exigite e campo. non sustinebunt impetum, et nunc cunctantur magis quam resistunt.' concitant equos permittuntque in hostem pedestri 9 iam turbatum pugna et, perruptis ordinibus elati ad no-

vissimam aciem, pars libero spatio circumvecti iam fugam undique capessentes plerosque a castris avertunt praeter-
 10 equitantesque absterrent. peditum acies et consul ipse visque omnis belli fertur in castra captisque cum ingenti caede, maiore praeda potitur.

11 Huius pugnae fama perlata non in urbem modo, sed in Sabinos ad alterum exercitum, in urbe laetitia modo celebrata est, in castris animos militum ad accumulandum
 12 decus accendit. iam Horatius eos excursionibus sufficiens proeliisque levibus experiundo adsuefecerat, sibi potius fidere quam meminisse ignominiae decemvirorum ductu acceptae, parvaeque certamina in summam totius profecerant
 13 spei. nec cessabant Sabini, feroces ab re priore anno bene gesta, lacessere atque instare rogantes, quid latrocinii modo procursantes pauci recurrentesque tererent tempus et in multa proelia parvaeque carperent summam unius
 14 belli? quin illi congregarentur acie inclinandamque semel fortunae rem darent?

1 LXII. Ad id quod sua sponte satis conlectum animorum erat, indignitate etiam Romani accendebantur. iam alterum exercitum victorem in urbem rediturum, sibi ultro per contumelias hostem insultare. quando autem se, si
 2 tum non sint, pares hostibus fore? ubi haec fremere militem in castris consul sensit, contione advocata 'quemadmodum' inquit 'in Algido res gesta sit, arbitror vos, milites, audisse. qualem liberi populi exercitum decuit esse, talis fuit. consilio collegae, virtute militum victoria
 3 parta est. quod ad me attinet, id consilii animique habiturus sum, quod vos, milites, geritis. et trahi bellum salubriter et mature perfici potest. si trahendum est, ego, ut in dies spes virtusque vestra crescat, eadem qua institui disciplina efficiam; si iam satis animi est decernique placet, agitedum clamorem, qualem in acie sublaturi estis, tollite hic indicem voluntatis virtutisque vestrae.'
 5 postquam ingenti alacritate clamor est sublatus, quod bene vertat, gesturum se illis morem posteroque die in aciem deducturum adfirmat. reliquum dici apparandis armis
 6 sumptum est. postero die simul instrui Romanam aciem Sabini videre, et ipsi iam pridem avidi certaminis procedunt.

proelium fuit, quale inter fidentes sibi met ambo exercitus, veteris perpetuaeque alterum gloriae, alterum nuper nova victoria elatum. consilio etiam Sabini vires adiuvere. 7 nam cum aequassent aciem, duo extra ordinem milia, quae in sinistrum cornu Romanorum in ipso certamine impressionem facerent, tenuere. quae ubi inlatis ex trans- 8 verso signis degravabant prope circumventum cornu, equites duarum legionum sescenti fere ex equis desiliunt eedentibusque iam suis provolant in primum simulque et hosti se opponunt et aequato primum periculo, pudore deinde animos peditum accendunt. verecundiae erat, equitem suo alienoque Marte pugnare, peditem ne ad pedes quidem degresso equiti parem esse.

LXIII. Vadunt igitur in proelium ab sua parte omis- 1 sum et locum, ex quo cesserant, repetunt: momentoque non restituta modo pugna, sed inclinatur etiam Sabinis cornu. eques, inter ordines peditum tectus, se ad equos 2 recipit, transvolat inde in partem alteram suis victoriae nuntius, simul et in hostes iam pavidos, quippe fuso suae partis validiore cornu, impetum facit. non aliorum eo proelio virtus magis enituit. consul providere omnia, lau- 3 dare fortis, increpare sicubi segnior pugna esset. castigati fortium statim virorum opera edebant, tantumque hos pudor, quantum alios laudes excitabant. redintegrato elam- 4 more undique omnes conisi hostem avertunt, nec deinde Romana vis sustineri potuit. Sabini fusi passim per agros castra hosti ad praedam relinquunt. ibi non sociorum, sicut in Algido, res, sed suas Romanus, populationibus agrorum amissas, recipit.

Gemina victoria duobus bifariam proeliis parta maligne 5 senatus in unum diem supplicationis consulum nomine decrevit. populus iniussu et altero die frequens iit supplicatum, et haec vaga popularisque supplicatio studiis prope celebratior fuit. consules ex composito eodem biduo ad 6 urbem accessere senatumque in Martium campum evocavere. ubi cum de rebus ab se gestis agerent, questi primores patrum, senatum inter milites dedita opera terroris causa haberi. itaque inde consules, ne eriminationi locus 7 esset, in prata Flaminia, ubi nunc aedes Apollinis est —

iam tum Apollinare appellabant — avocavere senatum.
 8 ubi cum ingenti consensu patrum negaretur triumphus,
 L. Icilius tribunus plebis tulit ad populum de triumpho
 consulum, multis dissuasum prodeuntibus, maxime C.
 Claudio vociferante: de patribus non de hostibus consules
 9 triumphare velle, gratiamque pro privato merito in tribu-
 num, non pro virtute honorem peti. numquam ante de
 triumpho per populum actum, semper aestimationem ar-
 10 bitriumque eius honoris penes senatum fuisse. ne reges
 quidem maiestatem summi ordinis inminuisse. ne ita
 omnia tribuni potestatis suae implerent, ut nullum publi-
 cum consilium sincerent esse. ita demum liberam civitatem
 fore, ita aequatas leges, si sua quisque iura ordo, suam
 11 maiestatem teneat. in eandem sententiam multa et ceteris
 senioribus patrum cum essent dicta, omnes tribus eam ro-
 gationem acceperunt. tum primum sine auctoritate sena-
 tus populi iussu triumphatum est.

1 LXIII. Haec victoria tribunorum plebisque prope in
 haud salubrem luxuriam vertit conspiratione inter tribunos
 facta, ut idem tribuni reficerentur et, quo sua minus cu-
 piditas emineret, consulibus quoque continuarent magi-
 2 stratum. consensum patrum causabantur, quo per contu-
 3 meliam consulum iura plebis labefacta essent. quid futurum
 nondum firmatis legibus, si novos tribunos per factionis
 suas consules adorti essent? non enim semper Valerios
 Horatiosque consules fore, qui libertati plebis suas opes
 postferrent.

4 Forte quadam utili ad tempus ut comitiis praecesset
 potissimum M. Duillio sorte evenit, viro prudenti et ex
 continuatione magistratus invidiam imminentem cernenti.
 5 qui cum ex veteribus tribunis negaret se ullius rationem
 habiturum, pugnarentque collegae, ut liberis tribus in
 suffragium mitteret aut concederet sortem comitorum col-
 legis habituris e lege potius comitia quam ex voluntate
 6 patrum, iniecta contentione Duillius consules ad subsellia
 accitos cum interrogasset, quid de comitiis consularibus
 in animo haberent, respondissentque, se novos consules
 7 nactus, in contionem cum iis processit. ubi cum consules

producti ad populum interrogatique, si eos populus Romanus, memor libertatis per illos receptae domi, memor militiae rerumque gestarum, consules iterum faceret, quidnam facturi essent, nihil sententiae suae mutassent, conlaudatis consulibus, quod perseverarent ad ultimum dissimiles decemvirorum esse, comitia habuit et quinque tribunis plebi creatis, cum prae studiis aperte petentium novem tribunorum alii candidati tribus non explerent, concilium dimisit nec deinde comitorum causa habuit. satisfactum legi aiebat, quae numero nusquam praefinito tribunis, modo ut relinquerentur sanciret et ab iis, qui creati essent, cooptari collegas iuberet, recitabatque rogationis carmen, in quo: ‘si tribunos plebei decem rogabo, si qui vos minus hodie decem tribunos plebis feceritis, itum uti, quos sibi collegas cooptassint, ut illi legitimi eadem lege tribuni plebei sint, ut illi, quos hodie tribunos plebei feceritis.’ Duillius cum ad ultimum perseverasset negando, quindecim tribunos plebei rem publicam habere posse, victa collegarum cupiditate pariter patribus plebeique acceptus magistratu abiit.

LXV. Novi tribuni plebis in cooptandis collegis patrum voluntatem foverunt, duos etiam patricios consularesque Sp. Tarpeium et A. Aternium cooptavere. consules creati Spurius Herminius, T. Verginius Caclimontanus, nihil magnopere ad patrum aut plebis causam inclinati, otium domi ac foris habuere. L. Trebonius tribunus plebis infestus patribus, quod se ab iis in cooptandis tribunis fraude captum proditumque a collegis aiebat, rogationem tulit, ut qui plebem Romanam tribunos plebi rogaret, is usque eo rogaret, dum decem tribunos plebei faceret, insectandisque patribus, unde Aspero etiam inditum est cognomen, tribunatum gessit.

Inde M. Geganius Macerinus et C. Iulius consules facti contentiones tribunorum adversus nobilium iuventutem ortas sine insectatione potestatis eius, conservata maiestate patrum sedavere. plebem decreto ad bellum Volscorum et Aequorum dilectu sustinendo rem ab seditionibus continuere, urbano quoque otio foris omnia tranquilla esse adfirmantes, per discordias civiles externos

7 tollere animos. cura pacis concordiae quoque intestinae
 causa fuit. sed alter semper ordo gravis alterius modestiae
 erat. quiescenti plebi ab iunioribus patrum iniuriae fieri
 8 coeptae. ubi tribuni auxilio humilioribus essent, in primis
 parum proderat, deinde ne ipsi quidem inviolati erant,
 utique postremis mensibus, cum et per coitiones potentio-
 9 riore anni parte languidior ferme esset. iamque plebs ita
 in tribunatu ponere aliquid spei, si similes Icilio tribunos
 10 haberet: nomina tantum se biennio habuisse. seniores
 contra patrum, ut nimis feroces suos credere iuvenes esse,
 ita malle, si modus excedendus esset, suis quam adver-
 11 sariis superesse animos. adeo moderatio tuendae libertatis,
 dum aequari velle simulando ita se quisque extollit,
 ut deprimat alium, in difficili est, cavendoque, ne metu-
 ant, homines metuendos ultro se efficiunt, et iniuriam ab
 nobis repulsam, tamquam aut facere aut pati necesse sit,
 iniungimus aliis.

1 LXVI. T. Quinctius Capitolinus quartum et Agrippa
 Furius consules inde facti nec seditionem domi nec foris
 2 bellum acceperunt: sed iminebat utrumque. iam non
 ultra discordia civium reprimi poterat et tribunis et plebe
 incitata in patres, cum dies alicui nobilium dicta novis
 3 semper certaminibus contiones turbaret. ad quarum pri-
 mum strepitum velut signo accepto arma cepere Aequi
 ac Volsci, simul quod persuaserant iis duces cupidi praed-
 4 tuisse abnuente iam plebe inperium. eo adversus se non
 esse missos exercitus. dissolvi licentia militandi morem
 nec pro communi iam patria Romam esse. quidquid ira-
 rum simultatiumque cum externis fuerit, in ipsos verti.
 occaecatos lupos intestina rabie opprimendi occasionem
 esse.

5 Coniunctis exercitibus Latinum primum agrum per-
 populati sunt; deinde, postquam ibi nemo vindex occurre-
 bat, tum vero, exultantibus belli auctoribus, ad moenia
 ipsa Romae populabundi regione portae Esquilinae acces-
 6 sere, vastationem agrorum per contumeliam urbi osten-
 tantes. unde postquam inulti, praedam prae se agentes

retro ad Corbionem agmine iere, Quinctius consul ad contionem populum vocavit.

LXVII. Ibi in hanc sententiam locutum accipio: 'etsi 1
 mihi nullius noxae conscius, Quirites, sum, tamen cum
 pudore summo in contionem vestram processi. hoc vos
 scire, hoc posteris memoriae traditum iri, Aequos et Vol-
 scos, vix Hernicis modo pares, T. Quinctio quartum con-
 sule ad moenia urbis Romae inpune armatos venisse!
 hanc ego ignominiam — quamquam iam diu ita vivitur, is 2
 status rerum est, ut nihil boni divinet animus — si huic
 potissimum imminere anno scissem, vel exilio vel morte,
 si alia fuga honoris non esset, vitassem. ergo si viri arma 3
 illa habuissent, quae in portis fuere nostris, capi Roma me
 consule potuit? satis honorum, satis superque vitae erat;
 mori consulem tertium oportuit. quem tandem ignavissimi 4
 hostium contempsero? nos consules an vos, Quirites? si
 culpa in nobis est, auferte imperium indignis et, si id pa-
 rum est, insuper poenas expetite: si in vobis, nemo deo- 5
 rum nec hominum sit, qui vestra puniat peccata, Quirites,
 vosmet tantum eorum paeniteat. non illi vestram ignaviam
 contempsero nec suae virtuti confisi sunt, quippe totiens
 fusi fugatique, castris exuti, agro multati, sub iugum
 missi, et se et vos novere. discordia ordinum est vene- 6
 num urbis huius, patrum ac plebis certamina. dum nec
 nobis imperii nec vobis libertatis est modus, dum taedet
 vos patriciorum, hos plebeiorum magistratum, sustulere
 illi animos. pro deum fidem quid vobis vultis? tribunos 7
 plebis concupistis: concordiae causa concessimus; decem-
 viros desiderastis: creari passi sumus; decemvirorum vos
 pertaesum est: coegimus abire magistratu. manente in 8
 eosdem privatos ira vestra, mori atque exulare nobilissi-
 mos viros honoratissimosque passi sumus. tribunos ple- 9
 bis creare iterum voluistis: creastis. consules facere
 strarum partium, etsi patribus videbamus iniquum,
 patricium quoque magistratum plebi donum fieri vidimus.
 auxilium tribunicium, provocationem ad populum, scita
 plebis iniuncta patribus, sub titulo acquandarum legum
 nostra iura oppressa tulimus et ferimus. qui finis erit 10
 discordiarum? ecquando unam urbem habere, ecquando

communem hanc esse patriam licebit? victi nos aequiore
11 animo quiescimus, quam vos victores. satisne est, nobis
vos metuendos esse? adversus nos Aventinum capitur,
adversus nos sacer occupatur mons. Esquilias quidem
ab hoste prope captas et scandentem in aggerem Vol-
scum hostem nemo submovit. in nos viri, in nos armati
estis.

1 LXVIII. Agitedum, ubi hic curiam circumsederitis
et forum infestum feceritis et carcerem impleveritis prin-
2 cipibus, isdem istis ferocibus animis egredimini extra por-
tam Esquilinam aut, si ne hoc quidem audetis, ex muris
visite agros vestros ferro ignique vastatos, praedam abigi,
3 fumare incensa passim tecta. at enim communis res per
haec loco est peiore: ager uritur, urbs obsidetur, belli glo-
ria penes hostis est. quid tandem? privatae res vestrae
quo statu sunt? iam unicuique ex agris sua damna nun-
4 tiabuntur. quid est tandem domi, unde ea expleatis? tri-
buni vobis amissa reddent ac restituent? vocis verborum-
que quantum voletis ingerent et criminum in principes et
legum aliarum super alias et contionum. sed ex illis con-
5 tionibus numquam vestrum quisquam re (fortuna) domum
auctior rediit. equis retulit aliquid ad coniugem ac libe-
ros praeter odia, offensiones, simultates publicas privatas-
que? a quibus semper non vestra virtute innocentiaque,
6 sed auxilio alieno tuti sitis. at hercules, cum stipendia
nobis consulibus, non tribunis ducibus et in castris, non
in foro faciebatis, et in acie vestrum clamorem hostes,
non in contione patres Romani horrebant, praeda parta,
agro ex hoste capto, pleni fortunarum gloriaeque simul
publicae simul privatae, triumphantes domum ad penates
redibatis: nunc oneratum vestris fortunis hostem abire si-
7 nitis. haerete adfixi contionibus et in foro vivite: sequitur
vos necessitas militandi, quam fugitis. grave erat in Ae-
quos et Volscos proficisci: ante portas est bellum. si inde
non pellitur, iam intra moenia erit et arcem et Capitolium
8 scandet et in domos vestras vos persequetur. biennio
ante senatus dilectum haberi et educi exercitum in Algi-
dum iussit: sedemus desides domi, mulierum ritu inter
nos altercantes, praesenti pace laeti nec cernentes, ex otio

illo brevi multiplex bellum rediturum. his ego gratiora 9
dictu alia esse scio; sed me vera pro gratis loqui, etsi
meum ingenium non moneret, necessitas cogit. vellem
equidem vobis placere, Quirites, sed multo malo vos sal-
vos esse, qualicumque erga me animo futuri estis. natura 10
hoc ita comparatum est, ut qui apud multitudinem sua
causa loquitur, gratior eo sit, cuius mens nihil praeter
publicum commodum videt, nisi forte adsentatores publi-
cos, plebicolas istos, qui vos nec in armis nec in otio esse
sinunt, vestra vos causa incitare et stimulare putatis. con- 11
citati aut honori aut quaestui illis estis et, quia in con-
cordia ordinum nullos se usquam esse vident, malae rei
se quam nullius, turbarum ac seditionum duces esse vo-
lunt. quarum rerum si vos taedium tandem capere potest 12
et patrum vestrosque antiquos mores vultis pro his novis
sumere, nulla supplicia recuso, nisi paucis diebus hos 13
populatores agrorum nostrorum fusos fugatosque castris
exuero et a portis nostris moenibusque ad illorum urbes
hunc belli terrorem, quo nunc vos attoniti estis, trans-
tulero.'

LXVIII. Raro alias tribuni popularis oratio accep- 1
tior plebi quam tunc severissimi consulis fuit. iuventus 2
quoque, quae inter tales metus detractationem militiae te-
lum acerrimum adversus patres habere solita erat, arma
et bellum spectabat. et agrestium fuga spoliatique in agris
et vulnerati foediora iis, quae subiciebantur oculis, nun-
tiantes totam urbem ira inplevere. in senatum ubi ven- 3
tum est, ibi vero in Quinctium omnes versi, ut unum vin-
dicem maiestatis Romanae intueri, et primores patrum
dignam dicere contionem imperio consulari, dignam tot
consulatibus ante actis, dignam vita omni, plena honorum
saepe gestorum, saepius meritorum. alios consules aut per 4
prodicionem dignitatis patrum plebi adultos aut acerbè
tuendo iura ordinis asperiores domando multitudinem fe-
cisse: Titum Quinctium orationem memorem maiestatis
patrum concordiaeque ordinum et temporum inprimis ha-
buisse. orare eum collegamque, ut capessent rem pu- 5
blicam; orare tribunos, ut uno animo cum consulibus bel-
lum ab urbe ac moenibus propulsari vellent plebemque

oboedientem in re tam trepida patribus praerberent; appellare tribunos communem patriam auxiliumque eorum
 6 inplorare vastatis agris, urbe prope obpugnata. consensu omnium dilectus decernitur habeturque. cum consules in contione pronuntiassent, tempus non esse causas cognoscendi, omnes iuniores postero die prima luce in campo
 7 Martio adessent, cognoscendis causis eorum, qui nomina non dedissent, bello perfecto se daturos tempus, pro desertore futurum, cuius non probassent causam, omnis iu-
 8 ventus adfuit postero die. cohortes sibi quaeque centuriones legerunt, bini senatores singulis cohortibus praepositi. haec omnia adeo mature perfecta accepimus, ut signa, eo ipso die a quaestoribus ex aerario prompta delataque in campum, quarta diei hora mota ex campo sint exercitusque novus, paucis cohortibus veterum militum voluntate sequentibus, manserit ad decimum lapidem.
 9 insequens dies hostem in conspectum dedit castraque ad Corbionem castris sunt coniuncta. tertio die cum ira Romanos, illos, cum totiens rebellassent, conscientia culpae ac desperatio iritaret, mora dimicandi nulla est facta.

1 LXX. In exercitu Romano cum duo consules essent potestate pari, quod saluberrimum in administratione magnarum rerum est, summa imperii, concedente Agrippa, penes collegam erat, et praelatus ille facilitate summittentis se comiter respondebat communicando consilia laudes-
 2 que et aequando inparem sibi. in acie Quinctius dextrum cornu, Agrippa sinistrum tenuit; Sp. Postumio Albo legato datur media acies tuenda, legatum alterum P. Sulpicium equitibus praeficiunt. pedites ab dextro cornu egregie pugnare haud segniter resistentibus Volscis.
 3 P. Sulpicius per mediam hostium aciem cum equitatu perripit. unde cum eadem reverti posset ad suos, priusquam hostis turbatos ordines reficeret, terga inpugnare hostium satius visum est. momentoque temporis in aversam incursando aciem ancipiti terrore dissipasset hostes, ni suo proprio cum proelio equites Volscorum et Aeque-
 4 rum exceptum aliquamdiu tenuissent. ibi vero Sulpicius negare cunctandi tempus esse, circumventos interclusosque ab suis vociferans, ni equestre proelium conixi omni

vi perficerent. nec fugare equitem integrum satis esse: 6
 conficerent equos virosque, ne quis reveheretur inde ad
 proclium aut integraret pugnam. non posse illos resistere
 sibi, quibus conferta peditum acies cecisset. haud surdis 7
 auribus dicta. inpressione una totum equitatum fudere,
 magnam vim ex equis praecipitavere, ipsos equosque spi-
 culis confodere. is finis pugnae equestris fuit. tunc adorti 8
 peditum aciem nuntios ad consules rei gestae mittunt, ubi
 iam inclinabatur hostium acies. nuntius deinde et vincen-
 tibus Romanis animos auxit et referentes gradum perculit
 Aequos. in media primum acie vinci coepti, qua permis- 9
 sus equitatus turbaverat ordines. sinistrum deinde cornu 10
 ab Quinctio consule pelli coeptum. in dextro plurimum
 laboris fuit. ibi Agrippa, aetate viribusque ferox cum
 omni parte pugnae melius rem geri quam apud se videret,
 accepta signa ab signiferis ipse inferre, quaedam iacere
 etiam in confertos hostes coepit; cuius ignominiae metu 11
 concitati milites invasere hostem. ita aequata ex omni
 parte victoria est. nuntius tum a Quinctio venit, victorem
 iam se imminere hostium castris, nolle inrumpere antequam
 sciat, debellatum et in sinistro cornu esse: si iam fudisset 12
 hostes, conferret ad se signa, ut simul omnis exercitus
 praeda potiretur. victor Agrippa cum mutua gratulatione 13
 ad victorem collegam castraque hostium venit. ibi paucis
 defendentibus momentoque fuis sine certamine in muni-
 tiones inrumpunt praedaeque ingenti conpotem exercitum,
 suis etiam rebus recuperatis, quae populatione agrorum
 amissae erant, reducunt. triumphum nec ipsos postulasse 14
 nec delatum iis ab senatu accipio, nec traditur causa spre-
 ti aut non sperati honoris. ego quantum in tanto intervallo 15
 temporum conicio, cum Valerio atque Horatio consulibus,
 qui praeter Volscos et Aequos Sabini etiam belli perfecti
 gloriam pepererant, negatus ab senatu triumphus esset,
 verecundiae fuit pro parte dimidia rerum consulibus pe-
 tere triumphum, ne, etiam si impetrassent, magis homi-
 num ratio quam meritorum habita videretur.

LXXI. Victoriā honestam ex hostibus partam turpe 1
 domi de finibus sociorum iudicium populi deformavit. Ari- 2
 cini atque Ardeates de ambiguo agro cum saepe bello

certassent, multis invicem cladibus fessi iudicem popu-
 3 lum Romanum cepere. cum ad causam orandam venis-
 sent, concilio populi a magistratibus dato magna conten-
 tionē actum. iamque editis testibus cum tribus vocari et
 populum inire suffragium oporteret, consurgit P. Scaptius
 de plebe magno natu et 'si licet,' inquit 'consules, de re
 publica dicere, errare ego populum in hac causa non pa-
 4 tiar.' cum ut vanum eum negarent consules audiendum
 esse vociferantemque, prodi publicam causam, submoveri
 5 iussissent, tribunos appellat. tribuni, ut fere semper re-
 guntur a multitudine magis quam regunt, dedere cupidae
 6 audiendi plebi, ut quae vellet Scaptius diceret. ibi inquit,
 annum se tertium et octogesimum agere et in eo agro, de
 quo agitur, militasse non iuvenem, vicesima iam stipendia
 merentem, cum ad Coriolos sit bellatum. eo rem se ve-
 tustate obliteratam, ceterum suae memoriae infixam ad-
 7 ferre: agrum, de quo ambigitur, finium Coriolanorum
 fuisse captisque Coriolis iure belli publicum populi Ro-
 mani factum. mirari se, quonam more Ardeates Aricini-
 que, cuius agri ius numquam usurpaverint incolumi Co-
 riolana re, eum se a populo Romano, quem pro domino
 8 iudicem fecerint, intercepturos sperent. sibi exiguum vitae
 tempus superesse, non potuisse se tamen inducere in ani-
 mum, quin, quem agrum miles pro parte virili manu ce-
 pisset, eum senex quoque voce, qua una posset, vindicaret.
 magnopere se suadere populo, ne inutili pudore suam ipse
 causam damnaret.

1 LXXII. Consules cum Scaptium non silentio modo,
 sed cum adsensu etiam audiri animadvertissent, deos ho-
 minesque testantes, flagitium ingens fieri, patrum primores
 2 arecessunt. cum iis circumire tribus, orare, ne pessimum
 facinus peiore exemplo admitterent iudices in suam rem
 litem vertendo, cum praesertim, etiam si fas sit curam
 emolumentū sui iudici esse, nequaquam tantum agro inter-
 cipiēdo acquiratur, quantum amittatur alienandis iniuria
 3 sociorum animis. nam famae quidem ac fidei damna ma-
 iora esse, quam quae aestimari possent. hoc legatos re-
 ferre domum, hoc vulgari, hoc socios audire, hoc hostes:
 4 quo cum dolore hos, quo cum gaudio illos! Scaptione hoc,

contentionali seni, adsignaturos putarent finitimos populos? clarum hac fore imagine Scaptium, populum Romanum quadruplatoris et interceptoris litis alienae personam latu-
rum. quem enim hoc privatae rei iudicem fecisse, ut sibi 5
controversiosam adiudicaret rem? Scaptium ipsum id qui-
dem, etsi praemortui iam sit pudoris, non facturum. haec 6
consules, haec patres vociferantur: sed plus cupiditas et
auctor cupiditatis Scaptius valet. vocatae tribus iudicave-
runt, agrum publicum populi Romani esse. nec abnuittur 7
ita fuisse, si ad iudices alios itum foret: nunc haut sane
quicquam bono causae levatur dedecus iudicii. idque non
Aricinis Ardeatibusque quam patribus Romanis foedius
atque acerbius visum. reliquum anni quietum ab urbanis
motibus et ab externis mansit.

[PERIOCHA LIBRI III.]

[Lex de conubio patrum et plebis a tribunis plebis contentione magna patribus repugnantibus perlata est. tribuni ** plebis. aliquot annos res populi Romani domi militiaeque per hoc genus magistratus administratae sunt. item censores tunc primum creati sunt. ager Ardeatibus populi Romani iudicio ablatus missis in eum colonis restitutus est. cum fame populus Romanus laboraret, Spurius Maellius eques Romanus frumentum populo sua impensa largitus est et ob id factum conciliata sibi plebe regnum adfectans a C. Servilio Ahala magistro equitum iussu Quincti Cincinnati dictatoris occisus est; L. Minucius index bove aurato donatus est. legatis Romanis a Fidenatibus occisis, quoniam ob rem publicam occubuerant, statucae in rostris positae sunt. Cossus Cornelius tribunus militum occiso Tolumnio Veientum rege opima spolia secunda retulit. Mam. Aemilius dictator censurae honore, qui antea per quinquennium gerebatur, anni et sex mensium spatio finito, ob eam rem a censoribus notatus est. Fidenae in potestatem redactae eoque coloni missi sunt; quibus occisis Fidenates cum defecissent, ab Mam. Aemilio dictatore victi sunt et Fidenae captae. coniuratio servorum oppressa. Postumius tribunus militum propter crudelitatem ab exercitu occisus est. stipendium ex aerario tum primum militibus datum est. res praeterea gestas adversus Vulscos et Fidenates et Faliscos continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER III.

1 I. Hos secuti M. Genucius et C. Curtius consules.
 fuit annus domi forisque infestus. nam anni principio et
 de conubio patrum et plebis C. Canuleius tribunus plebis
 2 rogationem promulgavit, qua contaminari sanguinem suum
 patres confundique iura gentium rebantur, et mentio primo
 sensim inlata a tribunis, ut alterum ex plebe consulem
 liceret fieri, eo processit deinde, ut rogationem novem
 3 tribuni promulgarent, ut populo potestas esset seu de
 plebe seu de patribus vellet consules faciendi. id vero si
 fieret, non volgari modo cum infinis, sed prorsus auferri
 a primoribus ad plebem summum imperium credebant.
 4 laeti ergo audire patres, Ardeatium populum ob iniuriam
 agri abiudicati deseisse et Veientes depopulatos extrema
 agri Romani et Volscos Aequosque ob communitam Ver-
 ruginem fremere; adeo vel infelix bellum ignominiosae
 paci praeferebant.

5 His itaque in maius etiam acceptis, ut inter strepitum
 tot bellorum conticiscerent actiones tribuniciae, dilectus
 haberi, bellum armaque vi summa apparari iubent, si quo
 intentius possit quam T. Quinctio consule apparatus sit.
 6 tum C. Canuleius pauca in senatu vociferatus: nequiquam
 territando consules avertere plebem a cura novarum legum;
 numquam eos se vivo dilectum habituros, antequam ea,
 quae promulgata ab se collegisque essent, plebes scivisset.
 et confestim ad contionem advocavit.

1 II. Eodem tempore et consules senatum in tribunalum
 et tribunus populum in consules incitabat. negabant con-
 sules, iam ultra ferri posse furores tribunicios, ventum iam
 ad finem esse, domi plus belli concitari quam foris. id
 non adeo plebis quam patrum, neque tribunorum magis

quam consulum culpa accidere. cuius rei praemium sit in 2
 civitate, cum maximis semper auctibus crescere: sic pace
 bonos, sic bello fieri. maximum Romae praemium sedi- 3
 tionum esse, id et singulis universisque semper honori
 fuisse. reminiscerentur, quam maiestatem senatus ipsi a 4
 patribus accepissent, quam liberis tradituri essent, ut,
 quemadmodum plebs, gloriari possent, auctiorem amplio-
 remque esse. finem ergo non fieri, nec futuram, donec
 quam felices seditiones tam honorari seditionum auctores
 essent. quas quantasque res C. Canuleium adgressum! 5
 conluvionem gentium, perturbationem auspicio- rum publi-
 corum privatorumque adferre, ne quid sinceri, ne quid
 incontaminati sit, ut discrimine omni sublato nec se quis-
 quam nec suos noverit. quam enim aliam vim conubia 6
 promiscua habere nisi ut ferarum prope ritu vulgentur
 concubitus plebis patrumque? ut qui natus sit ignoret,
 cuius sanguinis, quorum sacrorum sit, dimidius patrum
 (sit), dimidius plebis, ne secum quidem ipse concors.
 parum id videri, quod omnia divina humanaque turben- 7
 tur: iam ad consulatum vulgi turbatores accingi. et primo,
 ut alter consul ex plebe fieret, id modo sermonibus temp-
 tasse: nunc rogari, ut, seu ex patribus seu ex plebe velit,
 populus consules creet. et creaturos haud dubie ex plebe
 seditiosissimum quemque: Canuleios igitur Icilioque cons- 8
 ules fore. ne id Iuppiter optimus maximus sineret, re-
 giae maiestatis imperium eo recidere; et se miliens mori-
 tuos potius, quam ut tantum dedecoris admitti patiantur.
 certum habere, maiores quoque, si divinassent, concedendo 9
 omnia non mitiorem in se plebem, sed asperio- rem alia ex
 aliis iniquiora postulando, cum prima impetrasset, futuram, 10
 primo quamlibet dimicationem subituros fuisse potius quam
 eas leges sibi inponi paterentur. quia tum concessum sit
 de tribunis, iterum concessum esse; finem non fieri. [non] 11
 posse in eadem civitate tribunos plebis et patres esse: aut
 hunc ordinem aut illum magistratum tollendum esse po-
 tiusque sero quam numquam obviam eundem audaciae
 temeritatique. illine ut inpune primo discordias serentes 12
 concitent finitima bella, deinde adversus ea, quae concit-
 taverint, armari civitatem defendique prohibeant et, cum

hostes tantum non arcessierint, exercitus conscribi ad-
 13 sus hostes non patiantur, sed audeat Canuleius in senatu
 proloqui, se, nisi suas leges tamquam victoris patres ac-
 cipi sinant, dilectum haberi prohibiturum? quid esse aliud
 quam minari, se proditurum patriam, oppugnari atque capi
 passurum? quid eam vocem animorum non plebi Roma-
 nae, sed Volscis et Aequis et Veientibus allaturam?
 14 nonne Canuleio duce se speraturos Capitolium atque arcem
 scandere posse, si patribus tribuni cum iure ac maiestate
 adempta animos etiam eripuerint? consules paratos esse
 duces prius adversus scelus civium quam adversus ho-
 stium arma.

1 III. Cum maxime haec in senatu agerentur, Canu-
 leius pro legibus suis et adversus consules ita disseruit:
 2 'quanto opere vos, Quirites, contemnerent patres, quam
 indignos ducerent, qui una secum urbe intra eadem moe-
 nia viveretis, saepe equidem et ante videor animadver-
 tisse, nunc tamen maxime, quod adeo atroces in has
 3 rogationes nostras coorti sunt, quibus quid aliud quam
 admonemus cives, nos eorum esse et, si non easdem opes
 4 habere, eandem tamen patriam incolere? altera conubium
 petimus, quod finitumis externisque dari solet: et nos
 quidem civitatem, quae plus quam conubium est, hostibus
 5 etiam victis dedimus —, altera nihil novi ferimus, sed id
 quod populi est repetimus atque usurpamus, ut quibus
 6 velit populus Romanus honores mandet. quid tandem est
 cur caelum ac terras misceant, cur in me impetus modo
 paene in senatu sit factus, negent se manibus tempera-
 turos violaturosque denuntient sacrosanctam potestatem?
 7 si populo Romano liberum suffragium datur, ut quibus
 velit consulatum mandet, et non praeciditur spes plebeio
 quoque, si dignus summo honore erit, apiscendi summi
 honoris, stare urbs haec non poterit? de imperio actum
 est? et perinde hoc valet "plebeiusne consul fiat" tam-
 quam servum aut libertinum aliquis consulem futurum
 8 dicat? cequid sentitis, in quanto contemptu vivatis? lucis
 vobis huius partem, si liceat, adimant. quod spiratis,
 quod vocem mittitis, quod formas hominum habetis, in-
 dignantur, quin etiam, si dis placet, nefas aiunt esse con-

sulem plebeium fieri. obsecro vos, si non ad fastos, non 9
 ad commentarios pontificum admittimur, ne ea quidem sci-
 mus, quae omnes peregrini etiam sciunt, consules in locum
 regum successisse, nec aut iuris aut maiestatis quicquam
 habere, quod non in regibus ante fuerit? eni unquam cre- 10
 ditis fando auditum esse, Numam Pompilium non modo
 non patricium, sed ne civem quidem Romanum, ex Sabino
 agro accitum, populi iussu patribus auctoribus Romae
 regnasse? L. deinde Tarquinius non Romanae modo, sed 11
 ne Italicae quidem gentis, Demarati Corinthii filium, in-
 colam a Tarquiniis vivis liberis Anci regem factum?
 Servium Tullium post hunc captiva Corniculana natum 12
 patre nullo, matre serva, ingenio, virtute regnum tenuisse?
 quid enim de T. Tatius Sabino dicam, quem ipse Romulus
 parens urbis in societatem regni accepit? ergo dum nul- 13
 lum fastiditur genus, in quo eniteret virtus, crevit impe-
 rium Romanum. paeniteat nunc vos plebeii consulis, cum
 maiores nostri advenas reges non fastidierint et ne regi-
 bus quidem exactis clausa urbs fuerit peregrinae virtuti?
 Claudiam certe gentem post reges exactos ex Sabinis non 14
 in civitatem modo accepimus, sed etiam in patriciorum
 numerum. ex peregrinone patricius, deinde consul fiat, 15
 civis Romanus si sit ex plebe, praecisa consulatus spes
 erit? utrum tandem non credimus fieri posse, ut vir fortis 16
 ac strenuus, pace belloque bonus ex plebe sit Numae,
 L. Tarquinio, Ser. Tullio similis: an ne si sit quidem ad 17
 gubernacula rei publicae accedere eum patiemur potius-
 que decemviris, taeterrimis mortalium, qui tamen omnes
 ex patribus erant, quam optimis regum novis hominibus
 similis consules sumus habituri?

III. "At enim nemo post reges exactos de plebe 1
 consul fuit." quid postea? nullane res nova institui debet
 et, quod nondum est factum, — multa enim nondum sunt
 facta in novo populo — ea, ne si utilia quidem sunt, fieri
 oportet? pontifices, augures Romulo regnante nulli erant: 2
 a Numa Pompilio creati sunt. census in civitate et de-
 scriptio centuriarum classiumque non erat: ab Ser. Tullio
 est facta. consules numquam fuerunt: regibus exactis 3
 creati sunt. dictatoris nec imperium nec nomen fuerat:

apud patres esse coepit. tribuni plebi, aediles, quaestores
nulli erant: institutum est, ut fierent. decemviros legibus
scribendis intra decem hos annos et creavimus et e re
4 publica sustulimus. quis dubitat, quin in aeternum urbe
condita, in immensum crescente, nova imperia, sacerdotia,
5 iura gentium hominumque instituantur? hoc ipsum, ne
conubium patribus cum plebe esset, non decemviri tule-
runt paucis his annis pessimo (exemplo) publico cum
summa iniuria plebis? an esse ulla maior aut insignitior
contumelia potest quam partem civitatis velut contamina-
6 tam indignam conubio haberi? quid est aliud quam exilium
intra eadem moenia, quam relegationem pati? ne adfini-
tibus, ne propinquitatibus inmisceamur, cavent, ne so-
7 cietur sanguis. quid? hoc si polluit nobilitatem istam
vestram, quam plerique oriundi ex Albanis et Sabinis
non genere nec sanguine, sed per cooptationem in patres
habetis aut ab regibus lecti aut post reges exactos iussu
populi, sinceram servare privatis consiliis non poteratis
nec ducendo ex plebe neque vestras filias sororesque enu-
8 bere sinendo e patribus? nemo plebeius patriciae virgini
vim adferret: patriciorum ista lubido est. nemo invitum
9 pactionem nuptialem quemquam facere coegisset. verum
enim vero lege id prohibere et conubium tolli patrum ac
plebis, id demum contumeliosum plebi est. cur enim non
10 confertis, ne sit conubium divitibus ac pauperibus? quod
privatorum consiliorum ubique semper fuit, ut in quam
cuique feminae convenisset domum nuberet, ex qua pactus
esset vir domo in matrimonium duceret, id vos sub legis
superbissimae vincula conicitis, qua dirimatis societatem
11 civilem duasque ex una civitates faciatis. cur non san-
citis, ne vicinus patricio sit plebeius nec eodem itinere
cat, ne idem convivium ineat, ne in foro eodem consistat?
quid enim in re est aliud, si plebeiam patricius duxerit,
si patriciam plebeius? quid iuris tandem immutatur?
12 nempe patrem secuntur liberi. nec quod nos ex conubio
vestro petamus quicquam est praeterquam ut hominum,
ut civium numero simus; nec vos, nisi in contumeliam
ignominiamque nostram certare iuvat, quod contendatis
quicquam est.

V. Denique utrum tandem populi Romani an vestrum 1
 summum imperium est? regibus exactis utrum vobis do-
 minatio an omnibus aequa libertas parta est? oportet licere 2
 populo Romano, si velit, iubere legem; an, ut quaeque ro-
 gatio promulgata erit, vos dilectum pro poena decernetis?
 et simul ego tribunus vocare tribus in suffragium coe-
 pero, tu statim consul sacramento iuniores adiges et in
 castra educes et minaberis plebi, minaberis tribuno? quid, 3
 si non, quantum istae minae adversus plebis consensum
 valerent, bis iam experti essetis? scilicet, quia nobis con-
 sultum volebatis, certamine abstinuistis; an ideo non est
 dimicatum, quod quae pars firmior, eadem modestior fuit?
 nec nunc erit certamen, Quirites. animos vestros illi 4
 temptabunt semper, vires non experientur. itaque ad bella 5
 ista, seu falsa seu vera sunt, consules, parata vobis plebes
 est, si conubiis redditis unam hanc civitatem tandem fa-
 citis, si coalescere, si iungi miscerique vobis privatis ne-
 cessitudinibus possunt, si spes, si aditus ad honores viris
 strenuis et fortibus datur, si in consortio, si in societate
 rei publicae esse, si, quod aequae libertatis est, invicem
 annis magistratibus parere atque imperitare licet. si haec 6
 impedit aliquis, ferte sermonibus et multiplicata fama bella:
 nemo est nomen daturus, nemo arma capturus, nemo di-
 micaturus pro superbis dominis, cum quibus nec in re pu-
 blica honorum nec in privata conubii societas est.’

VI. Cum in contionem et consules processissent et 1
 res a perpetuis orationibus in altercationem vertisset, in-
 terroganti tribuno, cur plebeium consulem fieri non oport-
 teret, ut fortasse vere, sic parum utiliter in praesens cer- 2
 tamen respondit, quod nemo plebeius auspicia haberet,
 ideoque decenviros conubium diremisse, ne incerta prole
 auspicia turbarentur. plebes ad id maxime indignatione 3
 exarsit, quod auspiciari tamquam invisi diis immortalibus
 negarentur posse. nec ante finis contentionum fuit, cum
 et tribunum acerrimum auctorem plebes nacta esset et
 ipsa cum eo pertinacia certaret, quam victi tandem patres
 ut de conubio ferretur consensere, ita maxime rati con- 4
 tentionem de plebeis consulibus tribunos aut totam de-
 posituros aut post bellum dilaturos esse contentamque

- 5 interim conubio plebem paratam dilectui fore. cum Canu-
 leius victoria de patribus et plebis favore ingens esset,
 accensi alii tribuni ad certamen pro rogatione sua summa
 vi pugnant, et crescente in dies fama belli dilectum impe-
 6 diunt. consules, cum per senatum intercedentibus tribu-
 nis nihil agi posset, consilia principum domi habebant.
 apparebat, aut hostibus aut civibus de victoria conceden-
 7 dum esse. soli ex consularibus Valerius atque Horatius
 non intererant consiliis. C. Claudii sententia consules ar-
 mabat in tribunos, Quinctiorum, Cincinnatique et Capi-
 tolini, sententiae abhorrebant a caede violandisque, quos
 8 foedere icto cum plebe sacrosanctos accepissent. per haec
 consilia eo deducta est res, ut tribunos militum consulari
 potestate promiscue ex patribus ac plebe creari sinerent,
 de consulibus creandis nihil mutaretur. eoque contenti
 tribuni, contenta plebs fuit.
- 9 Comititia tribunis consulari potestate tribus creandis in-
 dicuntur. quibus indietis extemplo quicumque aliquid se-
 ditiose dixerat aut fecerat umquam, maxime tribunicii, et
 10 prensare homines et concursare toto foro candidati coe-
 pere, ut patricios desperatio primo iritata plebe apiscendi
 honoris, deinde indignatio, si cum his gerendus esset hon-
 nos, deterreret. postremo coacti tamen a primoribus pe-
 11 tiere, ne cessasse possessione rei publicae viderentur. even-
 tus eorum comitorum docuit, alios animos in contentione
 libertatis dignitatisque, alios secundum deposita certa-
 mina incorrupto iudicio esse: tribunos enim omnes patri-
 cios creavit populus, contentus eo, quod ratio habita ple-
 12 bciorum esset. hanc modestiam acquitatemque et altitu-
 dinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi
 universi fuit?
- 1 VII. Anno trecentesimo decimo quam urbs Roma
 condita erat primum tribuni militum pro consulibus ma-
 gistratum incunt A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T.
 Cluilius, quorum in magistratu concordia domi pacem
 2 etiam foris praebuit. sunt qui propter adiectum Aequorum
 Volscorumque bello et Ardeatium defectioni Veiens bel-
 lum, quia duo consules obire tot simul bella nequirent,
 tribunos militum tres creatos dicant sine mentione pro-

mulgatae legis de consulibus creandis ex plebe, et imperio et insignibus consularibus usos. non tamen pro firmato iam stetit magistratus eius ius, quia tertio mense quam inierunt augurum decreto perinde ac vitio creati honore abiere, quod C. Curtius, qui comitiis eorum praefuerat, parum recte tabernaculum cepisset.

Legati ab Ardeatibus Romam venerunt ita de iniuria querentes, ut, si demeretur ea, in foedere atque amicitia mansuros restituto agro appareret. ab senatu responsum est, iudicium populi rescindi ab senatu non posse, praeterquam quod nullo nec exemplo nec iure fieret, concordiae etiam ordinum causa. si Ardeates sua tempora exspectare velint arbitriumque senatui levandae iniuriae suae permittant, fore ut postmodo gaudeant, se irae moderatos, sciantque, patribus aequae curae fuisse, ne qua iniuria in eos oreretur ac ne orta diuturna esset. ita legati, cum se rem integram relatueros dixissent, comiter dimissi.

Patricii, cum sine curuli magistratu res publica esset, coiere et interregem creavere. contentio, consulesne an tribuni militum crearentur, in interregno rem dies complures tenuit. interrex ac senatus consulum comitia, tribuni plebis et plebs tribunorum militum ut habeantur tendunt. vicerunt patres, quia et plebs patriciis seu hunc seu illum delatura honorem frustra certare supersedit et principes plebis ea comitia malebant, quibus non haberetur ratio sua, quam quibus ut indigni praeterirentur. tribuni quoque plebi certamen sine effectu in beneficio apud primores patrum reliquere.

T. Quinctius Barbatus interrex consules creat Lucium Papirium Mugilanum, L. Sempronium Atratinum. his consulibus cum Ardeatibus foedus renovatum est. idque monumenti est, consules eos illo anno fuisse, qui neque in annalibus priscis neque in libris magistratum inveniuntur: credo, quod tribuni militum initio anni fuerunt, eo perinde ac si totum annum in imperio fuerint, suffectis iis consulibus praetermissa nomina consulum horum. Licinius Macer auctor est, et in foedere Ardeatino et in linteis libris ad Monetae inventa. et foris, cum tot terrores a finitimis ostentati essent, et domi otium fuit.

1 VIII. Hunc annum, seu tribunos modo seu tribunis
 2 suffectos consules quoque habuit, sequitur annus haud
 3 dubiis consulibus M. Geganio Macerino iterum, T. Quinctio
 4 Capitolino quintum consule. idem hic annus censurae in-
 5 itium fuit, rei a parva origine ortae, quae deinde tanto in-
 6 cremento aucta est, ut morum disciplinaeque Romanae
 7 penes eam regimen, senatus equitumque centuriae, decoris
 8 dedecorisque discrimen sub ditione eius magistratus, pu-
 9 blicorum ius privatorumque locorum vectigalia populi Ro-
 10 mani sub nutu atque arbitrio essent. ortum autem initiumst
 11 rei, quod in populo per multos annos incenso neque
 12 differri census poterat neque consulibus, cum tot popu-
 13 lorum bella imminerent, operae erat id negotium agere.
 14 mentio inlata ad senatum est, rem operosam ac minime
 15 consularem suo proprio magistratu egere, cui scribarum
 16 ministerium custodiaeque (et) tabularum cura, cui arbi-
 17 trium formulae censendi subiceretur. et patres quamquam
 18 rem parvam, tamen, quo plures patricii magistratus in re
 19 publica essent, laeti acceperunt, id quod evenit futurum
 20 credo etiam rati, ut mox opes eorum, qui praecesserunt, ipsi
 21 honori ius maiestatemque adicerent. et tribuni id quod
 22 tunc erat magis necessarium quam speciosi ministerii pro-
 23 curationem intuentes, ne in parvis quoque rebus incom-
 24 mode adversarentur, haut sane tetendere. cum a primori-
 25 bus civitatis spretus honor esset, Papirium Sempronium-
 26 que, quorum de consulatu dubitabatur, ut eo magistratu
 27 parum solidum consulatum explerent, censui agendo po-
 28 pulus suffragiis praefecit. censores ab re appellati sunt.

1 VIII. Dum haec Romae geruntur, legati ab Ardea
 2 veniunt pro veterrima societate renovatoque foedere re-
 3 centi auxilium prope eversae urbi inplorantes; frui nam-
 4 que pace, optimo consilio cum populo Romano servata,
 5 per intestina arma non licuit. quorum causae atque initium
 6 traditur ex certamine factionum ortum, quae fuerunt erunt-
 7 que pluribus populis magis exitio quam bella externa,
 8 quam fames morbive quaeque alia in deum iras velut ul-
 9 tima publicorum malorum vertunt.

1 Virginem plebeii generis maxime forma notam petiere
 2 iuvenes, alter virgini genere par, tutoribus fretus, qui et

ipsi eiusdem corporis erant, nobilis alter, nulla re praeter-
 quam forma captus. adiuvabant eum optumatum studia, 5
 per quae in domum quoque puellae certamen partium pe-
 netravit. nobilis superior iudicio matris esse, quae quam
 splendidissimis nuptiis iungi puellam volebat; tutores in
 ea quoque re partium memores ad suum tendere. cum res 6
 peragi intra parietes nequisset, ventum in ius est. postu-
 latu audito matris tutorumque magistratus secundum pa-
 rentis arbitrium dant ius nuptiarum. sed vis potentior fuit.
 namque tutores, inter suae partis homines de iniuria de- 7
 creti palam in foro contionati, manu facta virginem ex domo
 matris rapiunt. adversus quos infestior coorta optumatum 8
 acies sequitur accensum iniuria iuvenem. fit proelium atrox.
 pulsa plebs, nihil Romanae plebi similis, armata ex urbe
 profecta, colle quodam capto in agros optumatum cum
 ferro ignique excursions facit, urbem quoque, omni etiam 9
 experte ante certaminis multitudine opificum ad spem praec-
 dae evocata, obsidere parat. nec ulla species cladesque 10
 belli abest velut contacta civitate rabie duorum iuvenum
 funestas nuptias ex occasu patriae petentium. parum parti 11
 utrique domi armorum bellicae est visum. optumates Ro-
 manos ad auxilium urbis obsessae, plebs ad expugnandam
 secum Ardeam Volscos excivere. priores Volsci duce 12
 Aequo Cluilio Ardeam venire et moenibus hostium val-
 lum obiecere. quod ubi Romam est nuntiatum, extemplo 13
 M. Geganius consul cum exercitu profectus tria milia pas-
 sum ab hoste locum castris cepit praecipitique iam die
 curare corpora milites iubet. quarta deinde vigilia signa
 profert coeptumque opus adeo adproperatum est, ut sole
 orto Volsci firmiore se munimento ab Romanis circum-
 vallatos quam a se urbem viderent. et alia parte consul 14
 muro Ardeae brachium iniunxerat, qua ex oppido sui com-
 meare possent.

X. Volscus imperator, qui ad eam diem non com- 1
 meatu praeparato, sed ex populatione agrorum raptis in
 diem frumento aluisset militem, postquam saeptus vallo
 repente inops omnium rerum erat, ad conloquium consule
 evocato, si solvendae obsidionis causa venerit Romanus,
 abducturum se inde Volscos ait. adversus ea consul victis 2

condiciones accipiendas esse, non ferendas respondit, neque, ut venerint ad oppugnandos socios populi Romani suo arbitrio, ita abituros Volscos esse. dedi imperatorem, arma poni iubet, fatentes victos se esse et imperio parere: aliter tam abeuntibus quam manentibus se hostem infensum victoriam potius ex Volscis quam pacem infidam Romanam relaturum. Volsci exiguam spem in armis, alia undique abscisa, cum temptassent, praeter cetera adversa loco quoque iniquo ad pugnam congressi, iniquiore ad fugam, cum ab omni parte caederentur, ad preces a certamine versi dedito imperatore traditisque armis sub iugum missi cum singulis vestimentis ignominiae cladisque pleni dimittuntur. et cum haud procul urbe Tusculo consedisent, vetere Tusculanorum odio inermes oppressi dederunt poenas vix nuntiis caedis relictis. Romanus Ardeae turbatas seditione res principibus eius motus securi percussis bonisque eorum in publicum Ardeatium redactis composuit; demptamque iniuriam iudicii tanto beneficio populi Romani Ardeates credebant, senatui superesse aliquid ad delendum publicae avaritiae monumentum videbatur. consul triumphans in urbem redit Cluillio duce Volscorum ante currum ducto praelatisque spoliis, quibus dearmatum exercitum hostium sub iugum miserat.

Aequavit, quod haud facile est, Quinctius consul togatus armati gloriam collegae, qua concordiae pacisque domesticam curam iura infinis summisque moderando ita tenuit, ut eum et patres severum consulem et plebs satis comem crediderint. et adversus tribunos auctoritate plura quam certamine tenuit. quinque consulatus eodem tenore gesti vitaeque omnis consulariter acta verendum pacem ipsum magis quam honorem faciebant. eo tribunorum militarium nulla mentio his consulibus fuit.

XI. Consules creant M. Fabium Vibulanum, Postumum Aebutium Cornicinem. Fabius et Aebutius consules, quo maiori gloriae rerum domi forisque gestarum succedere se cernebant, maxime autem memorabilem annum apud finitimos socios hostesque esse, quod Ardeatibus in re praecipiti tanta foret cura subventum, eo inpensius, ut delerent prorsus ex animis hominum infamiam iudicii,

senatus consultum fecerunt, ut, quoniam civitas Ardeatium intestino tumultu redacta ad paucos esset, coloni eo praesidii causa adversus Volscos scriberentur. hoc palam relatum in tabulas, ut plebem tribunosque falleret iudicii rescindendi consilium inutum. consenserant autem, ut multo maiore parte Rutulorum colonorum quam Romanorum scripta nec ager ullus divideretur nisi is, qui interceptus iudicio infami erat, nec ulli prius Romano ibi quam omnibus Rutulis divisus esset gleba ulla agri adsignaretur. sic ager ad Ardeates rediit. triumviri ad coloniam Ardeam deducendam creati Agrippa Menenius, T. Cluilius Siculus, M. Acbutius Helva, qui praeter minime populare ministerium agro adsignando sociis, quem populus Romanus suum iudicasset, cum plebem offendissent, ne primoribus quidem patrum satis accepti, quod nihil gratiae cuiusquam dederant, vexationes, ad populum iam die dicta ab tribunis, coloni adscripti remanendo in colonia, quam testem integritatis iustitiaeque habebant, vitavere.

XII. Pax domi forisque fuit et hoc et insequente anno, C. Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus. ludi, ab decemviris per secessionem plebis a patribus ex senatus consulto voti, eo anno facti sunt. causa seditionum nequam a Poetilio quaesita, qui tribunus plebis iterum ea ipsa denuntiando factus neque ut de agris dividendis plebi referrent consules ad senatum pervincere potuit, et cum magno certamine obtinisset, ut consulerentur patres, consulum an tribunorum placeret comitia haberi, consules creati iussi sunt, ludibrioque erant minae tribuni denuntiantis se dilectum impediturum, cum quietis finitimis neque bello neque belli apparatu opus esset.

Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus Proculo Geganio Maccerino, L. Menenio Lanato consulibus multiplici clade ac periculo insignis, seditionibus, fame, regno prope per largitionis dulcedinem in cervices accepto. unum a fuit bellum externum, quo si adgravatae res essent, vix ope deorum omnium resisti potuisset. coepere a fame mala, seu adversus annus frugibus fuit seu dulcedine contionum et urbis deserto agrorum cultu, nam utrumque traditur. et patres plebem desidem et tribuni plebis

nunc fraudem nunc negligentiam consulum accusabant.
 8 postremo perpulere plebem haud adversante senatu, ut
 L. Minucius praefectus annonae crearetur, felicius in eo
 magistratu ad custodiam libertatis futurus quam ad cura-
 tionem ministerii sui, quamquam postremo annonae quo-
 que levatae haud inmeritam et gratiam et gloriam tulit.
 9 qui cum multis circa finitimos populos legationibus terra
 marique nequiquam missis, nisi quod ex Etruria haud ita
 multum frumenti advectum est, nullum momentum anno-
 10 nae fecisset et revolutus ad dispensationem inopiae profi-
 teri cogendo frumentum et vendere, quod usu menstruo
 superesset, fraudandoque parte diurni cibi servitia, crimi-
 nando inde et obiciendo irae populi frumentarios, acerba in-
 11 quisitione aperiret magis quam levaret inopiam, multi ex
 plebe spe amissa potius quam ut cruciarentur trahendo ani-
 mam capitibus obvolutis se in Tiberim praecipitaverunt.

1 XIII. Tum Sp. Maclius ex equestri ordine, ut illis
 temporibus praedives, rem utilem pessimo exemplo, peiore
 2 consilio est adgressus. frumento namque ex Etruria pri-
 vata pecunia per hospitum clientiumque ministeria coempto,
 quae, credo, ipsa res ad levandam publica cura annonam
 impedimento fuerat, largitiones frumenti facere instituit,
 3 plebemque hoc munere delinitam, quacumque incederet,
 conspectus elatusque supra modum hominis privati secum
 trahere, haud dubium consulatum favore ac spe despon-
 4 dentem. ipse, ut est humanus animus insatiabilis eo,
 quod fortuna spondet, ad altiora et non concessa tendere
 et, quoniam consulatus quoque eripiendus invitis patribus
 esset, de regno agitare: id unum dignum tanto apparatu
 consiliorum et certaminum, quod ingens exsudandum esset,
 praemium fore.

5 Iam comitia consularia instabant; quae res eum nec-
 6 dum compositis maturisque satis consiliis oppressit. consul
 sextum creatus T. Quinctius Capitolinus, minime oportu-
 nus vir novanti res; collega additur ei Agrippa Mene-
 7 nius, cui Lanato erat cognomen. et Lucius Minucius prae-
 fectus annonae seu refectus seu quoad res posceret in
 incertum creatus; nihil enim constat nisi in libros linteos
 utroque anno relatum inter magistratus praefecti nomen.

hic Minucius eandem rei publicae curationem agens, quam 8
 Maelius privatim agendam susceperat, cum in utraque domo
 genus idem hominum versaretur, rem cōpertam ad sena- 9
 tum refert, tela in domum Maelii conferri eumque contio-
 nes domi habere ac non dubia regni consilia esse; tempus
 agendae rei nondum stare, cetera iam convenisse et tri-
 bunos mercede emptos ad prodendam libertatem et par-
 tita ducibus multitudinis ministeria esse. serius se paene
 quam tutum fuerit, ne cuius incerti vanique auctor esset,
 ea deferre.

Quae postquam sunt audita et undique primores patrum 10
 et prioris anni consules increparent, quod eas largitiones
 coctusque plebis in privata domo passi essent fieri, et no-
 vos consules, quod exspectassent, donec a praefecto anno-
 nae tanta res ad senatum deferretur, quae consulem non
 auctorem solum desideraret, sed etiam vindicem: tum 11
 Quinctius consules inmerito increpari ait, qui constricti
 legibus de provocatione ad dissolvendum imperium latis
 nequaquam tantum virium in magistratu ad eam rem pro
 atrocitate vindicandam, quantum animi haberent. opus
 esse non forti solum viro, sed etiam libero exsolutoque
 legum vinclis. itaque se dictatorem L. Quinctium dicturum, 12
 ibi animum parem tantae potestati esse. adprobantibus
 cunctis primo Quinctius abnuere et quid sibi vellent rogi-
 tare, qui se aetate exacta tantae dimicationi obicerent.
 dein, cum undique plus in illo senili animo non consilii 13
 modo, sed etiam virtutis esse quam in omnibus aliis dice-
 rent laudibusque haud inmeritis onerarent et consul nihil
 remitteret, precatus tandem deos immortales Cincinnatus, 14
 ne senectus sua in tam trepidis rebus damno dedecore
 rei publicae esset, dictator a consule dicitur. ipse deinde
 C. Servilium Ahalam magistrum equitum dicit.

XIII. Postero die dispositis praesidiis cum in forum 1
 descendisset conversaque in eum plebs novitate rei ac mi-
 raculo esset et Maeliani atque ipse dux eorum in se inten-
 tam vim tanti imperii cernerent, expertes consiliorum regni, 2
 qui tumultus, quod bellum repens aut dictatoriam maiesta-
 tem aut Quinctium post octogesimum annum rectorem rei
 publicae quaesisset, rogarent, missus ab dictatore Servilius 3

magister equitum ad Maelium 'vocat te' inquit 'dictator.'
 cum pavidus ille quid vellet quaereret Serviliusque cau-
 sam dicendam esse proponeret crimenque a Minucio de-
 4 latum ad senatum diluendum, tunc Maelius recipere se
 in catervam suorum et primum circumspiciens tergiver-
 sari, postremo, cum apparitor iussu magistri equitum du-
 ceret, creptus a circumstantibus fugiensque fidem plebis
 5 Romanae implorare et opprimi se consensu patrum dicere,
 quod plebi benigne fecisset, orare, ut opem sibi ultimo in
 discrimine ferrent neve ante oculos suos trucidari sinerent.
 6 hacc eum vociferantem adsecutus Ahala Servilius ob-
 truncat respersusque cruore obtruncati, stipatus caterva
 patriciorum iuvenum, dictatori renuntiat, vocatum ad eum
 Maelium repulso apparitore concitantem multitudinem
 7 poenam meritam habere. tum dictator 'macte virtute,' in-
 quit 'C. Servili, esto liberata re publica!'

1 XV. Tumultuantem deinde multitudinem incerta exi-
 stimatione facti ad contionem vocare iussit et Maelium
 iure caesum pronuntiavit, etiam si regni crimine insons
 fuerit, qui vocatus a magistro equitum ad dictatorem non
 2 venisset. se ad causam cognoscendam consedissee, qua
 cognita habiturum fuisse Maelium similem causae fortu-
 nam; vim parantem, ne iudicio se committeret, vi coer-
 citum esse. nec cum eo tanquam cum cive agendum
 3 fuisse, qui natus in libero populo inter iura legesque, ex
 qua urbe reges exactos sciret eodemque anno sororis filios
 regis et liberos consulis, liberatoris patriae, propter pactio-
 nem indicatam recipiendorum in urbem regum a patre
 4 securi esse percussos, ex qua Conlatinum Tarquinius
 consulem nominis odio abdicare se magistratu atque exu-
 lare iussum, in qua de Spurio Cassio post aliquot annos
 propter consilia inita de regno supplicium sumptum, in
 qua nuper decemviros bonis, exilio, capite multatos ob
 superbiam regiam — in ea Sp. Maelius spem regni conce-
 5 perit. et quis homo? quamquam nullam nobilitatem, nullos
 honores, nulla merita cuiquam ad dominationem pandere
 viam; sed tamen Claudios, Cassios consulatibus, decem-
 viratibus suis maiorumque honoribus, splendore familia-
 6 rum sustulisse animos, quo nefas fuerit: Spurium Maelium,

cui tribunatus plebis magis optandus quam sperandus fuerit, frumentarium divitem, bilibris farris sperasse libertatem se civium suorum emisse ciboque obiciendo ratum victorem finitimorum omnium populum in servitatem perlici posse, ut quem senatorem concoquere civitas vix 7 posset, regem ferret, Romuli conditoris, ab diis orti, recepti ad deos, insignia atque imperium habentem. non pro scelere id magis quam pro monstro habendum nec 8 satis esse sanguine eius expiatum, nisi tecta parietesque, intra quae tantum amentiae conceptum esset, dissiparentur bonaque contacta pretiis regni mercandi publicarentur. iubere itaque, quaestores vendere ea bona atque in publicum redigere.

XVI. Domum deinde, ut monumento area esset oppressae nefariae spei, dirui extemplo iussit. id Aequimaelium appellatum est. L. Minucius bove aurato extra 2 portam trigeminam est donatus ne plebe quidem invita, quia frumentum Maelianum assibus in modios aestimatum plebi divisit. hunc Minucium apud quosdam auctores transisse a patribus ad plebem undecimumque tribunum plebis cooptatum seditionem motam ex Maeliana caede sedasse invenio. ceterum vix credibile est, numerum tribunorum 4 patres augeri passos idque potissimum exemplum a patricio homine introductum; nec deinde id plebem concessum semel obtinuisse aut certe temptasse. sed ante omnia refellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege cautum, ne tribunis collegam cooptare liceret. Q. Caecilius, 5 Q. Iunius, Sex. Titinius soli ex collegio tribunorum neque tulerant de honoribus Minuci legem et eriminari nunc Minucium nunc Servilium apud plebem querique indignam necem Maellii non destiterant. pervicerunt igitur, ut tribunorum militum potius quam consulum comitia haberentur, haut dubii, quin sex locis — tot enim iam creari licebat — et plebeii aliqui profitendo se ultores fore Maelianae caedis crearentur.

Plebs quamquam agitata multis eo anno et variis motibus erat, nec plures quam tres tribunos consulari potestate creavit et in his L. Quinctium Cincinnati filium, ex cuius dictaturae invidia tumultus quaerebatur. praela- 8

tus suffragiis Quinctio Mamercus Aemilius, vir summae dignitatis; L. Iulium tertium creant.

1 XVII. In horum magistratu Fidenae, colonia Romana,
 ad Lartem Tolumnium Veientium regem ac Veientes de-
 2 fecere. maius additum defectioni scelus: C. Fulcinium,
 Cloelium Tullum, Sp. Antium, L. Roscium, legatos Ro-
 3 manos, causam novi consilii quaerentes, iussu Tolumni
 interfecerunt. levant quidam regis facinus: in tesserarum
 prospero iactu vocem eius ambiguam, ut occidi iussisse
 videretur, a Fidenatibus exceptam causam mortis legatis
 4 fuisse, rem incredibilem, interventu Fidenatium novorum
 sociorum, consulentium de caede ruptura ius gentium, non
 aversum ab intentione lusus animum nec deinde in erro-
 5 rem versum facinus. propius est fidem, obstringi Fide-
 natium populum, ne respicere spem ullam ab Romanis
 6 posset, conscientia tanti sceleris voluisse. legatorum, qui
 Fidenis caesi erant, statuae publice in rostris positae sunt.

Cum Veientibus Fidenatibusque, praeterquam finitumis
 populis, ab causa etiam tam nefanda bellum exorsis atrox
 7 dimicatio instabat. itaque ad curam summae rerum quieta
 plebe tribunisque eius nihil controversiae fuit, quin con-
 sules crearentur M. Geganius Macerinus tertium et L.
 Sergius Fidenas; a bello credo, quod deinde gessit, ap-
 8 pellatum. hic enim primus cis Anienem cum rege Veien-
 tium secundo proelio confligit nec incruentam victoriam
 retulit. maior itaque ex civibus amissis dolor quam lac-
 titia fuis hostibus fuit; et senatus, ut in trepidis rebus,
 9 dictatorem dici Mamercum Aemilium iussit. is magistrum
 equitum ex collegio prioris anni, quo simul tribuni mili-
 tum consulari potestate fuerant, L. Quinctium Cincinna-
 10 tum, dignum parente iuvenem, dixit. ad dilectum a con-
 sulibus habitum centuriones veteres belli periti adiecti et
 numerus amissorum proxima pugna expletus. legatos
 Quinctium Capitolinum et M. Fabium Vibulanum sequi
 11 se dictator iussit. cum potestas maior tum vir quoque
 potestati par hostes ex agro Romano trans Anienem sub-
 movere. collesque inter Fidenas atque Anienem ceperunt
 referentes castra nec ante in campos degressi sunt quam
 12 legiones auxilio Faliscorum venerunt. tum demum castra

Etruscorum pro moenibus Fidenarum posita. et dictator Romanus haut procul inde ad confluentis consedit in utriusque ripis amnis, qua sequi munimento poterat, vallo interposito. postero die in aciem eduxit.

XVIII. Inter hostes variae fuere sententiae. Faliscus, 1 procul ab domo militiam aegre patiens, satisque fidens sibi, poscere pugnam: Veienti Fidenatique plus spei in trahendo bello esse. Tolumnius, quamquam suorum magis place- 2 bant consilia, ne longinquam militiam non paterentur Falisci, postero die se pugnaturum edicit. dictatori ac Ro- 3 manis, quod detrectasset pugnam hostis, animi accessere; posteroque die, iam militibus castra urbemque se oppug- naturos frementibus, ni copia pugnae fiat, utrimque acies inter bina castra in medium campi procedunt. Veiens, 4 multitudine abundans, qui inter dimicationem castra Romana adgrederentur post montes circummisit. trium populorum exercitus ita stetit instructus, ut dextrum cornu Veientes, sinistrum Falisci tenerent, medii Fidenates essent. dictator dextro cornu adversus Faliscos, sinistro contra 5 Veientem Capitolinus Quinctius intulit signa, ante mediam aciem cum equitatu magister equitum processit. parumper 6 silentium et quies fuit nec Etruscis, nisi cogerentur pugnam inituris et dictatore arcem Romanam respectante, ut ab auguribus, simul aves rite admisissent, ex composito tolleretur signum. quod (simul) ubi conspexit, primos 7 equites clamore sublato in hostem emisit. secuta peditum acies ingenti vi conflixit. nulla parte legiones Etruscae 8 sustinere impetum Romanorum: eques maxume resistebat; equitumque longe fortissimus ipse rex ab omni parte effuse sequentibus obequitans Romanis trahebat certamen.

XVIII. Erat tum inter equites tribunus militum A. 1 Cornelius Cossus, eximia pulchritudine corporis, animo ac viribus par memorque generis, quod amplissimum acceptum maius auctiusque reliquit posteris. is cum ad impe- 2 tum Tolumnii quacumque se intendisset trepidantis Romanas videret turmas insignemque eum regio habitu volitantem tota acie cognosset, 'hicine est' inquit 'ruptor 3 foederis humani violatorque gentium iuris? iam ego hanc maectatam victimam, si modo sancti quicquam in terris esse

4 dii volunt, legatorum manibus dabo.' calcaribus subditis
 infesta cuspide in unum fertur hostem. quem cum ictum
 equo deiecisset, confestim et ipse hasta innixus se in
 5 pedes excepit. adsurgentem ibi regem umbone resupinat,
 repetitumque saepius cuspide ad terram adfixit. tum ex-
 sanguis detracta spolia, caputque abscisum victor spiculo
 gerens terrore caesi regis hostes fudit. ita equitum quo-
 6 que fusa acies, quae una fecerat anceps certamen. dicta-
 tor legionibus fugatis instat et ad castra compulsos caedit.
 Fidenatium plurimi locorum notitia effugere in montes.
 Cossus Tiberim cum equitatu transvectus ex agro Veien-
 7 tano ingentem detulit praedam ad urbem. inter proclium
 et ad castra Romana pugnatum est adversus partem co-
 piarum ab Tolumnio, ut ante dictum est, ad castra mis-
 8 sam. Fabius Vibulanus corona primum vallum defendit;
 intentos deinde hostes in vallum egressus dextra principali
 cum triariis repente invadit. quo pavore iniecto caedes
 minor, quia pauciores erant, fuga non minus trepida quam
 in acie fuit.

1 XX. Omnibus locis re bene gesta dictator senatus
 2 consulto iussuque populi triumphans in urbem rediit. longe
 maximum triumphis spectaculum fuit Cossus spolia opima
 regis interfecti gerens. in eum milites carmina incondita
 3 aequantes cum Romulo canere. spolia in aede Iovis Fe-
 retri prope Romuli spolia, quae prima opima appellata
 sola ea tempestate erant, cum sollemni dedicatione dono
 fixit. averteratque in se a curru dictatoris civium ora et
 4 celebritatis eius diei fructum prope solus tulerat. dictator
 coronam auream libram pondo ex publica pecunia populi
 iussu in Capitolio Iovi donum posuit.

5 Omnis ante me auctores secutus A. Cornelium Cos-
 sum tribunum militum secunda spolia opima Iovis Feretrii
 6 templo intulisse exposui. ceterum, praeterquam quod ea
 rite opima spolia habentur, quae dux duci detraxit, nec
 duccem novimus nisi cuius auspicio bellum geritur, titulus
 ipse spoliis inscriptus illos meque arguit, consulem ea
 Cossum cepisse.

7 Hoc ego cum Augustum Caesarem, templorum om-
 nium conditorem ac restitutorem, ingressum aedem Fere-

trii Iovis, quam vetustate dilapsam refecit, se ipsum in thorace linteo scriptum legisse audissem, prope sacrilegium ratus sum, Cosso spoliorum suorum Caesarem, ipsius templi auctorem, subtrahere testem. qui si ea in re sit error, quod tam veteres annales quodque magistratum libri quos[que] linteos in aede repositos Monetae Macer Licinius citat identidem auctores, septimo post demum anno cum T. Quinctio Penno A. Cornelium Cossum consulem habeant, existimatio communis omnibus est. nam etiam illud accedit, ne tam clara pugna in eum annum transferri posset, quod inbelle triennium ferme pestilentia inopiaque frugum circa A. Cornelium consulem fuit, adeo ut quidam annales velut funesti nihil praeter nomina consulum suggerant. tertius ab consulatu Cossi annus tribunum cum militum consulari potestate habet, eodem anno magistrum equitum; quo in imperio alteram insignem edidit pugnam equestrem. ea libera coniectura est. sed, ut ego arbitror, vana versare in omnes opiniones licet, cum auctor pugnae recentibus spoliis in sacra sede positis Iovem prope ipsum, cui vota erant, Romulumque intuens, haut spernendos falsi tituli testes, se A. Cornelium Cossum consulem scripserit.

XXI. M. Cornelio Maluginense, L. Papirio Crasso consulibus exercitus in agrum Veientem ac Faliscum ducti, praedae abactae hominum pecorumque. hostis in agris nusquam inventus neque pugnandi copia facta. urbes tamen non obpugnatae, quia pestilentia populum invasit. et seditiones domi quaesitae sunt nec motae tamen ab Sp. Maelio tribuno plebis, qui favore nominis moturum se aliquid ratus et Minucio diem dixerat et rogationem de publicandis bonis Servili Ahalae tulerat, falsis criminibus a Minucio circumventum Maelium arguens, Servilio caedem civis indemnati obiciens. quae vaniora ad populum ipso auctore fuere. ceterum magis vis morbi ingravescens curae erat terroresque ac prodigia, maxime quod crebris motibus terrae ruere in agris nuntiabantur tecta. obsecratio itaque a populo duumviris praeceuntibus est facta.

Pestilentior inde annus C. Iulio iterum et L. Verginio consulibus tantum metum vastitatis in urbe agrisque fecit,

ut non modo praedandi causa quisquam ex agro Romano non exiret bellive inferendi memoria patribus aut plebi
 7 esset, sed ultro Fidenates, qui se primo aut oppido aut montibus aut muris tenuerant, populabundi descenderent
 8 in agrum Romanum. deinde Veientium exercitu accito — nam Falisci perpelli ad instaurandum bellum neque clade Romanorum neque sociorum precibus potuere — duo populi transiere Anienem atque haut procul Collina porta
 9 signa habuere. trepidatum itaque non in agris magis quam in urbe est. Iulius consul in aggere murisque explicat copias, a Verginio senatus in aede Quirini consulitur. dictatorem dici Q. Servilium placet, cui Prisco
 10 alii, alii Structo fuisse cognomen tradunt. Verginius dum collegam consuleret moratus, permittente eo nocte dictatorem dixit. is sibi magistrum equitum Postumum Acbutium Helvam dicit.

1 XXII. Dictator omnes luce prima extra portam Collinam adesse iubet. quibuscumque vires subpetebant ad arma ferenda praesto fuere. signa ex acratio prompta
 2 feruntur ad dictatorem. quae cum agerentur, hostes in loca altiora concessere. eo dictator agmine infesto subit nec procul Nomento signis conlatis fudit Etruscas legiones; conpulit inde in urbem Fidenas valloque circumdedit.
 3 sed neque scalis capi poterat urbs alta et munita neque in obsidione vis ulla erat, quia frumentum non necessitati modo satis, sed copiae quoque abunde ex ante convecto
 4 sufficiebat. ita expugnandi pariter cogendique ad deditio- nem spe amissa, dictator in locis propter propinquitatem notis ab aversa parte urbis maxime neglecta, quia suapte natura tutissima erat, agere in arcem cuniculum instituit.
 5 ipse diversissimis locis subeundo ad moenia quadrifariam diviso exercitu, qui alii aliis succederent ad pugnam, continenti die ac nocte proelio ab sensu operis hostes avertē-
 6 bat, donec perfosso a castris monte erecta in arcem via est intentisque Etruscis ad vanas a certo periculo minas clamor supra caput hostilis captam urbem ostendit.

7 Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius Macerinus censores villam publicam in campo Martio probaverunt, ibique primum census populi est actus.

XXIII. Eosdem consules insequenti anno refectos 1
Iulium tertium, Verginium iterum apud Macrum Licinium
invenio. Valerius Antias et Q. Tubero M. Manlium et 2
Q. Sulpicium consules in eum annum edunt. ceterum in
tam discrepante editione et Tubero et Macer libros linteos
auctores profitentur: neuter, tribunos militum eo anno
fuisse, traditum a scriptoribus antiquis dissimulat. Licinio 3
libros haut dubie sequi linteos placet et Tubero incertus
veri est. sed inter cetera vetustate inconperta hoc quoque
in incerto positum.

Trepidatum in Etruria est post Fidenas captas non 4
Veientibus solum exterritis metu similis excidii, sed etiam
Faliscis memoria initi primo cum his belli, quamquam re-
bellantibus non adfuerant. igitur cum duae civitates legatis 5
circa duodecim populos missis impetrassent, ut ad Vol-
turnnae fanum indiceretur omni Etruriae concilium, velut
magno inde tumultu imminente senatus Mam. Aemilium
dictatorem iterum dici iussit. ab eo A. Postumius Tubero 6
magister equitum est dictus, bellumque tanto maiore
quam proximo conatu apparatus est, quanto plus erat ab
omni Etruria periculi quam ab duobus populis fuerat.

XXIII. Ea res aliquanto expectatione omnium tran- 1
quillior fuit. itaque cum renuntiatum a mercatoribus esset, 2
negata Veientibus auxilia iussosque suo consilio bellum
initum suis viribus exsequi nec adversarum rerum quaerere
socios, cum quibus spem integram communicati non sint,
tum dictator, ne nequiquam creatus esset, materia quae- 3
rendae bello gloriae adempta in pace aliquid operis edere,
quod monumentum esset dictaturae, cupiens, censuram
minuere parat, seu nimiam potestatem ratus, seu non tam
magnitudine honoris quam diuturnitate offensus. contione 4
itaque advocata rem (publicam) foris gerendam ait tuta-
que omnia praestanda deos immortales suscepisse; se, quod
intra muros agendum esset, libertati populi Romani con-
sulturum. maximam autem eius custodiam esse, si magna
imperia diuturna non essent et temporis modus imponere-
tur, quibus iuris inponi non posset. alios magistratus an- 5
nuos esse, quinquennalem censuram. grave esse isdem
per tot annos magna parte vitae obnoxios vivere. se legem

laturum, ne plus quam annua ac semenstris censura esset.
 6 consensu ingenti populi legem postero die pertulit et ‘ut
 re ipsa’ inquit ‘sciatis, Quirites, quam mihi diuturna non
 7 placeant imperia, dictatura me abdicō.’ deposito suo ma-
 gistratu, modo aliorum magistratui inposito, sine alteri,
 cum gratulatione ac favore ingenti populi domum est
 reductus. censores aegre passi Mamereum, quod magi-
 stratum populi Romani minuisset, tribu moverunt octipli-
 8 catoque censu aerarium fecerunt. quam rem ipsum in-
 genti animo tulisse ferunt, causam potius notae intuentem
 quam ignominiam; primores patrum, quamquam deminu-
 tum censurae ius noluisent, exemplo acerbitatis censoriae
 offensos, quippe cum se quisque diutius ac saepius sub-
 icctum censoribus fore cerneret quam censuram gesturum.
 9 populi certe tanta indignatio coorta dicitur, ut vis a cen-
 soribus nullius auctoritate praeterquam ipsius Mamerci
 deterreri quiverit.

1 **XXV.** Tribuni plebi adsiduis contionibus prohibendo
 consularia comitia, cum res prope ad interregnum per-
 ducta esset, evicere tandem, ut tribuni militum consulari
 2 potestate crearentur. victoriae praemium quod petebatur,
 ut plebeius crearetur, nullus fuit: omnes patricii creati sunt:
 M. Fabius Vibulanus, M. Foslius, L. Sergius Fidenas.

3 Pestilentia eo anno aliarum rerum otium praebuit. aedis
 Apollini pro valetudine populi vota est. multa duumviri ex
 libris placandae deum irae avertendaeque a populo pestis
 4 causa fecere: magna tamen clades in urbe agrisque pro-
 miscue hominum pecorumque pernicie accepta. famem
 cultoribus agrorum timentes in Etruriam Pomptinumque
 agrum et Cumas, postremo in Siciliam quoque frumenti
 causa misere. consularium comitorum nulla mentio habita
 5 est; tribuni militum consulari potestate omnes patricii creati
 sunt: L. Pinarius Mamercus, L. Furius Medullinus, Sp.
 Postumius Albus.

6 Eo anno vis morbi levata neque a penuria frumenti,
 7 quia ante provisum erat, periculum fuit. consilia ad mo-
 vanda bella in Volscorum Aequorumque conciliis et in
 8 Etruria ad fanum Voltumnae agitata. ibi prolatae in an-
 num res decretoque cautum, ne quod ante concilium fieret,

nequiquam Veiente populo querente, eandem, qua Fidenae deletae sint, imminere Veïis fortunam.

Interim Romae principes plebis, iam diu nequiquam 9
 imminentes spei maioris honoris, dum foris otium esset,
 coetus indicere in domos tribunorum plebis; ibi secreta 10
 consilia agitare, queri, se a plebe adeo spretos, ut, cum
 per tot annos tribuni militum consulari potestate creentur,
 nulli unquam plebeio ad eum honorem aditus fuerit. mul- 11
 tum providisse suos maiores, qui caverint, ne eui patricio
 plebeii magistratus paterent — aut patricios habendos
 fuisse tribunos plebi: adeo se suis etiam sordere nec a
 plebe minus quam a patribus contemni. alii purgare ple- 12
 bem, culpam in patres vertere: eorum ambitione artibus-
 que fieri, ut obsaeptum plebi sit ad honorem iter. si plebi
 respirare ab eorum mixtis precibus minisque liceat, me-
 morem eam suorum inituram suffragia esse et parto auxi-
 lio imperium quoque adseituram.

Placet, tollendae ambitionis causa tribunos legem pro- 13
 mulgare, ne cui album in vestimentum addere petitionis
 liceret causa. parva nunc res et vix serio agenda videri
 possit, quae tunc ingenti certamine patres ac plebem ac-
 cendit. vicere tamen tribuni, ut legem perferrent, appa- 14
 rebatque, inritatis animis plebem ad suos studia inclina-
 turam. quae ne libera essent, senatus consultum factum
 est, ut consularia comitia haberentur.

XXVI. Tumultus causa fuit, quem ab Aequis et Vol- 1
 seïis Latini atque Hernici nuntiarent. T. Quinctius L. 2
 filius Cincinnatus — eidem et Penno cognomen additur —
 et Gnaeus Iulius Mento consules facti. nec ultra terror
 belli est dilatus. lege sacrata, quae maxima apud eos vis 3
 cogendae militiae erat, dilectu habito utrimque validi exer-
 citus profecti in Algidum convenere ibique seorsum Aequi 4
 seorsum Volseï castra communivere intentioneque quam un-
 quam ante muniendi exercendique militem cura ducibus
 erat. eo plus nuntii terroris Romam adtulere. senatui dic-
 tatorem dici placuit, quia etsi saepe victi populi, maiore 5
 tamen conatu quam alias unquam rebellarent; et aliquan-
 tum Romanae iuventutis morbo absumptum erat. ante 6
 omnia pravitas consulum discordiaque inter ipsos et cer-

tamina in consiliis omnibus terrebant. sunt qui male pugnatum ab his consulibus in Alcido auctores sint, eamque
 7 causam dictatoris creandi fuisse. illud satis constat, ad
 alia discordes in uno adversus patrum voluntatem consensisse, ne dicerent dictatorem; donec, cum alia aliis terribiliora adferrentur nec in auctoritate senatus consules
 8 essent, Q. Servilius Priscus summis honoribus egregie
 usus 'vos,' inquit 'tribuni plebis, quoniam ad extrema
 ventum est, senatus appellat, ut in tanto discrimine rei
 publicae dictatorem dicere consules pro potestate vestra
 9 cogatis.' qua voce audita occasionem oblatam rati tribuni
 augendae potestatis secedunt proque collegio pronuntiant,
 placere consules senatui dicto audientes esse; si adversus
 consensum amplissimi ordinis ultra tendant, in vincla se
 10 duci eos iussuros. consules ab tribunis quam ab senatu
 vinci maluerunt, proditum a patribus summi imperii ius
 datumque sub iugum tribuniciae potestati consulatum memorantes, si quidem cogi aliquid pro potestate ab tribuno
 consules et — quo quid ulterius privato timendum foret? —
 11 in vincla etiam duci possent. sors ut dictatorem diceret,
 nam ne id quidem inter collegas convenerat, T. Quinctio
 evenit. is A. Postumium Tubertum socerum suum, severissimi imperii virum, dictatorem dixit. ab eo L. Iulius
 12 magister equitum est dictus. simul edicatur et iustitium
 neque aliud tota urbe agi quam bellum apparari. cognitio
 vacantium militiae munere post bellum differtur. ita dubii quoque inclinant ad nomina danda. et Hernicis Latinisque milites imperati. utrimque enixe oboeditum dictatori est.

1 XXVII. Haec omnia celeritate ingenti acta; relictoque
 Cn. Iulio consule ad praesidium urbis et L. Iulio magistro
 equitum ad subita belli ministeria, ne qua res, qua eguis-
 sent in castris, moraretur, dictator praeunte A. Cornelio
 2 pontifice maximo ludos magnos tumultus causa vovit, pro-
 fectusque ab urbe diviso cum Quinctio consule exercitu
 3 ad hostes pervenit. sicut bina castra hostium parvo inter
 se spatio distantia viderant, ipsi quoque mille ferme pas-
 sus ab hoste, dictator Tusculo, consul Lanuvio propio-
 4 rem locum castris ceperunt. ita quattuor exercitus totidem

munimenta planitiem in medio non parvis modo excursio-
 nibus ad proelia, sed vel ad explicandas utrimque acies
 satis patentem habebant. nec ex quo castris castra con- 5
 lata sunt cessatum a levibus proeliis est, facile patiente
 dictatore, conferendo vires spem universae victoriae temp-
 tato paulatim eventu certaminum suos praecipere. itaque 6
 hostes, nulla in proelio iusto relicta spe, noctu adorti ca-
 stra consulis rem in casum ancipitis eventus committunt.
 clamor subito ortus non consulis modo vigiles, exercitum
 deinde omnem, sed dictatorem quoque ex somno excivit.
 ubi praesenti ope res egebant, consul nec animo defecit 7
 nec consilio; pars militum portarum stationes firmat, pars
 corona vallum cingunt. in alteris apud dictatorem castris 8
 quo minus tumultus est, eo plus animadvertitur, quid opus
 factum sit. missum extemplo ad castra subsidium, cui Sp.
 Postumius Albus legatus praeficitur; ipse parte copiarum
 parvo circuitu locum maxime secretum ab tumultu petit,
 unde ex necopinato aversum hostem invadat. Q. Sulpi- 9
 cium legatum praeficit castris, M. Fabio legato adsignat
 equites, nec ante lucem movere iubet manum inter noc-
 turnos tumultus moderatu difficilem. omnia, quae vel alius
 imperator prudens et inpiger in tali re praeciperet ageret-
 que, praecipit ordine atque agit: illud eximium consilii 10
 animique specimen et neutiquam volgatae laudis, quod
 ultro ad oppugnanda castra hostium, unde maiore agmine
 profectos exploratum fuerat, M. Geganium cum cohorti-
 bus delectis misit. qui postquam intentos homines in even- 11
 tum periculi alieni pro se incautos neglectis vigiliis sta-
 tionibusque est adortus, prius paene cepit castra quam
 obpugnari hostes satis scirent. inde fumo, ut convenerat, 12
 datum signum ubi inspectum ab dictatore est, exclamat,
 capta hostium castra; nuntiarique passim iubet.

XXVIII. Et iam luciscebat omniaque sub oculis erant. 1
 et Fabius cum equitatu impetum dederat et consul eruptio-
 nem e castris in trepidos iam hostes fecerat: dictator au- 2
 tem, parte altera subsidia et secundam aciem adortus,
 circumagenti se ad dissonos clamores ac subitos tumultus
 hosti undique obiecerat victorem peditem equitemque. cir- 3
 cumventi igitur iam in medio ad unum omnes poenas re-

bellionis dedissent, ni Vettius Messius ex Volscis, nobilior vir factis quam genere, iam orbem volventes suos increpans clara voce 'hic praebituri' inquit 'vos telis hostium estis indefensi, inulti? quid igitur arma habetis aut quid ultro bellum intulistis, in otio tumultuosi, in bello segnes? quid hic stantibus spei est? an deum aliquem protecturum vos rapturumque hinc putatis? ferro via facienda est. hac, qua me praegressum videritis, agite, qui visuri domos, parentes, coniuges, liberos estis, ite mecum. non murus nec vallum, sed armati armatis obstant. virtute pares, necessitate, quae ultimum ac maximum telum est, superiores estis.' haec locutum exsequentemque dicta redintegrato clamore secuti dant impressionem, qua Postumius Albus cohortes obiecerat, et moverunt victorem, donec dictator pedem iam referentibus suis advenit eoque omne proelium versum est. uni viro Messio fortuna hostium innititur. multa utrimque vulnera, multa passim caedes est. iam ne duces quidem Romani incruenti pugnant. unus Postumius ictus saxo perfracto capite acie excessit. non dictatorem umerus vulneratus, non Fabium prope adfixum equo femur, non brachium abscisum consulem ex tam ancipiti proelio summovit.

1 XXVIII. Messium impetus per stratos caede hostes cum globo fortissimorum iuvenum extulit ad castra Volscorum, quae nondum capta erant. eodem omnis acies inclinatur. consul effusus usque ad vallum persecutus ipsa castra vallumque adgreditur. eodem et dictator alia parte copias admovet. non segnior oppugnatio est quam pugna fuerat. consulem signum quoque intra vallum iniecissem ferunt, quo milites acrius subirent, repetendoque signo primam impressionem factam. et dictator proruto vallo iam in castra proelium intulerat. tum abici passim arma ac dedi hostes coepti; castrisque et his captis hostes praeter senatores omnes venundati sunt. praedae pars sua cognoscentibus Latinis atque Hernicis reddita, partem sub hasta dictator vendidit; praepositoque consule castris ipse triumphans invectus urbem dictatura se abdicavit. egregiae dictaturae tristem memoriam faciunt, qui filium ab A. Postumio, quod occasione bene pugnandi captus iniussu

discesserit praesidio, victorem securi percussum tradunt. nec libet credere — et licet in variis opinionibus — et argumento est, quod imperia Manliana, non Postumiana appellata sint, quem qui prior auctor tam saevi exempli foret occupaturus insignem titulum crudelitatis fuerit. Imperioso quoque Manlio cognomen inditum, Postumius nulla tristi nota est insignitus.

Cn. Iulius consul aedem Apollinis absente collega sine sorte dedicavit. aegre id passus Quinctius cum dimisso exercitu in urbem redisset, nequiquam in senatu est conquestus.

Insigni magnis rebus anno additur nihil tum ad rem Romanam pertinere visum, quod Carthaginenses, tanti hostes futuri, tum primum per seditiones Siculorum ad partis alterius auxilium in Siciliam exercitum traiecere.

XXX. Agitatum in urbe ab tribunis plebis, ut tribuni militum consulari potestate crearentur, nec obtineri potuit. consules fiunt L. Papirius Crassus, L. Iulius. Aequorum legati foedus ab senatu cum petissent et pro foedere deditio ostentaretur, indutias annorum octo impetraverunt. Volscorum res super acceptam in Algido cladem pertinaci certamine inter pacis bellique auctores in iurgia et seditiones versa. undique otium fuit Romanis. legem de multarum aestimatione pergratam populo cum ab tribunis parari consules unius ex collegio prodicione exceperunt, ipsi praecipuerunt ferre.

Consules L. Sergius Fidenas iterum, Hostius Lucretius Tricipitinus. nihil dignum dictu actum iis consulibus. secuti eos consules A. Cornelius Cossus, T. Quinctius Pennus iterum. Veientes in agrum Romanum excursions fecerunt. fama fuit, quosdam ex Fidenatum iuventute participes eius populationis fuisse, cognitioque eius rei L. Sergio et Q. Servilio et Mam. Aemilio permissa. quidam Ostiam relegati, quod, cur per eos dies a Fidenis afuisent, parum constabat. colonorum additus numerus agerque his bello interemptorum adsignatus. siccitate eo anno plurimum laboratum est, nec caelestes modo defuerunt aquae, sed terra quoque ingenito umore egens vix ad perennes suffecit annes. defectus alibi aquarum circa

torridos fontes rivosque stragem siti pecorum morientium dedit; scabie alia absumpta. volgatique contactu in homines morbi. et primo in agrestes ingruerant servitiaque. urbs deinde inpletur. nec corpora modo adfecta tabo, sed animos quoque multiplex religio et pleraque externa invasit, novos ritus sacrificandi vaticinando inferentibus in domos, quibus quaestui sunt capti superstitione animi, donec publicus iam pudor ad primores civitatis pervenit, cernentes in omnibus vicis sacellisque peregrina atque insolita piacula pacis deum exposcendae. datum inde negotium aedilibus, ut animadverterent, ne qui nisi Romani dii ne quo alio more quam patrio colerentur.

Irae adversus Veientes in insequentem annum, Gaium Servilium Ahalam, L. Papirium Mugilanum consules dilatae sunt. tunc quoque, ne confestim bellum indiceretur neve exercitus mitterentur, religio obstitit: fetialis prius mittendos ad res repetendas censuere. cum Veientibus nuper acie dimicatum ad Nomentum et Fidenas fuerat indutiaeque inde, non pax facta, quarum et dies exierat et ante diem rebellaverant; missi tamen fetiales. nec eorum, cum more patrum iurati repeterent res, verba sunt audita. controversia inde fuit, utrum populi iussu indiceretur bellum an satis esset senatus consultum? pervicere tribuni denuntiando, impedituros se dilectum, ut Quinctius consul de bello ad populum ferret. omnes centuriae iussere. in eo quoque plebs superior fuit, quod tenuit, ne consules in proximum annum crearentur.

XXXI. Tribuni militum consulari potestate quattuor creati sunt: T. Quinctius Pennus ex consulatu, C. Furius, M. Postumius, A. Cornelius Cossus. ex his Cossus praefuit urbi, tres dilectu habito profecti sunt Veios documentoque fuere, quam plurimum imperium bello inutile esset. tendendo ad sua quisque consilia, cum aliud alii videretur, aperuerunt ad occasionem locum hosti. incertam namque aciem, signum aliis dari, receptui aliis cani iubentibus, invasere oportune Veientes. castra propinqua turbatos ac terga dantes accepere. plus itaque ignominiae quam cladis est acceptum. maesta civitas fuit vinci insueta: odisse tribunos, poscere dictatorem, in eo verti spes

civitatis. et cum ibi quoque religio obstaret, ne non posset nisi ab consule dici dictator, augures consulti eam religionem exemere. A. Cornelius dictatorem Mam. Aemilium dixit et ipse ab eo magister equitum est dictus: adeo, simul fortuna civitatis virtute vera eguit, nihil censoria animadversio effecit, quo minus regimen rerum ex notata indigne domo peteretur. Veientes, re secunda elati, missis circum Etruriae populos legatis iactando, tres duces Romanos ab se uno proelio fusos, cum tamen nullam publici consilii societatem movissent, voluntarios undique ad spem praedae adsciverunt. uni Fidenatium populo rebel-
lare placuit, et tamquam nisi ab scelere bellum ordiri nefas esset, sicut legatorum ante, ita tum novorum colonorum caede inbutis armis, Veientibus sese coniungunt. consul-
tare inde principes duorum populorum, Veios an Fidenas sedem belli caperent. Fidenae visae oportuno. itaque traiecto Tiberi Veientes Fidenas transtulerunt bellum. Ro-
mae terror ingens erat. accito exercitu a Veiiis eoque ipso ab re male gesta perculso, castra locantur ante portam Collinam, et in muris armati dispositi et iustitium in foro tabernaeque clausae, fiuntque omnia castris quam urbi similia.

XXXII. Cum trepidam civitatem praeconibus per vi-
cos dimissis dictator ad contionem advocatam increpuit, quod animos ex tam levibus momentis fortunae suspensos
gererent, ut parva iactura accepta, quae ipsa non virtute hostium nec ignavia Romani exercitus, sed discordia imperatorum accepta sit, Veientem hostem sexiens victum pertimescant Fidenasque prope saepius captas quam oppugnatas. eosdem et Romanos et hostes esse, qui per tot
saecula fuerint, eosdem animos, easdem corporis vires, eadem arma gerere; se quoque eundem dictatorem Mam. Aemilium esse, qui antea Veientium Fidenatiumque adiunctis Faliscis ad Nomentum exercitus fuderit, et magi-
strum equitum A. Cornelium eundem in acie fore, qui priore bello tribunus militum Larte Tolumnio rege Veientium in conspectu duorum exercituum occiso spolia opima Iovis Feretrii templo intulerit. proinde memores, secum
triumphos, secum spolia, secum victoriam esse, cum hosti-

bus scelus legatorum contra ius gentium interfectorum, caedem in pace Fidenatum colonorum, indutias ruptas, 6 septimam infelicem defectionem, arma caperent. simul castra castris coniunxissent, satis confidere, nec sceleratissimis hostibus diuturnum ex ignominia exercitus Ro- 7 mani gaudium fore et populum Romanum intellecturum, quanto melius de re publica meriti sint, qui se dictatorem tertium dixerint, quam (eos) qui ob ereptum censurae regnum labem secundae dietaturae suae inposuerint.

8 Votis deinde nuncupatis profectus mille et quingentos passus citra Fidenas castra locat, dextra montibus, laeva 9 Tiberi amne saeptus. T. Quinctium Pennum legatum occupare montes iubet occultumque id iugum capere, quod 10 ab tergo hostibus foret. ipse postero die, cum Etrusci pleni animorum ab pristini diei meliore occasione quam pugna in aciem processissent, cunctatus parumper, dum speculatores referrent, Quinctium evasisse in iugum propinquum 11 pleno gradu in hostem inducit. magistro equitum praecipit, ne iniussu pugnam incipiat: se, cum opus sit equestri auxilio, signum daturum, tum ut memor regiae pugnae, memor opimi doni Romulique ac Iovis Feretrii rem gereret. 12 legiones impetu ingenti configunt. Romanus odio accensus, inpium Fidenatem, praedonem Veientem ruptores indutiarum, cruentos legatorum infanda caede, respersos sanguine colonorum suorum, perfidos socios, inbelles hostes compellans, factis simul dictisque odium explet.

1 XXXIII. Concusserat primo statim congressu hostem, cum repente patefactis Fidenarum portis nova erumpit acies 2 inaudita ante id tempus invisitataque: ignibus armata ingens multitudo facibusque ardentibus tota conluens velut fanatico instincta cursu in hostem ruit formaque iusolitae 3 pugnae Romanos parumper exterruit. tum dictator magistro equitum equitibusque, tum ex montibus Quinctio accito proelium ciens, ipse in sinistrum cornu, quod incendio similis quam proelio territum cesserat flammis, 4 accurrit, claraque voce 'fumone victi' inquit 'velut examen apium, loco vestro exacti inermi cedetis hosti? non ferro extinguitis ignes? non faces has ipsas pro se quisque, si

igni, non telis pugnandum est, creptas ultro inferetis? agite, nominis Romani ac virtutis patrum vestraeque memores vertite incendium hoc in hostium urbem et suis flammis delete Fidenas, quas vestris beneficiis placare non potuistis. legatorum hoc vos vestrorum colonorumque sanguis vastatique fines monent.' ad imperium dictatoris mota cuncta acies. faces partim emissae excipiuntur, partim vi eripiuntur; utraque acies armatur igni. magister equitum et ipse novat pugnam equestrem. frenos ut detrahant equis imperat; et ipse princeps calcaribus subditis eVectus effreno equo in medios ignes infertur, et alii concitati equi libero cursu ferunt equitem in hostem. pulvis elatus mixtusque fumo lucem ex oculis virorum equorumque aufert. ea quae militem terruerat species nihil terruit equos. ruinae igitur similem stragem eques, quacumque pervaserat, dedit. clamor deinde accidit novus; qui cum utramque mirabundam in se aciem vertisset, dictator exclamat, Quinctium legatum et suos ab tergo hostem adortos; ipse redintegrato clamore infert acrius signa. cum duae acies duo diversa proelia circumventos Etruscos et a fronte et ab tergo urgerent neque in castra retro neque in montes — inde se novus hostis obiecerat — iter fugae esset et equitem passim liberis frenis distulissent equi, Veientium maxima pars Tiberim effusi petunt, Fidenatum qui supersunt ad urbem Fidenas tendunt. infert pavidos fuga in mediam caedem; obtruncantur in ripis; alios in aquam compulsos gurgites ferunt, etiam peritos nandi lassitudo et vulnera et pavor degravant, pauci ex multis tranant. alterum agmen fertur per castra in urbem. eadem et Romanos sequentes impetus rapit, Quinctium maxime et cum eo degressos modo de montibus, recentissimum ad laborem militem, quia ultimo proelio advenerat.

XXXIII. Ili postquam mixti hostibus portam intravere, in muros evadunt suisque capti oppidi signum ex muro tollunt. quod ubi dictator conspexit — iam enim et ipse in deserta hostium castra penetraverat — cupientem militem discurrere ad praedam spe iniecta maioris in urbe praedae ad portam ducit receptusque intra muros in arcem, quo rucere fugientium turbam videbat, pergit. nec

minor caedes in urbe quam in proelio fuit, donec abiectis armis nihil praeter vitam petentes dictatori deduntur. 4 urbs, castra diripiuntur. postero die, singulis captivis ab equite ad centurionem sorte ductis et quorum eximia virtus fuerat binis, aliis sub corona venundatis, exercitum victorem opulentumque praeda triumphans dictator 5 Romam reduxit, iussoque magistro equitum abdicare se magistratu, ipse deinde abdicat die sexto decimo reddito in pace imperio, quod in bello trepidisque rebus acciperat. 6 classi quoque ad Fidenas pugnatum cum Veientibus quidam in annales retulere, rem aequae difficilem atque incredibilem, nec nunc lato satis ad hoc aemulatum aliquanto, ut a veteribus accepimus, artiore, nisi in traiectu forte fluminis prohibendo aliquarum navium concursum in maius, ut fit, celebrantes navalis victoriae vanum titulum appetivere.

1 XXXV. Insequens annus tribunos militares consulari potestate habuit A. Sempronium Atratinum, L. Quinctium Cincinnatum, L. Furium Medullinum, L. Horatium Barbatum. Veientibus annorum viginti indutiae datae et Aequis triennii, cum plurimum annorum petissent. et a seditionibus urbanis otium fuit.

3 Annum insequentem, neque bello foris neque domi seditione insignem, ludi bello voti celebrem et tribunorum 4 militum apparatu et finitimorum concursu fecere. tribuni consulari potestate erant [Ap.] Claudius Crassus, Spurius Nautius Rutilus, L. Sergius Fidenas, Sex. Iulius Iulus. spectaculum comitate etiam hospitium, ad quam consensus erat consilio publico, advenis gratius fuit. post ludos 5 contiones seditiosae tribunorum plebi fuerunt obiurgantium multitudinem, quod admiratione eorum, quos odissent, 6 stupens in aeterno se ipsa teneret servitio et non modo ad spem consulatus in partem revocandam aspirare non auderet, sed ne in tribunis quidem militum creandis, quae communia essent comitia patrum ac plebis, aut sui aut 7 suorum meminisset. desineret ergo mirari, cur nemo de commodis plebis ageret. eo impendi laborem ac periculum, unde emolumentum atque honos speretur; nihil non adgressuros homines, si magna conatis magna praemia pro-

ponantur. ut quidem aliquis tribunus plebis ruat caecus 8
 in certamina periculo ingenti, fructu nullo, ex quibus pro
 certo habeat, patres, adversus quos tenderet, bello inex-
 piabili se persecuturos, aput plebem, pro qua dimicaverit,
 nihilo se honoratiorem fore, neque sperandum neque po-
 stulandum esse. magnos animos magnis honoribus fieri. 9
 neminem se plebeium contempturum, ubi contemni desis-
 sent. experiendam rem denique in uno aut altero esse,
 sitne aliqui plebeius ferendo magno honori an portento
 simile miraculoque sit, fortem ac strenuum virum aliquem
 existere ortum ex plebe. summa vi expugnatum esse, ut 10
 tribuni militum consulari potestate et ex plebe crearentur.
 petisse viros domi militiaeque spectatos: primis annis sug-
 gillatos, repulsos risui patribus fuisse, desisse postremo
 praebere ad contumeliam os. nec se videre, cur non lex 11
 quoque abrogetur, qua id liceat, quod numquam futurum
 sit: minorem quippe ruborem fore in iuris iniquitate quam
 si per indignitatem ipsorum praetereantur.

XXXVI. Huius generis orationes cum adsensu audi- 1
 tae incitavere quosdam ad petendum tribunatum militum,
 alium alia de commodis plebis laturum se in magistratu
 profitentem. agri publici dividendi coloniarumque dedu- 2
 cendarum ostentatae spes et vectigali possessoribus agro-
 rum inposito in stipendium militum erogandi aeris. capta- 3
 tum deinde tempus ab tribunis militum, quo per discessum
 hominum ab urbe, cum patres clandestina denuntiatione
 revocati ad diem certam essent, senatus consultum fieret
 absentibus tribunis plebi, ut, quoniam Volscos in Herni- 4
 corum agros praedatum exisse fama esset, ad rem inspi-
 ciendam tribuni militum proficiscerentur consulariaque co-
 mitia haberentur. profecti Ap. Claudium filium decemviri 5
 praefectum urbis relinquunt, impigrum iuvenem et iam
 inde ab incunabulis inbutum odio tribunorum plebisque.
 tribuni plebi nec cum absentibus iis, qui senatus consul-
 tum fecerant, nec cum Appio, transacta re, quod contem-
 derent fuit.

XXXVII. Creati consules sunt C. Sempronius Atra- 1
 tinus, Q. Fabius Vibulanus. peregrina res, sed memoria
 digna traditur eo anno facta, Vulturum Etruscorum urbem,

quae nunc Capua est, ab Samnitibus captam, Capuam-
 que ab duce eorum Capye vel, quod propius vero est, a
 2 campestri agro appellatam. cepere autem prius bello fati-
 gatis Etruscis in societatem urbis agrorumque accepti,
 deinde festo die gravis somno epulisque incolas veteres
 novi coloni nocturna caede adorti.

3 His rebus actis consules ii, quos diximus, idibus De-
 1 cembribus magistratum ocepere. iam non solum, qui ad
 id missi erant, retulerant, imminere Volsecum bellum, sed
 legati quoque ab Latinis et Hernicis nuntiabant, non ante
 unquam Volsecos nec ducibus legendis nec exercitui scri-
 5 bendo intentiores fuisse: vulgo fremere, aut in perpetuum
 arma bellumque oblivioni danda iugumque accipiendum
 aut iis, cum quibus de imperio certetur, nec virtute nec
 6 patientia nec disciplina rei militaris cedendum esse. haut
 vana adtulere, sed nec perinde patres moti sunt et C.
 Sempronius, cui ea provincia sorti evenit, tamquam con-
 stantissimae rei, fortunae fretus, quod victoris populi ad-
 versus victos dux esset, omnia temere ac negligenter
 7 egit, adeo ut disciplinae Romanae plus in Volseo exercitu
 quam in Romano esset. ergo fortuna, ut saepe alias.
 8 virtutem est secuta. primo proelio, quod ab Sempronio
 incaute inconsulteque commissum est, non subsidiis fir-
 9 mata acie, non equite apte locato concursum est. clamor
 indicium primum fuit, qua res inclinatura esset, excitatio
 crebriorque ab hoste sublatus; ab Romanis dissonus, in-
 par, segnius saepe iteratus incerto clamore prodidit pa-
 10 vorem animorum. eo ferocior inlatus hostis urgere scutis,
 micare gladiis. altera ex parte nutant circumspectantibus
 11 galeae et incerti trepidant adplicantque se turbac. signa
 nunc resistentia deseruntur ab antesignanis, nunc inter
 suos manipulos recipiuntur. nondum fuga certa, nondum
 victoria erat. tegi magis Romanus quam pugnare: Vol-
 secus inferre signa, urgere aciem, plus caedis hostium
 videre quam fugae.

1 XXXVIII. Iam omnibus locis ceditur nequiquam
 2 Sempronio consule obiurgante atque hortante. nihil nec
 imperium nec maiestas valebat, dataque mox terga hosti-
 bus forent, ni Sex. Tempanius decurio equitum labante

iam re praesenti animo subvenisset. qui cum magna voce exclamasset, ut equites, qui salvam rem publicam vellent esse, ex equis desilirent, omnium turmarum equitibus 3 velut ad consulis imperium motis ‘nisi haec’ inquit ‘parmata cohors sistit impetum hostium, actum de imperio est. sequimini pro vexillo cuspidem meam, ostendite Romanis Volscisque, neque equitibus vobis ullos equites nec peditibus esse pedites pares.’ cum clamore comprobata ad- 4 hortatio esset, vadit alte cuspidem gerens. quaecumque incedunt, vi viam faciunt, eo se inferunt obiectis parmis, ubi suorum plurimum laborem vident. restituitur omnibus 5 locis pugna, in quae eos inpetus tulit, nec dubium erat, quin, si tam pauci simul obire omnia possent, terga daturi hostes fuerint.

XXXVIII. Et cum iam parte nulla sustinerentur, 1 dat signum Volseus imperator, ut parmatis, novae cohorti hostium, locus detur, donec impetu inlati ab suis excludantur. quod ubi est factum, interclusi equites nec per- 2 rumpere eadem, qua transierant, posse, ibi maxime confertis hostibus, quaqua viam fecerant, et consul legionesque 3 Romanae, cum, quod tegumen modo omnis exercitus fuerat, nusquam viderent, ne tot fortissimos viros interclusos opprimeret hostis, tendunt in quemcumque casum. diversi 4 Volsci hinc consulem ac legiones sustinere, altera fronte instare Tempanio atque equitibus; qui cum saepe conati nequissent percurrere ad suos, tumulto quodam occupato in orbem se tutabantur, nequaquam inulti. nec pugnae 5 finis ante noctem fuit. consul quoque nusquam remisso certamine, dum quicquam superfuit lucis, hostem tenuit. nox incertos diremit, tantusque ab imprudentia eventus 6 utraque castra tenuit pavor, ut relictis sauciis et magna parte impedimentorum ambo pro victis exercitus se in montes proximos recipere. tumulus tamen circumsessus 7 ultra mediam noctem est. quo cum circumsedentibus nuntiatum esset, castra deserta esse, victos rati suos et ipsi, qua quemque in tenebris pavor tulit, fugerunt. Tempanius 8 metu insidiarum suos ad lucem tenuit. degressus deinde ipse cum paucis speculatum cum ab sauciis hostibus sciscitando comperisset, castra Volscorum deserta esse, laetus

ab tumultu suos devocat et in castra Romana penetrat.
 9 ubi cum vasta desertaque omnia atque eandem quam apud
 hostes foeditatem invenisset, priusquam Volscos cognitus
 error reduceret, quibus poterat sauciis ductis secum, igna-
 rus, quam regionem consul petisset, ad urbem proximis
 itineribus pergit.

1 XXXX. Iam eo fama pugnae adversae castrorumque
 desertorum perlata erat et ante omnia deplorati erant equi-
 2 tes non privato magis quam publico luctu Fabiusque con-
 sul terrore urbi quoque iniecto stationem ante portas age-
 bat, cum equites procul visi non sine terrore ab ducibus,
 quinam essent, mox cogniti tantam ex metu laetitiam
 fecere, ut clamor urbem pervaderet gratulantium, salvos
 3 victoresque redisse equites, et ex maestis paulo ante do-
 mibus, quae conclamaverant suos, procurreretur in vias
 pavidaeque matres ac coniuges, oblitae prae gaudio de-
 coris, obviam agmini occurrerent, in suos quaeque simul
 corpore atque animo vix prae gaudio compote effusae.
 4 tribunis plebi, qui M. Postumio et T. Quinctio diem dixe-
 rant, quod ad Veios eorum opera male pugnatum esset,
 occasio visa est per recens odium Semproni consulis re-
 5 novandae in eos invidiae. itaque advocata contione cum
 proditam Veii rem publicam esse ab ducibus, proditum
 deinde, quia illis impune fuerit, in Volscis ab consule
 exercitum, traditos ad caedem fortissimos equites, deserta
 6 foede castra vociferati essent, C. Iunius unus ex tribunis
 Tempanium equitem vocari iussit coramque ei ‘Sexte
 Tempani,’ inquit ‘quaero de te, arbitrerisne, Gaium Sem-
 pronium consulem aut in tempore pugnam inisse aut fir-
 masse subsidiis aciem aut ullo boni consulis functum officio?
 7 et tunc ipse victis legionibus Romanis tuo consilio equitem
 ad pedes deduxeris restituerisque pugnam? excluso deinde
 ab acie nostra tibi atque equitibus num aut consul ipse
 8 subvenerit aut miserit praesidium? postero denique die
 eequid praesidi usquam habueris an tu cohorsque in castra
 vestra virtute perruperitis, eequem in castris consulem,
 eequem exercitum inveneritis an deserta castra, relictos
 9 saucios milites? haec pro virtute tua fideque, qua una
 hoc bello res publica stetit, dicenda tibi sunt hodie, deni-

que ubi C. Sempronius, ubi legiones nostrae sint, desertus sis an deserueris consulem exercitumque, victi denique simus an vicerimus?’

XXXXI. Adversus haec Tempani oratio incompta 1
fuisse dicitur, ceterum militariter gravis, non suis vana laudibus, non crimine alieno laeta. quanta prudentia rei bellicae 2
in C. Sempronio esset, non militis de imperatore existimationem esse, sed populi Romani fuisse, cum eum comitiis consulem legeret. itaque ne ab se imperatoria consilia neu consulares artes exquirent, quae pensitanda quoque magnis 3
animis atque ingeniis essent; sed quod viderit, referre posse. vidisse autem se, priusquam ab acie intercluderetur, consulem in prima acie pugnantem, adhortantem inter signa 4
Romana telaque hostium versantem. postea se a conspectu suorum ablatum ex strepitu tamen et clamore sensisse, usque ad noctem extractum certamen; nec ad tumultum, quem ipse tenuerat, prae multitudine hostium credere per- 5
rumpi potuisse. exercitus ubi esset, se nescire: arbitrari, velut ipse in re trepida loci praesidio se suosque sit tutatus, sic consulem servandi exercitus causa loca tutiora 6
castris cepisse. nec Volscorum meliores res esse credere quam populi Romani: fortunam noctemque omnia erroris 7
mutui inplesse. precantemque deinde, ne se fessum labore ac vulneribus tenerent, cum ingenti laude non virtutis magis quam moderationis dimissum.

Cum haec agerentur, iam consul via Labicana ad fanum Quietis erat. eo missa plaustra iumentaue alia ab 8
urbe exercitum adfectum proelio ac via nocturna excepere. paulo post in urbem est ingressus consul, non ab se magis 9
enixe amovens culpam quam Tempanium meritis laudibus ferens. maestae civitati ab re male gesta et iratae ducibus 10
M. Postumius reus obiectus, qui tribunus militum pro consule ad Veios fuerat, decem milibus aeris gravis damnatur. T. Quinctium collegam eius, quia et in Volseis consul 11
auspicio dictatoris Postumi Tuberti et ad Fidenas legatus dictatoris alterius Mam. Aemili res prospere gesserat, totam culpam eius temporis in praedamnatum collegam transferentem omnes tribus absolverunt. profuisse ei Cincinnati patris memoria dicitur, venerabilis viri, et exactae 12

iam aetatis Capitolinus Quinctius suppliciter orans, ne se brevi reliquo vitae spatio tam tristem nuntium ferre ad Cincinnatum paterentur.

1 XXXXII. Plebs tribunos plebi absentes Sex. Tempanium, A. Sellium, Sex. Antistium et Sp. Icilium fecit, quos et pro centurionibus sibi praefecerant Tempanio auctore equites. senatus, cum odio Semproni consulare nomen offenderet, tribunos militum consulari potestate creari iussit. creati sunt L. Manlius Capitolinus, Q. Antonius Merenda, L. Papirius Mugilanus.

3 Principio statim anni L. Hortensius tribunus plebis C. Sempronio consuli anni prioris diem dixit. quem cum quattuor collegae inspectante populo Romano orarent, ne imperatorem suum innoxium, in quo nihil praeter fortunam reprehendi posset, vexaret, aegre Hortensius pati, temptationem eam credens esse perseverantiae suae, nec precibus tribunorum, quae in speciem modo iactentur, sed auxilio confidere reum. itaque modo ad eum conversus, ubi illi patricii spiritus, ubi subnixus et fidens innocentiae animus esset, quaerebat: sub tribunicia umbra consularem virum delituisse; modo ad collegas: ‘vos autem, si reum perago, quid acturi estis? an erepturi ius populo et eversuri tribuniciam potestatem pl[ebeii]?’ cum illi et de Sempronio et de omnibus summam populi Romani potestatem esse dicerent, nec se iudicium populi tollere aut velle aut posse; sed si preces suae pro imperatore, qui sibi parentis esset loco, non valuissent, se vestem cum eo mutaturos: tum Hortensius ‘non videbit’ inquit ‘plebs Romana sordidatos tribunos suos. C. Sempronium nihil moror, quando hoc est in imperio consecutus, ut tam carus esset militibus.’ nec pietas quattuor tribunorum quam Hortensi tam placabile ad iustas preces ingenium pariter plebi patribusque gratius fuit.

10 Non diutius fortuna Aequis indulset, qui ambiguum victoriam Volscorum pro sua amplexi fuerant.

1 XXXXIII. Proximo anno N. Fabio Vibulano, T. Quinctio Capitolini filio Capitolino consulibus ductu Fabi, cui sorte ea provincia evenerat, nihil dignum memoratu actum. cum trepidam tantum ostendissent aciem Aequi,

turpi fuga funduntur haud magno consulis decore. itaque triumphus negatus, ceterum ob Sempronianae cladis levatam ignominiam ut ovans urbem intraret concessum est.

Quemadmodum bellum minore quam timuerant dimissione 3
 erant perfectum, sic in urbe ex tranquillo necopinata moles discordiarum inter plebem ac patres exorta est, coepta ab duplicando quaestorum numero. quam rem 4
 — praeter duos urbanos quaestores duo ut consulibus ad ministeria belli praesto essent — a consulibus relatam cum et patres summa ope adprobassent, (a consulibus) tribuni plebi certamen intulerunt, ut pars quaestorum — nam ad id tempus patricii creati erant — ex plebe fieret. adver- 5
 sus quam actionem primo et consules et patres summa ope adnisi sunt: concedendo deinde, ut quemadmodum in tribunis consulari potestate creandis usi sunt, adaeque in quaestoribus liberum esset arbitrium populi, cum parum proficerent, totam rem de augendo quaestorum numero omittunt. excipiunt omissam tribuni aliaeque subinde, in- 6
 ter quas et agrariae legis, seditiosae actiones existunt; propter quos motus cum senatus consules quam tribunos creari mallet neque posset per intercessionem tribunicias senatus consultum fieri, res (publica) a consulibus ad in- 7
 terregnum, neque id ipsum — nam coire patricos tribuni prohibebant — sine certamine ingenti, redit.

Cum pars maior insequentis anni per novos tribunos 8
 plebi et aliquot interreges certaminibus extracta esset, modo prohibentibus tribunis patricos coire ad prodendum interregem, modo interregem interpellantibus, ne senatus consultum de comitiis consularibus faceret, postremo L. 9
 Papirius Mugilanus proditus interrex castigando nunc patres nunc tribunos plebi, desertam omissamque ab hominibus rem publicam, deorum providentia curaque exceptam, memorabat Veientibus indutiis et cunctatione Aequorum stare. unde si quid increparet terroris, sine patricio 10
 magistratu placere rem publicam opprimi? non exercitum, non ducem scribendo exercitui esse? an bello intestino bellum externum propulsaturos? quae si in unum conveniant, vix deorum opibus quin obruatur Romana res resisti posse. quin illi remittendo de summa quisque iuris 11

- 12 mediis copularent concordiam, patres patiendo tribunos militum pro consulibus fieri, tribuni plebi non intercedendo, quominus quattuor quaestores promisce de plebe ac patribus libero suffragio populi fierent.
- 1 XXXXIII. Tribunicia primum comitia sunt habita. creati tribuni consulari potestate omnes patricii: L. Quinctius Cincinnatus tertio, L. Furius Medullinus iterum, M.
- 2 Manlius, A. Sempronius Atratinus. hoc tribuno comitia quaestorum habente petentibusque inter aliquot plebeios filio Antisti tribuni plebis et fratre alterius tribuni plebis Sexti Pompili, nec potestas nec suffragatio horum valuit, quin, quorum patres avosque consules viderant, eos nobi-
- 3 litate praeferrent. furere omnes tribuni plebi, ante omnes
- 4 Pompilius Antistiusque repulsa suorum accensi: quidnam id rei esset, quod non suis beneficiis, non patrum iniuriis, non denique usurpandi libidine, cum liceat quod ante non licuerit, si non tribunum militarem, — ne quaestorem quidem quemquam ex plebe factum! non valuisse patris pro filio, fratris pro fratre preces, tribunorum plebis, potestatis sacrosanctae ad auxilium libertatis creatae. fraudem profecto in re esse et A. Sempronium comitiis plus artis adhibuisse quam fidei. eius iniuria queri suos honore de-
- 6 iectos. itaque cum in ipsum et innocentia tutum et magistratu, in quo tunc erat, impetus fieri non posset, flexere iras in C. Sempronium, patruelem Atratini, eique ob ignominiam Volsci belli adiutore collega M. Canuleio diem
- 7 dixere. subinde ab isdem tribunis mentio in senatu de agris dividendis illata est, cui actioni semper acerrime C. Sempronius restiterat, ratis, id quod erat, aut deposita causa leviolem futurum apud patres reum aut perseverantem sub iudicii tempus plebem offensurum. adversae invidiae obici maluit et suae nocere causae quam publicae
- 9 deesse, stetitque in eadem sententia, ne qua largitio cessura in trium gratiam tribunorum fieret. nec tam agrum plebi, sed sibi invidiam quaeri. se quoque subituum eam tempestatem forti animo. nec senatui tanti se civem aut quemquam alium debere esse, ut in parcendo uni malum
- 10 publicum fiat. nihilo demissiore animo, cum dies venit, causa ipse pro se dicta, nequiquam omnia expertis pa-

tribus, ut mitigarent plebem, quindecim milibus aeris damnatur.

Eodem anno Postumia virgo Vestalis de incestu cau- 11
sam dixit, criminis innoxia, ab suspicione propter cultum
amoeniorem ingeniumque liberius quam virginem decet
parum abhorrens. eam ampliata, deinde absolutam pro 12
collegii sententia pontifex maximus abstinere iocis colique
sancte potius quam scite iussit.

Eodem anno a Campanis Cumae, quam Graeci tum
urbem tenebant, capiuntur.

Insequens annus tribunos militum consulari potestate 13
habuit Agrippam Menenium Lanatum, P. Lucretium Tri-
cipitinum, Spurium Nautium Rutilum.

XXXXV. Annus felicitate populi Romani periculo 1
potius ingenti quam clade insignis. servitia urbem ut in-
cenderent distantibus locis coniurarunt populoque ad opem
passim ferendam tectis intento ut arcem Capitoliumque
armati occuparent. avertit nefanda consilia Iuppiter in- 2
dicioque duorum comprehensi sontes poenas dederunt. in-
dicibus dena milia gravis aeris, quae tum divitiae habe-
bantur, ex aerario numerata et libertas praemium fuit.

Bellum inde ab Aequis reparari coeptum. et novos 3
hostes Labicanos consilia cum veteribus iungere, haud in-
certis auctoribus Romam est allatum. Aequorum iam ve- 4
lut anniversariis armis adsueverat civitas, Labicos legati
missi cum responsa inde retulissent dubia, quibus nec tum
bellum parari nec diuturnam pacem fore appareret, Tu-
sculanis negotium datum, adverterent animos, ne quid
novi tumultus Labicis oreretur.

Ad insequentis anni tribunos militum consulari pote- 5
state inito magistratu legati ab Tusculo venerunt, L. Ser-
gium Fidenatem, M. Papirium Mugilanum, C. Servilium
Prisci filium, quo dictatore Fidenae captae fuerant. nun- 6
tiabant legati, Labicanos arma cepisse et cum Aequorum
exercitu depopulatos agrum Tusculanum castra in Algido
posuisse. tum Labicanis bellum indictum; factoque se- 7
natus consulto, ut duo ex tribunis ad bellum proficisce-
rentur, unus res Romae curaret, certamen subito inter tri-
bunos exortum. se quisque belli ducem potiore ferre,

8 curam urbis ut ingratham, ignobilem aspernari. cum pa-
 rum decorum inter collegas certamen mirabundi patres
 conspicerent, Q. Servilius 'quando nec ordinis huius ulla'
 inquit 'nec rei publicae est verecundia, patria maiestas
 altercationem istam dirimet. filius meus extra sortem urbi
 praeerit. bellum utinam qui adpetunt consideratius con-
 cordiusque quam cupiunt gerant.'

1 XXXXVI. Dilectum haberi non ex toto passim po-
 2 pulo placuit: decem tribus sorte ductae sunt. ex his scriptos
 in urbe certamina cupiditate eadem imperii multo inpen-
 sius in castris accendi: nihil sentire idem, pro sententia
 pugnare, sua consilia velle, sua imperia sola rata esse,
 3 contemnere invicem et contemni, donec castigantibus le-
 gatis tandem ita comparatum est, ut alternis diebus sum-
 4 mam imperii haberent. quae cum allata Romam essent,
 dicitur Q. Servilius, actate et usu doctus, precatus ab diis
 immortalibus, ne discordia tribunorum damnosior rei pu-
 blicae esset quam ad Veios fuisset, et velut haud dubia
 elade imminente, institisse filio, ut milites scriberet et arma
 5 pararet. nec falsus vates fuit. nam ductu L. Sergi, cuius
 dies imperii erat, loco iniquo sub hostium castris, eum,
 quia simulato metu receperat se hostis ad vallum, spes
 vana expugnandi castra eo traxisset, repentino impetu Ae-
 quorum per supinam vallem fusi sunt, multique in ruina
 6 maiore quam fuga oppressi obruncatique. castraque eo
 die aegre retenta, postero die circumfusi iam magna ex
 parte hostibus per aversam portam fuga turpi deseruntur.
 duces legatique et quod circa signa roboris de exercitu
 7 fuit Tusculum petiere. palati alii per agros passim mul-
 tis itineribus maioris quam accepta erat cladis nuntii Ro-
 8 mam contenderunt. minus trepidationis fuit, quod even-
 tus timori hominum congruens fuerat et quod subsidia,
 quae respicerent in re trepida, praeparata erant ab tribuno
 9 militum. iussuque eiusdem, per minores magistratus se-
 dato in urbe tumultu, speculatores propere missi nuntia-
 vere, Tusculi duces exercitumque esse, hostem castra loco
 10 non movisse. et, quod plurimum animorum fecit, dictator
 ex senatus consulto dictus Q. Servilius Priscus, vir cuius

providentiam in re publica cum multis aliis tempestatibus ante experta civitas erat, tum eventu eius belli, quod uni certamen tribunorum suspectum ante rem male gestam fuerat; magistro equitum creato, a quo ipse tribuno militum dictator erat dictus, filio suo — ut tradidere quidam, nam alii Aham Servilium magistrum equitum eo anno fuisse scribunt — novo exercitu profectus ad bellum, accitis qui Tusculi erant, duo milia passum ab hoste locum castris cepit.

XXXXVII. Transierat ex re bene gesta superbia ne-
 glegentiaque ad Aequos, quae in Romanis ducibus fuerat. itaque primo statim proelio cum dictator equitatu inmisso 2
 antesignanos hostium turbasset, legionum inde signa inferri propere iussit signiferumque ex suis unum cunctantem occidit. tantus ardor ad dimicandum fuit, ut impetum 3
 Aequi non tulerint, victique acie cum fuga effusa petissent castra, brevior tempore et certamine minor castrorum op-
 pugnatio fuit quam proelium fuerat. captis direptisque 4
 castris cum praedam dictator militi concessisset secutique fugientem ex castris hostem equites renuntiassent, omnes Labicanos victos, magnam partem Aequorum Labicos confugisse, postero die ad Labicos ductus exercitus, oppidum- 5
 que corona circumdata scalis captum ac direptum est. dictator exercitu victore Romam reducto, die octavo quam 6
 creatus erat, magistratu se abdicavit; et oportune senatus, priusquam ab tribunis plebi agrariae seditiones mentione illata de agro Labicano dividendo fierent, censuit frequens, coloniam Labicos deducendam. coloni ab urbe mille et 7
 quingenti missi bina iugera acceperant.

Captis Labicis ac deinde tribunis militum consulari potestate Agrippa Menenio Lanato et L. Servilio Structo et P. Lucretio Tricipitino, iterum omnibus his, et Spurio Veturio Crasso, et insequente anno A. Sempronio Atrastino tertium et duobus iterum M. Papirio Mugilano et Sp. Nautio Rutilo, biennium tranquillae externae res, discordia domi ex agrariis legibus fuit.

XXXXVIII. Turbatores vulgi erant Sp. Maecilius 1
 quarto et [M.] Metilius tertio tribuni plebis, ambo absentes creati. et cum rogationem promulgassent, ut ager ex 2

hostibus captus viritim divideretur magnaue partis no-
 3 bilium eo plebi scito publicarentur fortunae — nec enim
 ferne quicquam agri, ut in urbe alieno solo posita, non
 armis partum erat, nec quod venisset adsignatumve pu-
 4 blice esset praeterquam plebs habebat — atrox plebi pa-
 tribusque propositum videbatur certamen. nec tribuni mi-
 litum nunc in senatu nunc in consiliis privatis principum
 5 cogendis viam consilii inveniebant, cum Ap. Claudius, ne-
 pos eius, qui decemvir legibus scribendis fuerat, minimus
 6 natu ex patrum concilio, dicitur dixisse, vetus se ac fa-
 miliare consilium domo adferre: proavum enim suum Ap.
 Claudium ostendisse patribus viam unam dissolvendae tri-
 7 buniciae potestatis per collegarum intercessionem. facile
 homines novos auctoritate principum de sententia deduci,
 si temporum interdum potius quam maiestatis memor ad-
 8 hibebatur oratio. pro fortuna illis animos esse. ubi vi-
 deant, collegas principes agenda rei gratiam omnem ad
 9 plebem praeoccupasse nec locum in ea relictum sibi, haut
 gravate adclinaturos se ad causam senatus, per quam uni-
 10 verso ordini, tum primoribus se patrum concilient. adpro-
 bantibus cunctis et ante omnes Q. Servilio Prisco quod
 non degenerasset ab stirpe Claudia conlaudante iuvenem,
 negotium datur, ut quos quisque posset ex collegio tribu-
 11 norum ad intercessionem perlicerent. misso senatu pren-
 santur ab principibus tribuni. suadendo, monendo polli-
 cendoque, gratum id singulis privatim, gratum universo
 12 senatui fore, sex ad intercessionem comparavere; postero-
 que die cum ex composito relatum ad senatum esset de
 seditione, quam Maccilius Metiliusque largitione pessimi
 13 exempli concirent, cae orationes a primoribus patrum ha-
 bitae sunt, ut pro se quisque iam nec consilium sibi sup-
 petere diceret nec se ullam opem cernere aliam usquam
 praeterquam in tribunicio auxilio. in eius potestatis fidem
 circumventam rem publicam tamquam privatum inopem
 14 confugere. praeclarum ipsis potestatique esse, non ad ve-
 xandum senatum discordiamque ordinum movendam plus
 in tribunatu virium esse quam ad resistendum improbis
 15 conlegis. fremitus deinde universi senatus ortus, cum ex
 omnibus partibus curiae tribuni appellarentur. tum silentio

facto ii, qui praeparati erant gratia principum, quam rogationem a collegis promulgatam senatus censeat dissolvendae rei publicae esse, ei se intercessuros ostendunt. gratiae intercessoribus ab senatu actae. latores rogationis 16
contione advocata proditores plebis commodorum ac servos consularium appellantes aliaque truci oratione in collegas invecti actionem deposuere.

XXXXVIII. Ac duo bella insequens annus habuisset, quo P. Cornelius Cossus, C. Valerius Potitus, Q. Quinctius Cincinnatus, N. Fabius Vibulanus tribuni militum consulari potestate fuerunt, ni Veiens bellum religio principum distulisset, quorum agros Tiberis super ripas effusus maxime ruinis villarum vastavit. simul Aequos triennio 3
ante accepta clades prohibuit Bolanis, suae gentis populo, praesidium ferre. excursiones inde in confinem agrum Labicanum factae erant novisque colonis bellum inlatum. quam noxam cum se consensu omnium Aequorum defensores sperassent, deserti ab suis ne memorabili quidem bello per obsidionem levemque unam pugnam et oppidum et fines amisere. temptatum ab L. Sextio tribuno plebis, 6
ut rogationem ferret, qua Bolas quoque sicut Labicos coloni mitterentur, per intercessionem collegarum, qui nullum plebi scitum nisi ex auctoritate senatus passuros se perferri ostenderunt, discussum est.

Bolis insequente anno receptis Aequi coloniaque co 7
deducta novis viribus oppidum firmarunt, tribunis militum Romae consulari potestate Cn. Cornelio Cosso, L. Valerio Potito, Q. Fabio Vibulano iterum, M. Postumio Regillensi. huic bellum adversus Aequos permissum est, pravae mentis homini, quam tamen victoria magis quam bellum ostendit. nam exercitu inpigre scripto ductoque ad Bolas cum 9
levibus proeliis Aequorum animos fregisset, postremo in oppidum inrupit. deinde ab hostibus in civis certamen vertit et, cum inter oppugnationem praedam militis fore edixisset, capto oppido fidem mutavit. eam magis adducor ut credam irae causam exercitui fuisse, quam quod in urbe nuper direpta coloniaque nova minus praedicatione tribuni praedae fuerit. auxit eam iram, postquam 11
ab collegis arcesstius propter seditiones tribunicias in ur-

bem revertit, audita vox eius in contione stolidi ac prope
 vecors, qua Sextio tribuno plebis legem agrariam ferenti,
 simul Bolas quoque ut mitterentur coloni laturum se di-
 centi — dignos enim esse, qui armis cepissent, eorum ur-
 bem agrumque Bolanum esse — ‘malum quidem militibus
 meis,’ inquit ‘nisi quieverint.’ quod auditum non contio-
 12 nem magis quam mox patres offendit. et tribunus plebis,
 vir acer nec infacundus, nactus inter adversarios super-
 bum ingenium inmodicamque linguam, quam irritando
 agitandoque in eas inpelleret voces, quae invidiae non ipsi
 tantum, sed causae atque universo ordini essent, neminem
 ex collegio tribunorum militum saepius quam Postumium
 13 in disceptationem trahebat. tum vero secundum tam sae-
 vum atque inhumanum dictum ‘auditis,’ inquit ‘Quirites,
 14 sicut servis malum minantem militibus? tamen haec belua
 dignior vobis tanto honore videbitur quam qui vos urbe
 agrisque donatos in colonias mittunt, qui sedem senectuti
 vestrae prospiciunt, qui pro vestris commodis adversus
 15 tam crudeles superbosque adversarios depugnant? incipite
 deinde mirari, cur pauci iam vestram suscipiant causam.
 quid ut a vobis sperent? an honores, quos adversariis ve-
 stris potius quam populi Romani propugnatoribus datis?
 16 ingemuistis modo voce huius audita. quid id refert? iam
 si suffragium detur, hunc, qui malum vobis minatur, iis, qui
 agros sedesque ac fortunas stabilire volunt, praeferebatis.’
 1 L. Perlata haec vox Postumi ad milites multo in ca-
 stris maiorem indignationem movit: praedaene intercepto-
 2 rem fraudatoremque etiam malum minari militibus? itaque
 cum fremitus aperte esset et quaestor P. Sestius eadem
 violentia coerceri putaret seditionem posse, qua mota erat,
 misso ad vociferantem quendam militem lictore, cum inde
 3 clamor et iurgium oreretur, saxo ictus turba excedit, in-
 super increpante qui vulneraverat, habere quaestorem, quod
 4 imperator esset militibus minatus. ad hunc tumultum ac-
 citus Postumius asperiora omnia fecit acerbis quaestioni-
 bus, crudelibus suppliciis. postremo cum modum irae nul-
 lum faceret, ad vociferationem eorum, quos necari sub crate
 iusserat, concursu facto, ipse ad interpellantis poenam ve-
 5 cors de tribunali decurrit. ibi cum submoventes passim

lictos centurionesque vexarent turbam, eo indignatio erupit, ut tribunus militum ab exercitu suo lapidibus cooperiretur. quod tam atrox facinus postquam est Romam 6 nuntiatum, tribunis militum de morte collegae per senatum quaestionis decernentibus tribuni plebis intercedebant. sed 7 ea contentio ex certamine alio pendebat, quod cura inceserat patres, ne metu quaestionum plebs iraque tribunos militum ex plebe crearet, tendebantque summa ope, ut consules crearentur. cum senatus consultum fieri tribuni plebis 8 non paterentur, idem intercederent consularibus comitiis, res ad interregnum rediit. victoria deinde penes patres fuit.

LI. Q. Fabio Vibulano interrege comitia habente consules 1 creati sunt A. Cornelius Cossus, [L.] Furius Medullinus. his consulibus principio anni senatus consultum 2 factum est, ut de quaestione Postumianae caedis tribuni primo quoque tempore ad plebem ferrent plebesque praeficeret quaestioni quem vellet. a plebe consensu populi 3 consulibus negotium mandatur; qui summa moderatione ac lenitate per paucorum supplicium, quos sibimet ipsos conscisse mortem satis creditum est, transacta re, nequiverunt tamen consequi, ut non aegerrime id plebs ferret. iacere 4 tam diu inritas actiones quae de suis commodis ferrentur, cum interim de sanguine ac supplicio suo latam legem confestim exerceri et tantam vim habere. aptissimum tempus 5 fuerat, vindicatis seditionibus delinquentium animis Bolani agrum divisionem obici, quo facto minuissent desiderium agrariae legis, quae possessore per iniuriam agro publico patres pellebat. tunc haec ipsa indignitas angebat animos, 6 non in retinendis modo publicis agris, quos vi teneret, pertinacem nobilitatem esse, sed ne vacuum quidem agrum nuper ex hostibus captum plebi dividere, mox paucis ut cetera futurum praedae.

Eodem anno adversus Volscos populantes Hernicorum 7 fines legiones ductae a Furio consule cum hostem ibi non invenissent, Ferentinum, quo magna multitudo Volscorum se contulerat, cepere. minus praedae quam speraverant 8 fuit, quod Volsci, postquam spes tuendi exigua erat, sublati rebus nocte oppidum reliquerunt. postero die prope desertum capitur. Hernicis ipsum agerque dono datus.

1 LII. Annum modestia tribunorum quietum excepit tri-
 2 bunus plebis L. Icilius Q. Fabio Ambusto, C. Furio Pacilo
 3 consulibus. is cum principio statim anni velut pensum
 4 nominis familiaeque seditionis agrariis legibus promulgan-
 5 dis ciceret, pestilentia coorta, minacior tamen quam perni-
 6 ciosior, cogitationes hominum a foro certaminibusque pu-
 7 blicis ad domum curamque corporum nutriendorum avertit;
 8 minusque eam damnosam fuisse quam seditio futura fuerit
 9 credunt.

1 Defuncta civitate plurimorum morbis, perpauca func-
 2 ribus, pestilentem annum inopia frugum neglecto cultu
 3 agrorum, ut plerumque fit, excepit M. Papirio Atratio,
 4 C. Nautio Rutilo consulibus. iam fames quam pestilentia
 5 tristior erat, ni dimissis circa omnes populos legatis, qui
 6 Etruscum mare quique Tiberim accolunt, ad frumentum
 7 mercandum annonae foret subventum. superbe ab Samni-
 8 tibus, qui Capuam habebant Cumasque, legati prohibiti
 9 commercio sunt, contra ea benigne ab Siculorum tyrannis
 10 adiuti. maximos conmeatus summo Etruriae studio Ti-
 11 beris devexit. solitudinem in civitate aegra experti con-
 12 sules sunt, cum in legationes non plus singulis senatoribus
 13 inveniunt coacti sunt binos equites adicere. praeter-
 14 quam ab morbo annonaeque nihil eo biennio intestini ex-
 15 ternive incommodi fuit. at ubi eae sollicitudines disces-
 16 sere, omnia, quibus turbari solita erat civitas, domi discor-
 17 dia, foris bellum exortum.

1 LIII. M. Aemilio, C. Valerio Potito consulibus bellum
 2 Aequi parabant, Volscis quamquam non publico consilio
 3 capessentibus arma, voluntariis mercede secutis militiam.
 4 ad quorum famam hostium — iam enim in Latinum Her-
 5 nicumque transcenderant agrum — dilectum habentem Va-
 6 lerium consulem M. Menenius tribunus plebis, legis agrariae
 7 lator, cum impediret auxilioque tribuni nemo invitus
 8 sacramento diceret, repente nuntiatur, arcem Carventanam
 9 ab hostibus occupatam esse. ea ignominia accepta cum
 10 apud patres invidiae Menenio fuit, tum ceteris tribunis,
 11 iam ante praeparatis intercessoribus legis agrariae, praec-
 12 buit iustiorum causam resistendi collegae. itaque cum res
 13 diu ducta per altercationem esset, consulibus deos homi-

nesque testantibus, quidquid ab hostibus cladis ignominiae-
 que aut iam acceptum esset aut immineret, culpam penes
 Menenium fore, qui dilectum impediret; Menenio contra 6
 vociferante, si iniusti domini possessione agri publici ce-
 derent, se moram dilectui non facere: decreto interposito
 novem tribuni sustulerunt certamen pronuntiaveruntque ex 7
 collegii sententia, C. Valerio consuli se, damnum aliam-
 que coercionem adversus intercessionem collegae dilectus
 causa detractantibus militiam inhibenti, auxilio futuros
 esse. hoc decreto consul armatus cum paucis appellanti- 8
 bus tribunum collum torsisset, metu ceteri sacramento di-
 xere. ductus exercitus ad Carventanam arcem, quamquam 9
 invisus infestusque consuli erat, inpigre primo statim ad-
 ventu deiectis qui in praesidio erant, arcem recepit, prae-
 datores ex praesidio per negligentiam dilapsi occasionem
 aperuere ad invadendum. praedae ex adsiduis populatio- 10
 nibus, quod omnia in locum tutum congesta erant, fuit
 aliquantum. venditum sub hasta consul in aerarium redi-
 gere quaestores iussit, tum praedicans participem praedae
 fore exercitum, cum militiam non abnuisset. auctae inde 11
 plebis ac militum in consulem irae. itaque cum ex sena-
 tus consulto urbem ovans introiret, alternis inconditi ver-
 sus militari licentia iactati, quibus consul increpitus, Meneni 12
 celebre nomen laudibus fuit, cum ad omnem mentionem
 tribuni favor circumstantis populi plausuque et adsensu
 cum vocibus militum certaret. plusque ea res quam prope 13
 sollemnis militum lascivia in consulem curae patribus in-
 iecit, et tamquam haut dubius inter tribunos militum honos
 Meneni, si peteret, consularibus comitiis est exclusus.

LIII. Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus, L. 1
 Furius Medullinus iterum. non alias aegrius plebs tulit 2
 tribunicia comitia sibi non commissa. eum dolorem quae-
 storiis comitiis simul ostendit et ultra est, tunc primum ple-
 beis quaestoribus creatis, ita ut in quattuor creandis uni 3
 patricio K. Fabio Ambusto relinqueretur locus, tres ple-
 beii Q. Silius, P. Aelius, P. Pupius clarissimarum familia-
 rum iuvenibus praerferrentur. auctores fuisse tam liberi 4
 populo suffragi Icilius accipio — ex familia infestissima
 patribus tres in eum annum tribunos plebis creatos, (hi)

multarum magnarumque rerum molem avidissimo adeo populo ostentantes —, cum adfirmassent, nihil se moturos, si ne quaestoriis quidem comitiis, quae sola promiscua plebei patribusque reliquisset senatus, satis animi populo esset ad id, quod tam diu vellent et per leges liceret. pro ingenti itaque victoria id fuit plebi quaesturamque eam non honoris ipsius fine aestimabant, sed patefactus ad consulatum ac triumphos locus novis hominibus videbatur. patres contra non pro communicatis, sed pro amissis honoribus fremere; negare, si ea ita sint, liberos tollendos esse, qui pulsi maiorum loco cernentesque alios in possessione dignitatis suae salii flaminesque nusquam alio quam ad sacrificandum pro populo sine imperiis ac potestatibus relinquuntur. irritatis utriusque partis animis, cum et spiritus plebs sumpsisset et tres ad popularem causam celeberrimi nominis haberet duces, patres omnia quaestoriis comitiis, ubi utrumque plebi liceret, similia fore cernentes tendere ad consulum comitia, quae nondum promiscua essent; Icilius contra tribunos militum creandos dicere et tandem aliquando impertiendos plebi honores.

LV. Sed nulla erat consularis actio, quam impediendo id quod petebant exprimerent, cum mira oportunitate Volscos et Aequos praedatum extra fines exisse in agrum Latinum Hernicumque adfertur. ad quod bellum ubi ex senatus consulto consules dilectum habere occipiunt, obstare tunc enixe tribuni, sibi plebique eam fortunam oblatam memorantes. tres erant et omnes acerrimi viri generosique iam ut inter plebeios. duo singuli singulos sibi consules adservandos adsidua opera desumunt, uni contionibus data nunc detinenda nunc concienda plebs. nec dilectum consules nec comitia, quae petebant, tribuni expediebant. inclinante deinde se fortuna ad causam plebis nuntii veniunt, arcem Carventanam dilapsis ad praedam militibus, qui in praesidio erant, Aequos interfectis paucis custodibus arcis invasisse; alios recurrentes in arcem, alios palantes in agris caesos. ea adversa civitatis res vires tribuniciae actioni adiecit. nequiquam enim temptati, ut tum denique desisterent impediendo bello, postquam non cessere nec publicae tempestati nec suae invidiae, pervincunt,

ut senatus consultum fiat de tribunis militum creandis, certo tamen pacto, ne cuius ratio haberetur, qui eo anno 6 tribunus plebis esset, neve quis reficeretur in annum tribunus plebis, haut dubie Icilius denotante senatu, quos 7 mercedem seditiosi tribunatus petere consulatum insimulabant. tum dilectus haberi bellumque omnium ordinum consensu apparari coeptum. consules ambo profecti sint 8 ad arcem Carventanam an alter ad comitia habenda substituerit, incertum diversi auctores faciunt: illa pro certo habenda, in quibus non dissentiunt, ab arce Carventana, cum diu nequiquam oppugnata esset, recessum, Verruginem in Volscis eodem exercitu receptam populationesque et praedas et in Aequis et in Volseo agro ingentes factas.

LVI. Romae sicut plebis victoria fuit in eo, ut quae 1 mallent comitia haberent, ita eventu comitorum patres evicere; namque tribuni militum consulari potestate contra 2 spem omnium tres patricii creati sunt: C. Iulius Iulus, P. Cornelius Cossus, C. Servilius Ahala. artem adhibitam 3 ferunt a patriciis, cuius eos Icilius tum quoque insimulabant, quod turbam indignorum candidatorum intermiscendo dignis taedio sordium in quibusdam insignium populum ab plebeiis avertissent.

Volscos deinde et Aequos, seu Carventana arx retenta 4 in spem seu Verrugine amissum praesidium ad iram cum impulisset, fama adfertur summa vi ad bellum coortos, caput rerum Antiates esse, eorum legatos utriusque gen- 5 tis populos circumnisse castigantes [increpantes]que ignaviam, quod abditi intra muros populabundos in agris vagari Romanos priore anno et opprimi Verruginis praesidium passi essent. iam non exercitus modo armatos, sed 6 colonias etiam in suos fines mitti; nec ipsos modo Romanos sua divisa habere, sed Ferentinum etiam de se captum Hernicis donasse. ad haec cum inflammarentur 7 animi, ut ad quosque ventum erat, numerus iuniorum conscribatur. ita omnium populorum iuventus Antium contracta. ibi castris positus hostem opperiebantur. quae ubi 8 tumultu maiore etiam, quam res erat, nuntiantur Romam, senatus extemplo, quod in rebus trepidis ultimum consilium erat, dictatorem dici iussit. quam rem aegre passos 9

Iulium Corneliumque ferunt, magnoque certamine animo-
10 rum rem actam, cum primores patrum nequiquam con-
questi, non esse in auctoritate senatus tribunos militum,
postremo etiam tribunos plebi appellarent et consulibus
quoque ab ea potestate vim super tali re inhibitam refer-
11 rent; tribuni plebi, laeti discordia patrum, nihil esse in
iis auxilii dicerent, quibus non civium, non denique homi-
12 num numero essent. si quando promisci honores, com-
municata res publica esset, tum se animadversuros, ne
qua superbia magistratum inrita senatus consulta essent;
13 interim patricii, soluti legum magistratumque verecundia,
per se quoque tribuniciam potestatem agerent.

1 LVII. Haec contentio minime idoneo tempore, cum
tantum belli in manibus esset, occupaverat cogitationes
2 hominum, donec, ubi diu alternis Iulius Corneliusque,
cum ad id bellum ipsi satis idonei duces essent, non esse
aequum, mandatam sibi a populo eripi honorem disse-
3 rueret, tum Ahala Servilius tribunus militum tacuisse se
tam diu ait, non quia incertus sententiae fuerit — quem
enim bonum civem discernere sua a publicis consilia? —,
sed quia maluerit collegas sua sponte cedere auctoritati
senatus quam tribuniciam potestatem adversus se inplo-
4 rari paterentur. tum quoque, si res sineret, libenter se
datum tempus iis fuisse ad receptum nimis pertinacis
sententiae. sed cum belli necessitates non expectent hu-
mana consilia, potior sibi collegarum gratia rem pu-
5 blicam fore et, si maneat in sententia senatus, dictatorem
nocte proxima dicturum ac, si quis intercedat senatus
6 consulto, auctoritate se fore contentum. quo facto cum
haud inmeritam laudem gratiamque aput omnis tulisset,
dictatore P. Cornelio dicto, ipse ab eo magister equitum
creatus est. exemplo fuit collegas eumque intuentibus,
quam gratia atque honos oportuniora interdum non cu-
pientibus essent.

7 Bellum haud memorabile fuit. uno atque eo facili
proelio caesi ad Antium hostes, victor exercitus depopu-
latus Volscum agrum, castellum ad lacum Fucinum
vi expugnatum atque in eo tria milia hominum capta,
ceteris Volscis intra moenia compulsis nec defendentibus

agros. dictator bello ita gesto, ut tantum non defuisse 8
 fortunae videretur, felicitate quam gloria maior in urbem
 redit, magistratuque se abdicavit. tribuni militum men- 9
 tione nulla comitorum consularium habita, credo ob iram
 dictatoris creati, tribunorum militum comitia edixerunt.
 tum vero gravior cura patribus incessit, quippe cum prodi 10
 causam ab suis cernerent. itaque sicut priore anno per 11
 indignissimos ex plebeiis candidatos omnium etiam di-
 gnorum taedium fecerant, sic tum primoribus patrum
 splendore gratiaque ad petendum praeparatis omnia loca
 obtinere, ne cui plebeio aditus esset. quattuor creati 12
 sunt, omnes iam functi eo honore: L. Furius Medullinus,
 C. Valerius Potitus, N. Fabius Vibulanus, C. Servilius
 Ahala, hic reffectus continuato honore cum ob alias vir-
 tutes tum ob recentem favorem unica moderatione partum.

LVIII. Eo anno quia tempus indutiarum cum Veienti 1
 populo exierat, per legatos foetialesque res repeti coeptae.
 quibus venientibus ad finem legatio Veientium obviam
 fuit. petiere, ne prius quam ipsi senatum Romanum adis- 2
 sent, Veios iretur. ab senatu impetratum, quia discordia
 intestina laborarent Veientes, ne res ab iis repeterentur:
 tantum a fuit, ut ex incommodo alieno sua occasio pete-
 retur. et in Volscis accepta clades amisso Verrugine 3
 praesidio; ubi tantum in tempore fuit momenti, ut, cum
 precantibus opem militibus, qui ibi a Volscis obsideban-
 tur, succurri, si maturatum esset, potuisset, ad id venerit
 exercitus subsidio missus, ut ab recenti caede palati ad
 praedandum hostes opprimerentur. tarditatis causa in se- 4
 natu magis fuit quam tribunis; qui, quia summa vi restare
 nuntiabantur, parum cogitaverunt, nulla virtute superari
 humanarum virium modum. fortissimi milites non tamen 5
 nec vivi nec post mortem inulti fuere.

Insequenti anno P. et Cn. Corneliis Cossis, N. Fabio 6
 Ambusto, L. Valerio Potito tribunis militum consulari
 potestate Veiens bellum motum ob superbum responsum
 Veientis senatus, qui legis repetentibus res, ni facesse- 7
 rent propere urbe finibusque, duros quod Lars Tolum-
 nius dedisset, responderi iussit. id patres aegre passi 8
 decrevere, ut tribuni militum de bello indicendo Veientibus

9 primo quoque die ad populum ferrent. quod ubi primo
 promulgatum est, fremere iuventus, nondum debellatum
 cum Volscis esse, modo duo praesidia occisione occisa et
 10 cum periculo retineri; nullum annum esse, quo non acie
 dimicaretur, et tamquam paeniteat laboris novum bellum
 cum finitimo populo et potentissimo parari, qui omnem
 11 Etruriam sit concitaturus. haec sua sponte agitata in-
 super tribuni plebis accendunt. maximum bellum patri-
 12 bus cum plebe esse dicitant: eam de industria vexandam
 militia trucidandamque hostibus obici, eam procul urbe
 haberi atque ablegari, ne domi per otium memor libertatis
 coloniarumque aut agri publici aut suffragii libere ferendi
 13 consilia agitet. prensantesque veteranos stipendia cuius-
 que et volnera ac cicatrices numerabant, quid iam integri
 esset in corpore loci ad nova volnera accipienda, quid
 super sanguinis, qui dari pro re publica posset, rogitantes.
 14 haec cum in sermonibus contionibusque interdum agitan-
 tes avertissent plebem ab suscipiendo bello, profertur tem-
 pus ferundae legis, quam, si subiecta invidiae esset, an-
 tiquari apparebat.

1 LVIII. Interim tribunos militum in Volscum agrum
 ducere exercitum placuit; Cn. Cornelius unus Romae re-
 2 lictus. tres tribuni, postquam nullo loco castra Volscorum
 esse nec commissuros se proelio apparuit, tripertito
 ad devastandos fines discessere. Valerius Antium petit,
 3 Cornelius Ecetras; quaecumque incessere, late populati sunt
 tecta agrosque, ut distinerent Volscos; Fabius, quod ma-
 xime petebatur, ad Anxur oppugnandum sine ulla popu-
 4 latione accessit. Anxur fuit quae nunc Tarracinae sunt,
 urbs prona in paludes. ab ea parte Fabius oppugnatio-
 5 nem ostendit. circummissae quattuor cohortes cum C. Ser-
 vilio Ahala cum imminentem urbi collem cepissent, ex loco
 altiore qua nullum erat praesidium ingenti clamore ac tu-
 6 multu moenia invasere. ad quem tumultum obstupefacti
 qui adversus Fabium urbem infimam tuebantur locum de-
 dere scalas admovendi, plenaque hostium cuncta erant et
 inmitis diu caedes pariter fugientium ac resistentium, ar-
 7 matorum atque inermium fuit. cogebantur itaque victi,
 quia cedentibus spei nil erat, pugnam inire, cum pronun-

tiatum repente, ne quis praeter armatus violaretur, reliquam omnem multitudinem voluntariam exiit armis; quorum ad duo milia et quingenti vivi capiuntur. a cetera 8 praeda Fabius militem abstinuit, donec collegae venirent, ab illis quoque exercitibus captum Anxur dicitans esse, 9 qui ceteros Volscos a praesidio eius loci avertissent. qui 10 ubi venerunt, oppidum vetere fortuna opulentum tres exercitus diripere. eaque primum benignitas imperatorum plebem patribus conciliavit. additum deinde omnium ma- 11 xime tempestivo principum in multitudinem munere, ut ante mentionem ullam plebis tribunorumque decerneret senatus, ut stipendium miles de publico acciperet, cum ante id tempus de suo quisque functus eo munere esset.

LX. Nihil acceptum umquam a plebe tanto gaudio 1 traditur. concursum itaque ad curiam esse prensatasque excuntium manus et patres vere appellatos, effectum esse fatentibus, ut nemo pro tam munifica patria, donec quicquam virium superesset, corpori aut sanguini suo parceret. cum commoditas iuvabat, rem familiarem saltem adquie- 2 scere eo tempore, quo corpus addictum atque operatum rei publicae esset, tum, quod ultro sibi oblatum esset, non a tribunis plebis umquam agitatam, non suis sermonibus efflagitatum, id efficiebat multiplex gaudium cumulationemque gratiam rei. tribuni plebis, communis ordinum 3 lactitiae concordiaeque soli expertes, negare, tam id laetum patribus, universis (nec) prosperum fore quam ipsi crederent. consilium specie prima melius fuisse quam usu appariturum. unde enim eam pecuniam confici posse nisi 4 tributo populo indicto? ex alieno igitur aliis largitos. neque id, etiam si ceteri ferant, passuros eos, quibus iam emerita stipendia essent, meliore condicione alios militare quam ipsi militassent, et eosdem in sua stipendia inpensas fecisse et in aliorum facere. his vocibus moverunt partem 5 plebis. postremo indicto iam tributo edixerunt etiam tribuni, auxilio se futuros, si quis in militare stipendium tributum non contulisset. patres bene coeptam rem perse- 6 veranter tueri; conferre ipsi primi, et quia nondum argentum signatum erat, aes grave plaustris quidam ad aerarium convehentes speciosam etiam conlationem faciebant. cum se- 7

natus summa fide ex censu contulisset, primores plebis,
 8 nobilium amici, ex composito conferre incipiunt. quos
 cum et a patribus conlaudari et a militari actate tamquam
 bonos cives conspici vulgus hominum vidit, repente spreto
 9 tribunicio auxilio certamen conferendi est ortum. et lege
 perlata de indicendo Veientibus bello, exercitum magna
 ex parte voluntarium novi tribuni militum consulari po-
 testate Veios duxere.

- 1 LXI. Fuere autem tribuni T. Quinctius Capitolinus,
 Q. Quinctius Cincinnatus, C. Iulius Iulus iterum, A. Man-
 2 lius, L. Furius Medullinus tertium, M. Aemilius Mamer-
 3 cus. ab iis primum circumsessi Veii sunt; sub cuius in-
 itium obsidionis cum Etruscorum concilium ad fanum
 Voltumnae frequenter habitum esset, parum constitit, bel-
 4 lone publico gentis universae tuendi Veientes essent. ea
 oppugnatio segnior insequenti anno fuit parte tribunorum
 exercitusque ad Volscum avocata bellum.
- 4 Tribunos militum consulari potestate is annus habuit
 C. Valerium Potitum tertio, M. Sergium Fidenatem, P.
 Corneliū Maluginensem, Cn. Corneliū Cossū, K. Fa-
 5 bium Ambustum, Sp. Nautium Rutilum iterum. cum Vol-
 scis inter Ferentinum atque Ecetram signis conlatis dimi-
 6 catum; Romanis secunda fortuna pugnae fuit. Artena
 inde, Volscorum oppidum, ab tribunis obsideri coepta. inde
 inter eruptionem temptatam compulso in urbem hoste oc-
 casio data est Romanis irumpendi, praeterque arcem ce-
 7 tera capta. in arcem munitam natura globus armatorum
 concessit, infra arcem caesi captique multi mortales. arx
 deinde obsidebatur; nec aut vi capi poterat, quia pro spatio
 loci satis praesidii habebat, aut spem dabat deditionis
 8 omni publico frumento, priusquam urbs caperetur, in ar-
 cem convecto. taedioque recessum inde foret, ni servus
 arcem Romanis prodidisset. ab eo milites per locum ar-
 duum accepti cepere; a quibus cum custodes trucidaren-
 9 tur, cetera multitudo repentino pavore oppressa in dedi-
 tionem venit. diruta et arce et urbe Artena reductae
 legiones ex Volscis omnisque vis Romana Veios conversa
 10 est. proditori praeter libertatem duarum familiarum bona
 in praemium data, Servius Romanus vocitatus. sunt qui

Artenam Veientium, non Volscorum fuisse credant. praebet 11
 errorem, quod eiusdem nominis urbs inter Caere atque
 Veios fuit; sed eam reges Romani delevere, Caeretum-
 que non Veientium fuerat. altera haec nomine eodem in
 Volscio agro fuit, cuius excidium est dictum.

[PERIOCHA LIBRI V.]

[In obsidione Veiorum hibernacula militibus facta sunt. ea res
 cum esset nova, indignationem tribunorum plebis movit queren-
 tium, non dari plebi nec per hiemem militiae requiem. equites tum
 primum equis suis merere coeperunt. cum inundatio ex lacu Al-
 bano facta esset, vates, qui eam rem interpretaretur; de hostibus
 captus est. Furius Camillus dictator decem annos obsessos Veios
 cepit, simulacrum Iunonis Romam transtulit, decimam partem
 praedae Delphos Apollini misit. item tribunus militum cum Fali-
 scos obsideret, proditos hostium filios parentibus remisit statim-
 que deditioe facta Faliscorum victoriam iustitia consecutus est.
 cum alter ex censoribus C. Iulius decessisset, in locum eius M.
 Cornelius suffectus est, nec id postea factum est, quoniam eo lu-
 stro a Gallis Roma capta est. Furius Camillus, cum ei dies a L.
 Apuleio tribuno plebis dicta esset, in exilium abiit. cum Galli Se-
 nones Clusium obsiderent et legati a senatu missi ad componendam
 inter eos et Clusinos pacem pugnantes contra Gallos in acie Clusi-
 norum stetissent, hoc facto eorum concitati Senones urbem infesto
 exercitu petierunt, fuisque ad Aliam Romanis cepere urbem
 praeter Capitolium, (in) quo se inventus contulerat; maiores natu
 cum insignibus honorum, quos quisque gesserat, in vestibulis aed-
 ium sedentes occiderunt. et cum per aversam partem Capitolii
 iam in summum evasissent, proditi clangore anserum M. Manlii
 praecipue opera deiecti sunt. coactis deinde propter famem Ro-
 manis descendere, ut mille pondo auri darent et hoc pretio finem
 obsidionis emerent, Furius Camillus, dictator absens creatus, inter
 ipsum colloquium, quo de pacis condicionibus agebatur, cum
 exercitu venit et Gallos post sextum mensem urbe expulit occidit-
 que. dictum est, ad Veios migrandum esse propter incensum et
 dirutam urbem, quod consilium Camillo auctore discussum est.
 movit populum vocis quoque omen ex centurione audita, qui cum
 in forum venisset manipulariis suis dixerat: 'sta miles, hic optime
 manebimus.' aedes Iovi Capitolino facta est, quod ante urbem cap-
 tam vox audita erat adventare Gallos.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER V.

- 1 I. Pace alibi parata Romani Veïique in armis erant
 2 tanta ira odioque, ut victis finem adesse appareret. comitia
 3 utriusque populi longe diversa ratione facta sunt. Romani
 4 auxere tribunorum militum consulari potestate numerum;
 5 octo, quot nunquam antea creati: M. Aemilius Mamercus
 6 iterum, L. Valerius Potitus tertium, Ap. Claudius Crassus,
 7 M. Quinctilius Varus, L. Iulius Iulus, M. Postumius, M.
 8 Furius Camillus, M. Postumius Albinus. Veïentes con-
 9 tra taedio annuae ambitionis, quae interdum discordiarum
 10 causa erat, regem creavere. offendit ea res populorum
 11 Etruriae animos non maiore odio regni quam ipsius regis.
 12 gravis iam is antea genti fuerat opibus superbiaque, quia
 13 sollemnia ludorum, quos intermittere nefas est, violenter di-
 14 remisset, cum ob iram repulsae, quod suffragio duodecim
 15 populorum alius sacerdos ei praelatus esset, artifices, quo-
 16 rum magna pars ipsius servi erant, ex medio ludiero re-
 17 pente abduxit. gens itaque ante omnes alias eo magis de-
 18 dita religionibus, quod excelleret arte colendi eas, auxilium
 19 Veïentibus negandum, donec sub rege essent, decrevit.
 20 cuius decreti suppressa fama est Veïis propter metum re-
 21 gis, qui, a quo tale quid dictum referretur, pro seditionis
 22 cum principe, non vani sermonis auctore habebat. Ro-
 23 manis etsi quietae res ex Etruria nuntiabantur, tamen,
 24 quia omnibus conciliis eam rem agitari adferebatur, ita mu-
 25 niebant, ut ancipitia munimenta essent, alia in urbem et
 26 contra oppidanorum eruptiones versa, aliis frons in Etruriam
 27 spectans auxiliis, si qua forte inde venirent, obstruebatur.
- 1 II. Cum spes maior imperatoribus Romanis in obsi-
 2 dione quam in obpugnatione esset, hibernacula etiam, res
 3 nova militi Romano, aedificari coepta, consiliumque erat

hiemando continuare bellum. quod postquam tribunis ple- 2
 bis iam diu nullam novandi res causam invenientibus Ro-
 mam est adlatum, in contionem prosiliunt, sollicitant plebis
 animos, hoc illud esse dictitantes, quod acra militibus sint 3
 constituta. nec se fefellisse, id donum inimicorum veneno
 inlitum fore. venisse libertatem plebis; remotam in perpe- 4
 tuum et ablegatam ab urbe et ab re publica iuventutem
 iam ne hiemi quidem aut tempori anni cedere ac domos ac
 res invisere suas. quam putarent continuatae militiae cau- 5
 sam esse? nullam profecto aliam inventuros, quam ne quid
 per frequentiam iuvenum eorum, in quibus vires omnes ple-
 bis essent, agi de commodis eorum posset. vexari praeterea 6
 et subigi multo acrius quam Veientes: quippe illos hie-
 mem sub tectis suis agere, egregiis muris situque naturali
 urbem tutantes; militem Romanum in opere ac labore, ni- 7
 vibus pruinisque obrutum, sub pellibus durare ne hiemis
 quidem spatio, quae omnium bellorum terra marique sit
 quies, arma deponentem. hoc neque reges neque ante tri- 8
 buniciam potestatem creatam superbos illos consules ne-
 que triste dictatoris imperium neque inportunos decemviros
 iniunxisse servitutis, ut perennem militiam facerent, quod
 tribuni militum in plebe Romana regnum exercerent. quid- 9
 nam illi consules dictatoresve facturi essent, qui procon-
 sularem imaginem tam saevam ac truce[m] fecerint! sed id
 accidere haud inmerito. non fuisse ne in octo quidem tri-
 bunis militum locum ulli plebeio. antea trina loca cum 10
 contentione summa patricos explere solitos, nunc iam octo-
 iuges ad imperia obtinenda ire et ne in turba quidem hae-
 rere plebeium quemquam, qui, si nihil aliud, admoneat 11
 collegas, liberos et cives eorum, non servos militare, quos
 hieme saltem in domos ac tecta reduci oporteat et aliquo 12
 tempore anni parentes liberosque ac coniuges invisere et
 usurpare libertatem et creare magistratus.

Haec taliaque vociferantes adversarium haud inparem 13
 nacti sunt Ap. Claudium, relictum a collegis ad tribuni-
 cias seditiones comprimentas, virum inbutum iam ab iu-
 venta certaminibus plebeis, quem auctorem aliquot annis 14
 ante fuisse memoratum est per collegarum intercessionem
 tribuniciae potestatis dissolvendae.

1 III. Iste, iam non promptus ingenio tantum, sed usu
 2 etiam exercitatus talem orationem habuit: 'si umquam
 dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis vestra an sua
 causa seditionum semper auctores fuerint, id ego hoc anno
 3 desisse dubitari certum habeo. et cum lactor, tandem
 longi erroris vobis finem factum esse, tum, quod secun-
 4 dis potissimum vestris rebus hic error est sublatus, et
 vobis et propter vos rei publicae gratulor. an est quis-
 quam, qui dubitet, nullis iniuriis vestris, si quae forte
 aliquando inciderunt, umquam aequae quam munere pa-
 5 trum in plebem, cum aera militantibus constituta sunt,
 tribunos plebis offensos ac concitados esse? quid illos
 aliud aut tum timuisse creditis aut hodie turbare velle nisi
 concordiam ordinum, quam dissolvendae maxime tribu-
 6 niciae potestatis rentur esse? sic hercule tamquam arti-
 fices improbi opus quaerunt, qui et semper aegri aliquid
 esse in re publica volunt, ut sit, ad cuius curationem a
 7 vobis adhibeantur. utrum enim defenditis an inpugnatis
 plebem? utrum militantium adversarii estis an causam agi-
 tis? nisi forte hoc dicitis, quidquid patres faciunt displicet,
 8 sive illud pro plebe sive contra plebem est. et quemad-
 modum (cum) servis suis vetant domini quicquam rei cum
 alienis hominibus esse pariterque in iis beneficio ac ma-
 leficio abstinere ac cum censent, sic vos interdicto patri-
 bus commercio plebis, ne nos comitate ac munificentia
 nostra provocemus plebem nec plebs nobis dicto audiens
 9 atque oboediens sit. quanto tandem, si quicquam in vobis
 non dico civilis, sed humani esset, favere vos magis et,
 quantum in vobis esset, indulgere potius comitati patrum
 10 atque obsequio plebis oportuit? quae si perpetua concor-
 dia sit, quis non spondere ausit, maximum hoc imperium
 inter finitimos brevi futurum esse?

1 IIII. Atque ego, quam hoc consilium collegarum meo-
 rum, quo abducere infecta re a Veiiis exercitum noluerunt,
 non utile solum, sed etiam necessarium fuerit, postea dis-
 seram; nunc de ipsa condicione dicere militantium libet.
 2 quam orationem non aput vos solum, sed etiam in castris
 si habeatur ipso exercitu disceptante aequam arbitror vi-
 deri posse, in qua, si mihi ipse nihil quod dicerem in

mentem venire posset, adversariorum certe orationibus contentus essem. negabant nuper, danda esse aera militibus, 3 quia numquam data essent. quonam modo igitur nunc indignari possunt, quibus aliquid novi adiectum commodi sit, eis laborem etiam novum pro portione iniungi? nusquam nec opera sine emolumento nec emolumentum ferme sine impensa opera est. labor voluptasque, dissimillima natura, societate quadam inter se naturali sunt iuncta. moleste 5 antea ferebat miles, se suo sumptu operam rei publicae praeberere; gaudebat idem, partem anni se agrum suum colere, quaerere, unde domi militiaeque se ac suos tueri posset; gaudet nunc, fructui sibi rem publicam esse, et 6 laetus stipendium accipit. aequo igitur animo patiatur se ab domo, ab re familiari, cui gravis impensa non est, paulo diutius abesse. an, si ad calculos eum res publica vocet, 7 non merito dicat: “annua aera habes, annuam operam ede. an tu aequum censes, militia semenstri solidum te stipendium accipere?” invitus in hac parte orationis, Quirites, 8 moror: sic enim agere debent qui mercenario milite utuntur. nos tamquam cum civibus agere volumus agique tamquam cum patria nobiscum accuri censemur. aut non 9 suscipi bellum oportuit aut geri pro dignitate populi Romani et perfici quam primum oportet. perficietur autem, 10 si urgemus obsessos, si non ante abscedimus quam spei nostrae finem captis Veiiis inposuerimus. si hercules nulla alia causa, ipsa indignitas perseverantiam inponere debuit. decem quondam annos urbs oppugnata est ob unam mulierem ab universa Graecia quam procul a domo, quot terras, quot maria distans: nos intra vicensimum lapidem in 12 conspectu prope urbis nostrae annuam oppugnationem perferre piget? scilicet quia levis causa belli est nec satis quicquam iusti doloris est, quod nos ad perseverandum stimulet. septiens rebellarunt, in pace numquam fida fuerunt, agros nostros miliens depopulati sunt, Fidenates deficere a nobis coegerunt, colonos nostros ibi interfecerunt, auctores fuere contra ius caedis inopiae legatorum nostrorum, Etruriam omnem adversus nos concitare voluerunt hodieque id moliantur, res repetentis legatos nostros haut procul a fuit quin violarent. 14

1 V. Cum his molliter et per dilationes bellum geri
 oportet? si nos tam iustum odium nihil movet, ne illa qui-
 2 dem, oro vos, movent? operibus ingentibus saepta urbs
 est, quibus intra muros coercetur hostis. agrum non co-
 3 luit, et culta evastata sunt bello. si reducimus exercitum,
 quis est qui dubitet, illos non a cupiditate solum ulciscendi,
 sed etiam necessitate inposita ex alieno praedandi, cum
 sua amiserint, agrum nostrum invasuros? non differimus
 4 igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros accipi-
 mus. quid? illud, quod proprie ad milites pertinet, quibus
 boni tribuni plebis cum stipendium extorquere voluerunt,
 5 nunc consultum repente volunt, quale est? vallum fossam-
 que, ingentis utrumque rem operis, per tantum spatii du-
 xerunt, castella primo pauca, postea exercitu aucto cre-
 berrima fecerunt, munitiones non in urbem modo, sed in
 Etruriam etiam spectantes, si qua inde auxilia veniant,
 6 opposuere. quid turre, quid vincas testudinesque et alium
 oppugnandarum urbium apparatus loquar? cum tantum
 laboris exhaustum sit et ad finem iam operis tandem per-
 ventum, relinquendane haec censeatis, ut ad aestatem rur-
 sus novus de integro his instituendis exsudetur labor?
 7 quanto est minus, opera tueri facta et instare ac perseve-
 rare defungique cura? brevis enim profecto res est, si uno
 tenore peragitur, nec ipsi per intermissiones has interval-
 laque lentiore spem nostram facimus. loquor de opere
 8 et de temporis iactura. quid? periculi, quod differendo
 bello adimus, num oblivisci nos haec tam crebra Etruriae
 9 concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur? ut nunc res
 se habet, irati sunt, oderunt, negant missuros; quantum
 in illis est, capere Veios licet. quis est qui spondeat, eun-
 10 dem, si differtur bellum, animum postea fore, cum, si la-
 xamentum dederis, maior frequentiorque legatio itura sit,
 cum id quod nunc offendit Etruscos, rex creatus Veis,
 mutari spatio interposito possit vel consensu civitatis, ut
 eo reconcilient Etruriae animos, vel ipsius voluntate regis,
 11 qui obstare regnum suum saluti civium nolit? videte, quot
 res, quam inutiles sequantur illam viam consilii, iactura
 operum tanto labore factorum, vastatio imminens finium
 12 nostrorum, Etruscum bellum pro Veiente concitatum. haec

sunt, tribuni, consilia vestra, non hercule dissimilia ac si qui aegro, qui curari se fortiter passus extemplo convalescere possit, cibi gratia praesentis aut potionis longinquum et forsitan insanabilem morbum efficiat.

VI. Si, me dius fidius, ad hoc bellum nihil pertinet, ad disciplinam certe militiae plurimum intererat, insuescere militem nostrum non solum parta victoria frui, sed, si etiam res lentior sit, pati taedium et quamvis serae spei exitum exspectare et, si non sit aestate perfectum bellum, hiemem opperiri nec sicut aestivas aves statim autumnino tecta ac recessum circumspicere. obsecro vos, venandi studium ac voluptas homines per nives ac pruinas in montes silvasque rapit: belli necessitatibus eam patientiam non adhibebimus, quam vel lusus ac voluptas elicere solet? adeone effeminata corpora militum nostrorum esse putamus, adeo molles animos, ut hiemem unam durare in castris, abesse ab domo non possint? ut tamquam navale bellum tempestatibus captandis et observando tempore anni gerant, non aestus, non frigora pati possint? erubescant profecto, si quis eis haec obiciat, contendantque, et animis et corporibus suis virilem patientiam inesse et se iuxta hieme atque aestate bella gerere posse nec se patrocinium molliitiae inertiaeque mandasse tribunis et meminisse, hanc ipsam potestatem non in umbra nec in tectis maiores suos creasse. haec virtute militum vestrorum, haec Romano nomine sunt digna, non Veios tantum nec hoc bellum intueri, quod instat, sed famam ad alia bella et ad ceteros populos in posterum quaerere. an mediocre discrimen opinionis secuturum ex hac re putatis, utrum tandem finitimi populum Romanum eum esse putent, cuius si qua urbs primum illum brevissimi temporis sustinuerit impetum, nihil deinde timeat: an hic sit terror nominis nostri, ut exercitum Romanum non taedium longinquae oppugnationis, non vis hiemis ab urbe circumsessa semel amovere possit nec finem ullum alium belli quam victoriam noverit nec impetu potius bella quam perseverantia gerat? quae in omni quidem genere militiae, maxime tamen in obsidendis urbibus necessaria est, quarum plerasque munitio- nibus ac naturali situ inexpugnabiles fame sitique tempus

- 10 ipsum vincit atque expugnat, sicut Veios expugnabit, nisi auxilio hostibus tribuni plebis fuerint et Romae invenerint praesidia Veientes, quae nequiquam in Etruria quaerunt.
- 11 an est quicquam, quod Veientibus optatum aequè contingere possit, quam ut seditionibus primum urbs Romana,
- 12 deinde velut ex contagione castra impleantur? at hercule aput hostis tanta modestia est, ut non obsidionis taedio, non denique regni quicquam aput eos novatum sit, non
- 13 negata auxilia ab Etruscis inritaverint animos. morietur enim extemplo quicumque erit seditionis auctor nec cuiquam dicere ea licebit, quae aput vos inpune dicuntur.
- 14 fustuarium meretur qui signa relinquit aut praesidio decedit: auctores signa relinquendi et deserendi castra non uni aut alteri militi, sed universis exercitibus palam in
- 15 contione audiuntur. adeo quidquid tribunus plebi loquitur, et si prodendae patriae dissolvendaeque rei publicae est, adsuertis aequi audire et dulcedine potestatis eius
- 16 capti quaelibet sub ea scelera latere sinitis. reliquum est, ut, quae hic vociferantur, eadem in castris et aput milites agant et exercitus conrumpant ducibusque parere
- 17 non patiantur, quoniam ea demum Romae libertas est, non senatum, non magistratus, non leges, non mores maiorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri militiae.'

- 1 VII. Par iam etiam in contionibus erat Appius tribunus plebis, cum subito, unde minime quis crederet, accepta calamitas aput Veios et superiorem Appium in causa et concordia ordinum maiorem ardorem ad obsidendos per-
- 2 tinacius Veios fecit. nam cum agger promotus ad urbem vineaeque tantum non iam iniunetae moenibus essent, dum opera interdium fiunt intentius quam nocte custodiuntur, patefacta repente porta ingens multitudo facibus
- 3 maxime armata ignes coniecit horaeque momento simul aggerem ac vineas, tam longi temporis opus, incendium hausit; multique ibi mortales nequiquam opem ferentes
- 4 ferro ignique absumpti sunt. quod ubi Romam est nuntiatum, maestitiam omnibus, senatui curam metumque iniecit, ne tum vero sustineri nec in urbe seditio nec in castris posset et tribuni plebis velut ab se vietae rei publi-

caae insultarent, cum repente quibus census equester erat, 5
 equi publici non erant adsignati, consilio prius inter sese
 habito senatum adeunt factaque dicendi potestate equis se
 suis stipendia facturos promittunt. quibus cum amplissi- 6
 mis verbis gratiae ab senatu actae essent famaue ea fo-
 rum atque urbem pervasisset, subito ad curiam concursus
 fit plebis; pedestris ordinis se aiunt nunc esse operamque 7
 rei publicae extra ordinem polliceri, seu Veios seu quo alio
 ducere velint. si Veios ducti sint, negant se inde prius
 quam capta urbe hostium redituros esse. tum vero iam 8
 superfundenti se laetitiae vix temperatum est. non enim
 sicut equites dato magistratibus negotio laudari iussi neque
 aut in curiam vocati, quibus responsum daretur, aut limine 9
 curiae continebatur senatus, sed pro se quisque ex supe-
 riore loco ad multitudinem in comitio stantem voce mani-
 busque significare publicam laetitiam, beatam urbem Ro- 10
 manam et invictam et aeternam illa concordia dicere,
 laudare equites, laudare plebem, diem ipsum laudibus
 ferre, victam esse fateri comitatem benignitatemque sena-
 tus. certatim patribus plebique manare gaudio lacrimae, 11
 donec revocatis in curiam patribus senatus consultum
 factum est, ut tribuni militares contione advocata pediti- 12
 bus equitibusque gratias agerent, memorem pietatis eorum
 erga patriam dicerent senatum fore; placere autem, omni-
 bus his voluntariam extra ordinem professis militiam aera
 procedere. et equiti certus numerus aeris est adsignatus.
 tum primum equis merere equites coeperunt. voluntarius 13
 ductus exercitus Veios non amissa modo restituit opera,
 sed nova etiam instituit. ab urbe commeatus intentiore
 quam antea subvehi cura, ne quid tam bene merito exer-
 citui ad usum deesset.

VIII. Insequens annus tribunos militum consulari po- 1
 testate habuit C. Servilium Ahalam tertium, Q. Servilium,
 L. Verginium, Q. Sulpicium, A. Manlium iterum, M'. Ser-
 gium iterum. his tribunis, dum cura omnium in Veiens 2
 bellum intenta est, neglectum Anxuri praesidium vaca-
 tionibus militum et Volsecos mercatores vulgo receptando
 proditis repente portarum custodibus oppressum est. mi- 3
 nus militum perit, quia praeter aegros lixarum in modum

4 omnes per agros vicinasque urbes negotiabantur. nec
 Veïis melius gesta res, quod tum caput omnium curarum
 publicarum erat. nam et duces Romani plus inter se ira-
 rum quam adversus hostes animi habuerunt, et auctum
 est bellum adventu repentino Capenatium atque Falisco-
 5 rum. hi duo Etruriae populi, quia proximi regione erant,
 devictis Veïis bello quoque Romano se proximos fore cre-
 6 dentes, Falisci propria etiam causa infesti, quod Fidenati
 bello se iam antea immiscuerant, per legatos ultro citroque
 missos iure iurando inter se obligati cum exercitibus nec-
 7 opinato ad Veios accessere. forte ea regione, qua M'.
 Sergius tribunus militum praeerat, castra adorti sunt in-
 gentemque terrorem intulere, quia Etruriam omnem ex-
 citam sedibus magna mole adesse Romani crediderant.
 8 eadem opinio Veientes in urbe concitavit. ita ancipiti
 proelio castra Romana oppugnabantur; concursantesque
 cum huc atque illuc signa transferrent, nec Veientem satis
 cohibere intra munitiones nec suis munimentis arcere vim
 9 ac tueri se ab exteriori poterant hoste. una spes erat, si
 ex maioribus castris subveniretur, ut diversae legiones,
 aliae adversus Capenatem ac Faliscum, aliae contra erup-
 tionem oppidanorum pugnarent. sed castris praeerat Ver-
 10 ginus, privatim Sergio invisus infestusque. is, cum plera-
 que castella oppugnata, superatas munitiones, utrimque
 invehi hostem nuntiaretur, in armis milites tenuit, si opus
 11 foret auxilio, collegam dictitans ad se missurum. huius
 adrogantiam pertinacia alterius acquabat, qui, ne quam
 opem ab inimico videretur petisse, vinci ab hoste quam
 12 vincere per civem maluit. diu in medio caesi milites;
 postremo desertis munitionibus perpauca in maiora castra,
 pars maxima atque ipse Sergius Romam pertenderunt.
 ubi cum omnem culpam in collegam inclinaret, acciri Ver-
 13 ginium ex castris, interea praeesse legatos placuit. acta
 deinde in senatu res est certatumque inter collegas male-
 dictis. pauci rei publicae, huic atque illi, ut quosque stu-
 dium privatim aut gratia occupaverunt, adsunt.

1 VIII. Primores patrum, sive culpa sive infelicitate
 imperatorum tam ignominiosa clades accepta esset, cen-
 suere, non expectandum iustum tempus comitorum, sed

extemplo novos tribunos militum creandos esse, qui a Kal. Octobribus magistratum occiperent. in quam sententiam 2 cum pedibus iretur, ceteri tribuni militum nihil contradicere. at enimvero Sergius Verginiusque, propter quos 3 paenitere magistratum eius anni senatum apparebat, primo deprecari ignominiam, deinde intercedere senatus consulto, negare, se ante idus Decembris, sollemnem ineundis magistratibus diem, honore abituros esse. inter haec tribuni 4 plebis, cum in concordia hominum secundisque rebus civitatis inviti silentium tenuissent, feroces repente minari tribunis militum, nisi in auctoritate senatus essent, se in vincla eos duci iussuros esse. tum C. Servilius Ahala 5 tribunus militum: 'quod ad vos attinet, tribuni plebis, minasque vestras, ne ego libenter experirer, quam non plus in his iuris quam in vobis animi esset; sed nefas est tendere adversus auctoritatem senatus. proinde et vos de- 6 sinite inter nostra certamina locum iniuriae quaerere, et collegae aut facient quod censet senatus aut si pertinacius tendent, dictatorem extemplo dicam, qui eos abire magistratu cogat.' cum omnium adsensu conprobata oratio 7 esset gauderentque patres sine tribuniciae potestatis terliculis inventam esse aliam vim maiorem ad coercendos magistratus, victi consensu omnium comitia tribunorum 8 militum habuere, qui Kal. Octobribus magistratum occiperent, seque ante eam diem magistratu abdicavere.

X. L. Valerio Potito quartum, M. Furio Camillo iterum, M. Aemilio Mamercio tertium, Cn. Cornelio Cosso iterum, K. Fabio Ambusto, L. Iulio Iulo tribunis militum consulari potestate multa domi militiaeque gesta. nam et 2 bellum multiplex fuit eodem tempore ad Veios et ad Capenam et ad Falerios et in Volscis, ut Anxur ab hostibus recuperaretur, et Romae simul dilectu simul tributo con- 3 ferendo laboratum est et de tribunis plebi cooptandis contentio fuit et haud parvum motum duo iudicia eorum, qui paulo ante consulari potestate fuerant, excivere.

Omnium primum tribunis militum fuit dilectum haberi. 4 nec iuniores modo conscripti, sed seniores etiam coacti nomina dare, ut urbis custodiam agerent. quantum autem 5 augebatur militum numerus, tanto maiore pecunia in sti-

pendium opus erat, eaque tributo conferebatur invitis con-
 ferentibus, qui domi remanebant, quia tuentibus urbem
 opera quoque militari laborandum serviendumque rei pu-
 6 blicae erat. haec per se gravia. indignioraque ut vide-
 rentur, tribuni plebis seditiosis contionibus faciebant, ideo
 aera militibus constituta esse arguendo, ut plebis partem
 7 militia, partem tributo conficerent. unum bellum annum
 iam tertium trahi et consulto male geri, ut diutius gerant.
 in quattuor deinde bella uno dilectu exercitus scriptos et
 8 pueros quoque ac senes extractos. iam non aestatis nec
 hiemis discrimen esse, ne ulla quies umquam miserae
 plebi sit, quae nunc etiam vectigalis ad ultimum facta sit,
 9 ut cum confecta labore, vulneribus, postremo aetate cor-
 pora rettulerint incultaque omnia diutino dominorum de-
 siderio domi invenerint, tributum ex adfecta re familiari
 pendant aeraque militaria velut facnore accepta multiplicia
 rei publicae reddant.

10 Inter dilectum tributumque et occupatos animos ma-
 iorum rerum curis comitiis tribunorum plebis numerus
 11 expleri nequit. pugnatum est inde, in loca vacua ut pa-
 tricium cooptarentur. postquam obtineri non poterat, tamen
 labefactandae legis Treboniae causa effectum est, ut
 cooptarentur tribuni plebis C. Laccius et M. Acutius
 haud dubie patriciorum opibus.

1 XI. Fors ita tulit, ut eo anno tribunus plebis Cn. Tre-
 bonius esset, qui nomini ac familiae debitum praestare vide-
 2 retur Treboniae legis patrocinium. is, quod petissent patres
 quondam primo incepto repulsi, tamen (tribunos militum)
 expugnasse vociferans, legem Treboniam sublatam et co-
 optatos tribunos plebis non suffragiis populi, sed imperio
 patriciorum, eo revolve rem, ut aut patricium aut patriciorum
 3 adseculae habendi tribuni plebis sint, cripi sacras leges,
 extorqueri tribuniciam potestatem, id fraude patriciorum,
 scelere ac prodicione collegarum factum arguere.

4 Cum arderent invidia non patres modo, sed etiam tri-
 buni plebis cooptati pariter et qui cooptaverant, tum ex
 collegio tres, P. Curatius, M. Metilius, M. Minucius, tre-
 pidi rerum suarum, in Sergium Verginiumque prioris anni
 tribunos militares incurrunt, in eos ab se iram plebis in-

vidiamque die dicta avertunt. quibus dilectus, quibus tri- 5
butum, quibus diutina militia longinquitasque belli sit gravis,
qui clade accepta ad Veios doleant, qui amissis liberis, fra-
tribus, propinquis, adfinibus lugubres domos habeant, his
publici privatiue doloris exsequendi ius potestatemque ex
duobus noxiis capitibus datam ab se memorant. omnium 6
namque malorum in Sergio Verginioque causas esse; nec
id accusatorem magis arguere quam fateri reos, qui noxii
ambo, alter in alterum causam conferant, fugam Sergi
Verginius, Sergius proditionem increpans Verginii. quo- 7
rum adeo incredibilem amentiam fuisse, ut multo veri si-
milis sit, conpecto eam rem et communi fraude patricio-
rum actam. ab his et prius datum locum Veientibus ad 8
incendenda opera belli trahendi causa et nunc proditum
exercitum, tradita Faliscis Romana castra. omnia fieri, ut 9
consenescat ad Veios iuventus nec de agris nec de aliis
commodis plebis ferre ad populum tribuni, frequentia ur-
bana celebrare actiones et resistere conspirationi patricio-
rum possint. praeiudicium iam de reis et ab senatu et ab 10
populo Romano et ab ipsorum collegis factum esse: nam 11
et senatus consulto eos ab re publica remotos esse et re-
cusantes abdicare se magistratu dictatoris metu ab collegis
coercitos esse et populum Romanum tribunos creasse, qui
non Idibus Decembribus, die sollempni, sed extemplo Kal.
Octobribus magistratum occiperent, quia stare diutius res
publica his manentibus in magistratu non posset. et tamen 12
eos tot iudiciis confossos praedamnatosque venire ad populi
iudicium et existimare, defunctos se esse satisque poena-
rum dedisse, quod duobus mensibus citius privati facti sint,
neque intellegere, nocendi sibi diutius tum potestatem erep- 13
tam esse, non poenam inrogatam: quippe et collegis abro-
gatum imperium, qui certe nihil deliquissent. illos repeterent 14
animos Quirites, quos recenti clade accepta habuissent, cum
fuga trepidum, plenum volnerum ac pavore incidentem por-
tis exercitum viderint non fortunam aut quemquam deorum,
sed hos duces accusantem. pro certo se habere, neminem 15
in contione stare, qui illo die non caput, domum fortunas-
que L. Verginii ac M. Sergi sit execratus detestatusque.
minime convenire, quibus iratos quisque deos precatus sit, 16

in iis sua potestate, cum liceat et oporteat, non uti. numquam deos ipsos admovere nocentibus manus; satis esse, si occasione ulciscendi laesos arment.

- 1 XII. His orationibus incitata plebs denis milibus acris
 2 gravis reos condemnat, nequiquam Sergio Martem com-
 3 munem belli fortunamque accusante, Verginio deprecante,
 4 ne infelicioi domi quam militiae esset. in hos versa ira
 5 populi cooptationis tribunorum fraudisque contra legem
 6 Treboniam factae memoriam obscuram fecit. victores tri-
 7 buni, ut praesentem mercedem iudicii plebes haberet, legem
 8 agrariam promulgant tributumque conferri prohibent, cum
 9 tot exercitibus stipendio opus esset resque militia ita pro-
 10 sperere gererentur, ut nullo bello veniretur ad exitum rei.
 11 namque Veis castra, quae amissa erant, recuperata castel-
 12 lis praesidiisque firmantur. praecerant tribuni militum M.
 Aemilius et K. Fabius. a M. Furio in Faliscis et Cn.
 Cornelio in Capenate agro hostes nulli extra moenia in-
 venti, praedae actae incendiisque villarum ac frugum vastati
 fines, oppida oppugnata nec obsessa sunt. at in Volscis
 depopulato agro Anxur nequiquam oppugnatum, loco alto
 situm et, postquam vis irrita erat, vallo fossaque obsideri
 coeptum. Valerio Potito Volsci provincia evenerat.
- 7 Hoc statu militarium rerum seditio intestina maiore
 mole coorta quam bella tractabantur. et cum tributum
 conferri per tribunos non posset nec stipendium impera-
 toribus mitteretur aeraque militaria flagitaret miles, haud
 procul erat, quin castra quoque urbanae seditionis conta-
 8 gione turbarentur. inter has iras plebis in patres cum
 9 tribuni plebi nunc illud tempus esse dicerent stabiliendae
 libertatis et ab Sergiis Verginiisque ad plebeios viros for-
 10 tes ac strenuos transferendi summi honoris, non tamen
 ultra processum est, quam ut unus ex plebe usurpandi
 iuris causa P. Licinius Calvus tribunus militum consulari
 11 potestate crearetur; ceteri patricii creati: P. Manlius, L.
 Titinius, P. Maelius, L. Furius Medullinus, L. Poplilius
 12 Volscus. ipsa plebes mirabatur, se tantam rem obtinuisse,
 non is modo qui creatus erat, vir nullis ante honoribus
 usus, vetus tantum senator et aetate iam gravis. nec satis
 constat, cur primus ac potissimus ad novum delibandum

honorem sit habitus. alii Cn. Corneli fratris, qui tribunus militum priore anno fuerat triplexque stipendium equitibus dederat, gratia extractum ad tantum honorem credunt, alii orationem ipsum tempestivam de concordia ordinum patribus plebique gratam habuisse. hac victoria 13 comitiorum exultantes tribuni plebis, quod maxime rem publicam impediabat, de tributo remiserunt. collatum oboedienter missumque ad exercitum est.

XIII. Anxur in Volscis brevi receptum est neglectis 1 die festo custodiis urbis.

Insignis annus hieme gelida ac nivosa fuit adeo, ut viae clausae, Tiberis innavigabilis fuerit. annona ex ante convecta copia nihil mutavit. et quia P. Licinius, ut ceperat haud tumultuose magistratum maiore gaudio plebis quam indignatione patrum, ita etiam gessit, dulcedo invasit proximis comitiis tribunorum militum plebeios creandi. unus M. Veturius ex patriciis candidatis locum tenuit; plebeios alios tribunos militum consulari potestate omnes fere centuriae dixerunt: M. Pomponium, Cn. Duilium, Voleronem Publilium, Cn. Genucium, L. Atilium.

Tristem hiemem, sive ex intemperie caeli raptim mutatione in contrarium facta sive alia qua de causa, gravis pestilensque omnibus animalibus aestas excepit. cuius insanabili pernicie quando nec causa nec finis inveniebatur, libri Sibyllini ex senatus consulto aditi sunt. duumviri 6 sacris faciundis, lectisternio tunc primum in urbe Romana facto, per dies octo Apollinem Latonamque et Dianam, Herculem, Mercurium atque Neptunum tribus quam amplissime tum apparari poterat stratis lectis placavere. prius 7 vatim quoque id sacrum celebratum est. tota urbe patentibus ianuis promiscoque usu rerum omnium in propatulo posito notos ignotosque passim advenas in hospitium ductos ferunt et cum inimicis quoque benigne ac comiter sermones habitos, iurgiis ac litibus temperatum, vinctis 8 quoque dempta in eos dies vincula: religioni deinde fuisse quibus eam opem dii tulissent vinciri.

Interim ad Veios terror multiplex fuit tribus in unum 9 bellis conlatis. namque eodem quo antea modo circa munimenta, cum repente Capenates Faliscique subsidio ve-

nissent, adversus tres exercitus ancipiti proelio pugnatum
 10 est. ante omnia adiuvit memoria damnationis Sergii ac
 Verginii. itaque [c] maioribus castris, unde antea cessa-
 tum fuerat, brevi spatio circumductae copiae Capenates
 11 in vallum Romanum versos ab tergo adgrediuntur. inde
 pugna coepta et Faliscis intulit terrorem, trepidantesque
 eruptio ex castris oportune facta avertit. repulsos deinde
 12 insecuti victores ingentem ediderunt caedem. nec ita multo
 post iam palantes veluti forte ablati populatores Capena-
 13 tis agri reliquias pugnae absumpsere. et Veientium re-
 fugientes in urbem multi ante portas caesi, dum praec metu,
 ne simul Romanus inrumperet, obiectis foribus extremos
 suorum excludere.

1 XIII. Haec eo anno acta. et iam comitia tribuno-
 rum militum aderant, quorum prope maior patribus quam
 belli cura erat, quippe non communicatum modo cum plebe,
 2 sed prope amissum cernentibus summum imperium. ita-
 que clarissimis viris ex composito praeparatis ad peten-
 dum, quos praetereundi verecundiam crederent fore, nihilo
 minus ipsi, perinde ac si omnes candidati essent, cuncta
 experientes non homines modo, sed deos etiam excipie-
 3 bant, in religionem vertentes comitia biennio habita. priore
 anno intolerandam hiemem prodigiisque divinis similem
 coortam, proximo non prodigia, sed iam eventus, pesti-
 4 lentiam agris urbiue inlatam haud dubia ira deum, quos
 pestis eius arcendae causa placandos esse in libris fatali-
 bus inventum sit. comitiis, auspicato quae fierent, indi-
 gnum dis visum, honores vulgari discriminaque gentium
 5 confundi. praeterquam maiestate petentium religione etiam
 attoniti homines patricios omnis, partem magnam honora-
 tissimum quemque, tribunos militum consulari potestate
 creavere: L. Valerium Potitum quintum, M. Valerium
 Maximum, M. Furium Camillum iterum, L. Furium Me-
 dullinum tertium, Q. Servilium Fidenatem iterum, Q. Sul-
 6 picium Camerinum iterum. his tribunis ad Veios nihil
 admodum memorabile actum est; tota vis in populationi-
 7 bus fuit. duo summi imperatores, Potitus a Faleriis, Ca-
 millus a Capena praedas ingentes egere nulla incoluni
 relicta re, cui ferro aut igni noceri possit.

XV. Prodigia interim multa nuntiavere, quorum ple- 1
 raque et quia singuli auctores erant parum credita spre-
 taque et quia hostibus Etruscis, per quos ea procurarent,
 haruspices non erant. in unum omnium curae versae sunt, 2
 quod lacus in Albano nemore sine ullis caelestibus aquis
 causave qua alia, quae rem miraculo eximeret, in altitu-
 dinem insolitam crevit. quidnam eo die portenderent pro- 3
 digio, missi seiscitatum oratores ad Delphicum oraculum.
 sed propior interpretis fati oblati senior quidam Veiens, 4
 qui inter cavillantes in stationibus ac custodiis milites Ro-
 manos Etruscisque vaticinantis in modum cecinit, prius-
 quam ex lacu Albano aqua emissa foret, numquam poti-
 turum Veis Romanum. quod primo velut temere iactum 5
 sperni, agitari deinde sermonibus coeptum est, donec unus
 ex statione Romana percunctatus proximum oppidanorum,
 iam per longinquitatem belli commercio sermonum facto,
 quisnam is esset, qui per ambages de lacu Albano iaceret,
 postquam audivit haruspiciem esse, vir haud intacti reli- 6
 gione animi, causatus de privati portenti procuratione, si
 operae illi esset, consulere velle, ad conloquium vatem
 elicit. cumque progressi ambo a suis longius essent in- 7
 crmes sine ullo metu, praevalens iuvenis Romanus senem
 infirmum in conspectu omnium raptum nequiquam tumultu-
 antibus Etruscis ad suos transtulit. qui cum perductus 8
 ad imperatorem, inde Romam ad senatum missus esset,
 seiscitantibus, quidnam id esset, quod de lacu Albano do-
 cuisset, respondit, profecto iratos deos Veienti populo illo 9
 fuisse die, quo sibi eam mentem obiecissent, ut excidium
 patriae fatale proderet. itaque quae tum cecinerit divino 10
 spiritu instinctus, ea se nec ut indicta sint revocare posse,
 et tacendo forsitan, quae di immortales vulgari velint, haud
 minus quam celanda effando nefas contrahi. sic igitur 11
 libris fatalibus, sic disciplina Etrusca traditum esse, ut
 quando aqua Albana abundasset, tum, si eam Romanus
 rite emisisset, victoriam de Veientibus dari, antequam id
 fiat, deos moenia Veientium deserturos non esse. exse- 12
 quebatur inde, quae sollemnis derivatio esset. sed aucto-
 rem levem nec satis fidum super tanta re patres rati de-
 crevere, legatos sortesque oraculi Pythici expectandas.

1 XVI. Priusquam a Delphis oratores redirent Alba-
 nive prodigii piacula invenirentur, novi tribuni militum
 consulari potestate L. Iulius Iulus, L. Furius Medullinus
 quartum, L. Sergius Fidenas, A. Postumius Regillensis,
 2 P. Cornelius Maluginensis, A. Manlius magistratum in-
 ierunt. eo anno Tarquinienses novi hostes exorti, quia
 multis simul bellis, Volscorum ad Anxur, ubi praesidium
 obsidebatur, Aequorum ad Labicos, qui Romanam ibi
 coloniam oppugnabant, ad hoc Veientique et Falisco et
 Capenati bello occupatos videbant Romanos nec intra mu-
 3 ros quietiora negotia esse certaminibus patrum ac plebis,
 inter haec locum iniuriae rati esse, praedatum in agrum
 Romanum cohortes expeditas mittunt: aut enim passuros
 inultam eam iniuriam Romanos, ne novo bello se onera-
 rent, aut exiguo eoque parum valido exercitu persecuturos.
 4 Romanis indignitas maior quam cura populationis Tar-
 quiniensium fuit. eo nec magno conatu suscepta nec in
 5 longum dilata res est. A. Postumius et L. Iulius non
 iusto dilectu — etenim ab tribunis plebis impediabantur —
 sed prope voluntariorum, quos adhortando incitaverant,
 coacta manu per agrum Caeretem obliquis tramitibus
 egressi redeuntes a populationibus gravesque praeda Tar-
 6 quinienses oppressere. multos mortales obruncant, omnes
 exuunt impedimentis et receptis agrorum suorum spoliis
 7 Romam revertuntur. biduum ad recognoscendas res da-
 tum dominis, tertio incognita — erant autem ea pleraque
 hostium ipsorum — sub hasta venire quodque inde red-
 actum militibus est divisum.

8 Cetera bella maximeque Veicens incerti exitus erant.
 iamque Romani desperata ope humana fata et deos specta-
 bant, cum legati ab Delphis venerunt, sortem oraculi adfe-
 9 rentes congruentem responso captivi vatis: 'Romane, aquam
 Albanam cave lacu contineri, cave in mare manare suo flu-
 mine sinas. emissam per agros rigabis dissipatamque rivis
 10 extingues. tum tu insiste audax hostium muris, memor,
 quam per tot annos obsides urbem, ex ea tibi his quae
 11 nunc panduntur fatis victoriam datam. bello perfecto do-
 num amplum victor ad mea templa portato sacraque pa-
 tria, quorum omissa cura est, instaurata ut adsolet facito.'

XVII. Ingens inde haberi captivo vati honos coeptus, 1
 eumque adhibere tribuni militum Cornelius Postumius-
 que ad prodigii Albani procurationem ac deos rite pla-
 candos coepere. inventumque tandem est, ubi neglectas 2
 caerimonias intermissumve sollemne dii arguerent, nihil
 profecto aliud esse quam magistratus vitio creatos Lati-
 nas sacrumque in Albano monte non rite concepisse. unam 3
 expiationem eorum esse, ut tribuni militum abdicarent se
 magistratu, auspicia de integro repeterentur et interregnum
 iniretur.

Ea ita facta sunt ex senatus consulto. interreges tres 4
 deinceps fuere L. Valerius, Q. Servilius Fidenas, M. Fu-
 rius Camillus. numquam desitum interim turbari comitia 5
 interpellantibus tribunis plebis, donec convenisset prius,
 ut maior pars tribunorum militum ex plebe crearetur.

Quae dum aguntur, concilia Etruriae ad fanum Vol- 6
 tumnae habita postulantibusque Capenatibus ac Faliscis,
 ut Veios communi animo consilioque omnes Etruriae po-
 puli ex obsidione eriperent, responsum est, antea se id 7
 Veientibus negasse, quia, unde consilium non petissent
 super tanta re, auxilium petere non deberent: nunc iam
 pro se fortunam suam illis negare. maxime in ea parte
 Etruriae gentem invisitatam novos accolos Gallos esse, 8
 cum quibus nec pax satis fida nec bellum pro certo sit.
 sanguini tamen nominique et praesentibus periculis con- 9
 sanguineorum id dari, ut, si qui iuventutis suae voluntate
 ad id bellum eant, non impediant. eum magnum advenisse 10
 hostium numerum fama Romae erat, eoque mitescere dis-
 cordiae intestinae metu communi, ut fit, coepit.

XVIII. Haut invitis patribus P. Licinium Calvum prae- 1
 rogativa tribunum militum non petentem creant, modera-
 tionis expertae in priore magistratu virum, ceterum iam
 tum exactae aetatis; omnesque deinceps ex collegio eius- 2
 dem anni refici apparebat, L. Titinium, [P. Manlium,] P.
 Maclium, Cn. Genucium, L. Atilium. qui priusquam renun-
 tiarentur, iure vocatis tribubus permissu interregis P. Lici-
 nius Calvus ita verba fecit: ‘omen concordiae, Quirites, rei 3
 maxime in hoc tempus utili, memoria nostri magistratus
 vos his comitiis petere in insequentem annum video. si 4

collegas eosdem reficitis etiam usu meliores factos, me iam
 non eundem, sed umbram nomenque P. Licini relictum vide-
 tis. vires corporis adfectae, sensus oculorum atque aurium
 5 hebetes, memoria labat, vigor animi obtusus. en vobis,
 inquit iuvenem filium tenens, 'effigiem atque imaginem eius,
 quem vos antea tribunum militum ex plebe primum fecistis.
 hunc ego institutum disciplina mea vicarium pro me rei pu-
 blicae do dicoque, vosque quaeso, Quirites, delatum mihi
 6 ultro honorem huic petenti meisque pro eo adiectis precibus
 mandetis.' datum id petenti patri, filiusque eius P. Licinius
 tribunus militum consulari potestate cum iis, quos supra
 7 scripsimus, declaratus. Titinius Genuciusque tribuni mili-
 tum profecti adversus Faliscos Capenatesque, dum bellum
 maiore animo gerunt quam consilio, praecipitavere se in
 8 insidias. Genucius morte honesta temeritatem luens ante
 signa inter primores cecidit: Titinius in editum tumultum
 ex multa trepidatione militibus collectis aciem restituit nec
 9 se tamen aequo loco hosti commisit. plus ignominiae erat
 quam cladis acceptum, quae prope in cladem ingentem
 vertit: tantum inde terroris non Romae modo, quo multi-
 plex fama pervenerat, sed in castris quoque fuit ad Veios.
 10 aegre ibi miles retentus a fuga est, cum pervasisset ca-
 stra rumor, ducibus exercituque caeso victorem Capena-
 tem ac Faliscum Etruriaequae omnem iuventutem haut pro-
 11 cul inde abesse. his tumultuosiora Romae, iam castra ad
 Veios oppugnari, iam partem hostium tendere ad urbem
 agmine infesto crediderant, concursumque in muros est et
 matronarum, quas ex domo conciverat publicus pavor, ob-
 secrationes in templis factae precibusque ab dis petitem,
 12 ut exitium ab urbis tectis templisque ac moenibus Roma-
 nis arcerent Veiosque cum averterent terrorem, si sacra
 renovata rite, si procurata prodigia essent.

1 XVIII. Iam ludi Latinaeque instaurata erant, iam ex
 lacu Albano aqua emissa in agros, Veiosque fata adpete-
 2 bant. igitur fatalis dux ad excidium illius urbis servandae-
 que patriae M. Furius Camillus dictator dictus magistrum
 3 equitum P. Cornelium Scipionem dixit. omnia repente mu-
 taverant imperatore mutato: alia spes, alius animus homi-
 4 num, fortuna quoque alia urbis videri. omnium primum in

cos, qui a Veïis in illo pavore fugerant, more militari animadvertit effecitque, ne hostis maxime timendus militi esset. deinde indieto dilectu in diem certam ipse interim Veios ad confirmandos militum animos intercurrit; inde Romam ad scribendum novum exercitum redit nullo detractante militiam. peregrina etiam iuventus, Latini Hernicique operam suam pollicentes ad id bellum venere; quibus cum gratias in senatu egisset dictator, satis iam omnibus ad id bellum paratis, ludos magnos ex senatus consulto vovit Veïis captis se facturum aedemque Matutae matris refectionem dedicaturum, iam ante ab rege Servio Tullio dedicatam. profectus cum exercitu ab urbe exspectatione hominum maiore quam spe in agro primum Nepesino cum Faliscis et Capenatibus signa confert. omnia ibi summa ratione consilioque acta fortuna etiam, ut fit, secuta est. non proelio tantum fudit hostes, sed castris quoque exiit ingentique praeda est positus, cuius pars maxima ad quaestorem redacta est, haud ita multum militi datum. inde ad Veios exercitus ductus densioraque castella facta et a procursionibus, quae multae temere inter murum ac vallum fiebant, edicto, ne quis iniussu pugnaret, ad opus milites traducti. operum fuit omnium longe maximum ac laboriosissimum cuniculus in arcem hostium agi coeptus. quod ne intermitteretur opus neu sub terra continuus labor eosdem conficeret, in partes sex munitorum numerum divisit. senae horae in orbem operi attributae sunt, nocte ac die numquam ante omissum quam in arcem viam facerent.

XX. Dictator cum iam in manibus videret victoriam esse, urbem opulentissimam capi tantumque praedae fore, quantum non omnibus in unum conlatis ante bellis fuisset, ne quam inde aut militum iram ex malignitate praedae partitae aut invidiam apud patres ex prodiga largitione caperet, literas ad senatum misit: deum immortalium benignitate, suis consiliis, patientia militum Veios iam fore in potestate populi Romani: quid de praeda faciendum censerent? duae senatum distinebant sententiae, senis P. Licini, quem primum dixisse a filio interrogatum ferunt, edici palam placere populo, ut qui particeps esse praedae vellet, in castra Veios iret; altera Appi Claudii, qui, lar-

gitionem novam, prodigam, inaequalem, inconsultam arguens, si semel nefas ducerent, captam ex hostibus in aenario exhausto bellis pecuniam esse, auctor erat stipendii ex ea pecunia militi numerandi, ut eo minus tributi plebes
 6 conferret. eius enim doni societatem sensuras aequaliter omnium domos: non avidas in direptiones manus otiosorum urbanorum praerepturas fortium bellatorum praemia esse, cum ita ferme eveniat, ut segnior sit praedator, ut quisque laboris periculi que praecipuam petere partem so-
 7 leat. Licinius contra suspectam et invisam semper eam pecuniam fore aiebat causasque criminum ad plebem seditionum inde ac legum novarum praebituram. satius igitur esse, reconciliari eo dono plebis animos, exhaustis atque exinanitis tributo tot annorum succurri et sentire praedae fructum ex eo bello, in quo prope consenuerint. gratius id fore lactiusque quod quisque sua manu ex hoste
 8 captum domum rettulerit, quam si multiplex alterius arbitrio accipiat. ipsum dictatorem fugere invidiam ex eo
 9 criminaque, eo delegasse ad senatum. senatum quoque debere reiectam rem ad se permittere plebi ac pati habere, quod cuique fors belli dederit. haec tutior visa sententia est, quae popularem senatum faceret. edictum itaque est, ad praedam Veientem quibus videretur in castra ad dictatorem proficiscerentur.

1 XXI. Ingens profecta multitudo replevit castra. tum dictator auspicato egressus cum edixisset, ut arma milites
 2 caperent, 'tuo ductu,' inquit 'Pythice Apollo, tuoque numine instinctus pergo ad delendam urbem Veios tibi que
 3 hinc decimam partem praedae voveo. te simul, Iuno regina, quae nunc Veios colis, precor, ut nos victores in nostram
 4 tuamque mox futuram urbem sequare, ubi te dignum amplitudine tua templum accipiat.' haec precatus superante
 5 multitudine ab omnibus locis urbem adgreditur, quo minor ab cuniculo ingruentis periculi sensus esset. Veientes
 6 ignari, se iam a suis vatibus, iam ab externis oraculis proditos, iam in partem praedae suae vocatos deos, alios votis ex urbe sua evocatos hostium templa novasque sedes spectare seque ultimum illum diem agere, nihil minus timentes quam subrutis cuniculo moenibus arcem iam plenam

hostium esse, in muros pro se quisque armati discurrunt mirantes, quidnam id esset, quod, cum tot per dies nemo 7 se ab stationibus Romanus movisset, tum velut repentino ieti furore improvidi currerent ad muros.

Inseritur huic loco fabula: immolante rege Veientium 8 vocem haruspiciis dicentis, qui eius hostiae exta prosecuisset, ei victoriam dari, exauditam in cuniculo movisse Romanos milites, ut adaperto cuniculo exta raperent et ad dictatorem ferrent. sed in rebus tam antiquis si quae si- 9 milia veri sint pro veris accipiantur, satis habeam: haec ad ostentationem scaenae gaudentis miraculis aptiora quam ad fidem neque adfirmare neque refellere operae pretium est.

Cuniculus delectis militibus eo tempore plenus in aede 10 Junonis, quae in Veientana arce erat, armatos repente edidit. et pars aversos in muris invadunt hostes, pars claustra portarum revellunt, pars, cum ex tectis saxa tegulaeque a mulieribus ac servitiis iacerentur, inferunt ignes. clamor 11 omnia variis terrentium ac paventium vocibus mixto mulierum ac puerorum ploratu complet. momento temporis 12 deiectis ex muro undique armatis patefactisque portis cum alii agmine intruerent, alii desertos scanderent muros, urbs hostibus impletur, omnibus locis pugnatur. deinde multa 13 iam edita caede senescit pugna et dictator praecones edicere iubet, ut ab inermi abstineatur. is finis sanguinis fuit. dedi inde inermes coepti et ad praedam miles permissu 14 dictatoris discurrit. quae cum ante oculos eius aliquantum spe atque opinione maior maiorisque pretii rerum ferretur, dicitur manus ad caelum tollens precatus esse, ut, si cui 15 deorum hominumque nimia sua fortuna populique Romani videretur, ut eam invidiam lenire quam minimo suo privato incommodo publicoque populi Romani liceret. con- 16 vertentem se inter hanc venerationem traditur memoriae prolapsus cecidisse; idque omen pertinuisse postea eventu rem coniectantibus visum ad damnationem ipsius Camilli, captae deinde urbis Romanae, quod post paucos accidit annos, cladem. atque ille dies caede hostium ac direptione 17 urbis opulentissimae est consumptus.

XXII. Postero die libera corpora dictator sub corona 1 vendidit. ea sola pecunia in publicum redigitur haud sine

ira plebis. et quod rettulere secum praedae, nec duci, qui ad senatum, malignitatis auctores quaerendo, rem arbitrii sui reieccisset, nec senatui, sed Liciniae familiae, ex qua filius ad senatum rettulisset, pater tam popularis sententiae auctor fuisset, acceptum referebant. cum iam humanae opes egestae a Veïis essent, amoliri tum deum dona ipsosque deos, sed colentium magis quam rapientium modo, coepere. namque delecti ex omni exercitu iuvenes pure lautis corporibus, candida veste, quibus deportanda Romam regina Iuno adsignata erat, venerabundi templum iniere, primo religiose admoventes manus, quod id signum more Etrusco nisi certae gentis sacerdos adtrectare non esset solitus. dein cum quidam seu spiritu divino tactus seu iuvenali ioco: ‘visne Romam ire, Iuno?’ dixisset, adnuisse ceteri deam conclamaverunt. inde fabulae adiectum est, vocem quoque dicentis velle auditam; motam certe sede sua parvi molimenti adminiculis sequentis modo accipimus levem ac facilem tralatu fuisse integramque in Aventinum, aeternam sedem suam, quo vota Romani dictatoris vocaverant, perlatam, ubi templum ei postea idem qui voverat Camillus dedicavit.

8 Hic Veiorum occasus fuit, urbis opulentissimae Etrusci nominis, magnitudinem suam vel ultima clade indicantis, quod decem aestates hiemesque continuas circumssessa, cum plus aliquanto cladum intulisset quam accepisset, postremo iam fato quoque urgente operibus tamen, non vi expugnata est.

1 XXIII. Romam ut nuntiatum est Veios captos, quamquam et prodigia procurata fuerant et vatum responsa et Pythicae sortes notae et, quantum humanis adiuvari consiliis potuerat res, ducem M. Furium maximum imperatorum omnium legerant, tamen, quia tot annis varie ibi bellatum erat multaeque clades acceptae, velut ex inspecto immensum gaudium fuit, et priusquam senatus decerneret, plena omnia templa Romanarum matrum grates dis agentium erant. senatus in quadriduum, quot dierum nullo ante bello, supplicationes decernit. adventus quoque dictatoris omnibus ordinibus obviam effusis celebratior quam ullius umquam antea fuit triumphusque omnem consuetum

honorandi diei illius modum aliquantum excessit. maxime 5
 conspectus ipse est curru equis albis iuncto urbem invec-
 tus, parumque id non civile modo, sed humanum etiam
 visum. Iovis Solisque equis aequiperatum dictatorem in 6
 religionem etiam trahebant triumphusque ob eam unam
 maxime rem clarior quam gratior fuit. tum Iunoni regi- 7
 nae templum in Aventino locavit dedicavitque Matutae
 matris. atque his divinis humanisque rebus gestis dicta-
 tura se abdicavit. agi deinde de Apollinis dono coeptum. 8
 cui se decimam rovisse praedae partem cum diceret Ca-
 millus, pontifices solvendum religione populum censerent,
 haud facile inibatur ratio iubendi referre praedam popu- 9
 lum, ut ex ea pars debita in sacrum secerneretur. tandem 10
 eo quod lenissimum videbatur decursum est, ut qui se
 domumque religione exsolvere vellet, cum sibimet ipse
 praedam aestumasset suam, decumae pretium partis in
 publicum deferret, ut ex eo donum aureum dignum am- 11
 plitudine templi ac numine dei ex dignitate populi Romani
 fieret. ea quoque conlatio plebis animos a Camillo alic-
 navit. inter haec pacificatum legati a Volscis et Aequis 12
 venerunt, impetrataque pax, magis ut fessa tam diutino
 bello adquiesceret civitas, quam quod digni peterent.

XXIII. Veiiis captis sex tribunos militum consulari 1
 potestate insequens annus habuit: duos Publios Cornelios,
 Cossum et Scipionem, M. Valerium Maximum iterum, Cae-
 sonem Fabium Ambustum tertium, L. Furium Medullinum
 quintum, Q. Servilium tertium. Cornelius Faliscum bellum, 2
 Valerio ac Servilio Capenas sorte evenit. ab iis non urbes
 vi aut operibus temptatae, sed ager est depopulatus praed-
 aequaeque rerum agrestium actae, nulla felix arbor, nihil fru-
 giferum in agro relictum. ea clades Capenatem populum 3
 subegit, pax petentibus data; in Faliscis bellum restabat.

Romae interim multiplex seditio erat, cuius leniendae 4
 causa coloniam in Volscos, quo tria milia civium Roma-
 norum scriberentur, deducendam censuerant; triumvirique
 ad id creati terna iugera et septunces viritim diviserant.
 ea largitio sperni coepta, quia spei maioris avertendae so- 5
 lacium obiectum censebant: cur enim relegari plebem in
 Volscos, cum pulcherrima urbs Veii agerque Veientanus

6 in conspectu sit, uberior ampliorque Romano agro? urbem
 quoque urbi Romae vel situ vel magnificentia publicorum
 7 privatorumque tectorum ac locorum praeponcbant. quin
 illa quoque actio movebatur, quae post captam utique
 Romam a Gallis celebratior fuit, transmigrandi Veios.
 8 ceterum partem plebi partem senatus destinabant habitan-
 dis Veïis; duasque urbes communis rei publicae incoli a
 9 populo Romano posse. adversus quae cum optimates ita
 tenderent, ut morituros se citius dicerent in conspectu
 populi Romani quam quicquam earum rerum rogaretur:
 10 quippe nunc in una urbe tantum dissensionum esse, quid
 in duabus urbibus fore? victamne ut quisquam victrici
 patriae praeferret sineretque maiorem fortunam captis esse
 11 Veïis quam incolumibus fuerit? postremo se relinqui a
 civibus in patria posse, ut relinquunt patriam atque cives
 nullam vim umquam subacturam; et: T. Sicinium, is enim
 ex tribunis plebis rogationis eius lator erat, conditorem
 Veios sequantur relicto deo Romulo, dei filio, parente et
 auctore urbis Romae: —

1 XXV. Haec cum foedis certaminibus agerentur, nam
 partem tribunorum plebi patres in suam sententiam traxe-
 2 rant, nulla res alia manibus temperare plebem cogebat
 quam quod, ubi rixae committendae causa clamor ortus
 esset, principes senatus primi turbac offerentes se peti
 3 feriri que atque occidi iubebant. ab horum actatibus digni-
 tatibusque et honoribus violandis dum abstinebatur, et ad
 4 reliquos similes conatus verecundia irae obstabat. Camil-
 lus, identidem omnibus locis contionabundus, haud mirum,
 [inquit,] id quidem esse, furere civitatem, quae damnata voti
 omnium rerum potio rem curam quam religione se exsol-
 5 vendi habeat, nihil de conlatione dicere stipis verius quam
 decumae, quando ea se quisque privatim obligaverit, libe-
 6 ratus sit populus: enimvero illud se tacere suam conscien-
 tiam non pati, quod ex ea tantum praeda, quae rerum
 moventium sit, decuma designetur, urbis atque agri capti,
 7 quae et ipsa voto contineatur, mentionem nullam fieri. cum
 ea disceptatio anceps senatui visa delegata ad pontifices
 esset, adhibito Camillo visum collegio, quod eius ante
 conceptum votum Veientium fuisset et post votum in po-

te-statem populi Romani venisset, eius partem decimam Apollini sacram esse. ita in aestimationem urbs agerque 8 venit. pecunia ex aerario prompta et tribunis militum consularibus, ut aurum ex ea coemerent, negotium datum. cuius cum copia non esset, matronae, coetibus ad eam rem consultandam habitis, communi decreto pollicitae tribunis militum aurum et omnia ornamenta sua in aerarium detulerunt. grata ea res ut quae maxime senatui unquam fuit, 9 honoremque ob eam munificentiam ferunt matronis habitum, ut pilito ad sacra ludosque, carpentis festo profestoque uterentur. pondere ab singulis auri accepto 10 aestimatoque, ut pecuniae solverentur, crateram auream fieri placuit, quae donum Apollini Delphos portaretur.

Simul ab religione animos remiserunt, integrant seditionem 11 tribuni plebis; incitatur multitudo in omnes principes, ante alios in Camillum: cum praedam Veientanam 12 publicando sacrandoque ad nihilum redegissee. absentes ferociter inerepant: praesentium, cum se ultro iratis offerrent, verecundiam habent. simul extrahi rem ex eo anno 13 viderunt, tribunos plebis latores legis in annum eosdem reficiunt. et patres hoc idem de intercessoribus legis adnisi. ita tribuni plebis magna ex parte idem refecti.

XXVI. Comitibus tribunorum militum patres summa 1 ope evicerunt, ut M. Furius Camillus crearetur. propter bella simulabant parari ducem, sed largitioni tribuniciae adversarius quaerebatur. cum Camillo creati tribuni mili- 2 tum consulari potestate L. Furius Medullinus sextum, C. Aemilius, L. Valerius Publicola, Sp. Postumius, P. Cornelius iterum. principio anni tribuni plebis nihil moverunt, 3 donec M. Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum mandatum erat, proficisceretur. differendo deinde elanguit res et Camillo, quem adversarium maxime metuerant, gloria in Faliscis crevit. nam cum primo moenibus se hostes tene- 4 rent tutissimum id rati, populatione agrorum atque incendiis villarum coegit eos egredi urbe. sed timor longius progredi prohibuit. mille fere passum ab oppido castra locant, 5 nulla re alia fidentes ea satis tuta esse quam difficultate aditus asperis confragosisque circa et partim artis partim arduis viis. ceterum Camillus captivum indicem ex agris 6

secutus ducem castris multa nocte motis prima luce ali-
 7 quanto superioribus locis se ostendit. trifariam Romani
 municbant, alius exercitus proelio intentus stabat. ibi in-
 pedire opus conatos hostes fundit fugatque; tantumque inde
 pavoris Faliscis iniectum est, ut effusa fuga castra sua,
 8 quae propiora erant, praelati urbem peterent. multi caesi
 vulneratique, priusquam paventes portis inciderent. castra
 capta, praeda ad quaestores redacta cum magna militum
 ira: sed severitate imperii victi eandem virtutem et ode-
 9 rant et mirabantur. obsidio inde urbis et munitiones; et
 interdum per occasionem impetus oppidanorum in Roma-
 nas stationes proeliaque parva fieri et teri tempus neutro
 inclinata spe, cum frumentum copiaeque aliae ex ante
 convecto largius obsessis quam obsidentibus subpeterent.
 10 videbaturque aeque diuturnus futurus labor ac Veiis fuis-
 set, ni fortuna imperatori Romano simul et cognitae rebus
 bellicis virtutis specimen et maturam victoriam dedisset.

1 XXVII. Mos erat Faliscis eodem magistro liberorum
 et comite uti, simulque plures pueri, quod hodie quoque
 in Graecia manet, unius curae demandabantur. principum
 liberos, sicut fere fit, qui scientia videbatur praecellere
 2 erudiebat. is cum in pace instituisset pueros ante urbem
 lusus exercendique causa producere, nihil eo more per belli
 tempus intermisso (dum) modo brevioribus modo longiori-
 bus spatiis trahendo eos a porta, lusu sermonibusque va-
 riatius longius solito, ubi res dedit, progressus inter stationes
 eos hostium castraque inde Romana in praetorium ad
 3 Camillum perduxit. ibi scelesto facinori scelestiorem ser-
 monem addit, Falerios se in manus Romanis tradidisse,
 quando eos pueros, quorum parentes capita ibi rerum
 4 sint, in potestatem dediderit. quae ubi Camillus audivit:
 ‘non ad similem’ inquit ‘tui nec populum nec imperatorem
 5 scelestus ipse cum scelesto munere venisti. nobis cum
 Faliscis quae pacto fit humano societas non est, — quam
 ingeneravit natura, utriusque est critque. sunt et belli
 sicut pacis iura, iusteque ea non minus quam fortiter di-
 6 dicimus gerere. arma habemus non adversus eam aetatem,
 cui etiam captis urbibus parceitur, sed adversus armatos et
 7 ipsos, qui nec laesi nec lacessiti a nobis castra Romana

ad Veios oppugnarunt. eos tu, quantum in te fuit, novo 8
 scelere vicisti: ego Romanis artibus, virtute, opere, armis,
 sicut Veios vincam.' denudatum deinde eum manibus post 9
 tergum inligatis reducendum Falerios pueris tradidit vir-
 gasque eis, quibus proditorem agerent in urbem verbe-
 rantes, dedit. ad quod spectaculum concursu populi pri- 10
 mum facto, deinde a magistratibus de re nova vocato
 senatu, tanta mutatio animis est iniecta, ut qui modo effe-
 rati odio iraque Veientium exitum paene quam Capenatium
 pacem mallent, apud eos pacem universa posceret civitas.
 fides Romana, iustitia imperatoris in foro et curia cele- 11
 brantur consensuque omnium legati ad Camillum in castra
 atque inde permissu Camilli Romam ad senatum, qui de-
 derent Falerios, proficiscuntur.

Introducti ad senatum ita locuti traduntur: 'patres con- 12
 scripti, victoria, cui nec deus nec homo quisquam invidet,
 victi a vobis et imperatore vestro dedimus nos vobis, rati,
 quo nihil victori pulchrius est, melius nos sub imperio
 vestro quam legibus nostris victuros. eventu huius belli 13
 duo salutaria exempla prodita humano generi sunt: vos
 fidem in bello quam praesentem victoriam maluistis, nos
 fide provocati victoriam ultro detulimus. sub ditione vestra 14
 sumus. mittite, qui arma, qui obsides, qui urbem paten-
 tibus portis accipiant. nec vos fidei nostrae nec nos im-
 perii vestri paenitebit.' Camillo et ab hostibus et a civi- 15
 bus gratiae actae. Faliscis in stipendium militum eius
 anni, ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia im-
 perata. pace data exercitus Romam reductus.

XXVIII. Camillus meliore multo laude, quam cum 1
 triumphantem albi per urbem vexerant equi, insignis iu-
 stitia fideque hostibus victis cum in urbem redisset, taciti
 eius verecundiam non tulit senatus, quin sine mora voti
 liberaretur: crateramque auream donum Apollini Delphos 2
 legati qui ferrent L. Valerius, L. Sergius, A. Manlius missi
 longa una nave haud procul freto Siculo a piratis Liparen-
 sium excepti devehuntur Liparas. mos erat civitatis velut 3
 publico latrocinio partam praedam dividere. forte eo anno
 in summo magistratu erat Timasitheus quidam, Romanis
 vir similior quam suis, qui legatorum nomen donumque et 4

deum, cui mitteretur, et doni causam veritus ipse, multitudinem quoque, quae semper ferme regenti est similis, religionis iustae inplevit adductosque in publicum hospitium legatos cum praesidio etiam navium Delphos prosecutus Romam inde sospites restituit. hospitium cum eo
5 senatus consulto est factum donaque publice data.

Eodem anno in Aequis varie bellatum, adeo ut in incerto fuerit et apud ipsos exercitus et Romae, vicissent
6 victine essent. imperatores Romani fuere ex tribunis militum C. Aemilius, Sp. Postumius. primo rem communiter gesserunt; fuis inde acie hostibus Aemilium praesidio Verruginem obtinere placuit, Postumium fines vastare.
7 ibi cum incomposito agmine neglegentius ab re bene gestae euntem adorti Aequi terrore iniecto in proximos compulere tumulos, pavorque inde Verruginem etiam ad praesidium
8 alterum est perlatus. Postumius suis in tutum receptis cum contione advocata terrorem increparet ac fugam, fuisos esse ab ignavissimo ac fugacissimo hoste: conclamat universus exercitus, merito se ea audire et fateri admissum flagitium, sed eosdem correcturos esse neque diuturnum id gaudium hostibus fore. poscentes, ut confestim
9 inde ad castra hostium duceret — ea in conspectu erant posita in plano —, nihil poenae recusabant, nisi ea ante
10 noctem expugnassent. conlaudatos corpora curare paratosque esse quarta vigilia iubet. et hostes, nocturnam fugam ex tumulo Romanorum ut ab ea via, quae ferebat Verruginem, excluderent, fuere obvii proeliumque ante lucem — sed luna pernox erat — commissum est. et
11 haud incertius diurno proelium fuit. sed clamor Verruginem perlatus, cum castra Romana crederent oppugnari, tantum iniecit pavoris, ut nequiquam retinente atque obsecrante Aemilio Tusculum palati fugerent. inde fama
12 Romam perlata est, Postumium exercitumque occisum. qui, ubi prima lux metum insidiarum effuse sequentibus sustulit, cum perequittasset aciem promissa repetens, tantum iniecit ardoris, ut non ultra sustinuerint impetum
13 Aequi. caedis inde fugientium, qualis ubi ira magis quam virtute res geritur, ad perniciem hostium facta est; tristisque ab Tusculo nuntium nequiquam exterrita civi-

tate litterae a Postumio laureatae secuntur, victoriam populi Romani esse, Aequorum exercitum deletum.

XXVIII. Tribunorum plebis actiones quia nondum 1 invenerant finem, et plebs continuare latoribus legis tribunatum et patres reficere intercessores legis adnisi sunt. sed plus suis comitiis plebs valuit. quem dolorem uli 2 patres sunt senatus consulto facto, ut consules, invisus plebi magistratus, crearentur. annum post quintum decimum creati consules L. Lucretius Flavius, Ser. Sulpicius Camerinus.

Principio huius anni ferociter, quia nemo ex collegio 3 intercessurus erat, coortis ad perferendam legem tribunis plebis nec segnius ob id ipsum consulibus resistentibus omnique civitate in unam eam curam conversa, Vitelliam coloniam Romanam in suo agro Aequi expugnant. colo- 4 norum pars maxima incolumis, quia nocte proditione oppidum captum liberam per aversa urbis fugam dederat, Romam perfugere. L. Lucretio consuli ea provincia 5 evenit. is cum exercitu profectus acie hostes vincit victorque Romam ad maius aliquanto certamen redit.

Dies dicta erat tribunis plebi bienni superioris A. Ver- 6 ginio et Q. Pomponio, quos defendi patrum consensu ad fidem senatus pertinebat: neque enim eos aut vitae ullo crimine alio aut gesti magistratus quisquam arguebat, praeterquam quod gratificantes patribus rogationi tribuniciae intercessissent. vicit tamen gratiam senatus plebis ira et 7 pessimo exemplo innoxii denis milibus gravis aeris condemnati sunt. id aegre passi patres. Camillus palam sceleris plebem arguere, quae iam in suos versa non intellexeret, se pravo iudicio de tribunis intercessionem sustulisse, intercessione sublata tribuniciam potestatem evertisse. nam 9 quod illi sperarent, effrenatam licentiam eius magistratus patres laturos, falli eos. si tribunicia vis tribunicio auxilio repelli nequeat, aliud telum patres inventuros esse. con- 10 sulesque increpabat, quod fide publica decipi tribunos eos taciti tulissent, qui senatus auctoritatem secuti essent. haec propalam contionabundus in dies magis augebat iras hominum.

XXX. Senatum vero incitare adversus legem haut 1

desistebat: ne aliter descenderent in forum, cum dies ferendae legis venisset, quam ut qui meminissent sibi pro aris focusque et deum templis ac solo, in quo nati essent, 2 dimicandum fore. nam quod ad se privatim attineat, si suae gloriae sibi inter dimicationem patriae meminisse sit fas, sibi amplum quoque esse, urbem ab se captam frequentari, cotidie se frui monumento gloriae suae et ante oculos habere urbem latam in triumpho suo, insistere 3 omnes vestigiis laudum suarum. sed nefas ducere, desertam ac relictam ab dis immortalibus incoli urbem et in captivo solo habitare populum Romanum et victrice patria 4 victam mutari. his adhortationibus principis concitati patres, senes iuvenesque, cum ferretur lex, agmine facto in forum venerunt dissipatique per tribus suos quisque tribules prensantes orare cum lacrimis coepere, ne eam patriam, pro qua fortissime felicissimeque ipsi ac patres eorum dimicassent, desererent, Capitolium, aedem Vestae, 6 cetera circa templa deorum ostentantes; ne exulem, extorrem populum Romanum ab solo patrio ac diis penatibus in hostium urbem agerent eoque rem adducerent, ut 7 melius fuerit non capi Veios, ne Roma desereretur. quia non vi agebant, sed precibus, et inter preces multa deorum mentio erat, religiosum parti maximae fuit et legem 8 una plures tribus antiquarunt quam iusserunt; adeoque ea victoria lacta patribus fuit, ut postero die referentibus consulibus senatus consultum fieret, ut agri Veientani septena iugera plebi dividerentur, nec patribus familiae tantum, sed ut omnium in domo liberorum capitum ratio haberetur, vellentque in eam spem liberos tollere.

1 XXXI. Eo munere delenita plebe nihil certatum est, 2 quo minus consularia comitia haberentur. creati consules L. Valerius Potitus, M. Manlius, cui Capitolino postea fuit cognomen. ii consules magnos ludos fecere, quos M. 3 Furius dictator voverat Veienti bello. eodem anno aedes Iunonis reginae ab eodem dictatore eodemque bello vota dedicatur, celebratamque dedicationem ingenti matronarum 4 studio tradunt. bellum haut memorabile in Alcido cum Aequis gestum est fuis hostibus prius paene quam manus consererent. Valerio, quod perseverantior caedendis

in fuga fuit, triumphus, Manlio, ut ovans ingrederetur urbem, decretum est.

Eodem anno novum bellum cum Volsiniensibus exortum, quo propter famem pestilentiamque in agro Romano ex siccitate caloribusque nimis ortam exercitus duci nequivit. ob quae Volsinienses Salpinatibus adiunctis superbia elati ultro agros Romanos incursavere. bellum inde duobus populis indictum.

C. Iulius censor decessit; in eius locum M. Cornelius suffectus, quae res postea religioni fuit, quia eo lustro Roma est capta; nec deinde umquam in demortui locum censor sufficitur. consulibusque morbo implicitis placuit per interregnum renovari auspicia. itaque cum ex senatus consulto consules magistratu se abdicassent, interrex creatur M. Furius Camillus, qui P. Cornelium Scipionem, is deinde L. Valerium Potitum interregem prodidit. ab eo creati sex tribuni militum consulari potestate, ut, etiam si cui eorum incommoda valitudo fuisset, copia magistratum rei publicae esset.

XXXII. Kal. Quintilibus magistratum ocepere L. Lucretius, Servius Sulpicius, M. Aemilius, L. Furius Medullinus septimum, Agrippa Furius, C. Aemilius iterum. ex his L. Lucretio et C. Aemilio Volsiniensis provincia evenit, Salpinates Agrippae Furio et Ser. Sulpicio. prius cum Volsiniensibus pugnatum est. bellum numero hostium ingens, certamine haud sane asperum fuit. fusa concursu primo acies in fugam; milia octo armatorum ab equitibus interclusa positis armis in deditionem venerunt. eius belli fama effecit, ne se pugnae committerent Salpinates: moenibus armati se tutabantur. Romani praedas passim et ex Salpinati agro et ex Volsiniensi nullo eam vim arcente egerunt, donec Volsiniensibus fessis bello ea condicione, ut res populo Romano redderent stipendiumque eius anni exercitui praestarent, in viginti annos indutiae datae.

Eodem anno M. Caedicius de plebe nuntiavit tribunis, se in nova via, ubi nunc sacellum est supra aedem Vestae, vocem noctis silentio audisse clariorem humana, quae magistratibus dici iuberet, Gallos adventare. id, ut fit, propter auctoris humilitatem spreto et quod longinqua eoque

ignotior gens erat. neque deorum modo monita ingruente fato spreta, sed humanam quoque opem, quae una erat, 8 M. Furium, ab urbe amovere: qui die dicta ab L. Apuleio tribuno plebis propter praedam Veientanam, filio quoque adulescente per idem tempus orbatu, cum accitis domum tribulibus et clientibus, quae magna pars plebis erat, percunctatus animos eorum responsum tulisset, se conlaturos quanti damnatus esset, absolvere cum non posse, in exilium abiit precatus ab diis immortalibus, si innoxio sibi ea iniuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati ingratae facerent. absens quindecim milibus gravis aeris damnatur.

1 XXXIII. Expulso cive, quo manente, si quiequam humanorum certi est, capi Roma non potuerat, adventante fatali urbi clade, legati ab Clusinis veniunt auxilium ad- 2 versus Gallos petentes. eam gentem traditur fama dulcedine frugum maximeque vini, nova tum voluptate, captam Alpes transisse agrosque ab Etruscis ante cultos 3 possedisse; et invexisse in Galliam vinum indicendae gentis causa Arruntem Clusinum ira corruptae uxoris ab Lucumone, cui tutor is fuerat ipse, praepotente iuvene et a quo expeti poenae, nisi externa vis quaesita esset, nequi- 4 rent: hunc transeuntibus Alpes ducem auctoremque Clusium oppugnandi fuisse.

Equidem haut abnuerim, Clusium Gallos ab Arrunte 5 seu quo alio Clusino adductos; sed eos, qui oppugnaverint Clusium, non fuisse qui primi Alpes transierint, satis constat. ducentis quippe annis ante quam Clusium oppugnarent urbemque Romam caperent, in Italiam Galli 6 transcenderunt; nec cum his primum Etruscorum, sed multo ante cum iis, qui inter Appenninum Alpesque in- 7 colebant, saepe exercitus Gallici pugnaverunt. Tuscorum ante Romanum imperium late terra marique opes patuere. mari supero inferoque, quibus Italia insulae modo cingitur, quantum potuerint, nomina sunt argumento, quod alterum Tuscum, communi vocabulo gentis, alterum Atriatium mare ab Atria Tuscorum colonia vocavere Italicae 8 gentes; Graeci eadem Tyrrhenum atque Adriaticum vocant. 9 et in utrumque mare vergentes incoluere urbibus duodenis

terras, prius cis Appenninum ad inferum mare, postea trans Appenninum totidem, quot capita originis erant, coloniis missis, quae trans Padum omnia loca excepto Venetorum angulo, qui sinum circumcolunt maris, usque ad Alpes tenuere. Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo est, maxime Raetiis; quos loca ipsa efferarunt, ne quid ex antiquo praeter sonum linguae, nec eum incorruptum, retinerent.

XXXIII. De transitu in Italiam Gallorum haec accepimus. Prisco Tarquinio Romae regnante Celtarum, quae pars Galliae tertia est, penes Bituriges summa imperii fuit. ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunaque cum sua tum publica praepollens, quod in imperio eius Gallia adeo frugum hominumque fertilis fuit, ut abundans multitudo vix regi videretur posse. hic magno natu ipse iam exonerare praegravante turba regnum cupiens Bellovesum ac Segovesum sororis filios, impigros iuvenes, missurum se esse in quas dii dedissent auguriis sedes ostendit: quantum ipsi vellent numerum hominum excirent, ne qua gens arcere advenientes posset. tum Segoveso sortibus dati Hereynei saltus; Belloveso haut paulo laetiores in Italiam viam dii dabant. is, quod eius ex populis abundabat, Bituriges, Arvernos, Senones, Aednos, Ambarros, Carnutes, Aulereos excivit. profectus ingentibus peditum equitumque copiis in Tricastinos venit. Alpes inde oppositae erant; quas inexcuperabiles visas haud equidem miror, nulladum via — quod quidem continens memoria sit, nisi de Hereule fabulis credere libet — superatas. ibi cum velut saeptos montium altitudo teneret Gallos, circumspectarentque, quam per iuncta caelo iuga in alium orbem terrarum transirent, religio etiam tenuit, quod adlatum est, advenas quaerentes agrum ab Salluvium gente oppugnari. Massilienses erant ii, navibus a Phocaea profecti. id Galli fortunae suae omen rati adiuvare, ut quem primum in terram egressi occupaverant locum patentibus silvis communirent. ipsi per Taurinos saltusque Iuliae Alpibus transcenderunt fusisque acie Tuscis haud procul Ticino flumine, cum in quo considerant agrum Insubrium appellari audissent, cognomine Insubribus pago

Haeduorum, ibi omen sequentes loci condidere urbem, Mediolanium appellarunt.

1 XXXV. Alia subinde manus Cenomanorum Elitovio
 duce vestigia priorum secuta eodem saltu favente Belloveso
 cum transcendisset Alpes, ubi nunc Brixia ac Verona urbes
 2 sunt — locos tenuere Libui — considunt; post hos Salluvii
 (qui) praeter antiquam gentem Laevos Ligures incolentes
 circa Ticinum amnem. Poeninon deinde Boii Lingonesque
 transgressi, cum iam inter Padum atque Alpes omnia tene-
 rentur, Pado ratibus traiecto non Etruscos modo, sed etiam
 Umbros agro pellunt: intra Appenninum tamen sese te-
 3 nuere. tum Senones recentissimi advenarum ab Utente flu-
 mine usque ad Aesim fines habuere. hanc gentem Clusium
 Romanque inde venisse comperio; id parum certum est, so-
 lamne an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis ad-
 iutam.

4 Clusini novo bello exterriti cum multitudinem, cum
 formas hominum invisitatas cernerent et genus armorum
 audirentque saepe ab iis eis Padum utraque legiones Etrus-
 corum fusas, quamquam adversus Romanos nullum eis
 ius societatis amicitiaeve erat, nisi quod Veientes consan-
 guineos adversus populum Romanum non defendissent,
 legatos Roman, qui auxilium ab senatu peterent, misere.
 5 de auxilio nihil impetratum: legati M. Fabi Ambusti filii
 missi, qui senatus populi Romani nomine agerent cum
 Gallis, ne, a quibus nullam iniuriam accepissent, socios
 6 populi Romani atque amicos oppugnarent. Romanis eos
 bello quoque, si res cogat, tuendos esse; sed melius vi-
 sum bellum ipsum amoveri, si posset, et Gallos, novam
 gentem, pace potius cognosci quam armis.

1 XXXVI. Mitis legatio, ni praeferoces legatos Gallis-
 que magis quam Romanis similes habuisset. quibus, post-
 quam mandata ediderunt in concilio Gallorum, datur re-
 2 sponsum: etsi novum nomen audiant Romanorum, tamen
 credere, viros fortes esse, quorum auxilium a Clusinis in
 3 re trepida sit inploratum. et quoniam legatione adversus
 se maluerint quam armis tueri socios, ne se quidem pacem
 quam illi adferant aspernari, si Gallis egentibus agro, quem
 latius possideant quam colant Clusini, partem finium con-

cedant; aliter pacem impetrari non posse. et responsum 4
 coram Romanis accipere velle et, si negetur ager, coram
 iisdem Romanis dimicaturos, ut nuntiare domum possent,
 quantum Galli virtute ceteros mortales praestarent. quod- 5
 nam id ius esset, agrum a possessoribus petere aut minari
 arma, Romanis quaerentibus, et quid in Etruria rei Gallis
 esset, cum illi se in armis ius ferre et omnia fortium vi-
 rorum esse ferociter dicerent, accensis utrimque animis ad
 arma discurritur et proelium conseritur.

Ibi, iam urgentibus Romanam urbem fatis, legati con- 6
 tra ius gentium arma capiunt. nec id clam esse potuit,
 cum ante signa Etruscorum tres nobilissimi fortissimique
 Romanae iuventutis pugnarent: tantum eminebat pere-
 grina virtus. quin etiam Q. Fabius evectus extra aciem 7
 equo ducem Gallorum, ferociter in ipsa signa Etruscorum
 incurstantem, per latus transfixum hasta occidit; spoliaque
 eius legentem Galli agnovere perque totam aciem Roma-
 num legatum esse signum datum est. omissa inde in 8
 Clusinos ira receptui canunt minantes Romanis. erant
 qui extemplo Romam eundum censerent; vicere seniores,
 ut legati prius mitterentur questum iniurias postulatamque,
 ut pro iure gentium violato Fabii dederentur. legati Gal- 9
 lorum cum ea, sicut erant mandata, exposuissent, senatui
 nec factum placebat Fabiorum et ius postulare barbari
 videbantur. sed ne id quod placebat decerneret in tan-
 tae nobilitatis viris, ambitio obstabat. itaque ne penes 10
 ipsos culpa esset cladis forte Gallico bello acceptae, co-
 gnitionem de postulatis Gallorum ad populum reiciunt.
 ubi tanto plus gratia atque opes valere, ut, quorum de
 poena agebatur, tribuni militum consulari potestate in
 insequentem annum crearentur. quo facto haud secus 11
 quam dignum erat infensi Galli bellum propalam minan-
 tes ad suos redeunt. tribuni militum cum tribus Fabiis 12
 creati Q. Sulpicius Longus, Q. Servilius quarto, P. Cor-
 nelius Maluginensis.

XXXVII. Cum tanta moles mali instaret — adeo ob- 1
 caecat animos fortuna, ubi vim suam ingruentem refringi
 non vult —, civitas, quae adversus Fidenatem ac Veien-
 tem hostem aliosque finitimos populos ultima experiens

2 auxilia dictatorem multis tempestatibus dixisset, ea tunc
 inuisitato atque inaudito hoste ab Oceano terrarumque ul-
 3 auxilii quaesivit. tribuni, quorum temeritate bellum con-
 tractum erat, summae rerum praecerant dilectumque nihilo
 accuratiorem quam ad media bella haberi solitus erat ex-
 tenuantes etiam famam belli habebant.

4 Interim Galli, postquam acceperere ultro honorem ha-
 bitum violatoribus iuris humani elusamque legationem suam
 esse, flagrantes ira, cuius inpotens est gens, confestim si-
 5 gnis convulsis citato agmine iter ingrediuntur. ad quorum
 praetereuntium raptim tumultum cum exterritae urbes ad
 arma concurrerent fugaque agrestium fieret, Romam se
 ire magno clamore significabant, quacumque ibant equis
 6 loci. sed antecedente fama nuntiisque Clusinorum, dein-
 ceptus inde aliorum populorum, plurimum terroris Roman
 7 celeritas hostium tulit, quippe quibus velut tumultuario
 exercitu raptim ducto aegre ad undecimum lapidem oc-
 cursum est, qua flumen Alia, Crustumini montibus praec-
 alto defluens alveo, haud multum infra viam Tiberino amni
 8 miscetur. iam omnia contra circaque hostium plena erant
 et nata in vanos tumultus gens truci cantu clamoribusque
 variis horrendo cuncta compleverant sono.

1 XXXVIII. Ibi tribuni militum non loco castris ante
 capto, non praemunito vallo, quo receptus esset, non deo-
 rum saltem, si non hominum, memores, nec auspicato nec
 litato instruunt aciem diductam in cornua, ne circumveniri
 2 multitudine hostium possent. nec tamen aequari frontes
 poterant, cum extenuando infirmam et vix cohaerentem
 mediam aciem haberent. paulum erat ab dextera editi loci,
 quem subsidiariis repleri placuit; eaque res, ut initium
 3 pavoris ac fugae, sic una salus fugientibus fuit. nam Bren-
 nus regulus Gallorum, in paucitate hostium artem maxime
 timens, ratus ad id captum superiorem locum, ut, ubi Galli
 cum acie legionum recta fronte concucurrissent, subsidia
 in aversos transversosque impetum darent, ad subsidiarios
 4 signa convertit, si eos loco depulisset haud dubius facilem
 in aequo campi tantum superanti multitudine victoriam

fore. adeo non fortuna modo, sed ratio etiam cum barbaris stabat. in altera acie nihil simile Romanis, non apud 5
duces, non apud milites erat. pavor fugaque occupaverat
animos et tanta omnium oblivio, ut multo maior pars Veios
in hostium urbem, cum Tiberis arceret, quam recto itinere
Romam ad coniuges ac liberos fugerent. parumper sub- 6
sidiarios tutatus est locus: in reliqua acie simul est clamor
proximis ab latere, ultimis ab tergo auditus, ignotum
hostem prius paene quam viderent, non modo non temptato
certamine, sed ne clamore quidem reddito, integri
intactique fugerunt. nec ulla caedes pugnantium fuit: 7
terga caesa suomet ipsorum certamine in turba impedi-
entium fugam. circa ripam Tiberis, quo armis abiectis to- 8
tum sinistrum cornu defugit, magna strages facta est;
multosque inperitos nandi aut invalidos graves lorice aliis-
que tegminibus hausere gurgites. maxima tamen pars in- 9
columis Veios perfugit, unde non modo praesidii quicquam,
sed ne nuntius quidem cladis Romam est missus. ab dex- 10
tro cornu, quod procul a flumine et magis sub monte steterat,
Romam omnes petiere et ne clausis quidem portis
urbis in arcem confugerunt.

XXXVIII. Gallos quoque velut obstupefactos mira- 1
culum victoriae tam repentinae tenuit. et ipsi pavore defixi
primum steterunt velut ignari, quid accidisset; deinde in-
sidias vereri; postremo caesorum spolia legere armorum-
que cumulos, ut mos eis est, coacervare. tum demum, 2
postquam nihil usquam hostile cernebatur, viam ingressi
haud multo ante solis occasum ad urbem Romam perve-
niunt. ubi cum praegressi equites non portas clausas,
non stationem pro portis excubare, non armatos esse in
muris rettulissent, aliud priori simile miraculum eos sus-
tinuit; noctemque veriti et ignotae situm urbis, inter Ro- 3
mam atque Anienem consedere exploratoribus missis circa
moenia aliasque portas, quaenam hostibus in perdita re
consilia essent. Romani, cum pars maior ex acie Veios 4
petisset (quam Romam), nemo superesse quemquam prae-
ter eos qui Romam refugerant crederent, conplorati om-
nes pariter vivi mortuique totam prope urbem lamentis
impleverunt. privatos deinde luctus stupefecit publicus 5

pavor, postquam hostes adesse nuntiatum est. mox ululatus cantusque dissonos vagantibus circa moenia turmatim barbaris audiebant. omne inde tempus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram, ut identidem iam in urbem futurus videretur impetus: primò adventu, quia accesserant ad urbem, mansuros enim ad Aliam fuisse, nisi hoc consilii foret; deinde sub occasum solis, quia haud multum dici supererat, ante noctem rati se invasuros; tum in noctem dilatatum consilium esse, quo plus pavoris inferrent; postremo lux adpropinquans exanimare. timorique perpetuo ipsum malum continens fuit, cum signa infesta portis sunt inlata. nequaquam tamen ea nocte neque insequenti die similis illi, quae ad Aliam tam pavide fugerat, civitas fuit. nam cum defendi urbem posse tam parva relicta manu spes nulla esset, placuit cum coniugibus ac liberis iuventutem militarem senatusque robur in arcem Capitoliumque concedere armisque et frumento conlato ex loco inde munito deos hominesque et Romanum nomen defendere, flaminem sacerdotesque Vestales sacra publica a caede, ab incendiis procul auferre nec ante deserì cultum eorum quam non superessent qui colerent. si arx Capitoliumque, sedes deorum, si senatus, caput publici consilii, si militaris iuventus superfuerit imminente ruinae urbis, facilem iacturam esse seniorum, relictæ in urbe utique periturae turbae. et quo id aequiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales consularesque simul se cum illis palam dicere obituros nec his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam possent, oneraturos inopiam armatorum.

1 XXXX. Haec inter seniores morti destinatos iactata solacia. versae inde adhortationes ad agmen iuvenum, quos in Capitolium atque in arcem prosequabantur, commendantes virtuti eorum iuventutis urbis, per trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis, quaecumque reliqua essent
2 fortuna. digredientibus, qui spem omnem atque opem secum ferebant, ab his, qui captae urbis non superesse statuerant exitio, cum ipsa res speciesque miserabilis erat, tum muliebri fletu et concursatio incerta nunc hos nunc illos sequentium rogitantiumque viros natosque, cui se fato darent,

nihil quod humanis superesset malis relinquebant. magna 4
 pars tamen earum in arcem suos persecutae sunt nec pro-
 hibente ullo nec vocante, quia, quod utile obsessis ad
 minuendam inbellem multitudinem, id parum humanum
 erat. alia maxime plebis turba, quam nec capere tam 5
 exiguus collis nec alere in tanta inopia frumenti poterat,
 ex urbe effusa velut agmine iam uno petiit Ianiculum.
 inde pars per agros dilapsi, pars urbes petunt finitimas, 6
 sine ullo duce aut consensu, suam quisque spem, sua
 consilia communibus deploratis exsequentes. flamen in- 7
 terim Quirinalis virginesque Vestales omissa rerum suarum
 cura, quae sacrorum secum ferenda, quae, quia vires ad
 omnia ferenda deerant, relinquenda essent consultantes
 quisve ea locus fideli adservaturus custodia esset, optimum 8
 ducunt condita in doliolis sacello proximo aedibus flaminis
 Quirinalis, ubi nunc despui religio est, defodere; cetera
 inter se onere partito ferunt via, quae sublicio ponte ducit
 ad Ianiculum. in eo clivo eas cum L. Albinus de plebe 9
 Romana homo conspexisset, plastro coniugem ac liberos
 habens, inter ceteram turbam, quae inutilis bello urbe ex-
 cebebat, salvo etiam tum discrimine divinarum humana- 10
 rumque rerum inreligiosum ratus, sacerdotes publicos
 sacraque populi Romani pedibus ire ferrique, se ac suos
 in vehiculo conspici, descendere uxorem ac pueros iussit,
 virgines sacraque in plastrum inposuit et Caere, quo iter
 sacerdotibus erat, pervexit.

XXXXI. Romae interim satis iam omnibus ut in tali 1
 re ad tuendam arcem compositis turba seniorum domos
 regressa adventum hostium obstinato ad mortem animo
 expectabat. qui eorum curules gesserant magistratus, ut 2
 in fortunae pristinae honorumque aut virtutis insignibus
 morerentur, quae augustissima vestis est tensas ducentibus
 triumphantibusve, ea vestiti medio aedium eburnis sellis
 sedere. sunt qui M. Fabio pontifice maximo praefante 3
 carmen devovisse eos se pro patria Quiritibusque Romanis
 tradant. Galli, et quia interposita nocte a contentione 4
 pugnae remiserant animos et quod nec in acie ancipiti
 usquam certaverant proelio nec tum impetu aut vi capiebant
 urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi

postero die urbem patente Collina porta in forum per-
 veniunt, circumferentes oculos ad templa deum arcemque
 5 (totam) solam belli speciem tenentem. inde modico relicto
 praesidio, ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio im-
 petus fieret, dilapsi ad praedam vacuis occursum hominum
 viis, pars in proxima quaeque tectorum agmine ruunt,
 pars ultima, velut ea demum intacta et referta praeda,
 6 petunt. inde rursus ipsa solitudine absterriti, ne qua fraus
 hostilis vagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca
 7 conglobati redibant; ubi eos plebis aedificiis obseratis, pa-
 tentibus atriis principum, maior prope cunctatio tenebat
 8 aperta quam clausa invadendi: adeo haud secus quam
 venerabundi intuebantur in aedium vestibulis scdentes
 viros praeter ornatum habitumque humano augustiorem
 maiestate etiam, quam vultus gravitasque oris prae se
 9 ferebat, simillimos dis. ad eos velut simulacra versi cum
 starent, M. Papirius unus ex his dicitur Gallo barbam
 suam, ut tum omnibus promissa erat, permulcenti scipione
 eburneo in caput incusso iram movisse; atque ab eo ini-
 tium caedis ortum, ceteros in sedibus suis trucidatos.
 10 post principum caedem nulli deinde mortalium parei, diripi
 tecta, exhaustis inici ignes.

1 XXXXII. Ceterum — seu non omnibus delendi ur-
 bem libido erat seu ita placuerat principibus Gallorum, et
 ostentari quaedam incendia terroris causa, si compelli ad
 2 deditionem caritate sedum suarum obsessi possent, et non
 omnia concremari tecta, ut quodcumque superesset urbis,
 id pignus ad flectendos hostium animos haberent, — ne-
 quaquam perinde atque in capta urbe prima die aut pas-
 3 sim aut late vagatus est ignis. Romani ex arce plenam
 hostium urbem cernentes vagosque per vias omnes cursus,
 cum alia atque alia parte nova aliqua clades oreretur, non
 mentibus solum concipere, sed ne auribus quidem atque
 4 oculis satis constare poterant. quocumque clamor hostium,
 mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammae et fragor
 ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia animos
 oraque et oculos flectebant velut ad spectaculum a fortuna
 positi occidentis patriae nec ullius rerum suarum relicti
 5 praeterquam corporum vindices, tanto ante alios miserandi

magis, qui umquam obsessi sunt, quod interclusi a patria 5
obsidebantur omnia sua cernentes in hostium potestate.
nec tranquillior nox diem tam foede actum exceptit, lux 6
deinde noctem inquietam insecuta est, nec ullum erat
tempus, quod a novae semper cladis alicuius spectaculo
cessaret. nihil tamen tot onerati atque obruti malis flexe- 7
runt animos, quin, etsi omnia flammis ac ruinis acquata
vidissent, quamvis inopem parvumque quem tenebant col-
lem libertati relictum virtute defenderent. et iam, cum 8
eadem cotidie acciderent, velut adsueti malis abalienave-
rant ab sensu rerum suarum animos, arma tantum ferrum-
que in dextris velut solas reliquias spei suae intuentes.

XXXXIII. Galli quoque, per aliquot dies in tecta 1
modo urbis nequiquam bello gesto, cum inter incendia ac
ruinas captae urbis nihil superesse praeter armatos hostes
viderent, nequiquam tot cladibus territos nec flexuros ad
deditionem animos, ni vis adhiberetur, experiri ultima et
impetum facere in arcem statuunt. prima luce signo dato 2
multitudo omnis in foro instruitur; inde clamore sublato
ac testudine facta subeunt. adversus quos Romani nihil
temere nec trepide ad omnis aditus stationibus firmatis,
qua signa ferri videbant, ea robore virorum opposito scan-
dere hostem sinunt, quo successerit magis in arduum, eo
pelli posse per proclive facilius rati. medio fere clivo re- 3
sistere atque inde ex loco superiore, qui prope sua sponte
in hostem inferebat, impetu facto strage ac ruina fudere
Gallos, ut numquam postea nec pars nec universi tempta-
verint tale pugnae genus. omissa itaque spe per vim at- 4
que arma subeundi obsidionem parant, cuius ad id tempus
inmemores et quod in urbe fuerat frumentum incendiis
urbis absumpserant et ex agris per ipsos dies raptum
omne Veios erat. igitur exercitu diviso partim per finiti- 5
mos populos praedari placuit, partim obsideri arcem, ut
obsidentibus frumentum populatores agrorum praebent.
proficiscentes Gallos ab urbe ad Romanam experiendam 6
virtutem fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exulabat,
duxit; qui maestior ibi fortuna publica quam sua, cum 7
diis hominibusque accusandis senesceret indignando mi-
randoque, ubi illi viri essent, qui secum Veios Faleriosque

8 cepissent, qui alia bella fortius semper quam felicius gessissent, repente audit Gallorum exercitum adventare atque de eo pavidos Ardeates consultare. nec secus quam divino spiritu tactus, cum se in mediam contionem intulisset, abstinere suetus ante talibus conciliis:

1 XXXXIII. 'Ardeates,' inquit 'veteres amici, novi etiam cives mei, quando et vestrum beneficium ita tulit et fortuna hoc egit mea, nemo vestrum condicionis meae oblitum me huc processisse putet. sed res ac periculum commune cogit, quod quisque possit in re trepida praesidii in medium conferre. et quando ego vobis pro tantis vestris in me meritis gratiam referam, si nunc cessavero? aut ubi usus erit mei vobis, si in bello non fuerit? hac arte in patria steti et invictus bello, in pace ab ingratis

3 civibus pulsus sum. vobis autem, Ardeates, fortuna oblata est et pro tantis populi Romani beneficiis, quanta ipsi meministis — nec enim exprobranda ea apud memores sunt — gratiae referendae et huic urbi decus ingens belli

4 ex hoste communi pariendi. qui effuso agmine adventant, gens est, cui natura corpora animosque magna magis quam firma dederit. eo in certamen omne plus terroris quam virium ferunt. argumento sit clades Romana: patentem cepere urbem; ex arce Capitolioque his exigua resistitur manu. iam obsidionis taedio victi abscedunt vagique per

6 agros palantur. cibo vinoque raptim hausto repleti, ubi nox adpetit, prope rivos aquarum sine munimento, sine stationibus ac custodiis, passim ferarum ritu sternuntur,

7 nunc a secundis rebus magis etiam solito incauti. si vobis in animo est, tueri moenia vestra nec pati haec omnia Galliam fieri, prima vigilia capite arma frequentes, me sequimini ad caedem, non ad pugnam. nisi victos somno velut pecudes trucidandos tradidero, non recuso eundem Ardae rerum mearum exitum, quem Romae habui.'

1 XXXXV. Acquis iniquisque persuasum erat, tantum bello virum neminem usquam ea tempestate esse. contione dimissa corpora curant intenti, quam mox signum daretur. quo dato primae silentio noctis ad portas Camillo praesto

2 fuere. egressi haud procul urbe, sicut praedictum erat, castra Gallorum intuta neglectaque ab omni parte nacti

eum ingenti clamore invadunt. nusquam proelium, omni- 3
 bus locis caedes est; nuda corpora et soluta somno truci-
 dantur. extremos tamen pavor e cubilibus suis excitos,
 quae aut unde vis esset ignaros, in fugam et quosdam in
 hostem ipsum improvidos tulit. magna pars in agrum
 Antiatem delati incursione ab oppidanis in palatos facta
 circumveniuntur.

Similis in agro Veienti Tuscorum facta strages est, qui 4
 urbis, iam prope quadringentesimum annum vicinae, op-
 pressae ab hoste invisitato, inaudito adeo nihil miseriti
 sunt, ut in agrum Romanum eo tempore incursiones fa-
 cerent pleneque praedae Veios etiam praesidiumque et
 spem ultimam Romani nominis in animo habuerint op- 5
 pugnare. viderant eos milites Romani vagantes per agros
 et congregatos agmine praedam prae se agentes et castra
 cernebant haud procul Veiiis posita. inde primum mise- 6
 ratio sui, deinde indignitas atque ex ea ira animos cepit.
 Etruscisne etiam, a quibus bellum Gallicum in se avertis-
 sent, ludibrio esse clades suas? vix temperavere animis, 7
 quin extemplo impetum facerent, compressique a Caedicio
 centurione, quem sibimet ipsi praefecerant, rem in noctem
 sustinere. tantum par Camillo defuit auctor, cetera eo- 8
 dem ordine eodemque fortunae eventu gesta. quin etiam
 ducibus captivis, qui caedi nocturnae superfuerant, ad
 aliam manum Tuscorum ad salinas profecti nocte inse-
 quente ex improviso maiorem caedem edidere, duplicique
 victoria ovantes Veios redeunt.

XXXXVI. Romae interim plerumque obsidio segnis 1
 et utrimque silentium esse, ad id tantum intentis Gallis,
 ne quis hostium evadere inter stationes posset, cum re-
 pente juvenis Romanus admiratione in se cives hostesque
 convertit. sacrificium erat statum in Quirinali colle genti 2
 Fabiae. ad id faciendum C. Fabius Dorsuo Gabino cinetu
 sacra manibus gerens cum de Capitolio descendisset, per
 medias hostium stationes egressus nihil ad vocem cuius-
 quam terroremve motus, in Quirinalcm collem pervenit;
 ibique omnibus sollemniter peractis eadem revertens simi- 3
 liter constanti vultu graduque, satis sperans, propitios esse
 deos, quorum cultum ne mortis quidem metu prohibitus

deseruisset, in Capitolium ad suos rediit seu attonitis Gallis miraculo audaciae seu religione etiam motis, cuius haudquaquam negligens gens est.

4 Veïis interim non animi tantum in dies, sed etiam vires creseebant. nec Romanis solum eo convenientibus ex agris, qui aut proelio adverso aut clade captae urbis palati fuerant, sed etiam ex Latio voluntariis confluentibus, ut in parte praedae essent, maturum iam videbatur, 5 repeti patriam cripique ex hostium manibus. sed corpori 6 valido caput deerat. locus ipse admonerat Camilli et magna pars militum erat, qui ductu auspicioque eius res prospere gesserant; et Caedicius negare, se commissurum, cur sibi aut deorum aut hominum quisquam imperium finiret potius quam ipse memor ordinis sui posceret imperatorem. 7 consensu omnium placuit ab Ardea Camillum acciri, sed antea consulto senatu, qui Romae esset: adeo regebat omnia pudor, discriminaque rerum prope perditis rebus 8 servabant. ingenti periculo transeundum per hostium custodias erat. ad eam rem Pontius Cominius impiger iuvenis operam pollicitus, incubans cortici secundo Tiberi 9 ad urbem defertur. inde, qua proximum fuit a ripa, per praeruptum eoque neglectum hostium custodiae saxum in Capitolium evadit et ad magistratus ductus mandata exercitus edit. accepto inde senatus consulto, uti comitiis curiatis revocatus de exilio iussu populi Camillus dictator extemplo diceretur militesque haberent imperatorem quem 10 vellent, eadem degressus nuntius Veios contendit, missique Ardeam legati ad Camillum Veios eum perduxere, seu — quod magis credere libet, non prius profectum ab Ardea quam conperit legem latam, quod nec iniussu populi mutari finibus posset nec nisi dictator dictus auspicia in exercitu habere — lex curiata lata est dictatorque absens dictus.

1 XXXXVII. Dum haec Veïis agebantur, interim arx 2 Romae Capitoliumque in ingenti periculo fuit. namque Galli seu vestigio notato humano, qua nuntius a Veïis pervenerat, seu sua sponte animadverso ad Carmentis saxo ascensu aequo, nocte sublustri, cum primo incremem, qui temptaret viam, praemisissent, tradentes inde

arma, ubi quid iniqui esset, alterni innixi sublevantesque
 invicem et trahentes alii alios, prout postularret locus, 3
 tanto silentio in summum evasere, ut non custodes solum
 fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad noc-
 turnos strepitus, excitarent. anseres non fefellerent, quibus 4
 sacris Iunonis in summa inopia cibi tamen abstinebatur.
 quae res saluti fuit: namque clangore eorum alarumque
 crepitu excitus M. Manlius, qui triennio ante consul fue-
 rat, vir bello egregius, armis arreptis simul ad arma ce-
 teros eiens vadit et, dum ceteri trepidant, Gallum, qui iam
 in summo constiterat, umbone ictum deturbat. cuius ca- 5
 sus prolapsi cum proximos sterneret, trepidantes alios ar-
 misque omissis saxa, quibus adhaerebant, manibus ample-
 xos trucidat. iamque et alii congregati telis missilibusque
 saxis proturbare hostes ruinaque tota prolapsa acies in
 praeceps deferri. sedato deinde tumultu reliquum noctis, 6
 quantum in turbatis mentibus poterat, cum praeteritum
 quoque periculum sollicitaret, quieti datum est. luce orta 7
 vocatis classico ad concilium militibus ad tribunos, cum
 et recte et perperam facto pretium deberetur, Manlius pri-
 mum ob virtutem laudatus donatusque non ab tribunis
 solum militum, sed consensu etiam militari; cui universi 8
 selibras farris et quartarios vini ad aedes eius, quae in
 arce erant, contulerunt, rem dictu parvam; ceterum inopia
 fecerat eam argumentum ingens caritatis, cum se quisque
 victu suo fraudans detractum corpori atque usibus neces-
 sariis ad honorem unius viri conferret. tum vigiles eius 9
 loci, qua fefellerat ascendens hostis, citati; et cum in om-
 nes more militari se animadversurum Q. Sulpicius tribu-
 nus militum pronuntiasset, consentiente clamore militum 10
 in unam vigilem coicientium culpam deterritus a ceteris
 abstinuit, reum haud dubium eius noxae adprobantibus
 cunctis de saxo deiecit. inde intentiores utrimque custo- 11
 diae esse, et apud Gallos, quia vulgatum erat inter Veios
 Romanque nuntios commeare, et apud Romanos ab noc-
 turni periculi memoria.

XXXVIII. Sed ante omnia obsidionis bellicae mala 1
 fames utrimque exercitum urgebat, Gallos pestilentia etiam, 2
 cum loco iacente inter tumulos castra habentes tum ab in-
 cendiis torrido et vaporis pleno cineremque, non pulverem
 modo ferente, cum quid venti motum esset. quorum in- 3
 tolerantissima gens umorique ac frigori adsueta, cum
 aestu et angore vexata vulgatis velut in pecua morbis

morerentur, iam pigritia singulos sepeliendi promisce acervatos cumulos hominum urebant; bustorumque inde Gallicorum nomine insignem locum fecere.

4 Indutiae deinde cum Romanis factae et colloquia permissu imperatorum habita; in quibus cum identidem Galli famem obicerent eaque necessitate ad deditionem vocarent, dicitur avertendae eius opinionis causa multis locis panis
5 de Capitolio iactatus esse in hostium stationes. sed iam neque dissimulari neque ferri ultra fames poterat. itaque dum dictator dilectum per se Ardeae habet, magistrum equitum L. Valerium a Veiiis abducere exercitum iubet,
6 parat instruitque quibus haud impar adoriatur hostes, interim Capitolinus exercitus stationibus, vigiliis fessus, superatis tamen humanis omnibus malis, cum famem unam natura vinci non sineret, diem de die prospectans, equod
7 auxilium ab dictatore appareret, postremo spe quoque, iam non solum cibo deficiente et, cum stationes procederent, prope obruentibus infirmum corpus armis, vel dedi vel redimi se quaecumque pactione possent iussit, iactantibus non obscure Gallis, haud magna mercede se adduci
8 posse, ut obsidionem relinquunt. tum senatus habitus tribunisque militum negotium datum, ut paciscerentur. inde inter Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum Gallorum colloquio transacta res est et mille pondo auri pretium populi gentibus mox imperaturi factum. rei foedissimae per se adiecta indignitas est: pondera ab Gallis adlata iniqua et tribuno recusante additus ab insolente Gallo ponderi gladius auditaque intoleranda Romanis vox: vae victis esse.

1 XXXXVIII. Sed diique et homines prohibuere, redemptos vivere Romanos. nam forte quadam, priusquam infanda merces perficeretur, per altercationem nondum omni auro appenso dictator intervenit auferrique
2 aurum de medio et Gallos summoverti iubet. cum illi renitentes pactos dicerent sese, negat, eam pactionem ratam esse, quae, postquam ipse dictator creatus esset, iniussu suo ab inferioris iuris magistratu facta esset, denuntiatque
3 Gallis, ut se ad proelium expediant. suos in acervum conicere sarcinas et arma aptare ferroque, non auro recuperare patriam iubet, in conspectu habentes fana deum et coniuges et liberos et solum patriae deforme belli malis
4 et omnia, quae defendi repetique et ulcisci fas sit. instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semirutae solo

urbis et natura inaequali, et omnia, quae arte belli secunda suis eligi praepararive poterant, providit. Galli nova re 5
trepidi arma capiunt iraque magis quam consilio in Romanos incurrunt. iam verterat fortuna, iam deorum opes humanaque consilia rem Romanam adiuvabant. igitur primo concursu haud maiore momento fusi Galli sunt quam ad Aliam vicerant.

Iustiore altero deinde proelio ad octavum lapidem Gabina via, quo se ex fuga contulerant, eiusdem ductu auspicioque Camilli vincuntur. ibi caedes omnia obtinuit. castra capiuntur, et ne nuntius quidem cladis relictus. dictator 7
recuperata ex hostibus patria triumphans in urbem redit, interque iocos militares, quos inconditos iaciunt, Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis haud vanis laudibus appellabatur.

Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud 8
dubie servavit, cum prohibuit migrari Veios et tribunis rem intentius agentibus post incensam urbem et per se inclinata magis plebe ad id consilium. eaque causa fuit 9
non abdicandae post triumphum dictaturae, senatu obsecrante, ne rem publicam in incerto relinqueret statu.

L. Omnium primum, ut erat diligentissimus religionum cultor, quae ad deos immortales pertinebant rettulit et senatus consultum facit, fana omnia, quod ea hostis 2
possedisset, restituerentur, terminarentur expiarenturque expiatioque eorum in libris per duumviros quaereretur; cum Caeretibus hospitium publice fieret, quod sacra populi Romani ac sacerdotes recepissent beneficioque eius populi non intermissus honos deum immortalium esset; ludi Capitolini fierent, quod Iuppiter optimus maximus 4
suam sedem atque arcem populi Romani in re trepidatutatus esset, collegiumque ad eam rem M. Furius dictator constitueret ex iis, qui in Capitolio atque arce habitarent. expiandae etiam vocis nocturnae, quae nuntia cladis ante 5
bellum Gallicum audita neglectaque esset, mentio inlata, iussumque templum in Nova via Aio Locutio fieri. aurum, quod Gallis ereptum erat quodque ex aliis templis inter trepidationem in Iovis cellam conlatum, cum, in quae referri oporteret, confusa memoria esset, sacrum omne iudicatum et sub Iovis sella poni iussum. iam ante in eo 7
religio civitatis apparuerat, quod, cum in publico deesset aurum, ex quo summa pactae mercedis Gallis confieret, a matronis conlatum acceperant, ut sacro auro abstineretur.

matronis gratiae actae; honosque additur, ut earum sicut virorum post mortem sollemnis laudatio esset.

8 His peractis, quae ad deos pertinebant quaeque per senatum agi poterant, tum demum agitanti tribunis plebem adsiduis contionibus, ut relictis ruinis in urbem paratam Veios transmigrarent, in contionem universo senatu prosequente descendit atque ita verba fecit:

1 LI. 'Adco mihi acerbae sunt, Quirites, contentiones cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exilii solacium aliud habuerim, quoad Ardeae vixi, quam quod procul ab his certaminibus eram; et ob eadem haec non si mille senati consultis populi que iussu revocaretis, rediturus umquam
2 fuerim. nec nunc me ut redirem mea voluntas mutata, sed vestra fortuna perpulit: quippe ut in sua sede maneret patria, id agebatur, non ut ego utique in patria essem. et nunc quiescerem ac tacerem libenter, nisi haec quoque pro patria dimicatio esset, cui deesse, quoad vita sup-
3 petat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. quid enim repetimus, quid obsessam ex hostium manibus eripimus, si reciperatam ipsi descriamus? et cum victoribus Gallis capta tota urbe Capitolium tamen atque arcem diique et homines Romani tenuerint (habitaverint), victoribus Romanis, recuperata urbe, arx quoque et Capitolium deseretur et plus vastitatis huic urbi secunda nostra fortuna
4 faciet quam adversa fecit? equidem, si nobis cum urbe simul positae traditaeque per manus religiones nullae essent, tamen tam evidens nunc hac tempestate rebus adfuit Romanis, ut omnem negligentiam divini cultus exemptam hominibus putem. intuemini enim horum deinceps annorum vel secundas res vel adversas, invenietis, omnia prospere evenisse sequentibus deos, adversa spernentibus.
5 iam omnium primum Veiens bellum — per quot annos quanto labore gestum! — non ante cepit finem, quam motu deorum aqua ex laeu Albano emissa est. quid haec tandem urbis nostrae elades nova num ante exorta est quam spreta vox caelo emissa de adventu Gallorum, quam gentium ius ab legatis nostris violatum, quam a nobis, cum vindicari deberet, eadem negligentia deorum praetermissum? igitur victi captique ac redempti tantum poenarum dis hominibusque dedimus, ut terrarum orbi documento essemus. adversae deinde res admonuerunt religionum. confugimus in Capitolium ad deos, ad sedem Iovis optimi maximi; sacra in ruina rerum nostrarum alia

terrae celavimus, alia aveeta in finitimas urbes amovimus ab hostium oculis; deorum cultum deserti ab diis hominibusque tamen non intermisimus. reddidere igitur patriam et victoriam et antiquum belli decus amissum, et in hostes, qui caeci avaritia in pondere auri foedus ac fidem fefellerunt, verterunt terrorem fugamque et caedem.

LII. Haec culti neglectique numinis tanta monumenta in rebus humanis eernentes equid sentitis, Quirites, quantum vixdum e naufragiis prioris culpae cladisque emergentes paremus nefas? urbem auspicato inauguratoque conditam habemus; nullus locus in ea non religionum deorumque est plenus, sacrificiis sollemnibus non dies magis statim quam loca sunt, in quibus fiant. hos omnes deos publicos privatosque, Quirites, deserturi estis? quam par vestrum factum est [ei], quod in obsidione nuper in egregio adolescente C. Fabio non minore hostium admiratione quam vestra conspectum est, eum inter Gallica tela degressus ex arce sollemne Fabiae gentis in colle Quirinali obiit? an gentilicia sacra ne in bello quidem intermitti, publica sacra et Romanos deos etiam in pace deseri placeat? et pontifices flaminesque negligentiores publicarum religionum esse quam privatus in sollemni gentis fuerit? forsitan aliquis dicat, aut Veis ea nos facturos aut huc inde missuros sacerdotes nostros, qui faciant; quorum neutrum fieri salvis caerimoniis potest. et ne omnia generatim sacra omnesque percenseam deos, in Iovis epulo num alibi quam in Capitolio pulvinar suscipi potest? quid de aeternis Vestae ignibus signoque, quod imperii pignus custodia eius templi tenetur, loquar? quid de ancilibus vestris, Mars Gradive tuque Quirine pater? haec omnia in profano deseri placet sacra aequalia urbi, quaedam vetustiora origine urbis? et videte, quid inter nos ac maiores intersit: illi sacra quaedam in monte Albano Lavinioque nobis facienda tradiderunt: — an ex hostium urbibus Romam ad nos transferri sacra religiosum fuit, hinc sine piaculo in hostium urbem Veios transferemus? recordamini, agitedum, quotiens sacra instaurentur, quia aliquid ex patrio ritu negligentia casuve praetermissum est. modo quae res post prodigium Albani lacus nisi instauratio sacerorum auspicioque renovatio adfectae Veienti bello rei publicae remedio fuit? at etiam, tamquam veterum religionum memores, et peregrinos deos transtulimus Romam et instituimus novos. Iuno regina transvecta a Veis

nuper in Aventino quam insigni ob excellens matronarum studium celebrique dedicata est die! Aio Locutio templum propter caelestem vocem exauditam in Nova via iussimus fieri; Capitolinos ludos sollemnibus aliis addidimus collegiumque ad id novum auctore senatu condidimus: quid horum opus fuit suscipi, si una cum Gallis urbem Romanam relicturi fuimus, si non voluntate mansimus in Capitolio per tot menses obsidionis, si ab hostibus metu refenti sumus? de sacris loquimur et de templis. quid tandem? de sacerdotibus nonne in mentem venit quantum piaculi committatur? Vestalibus nempe una illa sedes est, ex qua nihil umquam praeterquam urbs capta movit. flamini Diali noctem unam manere extra urbem nefas est: hos Veientes pro Romanis facturi estis sacerdotes? et Vestales tuae te deserent, Vesta? et flamen peregre habitando in singulas noctes tantum sibi rei publicae piaculi contrahet? quid alia, quae auspicato agimus omnia fere intra pomerium, cui oblivioni aut cui negligentiae damus? comitia curiata, quae rem militarem continent, comitia centuriata, quibus consules tribunosque militares creatis, ubi auspicato, nisi ubi adsolent, fieri possunt? Veiosne haec transferemus an comitiorum causa populus tanto incommodo in desertam hanc ab dis hominibusque urbem conveniet?

1 LIII. Sed res ipsa cogit vastam incendiis ruinisque relinquare urbem et ad integra omnia Veios migrare nec
2 hic aedificando inopem plebem vexare. hanc autem iactari magis causam quam veram esse, ut ego non dicam, apparere vobis, Quirites, puto, qui meministis, ante Gallorum adventum salvis tectis publicis privatisque, stante incolumi urbe hanc eandem rem actam esse, ut Veios trans-
3 migraremus. et videte, quantum inter meam sententiam vestramque intersit, tribuni. vos, etiamsi tunc faciendum non fuerit, nunc utique faciendum putatis: ego contra — nec id mirati sitis, priusquam quale sit audieritis — etiam si tum migrandum fuisset incolumi tota urbe, nunc has
4 ruinas relinquendas non censerem. quippe tum causa nobis in urbem captam migrandi victoria esset, gloriosa nobis ac posteris nostris; nunc haec migratio nobis misera ac turpis, Gallis gloriosa est. non enim reliquisse victores, sed amisisse victi patriam videbimus; hoc ad Aliam fuga, hoc capta urbs, hoc circumsessum Capitolium necessitatis inposuisse, ut desereremus penates nostros,

exiliumque ac fugam nobis ex eo loco conscisceremus, quem tueri non possemus. et Galli evertere potuerunt Romam, quam Romani restituere non videbuntur potuisse? quid restat, nisi ut, si iam novis copiis veniant — constat enim, vix credibilem multitudinem esse — et habitare in capta ab se, deserta a vobis hac urbe velint, sinatis? quid? si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri Aequi Volscive faciant, ut commigrent Romam, velitisne, illos Romanos, vos Veientes esse, an malitis hanc solitudinem vestram quam urbem hostium esse? non equidem video, quid magis nefas sit. haec scelera, quia piget aedificare, haec dedecora pati parati estis? si tota urbe nullum melius ampliusve tectum fieri possit quam casa illa conditoris est nostri, non in casis ritu pastorum agrestiumque habitare est satius inter sacra penatesque nostros quam exulatum publice ire? maiores nostri, convenae pastoresque, cum in his locis nihil praeter silvas paludesque esset, novam urbem tam brevi aedificaverunt: nos Capitolio, arce incolumi, stantibus templis deorum, aedificare incensa piget? et quod singuli facturi fuimus, si aedes nostrae deflagrassent, hoc in publico incendio universi recusamus facere?

LIIII. Quid tandem, si fraude, si casu Veientium incendium ortum sit, ventoque, ut fieri potest, diffusa flamma magnam partem urbis absumat, Fidenas inde aut Gabios aliamve quam urbem quaesituri sumus, quo transmigremus? adeo nihil tenet solum patriae nec haec terra, quam matrem appellamus, sed in superficie tignisque caritas nobis patriae pendet? equidem — fatebor vobis, etsi minus iniuriae vestrae quam meae calamitatis meminisse iuvat — cum abessem, quotienscumque patria in mentem veniret, haec omnia occurrebant, colles campiue et Tiberis et adsueta oculis regio et hoc caelum, sub quo natus educatusque essem; quae vos, Quirites, nunc moveant potius caritate sua, ut maneat in sede vestra, quam postea, cum reliqueritis, ea macerent desiderio. non sine causa dii hominesque hunc urbi condendae locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen oportunist, quo ex mediterraneis locis fruges debebantur, quo maritimi com meatus accipiuntur, mari vicinum ad commoditates nec expositum nimia propinquitate ad pericula classium externarum, regionum Italiae medium, ad incrementum urbis natum unice locum. argumento est ipsa magnitudo tam novae urbis. trecentessimus sexagensimus quintas

annus urbis, Quirites, agitur; inter tot veterrimos populos tam diu bella geritis, cum interea, ne singulas loquar urbes, non coniuncti cum Aequis Volsci, tot tam valida oppida, non universa Etruria tantum terra marique pollens atque inter duo maria latitudinem obtinens Italiae bello
 6 vobis par est. quod cum ita sit, quae — malum! — ratio est expertis alia experiri, cum, iam ut virtus vestra transire alio possit, fortuna certe loci huius transferri non possit?
 7 hic Capitolium est, ubi quondam capite humano invento responsum est, eo loco caput rerum summamque imperii fore; hic, cum augurato liberaretur Capitolium, Iuventas Terminusque maximo gaudio patrum vestrorum moveri se non passi; hic Vestae ignes, hic ancilia caelo demissa, hic omnes propitii manentibus vobis dii.

1 LV. Movisse eos Camillus cum alia oratione tum ea, quae ad religiones pertinebat, maxime dicitur. sed rem dubiam decrevit vox oportune emissa, quod, cum senatus post paulo de his rebus in curia Hostilia haberetur cohortesque ex praesidiis revertentes forte agmine forum transirent, centurio in comitio exclamavit: 'signifer, statue
 2 signum, hic manebimus optime.' qua voce audita et senatus accipere se omen ex curia egressus conclamavit et plebs circumfusa adprobavit. antiquata deinde lege pro
 3 misceretur urbs aedificari coepta. tegula publice praebita est, saxi materiaeque caedendae, unde quisque vellet, ius factum: praedibus acceptis eo anno aedificia perfecturos.
 4 festinatio curam exemit vicis dirigendi, dum omisso sui
 5 alienique discrimine in vacuo aedificant. ea est causa, ut veteres cloacae, primo per publicum ductae, nunc privata passim subeant tecta formaque urbis sit occupatae magis quam divisae similis.

[PERIOCHA LIBRI VI.]

[Res adversus Vulscos et Aequos et Praenestinos prospere gestas continet. quattuor tribus adiectae: Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis. M. Manlius, qui Capitolium a Gallis defenderat, cum obstrictos aere alieno liberaret, nexos exsolveret, crimine adfectati regni damnatus de saxo deiectus est; in cuius notam senatus consultum factum est, ne cui de Manlia gente Marco nomen esset. C. Licinius et L. Sextius tribuni plebis legem promulgaverunt, ut consules ex plebe fierent, qui ex patribus creabantur; eamque cum magna contentione repugnantibus patribus, cum idem tribuni plebis per quinquennium soli magistratus fuissent, pertulerunt, et primus ex plebe consul L. Sextius creatus est. lata est altera lex, ne cui plus quingentis iugeribus agri liceret possidere.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER VI.

I. Quae ab condita urbe Roma ad captam eandem 1
urbem Romani sub regibus primum, consulibus deinde ac
dictatoribus decemvirisque ac tribunis consularibus ges-
sere, foris bella, domi seditiones, quinque libris exposui,
res cum vetustate nimia obscuras, velut quae magno ex. 2
intervallo loci vix cernuntur, tum quod parvae et rariae
per eadem tempora litterae fuere, una custodia fidelis me-
moriae rerum gestarum, et quod, etiam si quae in com-
mentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant
monumentis, incensa urbe pleraeque interiire. clariora 3
deinceps certioraque ab secunda origine velut ab stirpibus
lactius feraciusque renatae urbis gesta domi militiaeque
exponentur. ceterum primo quo adminiculo erecta erat, 4
eodem innixa M. Furio principe stetit, neque eum abdi-
care se dictatura nisi anno circumacto passi sunt. comitia 5

in insequentem annum tribunos habere, quorum in magistratu capta urbs esset, non placuit: res ad interregnum
 6 rediit. cum civitas in opere ac labore adsiduo reficiendae
 urbis teneretur, interim Q. Fabio, simul primum magistratu abiit, ab Cn. Marcio tribuno plebis dicta dies est, quod (legatus) in Gallos, ad quos missus erat orator,
 7 contra ius gentium pugnasset. cui iudicio cum mors adeo oportuna, ut voluntariam magna pars crederet, subtrahit.
 8 interregnum initum: P. Cornelius Scipio interrex et post eum M. Furius Camillus. iterum is tribunos militum consulari potestate creat: L. Valerium Publicolam iterum, L. Verginium, P. Cornelium, A. Manlium, L. Aemilium, L. Postumium.

9 Ili ex interregno cum extemplo magistratum inissent, nulla de re prius quam de religionibus senatum consulere.
 10 in primis foedera ac leges — erant autem eae duodecim tabulae et quaedam regiae leges — conquiri quae comparerent iusserunt. alia ex eis edita etiam in vulgus; quae autem ad sacra pertinebant, a pontificibus maxime, ut religione obstrictos haberent multitudinis animos, suppressa.
 11 tum de diebus religiosis agitari coeptum, diemque ante diem xv kal. Sextiles duplici clade insignem, quo die ad Cremeram Fabii caesi, quo deinde ad Aliam cum exitio urbis foede pugnatum, a posteriore clade Aliensem appellarunt insignemque rei nullius publice privatimque agendae
 12 fecerunt. quidam, quod postridie idus Quinctilis non litasset Sulpicius tribunus militum neque inventa pace deum post diem tertium obiectus hosti exercitus Romanus esset, etiam postridie idus rebus divinis supersederi iussum, inde ut postridie kal. quoque ac nonas eadem religio esset, traditum putant.

1 II. Nec diu licuit quietis consilia erigendae ex tam
 2 gravi casu rei publicae secum agitare. hinc Volsci, veteres hostes, ad extinguendum nomen Romanum arma ceperant, hinc Etruriae principum ex omnibus populis coniurationem de bello ad fanum Voltumnae factam mercatores adferre-
 3 bant; novus quoque terror accesserat defectione Latinorum Hernicorumque, qui post pugnam ad lacum Regillum factam per annos prope centum numquam ambigua fide in

amicitiam populi Romani fuerant. itaque, cum tanti un- 4
 dique terrores circumstarent appareretque omnibus, non
 odio solum apud hostis, sed contemptu etiam inter socios
 nomen Romanum laborare, placuit eiusdem auspiciis de- 5
 fendi rem publicam, cuius recuperata esset, dictatoremque
 dici M. Furium Camillum. is dictator C. Servilium Aha- 6
 lam magistrum equitum dixit iustitioque indicto dilectum
 iuniorum habuit, ita ut seniores quoque, quibus aliquid
 roboris superesset, in verba sua iuratos centuriaret. exer- 7
 citum conscriptum armatumque trifariam divisit. partem
 unam in agro Veiente Etruriae opposuit, alteram ante
 urbem castra locare iussit: tribuni militum his A. Man- 8
 lius, illis, qui adversus Etruscos mittebantur, L. Aemilius
 praepositus; tertiam partem ipse ad Volscos duxit nec
 procul a Lanuvio — ad Marcium is locus dicitur — castra
 oppugnare est adortus. quibus ab contemptu, quod prope 9
 omnem deletam a Gallis Romanam iuventutem crederent,
 ad bellum profectis tantum Camillus auditus imperator
 terroris intulerat, ut vallo se ipsi, vallum congestis arbo-
 ribus saepirent, ne qua intrare ad munimenta hostis pos-
 set. quod ubi animadvertit Camillus, ignem in obiectam 10
 saepem coici iussit. et forte erat vis magna venti versa
 in hostem. itaque non aperuit solum incendio viam, sed 11
 flammis in castra tendentibus vapore etiam ac fumo cre-
 pituque viridis materiae flagrantis ita consternavit hostes,
 ut minor moles superantibus vallum in castra Volscorum
 Romanis fuerit quam transcendentibus saepem incendio
 absumptam fuerat. fuis hostibus caesisque cum castra 12
 impetu cepisset dictator, praedam militi dedit, quo minus
 speratam minime largitore duce, eo militi gratiorem. per- 13
 secutus deinde fugientes cum omnem Volscum agrum de-
 populatus esset, ad deditionem Volscos septuagesimo de-
 mum anno subegit. victor ex Volscis in Aequos transiit 14
 et ipsos bellum molientes: exercitum eorum ad Bolas
 oppressit, nec castra modo, sed urbem etiam adgressus,
 impetu primo cepit.

III. Cum in ea parte, in qua caput rei Romanae Ca- 1
 millus erat, ea fortuna esset, aliam in partem terror ingens
 ingruerat. Etruria prope omnis armata Sutrium, socios 2

populi Romani, obsidebat, quorum legati opem rebus adfectis orantes cum senatum adissent, decretum tulere, ut dictator primo quoque tempore auxilium Sutrinis ferret. cuius spei moram cum pati fortuna obsessorum non potuisset confecta que paucitas oppidanorum opere, vigiliis, vulneribus, quae semper eisdem urgebant, per pactionem urbe hostibus tradita, inermis cum singulis emissa vestimentis miserabili agmine penates relinqueret, eo forte tempore Camillus cum exercitu Romano intervenit. cui cum se maesta turba ad pedes provolvisset principumque orationem necessitate ultima expressam fletus mulierum ac puerorum, qui exilii comites trahebantur, excepisset, parcere lamentis Sutrinos iussit: Etruscis se luctum lacrimasque ferre. sarcinas inde deponi Sutrinosque ibi considerare modico praesidio relicto, arma secum militem ferre iubet. ita expedito exercitu profectus ad Sutrium, id quod rebatur, soluta omnia rebus, ut fit, secundis invenit, nullam stationem ante moenia, patentes portas, victorem vagum praedam ex hostium tectis egerentem. iterum igitur eodem die Sutrium capitur; victores Etrusci passim trucidantur ab novo hoste neque se conglobandi cocundique in unum aut arma capiundi datur spatium. cum pro se quisque tenderent ad portas, si qua forte se in agros eicere possent, clausas — id enim primum dictator imperaverat — portas inveniunt. inde alii arma capere, alii, quos forte armatos tumultus occupaverat, convocare suos, ut proelium inirent. quod accensum ab desperatione hostium fuisset, ni praecoones per urbem dimissi poni arma et parci inermi iussissent nec praeter armatos quemquam violari. tum etiam quibus animi in spe ultima obstinati ad decertandum fuerant, postquam data spes vitae est, iactare passim arma inermesque, quod tutius fortuna fecerat, se hosti offerre. magna multitudo in custodias divisa; oppidum ante noctem redditum Sutrinis inviolatum integrumque ab omni clade belli, quia non vi captum, sed traditum per condiciones fuerat.

1 III. Camillus in urbem triumphans rediit trium simul bellorum victor. longe plurimos captivos ex Etruscis ante currum duxit, quibus sub hasta venundatis tantum

aeris redactum est, ut pretio pro auro matronis persoluto ex eo quod supererat tres paterae aureae factae sint, quas cum titulo nominis Camilli ante Capitolium incensum in Iovis cella constat ante pedes Iunonis positas fuisse.

Eo anno in civitatem accepti, qui Veientium Capenatiumque ac Faliscorum per ea bella transfugerant ad Romanos, agerque his novis civibus adsignatus. revocati quoque in urbem senatus consulto a Veïis, qui aedificandi Romae pigritia occupatis ibi vacuis tectis Veios se contulerant. et primo fremitus fuit aspernantium imperium; dies deinde praestituta capitalisque poena, qui non remigrasset Romam, ex ferocibus universis singulos metu suo quemque oboedientes fecit. et Roma cum frequentia crescere, tum tota simul exurgere aedificiis et re publica impensas adiuvante et aedilibus velut publicum exigentibus opus et ipsis privatis — admonebat enim desiderium usus — festinantibus ad effectum operis. intraque annum nova urbs stetit.

Exitu anni comitia tribunorum militum consulari potestate habita. creati T. Quinctius Cincinnatus, Q. Servilius Fidenas quintum, L. Iulius Iulus, L. Aquilius Corvus, L. Lucretius Tricipitinus, Ser. Sulpicius Rufus exercitum alterum in Aequos non ad bellum — victos namque se fatebantur —, sed ab odio ad pervastandos fines, ne quid ad nova consilia relinquerent virium, duxere, alterum in agrum Tarquiniensem.

Ibi oppida Etruscorum Cortuosa et Contenebra vi capta. ad Cortuosam nihil certaminis fuit: improvise adorti primo clamore atque impetu cepere. direptum oppidum atque incensum est. Contenebra paucos dies oppugnationem sustinuit, laborque continuus non die, non nocte remissus subegit eos. cum in sex partes divisus exercitus Romanus senis horis in orbem succederet proelio, oppidanos eosdem integro semper certamini paucitas fessos obiceret, cessere tandem, locusque invadendi urbem Romanis datus est. publicari praedam tribunis placebat; sed imperium quam consilium segnius fuit: dum cunctantur, iam militum praeda erat nec nisi per invidiam adimi poterat.

12 Eodem anno, ne privatis tantum operibus cresceret
 urbs, Capitolium quoque saxo quadrato substructum est,
 opus vel in hac magnificentia urbis conspiciendum.

1 V. Iam et tribuni plebis civitate aedificando occupata
 contiones suas frequentare legibus agrariis conabantur.
 2 ostentabatur in spem Pomptinus ager tum primum post
 accisas a Camillo Volscorum res possessionis haud am-
 3 biguae. criminabantur, multo eum infestiorum agrum ab
 nobilitate esse quam a Volseis fuerit: ab illis enim tan-
 4 tas, nobiles homines in possessionem agri publici grassari:
 nec nisi, antequam omnia praecipiant, divisus sit, locum
 5 ibi plebi fore. haud magno opere plebem moverant et
 infrequentem in foro propter aedificandi curam et eodem
 exhaustam impensis coque agri inmemorem, ad quem in-
 struendum vires non essent.

6 In civitate plena religionum, tunc etiam ab recenti
 clade superstitiosis principibus, ut renovarentur auspicia,
 res ad interregnum rediit. interreges deinceps M. Manlius
 Capitolinus, Ser. Sulpicius Camerinus, L. Valerius Poti-
 7 tus. hic demum tribunorum militum consulari potestate
 comitia habuit: L. Papirium, [C. Cornelium], C. Sergium,
 L. Aemilium iterum, L. Menenium, L. Valerium Publico-
 lam tertium creat; ii ex interregno magistratum coeperunt.

8 Eo anno aedis Martis Gallico bello vota dedicata est a
 Tito Quinctio duumviro sacris faciendis. tribus quattuor ex
 novis civibus additae: Stellatina, Tromentina, Sabatina, Ar-
 niensis, caeque viginti quinque tribuum numerum explevere.

1 VI. De agro Pomptino ab L. Sicinio tribuno plebis
 actum ad frequentiorum iam populum mobilioremque ad
 2 cupiditatem agri quam fuerat. et de Latino Hernicoque
 bello mentio facta in senatu maioris belli cura, quod Etru-
 ria in armis erat, dilata est.

3 Res ad Camillum tribunum militum consulari potestate
 rediit. collegae additi quinque: Ser. Cornelius Maluginen-
 sis, Q. Servilius Fidenas sextum, L. Quinctius Cincinna-
 4 tus, L. Horatius Pulvillus, P. Valerius. principio anni
 aversae curae hominum sunt a bello Etrusco, quod fu-
 gientium ex agro Pomptino agmen repente inlatum in

urbem attulit, Antiates in armis esse Latinorumque populos iuventutem suam misisse ad id bellum, eo abnuentes publicum fuisse consilium, quod non prohibitos tantummodo voluntarios dicerent militare ubi vellent. desierant iam ulla contemni bella. itaque senatus diis agere gratias, quod Camillus in magistratu esset: dictatorem quippe dicendum eum fuisse, si privatus esset. et collegae fateri, regimen omnium rerum, ubi quid bellici terroris ingruat, in viro uno esse sibi que destinatum in animo esse, Camillo summittere imperium, nec quicquam de maiestate sua detractum credere, quod maiestati eius viri concessissent. conlaudatis ab senatu tribunis et ipse Camillus, confusus animo, gratias egit. ingens inde ait onus a populo Romano sibi, qui se dictatorem iam quartum creasset, magnum a senatu talibus de se iudiciis eius ordinis, maximum tam honoratorum collegarum obsequio iniungi. itaque si quid laboris vigiliarumque adici possit, certantem secum ipsum adnisorum, ut tanto de se consensu civitatis opinionem, quae maxima sit, etiam constantem efficiat. quod ad bellum atque Antiates attineat, plus ibi minarum quam periculi esse. se tamen, ut nihil timendi, sic nihil contemnendi auctorem esse. circumscderi urbem Romanam ab invidia et odio finitimorum: itaque et ducibus pluribus et exercitibus administrandam rem publicam esse. ‘te,’ inquit ‘P. Valeri, socium imperii consilii que legiones mecum adversus Antiatem hostem ducere placet; te, Q. Servili, altero exercitu instructo paratoque in urbe castra habere, intentum, sive Etruria se interim, ut nuper, sive nova haec cura, Latini atque Hernici moverint. pro certo habeo, ita rem gesturum, ut patre, avo teque ipso ac sex tribunatibus dignum est. tertius exercitus ex causariis senioribus que a L. Quinctio scribatur, qui urbi moenibusque praesidio sit. L. Horatius arma, tela, frumentum, quaeque belli alia tempora poscent provideat. te, Servi Corneli, praesidem huius publici consilii, custodem religionum, comitorum, legum, rerum omnium urbanarum collegae facimus.’ cunctis in partes muneris sui benigne pollicentibus operam Valerius socius imperii lectus adiecit, M. Furium sibi pro dictatore seque ei pro magistro equitum futurum; proinde,

quam opinionem de unico imperatore, eam spem de bello haberent. se vero bene sperare patres et de bello et de
 18 pace universaque re publica erecti gaudio fremunt nec dictatore unquam opus fore rei publicae, si tales viros in magistratu habeat, tam concordibus iunctos animis, parere atque imperare iuxta paratos laudemque conferentes potius in medium quam ex communi ad se trahentes.

1 VII. Iustitio indicto dilectuque habito Furius ac Valerius ad Satricum profecti, quo non Volscorum modo iuventutem Antiates ex nova subole lectam, sed ingentem Latinorum Hernicorumque conciverant ex integerimis diutina pace populis. itaque novus hostis veteri adiunctus commovit animos militis Romani. quod ubi aciem iam instruenti Camillo centuriones renuntiaverunt, turbatas militum mentes esse, segniter arma capta cunctabundosque et resistentes egressos castris esse, quin voces quoque auditas, cum centenis hostibus singulos pugnaturos et aegre inermem tantam multitudinem, nedum armatam
 3 sustineri posse, in equum insilit et ante signa obversus in aciem, ordines interequitans: 'quae tristitia, milites, haec, quae insolita cunctatio est? hostem an me an vos ignoratis? hostis est quid aliud quam perpetua materia virtutis
 4 gloriaeque vestrae? vos contra me duce, ut Faleros Veiosque captos et in capta patria Gallorum legiones caesas taceam, modo trigeminae victoriae triplicem triumphum
 5 ex his ipsis Volscis et Aequis et ex Etruria egistis. an me, quod non dictator vobis, sed tribunus signum dedi, non agnoscitis ducem? neque ego maxima imperia in vos desidero et vos in me nihil praeter me ipsum intueri decet; neque enim dictatura mihi unquam animos fecit, ut
 6 ne exilium quidem ademit. iidem igitur omnes sumus, et cum eadem omnia in hoc bellum adferamus, quae in priora attulimus, eundem eventum belli exspectemus. simul concurreritis, quod quisque didicit ac consuevit, faciet: vos vincetis, illi fugient.'

1 VIII. Dato deinde signo ex equo desilit et proximum signiferum manu arreptum secum in hostem rapit 'infer, 2 miles,' clamitans 'signum.' quod ubi videre ipsum Camillum iam ad munera corporis senecta invalidum vadentem

in hostes, procurrant pariter omnes clamore sublato 'sequere imperatorem' pro se quisque clamantes. emissum 3 etiam signum Camilli iussu in hostium aciem ferunt idque ut repeteretur concitatos antesignanos. ibi primum pulsum 4 Antiatem terroremque non in primam tantum aciem, sed etiam ad subsidiarios perlatum. nec vis tantum militum 5 movebat excitata praesentia ducis, sed quod Volscorum animis nihil terribilius erat quam ipsius Camilli forte oblata species: ita, quocumque se intulisset, victoriam secum 6 haud dubiam trahebat. maxime id evidens fuit, cum in laevum cornu prope iam pulsum arrepto repente equo cum scuto pedestri advectus conspectu suo proelium restituit, ostentans vincentem ceteram aciem! iam inclinata res erat, 7 sed turba hostium et fugam inpediebat et longa caede conficienda multitudo tanta fesso militi erat, cum repente ingentibus procellis fusus imber certam magis victoriam quam proelium diremit. signo deinde receptui dato nox insecuta 8 quietis Romanis perfecit bellum. Latini namque et Hernici relictis Volscis domos profecti sunt, malis consiliis pares adepti eventus; Volsci ubi se desertos ab eis vi- 9 dere, quorum fiducia rebellaverant, relictis castris moenibus Satricis se includunt. quos primo Camillus vallo circumdare et aggere atque operibus oppugnare est adortus. quae postquam nulla eruptione impediri videt, minus esse 10 animi ratus in hoste quam ut in eo tam lentae spei victoriam exspectaret, cohortatus milites, ne tamquam Veios oppugnantes in opere longinquo sese tererent, victoriam in manibus esse, ingenti militum alacritate moenia undique adgressus scalis oppidum cepit. Volsci abiectis armis sese dediderunt.

VIII. Ceterum animus ducis rei maiori, Antio, inmi- 1 nebat: id caput Volscorum, eam fuisse originem proximi belli. sed quia nisi magno apparatu, tormentis machinis- 2 que, tam valida urbs capi non poterat, relicto ad exercitum collega Romam est profectus, ut senatum ad excidendum Antium hortaretur. inter sermonem eius — credo 3 rem Antiatem diuturniorem manere diis cordi fuisse — legati ab Nepete ac Sutrio auxilium adversus Etruscos petentes veniunt, brevem occasionem esse ferendi auxilii

- 4 memorantes. eo vim Camilli ab Antio fortuna avertit. nam-
que cum ea loca opposita Etruriae et velut claustra inde
portaeque essent, et illis occupandi ea, cum quid novi
5 igitur senatui cum Camillo agi placuit, ut omisso Antio
bellum Etruscum susceperet. legiones urbanae, quibus
6 Servilius praefuerat, ei decernuntur. quamquam exper-
tum exercitum adsuetumque imperio, qui in Volscis erat,
mallet, nihil recusavit, Valerium tantummodo imperi so-
cium depoposcit. Quinctius Horatiusque successores Va-
lerio in Volscis missi.
- 7 Profecti ab urbe Sutrium Furius et Valerius partem
oppidi iam captam ab Etruscis invenere, ex parte altera
intersaeptis itineribus aegre oppidanos vim hostium ab se
8 arcentes. cum Romani auxilii adventus tum Camilli nomen
celeberrimum apud hostis sociosque et in praesentia rem
inclinatam sustinuit et spatium ad opem ferendam dedit.
9 itaque diviso exercitu Camillus collegam in eam partem
circumductis copiis, quam hostes tenebant, moenia ad-
gredi iubet, non tam a spe, scilicet capi urbem posse, quam
ut aversis eo hostibus et oppidanis iam pugnando fessis
10 moenia haberet. quod cum simul utrimque factum esset
ancepsque terror Etruscos circumstaret et moenia summa
vi oppugnari et intra moenia esse hostem viderent, porta
se, quae una forte non obsidebatur, trepidi uno agmine
11 eiecere. magna caedes fugientium et in urbe et per agros
est facta. plures a Furianis intra moenia caesi, Valeriani
expeditiores ad persequendos fuere nec ante noctem, quae
12 conspectum ademit, finem caedendi fecere. Sutrio recepto
restitutoque sociis Nepete exercitus ductus, quod per de-
ditionem acceptum iam totum Etrusci habebant.
- 1 X. Videbatur plus in ea urbe recipienda laboris fore,
non eo solum, quod tota hostium erat, sed etiam quod
parte Nepesinorum prodente civitatem facta erat deditio.
2 mitti tamen ad principes eorum placuit, ut secernerent se
ab Etruscis fidemque, quam inplorassent ab Romanis, ipsi
3 praestarent. unde cum responsum allatum esset, nihil
suae potestatis esse, Etruscos moenia custodiasque por-

tarum tenere, primo populationibus agri terror est oppidanis admotus; deinde, postquam deditionis quam societatis fides sanctior erat, fascibus sarmentorum ex agro conlatis ductus ad moenia exercitus completisque fossis scalae admotae; et clamore primo impetuque oppidum capitur. Nepesinis inde edictum, ut arma ponant, parci- que iussum inermi; Etrusci pariter armati atque inermes caesi. Nepesinorum quoque auctores deditionis securi percussi; innoxiae multitudini redditae res oppidumque cum praesidio relictum. ita duabus sociis urbibus ex hoste receptis victorem exercitum tribuni cum magna gloria Romam reduxerunt.

Eodem anno ab Latinis Hernicisque res repetitae quaesitumque, cur per eos annos militem ex instituto non dedissent. responsum frequenti utriusque gentis concilio est, nec culpam in eo publicam nec consilium fuisse, quod suae iuventutis aliqui apud Volscos militaverint. eos tamen ipsos pravi consilii poenam habere nec quemquam ex his reducem esse. militis autem non dati causam terrorem adsiduum a Volscis fuisse, quam pestem adhaerentem lateri suo tot super alia aliis bellis exhauriri nequise. quae relata patribus magis tempus quam causam non visa belli habere.

XI. Insequenti anno, A. Manlio, P. Cornelio, T. et L. Quinctiis Capitolinis, L. Papirio Cursore iterum, [C. Sergio iterum] tribunis consulari potestate, grave bellum foris, gravior domi seditio exorta: bellum ab Volscis adiuncta Latinorum atque Hernicorum defectione, seditio, unde minime timeri potuit, a patriciae gentis viro et inelitae famae, M. Manlio Capitolino. qui nimius animi cum alios principes sperneret, uni invideret eximio simul honoribus atque virtutibus, M. Furio, aegre ferebat, solum eum in magistratibus, solum apud exercitus esse, tantum iam eminere, ut isdem auspiciis creatos non pro collegis, sed pro ministris habeat, cum interim, si quis vere aestimare velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium non potuerit, nisi a se prius Capitolium atque arx servata esset; et ille inter aurum accipiendum et in spem pacis solutis animis Gallos adgressus sit, ipse armatos capien-

tesque arcem depulerit; illius gloriae pars virilis apud omnes milites sit, qui simul vicerint, suae victoriae neminem omnium mortalium socium esse. his opinionibus inflato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et impotens, postquam inter patres non quantum aequum censebat excellere suas opes animadvertit, primus omnium ex patribus popularis factus cum plebeiis magistratibus consilia communicare, criminando patres, adliciendo ad se plebem, iam aura, non consilio ferri famaeque magnae malle quam bonae esse. et non contentus agrariis legibus, quae materia semper tribunis plebi seditionum fuisset, fidem moliri coepit: acriores quippe acris alieni stimulos esse, qui non egestatem modo atque ignominiam minentur, sed nervo ac vinculis corpus liberum territent. et erat acris alieni magna vis re damnosissima etiam divitibus, aedificando, contracta. bellum itaque Volsecum, grave per se, oneratum Latinorum atque Hernicorum defectione, in speciem causae iactatum, ut maior potestas quaereretur: sed nova consilia Manlii magis compulere senatum ad dictatorem creandum. creatus A. Cornelius Cossus magistrum equitum dixit T. Quinctium Capitolinum.

XII. Dictator etsi maiorem dimicationem propositam domi quam foris cernebat, tamen, seu quia celeritate ad bellum opus erat seu victoria triumphoque dictaturae ipsi vires se additurum ratus, dilectu habito in agrum Pomptinum, quo a Volseis exercitum indictum audierat, pergit. non dubito, praeter satietatem tot iam libris adsidua bella cum Volseis gesta legentibus illud quoque succursurum, quod mihi percensenti propiores temporibus harum rerum auctores miraculo fuit, unde totiens victis Volseis et Aequis suffecerint milites. quod cum ab antiquis tacitum praetermissumque sit, cuius tandem ego rei praeter opinionem, quae sua cuique coniectanti esse potest, auctor sim? simile veri est, aut intervallis bellorum, sicut nunc in dilectibus fit Romanis, alia atque alia subole iuniorum ad bella instauranda totiens usos esse, aut non ex isdem semper populis exercitus scriptos, quamquam eadem semper gens bellum intulerit, aut innumerabilem multitudinem liberorum capitum in eis fuisse locis, quae nunc, vix

seminario exiguo militum relicto, servitia Romana ab solitudine vindicant. ingens certe, quod inter omnes auctores convenit, quamquam nuper Camilli ductu atque auspicio accisae res erant, Volscorum exercitus fuit. ad hoc Latini Hernicique accesserant et Cerceiensium quidam et coloni etiam a Velitris Romani.

Dictator, castris eo die positus, postero cum auspiciato prodisset hostiaque caesa pacem deum adorasset, lactus ad milites iam arma ad propositum pugnae signum, sicut edictum erat, luce prima capientes processit. ‘nostra victoria est, milites,’ inquit ‘si quid di vatesve eorum in futurum vident. itaque, ut decet certae spei plenos et cum imparibus manus conserturos, pilis ante pedes positis gladiis tantum dextras armemus. ne procurri quidem ab acie velim, sed obnixos vos stabili gradu impetum hostium excipere. ubi illi vana iniecerint missilia et effusi stantibus vobis se intulerint, tum micent gladii et veniat in mentem unicuique, deos esse, qui Romanum adiuvent, deos, qui secundis avibus in proelium miserint. tu, T. Quincti, equitem intentus ad primum initium moti certaminis teneas; ubi haerere iam aciem conlato pede videris, tum terrorem equestrem occupatis alio pavore infer invecutusque ordines pugnantium dissipa.’ sic eques, sic pedes, ut praeceperat, pugnant, nec dux legiones nec fortuna fefellit ducem.

XIII. Multitudo hostium, nulli rei praeterquam numero freta et oculis utramque metiens aciem, temere proelium iniit, temere omisit; clamore tantum missilibusque telis et primo pugnae impetu ferox gladios et conlatum pedem et vultum hostis ardore animi micantem ferre non potuit. impulsam frons prima et trepidatio subsidiis inlata et suum terrorem intulit eques; rupti inde multis locis ordines motaque omnia et fluctuantis similis acies erat. dein, postquam cadentibus primis iam ad se quisque perventuram caedem credebat, terga vertunt. instare Romanus et donec armati confertique abibant, peditum labor in persequendo fuit: postquam iactari arma passim fugaque per agros spargi aciem hostium animadversum est, tum equitum turmae emissae dato signo, ne in singulorum morando

caede spatium ad evadendum interim multitudini darent:
 5 satis esse, missilibus ac terrore inpediri cursum obequi-
 tandoque agmen teneri, dum adsequi pedes et iusta caede
 6 conficere hostem posset. fugae sequendique non ante
 noctem finis fuit. capta quoque ac dirèpta eodem die
 castra Volscorum praedaque omnis praeter libera corpora
 7 militi concessa est. pars maxima captivorum ex Latinis
 atque Hernicis fuit, nec hominum de plebe, ut credi pos-
 set mercede militasse, sed principes quidam iuventutis
 inventi, manifesta fides, publica ope Volscos hostes ad-
 8 iutos. Cereciensium quoque quidam cogniti et coloni a
 Velitris; Romamque omnes missi percunctantibus primo-
 ribus patrum eadem, quae dictatori, defectionem sui quis-
 que populi, haud perplexe indicavere.

1 XIII. Dictator exercitum in stativis tenebat, minime
 dubius, bellum cum iis populis patres iussuros, cum maior
 domi exorta moles coegit acciri Romam cum gliscente in
 dies seditione, quam solito magis metuendam auctor fa-
 2 ciebat. non enim iam orationes modo M. Manli, sed facta
 popularia in speciem, tumultuosa eadem qua mente fie-
 3 rent intuenti erant. centurionem nobilem militaribus fac-
 tis iudicatum pecuniae cum duci vidisset, medio foro
 cum caterva sua accurrit et manum iniecit, vociferatus-
 que de superbia patrum ac crudelitate faeneratorum et mi-
 4 seriis plebis, virtutibus eius viri fortunaque: ‘tum vero
 ego,’ inquit ‘nequiquam hac dextra Capitolium arcemque
 servaverim, si civem commilitonemque meum tamquam
 Gallis victoribus captum in servitutem ac vincula duci
 5 videam.’ inde rem creditori palam populo solvit libraque
 et aere liberatum emittit, deos atque homines obtestan-
 tem, ut M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis Roma-
 6 nae, gratiam referant. acceptus extemplo in tumultuosam
 turbam et ipse tumultum augebat, cicatrices acceptas
 7 Veienti, Gallico aliisque deinceps bellis ostentans: se mi-
 litantem, se restituentem eversos penates, multiplici iam
 sorte exsoluta mergentibus semper sortem usuris, obru-
 tum faenore esse; videre lucem, forum, civium ora M. Manli
 8 opera, omnia parentium beneficia ab illo se habere, illi
 devovere corporis vitaeque ac sanguinis quod supersit:

quodcumque sibi cum patria, penetibus publicis ac privatis iuris fuerit, id cum uno homine esse.

His vocibus instincta plebes cum iam unius hominis 9
esset, addita alia commotioris ad omnia turbanda consilii
res. fundum in Veienti, caput patrimonii, subiecit prae- 10
coni: 'ne quem vestrum,' inquit 'Quirites, donec quiequam
in re mea supererit, iudicatum addictumve duci patiar.'
id vero ita accendit animos, ut per omne fas ac nefas se-
cuturi vindicem libertatis viderentur.

Ad hoc domi contionantis in modum sermones pleni 11
criminum in patres; inter quos cum omisso discrimine vera
an vana iaceret, thesauros Gallicii auri occultari a patribus
iecit, nec iam possidendis publicis agris contentos esse,
nisi pecuniam quoque publicam avertant; ea res si palam
fiat, exsolvi plebem aere alieno posse. quae ubi obiecta 12
spes est, enimvero indignum facinus videri, cum confere-
ndum ad redimendam civitatem a Gallis aurum fuerit:
tributo conlationem factam, idem aurum ex hostibus cap-
tum in paucorum praedam cecidisse. itaque exsequeban- 13
tur quaerendo, ubi tantae rei furtum occultaretur, differen-
tique et tempore suo se indicaturum dicenti ceteris omissis
eo versae erant omnium curae, apparebatque, nec veri
iudicii gratiam mediam nec falsi offensionem fore.

XV. Ita suspensis rebus dictator accitus ab exercitu 1
in urbem venit. postero die senatu habito cum satis pe-
riculitatus voluntates hominum discedere senatum ab se
vetuisset, stipatus ea multitudine, sella in comitio posita,
viatorem ad M. Manlium misit; qui dictatoris iussu vo- 2
catus, cum signum suis dedisset, adesse certamen, agmine
ingenti ad tribunal venit. hinc senatus, hinc plebs, suum 3
quisque intuentes duces, velut in acie constiterant. tum 4
dictator silentio facto: 'utinam.' inquit 'mihi patribusque
Romanis ita de ceteris rebus cum plebe conveniat, quem-
admodum quod ad te attinet eamque rem, quam de te
sum quaesiturus, conventurum satis confido. spem fac- 5
tam a te civitati video, fide incolumi ex thesauris Gallicis,
quos primores patrum occultent, creditum solvi posse.
cui ego rei tantum abest, ut impedimento sim, ut contra
te, M. Manli, adhorter, liberes faenore plebem Romanam

et istos incubantes publicis thesauris ex praeda clande-
 6 stina evolvas. quod nisi facis, sive ut et ipse in parte
 praedae sis sive quia vanum indicium est, in vincla te
 duci iubebo nec diutius patiar, a te multitudinem fallaci
 7 spe concitari.' ad ea Manlius nec se fefellisse ait, non
 adversus Volscos, totiens hostis quotiens patribus expedi-
 at, nec adversus Latinos Hernicosque, quos falsis cri-
 minibus in arma agant, sed adversus se ac plebem Roma-
 8 nam dictatorem creatum esse: iam omisso bello, quod
 simulatum sit, in se impetum fieri, iam dictatorem profi-
 teri patrocinium faeneratorum adversus plebem, iam sibi
 9 ex favore multitudinis crimen et perniciem quaeri. 'offen-
 dit' inquit 'te, A. Corneli, vosque, patres conscripti, cir-
 cumfusa turba lateri meo: quin eam diducitis a me singuli
 vestris beneficiis, intercedendo, eximendo de nervo cives
 vestros, prohibendo iudicatos addictosque duci, ex eo quod
 10 affluit opibus vestris sustinendo necessitates aliorum? sed
 quid ego vos, de vestro inpendatis, hortor? sortem ali-
 quam ferte, de capite deducite quod usuris pernumeratum
 est: iam nihilo mea turba quam ullius conspectior erit.
 11 at enim quid ita solus ego civium curam ago? nihilo ma-
 gis quod respondeam habeo quam si quaeras, quid ita
 solus Capitolium arcemque servaverim. et tum universis
 12 quam potui opem tuli et nunc singulis feram. nam quod
 ad thesauros Gallicos attinet, rem suapte natura facilem
 difficilem interrogatio facit. cur enim quaeritis quod scitis?
 cur quod in sinu vestro est excuti iubetis potius quam po-
 13 natis, nisi aliqua fraus subest? quo magis argui praesti-
 gias iubetis vestras, eo plus vereor, ne abstuleritis obser-
 vantibus etiam oculos. itaque non ego vobis ut indicem
 praedas vestras, sed vos id cogendi estis, ut in medium
 proferatis.'

1 XVI. Cum mittere ambages dictator iuberet et aut
 peragere verum indicium cogeret aut fateri facinus in-
 simulati falso crimine senatus oblataeque vani furti invidiae,
 negantem arbitrio inimicorum se locuturum in vincla
 2 duci iussit. arreptus a viatore 'Iuppiter' inquit 'optime
 maxime Iunoque regina ac Minerva ceterique dii deaque,
 qui Capitolium arcemque incolitis, sicine vestrum

militem ac praesidem sinitis vexari ab inimicis? haec dextra, qua Gallos fudi a delubris vestris, iam in vinclis et catenis erit?’

Nullius nec oculi nec aures indignitatem ferebant, sed 3
 invicta sibi quaedam patientissima iusti imperii civitas
 fecerat nec adversus dictatoriam vim aut tribuni plebis
 aut ipsa plebs attollere oculos aut hiscere audebant. con- 4
 iecto in carcerem Manlio satis constat magnam partem
 plebis vestem mutasse, multos mortales capillum ac bar-
 bam promississe obversatamque vestibulo carceris maestam
 turbam.

Dictator de Volscis triumphavit, invidiaeque magis 5
 triumphus quam gloriae fuit: quippe domi, non militiae
 partum cum actumque de cive, non de hoste fremebant;
 unum defuisse tantum superbiae, quod non M. Manlius
 ante currum sit ductus. iamque haud procul seditione res 6
 erat. cuius leniendae causa postulante nullo largitor vo-
 luntarius repente senatus factus Satricum coloniam duo
 milia civium Romanorum deduci iussit. bina iugera et
 semisses agri adsignati. quod cum et parvum et paucis 7
 datum et mercedem esse prodendi M. Manli interpreta-
 rentur, remedio inritatur seditio. et iam magis insignis 8
 sordibus et facie reorum turba Manliana erat, amotusque
 post triumphum abdicatione dictaturae terror et linguam
 et animos liberaverat hominum.

XVII. Audiebantur itaque propalam voces expro- 1
 brantium multitudini, quod defensores suos semper in
 praecipitem locum favore tollat, deinde in ipso discrimine
 periculi destituat. sic Sp. Cassium in agros plebem vo- 2
 cantem, sic Sp. Maelium ab ore civium famem suis in-
 pensis propulsantem oppressos, sic M. Manlium mersam
 et obrutam faenore partem civitatis in libertatem ac lucem
 extrahentem proditum inimicis. saginare plebem popula-
 res suos, ut iugulentur. hocine patiendum fuisse, si ad 3
 nutum dictatoris non responderit vir consularis? fingerent
 mentitum ante, atque ideo non habuisse quod tum respon-
 deret: cui servo umquam mendacii poenam vincula fuisse?
 non obversatam esse memoriam noctis illius, quae paene 4
 ultima atque aeterna nomini Romano fuerit? non speciem

agminis Gallorum per Tarpeiam rupem scandentis? non ipsius M. Manli, qualem eum armatum plenum sudoris ac sanguinis ipso paene Iove erepto ex hostium manibus
 5 vidissent? selibriane farris gratiam servatori patriae relatum? et quem prope caelestem, cognomine certe Capitolino Iovi parem fecerint, eum pati vinctum in carcere, in tenebris obnoxiam carnificis arbitrio ducere animam? adeo in uno omnibus satis auxilii fuisse, nullam opem in tam multis uni esse?

6 Iam ne nocte quidem turba ex eo loco dilabebatur, refracturosque carcerem minabantur, cum remisso, id quod crepturi erant, ex senatus consulto Manlius vinclis liberatur. quo facto non seditio finita, sed dux seditioni datus est.

7 Per eosdem dies Latinis et Hernicis simul colonis Circeiensibus et a Velitris, purgantibus se Volsci crimine belli captivosque repetentibus, ut suis legibus in eos animadverterent, tristia responsa reddita, tristiora colonis, quod cives Romani patriae oppugnandae nefanda consilia inis-
 8 sent. non negatum itaque tantum de captivis, sed, in quo ab sociis tamen temperaverant, denuntiatum senatus verbis, facesserent propere ex urbe ab ore atque oculis populi Romani, ne nihil eos legationis ius, externo, non civi comparatum, tegeret.

1 XVIII. Recrudescente Manliana seditione sub exitu anni comitia habita creatique tribuni militum consulari potestate Servius Cornelius Maluginensis iterum, P. Valerius Potitus iterum, M. Furius Camillus quintum, Servius Sulpicius Rufus iterum, C. Papirius Crassus, T.
 2 Quinctius Cincinnatus iterum. cuius principio anni et patribus et plebi peropportune externa pax data: plebi, quod non avocata dilectu spem cepit, dum tam potentem haberet ducem, faenoris expugnandi; patribus, ne quo externo terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis
 3 malis. igitur cum pars utraque acrior aliquanto coorta esset, iam propinquum certamen aderat; et Manlius advocata domum plebe cum principibus novandarum rerum
 4 interdium noctuque consilia agit, plenior aliquanto animorum irarumque quam antea fuerat. iram accenderat igno-

minia recens in animo ad contumeliam inexperto; spiritus dabat, quod nec ausus esset idem in se dictator, quod in Spurio Maelio Cincinnatus Quinctius fecisset, et vinculo-
rum suorum invidiam non dictator modo abdicando dictaturam fugisset, sed ne senatus quidem sustinere potuisset.

His simul inflatus exacerbatusque iam per se accensos 5
incitabat plebis animos: 'quo usque tandem ignorabitis vires vestras, quas natura ne beluas quidem ignorare voluit? numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. si singuli singulos adgressuri essetis, tamen 6
acrius crederem vos pro libertate quam illos pro dominatione certaturos. quot enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. osten- 7
dite modo bellum: pacem habebitis. videant vos paratos ad vim: ius ipsi remittent. audendum est aliquid universis aut omnia singulis patienda. quo usque me circum-
spectabitis? ego quidem nulli vestrum deero; ne fortuna 8
mea desit, videte. ipse vindex vester, ubi visum inimicis est, nullus repente fui, et vidistis in vincula duci universi eum, qui a singulis vobis vincula depuleram. quid sperem, 9
si plus in me audeant inimici? an exitum Cassi Maeliique exspectem? bene facitis, quod abominamini: dii prohibebunt haec. sed numquam propter me de caelo descendent. vobis dent mentem oportet, ut prohibeatis, sicut mihi dederunt armato togatoque, ut vos a barbaris hostibus, a superbis defenderem civibus. tam parvus animus 10
tanti populi est, ut semper vobis auxilium adversus inimicos satis sit, nec ullum, nisi quatenus imperari vobis sinatis, certamen adversus patres noritis? nec hoc natura insitum vobis est, sed usu possidemini. cur enim adver- 11
sus externos tantum animorum geritis, ut imperare illis aequum censeatis? quia consuestis cum eis pro imperio certare, adversus hos temptare magis quam tueri libertatem. tamen, qualescumque duces habuistis, qualescum- 12
que ipsi fuistis, omnia adhuc, quantacumque petistis, obtinuistis seu vi seu fortuna vestra. tempus est etiam maiora conari: experimini modo et vestram felicitatem et 13
me, ut spero, feliciter expertum; minore negotio qui imperet patribus inponetis, quam qui resisterent imperantibus

14 inposuistis. solo aequandae sunt dictaturae consulatus-
 que, ut caput attollere Romana plebes possit. proinde
 adeste, prohibete ius de pecuniis dici. ego me patronum
 profiteor plebis, quod mihi cura mea et fides nomen in-
 15 duit: vos si quo insigni magis imperii honorisve nomine
 vestrum appellabitis ducem, eo utemini potentiore ad ob-
 16 tinenda ea quae vultis.' inde de regno agendi ortum ini-
 tium dicitur, sed nec cum quibus nec quem ad finem
 consilia pervenerint, satis planum traditur.

1 XVIII. At in parte altera senatus de secessione in
 domum privatam plebis, forte etiam in arce positam, et
 2 imminenti mole libertati agitat. magna pars vociferantur,
 Servilio Ahala opus esse, qui non in vincla duci iubendo
 iritet publicum hostem, sed unius iactura civis finiat
 3 intestinum bellum. decurritur ad leniorem verbis senten-
 tiam, vim tamen eandem habentem, ut videant magistra-
 tus, ne quid ex perniciosis consiliis M. Manli res publica
 4 detrimenti capiat. tum tribuni consulari potestate tribuni-
 que plebi — nam et [ei], quia eundem et suae potestatis
 quem libertatis omnium finem cernebant, patrum auctori-
 tati se dediderant —, hi tum omnes quid opus facto sit,
 5 consultant. cum praeter vim et caedem nihil cuiquam
 occurreret, eam autem ingentis dimicationis fore appare-
 6 ret, tum M. Menenius et Q. Publilius tribuni plebis: 'quid
 patrum et plebis certamen facimus, quod civitatis esse
 adversus unum pestiferum civem debet? quid cum plebe
 adgredimur eum, quem per ipsam plebem tutius adgredi
 7 est, ut suis ipse oneratus viribus ruat? diem dicere ei
 nobis in animo est. nihil minus populare quam regnum
 est. simul multitudo illa non secum certari viderint, et
 ex advocatis iudices facti erunt et accusatores de plebe,
 patricium reum intuebuntur et regni crimen in medio,
 nulli magis quam libertati favebunt suae.'

1 XX. Adprobantibus cunctis diem Manlio dieunt. quod
 ubi est factum, primo commota plebs est, utique postquam
 2 sordidatum reum viderunt nec eum eo non modo patrum
 quemquam, sed ne cognatos quidem aut adfines, postremo
 ne fratres quidem Aulum et Titum Manlios, quod ad eum
 diem numquam usu venisset, ut in tanto discrimine non

et proximi vestem mutarent. Ap. Claudio in vincula ducto 3
C. Claudium inimicum Claudiamque omnem gentem sor-
didatam fuisse. consensu opprimi popularem virum, quod
primus a patribus ad plebem defecisset. cum dies venit, 4
quae praeter coetus multitudinis seditiosasque voces et
largitionem et fallax indicium pertinentia proprie ad regni
crimen ab accusatoribus obiecta sint reo, apud neminem
auctorem invenio; nec dubito, haud parva fuisse, cum 5
damnandi mora plebi non in causa, sed in loco fuerit.
illud notandum videtur, ut sciant homines, quae et quanta
decora foeda cupiditas regni non ingrata solum, sed invisae
etiam reddiderit: homines prope quadringentos produxisse 6
dicitur, quibus sine faenore expensas pecunias tulisset, quo-
rum bona venire, quos duci addictos prohibuisset; ad haec 7
decora quoque belli non commemorasse tantum, sed pro-
tulisse etiam conspicienda, spolia hostium caesorum ad
triginta, dona imperatorum ad quadraginta, in quibus in-
signes duas murales coronas, civicas octo. ad hoc ser- 8
vatos ex hostibus cives produxit, inter quos C. Servilium,
magistrum equitum absentem nominatum. et cum ea quo-
que, quae bello gesta essent, pro fastigio rerum oratione
etiam magna facta dictis aequando memorasset, nu-
dasse pectus insigne cicatricibus bello acceptis et identi- 9
dem Capitolium spectans Iovem deosque alios devocasse
ad auxilium fortunarum suarum precatusque esse, ut
quam mentem sibi Capitolinam arcem protegenti ad sa-
lutem populi Romani dedissent, eam populo Romano in
suo discrimine darent, et orasse singulos universosque, ut
Capitolium atque arcem intuentes, ut ad deos immortales
versi de se iudicarent. in campo Martio cum centuriatim 10
populus citaretur et reus ad Capitolium manus tendens ab
hominibus ad deos preces avertisset, apparuit tribunis,
nisi oculos quoque hominum liberassent tanti memoria
decoris, numquam fore in praeoccupatis beneficio animis
vero crimini locum. ita predicta die in Petelinum lucum 11
extra portam Flumentanam, unde conspectus in Capito-
lium non esset, concilium populi indictum est. ibi crimen
valuit, et obstinatis animis triste iudicium invisumque
etiam iudicibus factum. sunt qui per duumviros, qui de 12

perduellione anquirent creatos, auctores sint damnatum. tribuni de saxo Tarpeio deiecerunt, locusque idem in uno homine et eximiae gloriae monumentum et poenae ultimae
 13 fuit. adiectae mortuo notae sunt: publica una, quod, cum domus eius fuisset, ubi nunc aedes atque officina Monetae est, latum ad populum est, ne quis patricius in arce
 14 aut Capitolio habitaret; gentilicia altera, quod gentis Manliae decreto cautum est, ne quis deinde M. Manlius vocaretur. hunc exitum habuit vir, nisi in libera civitate
 15 natus esset, memorabilis. populum brevi, postquam periculum ab eo nullum erat, per se ipsas recordantem virtutes desiderium eius tenuit. pestilentia etiam brevi consecuta nullis occurrentibus tantae cladis causis ex Manliano
 16 supplicio magnae parti videri orta: violatum Capitolium esse sanguine servatoris nec dis cordi fuisse poenam eius oblatam prope oculis suis, a quo sua templa crepta manibus hostium essent.

1 XXI. Pestilentiam inopia frugum et volgatam utriusque mali famam anno insequente multiplex bellum excepit, L. Valerio quartum, Aulo Manlio tertium, Servio Sulpicio tertium, Lucio Lucretio, L. Aemilio tertium,
 2 M. Trebonio tribunis militum consulari potestate. hostes novi praeter Volseos velut sorte quadam prope in aeternum exercendo Romano militi datos, Cerciciosque et Velitras colonias iam diu molientes defectionem et suspectum Latium, Lanuvini etiam, quae fidelissima urbs fuerat,
 3 subito exorti. id patres rati contemptu accidere, quod Veliternis civibus suis tam diu impunita defectio esset, decreverunt, ut primo quoque tempore ad populum ferretur de bello eis indicendo. ad quam militiam quo paratior plebes esset, quinqueviros Pompino agro dividendo et triumviros Nepete coloniae deducendae creaverunt.
 4 tum ut bellum iuberent latum ad populum est, et nequam dissuadentibus tribunis plebis omnes tribus bellum
 5 iusserunt. apparatus eo anno bellum est, exercitus propter pestilentiam non eductus. eaque cunctatio colonis spatium dederat deprecandi senatum; et magna hominum pars eo, ut legatio supplex Romam mitteretur inclinabat,
 6 ni privato, ut fit, periculo publicum implicitum esset
 7

auctoresque defectionis ab Romanis metu, ne soli crimini subiecti piacula irae Romanorum dederentur, avertissent colonias a consiliis pacis. neque in senatu solum per eos 8 legatio impedita est, sed magna pars plebis incitata, ut praedatum in agrum Romanum exirent. haec nova iniuria exturbavit omnem spem pacis. de Praenestinatorum 9 quoque defectione eo anno primum fama exorta; arguentibusque eos Tusculanis et Gabinis et Labicanis, quorum in fines incursatum erat, ita placide ab senatu responsum est, ut minus credi de criminibus, quia nollent ea vera esse, appareret.

XXII. Insequenti anno Sp. et L. Papiirii novi tribuni 1 militum consulari potestate Velitras legiones duxere, quattuor collegis, Ser. Cornelio Maluginensi tertium, Q. Servilio, C. Sulpicio, L. Aemilio quartum (tribunis), ad praesidium urbis et si qui ex Etruria novi motus nuntiarentur — omnia enim inde suspecta erant — relictis. ad 2 Velitras adversus maiora paene auxilia Praenestinatorum quam ipsam colonorum multitudinem secundo proelio pugnatum est ita, ut propinquitas urbis hosti et causa maturioris fugae et unum ex fuga receptaculum esset. oppidi oppugnatione tribuni abstinuere, quia et anceps 3 erat nec in perniciem coloniae pugnandum censebant. literae Romani ad senatum cum victoriae nuntiis acriores in Praenestinum quam in Veliternum hostem missae. itaque ex senatus consulto populique iussu bellum Prae- 4 nestinis indictum, qui coniuncti Volscis anno insequente Satricum, coloniam populi Romani pertinaciter a colonis defensam, vi expugnarunt foedeque in captis exereuere victoriam. eam rem aegre passi Romani M. Furium Ca- 5 millum sextum tribunum militum creavere. additi collegae A. et L. Postumii Regillenses ac L. Furius cum L. Lucretio et M. Fabio Ambusto.

Volscum bellum M. Furio extra ordinem decretum. 6 adiutor ex tribunis sorte L. Furius datur, non tam e re publica quam ut collegae materia ad omnem laudem esset, et publice, quod rem temeritate eius prolapsam restituit, et privatim, quod ex errore gratiam potius eius sibi quam suam gloriam petiit. exactae iam aetatis Camillus erat, 7

comitiisque iurare parato in verba excusandae valetudini solita consensus populi restiterat: sed vegetum ingenium in vivido pectore vigebat virebatque integris sensibus et civiles iam res laud magnopere obeuntem bella excita-

8 bant. quattuor legionibus quaternum milium scriptis, exercitu indicto ad portam Esquilinam in posteram diem, ad Satricum profectus. ibi eum expugnatores coloniae laudquaquam percussi, fidentes militum numero, quo ali-

9 quantum praestabant, opperiebantur. postquam appropinquare Romanos senserunt, extemplo in aciem procedunt, nihil dilatari, quin periculum summae rerum facerent: ita paucitati hostium nihil artes imperatoris unici, quibus solis confiderent, profuturas esse.

1 XXIII. Idem ardor et in Romano exercitu erat et in altero duce, nec praesentis dimicationis fortunam ulla res praeterquam unius viri consilium atque imperium morabatur, qui occasionem iuvandarum ratione virium trahendo

2 bello quaerebat. eo magis hostis instare, nec iam pro castris tantum suis explicare aciem, sed procedere in medium campi, et vallo prope hostium signa inferendo

3 superbam fiduciam virium ostentare. id aegre patiebatur Romannus miles, multo acrius alter ex tribunis militum, L. Furius, ferox eum aetate et ingenio tum multitudinis

4 ex incertissimo sumentis animos spe inflatus. hic per se iam milites incitatos insuper instigabat elevando, qua una poterat, aetate auctoritatem collegae, iuvenibus bella data dietitans et cum corporibus vigere et deflorescere animos;

5 cunctatorem ex acerrimo bellatore factum, et qui adveniens castra urbesque primo impetu rapere sit solitus, eum residem intra vallum tempus terere, quid accessurum

6 suis decessurumve hostium viribus sperantem, quam occasionem, quod tempus, quem insidiis instruendis locum?

7 frigere ac torpere senis consilia. sed Camillo eum vitae satis tum gloriae esse. quid attinere cum mortali corpore uno civitatis, quam inmortalem esse deceat, pati consensescere vires?

8 His sermonibus tota in se averterat castra, et cum omnibus locis posceretur pugna: 'sustinere,' inquit 'M. Furi, non possumus impetum militum, et hostis, cuius

animos cunctando auximus, iam minime toleranda superbia insultat. cede unus omnibus et patere te vinci consilio, ut maturius bello vincas.' ad ea Camillus, quae bella suo 9 unius auspicio gesta ad eam diem essent, negare in eis neque se neque populum Romanum aut consilii sui aut fortunae paenituisse. nunc scire se collegam habere iure imperioque parem, vigore aetatis praestantem. itaque se 10 quod ad exercitum attingat regere consuesse, non regi, collegae imperium se non posse impedire. diis bene iuvantibus ageret quod e re publica duceret. aetati suae se 11 veniam etiam petere, ne in prima acie esset: quae senis munia in bello sint, iis se non defuturum. id a diis immortalibus precari, ne qui casus suum consilium laudabile efficiat. nec ab hominibus salutaris sententia nec a 12 diis tam piae preces auditae sunt. primam aciem auctor pugnae instruit, subsidia Camillus firmat validamque stationem pro castris opponit; ipse edito loco spectator intentus in eventu alieni consilii constitit.

XXIII. Simul primo concursu concerepuere arma, 1 hostis dolo, non metu pedem rettulit. lenis ab tergo elivus erat inter aciem et castra, et, quod multitudo suppeditabat, aliquot validas cohortes in castris armatas instructasque reliquerant, quae inter commissum iam certamen, ubi vallo adpropinquasset hostis, erumperent. Romanus cedentem hostem effuse sequendo in locum ini- 3 quum pertractus oportunus huic eruptioni fuit. versus itaque in victorem terror et novo hoste et supina valle Romanam inclinavit aciem. instant Volsci recentes, qui e 4 castris impetum fecerant; integrant et illi pugnam, qui simulata cesserant fuga. iam non recipiebat se Romanus miles, sed inmemor recentis ferociae veterisque decoris terga passim dabat atque effuso cursu castra repetebat, eum Camillus subiectus ab circumstantibus in equum et 5 raptim subsidiis oppositis: 'haec est,' inquit 'milites, pugna, quam poposcistis? quis homo, quis deus est, quem accusare possitis? vestra illa temeritas, vestra ignavia haec est. secuti alium ducem sequimini nunc Camillum et, 6 quod ductu meo soletis, vincite. quid vallum et castra spectatis? neminem vestrum illa nisi victorem receptura

7 sunt.' pudor primo tenuit effusus; inde ut circummagi signa
 obvertique aciem viderunt in hostem, et dux, praeterquam
 quod tot insignis triumphis, etiam aetate venerabilis, inter
 prima signa, ubi plurimus labor periculumque erat, se of-
 ferebat, increpare singuli se quisque et alios, et adhor-
 8 tatio invicem totam alaeri clamore pervasit aciem. neque
 alter tribunus rei defuit, sed missus a collega restituente
 peditum aciem ad equites, non castigando, ad quam rem
 leviolem auctorem eum culpae societas fecerat, sed ab
 imperio totus ad preces versus orare singulos universos-
 que, ut se reum fortunae eius dici crimine eximerent:
 9 'abnuente ac prohibente collega temeritatis me omnium
 potius socium quam unius prudentiae dedi. Camillus in
 utraque vestra fortuna suam gloriam videt: ego, ni resti-
 tuitur pugna, quod miserimum est, fortunam cum omni-
 10 bus, infamiam solus sentiam.' optimum visum est in fluc-
 tuantem aciem, tradi equos et pedestri pugna invadere
 hostem. eunt insignes armis animisque, qua premi parte
 maxime peditum copias vident. nihil neque apud duces
 neque apud milites remittitur a summo certamine animi.
 11 sensit ergo eventus virtutis enixae opem, et Volsci, qua
 modo simulato metu cesserant, ea in veram fugam effusi,
 magna pars et in ipso certamine et post in fuga caesi,
 ceteri in castris, quae capta eodem impetu sunt. plures
 tamen capti quam occisi.

1 XXV. Ubi in recensendis captivis cum Tusculani
 aliquot noscitantur, secreti ab aliis ad tribunos addu-
 cuntur, percontantibusque fassi, publico consilio se mili-
 2 tasse. cuius tam vicini belli metu Camillus motus extem-
 plo se Romam captivos ducturum ait, ne patres ignari
 sint, Tusculanos ab societate descisse. castris exercitui-
 3 que interim, si videatur, praesit collega. documento unus
 dies fuerat, ne sua consilia melioribus praeferreret. nec ta-
 men aut ipsi aut in exercitu cuiquam satis placato animo
 Camillus laturus culpam eius videbatur, qua data in tam
 4 praecipitem casum res publica esset, et cum in exercitu
 tum Romae constans omnium fama erat, cum varia for-
 tuna in Volscis gesta res esset, adversae pugnae fugae-
 que in L. Furio culpam, secundae decus omne penes

M. Furium esse. introductis in senatum captivis cum bello 5
 persequendos Tusculanos patres censuissent Camilloque
 id bellum mandassent, adiutorem sibi ad eam rem unum
 petit, permissoque, ut ex collegis optaret quem vellet, con-
 tra spem omnium L. Furium optavit. qua moderatione 6
 animi cum collegae levavit infamiam, tum sibi gloriam in-
 gentem peperit. nec fuit cum Tusculanis bellum: pace
 constanti vim Romanam arcuerunt, quam armis non pote-
 rant. intransibiles fines Romanis non demigratum ex pro- 7
 pinquis itineris locis, non cultus agrorum intermissus,
 patentibus portis urbis togati obviam frequentes impera-
 toribus processere, commeatus exercitui comiter in castra 8
 ex urbe et ex agris devehitur. Camillus, castris ante por-
 tas positus, eademne forma pacis, quae in agris ostentaretur,
 etiam intra moenia esset, scire cupiens, ingressus ur- 9
 bem ubi patentes ianuas et tabernis apertis proposita omnia
 in medio vidit intentosque opifices suo quemque operi et
 ludos litterarum strepere discentium vocibus ac repletas
 semitas inter vulgus aliud puerorum et mulierum huc
 atque illuc euntium, qua quemque suorum usuum causae
 ferrent, nihil usquam non pavidis modo, sed ne miranti- 10
 bus quidem simile, circumspiciebat omnia inquirens ocu-
 lis, ubinam bellum fuisset; adeo nec amotae rei usquam 11
 nec oblatae ad tempus vestigium ullum erat, sed ita om-
 nia constanti tranquilla pace, ut eo vix fama belli perlata
 videri posset.

XXVI. Victus igitur patientia hostium senatum eo- 1
 rum vocari iussit. 'soli adhuc,' inquit 'Tusculani, vera
 arma verasque vires, quibus ab ira Romanorum vestra tu-
 taremini, invenistis. ite Romam ad senatum; aestimabunt 2
 patres, utrum plus ante poenae an nunc veniae meriti sitis.
 non praecipiam gratiam publici beneficii: deprecandi po-
 testatem a me habueritis; precibus eventum vestris sena-
 tus, quem videbitur, dabit.' postquam Romam Tusculani 3
 venerunt senatusque paulo ante fidelium sociorum ma-
 stus in vestibulo curiae est conspectus, moti extemplo pa-
 tres vocari eos iam tum hospitaliter magis quam hostiliter
 iussere.

Dictator Tusculanus ita verba fecit: 'quibus bellum 4

indixistis intulistisque, patres conscripti, sicut nunc videtis nos stantes in vestibulo curiae vestrae, ita armati paratique obviam imperatoribus legionibusque vestris processimus. hic noster, hic plebis nostrae habitus fuit eritque semper, nisi si quando a vobis proque vobis arma acceperimus. gratias agimus et ducibus vestris et exercitibus, quod oculis magis quam auribus crediderunt et, ubi nihil hostile erat, ne ipsi quidem fecerunt. pacem quam nos praestitimus, eam a vobis petimus; bellum eo, sicubi est, avertatis precamur: in nos quid arma polleant vestra, si patiundo experiendum est, inermes experiemur. haec mens nostra est, dii immortales faciant, tam felix quam pia. quod ad crimina attinet, quibus moti bellum indixistis, etsi revicta rebus verbis confutare nihil attinet, tamen, etiam si vera sint, vel fateri nobis ea, cum tam evidenter paenituerit, tutum censemus. peccetur in vos, dum digni sitis quibus ita satisfiat. tantum fere verborum ab Tusculanis factum. pacem in praesentia, nec ita multo post civitatem etiam impetraverunt. ab Tusculo legiones reductae.

XXVII. Camillus, consilio et virtute in Volseo bello, felicitate in Tusculana expeditione, utrobique singulari adversus collegam patientia et moderatione insignis, magistratu abiit creatis tribunis militaribus in insequentem annum L. et P. Valerius, Lucio quintum, Publio tertium, et Gaius Sergio tertium, Lucio Menenio iterum, Publio Papirio, Servio Cornelio Maluginense. censoribus quoque eguit annus maxime propter incertam famam aeris alieni, adgravantibus summam etiam invidiae eius tribunis plebis, cum ab iis elevaretur, quibus fide magis quam fortuna debentium laborare creditum videri expediebat. creati censores C. Sulpicius Camerinus, Sp. Postumius Regillensis, coeptaque iam res morte Postumi, quia collegam sufficere censori religio erat, interpellata est. igitur cum Sulpicius abdicasset se magistratu, censores alii vitio creati non gesserunt magistratum: tertios creari velut diis non accipientibus in eum annum censuram religiosum fuit. eam vero ludificationem plebis tribuni ferendam negabant: fugere senatum testes tabulas publicas census

cuiusque, quia nolint conspici summam aeris alieni, quae indicatura sit, demersam partem a parte civitatis, cum interim obaerata plebem obiectari aliis atque aliis hostibus. passim iam sine ullo discrimine bella quaeri: ab 7 Antio Satricum, ab Satrico Velitras, inde Tusculum legiones ductas. Latinis, Hernicis, Praenestinis iam intentari arma civium magis quam hostium odio, ut in armis terant plebem nec respirare in urbe aut per otium libertatis meminisse sinant aut consistere in contione, ubi aliquando audiant vocem tribuniciam de levando faenore et fine aliarum iniuriarum agentem. quod si sit animus plebi 8 memor patrum libertatis, se nec addici quemquam civem Romanum ob creditam pecuniam passuros neque dilectum haberi, donec inspecto aere alieno initaque ratione minuendi eius sciat unus quisque, quid sui, quid alieni sit, supersit sibi liberum corpus an id quoque nervo debeatur. merces seditionis proposita confestim seditionem ex- 9 citavit. nam et addicebantur multi et ad Praenestini famam belli novas legiones scribendas patres censuerant. quae utraque simul auxilio tribunicio et consensu plebis impediti coepta; nam neque duci addictos tribuni sinebant 10 neque iuniores nomina dabant. cum patribus minor praesens cura creditae pecuniae iuris exsequendi quam dilectus esset — quippe iam a Praeneste profectos hostis in agro Gabino consedissee nuntiabatur —, interim tribunos 11 plebis fama ea ipsa irritaverat magis ad susceptum certamen quam deterruerat, neque aliud ad seditionem extinguendam in urbe quam prope inlatum moenibus ipsis bellum valuit.

XXVIII. Nam cum esset Praenestinis nuntiatum, nul- 1 lum exercitum conscriptum Romae, nullum ducem certum esse, patres ac plebem in semet ipsos versos, occasionem 2 rati duces eorum raptim agmine acto, pervastatis protinus agris ad portam Collinam signa intulere. ingens in 3 urbe trepidatio fuit. conclamatum ad arma concursumque in muros atque portas est, tandemque ab seditione ad bellum versi dictatorem T. Quinctium Cincinnatum creavere. is magistrum equitum Aulum Sempronium Atratinum di- 4 xit. quod ubi auditum est — tantus eius magistratus terror

erat —, simul hostes a moenibus recessere et iuniores
 5 Romani ad edictum sine retractatione convenere. dum
 conscribitur Romae exercitus, castra interim hostium haud
 procul Alia flumine posita, inde agrum late populates
 fatalem se urbi Romanae locum cepisse inter se iacta-
 6 bant: similem pavorem inde ac fugam fore ac bello Gal-
 lico fuerit. etenim si diem contactum religione insignem-
 que nomine eius loci timeant Romani, quanto magis Aliensi
 die Aliam ipsam, monumentum tantae cladis, reformida-
 turos? species profecto his ibi truces Gallorum sonumque
 7 voeis in oculis atque auribus fore. has inanium rerum
 inanes ipsas volventes cogitationes fortunae loci delega-
 verant spes suas. Romani contra, ubicumque esset La-
 tinus hostis, satis scire, eum esse, quem ad Regillum la-
 cum devictum centum annorum pace obnoxia tenuerint.
 8 locum insignem memoria cladis iritaturum se potius ad
 delendam memoriam dedecoris quam ut timorem faciat,
 9 ne qua terra sit nefasta victoriae suae. quin ipsi sibi
 Galli si offerantur illo loco, se ita pugnuros, ut Romae
 pugnauerint in repetenda patria, ut postero die ad Ga-
 bios, tunc cum effecerint, ne quis hostis, qui moenia Ro-
 mana intrasset, nuntium secundae adversaeque fortunae
 domum perferret.

1 XXVIII. His utrimque animis ad Aliam ventum est.
 dictator Romanus, postquam in conspectu hostes erant in-
 structi intentique: ‘videsne tu,’ inquit ‘A. Semproni, loci
 fortuna illos fretos ad Aliam constitisse? nec illis di in-
 mortales certioris quicquam fiduciae maiorisve quod sit
 2 auxilii dederint. at tu fretus armis animisque concitatis
 equis invade mediam aciem; ego cum legionibus in tur-
 batos trepidantesque inferam signa. adeste dii testes foe-
 deris et expetite poenas debitas simul vobis violatis no-
 3 bisque per vestrum numen deceptis.’ non equitem, non
 peditem sustinere Praenestini. primo impetu ac clamore
 dissipati ordines sunt; dein, postquam nullo loco constabat
 acies, terga vertunt consternatique et praeter castra etiam
 sua pavore praelati non prius se ab effuso cursu sistunt
 4 quam in conspectu Praeneste fuit. ibi ex fuga dissipati
 locum, quem tumultuario opere communirent, capiunt, ne,

si intra moenia se recepissent, extemplo ureretur ager depopulatisque omnibus obsidio urbi inferretur. sed postquam direptis ad Aliam castris victor Romanus aderat, id quoque munimentum relietum; et vix moenia tuta rati oppido se Praeneste includunt. octo praeterea oppida erant sub ditione Praenestinorum. ad ea circumlatum bellum, deincepsque haud magno certamine captis Velitras exercitus ductus. eae quoque expugnatae. tum ad caput belli Praeneste ventum. id non vi, sed per deditionem receptum est. T. Quinctius, semel acie victor, binis castris hostium, novem oppidis vi captis, Praeneste in deditionem accepto, Romam revertit triumphansque signum Praeneste devectum Iovis Imperatoris in Capitolium tulit. dedicatum est inter cellam Iovis ac Minervae tabulaque sub eo fixa, monumentum rerum gestarum, his ferme incisa litteris fuit: 'Iuppiter atque divi omnes hoc dederunt, ut T. Quinctius dictator oppida novem caperet.' die vicensimo quam creatus erat dictatura se abdicavit.

XXX. Comitia inde habita tribunorum militum consulari potestate, quibus acquatus patriciorum plebeiorumque numerus. ex patribus creati P. et C. Manlii cum L. Iulio, plebes C. Sextilium, M. Albinium, L. Antistium dedit. Manliis, quod genere plebeios, gratia Iulium antebant, Volsci provincia sine sorte, sine comparatione extra ordinem data, cuius et ipsos postmodo et patres, qui dederant, paenituit. inexplorato pabulatum cohortes misere; quibus velut circumventis, cum id falso nuntiatum esset, dum praesidio ut essent citati feruntur, ne auctore quidem adservato, qui eos hostis Latinus pro milite Romano frustratus erat, ipsi in insidias praecipitavere. ibi dum iniquo loco sola virtute militum restantes caedunt caedunturque, castra interim Romana iacentia in campo ab altera parte hostes invasere. ab ducibus utrobique proditae temeritate atque inscitia res. quidquid superfuit fortunae populi Romani, id militum etiam sine rectore stabilis virtus tutata est. quae ubi Romam sunt relata, primum dictatorem dici placebat; deinde, postquam quietae res ex Volseis adferebantur, et apparuit, nescire eos victoria et tempore uti, revocati etiam inde exercitus ac duces, otium-

8 que inde, quantum a Volscis, fuit; id modo extremo anno
tumultuatum, quod Praenestini concitatis Latinorum po-
pulis rebellarunt.

9 Eodem anno Setiam, ipsis querentibus penuriam ho-
minum, novi coloni adscripti. rebusque haud prosperis
bello domestica quies, quam tribunorum militum ex plebe
gratia maiestasque inter suos obtinuit, solacium fuit.

1 XXXI. Insequentis anni principia statim seditione
ingenti arsere tribunis militum consulari potestate Sp. Fu-
rio, Q. Servilio iterum, L. Menenio tertium, P. Cloelio,
2 M. Horatio, L. Geganio. erat autem et materia et causa
seditionis acs alienum, cuius noscendi gratia Sp. Servilius
Priscus, Q. Cloelius Siculus censores facti, ne rem age-
3 rent, bello inpediti sunt. namque trepidi nuntii primo,
fuga deinde ex agris legiones Volscorum ingressas fines
4 popularique passim Romanum agrum attulere. in qua
trepidatione tantum a fuit, ut civilia certamina terror ex-
ternus cohiberet, ut contra eo violentior potestas tribuni-
cia inpediendo dilectu esset, donec condiciones inpositae
patribus, ne quis, quoad bellatum esset, tributum daret
5 aut ius de pecunia credita diceret. eo laxamento plebi
sumpto mora dilectui non est facta. legionibus novis-
scriptis placuit duos exercitus in agrum Volsecum legioni-
bus divisus duci: Sp. Furius, M. Horatius dextrorsus ma-
ritumam oram atque Antium, Q. Servilius et L. Geganius
6 laeva ad montes Ecestram pergunt. neutra parte hostis
obvius fuit. populatio itaque non illi vagae similis, quam
Volsceus latrocinii more, discordiae hostium fretus et vir-
tutem metuens, per trepidationem raptim fecerat, sed ab
iusto exercitu iusta ira facta spatio quoque temporis gra-
7 vior. quippe a Volscis timentibus, ne interim exercitus
ab Roma exiret, incursiones in extrema finium factae erant:
Romano contra etiam in hostico morandi causa erat,
8 ut hostem ad certamen eliceret. itaque omnibus passim
tectis agrorum vicisque etiam quibusdam exustis, non ar-
bore frugifera, non satis in spem frugum relictis, omni
quae extra moenia fuit hominum pecudumque praeda ab-
acta, Romam utrimque exercitus reducti.

1 XXXII. Parvo intervallo ad respirandum debitoribus

dato, postquam quietae res ab hostibus erant, celebrari de integro iuris dictio, et tantum abesse spes veteris levandi faenoris, ut tributo novum faenus contraheretur in murum a censoribus locatum saxo quadrato faciendum. cui succumbere oneri coacta plebes, quia quem dilectum 2 impedirent non habebant tribuni plebis. tribunos etiam 3 militares patricios omnes coacta principum opibus fecit: L. Aemilium, P. Valerium quartum, C. Veturium, Ser. Sulpicium, L. et C. Quinctios Cincinnatos. isdem opibus 4 obtinere, ut adversus Latinos Volseosque, qui coniunctis legionibus ad Satricum castra habebant, nullo impediendo omnibus iunioribus sacramento adactis tres exercitus scriberent: unum ad praesidium urbis, alterum qui, si qui alibi 5 motus extitisset, ad subita belli mitti posset; tertium longe validissimum P. Valerius et L. Aemilius ad Satricum duxere. ubi cum aciem instructam hostium loco aequo in- 6 venissent, extemplo pugnatum; et ut nondum satis claram victoriam, sic prosperae spei pugnam imber ingentibus procellis fusus diremit. postero die iterata pugna. et ali- 7 quamdiu aequa virtute fortunaque Latinae maxime legiones, longa societate militiam Romanam edoctae, restabant. eques inmissus ordines turbavit, turbatis signa pe- 8 ditum inlata, quantumque Romana se invexit acies, tantum hostes gradu demoti. et ut semel inclinavit pugna, iam intolerabilis Romana vis erat. fusi hostes cum Satricum, 9 quod duo milia inde aberat, non castra peterent, ab equite maxime caesi, castra capta direptaque. ab Satrico nocte, 10 quae proelio proxima fuit, fugae simili agmine petunt Antium; et cum Romanus exercitus prope vestigiis sequeretur, plus tamen timor quam ira celeritatis habuit. prius 11 itaque moenia intravere hostes quam Romanus extrema agminis carpere aut morari posset. inde aliquot dies vastando agro assumpti, nec Romanis satis instructis apparatu bellico ad moenia adgredienda nec illis ad subeundum pugnae casum.

XXXIII. Seditio tum inter Antiates Latinosque coorta, 1 cum Antiates victi malis subactique bello, in quo et nati erant et consenuerant, deditionem spectarent, Latinos ex 2 diutina pace nova defectio recentibus adhuc animis fero-

ciores ad perseverandum in bello faceret. finis certaminis fuit, postquam utrisque apparuit, nihil per alteros stare, 3 quo minus incepta persequerentur. Latini profecti a societate pacis, ut rebantur, inhonestae sese vindicaverunt, Antiates incommodis arbitrīs salutarium consiliorum re- 4 motis urbem agrosque Romanis dedunt. ira et rabies Latinorum, quia nec Romanos bello laedere nec Volscos in armis retinere potuerant, eo erupit, ut Satricum urbem, quae receptaculum primum eis adversae pugnae fuerat, igni concremarent; nec aliud tectum eius superfuit urbis, cum faces pariter sacris profanisque iniecerent, quam ma- 5 tris Matutae templum. inde eos nec sua religio nec verecundia deum arcuisse dicitur, sed vox horrenda edita templo cum tristibus minis, ni nefandos ignes procul de- 6 lubris amovissent. incensos ea rabie impetus Tusculum tulit ob iram, quod deserto communi concilio Latinorum non in societatem modo Romanam, sed etiam in civita- 7 tem se dedissent. patentibus portis cum improviso incidissent, primo clamore oppidum praeter arcem captum est. in arcem oppidani refugere cum coniugibus ac liberis, nuntiosque Romam, qui certiore de suo casu se- 8 natum facerent, misere. haud segnius quam fide populi Romani dignum fuit exercitus Tusculum ductus. L. Quinctius et Ser. Sulpicius tribuni militum duxere. clausas portas Tusculi Latinosque simul obsidentium atque obsessorum animo hinc moenia Tusculi tueri vident, illinc ar- 9 cem oppugnare, terrere una ac pavere. adventus Romanorum mutaverat utriusque partis animos: Tusculanos ex ingenti metu in summam alacritatem, Latinos ex prope certa fiducia mox capiendae arcis, quoniam oppido poti- 10 rentur, in exiguam de se ipsis spem verterat. tollitur ex arce clamor ab Tusculanis; excipitur aliquanto maiore ab exercitu Romano. utrimque urgentur Latini: nec impetus Tusculanorum decurrentium ex superiore loco sustinent nec Romanos subeuntes moenia molientesque obices por- 11 tarum arcere possunt. scalis prius moenia capta, inde effracta claustra portarum. et cum anceps hostis et a fronte et a tergo urgueret nec ad pugnam ulla vis nec ad fugam loci quiequam superesset, in medio caesi ad unum

omnes. recuperato ab hostibus Tusculo exercitus Romanus est reductus.

XXXIII. Quanto magis prosperis eo anno bellis 1 tranquilla omnia foris erant, tanto in urbe vis patrum in dies miseriaeque plebis crescebant, cum eo ipso, quod necesse erat solvi, facultas solvendi impediretur. itaque cum 2 iam ex re nihil dari posset, fama et corpore, iudicati atque addicti, creditoribus satisfaciebant, poenaeque in vicem fidei cesserat. adeo ergo obnoxios summiserant animos 3 non infimi solum, sed principes etiam plebis, ut non modo ad tribunatum militum inter patricios petendum, quod tanta vi ut liceret tetenderant, sed ne ad plebeios quidem magistratus capessendos petendosque ulli viro acri experientique animus esset possessionemque honoris usurpati modo a plebe per paucos annos recuperasse in perpetuum patres viderentur. ne id nimis laetum parti alteri esset, parva, 5 ut plerumque solet, rem ingentem molivendi causa intervenit.

M. Fabi Ambusti, potentis viri cum inter sui corporis homines tum etiam ad plebem, quod haudquaquam inter id genus contemptor eius habebatur, filiae duae nuptae, Ser. Sulpicio maior, minor C. Licinio Stoloni erat, illustri quidem viro, tamen plebeio, eaque ipsa adfinitas haud sprete gratiam Fabio ad vulgum quaesierat. forte ita incidit, ut, 6 in Servi Sulpici tribuni militum domo sorores Fabiae cum inter se, ut fit, sermonibus tempus tererent, lictor Sulpici, cum is de foro se domum reciperet, forem, ut mos est, virga percuteret. cum ad id moris eius insueta expavisset minor Fabia, risui sorori fuit miranti, ignorare id sororem. ceterum is risus stimulos parvis mobili rebus animo muliebri subdidit. frequentia quoque prosequentium rogantiumque, num quid vellet, credo fortunatum matrimonium ei sororis visum suique ipsam malo arbitrio, quo a proximo quisque minime antea vult, paenituisse. confusam 8 eam ex recenti morsu animi cum pater forte vidisset, percontatus: 'satin salve?' avertentem causam doloris, quippe nec satis piam adversus sororem nec admodum in virum honorificam, elicuit comiter sciscitando, ut fateretur, eam 9 esse causam doloris, quod iuncta in pari esset, nupta in

10 domo, quam nec honos nec gratia intrare posset. conso-
lans inde filiam Ambustus bonum animum habere iussit:
eosdem prope diem domi visuram honores, quos apud so-
11 rorem videat. inde consilia inire cum genero coepit ad-
hibito L. Sextio, strenuo adolescente et cuius spei nihil
praeter genus patricium deesset.

1 XXXV. Occasio videbatur rerum novandarum propter
ingentem vim aeris alieni, cuius levamen mali plebis nisi
2 suis in summo imperio locatis nullum speraret. accingen-
dum ad eam cogitationem esse. conando agendoque iam
eo gradum fecisse plebeios, unde, si porro adnitantur, per-
venire ad summa et patribus aequari tam honore quam
virtute possent.

3 In praesentia tribunos plebis fieri placuit, quo in ma-
gistratu sibimet ipsi viam ad ceteros honores aperirent.
4 creatique tribuni C. Licinius et L. Sextius promulga-
vere leges omnes adversus opes patriciorum et pro com-
modis plebis: unam de aere alieno, ut deducto eo de
capite, quod usuris pernumeratum esset, id quod su-
5 peresset triennio aquis portionibus persolveretur; alte-
ram de modo agrorum, ne quis plus quingenta iugera
agri possideret; tertiam, ne tribunorum militum comitia
fierent, consulumque utique alter ex plebe crearetur;
cuncta ingentia et quae sine certamine maximo obtineri
non possent.

6 Omnium igitur simul rerum, quarum inmodica cupido
inter mortales est, agri, pecuniae, honorum discrimine pro-
posito conterriti patres cum trepidassent, publicis privatis-
que consiliis nullo remedio alio praeter expertam multis iam
ante certaminibus intercessionem invento, collegas adver-
7 sus tribunicias rogationes conparaverunt. qui ubi tribus
ad suffragium ineundum citari a Licinio Sextioque vide-
runt, stipati patrum praesidiis nec recitari rogationes nec
sollemne quicquam aliud ad sciscendum plebi fieri passi
8 sunt. iamque frustra saepe concilio advocato cum pro
antiquatis rogationes essent: 'bene habet' inquit Sextius;
'quando quidem tantum intercessionem pollere placet,
9 isto ipso telo tutabimur plebem. agitedum, comitia indi-
cite, patres, tribunis militum creandis: faxo, ne iuвет vox

ista "veto," qua nunc concinentes collegas nostros tam laeti auditis.'

Haud inritae cecidere minae: comitia praeter aedilium 10
tribunorumque plebi nulla sunt habita. Licinius Sextius-
que tribuni plebis relecti nullos curules magistratus creari
passi sunt, eaque solitudo magistratum, et plebe refi-
ciente duos tribunos et iis comitia tribunorum militum
tollentibus, per quinquennium urbem tenuit.

XXXVI. Alia bella oportune quievire: Veliterni co- 1
loni gestientes otio, quod nullus exercitus Romanus esset,
et agrum Romanum aliquotiens incursavere et Tusculum
oppugnare adorti sunt. eaque res Tusculanis veteribus 2
sociis, novis civibus opem orantibus verecundia maxime
non patres modo, sed etiam plebem movit. remittentibus 3
tribunis plebis, comitia per interregem sunt habita, crea-
tique tribuni militum: L. Furius, A. Manlius, Ser. Sul-
picius, Ser. Cornelius, P. et C. Valerii haudquaquam tam
oboedientem in dilectu quam in comitiis plebem habuere;
ingentique contentione exercitu scripto profecti non ab 4
Tusculo modo summovere hostem, sed intra suamet ip-
sum moenia compulere. obsidebanturque haud paulo vi 5
maiore Velitrae quam Tusculum obsessum fuerat. nec
tamen ab eis, a quibus obsideri coeptae erant, expugnari
potuere. ante novi creati sunt tribuni militum: Q. Servi- 6
lius, Gaius Veturius, Aulus et Marcus Cornelii, Q. Quinc-
tius, M. Fabius. nihil ne ab iis quidem tribunis ad Veli-
tras memorabile factum.

In maiore discrimine domi res vertebantur. nam 7
praeter Sextium Liciniumque latores legum, iam octavum
tribunos plebis relectos, Fabius quoque tribunus militum,
Stolonis socer, quarum legum auctor fuerat, earum sua-
sorem se haud dubium ferebat. et cum octo ex collegio 8
tribunorum plebi primo intercessores legum fuissent, quin-
que soli erant; et, ut ferme solent qui a suis desciscunt,
capti et stupentes animi vocibus alienis id modo, quod
domi praeceptum erat, intercessionem suam praetendebant:
Velitris in exercitu plebis magnam partem abesse, in ad- 9
ventum militum comitia differri debere, ut universa plebes
de suis commodis suffragium ferret. Sextius Liciniusque 10

cum parte collegarum et uno ex tribunis militum Fabio, artifices iam tot annorum usu tractandi animos plebis, primores patrum productos interrogando de singulis, quae
 11 ferebantur ad populum, fatigabant: auderentne postulare, ut, cum bina iugera agri plebi dividerentur, ipsis plus quingenta iugera habere liceret, ut singuli prope trecentorum civium possiderent agros, plebeio homini vix ad tectum necessarium aut locum sepulturae suus pateret
 12 ager? an placeret faenore circumventam plebem, ni potius quam sortem creditum solvat, corpus in nervum ac supplicia dare et gregatim cotidie de foro addictos duci et repleti vincitis nobiles domus et, ubicumque patricius habitet, ibi carcerem privatum esse?

1 XXXVII. Haec indigna miserandaque auditu cum apud timentes sibimet ipsos maiore audientium indignatione quam sua increpuissent, atqui nec agros occupandi modum nec faenore trucidandi plebem alium patribus unquam fore adfirmabant, nisi alterum ex plebe consulem,
 2 custodem suae libertatis, plebis fecisset. contemni iam tribunos plebis, quippe quae potestas iam suam ipsa vim
 3 frangat intercedendo. non posse aequo iure agi, ubi imperium penes illos, penes se auxilium tantum sit. nisi imperio communicato numquam plebem in parte pari rei publicae fore. nec esse quod quisquam satis putet, si plebeiorum ratio comitiis consularibus habeatur; nisi alterum consulem utique ex plebe fieri necesse sit, neminem
 4 fore. an iam memoria exisse, cum tribunos militum idcirco potius quam consules creari placuisset, ut et plebeis pateret summus honos, quattuor et quadraginta annis neminem ex plebe tribunum militum creatum esse? qui crederent, duobus nunc in locis sua voluntate impertituros plebi honorem, qui octona loca tribunis militum creandis occupare soliti sint, et ad consulatum viam fieri passuros,
 5 qui tribunatum saeptum tam diu habuerint? lege obtinendum esse, quod comitiis per gratiam nequeat, et seponendum extra certamen alterum consulatum, ad quem plebi sit aditus, quoniam in certamine relictus praemium semper potentioris futurus sit. nec iam posse dici id, quod
 6 antea iactare soliti sint, non esse in plebeis idoneos viros

ad curulis magistratus: numqui enim socordius aut segnius rem publicam administrari post Publi Licini Calvi tribunatum, qui primus ex plebe creatus sit, quam per eos annos gesta sit, quibus praeter patricios nemo tribunus militum fuerit? quin contra patricios aliquot damnatos post tribunatum, neminem plebeium. quaestores quoque sicut 9 tribunos militum paucis ante annis ex plebe coeptos creari, nec ullius eorum populum Romanum paenituisse. consu- 10 latum superesse plebeiis; eam esse arcem libertatis, id columen. si eo perventum sit, tum populum Romanum vere exactos ex urbe reges et stabilem libertatem suam existimaturum: quippe ex illa die in plebem ventura omnia, 11 quibus patricii excellant, imperium atque honorem, gloriam belli, genus, nobilitatem, magna ipsis fruenda, maiora liberis relinquenda. huius generis orationes ubi accipi videre, 12 novam rogationem promulgant, ut pro duumviris sacris faciendis decemviri creentur ita, ut pars ex plebe, pars ex patribus fiat, omniumque earum rogationum comitia in adventum eius exercitus differunt, qui Velitras obsidebat.

XXXVIII. Prius circumactus est annus quam a Ve- 1 litris reducerentur legiones. ita suspensa de legibus res ad novos tribunos militum dilata: nam plebis tribunos eosdem, duos utique, quia legum latores erant, plebes reficiebat. tribuni militum creati T. Quinctius, Ser. Cor- 2 nelius, Ser. Sulpicius, Sp. Servilius, L. Papius, L. Veturius. principio statim anni ad ultimam dimicationem de 3 legibus ventum; et cum tribus vocarentur nec intercessio collegarum latoribus obstaret, trepidi patres ad duo ultima auxilia, summum imperium summumque ad civem, decurrunt. dictatorem dici placet. dicitur M. Furius Camillus, 4 qui magistrum equitum L. Aemilium cooptat. legum quoque latores adversus tantum apparatus adversariorum et ipsi causam plebis ingentibus animis armant concilioque plebis indicto tribus ad suffragium vocant. cum dictator 5 stipatus agmine patriciorum plenus irac minarumque consedisset, atque ageretur res solito primum certamine inter se tribunorum plebi ferentium legem intercedentiumque, et, quanto iure potentior intercessio erat, tantum vinceretur favore legum ipsarum latorumque, et 'uti rogas' primae

6 tribus dicerent, tum Camillus: 'quando quidem,' inquit
 'Quirites, iam vos tribunicia libido, non potestas regit, et
 intercessionem secessionem quondam plebis partam vobis
 eadem vi facitis inritam, qua peperistis, non rei publicae
 7 adero eversumque vestrum auxilium imperio tutabor. ita-
 que, si C. Licinius et L. Sextius intercessioni conlegarum
 cedunt, nihil patricium magistratum inseram concilio ple-
 bis: si adversus intercessionem tamquam captae civitati
 leges imponere tendent, vim tribuniciam a se ipsa dissolvi
 8 non patiar.' adversus ea cum contemptim tribuni plebis
 rem nihilo segnus peragerent, tum percitus ira Camillus
 liectores, qui de medio plebem emoverent, misit et addidit
 minas, si pergerent, sacramento omnes iuniores adactu-
 9 rum exercitumque extemplo ex urbe educturum. terrorem
 ingentem incusserat plebi; ducibus plebis accendit magis
 certamine animos quam minuit; sed re neutro inclinata
 magistratu se abdicavit, seu quia vitio creatus erat, ut
 scripsere quidam, seu quia tribuni plebis tulerunt ad ple-
 bem idque plebs scivit, ut, si M. Furius pro dictatore
 10 quid egisset, quingentum milium ei multa esset. sed au-
 spiciis magis quam novi exempli rogatione deterritum ut
 potius credam, cum ipsius viri facit ingenium, tum quod
 11 ei suffectus est extemplo P. Manlius dictator — quem quid
 creari attinebat ad id certamen, quo M. Furius victus
 esset? — et quod eundem M. Furium dictatorem inse-
 quens annus habuit, haud sine pudore certe fractum priore
 12 anno in se imperium repetiturum; simul quod eo tempore,
 quo promulgatum de multa eius traditur, aut et huic ro-
 gationi, qua se in ordinem cogi videbat, obsistere potuit,
 aut ne illas quidem, propter quas et haec lata erat, in-
 13 pedire, et quod usque ad memoriam nostram tribuniciiis
 consularibusque certatum viribus est, dictaturae semper
 altius fastigium fuit.

1 XXXVIII. Inter priorem dictaturam abdicatam no-
 vamque a Manlio inritam ab tribunis velut per interregnum
 concilio plebis habito apparuit, quae ex promulgatis plebi,
 2 quae latoribus gratiora essent. nam de faenore atque agro
 rogationes iuebant, de plebeio consule antiquabant. et

perfecta utraque res esset, ni tribuni se in omnia simul consulere plebem dixissent. P. Manlius deinde dictator 3 rem in causam plebis inclinavit C. Licinio, qui tribunus militum fuerat, magistro equitum de plebe dicto. id aegre 4 patres passos accipio; dictatorem propinqua cognatione Licini se apud patres excusare solitum, simul negantem, magistri equitum maius quam tribuni consularis imperium esse.

Licinius Sextiusque, cum tribunorum plebi creando 5 rum indicta comitia essent, ita se gerere, ut negando, iam sibi velle continuari honorem, acerrime accenderent ad id, quod dissimulando petebant plebem: nonum se 6 annum iam velut in aciem adversus optumates maximo privatim periculo, nullo publice emolumento stare. consensuisse iam secum et rogationes promulgatas et vim omnem tribuniciae potestatis. primo intercessionem colle- 7 garum in leges suas pugnatum esse, deinde ablegatione iuventutis ad Veliternum bellum, postremo dictatorium fulmen in se intentatum. iam nec collegas nec bellum nec 8 dictatorem obstare, quippe qui etiam omen plebeio consuli magistro equitum ex plebe dicendo dederit. se ipsam plebem et commoda morari sua; liberam urbem ac forum a 9 creditoribus, liberos agros ab iniustis possessoribus extemplo, si velit, habere posse. quae munera quando tan- 10 dem satis grato animo aestimaturos, si inter accipiendas de suis commodis rogationes spem honoris latoribus earum incidant? non esse modestiae populi Romani, id postulare, ut ipse faenore levetur et in agrum iniuria possessum a potentibus inducatur, per quos ea consecutus sit, senes tribunicios non sine honore tantum, sed etiam sine spe honoris relinquat. proinde ipsi primum statuerent apud 11 animos, quid vellent, deinde comitiis tribunicis declararent voluntatem. si coniuncte ferri ab se promulgatas rogationes vellent, esse, quod eosdem reficerent tribunos plebis, perlaturus enim quae promulgaverint; sin, quod 12 cuique privatim opus sit, id modo accipi velint, opus esse nihil invidiosa continuatione honoris: nec se tribunatum nec illos ea, quae promulgata sint, habituros.

XXXX. Adversus tam obstinatam orationem tribu- 1 norum cum prae indignitate rerum stupor silentiumque

2 inde ceteros patrum defixisset, Ap. Claudius Crassus, ne-
 pos decemviri, dicitur odio magis iraque quam spe ad
 3 dissuadendum processisse et locutus in hanc fere senten-
 tiam esse: 'neque novum neque inopinatum mihi sit, Qui-
 rites, si, quod unum familiae nostrae semper obiectum est
 ab seditiosis tribunis, id nunc ego quoque audiam, Clau-
 diae genti iam inde ab initio nihil antiquius in re publica
 patrum maiestate fuisse, semper plebis commodis adver-
 4 satos esse. quorum alterum neque nego neque infitias co-
 nos, ex quo adsciti sumus simul in civitatem et patres,
 enixe operam dedisse, ut per nos aucta potius quam in-
 minuta maiestas earum gentium, inter quas nos esse vo-
 5 luistis, dici vere posset. illud alterum pro me maioribus-
 que meis contendere ausim, Quirites, nisi, quae pro uni-
 versa re publica fiant, ea plebi tamquam aliam incolenti
 urbem adversa quis putet, nihil nos neque privatos neque
 in magistratibus, quod incommodum plebi esset, scientes
 fecisse nec ullum factum dictumve nostrum contra utilita-
 tem vestram, etsi quaedam contra voluntatem fuerint, vere
 6 referri posse. an hoc, si Claudiae familiae non sim nec
 ex patricio sanguine ortus, sed unus Quiritum quilibet,
 qui modo me duobus ingenuis ortum et vivere in libera
 7 civitate sciam, reticere possim, L. illum Sextium et C.
 Licinium, perpetuos, si diis placet, tribunos, tantum li-
 centiae novem annis quibus regnant sumpsisse, ut vobis
 negent potestatem liberam suffragii non in comitiis, non
 8 in legibus iubendis se permissuros esse? "sub condicione"
 inquit "nos reficietis decimum tribunos." quid est aliud
 dicere: "quod petunt alii, nos adeo fastidimus, ut sine
 9 mercede magna non accipiamus?" sed quae tandem ista
 merces est, qua vos semper tribunos plebis habeamus?
 "ut rogationes" inquit "nostras, seu placent seu displicent,
 seu utiles seu inutiles sunt, omnes coniunctim accipiatis."
 10 obsecro vos, Tarquinius tribuni plebis, putate, me ex media
 contione unum civem succlamare "bona venia vestra li-
 ceat ex his rogationibus legere, quas salubres nobis cen-
 11 semus esse, antiquare alias." "non" inquit "licebit. tu de
 facnore atque agris, quod ad vos omnes pertinet, iubeas, et
 hoc portentum non fiat in urbe Romana, uti L. Sextium at-

que hunc Gaium Licinium consules, quod indignaris, quod abominaris, videas? aut omnia accipe aut nihil fero." ut 12 si quis ei, quem urgeat fames, venenum ponat cum cibo et aut abstinere eo quod vitale sit iubeat aut mortiferum vitali admisceat. ergo si esset libera haec civitas, non tibi frequentes succlamassent "abi hinc cum tribunatibus ac rogationibus tuis!" quid? si tu non tuleris, quod commodum est populo accipere, nemo erit qui ferat illud? si 13 quis patricius, si quis — quod illi volunt invidiosius esse — Claudius diceret "aut omnia accipite aut nihil fero," quis vestrum, Quirites, ferret? numquamne vos res po- 14 tius quam auctores spectabitis, sed omnia semper, quae magistratus ille dicet, secundis auribus, quae ab nostrum quo dicentur, adversis accipietis? at hercule sermo est 15 minime civilis: quid? rogatio qualis est, quam a vobis antiquatam indignantur? sermoni, Quirites, simillima. "consules" inquit "rogo, ne vobis quos velitis facere liceat." an aliter rogat, qui utique alterum ex plebe fieri 16 consulem iubet nec duos patricios creandi potestatem vobis permittit? si hodie bella sint, quale Etruscum fuit, 17 cum Porsina Ianiculum insedit, quale Gallicum modo, cum praeter Capitolium atque arcem omnia haec hostium erant, et consulatum cum hoc M. Furio et quolibet alio ex patribus L. ille Sextius peteret, possetisne ferre, Sextium haud pro dubio consulem esse, Camillum de repulsa dimicare? hocine est in commune honores vocare, ut duos 18 plebeios fieri consules liceat, duos patricios non liceat, et alterum ex plebe creari necesse sit, utrumque ex patribus praeterire liceat? quoniam ista societas, quoniam consortio est? parum est, si, cuius pars tua nulla adhuc fuit, in partem eius venis, nisi partem petendo totum traxeris? "timeo" inquit "ne, si duos licebit creari patricios, ne- 19 minem creetis plebeium." quid est dicere aliud: "quia indignos vestra voluntate creaturi non estis, necessitatem vobis creandi quos non vultis inponam?" quid sequitur, 20 nisi ut ne beneficium quidem debeat populo, si cum duobus patriciis unus petierit plebeius et lege se, non suffragio creatum dicat?

XXXXI. Quo modo extorqueant, non quo modo petant 1

honores, quaerunt; et ita maxuma sunt adepturi, ut nihil ne pro minimis quidem debeant; et occasionibus potius quam
 2 virtute petere honores malunt. est aliquis, qui se inspici, aestimari fastidiat, qui certos sibi uni honores inter dimi-
 cantes competitores aequum censeat esse, qui se arbitrio
 3 vestro eximat, qui vestra necessaria suffragia pro volun-
 tariis et serva pro liberis faciat — omitto Licinium Sex-
 tiumque, quorum annos in perpetua potestate tamquam
 regum in Capitolio numeratis —, quis est hodie in civi-
 tate tam humilis, cui non via ad consulatum facilior per
 istius legis occasionem quam nobis ac liberis nostris fiat?
 si quidem nos ne eum volueritis quidem creare interdum
 poteritis, istos etiam si nolueritis necesse sit.

4 De indignitate satis dictum est, etenim dignitas ad
 homines pertinet: quid de religionibus atque auspiciis,
 quae propria deorum immortalium contemptio atque iniuria
 est, loquar? auspiciis hanc urbem conditam esse, auspi-
 ciiis bello ac pace, domi militiaeque omnia geri, quis est
 5 qui ignoret? penes quos igitur sunt auspicia more maio-
 rum? nempe penes patres. nam plebeius quidem magi-
 6 stratus nullus auspicato creatur: nobis adeo propria sunt
 auspicia, ut non solum quos populus creat patricios ma-
 gistratus non aliter quam auspicato creet, sed nos quoque
 ipsi sine suffragio populi auspicato interregem prodamus
 et privatim auspicia habeamus, quae isti ne in magistra-
 7 tibus quidem habent. quid igitur aliud quam tollit ex
 civitate auspicia, qui plebeios consules creando a patribus,
 8 qui soli ea habere possunt, aufert? eludant nunc licet re-
 ligiones: quid enim est, si pulli non pascentur, si ex
 cavea tardius exierint, si oecocerint avis? parva sunt
 haec, sed parva ista non contemnendo maiores vestri
 9 maximam hanc rem fecerunt; nunc nos, tamquam iam
 nihil pace deorum opus sit, omnes caerimonias polluimus.
 vulgo ergo pontifices, augures, sacrificuli reges creentur;
 cuilibet apicem dialem, dummodo homo sit, inponamus,
 tradamus ancilia, penetralia, deos deorumque curam qui-
 10 bus nefas est; non leges auspicato ferantur, non magi-
 stratus creentur, nec centuriatis nec curiatis comitiis patres
 auctores fiant: Sextius et Licinius tamquam Romulus ac

Tatius in urbe Romana regnent, quia pecunias alienas, quia agros dono dant. tanta dulcedo est ex alienis fortun- 11
 nis praedandi, nec in mentem venit, altera lege solitudines vastas in agris fieri pellendo finibus dominos, altera fidem abrogari, cum qua omnis humana societas tollitur. omnium 12
 rerum causa vobis antiquandas censeo istas rogationes. quod faxitis, deos velim fortunare.'

XXXVII. Oratio Appi ad id modo valuit, ut tempus 1
 rogationum iubendarum proferretur. refectionum idem 2
 tribuni Sextius et Licinius de decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis legem pertulere. creati quinque patrum, quinque plebis, graduque eo iam via facta ad consulatum videbatur. hac victoria contenta plebes cessit patribus, 3
 ut in praesentia consulum mentione omissa tribuni militum crearentur. creati A. et M. Cornelii iterum, M. Geganius, P. Manlius, L. Veturius, P. Valerius sextum. cum praeter Velitrarum obsidionem, tardi magis rem exitus 4
 quam dubii, quietae externae res Romanis essent, fama repens belli Gallici allata perpulit civitatem, ut M. Furius dictator quintum diceretur. is T. Quinctium Pennum magistrum equitum dixit. bellatum cum Gallis eo 5
 anno circa Anienem flumen auctor est Claudius, inclitaeque in ponte pugnam, qua T. Manlius Gallum, cum quo provocatus manus conseruit, in conspectu duorum exercituum caesum torque spoliavit, tum pugnatam. plu- 6
 ribus auctoribus magis adducor ut credam, decem haud minus post annos ea acta, hoc autem anno in Albano agro cum Gallis dictatore M. Furio signa conlata. nec 7
 dubia nec difficilis Romanis, quamquam ingentem Galli terrorem memoria pristinae cladis attulerant, victoria fuit. multa milia barbarorum in acie, multa captis castris caesa; palati alii Apuliam maxime petentes cum fuga longinqua, 8
 tum quod passim eos simul pavor terrorque distulerant, ab hoste sese tutati sunt. dictatori consensu patrum plebisque triumphus decretus. vixdum perfunctum eum bello 9
 atrocior domi seditio excepit; et per ingentia certamina dictator senatusque victus, ut rogationes tribuniciae acciperentur, et comitia consulum adversa nobilitate habita, quibus L. Sextius de plebe primus consul factus.

10 Et ne is quidem finis certaminum fuit. quia patriciū
 se auctores futuros negabant prope secessionem plebis res
 11 terribilesque alias minas civilium certaminum venit, cum
 tamen per dictatorem condicionibus sedatae discordiae sunt
 concessumque ab nobilitate plebi de consule plebeio, a
 plebe nobilitati de praetore uno, qui ius in urbe diceret,
 12 ex patribus creando. ita ab diutina ira tandem in con-
 cordiam redactis ordinibus cum dignam eam rem senatus
 censeret esse, meritoque id, si quando unquam alias,
 deum immortalium (causa libenter facturos) fore, ut ludi
 13 maximi fierent et dies unus ad triduum adiceretur, recu-
 santibus id munus aedilibus plebis conclamatum a patri-
 ciis est iuvenibus, se id honoris deum immortalium causa
 14 libenter acturos, ut aediles fierent. quibus cum ab uni-
 versis gratiae actae essent, factum senatus consultum, ut
 duoviros aediles ex patribus dictator populum rogaret,
 patres auctores omnibus eius anni comitiis fierent.

[PERIOCHA LIBRI VII.]

[Duo novi magistratus adiecti sunt, praetura et eurlis aedilitas. pestilentia civitas laboravit, eamque insignem fecit mors Furi Camilli; cuius remedium et finis cum per novas religiones quaeretur, ludi scaenici tunc primum facti sunt. cum dies L. Manlio dicta esset a M. Pomponio tribuno plebis propter dilectum acerbe actum et T. Manlium filium rus relegatum sine ullo crimine, adulescens ipse, cuius relegatio patri obiciebatur, venit in cubiculum tribuni strictoque gladio coegit cum in verba sua iurare, se non perseveraturum in accusatione. cum telluris hiatu tota ad ultimum territa patria foret, tunc omnia pretiosa missa sunt in praecaltam voraginem urbis Romanae. in eam Curtius armatus sedens equo praecipitavit, et expletast. T. Manlius adulescens, qui patrem a tribunicia vexatione vindicaverat, contra Gallum provocantem aliquem ex militibus Romanis in singulare certamen descendit eique occiso torquem aureum detraxit, quem ipse postea tulit et ex eo Torquatus est nuncupatus. duae tribus additae, Pomptina et Publilia. Licinius Stolo lege lata damnatus est, quod plus quingentis iugeribus agri possideret. M. Valerius tribunus militum Gallum, a quo provocatus erat, insidente galeae corvo et unguibus rostroque hostem infestante occidit et ex eo Corvi nomen accepit consulque proximo anno, cum annos viginti tres haberet, ob virtutem creatus est. amicitia cum Carthaginensibus iuncta est.

Campani cum a Samnitibus bello urgerentur, auxilio adversus eos a senatu petito, cum id non inpetrarent, urbem et agros populo Romano dederunt: ob quam causam ea, quae populi Romani facta essent, defendi bello adversus Samnites placuit. cum ab Aulo Cornelio consule exercitus in locum iniquum deductus in magno discrimine esset, P. Deci Muris tribuni militum opera servatus est, qui occupato colle super id iugum, in quo Samnites con-sederant, occasionem consuli in aequiorem locum evadendi dedit, ipse ab hostibus circumsessus erupit. cum milites Romani, qui Capnae in praesidio relictis erant, de occupanda urbe conspiras-sent et detecto consilio metu supplicis a populo Romano defecis-sent, per M. Valerium Corvum dictatorem, qui consilio suo eos a furore revocaverat, patriae restituti sunt. res praeterea contra Hernicos et Gallos et Tiburtes et Privernates et Tarquinienses et Samnites et Volscos prospere gestas continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER VII.

I. Annus hic erit insignis novi hominis consulatu, in- 1
signis novis duobus magistratibus, praetura et curuli ae-
dilitate. hos sibi patricii quaesivere honores pro concesso
plebi altero consulatu. plebes consulatum L. Sextio, cu- 2
ius lege partus erat, dedit; patres praeturam Sp. Furio
Marci filio Camillo, aedilitatem Gnaeo Quinctio Capito-
lino et P. Cornelio Scipioni, suarum gentium viris, gratia
campestri ceperunt. L. Sextio collega ex patribus datus
L. Aemilius Mamercus. principio anni et de Gallis, quos 3
primo palatos per Apuliam congregari iam fama erat, et
de Hernicorum defectione agitata mentio. cum de indu- 4
stria omnia, ne quid per plebeium consulem ageretur, pro-
ferrentur, silentium omnium rerum ac iustitio simile otium
fuit, nisi quod non patientibus tacitum tribunis, quod pro 5
consule uno plebeio tres patricos magistratus curulibus
sellis praetextatos tamquam consules sedentes nobilitas
sibi sumpsisset, praetorem quidem etiam iura reddentem 6
et collegam consulibus atque isdem auspiciis creatum, ve-
recundia inde inposita est senatui ex patribus iubendi

aediles curules creari. primo ut alternis annis ex plebe fierent convenerat; postea promiscuum fuit.

7 Inde L. Genucio et Q. Servilio consulibus et ab sedi-
 8 tione et a bello quietis rebus, ne quando a metu ac peri-
 9 culis vacarent, pestilentia ingens orta. censorem, aedilem
 10 curulem, tres tribunos plebis mortuos ferunt, pro portione
 et ex multitudine alia multa funera fuisse. maxumque
 eam pestilentiam insignem mors quam matura tam acerba
 M. Furi fecit. fuit enim vere vir unicus in omni fortuna,
 princeps pace belloque priusquam exulatum iret; clarior
 in exilio vel desiderio civitatis, quae capta absentis in-
 ploravit opem, vel felicitate, qua restitutus in patriam se-
 cum patriam ipsam restituit; par deinde per quinque et
 viginti annos — tot enim postea vixit — titulo tantae
 gloriae fuit dignusque habitus, quem secundum a Romulo
 conditorem urbis Romanae ferrent.

1 II. Et hoc et insequenti anno C. Sulpicio Petico, C.
 2 Licinio Stolone consulibus pestilentia fuit. eo nihil di-
 gnum memoria actum, nisi quod pacis deum exposcendae
 causa tertio tum post conditam urbem lectisternium fuit.
 3 et cum vis morbi nec humanis consiliis nec ope divina
 levaretur, victis superstitione animis ludi quoque scae-
 4 nici, nova res bellicoso populo — nam circi modo spec-
 5 tacularum fuerat —, inter alia caelestis irae placamina in-
 6 stituti dicuntur. ceterum parva quoque, ut ferme principia
 omnia, et ea ipsa peregrina res fuit: sine carmine ullo,
 sine imitandorum carminum actu ludiones ex Etruria ac-
 7 citi ad tibicinis modos saltantes haud indecoros motus
 8 more Tusco dabant. imitari deinde eos iuventus, simul
 inconditis inter se iocularia fundentes versibus, coepere;
 nec absoni a voce motus erant. accepta itaque res sae-
 piusque usurpando excitata. vernaculis artificibus, quia
 7 ister Tusco verbo ludio vocabatur, nomen histrionibus in-
 8 ditum, qui non, sicut ante, Fescennino versu similem in-
 compositum temere ac rudem alternis iaciebant, sed inpletas
 modis saturas descripto iam ad tibieinam cantu motuque
 congruenti peragebant. Livius post aliquot annis, qui ab
 saturis ausus est primus argumento fabulam serere, idem
 scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum ac-

tor, dicitur, cum saepius revocatur, vocem obtudisse et, 9
 venia petita puerum ad canendum ante tibicinem cum
 statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu,
 quia nihil vocis usus inpediebat. inde ad manum cantari 10
 histrionibus coeptum diverbiaque tantum ipsorum voci
 relicta. postquam lege hac fabularum ab risu ac soluto 11
 ioco res avocabatur et ludus in artem paulatim verterat,
 iuventus histrionibus fabellarum actu relicto ipsa inter se
 more antiquo ridicula intexta versibus iactitare coepit,
 quae exodia postea appellata consertaque fabellis potissi-
 mum Atellanis sunt. quod genus ludorum ab Oscis ac- 12
 ceptum tenuit iuventus nec ab histrionibus pollui passa
 est. eo institutum manet, ut actores Atellanarum nec
 tribu moveantur et stipendia, tamquam expertes artis lu-
 diae, faciant. inter aliarum parva principia rerum ludo- 13
 rum quoque prima origo ponenda visa est, ut apparet,
 quam ab sano initio res in hanc vix opulentis regnis to-
 lerabilem insaniam venerit.

III. Nec tamen ludorum primum initium procurandis 1
 religionibus datum aut religione animos aut corpora mor-
 bis levavit, quin etiam, cum medios forte ludos circus 2
 Tiberi superfluo inrigatus inpedisset, id vero velut aver-
 sis iam diis aspernantibusque placamina irae terrorem in-
 gentem fecit. itaque C. Genucio, L. Aemilio Mamercio 3
 iterum consulibus cum piaculorum magis conquisitio ani-
 mos quam corpora morbi adficerent, repetitum ex senio-
 rum memoria dicitur, pestilentiam quondam clavo ab dic-
 tatore fixo sedatam. ea religione adductus senatus dicta- 4
 torem clavi figendi causa dici iussit. dictus L. Manlius
 Imperiosus L. Pinarium magistrum equitum dixit.

Lex vetusta est, priscis literis verbisque scripta, ut 5
 qui praetor maximus sit idibus Septembribus clavum
 pargat. fixa fuit dextro lateri aedis Iovis optimi maximi,
 ex qua parte Minervae templum est. eum clavum, quia 6
 rarae per ea tempora literae erant, notam numeri anno-
 rum fuisse ferunt, eoque Minervae templo dicatam legem, 7
 quia numerus Minervae inventum sit. Volsiniis quoque
 clavos indices numeri annorum fixos in templo Nortiae
 Etruscae deae comparere diligens talium monumentorum

8 auctor Cincius adfirmat. Horatius consul ea lege templum
 Iovis optimi maximi dedicavit anno post reges exactos; a
 consulibus postea ad dictatores, quia maius imperium erat,
 sollemne clavi figendi translatum est. intermisso deinde
 9 more digna etiam per se visa res, propter quam dictator
 crearetur. qua de causa creatus L. Manlius, perinde ac
 rei gerendae ac non solvendae religionis gratia creatus
 esset, bellum Hernicum adfectans dilectu acerbo iuventu-
 tem agitavit tandemque omnibus in cum tribunis plebis
 coortis seu vi seu verecundia victus dictatura abiit.

1 III. Neque eo minus principio insequentis anni Q.
 Servilio Ahala, L. Genucio consulibus dies Manlio dicitur
 2 a M. Pomponio tribuno plebis. acerbitas in dilectu non
 damno modo civium, sed etiam laceratione corporum lata,
 partim virgis caesis, qui ad nomina non respondissent,
 3 partim in vincula ductis, invisita erat et ante omnia invi-
 sum ipsum ingenium atrox cognomenque Imperiosi grave
 liberae civitati ab ostentatione saevitiae adscitum, quam
 non magis in alienis quam in proximis ac sanguine ipso
 4 suo exerceret. criminique ei tribunus inter cetera dabat,
 quod filium iuvenem, nullius probri conpertum, extorem
 urbe, domo, penetibus, foro, luce, congressu aequalium
 prohibitum, in opus servile, prope in carcerem atque in
 5 ergastulum dederit, ubi summo loco natus dictatorius
 iuvenis cotidiana miseria disceret, vere Imperioso patre se
 natum esse. at quam ob noxam? quia infacundior sit et
 6 lingua inpromptus. quod naturae damnum utrum nutrien-
 dum patri, si quicquam in eo humani esset, an castigan-
 dum ac vexatione insigne faciendum fuisse? ne mutas
 quidem bestias minus alere ac fovere, si quid ex pro-
 7 genie sua parum prosperum sit. at hercule L. Manlium
 malum malo augere filii et tarditatem ingenii insuper pre-
 mere et, si quid in eo exiguum naturalis vigoris sit, id
 extinguere vita agresti et rustico cultu inter pecudes
 habendo.

1 V. Omnium potius his criminationibus quam ipsius
 iuvenis iritatus est animus: quin contra se quoque pa-
 renti causam invidiae atque criminum esse aegre passus,
 2 ut omnes dii hominesque scirent, se parenti opem latam

quam inimicis eius malle, capit consilium rudis quidem atque agrestis animi et quamquam non civilis exempli, tamen pietate laudabile. inscientibus cunctis cultro suc- 3 cinctus mane in urbem atque a porta domum confestim ad M. Pomponium tribunum pergit, ianitori opus esse sibi domino eius convento extemplo ait: nuntiaret, Titum Man- 4 lium L. filium esse. mox introductus — etenim percitum ira in patrem spes erat aut criminis aliquid novi aut consilii ad rem agendam deferre —, salute accepta redditaque esse ait, quae cum eo agere arbitris remotis velit. procul inde omnibus abire iussis cultrum stringit et super 5 lectum stans ferro intento, nisi in quae ipse concepisset verba iuraret, se patris eius accusandi causa concilium plebis numquam habiturum, se cum extemplo transfixurum minatur. pavidus tribunus, quippe qui ferrum ante 6 oculos micare, se solum inermem, illum praevalidum iuvenem et, quod haud minus timendum erat, stolide ferocem viribus suis cerneret, adiurat in quae adactus est verba, et prae se deinde tulit, ea vi subactum se incepto destitisse. nec perinde ut maluisset plebes, sibi suffragii 7 ferendi de tam crudeli et superbo reo potestatem fieri, ita aegre habuit, filium id pro parente ausum. eoque id laudabilius erat, quod animum eius tanta acerbitas patria nihil a pietate avertisset. itaque non patri modo remissa 8 causae dictio est, sed ipsi etiam adulescenti ea res honori fuit, et cum eo anno primum placuisset tribunos militum 9 ad legiones suffragio fieri — nam et antea, sicut nunc quos Rufulos vocant, imperatores ipsi faciebant —, secundum in sex locis tenuit, nullis domi militiaeque ad conciliandam gratiam meritis, ut qui rure et procul coctu hominum iuventam egisset.

VI. Eodem anno seu motu terrae seu qua vi alia 1 forum medium ferme specu vasto conlapsum in immensam altitudinem dicitur, neque eam voraginem coniectu terrae, 2 cum pro se quisque gereret, explere potuisse prius quam deum monitu quaeri coeptum, quo plurimum populus Romanus posset; id enim illi loco dicandum vates can- 3 bant, si rem publicam Romanam perpetuam esse vellent. tum M. Curtium, iuvenem bello egregium, castigasse fe-

runt dubitantes, an ullum magis Romanum bonum quam
 4 arma virtusque esset? silentio facto templa deorum im-
 mortalium, quae foro inminent, Capitoliumque intuentem
 et manus nunc in caelum nunc in patentes terrae hiatus
 5 ad deos manes porrigentem se devovisse, equoque deinde
 quam poterat maxime exornato insidentem armatum se in
 specum inuisisse; donaque ac fruges super eum a multi-
 tudine virorum ac mulierum congestas lacumque Curtium
 non ab antiquo illo Titi Tati milite Curtio Mettio, sed ab
 6 hoc appellatum. cura non deesset, si qua ad verum via
 inquirentem ferret; nunc fama rerum standum est, ubi
 certam derogat vetustas fidem, et laeus nomen ab hac
 recentiore insignitius fabula est.

7 Post tanti prodigii procurationem eodem anno de Her-
 nericis consultus senatus cum fetiales ad res repetendas
 nequiquam misisset, primo quoque die ferendum ad po-
 pulum de bello indicendo Hernericis censuit, populusque id
 8 bellum frequens iussit. L. Genucio consuli ea provincia
 sorte evenit. in expectatione civitas erat, quod primus
 ille de plebe consul bellum suis auspiciis gesturus esset,
 perinde ut evenisset res, ita communicatos honores pro
 9 bene aut secus consulto habitura. forte ita tulit casus, ut
 Genucius ad hostes magno conatu profectus in insidias
 praecipitaret, legionibus necopinato pavore fuis consul,
 circumventus ab insciis quem interfecissent, occideret.
 10 quod ubi est Romam nuntiatum, nequaquam tantum pu-
 blica calamitate maesti patres quantum feroces infelici
 consulis plebeii ductu fremunt omnibus locis: irent, crea-
 rent consules ex plebe, transferrent auspicia quo nefas
 11 esset. potuisse patres plebi scito pelli honoribus suis; num
 etiam in deos immortales inauspicatam legem valuisse?
 vindicasse ipsos suum numen, sua auspicia, quae ut pri-
 mum contacta sint ab eo, a quo nec ius nec fas fuerit,
 deletum cum duce exercitum documento fuisse, ne deinde
 12 turbato gentium iure comitia haberentur. his vocibus curia
 et forum personat. Ap. Claudium, quia dissuaserat legem,
 maiore nunc auctoritate eventum reprehensi ab se consilii
 incusantem, dictatorem consensu patriciorum Servilius
 consul dicit, dilectusque et iustitium indietum.

VII. Priusquam dictator legionesque novae in Hernicos 1
venirent, ductu C. Sulpici legati res per occasionem gesta
egregie est. in Hernicos, morte consulis contemptim ad 2
castra Romana cum haud dubia expugnandi spe succeden-
tes, hortante legato et plenis irae atque indignitatis mili-
tum animis eruptio est facta. multum ab spe adeundi
valli res Hernicis afuit: adeo turbatis inde ordinibus abs-
cessere. dictatoris deinde adventu novus veteri exercitus 3
iungitur et copiae duplicantur; et pro contione dictator
laudibus legati militumque, quorum virtute castra defensa
erant, simul audientibus laudes meritas tollit animos, si-
mul ceteros ad aemulandas virtutes acuit. neque segnius 4
ad hostes bellum apparatus, qui et parti ante decoris me-
mores neque ignari auctarum virium hostis suas quoque
vires augent. omne Hernicum nomen, omnis militaris
aetas excitur: quadringenariae octo cohortes, lecta robora
virorum, scribuntur. hunc eximium florem iuventutis eo 5
etiam, quod ut duplex acciperent stipendium decreverant,
spei animorumque implevere. immunes quoque operum
militarium erant, ut in unum pugnae laborem reservati
plus sibi quam pro virili parte admitendum scirent. extra 6
ordinem etiam in acie locati, quo conspectior virtus esset.

Duum milium planities castra Romana ab Hernicis
dirimebat: ibi pari ferme utrimque spatio in medio pugna-
tum est. primo stetit ambigua spe pugna, nequiquam 7
saepe conatis equitibus Romanis impetu turbare hostium
aciem. postquam equestris pugna effectum quam conatibus 8
vanior erat, consulto prius dictatore equites permissu
deinde eius relictis equis clamore ingenti provolant ante
signa et novam integrant pugnam. neque sustineri pote- 9
rant, nisi extraordinariae cohortes pari corporum animorum-
que robore se obiecissent.

VIII. Tunc inter primores duorum populorum res 1
geritur. quidquid hinc aut illinc communis Mars belli
aufert, multiplex quam pro numero damnum est. vulgus
aliud armatorum, velut delegata primoribus pugna, even-
tum suum in virtute aliena ponit. multi utrimque cadunt,
plures vulnera accipiunt. tandem equites alius alium in- 2
crepantes, quid deinde restaret, quaerendo, si neque ex

equis pepulissent hostem neque pedites quicquam momenti
 facerent? quam tertiam exspectarent pugnam? quid ante
 signa feroces prosiluissent et alieno pugnarent loco? —
 3 his inter se vocibus concitati clamore renovato inferunt
 pedem: et primum gradu moverunt hostem, deinde pepu-
 4 lerunt, postremo iam haud dubie avertunt; neque tam
 vires pares quae superaverit res facile dictu est, nisi quod
 perpetua fortuna utriusque populi et extollere animos et
 5 minuere potuit. usque ad castra fugientes Hernicos Ro-
 manus sequitur; castrorum oppugnatione, quia serum erat
 dici, abstinere. diu non perlitatum tenuerat dictatorem,
 ne ante meridiem signum dare posset: eo in noctem trac-
 6 tum erat certamen. postero die deserta fuga castra Her-
 nicorum et saucii relictis quidam inventi, agmenque fugien-
 tium ab Signinis, cum praeter moenia eorum infrequentia
 conspecta signa essent, fusum ac per agros trepida fuga
 7 palatum est. nec Romanis incruenta victoria fuit: quarta
 pars militum amissa, et ubi haud minus iacturae fuit, ali-
 quot equites Romani cecidere.

1 VIII. Insequenti anno cum C. Sulpicius et C. Lici-
 nius Calvus consules in Hernicos exercitum duxissent,
 neque inventis in agro hostibus Ferentinum, urbem eorum,
 vi cepissent, revertentibus inde eis Tiburtes portas clau-
 2 sere. ea ultima fuit causa, cum multae ante querimoniae
 ultro citroque iactatae essent, cur per fetiales rebus repe-
 titis bellum Tiburti populo indiceretur.

3 Dictatorem T. Quinctium Pennum eo anno fuisse satis
 constat et magistrum equitum Ser. Cornelium Maluginen-
 4 sem. Macer Licinius comitorum habendorum causa et
 ab Licinio consule dictum scribit, quia collega comitia
 bello praeferre festinante, ut continuaret consulatum, ob-
 5 viam eundem pravae cupiditati fuerit. quaesita ea propria
 familiae laus leviolem auctorem Licinium facit. cum men-
 tionem eius rei in vetustioribus annalibus nullam inveniam,
 magis ut belli Gallici causa dictatorem creatum arbitrer
 6 inclinatur animus. eo certe anno Galli ad tertium lapidem
 Salaria via trans pontem Anienis castra habuere. dictator
 cum tumultus Gallici causa iustitium edixisset, omnes
 iuniores sacramento adegit, ingentique exercitu ab urbe

profectus in ceteriore ripa Anienis castra posuit. pons in 7
 medio erat, neutris cum rumpentibus, ne timoris indicium
 esset. proelia de occupando ponte crebra erant nec, qui
 poterentur, incertis viribus satis discerni poterat. tum 8
 eximia corporis magnitudine in vacuum pontem Gallus
 processit et quantum maxima voce potuit 'quem nunc'
 inquit 'Roma virum fortissimum habet, procedat agendum
 ad pugnam, ut noster duorum eventus ostendat, ultra gens
 bello sit melior.'

X. Diu inter primores iuvenum Romanorum silentium 1
 fuit, cum et abnuere certamen vererentur et praecipuam
 sortem periculi petere nollent. tum T. Manlius L. filius, 2
 qui patrem a vexatione tribunicia vindicaverat, ex statione
 ad dictatorem perguit: 'iniussu tuo,' inquit 'imperator, ex-
 tra ordinem numquam pugnaverim, non si certam victo-
 riam videam; si tu permittis, volo ego illi beluae osten- 3
 dere, quando adeo ferox praesultat hostium signis, me ex
 ea familia ortum, quae Gallorum agmen ex rupe Tarpeia
 deiecit.' tum dictator 'macte virtute' inquit 'ac pietate in 4
 patrem patriamque, T. Manli, esto. perge et nomen Ro-
 manum invictum iuvantibus diis praesta.' armant inde 5
 iuvenem aequales: pedestre scutum capit, Hispano cingi-
 tur gladio ad propiorem habili pugnam; armatum adorna-
 tumque adversus Gallum stolidè lactum et — quoniam id
 quoque memoria dignum antiquis visum est — linguam
 etiam ab inrisu exserentem producunt. recipiunt inde se 6
 ad stationem; et duo in medio armati spectaculi magis
 more quam lege belli destituuntur, nequaquam visu ac
 specie aestimantibus pares: corpus alteri magnitudine exi- 7
 mium, versicolori veste pictisque et auro caelatis refulgens
 armis; media in altero militaris statura modicaque in armis
 habilibus magis quam decoris species. non cantus, non 8
 exultatio armorumque agitatio vana, sed pectus animo-
 rum iracque tacitae plenum omnem ferociam in discrimen
 ipsum certaminis distulerat. ubi constitere inter duas acies 9
 tot circa mortalium animis spe metuque pendentibus, Gal-
 lus velut moles superne imminens proiecto laeva scuto in
 advenientis arma hostis vanum caesim cum ingenti sonitu
 ensem deiecit: Romanus mucrone subrecto, cum scuto 10

scutum inum percussisset totoque corpore interior periculo
 vulneris factus insinuasset se inter corpus armaque, uno
 alteroque subinde ictu ventrem atque inguina hausit et in
 11 spatium ingens ruentem porrexit hostem. iacentis inde
 corpus ab omni alia vexatione intactum uno torque spo-
 12 liavit, quem respersum cruore collo circumdedit suo. de-
 fixerat pavor cum admiratione Gallos: Romani alacres ab
 statione obviam militi suo progressi, gratulantes laudan-
 13 tesque ad dictatorem perducunt. inter carminum prope
 modum incondita quaedam militariter ioculantes Torquati
 cognomen auditum; celebratum deinde posteris etiam fa-
 14 miliaeque honori fuit. dictator coronam auream addidit
 donum mirisque pro contione eam pugnam laudibus tulit.

1 XI. Et hercule tanti ea ad universi belli eventum
 momenti dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus proxima
 nocte relictis trepide castris in Tiburtem agrum atque
 inde, societate belli facta comiteatque benigne ab Ti-
 2 burtibus adiutus, mox in Campaniam transierit. ea fuit
 causa, cur proximo anno C. Poetelius Balbus consul, cum
 collegae eius M. Fabio Ambusto Hernici provincia even-
 3 nisset, adversus Tiburtes iussu populi exercitum duceret.
 ad quorum auxilium cum Galli ex Campania redissent,
 foedae populationis in Labicano Tusculanoque et Albano
 4 agro haud dubie Tiburtibus ducibus sunt factae. et cum
 adversus Tiburtem hostem duce consule contenta res pu-
 blica esset, Gallicus tumultus dictatorem creari coegit.
 creatus Q. Servilius Ahala T. Quinctium magistrum
 equitum dixit et ex auctoritate patrum, si prospere id
 5 bellum evenisset, ludos magnos vovit. dictator, ad con-
 tinendos proprio bello Tiburtis consulari exercitu iusso
 manere, omnes iuniores, nullo detractante militiam, sacra-
 6 mento adegit. pugnatum haud procul porta Collina est
 totius viribus urbis in conspectu parentum coniugumque
 ac liberorum, quae magna etiam absentibus hortamenta
 animi tum subiecta oculis simul verecundia misericordia-
 7 que militem accendebant. magna utrimque edita caede
 avertitur tandem acies Gallorum. fuga Tibur sicut arcem
 belli Gallici petunt: palati a consule Poetelio haud procul
 Tibure excepti, egressis ad opem ferendam Tiburtibus

simul cum iis intra portas conpelluntur. egregie cum ab 8
 dictatore tum ab consule res gesta est. et consul alter
 Fabius proeliis primum parvis, postremo una insigni
 pugna, cum hostes totis adorti copiis essent, Hernicos
 devincit. dictator consulibus in senatu et apud populum 9
 magnifice conlaudatis et suarum quoque rerum illis re-
 misso honore dictatura se abdicavit. Poetelius de Gallis
 Tiburtibusque geminum triumphum egit, Fabio satis vi-
 sum, ut ovans urbem iniret. inridere Poeteli triumphum 10
 Tiburtes: ubi enim eum secum acie conflixisse? specta-
 tores paucos fugae trepidationisque Gallorum extra portas
 egressos, postquam in se quoque fieri impetum viderint et
 sine discrimine obvios caedi, recepisse se intra urbem.
 eam rem triumpho dignam visam Romanis. ne nimis 11
 mirum magnumque censerent tumultum exciere in ho-
 stium portis, maiorem ipsos trepidationem ante moenia
 sua visuros.

XII. Itaque insequenti anno M. Popilio Laenate, 1
 Cn. Manlio consulibus primo silentio noctis ab Tibure
 agmine infesto profecti ad urbem Romam venerunt. ter- 2
 rorem repente ex somno excitatis subita res et nocturnus
 pavor praebuit, ad hoc multorum inscitia, qui aut unde
 hostes advenissent. conclamatum tamen celeriter ad arma 3
 est, et portae stationibus murique praesidiis firmati; et
 ubi prima lux mediocrem multitudinem ante moenia ne-
 que alium quam Tiburtem hostem ostendit, duabus portis
 egressi consules utrimque aciem subeuntium iam muros
 adgrediuntur: apparuitque, occasione magis quam virtute 4
 fretos venisse; adeo vix primum impetum Romanorum
 sustinere. quin etiam bono fuisse Romanis adventum
 eorum constabat orientemque iam seditionem inter patres
 et plebem metu tam propinqui belli compressam.

Alius adventus hostium fuit proximo bello agris terri- 5
 bilior quam urbi: populabundi Tarquinienses fines Roma- 6
 nos, maxime qua ex parte Etruriam adiacent, peragravere.
 rebusque nequiquam repetitis novi consules iis C. Fabius
 et C. Plautius iussu populi bellum indixere, Fabioque ea
 provincia, Plautio Hernici evenere.

Gallici quoque belli fama increbrescebat. sed inter 7

multos terrores solacio fuit pax Latinis petentibus data et magna vis militum ab his ex foedere vetusto, quod multis
 8 interniserant annis, accepta. quo praesidio cum fulta res Romana esset, levius fuit, quod Gallos mox Praeneste venisse atque inde circa Pedum consedissee auditum est.
 9 dictatorem dici C. Sulpicium placuit: consul ad id accitus C. Plautius dixit, magister equitum dictatori additus M. Valerius. hi robora militum ex duobus consularibus exerci-
 10 citibus electa adversus Gallos duxerunt. lentius id aliquanto bellum quam parti utrique placebat fuit. cum primo Galli tantum avidi certaminis fuissent, deinde Romanus miles ruendo in arma ac dimicationem aliquantum
 11 Gallicam ferociam vinceret, dictatori neutiquam placebat, quando nulla cogeret res, fortunae se committere adversus hostem, quem tempus deterio-rem in dies et locis alienis faceret sine praeparato com-
 munito morantem, ad hoc iis corporibus animisque, quorum omnis in impetu vis esset, parva eadem languesceret mora.

12 His consiliis dictator bellum trahebat, gravemque edixerat poenam, si quis iniussu in hostem pugnasset. milites aegre id patientes primo in stationibus vigiliisque inter se dictatorem sermonibus carpere, interdum patres communiter increpare, quod non iussissent per consules
 13 geri bellum: electum esse eximium imperatorem unicum ducem, qui nihil agenti sibi de caelo devolaturam in sinum victoriam censeat. eadem deinde haec interdum propalam ac ferociora his iactare: se iniussu imperatoris
 14 aut dimicatu-ros aut agmine Romam ituros. immiscerique iam militibus centuriones, nec in circulis modo fremere, sed iam in principiis ac praetorio in unum sermones confundi atque in contionis magnitudinem crescere turba et vociferare ex omnibus locis, ut extemplo ad dictatorem iretur, verba pro exercitu faceret Sex. Tullius, ut virtute eius dignum esset.

1 XIII. Septimum primum pilum iam Tullius ducebat neque erat in exercitu, qui quidem pedestria stipendia
 2 fecisset, vir factis nobilior. is praecedens militum agmen ad tribunal pergit mirantique Sulpicio non turbam magis

quam turbæ principem Tullium, imperiis oboedientissimum militem: 'scilicet, dictator,' inquit 'condemnatum se 3
 universus exercitus a te ignaviae ratus et prope ignominiae causa destitutum sine armis oravit me, ut suam causam apud te agerem. equidem, sicubi loco cessum, si 4
 terga data hosti, si signa foede amissa obici nobis possent, tamen hoc a te impetrari aequum censerem, ut nos virtute culpam nostram corrigere et abolere flagitii memoriam nova gloria patereris. etiam ad Aliam fusae legiones 5
 eandem, quam per pavorem amiserant, patriam profectae postea a Veïis virtute recuperavere. nobis deum benignitate, felicitate tua populique Romani et res et gloria est integra. quamquam de gloria vix dicere ausim, si nos et 6
 hostes haud secus quam feminas abditos intra vallum omnibus contumeliis eludunt et tu imperator noster, quod aegrius patimur, exercitum tuum sine animis, sine armis, sine manibus iudicas esse et, priusquam expertus nos esses, de nobis ita desperasti, ut te mancorum ac debilium ducem iudicares esse. quid enim aliud esse causae credamus, cur veteranus dux, fortissimus bello, compressis, quod aiunt, manibus sedcas? utcumque enim se habet res, te de nostra virtute dubitasse videri quam nos de tua verius est. sin 8
 autem non tuum istuc, sed publicum est consilium et consensus aliqui patrum, non Gallicum bellum nos ab urbe, a penetibus nostris ablegatos tenet, quaeso, ut ea quae dicam non a militibus imperatori dicta censeas, sed a plebe patribus, quae sicut vos vestra habeatis consilia, sic se sua habituram dicat. quis tandem suscenseat, mi- 9
 lites nos esse, non servos vestros, ad bellum, non in exilium missos? si quis det signum, in aciem educat, ut viris ac Romanis dignum sit, pugnatuos, si nihil armis opus sit, otium Romae potius quam in castris acturos? haec dicta sint patribus. te, imperator, milites tui ora- 10
 mus, ut nobis pugnandi copiam facias. cum vincere cupimus tum te duce vincere, tibi lauream insignem deferre, tecum triumphantes urbem inire, tuum sequentes currum Iovis optimi maximi templum gratantes ovantesque adire.' orationem Tulli exceperunt preces multitudinis, et undi- 11
 que, ut signum daret, ut capere arma iuberet, clamabant.

1 XIII. Dictator quamquam rem bonam exemplo haud
probabili actam cernebat, tamen facturum quod milites
vellent se recepit, Tulliumque secreto, quaenam haec res
2 sit aut quo acta more, percontatur. Tullius magno opere
a dictatore petere, ne se oblitum disciplinae militaris, ne
sui neve imperatoriae maiestatis crederet: multitudini
concitatae, quae ferme auctoribus similis esset, non sub-
traxisse se ducem, ne quis alius, qualis mota creare
3 multitudo soleret, existeret. nam se quidem nihil non
arbitrio imperatoris acturum; illi quoque tamen videndum
magno opere esse, ut exercitum in potestate haberet.
differrī non posse adeo concitatos animos. ipsos sibi lo-
cum ac tempus pugnandi sumpturos, si ab imperatore
4 non detur. dum haec loquuntur, iumenta forte pascentia
extra vallum Gallo abigenti duo milites Romani ademe-
runt. in eos saxa coniecta a Gallis, deinde ab Romana
5 statione clamor ortus ac procursum utrimque est. iamque
haud procul iusto proelio res erant, ni celeriter diremptum
certamen per centuriones esset. adfirmata certe eo casu
Tulli apud dictatorem fides est, nec recipiente iam dila-
tionem re in posterum diem edicitur acie pugnaturus.
6 dictator tamen, ut qui magis animis quam viribus fretus
ad certamen descenderet, omnia circumspicere atque agi-
tare coepit, ut arte aliqua terrorem hostibus incuteret.
sollerti animo rem novam excogitat, qua deinde multi
nostri atque externi imperatores, nostra quoque quidam
7 aetate, usi sunt: mulis strata detrahi iubet binisque tan-
tum centunculis relictis agasones partim captivis partim
8 aegrorum armis ornatos inponit. his fere mille effectis
centum admiscet equites et nocte super castra in montes
evadere ac silvis se occultare iubet neque inde ante mo-
9 veri quam ab se acciperent signum. ipse, ubi inluxit, in
radicibus montium extendere aciem coepit sedulo, ut ad-
10 versus montes consisteret hostis. instructo vani terroris
apparatu, qui quidem terror plus paene veris viribus pro-
fuit, primo credere duces Gallorum, non descensuros in
aequum Romanos, deinde, ubi degressos repente viderunt,
et ipsi avidi certaminis in proelium ruunt, priusque pugna
coepit quam signum ab ducibus daretur.

XV. Acrius invasere Galli dextrum cornu, neque 1
sustineri potuissent, ni forte eo loco dictator fuisset, Sex.
Tullium nomine increpans rogitansque: sicine pugnatu- 2
ros milites sponddisset? ubi illi clamores sint arma poscen-
tium, ubi minae, iniussu imperatoris proelium in- 3
ituros? en ipsum imperatorem clara voce vocare ad proelium et
ire armatum ante prima signa! equis sequeretur eorum,
qui modo ducturi fuerint, in castris feroces, in acie pa-
vidi? — vera audiebant: itaque tantos pudor stimulos 3
admovit, ut ruerent in hostium tela alienatis a memoria
periculi animis. hic primo impetus prope vecors turbavit
hostes, eques deinde emissus turbatos avertit. ipse dicta- 4
tor, postquam labantem una parte vidit aciem, signa in
laevum cornu confert, quo turbam hostium congregari
cernebat, et iis qui in monte erant signum quod conve-
nerat dedit. ubi inde quoque novus clamor ortus et ten- 5
dere obliquo monte ad castra Gallorum visi sunt, tum
metu, ne excluderentur, ommissa pugna est cursuque effuso
ad castra ferebantur. ubi cum occurrisset eis M. Valerius 6
magister equitum, qui profligato dextro cornu obequitabat
hostium munimentis, ad montes silvasque vertunt fugam,
plurimique ibi a fallaci equitum specie agasonibusque ex- 7
cepti sunt. et eorum, quos pavor pereulerat in silvas,
atrox caedes post sedatum proelium fuit. nec alius post 8
M. Furium quam C. Sulpicius iustio-rem de Gallis egit
triumphum. auri quoque ex Gallicis spoliis satis magnum
pondus saxo quadrato saeptum in Capitolio sacravit.

Eodem anno et a consulibus vario eventu bellatum. 9
nam Hernici a C. Plantio devicti subactique sunt, Fabius
collega eius incaute atque inconsulte adversus Tarquini- 10
enses pugnavit. nec in acie tantum ibi cladis acceptum quam
quod trecentos septem milites Romanos captos Tarquini-
enses immolarunt, qua foeditate supplicii aliquanto ignominia
populi Romani insignitior fuit. accessit ad eam cladem et 11
vastatio Romani agri, quam Privernates, Veliterni deinde,
incursione repentina fecerunt.

Eodem anno duae tribus, Pomptina et Publilia, addi- 12
tae, ludi votivi, quos M. Furius dictator voverat, facti.
et de ambitu ab C. Poetelio tribuno plebis auctoribus

- 13 patribus tum primum ad populum latum est, eaque rogatione novorum maxime hominum ambitionem, qui mundinas et conciliabula obire soliti erant, compressam credebant.
- 1 XVI. Haud aequae laeta patribus insequenti anno C. Marcio, Cn. Manlio consulibus de unciario faenore a M. Duilio, L. Menenio tribunis plebis rogatio est perlata; et plebis aliquanto eam cupidius scivit (accepit).
- 2 Ad bella nova priore anno destinata Falisci quoque hostes exorti duplici crimine, quod et cum Tarquiniensibus iuventus eorum militaverat et eos, qui Falerios perfugerant, cum male pugnatum est, repentibus fetialibus
- 3 Romanis non reddiderant. ea provincia Cn. Manlio obvenit. Marcius exercitum in agrum Privernatensem integrum pace longinqua induxit militemque praeda inplevit. ad copiam rerum addidit munificentiam, quod nihil in publicum discernendo augenti rem privatam militi favit. Privernates cum ante moenia sua castris permunitis cecidissent, vocatis ad contionem militibus, 'castra nunc' inquit 'vobis hostium urbemque praedae do, si mihi pollicemini, vos fortiter in acie operam navaturos nec praedae
- 5 magis quam pugnae paratos esse.' signum poscunt ingenti clamore celsique et spe haud dubia feroces in proelium vadunt. ibi ante signa Sex. Tullius, de quo ante dictum est, exclamat: 'aspice, imperator,' inquit 'quemadmodum exercitus tuus tibi promissa praestet,' piloque posito stricto
- 6 gladio in hostem impetum facit. secuntur Tullium antesignani omnes primoque impetu avertere hostem; fuscum inde ad oppidum persecuti, cum iam scalas moenibus admovebant, in deditionem urbem acceperunt. triumphus de
- 7 Privernatibus actus. ab altero consule nihil memorabile gestum, nisi quod legem novo exemplo ad Sutrium in castris tributim de vicensima eorum, qui manu mitterentur, tulit. patres, quia ea lege haud parvum vectigal
- 8 inopi aerario additum esset, auctores fuerunt. ceterum tribuni plebis non tam lege quam exemplo moti, ne quis postea populum sevocaret, capite sanxerunt: nihil enim non per milites iuratos in consulis verba quamvis perniciosum populo, si id liceret, ferri posse.
- 9 Eodem anno C. Licinius Stolo a M. Popilio Laenate

sua lege decem milibus aeris est damnatus, quod mille iugerum agri cum filio possideret emancipandoque filium fraudem legi fecisset.

XVII. Novi consules inde, M. Fabius Ambustus ite- 1
rum et M. Popilius Laenas iterum, duo bella habuere.
facile alterum cum Tiburtibus, quod Laenas gessit, qui 2
hoste in urbem compulso agros vastavit. Falisci Tarqui-
niensesque alterum consulem prima pugna fuderunt. inde 3
terror maximus fuit, quod sacerdotes eorum facibus ar-
dentibus anguibusque praelatis incessu furiali militem
Romanum insueta turbaverunt specie. et tum quidem
velut lymphati et attoniti munimentis suis trepido agmine
inciderunt; deinde, ubi consul legatique ac tribuni puero- 4
rum ritu vana miracula paventis inridebant increpabant-
que, vertit animos repente pudor, et in ea ipsa quae fu-
gerant velut caeci ruebant. discusso itaque vano adparatu 5
hostium cum in ipsos armatos se intulissent, averterunt
totam aciem castrisque etiam eo die potiti, praeda ingenti
parta victores reverterunt, militaribus iocis cum appara-
tum hostium tum suum increpantes pavorem. concitatur 6
deinde omne nomen Etruscum et Tarquiniensibus Fali-
seisque ducibus ad salinas perveniunt. adversus eum ter-
rorem dictator C. Marcius Rutilus primus de plebe dictus
magistrum equitum item de plebe C. Plautium dixit. id 7
vero patribus indignum videri, etiam dictaturam iam in
promisco esse; omnique ope impediebant, ne quid dicta-
tori ad id bellum decerneretur parareturve. eo promptius
euncta ferente dictatore populus iussit. profectus ab 8
urbe utraque parte Tiberis ratibus exercitu, quocumque
fama hostium ducebat, traiceto multos populatores agro-
rum vagos palantes oppressit. castra quoque necopinato 9
adgressus cepit et octo milibus hostium captis, ceteris
aut caesis aut ex agro Romano fugatis sine auctoritate
patrum populi iussu triumphavit.

Quia nec per dictatorem plebeium nec per consulem 10
comitia consularia haberi volebant et alter consul Fabius
bello retinebatur, res ad interregnum redit. interreges 11
deinceps Q. Servilius Ahala, M. Fabius, Cn. Manlius,
C. Fabius, C. Sulpicius, L. Aemilius, Q. Servilius, M.

- 12 Fabius Ambustus. in secundo interregno orta contentio
est, quod duo patricii consules creabantur, intercedenti-
busque tribunis interrex Fabius aiebat, in duodecim ta-
bulis legem esse, ut quodecumque postremum populus
iussisset, id ius ratumque esset; iussum populi et suffra-
13 gia esse. cum intercedendo tribuni nihil aliud quam ut
differrent comitia valuissent, duo patricii consules creati
sunt, C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola,
codemque die magistratum inierunt.
- 1 XVIII. Quadringentesimo anno quam urbs Romana
condita erat, quinto tricesimo quam a Gallis recuperata,
ablato post undecimum annum a plebe consulatu patricii
consules ambo ex interregno magistratum iniere: C. Sul-
2 picius Peticus tertium, M. Valerius Publicola. Empulum
eo anno ex Tiburtibus haud memorando certamine cap-
tum, sive duorum consulum auspicio bellum ibi gestum
est, ut scripsere quidam, seu per idem tempus Tarqui-
niensium quoque sunt vastati agri ab Sulpicio consule,
quo Valerius adversus Tiburtes legiones duxit.
- 3 Domi maius certamen consulibus cum plebe ac tribu-
nis erat. fidei iam suae, non solum virtutis ducebant
esse, ut acceperant duo patricii consulatum, ita ambobus
4 patriciis mandare: quin aut toto cedendum esse, si ple-
beius iam magistratus consulatus fiat, aut totum possi-
dendum, quam possessionem integram a patribus acce-
5 pissent. plebes contra fremit: quid se vivere, quid in
parte civium censi, si, quod duorum hominum virtute,
L. Sexti ac C. Licini, partum sit, id obtinere universi
6 non possint? vel reges vel decemviros vel si quod tristius
sit imperii nomen patiendum esse potius quam ambos
7 patricios consules videant, nec invicem pareatur atque
imperetur, sed pars altera in aeterno imperio locata ple-
bem nusquam alio natam quam ad serviendum putet.
8 non desunt tribuni auctores turbarum, sed inter concita-
9 tos per se omnes vix duces eminent. aliquotiens frustra
in campum descensum cum esset multique per seditiones
acti comitiales dies, postremo victa perseverantia consu-
lum plebis. eo dolor erupit, ut tribunos, actum esse de
libertate vociferantes relinquendumque non campum iam

solum, sed etiam urbem captam atque oppressam regno patriciorum, maesta plebis sequeretur. consules relictī a 10 parte populi per infrequentiam comitia nihilo segnus perficiunt. creati consules ambo patricii, M. Fabius Ambustus tertium, T. Quinctius. in quibusdam annalibus pro T. Quinctio M. Popilium consulem invenio.

XVIII. Duo bella eo anno prospere gesta, cum Tiburtibusque ad deditiōem pugnatum. Sassula ex his urbs capta; ceteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni universa gens positis armis in fidem consulis venisset. triumphatum de Tiburtibus, alioquin mitis victoria fuit. 2 in Tarquinienses acerbē saevitum: multis mortalibus in acie caesis ex ingenti captivorum numero trecenti quinquaginta octo delecti, nobilissimus quisque, qui Romam mitterentur, vulgus aliud trucidatum. nec populus in eos, 3 qui missi Romam erant, mitior fuit: medio in foro omnes virgis caesi ac securi percussi. id pro immolatis in foro Tarquiniensium Romanis poenae hostibus redditum. res 4 bello bene gestae, ut Samnites quoque amicitiam peterent, effecerunt. legatis eorum comiter ab senatu responsum, foedere in societatem accepti.

Non eadem domi quae militiae fortuna erat plebi Romanae. nam etsi unciario faenore facto levata usura erat, sorte ipsa obruebantur inopes nexumque inibant: eo nec patricios ambo consules neque comitiōum curam publicave studia prae privatis incommodis plebs ad animum admittebat. consulatus uterque apud patricios manet: 6 consules creati C. Sulpicius Peticus quartum, M. Valerius Publicola iterum.

In bellum Etruscum intentam civitatem, quia Caeritem populum misericordia consanguinitatis Tarquiniensibus adiunctum fama ferebat, legati Latini ad Volscos convertere, nuntiantes, exercitum conscriptum armatumque iam suis finibus imminere, inde populabundos in agrum Romanum venturos esse. censuit igitur senatus, neutram neglegendam rem esse, utroque legiones scribi consulesque sortiri provincias iussit. inclinavit deinde pars maior curae in 8 Etruscum bellum, postquam litteris Sulpicii consulis, cui Tarquinii provincia evenerat, cognitum est, depopulatum

agrum circa Romanas salinas praedaeque partem in Caeritum fines avectam et haud dubie iuventutem eius populi inter praedatores fuisse. itaque Valerium consulem, Volscis oppositum castraque ad finem Tusculanum habentem, revocatum inde senatus dictatorem dicere iussit. T. Manlium L. filium dixit. is cum sibi magistrum equitum A. Cornelium Cossum dixisset, consulari exercitu contentus ex auctoritate patrum ac populi iussu Caeritibus bellum indixit.

XX. Tum primum Caerites, tamquam in verbis hostium vis maior ad bellum significandum quam in suis factis, qui per populationem Romanos lacerassent, esset, verus belli terror invasit; et quam non suarum virium ea dimicatio esset, cernebant paenitebatque populationis et Tarquinienses execrabantur defectionis auctores; nec arma aut bellum quisquam apparare, sed pro se quisque legatos mitti iubebat ad petendam erroris veniam. legati senatum cum adissent, ab senatu reiecti ad populum deos rogaverunt, quorum sacra bello Gallico accepta rite procurassent, ut Romanos florentes ea sui misericordia caperet, quae se rebus adfectis quondam populi Romani cepisset; conversique ad delubra Vestae hospitium flaminum Vestaliumque ab se caste ac religiose cultum invocabant: eane meritos crederet quisquam hostes repente sine causa factos, aut, si quid hostiliter fecissent, consilio id magis quam furore lapsos fecisse, ut sua vetera beneficia, locata praesertim apud tam gratos, novis conrumperent maleficiis florentemque populum Romanum ac felicissimum bello sibi desumerent hostem, cuius adfficti amicitiam petissent? ne appellarent consilium, quae vis ac necessitas appellanda esset. transeuntis agmine infesto per agrum suum Tarquinienses, cum praeter viam nihil petissent, traxisse quosdam agrestium populationis eius, quae sibi crimini detur, comites. eos seu dedi placeat, dedere se paratos esse, seu supplicio adfici, daturus poenas. Caere, sacrarium populi Romani, deversorium sacerdotum ac receptaculum Romanorum sacerorum, intactum inviolatumque crimine belli hospitio Vestalium cultisque diis darent. movit populum non tam causa praesens quam

vetus meritum, ut maleficii quam beneficii potius inmemores essent. itaque pax populo Caeriti data, indutiasque in centum annos factas in senatus consultum referri placuit. in Faliscos eodem noxios crimine vis belli conversa 9 est, sed hostes nusquam inventi. cum populatione peragrati fines essent, ab oppugnatione urbium temperatum; legionibusque Romam reductis relicum anni muris turribusque reficiendis consumptum et aedis Apollinis dedicata est.

XXI. Extremo anno comitia consularia certamen 1 patrum ac plebis diremit, tribunis negantibus passuros comitia haberi, ni secundum Liciniam legem haberentur, dictatore obstinato tollere potius totum e re publica consulatum quam promiscuum patribus ac plebi facere. pro- 2 latandis igitur comitiis cum dictator magistratu abisset, res ad interregnum rediit. infestam inde patribus plebem interreges cum accepissent, ad undecimum interregem seditionibus certatum est. legis Liciniae patrocinium tribuni 3 iactabant; propior dolor plebi faenoris ingravescentis erat curaque privatae in certaminibus publicis erumpebant. quorum taedio patres L. Cornelium Scipionem interregem 4 concordiae causa observare legem Liciniam comitiis consularibus iussere. P. Valerio Publicolae datus e plebe collega C. Marcius Rutilus. inclinatis semel in concordiam 5 animis novi consules faenebrem quoque rem, quae distingere unanimos videbatur, levare adgressi solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt quinqueviris creatis, quos mensarios ab dispensatione pecuniae appellarunt. meriti 6 aequitate curaque sunt, ut per omnium annalium monumenta celebres nominibus essent. fuere autem C. Duellius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius et T. Aemilius, qui rem difficillimam tractatu et plerumque parti utrique, 7 semper certe alteri gravem cum alia moderatione tum inpendio magis publico quam iactura sustinuerunt. tarda 8 enim nomina et inpeditiona inertia debitorum quam facultatibus aut aerarium mensis cum aere in foro positus dissolvit, ut populo prius caveretur, aut aestimatio aequis rerum pretiis liberavit, ut non modo sine iniuria, sed etiam sine querimoniis partis utriusque exhausta vis ingens aeris alieni sit.

9 Terror inde vanus belli Etrusci, cum coniurasse duodecim populos fama esset, dictatorem dici coegit. dictus in castris — eo enim ad consules missum senatus consultum est — C. Iulius, cui magister equitum adiectus L. Aemilius. ceterum foris tranquilla omnia fuere.

1 XXII. Temptatum domi per dictatorem, ut ambo patricii consules crearentur, rem ad interregnum perduxit.
 2 duo interreges C. Sulpicius et M. Fabius interpositi obtinere, quod dictator frustra tetenderat, mitiore iam plebe ob recens meritum levati aeris alieni, ut ambo patricii
 3 consules crearentur. creati ipse C. Sulpicius Peticus, qui prior interregno abiit, et T. Quinctius Pennus; quidam
 4 Caesonem, alii C. nomen Quinctio adiciunt. ad bellum ambo profecti, Faliseum Quinctius, Sulpicius Tarquiniense, nusquam acie congresso hoste cum agris magis quam cum
 5 hominibus urendo populandoque gesserunt bella; cuius lentae velut tabis senio victa utriusque pertinacia populi est, ut primum a consulibus, dein permissu eorum ab
 6 senatu indutias peterent. in quadraginta annos impetraverunt. ita posita duorum bellorum quae iminebant cura, dum aliqua ab armis quies esset, quia solutio aeris alieni multarum rerum mutaverat dominos, censum agi placuit.
 7 ceterum cum censoribus creandis indicta comitia essent, professus censuram se petere C. Marcius Rutilus, qui primus dictator de plebe fuerat, concordiam ordinum turbavit. quod videbatur quidem tempore alieno fecisse, quia
 8 ambo tum forte patricii consules erant, qui rationem eius se habituros negabant; sed et ipse constantia inceptum obtinuit et tribuni omni vi, recipaturi ius consularibus comitiis amissum, adiuverunt; et cum ipsius viri maiestas nullius honoris fastigium non aequabat, tum per eundem, qui ad dictaturam aperuisset viam, censuram quoque in
 9 partem vocari plebes volebat. nec variatum comitiis est, quin cum Manlio Gnaeo censor Marcius crearetur.

Dictatorem quoque hic annus habuit M. Fabium nullo terrore belli, sed ne Licinia lex comitiis consularibus ob
 11 servaretur. magister equitum dictatori additus Q. Servilius. nec tamen dictatura potentiolem cum consensum patrum consularibus comitiis fecit quam censoriis fuerat.

XXIII. M. Popilius Laenas a plebe consul, a patri- 1
 bus L. Cornelius Scipio datus. fortuna quoque inlustri-
 orem plebeium consulem fecit: nam cum ingentem Gallo- 2
 rum exercitum in agro Latino castra posuisse nuntiatum
 esset, Scipione gravi morbo implicato, Gallicum bellum
 Popilio extra ordinem datum. is in pigre exercitu scripto, 3
 cum omnis extra portam Capenam ad Martis aedem con-
 venire armatos iuniores iussisset signaque eodem quae-
 stores ex aerario deferre, quattuor expletis legionibus,
 quod superfuit militum P. Valerio Publicolae praetori
 tradidit, auctor patribus scribendi alterius exercitus, quod 4
 ad incertos belli eventus subsidium rei publicae esset.
 ipse iam satis omnibus instructis comparatisque ad hostem 5
 pergit. cuius ut prius nosceret vires quam periculo ultimo
 temptaret, in tumulo, quem proximum castris Gallorum
 capere potuit, vallum ducere coepit. gens ferox et ingenii 6
 avidi ad pugnam cum procul visis Romanorum signis, ut
 extemplo proelium initura, explicuisset aciem, postquam
 neque in aequum demitti agmen vidit et cum loci altitu-
 dine tum vallo etiam integri Romanos, percussos pavore
 rata simul oportuniore, quod intenti tum maxime operi
 essent, truci clamore adgreditur. ab Romanis nec opus 7
 intermissum — triarii erant qui muniebant — et ab hasta-
 tis principibusque, qui pro munitioribus intenti armatique
 steterunt, proelium initum. praeter virtutem locus quoque 8
 superior adiuvit, ut pila omnia hastaeque non, tamquam
 ex aequo missa, vana, quod plerumque fit, caderent, sed
 omnia librata ponderibus figerentur; oneratique telis Galli, 9
 quibus aut corpora transfixa aut praegravata inhaerentibus
 gerebant scuta, cum cursu paene in adversum subissent,
 primo incerti resistere, dein cum ipsa cunctatio et his ani- 10
 mos minuisset et auxisset hosti, impulsus retro ruere alii
 super alios stragemque inter se caede ipsa foediorem
 dare: adeo praecipiti turba obruti plures quam ferro
 necati.

XXIII. Necdum certa Romanis victoria erat, alia 1
 in campum degressis supererat moles: namque multitudo 2
 Gallorum sensum omnem talis damni exsuperans velut
 nova rursus ex oriente acie integrum militem adversus

victorem hostem cicbat. stetitque suppresso impetu Romanus manus, et quia iterum fessis subeunda dimicatio erat et quod consul, dum inter primores incautus agitat, laevo umero matari prope traiceto cesserat parumper ex acie. iamque omissa cunctando victoria erat, cum consul vulnere alligato revectus ad prima signa: 'quid stas, miles?' inquit; 'non cum Latino Sabinoque hoste res est, quem victum armis socium ex hoste facias: in beluas strinximus ferrum, hauriendus aut dandus est sanguis. propulistis a castris, supina valle praecepites egistis, stratis corporibus hostium superstatis; complete eadem strage campos, quae montis replestis. nolite exspectare, dum stantes vos fugiant; inferenda sunt signa et vadendum in hostem.' his adhortationibus iterum coorti pellunt loco priores manipulos Gallorum, cuneis deinde in medium agmen percurrunt. inde barbari dissipati, quibus nec certa imperia nec duces essent, vertunt impetum in suos, fusique per campos et praeter castra etiam sua fuga praelati, quod editissimum inter aequales tumulos occurrebat oculis, arcem Albanam petunt. consul non ultra castra insecutus, quia et vulnus degravabat et subicere exercitum tumulis ab hoste occupatis nolebat, praeda omni castrorum militi data victorem exercitum opulentumque Gallicis spoliis Romam reduxit. moram triumpho vulnus consulis attulit eademque causa dictatoris desiderium senatui fecit, ut esset qui agris consulibus comitia haberet. dictator L. Furius Camillus dictus, addito magistro equitum P. Cornelio Scipione, reddidit patribus possessionem pristinam consulatus. ipse ob id meritum ingenti patrum studio creatus consul collegam Ap. Claudium Crassum dixit.

XXV. Priusquam inirent novi consules magistratum, triumphus a Popilio de Gallis actus magno favore plebis, mussantesque inter se rogabant, num quem plebei consulis paeniteret. simul dictatorem increpabant, qui legis Liciniae spretae mercedem consulatum privata cupiditate quam publica iniuria foediorum cepisset, ut se ipse consulem dictator crearet. annus multis variisque motibus fuit insignis. Galli ex Albanis montibus, quia hiemis vim pati nequiverant, per campos maritimaque loca vagi

populabantur; mare infestum classibus Graecorum erat 4
 oraque litoris Antiatis Laurensque tractus et Tiberis ostia,
 ut praedones maritimi cum terrestribus congressi ancipiti
 semel proelio decertarent, dubiique discesserint in castra
 Galli, Graeci retro ad naves, victos se an victores puta-
 rent. inter hos longe maximus extitit terror, concilia 5
 populorum Latinorum ad lucum Ferentinae habita re-
 sponsumque haud ambiguum imperantibus milites Romanis
 datum, absisterent imperare iis, quorum auxilio ege-
 rent: Latinos pro sua libertate potius quam pro alieno 6
 imperio laturos arma. inter duo simul bella externa de- 7
 fectione etiam sociorum senatus anxius cum cerneret, metu
 tenendos, quos fides non tenuisset, extendere omnes im-
 perii vires consules dilectu habendo iussit: civili quippe
 standum exercitu esse, quando socialis coetus desereret.
 undique non urbana tantum, sed etiam agresti iuventute 8
 decem legiones scriptae dicuntur quaternum milium et
 ducentorum peditum equitumque trecenorum, quem nunc 9
 novum exercitum, si qua externa vis ingruat, hae vires
 populi Romani, quas vix terrarum capit orbis, contractae
 in unum haud facile efficiant: adeo in quae laboramus
 sola crevimus, divitias luxuriamque.

Inter cetera tristia eius anni consul alter Ap. Claudius 10
 in ipso belli apparatu moritur, redierantque res ad Camil-
 lum, cui unico consuli vel ob aliam dignationem haud 11
 subiciendam dictaturae vel ob omen faustum ad Gallicum
 tumultum cognominis dictatorem adrogari haud satis de-
 corum visum est patribus. consul duabus legionibus urbi 12
 praepositis, octo cum L. Pinario praetore divisis memor
 paternae virtutis Gallicum sibi bellum extra sortem sumit,
 praetorem maritimam oram tutari Graccosque arcere lito- 13
 ribus iussit. et cum in agrum Pomptinum descendisset,
 quia neque in campis congregi nulla cogente re volebat et
 prohibendo populationibus, quos rapto vivere necessitas
 cogeret, satis domari credebat hostem, locum idoneum
 stativis delegit.

XXVI. Ubi cum stationibus quieti tempus tererent, 1
 Gallus processit magnitudine atque armis insignis, qua-
 tiensque scutum hasta cum silentium fecisset, provocat

per interpretem unum ex Romanis, qui secum ferro de-
 2 cernat. M. erat Valerius tribunus militum adolescens,
 qui haud indigniorem eo decore se quam T. Manlium
 ratus, prius sciscitatus consulis voluntatem in medium
 3 armatus processit. minus insigne certamen humanum
 numine interposito decorum factum: namque conserenti
 iam manum Romano corvus repente in galea consedit, in
 4 hostem versus. quod primo ut augurium caelo missum
 laetus accepit tribunus, precatus deinde: si divus, si diva
 esset, qui sibi praepetem misisset, volens propitius ad-
 5 esset. dictu mirabile, tenuit non solum ales captam semel
 sedem, sed quotienscumque certamen initum est levans
 se alis os oculosque hostis rostro et unguibus adpetit,
 donec territum prodigii talis visu oculisque simul ac mente
 turbatum Valerius obruncat. corvus ex conspectu elatus
 6 orientem petit. hactenus quietae utrimque stationes fuere.
 postquam spoliare corpus caesi hostis tribunus coepit, nec
 Galli se statione tenuerunt et Romanorum cursus ad vic-
 torem etiam ocior fuit. ibi circa iacentis Galli corpus
 7 contracto certamine pugna atrox concitatur. iam non
 manipulis proximarum stationum, sed legionibus utrim-
 que effusis res geritur. Camillus laetum militem victoria
 tribuni, laetum tam praesentibus ac secundis diis ire in
 proelium iubet, ostentansque insignem spoliis tribunum:
 ‘hunc imitare, miles,’ aiebat ‘et circa iacentem ducem
 8 sterne Gallorum catervas.’ dii hominesque illi adfuerunt
 pugnae depugnatumque haudquaquam certamine ambiguo
 cum Gallis est: adeo duorum militum eventum, inter quos
 9 pugnatum erat, utraque acies animis praeceperat. inter
 primos, quorum concursus alios exciverat, atrox proelium
 fuit: alia multitudo, priusquam ad coniectum teli veniret,
 terga vertit. primo per Volscos Falernumque agrum dis-
 sipati sunt, inde Apuliam ac mare inferum petierunt.
 10 consul contione advocata laudatum tribunum decem bubus
 aureaque corona donat. ipse iussus ab senatu bellum
 11 maritimum curare cum praetore iunxit castra. ibi quia
 res trahi segnitia Graccorum non committentium se in
 aciem videbantur, dictatorem comitiorum causa T. Man-
 12 lium Torquatium ex auctoritate senatus dixit. dictator,

magistro equitum A. Cornelio Cosso dicto, comitia consularia habuit aemulumque decoris sui absentem M. Valerium Corvum — id enim illi deinde cognominis fuit — summo favore populi, tres et viginti natum annos, consulem renuntiavit. collega Corvo de plebe M. Popilius 13 Laenas, quartum consul futurus, datus est. cum Graecis a Camillo nulla memorabilis gesta res: nec illi terra nec Romanus mari bellator erat. postremo cum litoribus arcerentur, aqua etiam praeter cetera necessaria usui deficiente Italiam reliquere. cuius populi ea (cuius gentis) 15 classis fuerit, nihil certi est. maxime Siciliae fuisse tyrannos crediderim, nam ulterior Graecia ea tempestate intestino fessa bello iam Macedonum opes horrebat.

XXVII. Exercitibus dimissis cum et foris pax et 1 domi concordia ordinum otium esset, ne nimis laetae res essent, pestilentia civitatem adorta coegit senatum impetrare decemviris, ut libros Sibyllinos inspicerent: eorumque monitu lectisternium fuit. eodem anno Satricum ab 2 Antiatibus colonia deducta restitutaque urbs, quam Latini diruerant. et cum Carthaginiensibus legatis Romae foedus ictum, cum amicitiam ac societatem petentes venissent.

Idem otium domi forisque mansit T. Manlio Torquato, 3 C. Plautio consulibus. semunciarium tantum ex unciario faenus factum et in pensiones aequas triennii, ita ut quarta praesens esset, solutio aeris alieni dispensata est. et sic 4 quoque parte plebis adfecta, fides tamen publica privatis difficultatibus potior ad curam senatui fuit. levatae maxime res, quia tributo ac dilectu supersessum.

Tertio anno post Satricum restitutum a Volscis M. 5 Valerius Corvus iterum consul cum C. Poetelio factus, cum ex Latio nuntiatum esset, legatos ab Antio circumire populos Latinorum ad concitandum bellum, priusquam 6 plus hostium fieret, Volscis arma inferre iussus ad Satricum exercitu infesto pergit. quo cum Antiates aliique Volsci praeparatis iam ante, si quid ab Roma moveretur, copiis occurrissent, nulla mora inter infensos diutino odio dimicandi facta est. Volsci, ferocior ad rebellandum quam 7 ad bellandum gens, certamine victi fuga effusa Satrici moenia petunt. et ne in muris quidem satis firma spe

cum corona militum cincta iam scalis caperetur urbs, ad
 8 quattuor milia militum praeter multitudinem inbellem sese
 tantum matris Matutae abstinere ignem —, praeda om-
 nis militi data. extra praedam quattuor milia deditorum
 habita; eos vinctos consul ante currum triumphans egit,
 venditis deinde magnam pecuniam in aerarium redegit.
 9 sunt qui hanc multitudinem captivam servorum fuisse
 scribant, idque magis veri simile est quam deditos ve-
 nisse.

1 XXVIII. Hos consules secuti sunt M. Fabius Dor-
 suo, Ser. Sulpicius Camerinus. Auruncum inde bellum
 2 ab repentina populatione coeptum, metuque, ne id fac-
 tum populi unius, consilium omnis nominis Latini esset,
 dictator velut adversus armatum iam Latium L. Furius
 3 creatus. magistrum equitum Cn. Manlium Capitolinum
 dixit. et cum, quod per magnos tumultus fieri solitum
 erat, iustitio indicto dilectus sine vacationibus habitus
 esset, legiones, quantum maturari potuit, in Auruncos
 ductae. ibi praedonum magis quam hostium animi in-
 4 venti; prima itaque acie debellatum est. dictator tamen,
 quia et ultro bellum intulerant et sine detractatione se cer-
 tamini offerebant, deorum quoque opes adhibendas ratus
 inter ipsam dimicationem aedem Iunoni Monetae vovit:
 5 cuius damnatus voti cum victor Romam revertisset, dic-
 tatura se abdicavit. senatus duumviros ad eam aedem
 pro amplitudine populi Romani faciendam creari iussit;
 locus in arce destinatus, quae area aedium M. Manli
 6 Capitolini fuerat. consules dictatoris exercitu ad bellum
 Volscum usi Soram ex hostibus, incautos adorti, ce-
 perunt.

Anno post quam vota erat aedes Monetae dedicatur
 C. Marcio Rutilo tertium, T. Manlio Torquato iterum
 7 consulibus. prodigium extemplo dedicationem secutum,
 simile vetusto montis Albani prodigio: namque et lapidi-
 bus pluit et nox interdiu visa intendi; librisque inspectis
 cum plena religione civitas esset, senatui placuit, dicta-
 8 torem feriarum constituendarum causa dici. dictus P.
 Valerius Publicola, magister equitum ei Q. Fabius Am-

bustus datus est. non tribus tantum supplicatum ire placuit, sed finitimos etiam populos, ordoque iis, quo quisque die supplicarent, statutus.

Iudicia eo anno populi tristia in faeneratores facta, quibus ab aedilibus dicta dies esset, traduntur. et res haud ulla insigni ad memoriam causa ad interregnum redit. ex interregno, ut id actum videri posset, ambo patricii consules creati sunt: M. Valerius Corvus tertium, A. Cornelius Cossus.

XXVIII. Maiora iam hinc bella et viribus et longinquitate vel regionum vel temporum (spatio), quibus bellatum est, dicentur. namque eo anno adversus Samnites, gentem opibus armisque validam, mota arma. Samnitium bellum ancipiti Marte gestum Pyrrus hostis, Pyrrum Poeni secuti. quanta rerum moles! quotiens in extrema periculorum ventum, ut in hanc magnitudinem, quae vix sustinetur, erigi imperium posset! belli autem causa cum Samnitibus Romanis, cum societate amicitiaque iuncti essent, extrinsecus venit, non orta inter ipsos est. Samnites Sidicinis iniusta arma, quia viribus plus poterant, cum intulissent, coacti inopes ad opulentiorum auxilium confugere, Campanis sese coniungunt. Campani magis nomen ad praesidium sociorum quam vires cum attulissent, fluentes luxu ab duratis usu armorum in Sidicino pulsus agro, in se deinde molem omnem belli verterunt. namque Samnites omissis Sidicinis ipsam arcem finitimorum, Campanos, adorti, unde aeque facilis victoria, praedae atque gloriae plus esset, Tifata, imminentis Capuae collis, cum praesidio firmo occupassent, descendunt inde quadrato agmine in planitiem, quae Capuam Tifataque interiacet. ibi rursus acie dimicatum, adversoque proelio Campani intra moenia compulsi, cum robore iuventutis suae acciso nulla propinqua spes esset, coacti sunt ab Romanis petere auxilium.

XXX. Legati introducti in senatum maxime in hanc sententiam locuti sunt: ‘populus nos Campanus legatos ad vos, patres conscripti, misit amicitiam in perpetuum, auxilium praesens a vobis petitum. quam si secundis rebus nostris petissemus, sicut coepta celerius, ita infir-

miore vinculo contracta esset. tunc enim, ut qui ex
 aequo nos venisse in amicitiam meminissemus, amici
 forsitan pariter ac nunc, subiecti atque obnoxii vobis
 3 minus essemus: nunc, misericordia vestra conciliati auxi-
 lioque in dubiis rebus defensi, beneficium quoque accep-
 tum colamus oportet, ne ingrati atque omni ope divina
 4 humanaque indigni videamur. neque hercule, quod Sam-
 nites priores amici sociique vobis facti sunt, ad id valere
 arbitror, ne nos in amicitiam accipiamur, sed ut vetustate
 et gradu honoris nos praestent. neque enim foedere
 Samnitium, ne qua nova iungeretis foedera, cautum est.
 5 fuit quidem apud vos semper satis iusta causa amicitiae,
 6 velle cum vobis amicum esse, qui vos appeteret: Cam-
 pani, etsi fortuna praesens magnifice loqui prohibet, non
 urbis amplitudine, non agri ubertate ulli populo praeter-
 quam vobis cedentes, haud parva, ut arbitror, accessio
 7 bonis rebus vestris in amicitiam venimus vestram. Aequis
 Volscisque, aeternis hostibus huius urbis, quandocumque
 se moverint, ab tergo erimus et, quod vos pro salute
 nostra priores feceritis, id nos pro imperio vestro et gloria
 8 semper faciemus. subactis his gentibus, quae inter nos
 vosque sunt, quod prope diem futurum spondet et virtus
 et fortuna vestra, continens imperium usque ad nos habe-
 9 bitis. acerbum ac miserum est, quod fateri nos fortuna
 nostra cogit: eo ventum est, patres conscripti, ut aut
 10 amicorum aut inimicorum Campani simus: si defenditis,
 vestri, si deseritis, Samnitium erimus; Capuam ergo et
 Campaniam omnem vestris an Samnitium viribus acce-
 11 dere malitis, deliberate. omnibus quidem, Romani, ve-
 stram misericordiam vestrumque auxilium aequum est
 patere, iis tamen maxime, qui, eam implorantibus aliis
 auxilium dum supra vires suas praestant, (omnes) ipsi in
 12 hanc necessitatem venerunt. quamquam pugnavimus verbo
 pro Sidicinis, re pro nobis, cum videremus finitimum po-
 pulum nefario latrocinio Samnitium peti et, ubi conflag-
 rassent Sidicini, ad nos traiecturum illud incendium esse.
 13 nec enim nunc, quia dolent iniuriam acceptam Samnites,
 sed quia gaudent, oblatam sibi esse causam, oppugnatum
 14 nos veniunt. an, si ultio irae haec et non occasio cupi-

ditatis explendae esset, parum fuit; quod semel in Sidi-
cino agro, iterum in Campania ipsa legiones nostras ceci-
dere? quae est ista tam infesta ira, quam per duas acies 15
fusus sanguis explere non potuerit? adde huc populatio-
nem agrorum, praedas hominum atque pecudum actas,
incendia villarum ac ruinas, omnia ferro ignique vastata:
hiscine ira expleri non potuit? sed cupiditas explenda est. 16
ea ad oppugnandam Capuam rapit: aut delere urbem pul-
cherrimam aut ipsi possidere volunt. sed vos potius, 17
Romani, beneficio vestro occupate eam, quam illos habere
per maleficium sinatis. non loquor apud recusantem iusta
bella populum, sed tamen, si ostenderitis auxilia vestra,
ne bello quidem arbitror vobis opus fore. usque ad nos 18
contemptus Samnitium pervenit, supra non ascendit: ita-
que umbra vestri auxilii, Romani, tegi possumus, quid-
quid deinde habuerimus, quidquid ipsi fuerimus, vestrum
id omne existimaturi. vobis arabitur ager Campanus, 19
vobis Capua urbs frequentabitur; conditorum, parentium,
deorum immortalium numero nobis eritis, nulla colonia
vestra crit, quae nos obsequio erga vos fideque superet.
adnite, patres conscripti, nutum numenque vestrum in- 20
victum Campanis et iubete sperare, incolumem Capuam
futuram. qua frequentia omnium generum multitudinis
prosequente creditis nos illinc profectos, quam omnia vo-
torum lacrimarumque plena reliquisse, in qua nunc ex-
spectatione senatum populumque Campanum, coniuges
liberosque nostros esse? stare omnem multitudinem ad 22
portas viam hinc ferentem prospectantes certum habeo,
quid illis nos, patres conscripti, sollicitis ac pendentibus
animis renuntiare iubeatis. alterum responsum salutem, 23
victoriam, lucem ac libertatem, alterum ominari horreo
quae ferat! proinde ut aut de vestris futuris sociis atque
amicis aut nusquam ullis futuris nobis consulite.

XXXI. Summotis deinde legatis cum consultus se- 1
natus esset, etsi magnae parti urbs maxima opulentissi-
maque Italiae, uberrimus ager marique propinquus ad
varietates annonae horreum populi Romani fore videbatur,
tamen tanta utilitate fides antiquior fuit, responditque ita
ex auctoritate senatus consul: 'auxilio vos, Campani, 2

dignos censet senatus, sed ita vobiscum amicitiam institui
 par est, ne qua vetustior amicitia ac societas violetur.
 Samnites nobiscum foedere iuncti sunt. itaque arma,
 deos prius quam homines violatura, adversus Samnites
 3 vobis negamus: legatos, sicut fas iusque est, ad socios
 atque amicos precatum mittemus, ne qua vobis vis fiat.
 ad ea princeps legationis — sic enim domo mandatum
 attulerant — ‘quando quidem’ inquit ‘nostra tueri adver-
 sus vim atque iniuriam iusta vi non vultis, vestra certe
 4 defendetis: itaque populum Campanum urbemque Ca-
 puam, agros, delubra deum, divina humanaque omnia in
 vestram, patres conscripti, populique Romani ditionem
 dedimus, quidquid deinde patiemur dediticii vestri pas-
 5 suri.’ sub haec dicta omnes manus ad consules tendentes
 6 pleni lacrimarum in vestibulo curiae procubuerunt. com-
 moti patres vice fortunarum humanarum, si ille praepo-
 tens opibus populus, luxuria superbiaque clarus, a quo
 paulo ante auxilium finitimi petissent, adeo infractos ge-
 reret animos, ut se ipse suaque omnia potestatis alienae
 7 faceret. tum iam fides agi visa, deditos non prodi, nec
 facturum aequa Samnitium populum censebant, si agrum
 urbemque per deditionem factam populi Romani oppugna-
 8 rent. legatos itaque extemplo mitti ad Samnites placuit.
 data mandata, ut preces Campanorum, responsum senatus
 amicitiae Samnitium memor, deditionem postremo factam
 9 Samnitibus exponerent, peterent pro societate amicitiaque,
 ut dediticiis suis parcerent neque in eum agrum, qui po-
 10 puli Romani factus esset, hostilia arma inferrent. si leni-
 ter agendo parum proficerent, denuntiarent Samnitibus
 populi Romani senatusque verbis, ut Capua urbe Cam-
 11 panoque agro abstinerent. haec legatis agentibus in con-
 cilio Samnitium adeo est ferociter responsum, ut non
 solum gesturos se esse dicerent id bellum, sed magistra-
 12 tus eorum e curia egressi, stantibus legatis, praefectos
 cohortium vocarent iisque clara voce imperarent, ut praedatum in agrum Campanum extemplo proficiscerentur.
 1 XXXII. Hae legatione Romam relata, positis om-
 nium aliarum rerum curis patres, fetialibus ad res repe-
 tendas missis belloque, quia non redderentur, sollempni

more indicto, decreverunt, ut primo quoque tempore de ea re ad populum ferretur. iussuque populi consules 2 ambo cum duobus exercitibus ab urbe profecti, Valerius in Campaniam, Cornelius in Samnium, ille ad montem Gaurum, hic ad Saticulam castra ponunt. priori Valerio 3 Samnitium legiones — eo namque omnem belli molem inclinaturam censebant — occurrunt. simul in Campanos stimulabat ira, tam promptos nunc ad ferenda nunc ad accersenda adversus se auxilia. ut vero castra Romana 4 viderunt, ferociter pro se quisque signum duces poscere, adfirmare, eadem fortuna Romanum Campano laturum opem, qua Campanus Sidicino tulerit. Valerius levibus 5 certaminibus temptandi hostis causa haut ita multos moratus dies signum pugnae proposuit, paucis suos adhortatus, ne novum bellum eos novusque hostis terreret: quidquid ab urbe longius proferrent arma, magis magis- 6 que in inbelles gentes eos prodire. ne Sidicimorum Cam- 7 panorumque cladibus Samnitium aestimarent virtutem: qualescumque inter se certaverint, necesse fuisse, alteram partem vinci. Campanos quidem haud dubie magis nimio luxu fluentibus rebus mollitiaque sua quam vi hostium victos esse. quid autem esse duo prospera in tot saeculis 8 bella Samnitium adversus tot decora populi Romani, qui triumphos paene plures quam annos ab urbe condita numerent, qui omnia circa se — Sabinos, Etruriam, Lati- 9 nos, Hernicos, Aequos, Volscos, Auruncos — domita armis habeant, qui Gallos tot proeliis caesos postremo in mare ac naves fuga compulerint. cum gloria belli ac vir- 10 tute sua quemque fretos ire in aciem debere, tum etiam intueri, cuius ductu auspicioque ineunda pugna sit, utrum, 11 qui audiendus dumtaxat magnificus adhortator sit, verbis tantum ferox, operum militarium expers, an qui et ipse tela tractare, procedere ante signa, versari media in mole pugnae sciat. ‘facta mea, non dicta vos, milites,’ inquit 12 ‘sequi volo nec disciplinam modo, sed exemplum etiam a me petere. non factionibus modo nec per coitiones, usitatas nobilibus, sed hac dextra mihi tres consulatus sum- mamque laudem peperit. fuit, cum hoc dici poterat: “pa- 13 tricius enim eras et a liberatoribus patriae ortus et eodem

anno familia ista consulatum, quo urbs haec consulem
 14 habuit;" nunc iam nobis patribus vobisque plebei promiscuus consulatus patet nec generis, ut ante, sed virtutis
 15 est praemium. proinde summum quodque spectate, milites, decus. non si mihi novum hoc Corvini cognomen
 16 diis auctoribus homines dedistis, Publicolarum vetustum familiae nostrae cognomen memoria excessit. semper ego
 plebem Romanam militiae domique, privatus, in magistratibus parvis magnisque, aequae tribunus ac consul,
 eodem tenore per omnes deinceps consulatus colo atque
 17 colui. nunc quod instat, diis bene iuvantibus novum atque integrum de Samnitibus triumphum mecum petite.'

1 XXXIII. Non alias militi familiarior dux fuit omnia
 2 inter infimos militum haud gravate munia obeundo. in ludo praeterea militari, cum velocitatis viriumque inter se
 aequales certamina ineunt, comiter facilis, vincere ac vinci vultu eodem nec quemquam aspernari parem qui se offerret,
 3 factis benignus pro re, dictis haud minus libertatis alienae quam suae dignitatis memor et, quo nihil popularius est,
 quibus artibus petierat magistratus, iisdem gerebat. itaque universus exercitus incredibili alacritate ad
 4 hortationem prosecutus ducis castris egreditur. proelium, ut quod maxime unquam, pari spe, utrimque aequis viribus,
 cum fiducia sui, sine contemptu hostium commissum
 5 est. Samnitibus ferociam augebant novae res gestae et paucos ante dies geminata victoria, Romanis contra quadringentorum
 annorum decora et conditae urbi aequalis
 6 victoria; utrisque tamen novus hostis curam addebat. pugna indicio fuit, quos gesserint animos: namque ita
 conflixerunt, ut aliquamdiu in neutram partem inclinarent
 7 acies. tum consul trepidationem iniciendam ratus, quando vi pelli non poterant, equitibus inmissis turbare prima
 8 signa hostium conatur. quos ubi nequiquam tumultuantes in spatio exiguo volvere turmas vidit nec posse aperire
 in hostes viam, reiectus ad antesignanos legionum cum
 9 desiluisse ex equo: 'nostrum' inquit 'peditum illud, milites, est opus; agitedum, ut me videritis, quaecumque
 10 inaccessero in aciem hostium, ferro viam facientem, sic pro se quisque obvios sternite: illa omnia, qua nunc erectae

micant hastae, patefacta strage vasta cernitis.' haec dicta 11
 dederat, cum equites consulis iussu discurrunt in cornua
 legionibusque in mediam aciem aperiunt viam. primus
 omnium consul invadit hostem et cum quo forte contulit
 gradum, obtruncat. hoc spectaculo accensi dextra laeva- 12
 que ante se quisque memorandum proelium ciet. stant
 obnixi Samnites, quamquam plura accipiunt quam infe-
 runt vulnera. aliquamdiu iam pugnatum erat, atrox cae- 13
 des circa signa Samnitium, fuga ab nulladum parte erat:
 adeo morte sola vinci destinaverant animis. itaque Ro- 14
 mani, cum et fluere iam lassitudine vires sentirent et dici
 haud multum superesse, accensi ira concitant se in hostem.
 tum primum referri pedem atque inclinari rem in fugam 15
 apparuit, tum capi, occidi Samnis; nec superfuissent multi,
 ni nox victoriam magis quam proelium diremisset. et Ro- 16
 mani fatebantur, nunquam cum pertinaciore hoste conflic-
 tum, et Samnites, cum quaereretur, quaenam prima causa
 tam obstinatos movisset in fugam, oculos sibi Romanorum 17
 ardere visos aiebant vesanosque vultus et furentia ora;
 inde plus quam ex alia ulla re terroris ortum. quem ter-
 rorem non pugnae solum eventu, sed nocturna profectioe
 confessi sunt. postero die vacuis hostium castris Roma- 18
 nus potitur, quo se omnis Campanorum multitudo gratu-
 labunda effudit.

XXXIII. Ceterum hoc gaudium magna prope clade 1
 in Samnio foedatum est. nam ab Saticula profectus Cor-
 nelius consul exercitum incaute in saltum cava valle per-
 vivium circaque insessum ab hoste induxit, nec prius quam 2
 recipi tuto signa non poterant, imminentem capiti hostem
 vidit. dum id morae Samnitibus est, quoad totum in val- 3
 lem infimam demitteret agmen, P. Decius tribunus militum
 conspicit unum editum in saltu collem, imminentem hostium
 castris, aditu arduum impedito agmini, expeditis haud dif-
 ficilem. itaque consuli territo animi 'videsne tu,' inquit 4
 'A. Corneli, cacumen illud supra hostem? arx illa est spei
 salutisque nostrae, si eam, quoniam caeci reliquere Sam-
 nites, impigre capimus. ne tu mihi plus quam unius legio- 5
 nis principes hastatosque dederis; cum quibus ubi evasero
 in summum, perge hinc omni liber metu teque et exerci-

tum serva: neque enim moveri hostis subiectus nobis ad
 6 omnes ictus sine sua pernicie poterit. nos deinde aut
 7 fortuna populi Romani aut nostra virtus expediet.' con-
 laudatus ab consule accepto praesidio vadit occultus per
 saltum; nec prius ab hoste est visus quam loco, quem
 8 petebat, adpropinquavit. inde admiratione paventibus cunc-
 tis cum omnium in se vertisset oculos, et spatium consuli
 dedit ad subducendum agmen in acquiorem locum et ipse
 9 in summo constitit vertice. Sannites, dum huc illuc signa
 vertunt, utriusque rei amissa occasione neque insequi con-
 sulem nisi per eandem vallem, in qua paulo ante subiec-
 tum cum telis suis habuerant, possunt nec erigere agmen
 10 in captum super se ab Decio tumulum. sed cum ira in
 hos magis, qui fortunam gerendae rei cripuerant, tum
 11 propinquitas loci atque ipsa paucitas incitat; et nunc cir-
 cumdare undique collem armatis volunt, ut a consule
 Decium intercludant, nunc viam patefacere, ut degressos
 in vallem adoriantur. incertos, quid agerent, nox oppres-
 12 sit. Decium primum spes tenuit, cum subeuntibus in
 adversum collem ex superiore loco se pugnaturum; deinde
 admiratio incessit, quod nec pugnam inirent nec, si ab eo
 consilio iniquitate loci deterrentur, opere se valloque
 13 circumdarent. tum centurionibus ad se vocatis: 'quaenam
 illa incertitia belli ac pigritia est, aut quonam modo isti ex
 Sidicinis Campanisque victoriam pepererunt? huc atque
 illuc signa moveri ac modo in unum conferri modo educi
 videtis: opus quidem incipit nemo, cum iam circumdati
 14 vallo potuerimus esse. tum vere nos similes istorum si-
 mus, si diutius hic moremur quam commodum sit. agite-
 dum, ite mecum et, dum lucis aliquid superest, quibus
 locis praesidia ponant, qua pateat hinc exitus, explore-
 15 mus.' haec omnia sagulo gregali amictus, centurionibus
 item manipularium militum habitu ductis, ne duces cir-
 cumire hostes notarent, perlustravit.

1 XXXV. Vigiliis deinde dispositis ceteris omnibus
 tesseram dari iubet, ubi secundae vigiliae bucina datum
 2 signum esset, armati cum silentio ad se convenirent. quo
 ubi, sicut edictum erat, taciti convenerunt, 'hoc silentium,
 milites,' inquit 'omisso militari adsensu in me audiendo

servandum est. ubi sententiam meam vobis peregero, tum quibus eadem placebunt in dextram partem taciti transibitis: quae pars maior erit, eo stabitur consilio. nunc quae 3 mente agitem audite. non fuga delatos nec inertia relictos hic vos circumvenit hostis: virtute cepistis locum, virtute hinc oportet evadatis. veniendo huc exercitum egregium 4 populo Romano servastis: erumpendo hinc vosmet ipsos servate. digni estis, qui pauci pluribus opem tuleritis, ipsi nullius auxilio egueritis. cum eo hoste res est, qui 5 hesterno die delendi omnis exercitus fortuna per socordiam usus non sit, hunc tam opportunum collem imminentem capiti suo non ante viderit quam captum a nobis, nos 6 tam paucos tot ipsi milibus hominum nec ascensu arcuerint, nec tenentes locum, cum diei tantum superesset, vallo circumdederint. quem videntem ac vigilantem sic eluseritis, sopitum oportet fallatis, immo necesse est. in eo enim 7 loco res sunt nostrae, ut vobis ego magis necessitatis vestrae index quam consilii auctor sim. neque enim, 8 maneatis an abeatis hinc, deliberari potest, cum praeter arma et animos armorum memores nihil vobis fortuna reliqui fecerit, fameque et siti moriendum sit, si plus quam viros ac Romanos decet ferrum timeamus. ergo 9 una est salus erumpere hinc atque abire. id aut interdiu aut nocte faciamus oportet. ecce autem aliud minus du- 10 bium. quippe si lux exspectetur, quae spes est, non vallo perpetuo fossaque nos saepturum hostem, qui nunc corporibus suis subiectis undique cinxerit, ut videtis, collem? atqui si nox oportuna est eruptioni, sicut est, haec profecto noctis aptissima hora est. signo secundae vigiliae 11 convenistis, quod tempus mortales somno altissimo premit. per corpora sopita vadetis vel silentio incautos fallentes vel sentientibus clamore subito pavorem iniecturi. me modo sequimini, quem secuti estis: ego eandem, quae 12 duxit huc, sequar fortunam. quibus haec salutaria videntur, agitedum, in dextram partem pedibus transite.'

XXXVI. Omnes transierunt vadentemque per inter- 1
missa custodiis loca Decium secuti sunt. iam evaserant 2
media castra, cum superseandens vigilum strata somno
corpora miles offenso scuto praebuit sonitum; quo excita-

tus vigil cum proximum movisset erectique alios concita-
 rent, ignari, cives an hostes essent, praesidium erumperet
 3 an consul castra cepisset, Decius, quoniam non fallerent,
 clamorem tollere iussis militibus torpidos somno insuper
 pavore exanimat, quo praepediti nec arma impigre capere
 4 nec obsistere nec insequi poterant. inter trepidationem
 tumultumque Samnitium praesidium Romanum obviis cu-
 stodibus caesis ad castra consulis pervadit.

5 Aliquantum supererat noctis iamque in tuto videban-
 tur esse, cum Decius 'macte virtute,' inquit 'milites Ro-
 mani, este; vestrum iter ac reditum omnia saecula laudibus
 6 ferent, sed ad conspiciendam tantam virtutem luce ac die
 opus est, nec vos digni estis, quos cum tanta gloria in
 castra reduces silentium ac nox tegat: hic lucem quieti
 7 opperiemur.' dictis obtemperatum. atque ubi primum
 inluxit, praemisso nuntio ad consulem in castra, ingenti
 gaudio concitantur: et tessera data incolumes reverti, qui
 sua corpora pro salute omnium haud dubio periculo ob-
 icissent, pro se quisque obviam effusi laudant, gratulan-
 tur, singulos universos servatores suos vocant, diis laudes
 8 gratesque agunt, Decium in caelum ferunt. hic Decii
 castrensium triumphus fuit incedentis per media castra cum
 armato praesidio coniectis in eum omnium oculis et omni
 9 honore tribunum consuli aequantibus. ubi ad praetorium
 ventum est, consul classico ad contionem convocat, orsus-
 que meritas Decii laudes interfante ipso Decio distulit
 10 contionem, qui auctor omnia posthabendi, dum occasio
 in manibus esset, perpulit consulem, ut hostes et noc-
 turno pavore attonitos et circa collem castellatim dissipa-
 tos adgrederetur: credere etiam, aliquos ad se sequendum
 11 emissos per saltum vagari. iussae legiones arma capere,
 egressaeque castris, cum per exploratores notior iam sal-
 12 tus esset, via patentiore ad hostem ducuntur; quem incautum
 improviso adortae, cum palati passim Samnitium
 milites plerique inermes nec coire in unum nec arma ca-
 pere nec recipere intra vallum se possent, paventem
 primum in castra compellunt, deinde castra ipsa turbatis
 13 stationibus capiunt. perfertur circa collem clamor fugat-
 que ex suis quemque praesidiis. ita magna pars absenti

hosti cessit: quot intra vallum egerat pavor — fuere autem ad triginta milia — omnes caesi, castra direpta.

XXXVII. Ita rebus gestis consul advocata contione 1
 P. Decii non coeptas solum ante, sed cumulas nova
 virtute laudes peragit et praeter militaria alia dona aurea
 corona eum et centum bubus eximioque uno albo opimo
 auratis cornibus donat. milites, qui in praesidio simul 2
 fuerant, duplici frumento in perpetuum, in praesentia
 (singulis) bubus privis binisque tunicis donati. secundum
 consulis donationem legiones gramineam coronam obsi-
 dialem clamore donum adprobantes Decio inponunt.
 altera corona, eiusdem honoris index, a praesidio suo in-
 posita est. his decoratus insignibus bovem eximium Marti 3
 immolavit, centum boves militibus dono dedit, qui secum
 in expeditione fuerant. iisdem militibus legiones libras
 farris et sextarios vini contulerunt; omniaque ea ingenti
 alacritate per clamorem militarem, indicem omnium ad-
 sensus, gerebantur.

Tertia pugna ad Suessulam commissa est, qua fuga- 4
 tus a M. Valerio Samnitium exercitus, omni robore iu-
 ventutis domo accito, certamine ultimo fortunam experiri
 statuit. ab Suessula nuntii trepidi Capuam, inde equites 5
 citati ad Valerium consulem opem oratum veniunt. con- 6
 festim signa mota, relictisque impedimentis castrorum va-
 lido praesidio raptim agitur agmen; nec procul ab hoste
 locum perexiguum, ut quibus praeter equos ceterorum
 iumentorum calorumque turba abesset, castris cepit. Sam- 7
 nitium exercitus, velut haud ulla mora pugnae futura
 esset, aciem instruit; deinde, postquam nemo obvius ibat,
 infestis signis ad castra hostium succedit. ibi ut militem 8
 in vallo vidit missique ab omni parte exploratum, quam
 in exiguum orbem contracta castra essent, paucitatem
 inde hostium colligentes, rettulerunt, fremere omnis acies, 9
 complendas esse fossas scindendumque vallum et in castra
 irumpendum; transactumque ea temeritate bellum foret,
 ni duces continuissent impetum militum. ceterum, quia 10
 multitudo sua commeatibus gravis, et prius sedendo ad
 Suessulam et tum certaminis mora, haud procul ab rerum
 omnium inopia esset, placuit, dum inclusus paveret hostis,

11 frumentatum per agros militem duci: interim quieto Ro-
 mano, qui expeditus quantum umeris inter arma geri
 12 posset frumenti secum attulisset, defutura omnia. consul
 palatos per agros cum vidisset hostes, stationes infre-
 quentes relictas, paucis milites adhortatus ad castra op-
 13 pugnanda ducit. quae cum primo clamore atque impetu
 cepisset pluribus hostium in tentoriis suis quam in portis
 valloque caesis, signa captiva in unum locum conferri
 iussit, relictisque duabus legionibus custodiae et praesidii
 causa gravi edicto monitis, ut, donec ipse revertisset,
 14 praeda abstinerent, profectus agmine instructo, cum praec-
 missus eques velut indagine dissipatos Samnites ageret,
 15 caedem ingentem fecit. nam neque quo signo coirent
 inter se neque utrum castra peterent an longiorem inten-
 16 derent fugam, territis constare poterat: tantumque fugae
 ac formidinis fuit, ut ad quadraginta milia scutorum, ne-
 quaquam tot caesis, et signa militaria cum iis, quae in
 castris capta erant, ad centum septuaginta ad consulem
 17 deferrentur. tum in castra hostium reditum ibique omnis
 praeda militi data.

1 XXXVIII. Huius certaminis fortuna et Faliscos, cum
 in indutiis essent, foedus petere ab senatu coegit, et La-
 2 tinos iam exercitibus comparatis ab Romano in Paclignum
 vertit bellum. neque ita rei gestae fama Italia se finibus
 tenuit, sed Carthaginienses quoque legatos gratulatum
 Romam misere eum coronae aureae dono, quae in Capi-
 tolio in Iovis cella poneretur. fuit pondo viginti quinque.
 3 consules ambo de Samnitibus triumpharunt sequente De-
 cio insigni cum laude donisque, cum incondito militari
 ioco haud minus tribuni celebre nomen quam consulum
 esset.

4 Campanorum deinde Suessanorumque auditate legatio-
 nes; praecantibusque datum, ut praesidium eo in hiberna
 5 mitteretur, quo Samnitium excursiones arcerentur. iam
 tum minime salubris militari disciplinae Capua instru-
 mento omnium voluptatum delenitis militum animos aver-
 tit a memoria patriae; inibanturque consilia in hibernis
 eodem scelere adimendae Campanis Capuae, per quod illi
 6 eam antiquis cultoribus ademissent: neque inmerito suum

ipsorum exemplum in eos versurum. cur autem potius Campani agrum Italiae uberrimum, dignam agro urbem, qui nec se nec sua tutari possent, quam victor exercitus haberet, qui suo sudore ac sanguine inde Samnites depulisset? an aequum esse, dediticios suos illa fertilitate atque amoenitate perfrui, se militando fessos in pestilenti atque arido circa urbem solo luctari aut in urbe insidentem labem crescentis in dies faenoris pati? haec agitata occultis coniurationibus needum vulgata in omnes consilia invenit novus consul C. Marcius Rutilus, cui Campania sorte provincia evenerat, Q. Servilio collega ad urbem relicto. itaque cum omnia ea sicut gesta erant per tribunos conperta et actate haberet et usu doctus, quippe qui iam quartum consul esset dictatorque et censor fuisset, optimum ratus, differendo spem, quandocumque vellent, consilii exsequendi militarem impetum frustrare, rumorem dissipat in iisdem oppidis, et anno post praesidia hibernatura. divisa enim erant per Campaniae urbes, manaverantque a Capua consilia in exercitum omnem. eo laxamento cogitationibus dato quievit in praesentia seditio.

XXXVIII. Consul educto in aestiva milite, dum quietos Samnites habebat, exercitum purgare missionibus turbulentorum hominum instituit, aliis emerita dicendo stipendia esse, alios graves iam actate aut viribus parum validos. quidam in comiteatus mittebantur, singuli primo deinde et cohortes quaedam, quia procul ab domo ac rebus suis hibernassent; per speciem etiam militarium usum, cum alii alio mitterentur, magna pars ablegati. quam multitudinem consul alter Romae praetorque alias ex aliis fingendo moras retinebat. et primo quidem ignari ludificationis minime inviti domos revisebant. postquam neque reverti ad signa primos nec ferme alium quam qui in Campania hibernassent, praecipueque ex his seditionis auctores, mitti viderunt, primum admiratio, deinde haud dubius timor incessit animos, consilia sua emanasse: iam quaestiones, iam indicia, iam occulta singulorum supplicia inpotensque et crudele consulum ac patrum in se regnum passuros. haec qui in castris erant occultis sermonibus serunt, nervos coniurationis cictos arte consulis cernentes.

7 cohors una cum haud procul Anxure esset, ad Lautulas
 saltu angusto inter mare ac montis consedit ad excipien-
 dos quos consul aliis atque aliis, ut ante dictum est, cau-
 8 sis mittebat. iam valida admodum numero manus erat,
 nec quicquam ad iusti exercitus formam praeter ducem
 decrat. inconpositi itaque praedantes in agrum Albanum
 perveniunt et sub iugo Albae longae castra vallo cingunt.
 9 perfecto inde opere reliquum dici de imperatore sumendo
 sententiis decertant, nulli ex praesentibus satis fidentes:
 10 quem autem ab Roma posse exciri? quem patrum aut
 plebis esse, qui aut se tanto periculo sciens offerat aut
 cui ex iniuria insanientis exercitus causa recte committa-
 11 tur? postero die cum eadem deliberatio teneret, ex praed-
 atoribus vagis quidam compertum attulerunt, T. Quinc-
 tium in Tusculano agrum colere, urbis honorumque in-
 12 memorem. patriciae hic vir gentis erat; cui cum militiae
 magna cum gloria actae finem pes alter ex vulnere claudus
 fecisset, ruri agere vitam procul ambitione ac foro consti-
 13 tuit. nomine audito extemplo agnovere virum et, quod
 bene verteret, acciri iusserunt. sed parum spei erat, vo-
 luntate quicquam facturum: vim adhiberi ac metum pla-
 14 cuit. itaque silentio noctis cum tectum villae qui ad id
 missi erant intrassent, somno gravem Quinctium (oppres-
 sum), nihil medium, aut imperium atque honorem aut,
 ubi restitaret, mortem (ni sequeretur) denuntiantes, in
 15 castra pertraxerunt. imperator extemplo adveniens appel-
 latus, insigniaque honoris exterrito subitae rei miraculo
 16 deferunt et ad urbem ducere iubent. suo magis inde
 impetu quam consilio ducis convulsis signis infesto agmine
 ad lapidem octavum viae, quae nunc Appia est, perve-
 17 niunt; issentque confestim ad urbem, ni venire contra
 exercitum dictatoremque adversus se M. Valerium Corvum
 dictum audissent et magistrum equitum L. Aemilium
 Mamercum.

1 XXXX. Ubi primum in conspectum ventum est,
 arma signaque agnovere, extemplo omnibus memoria
 2 patriae iras permulsit. nondum erant tam fortes ad san-
 guinem civilem nec praeter externa noverant bella ulti-
 maque rabies secessio ab suis habebatur. itaque iam

duces, iam milites utrimque congressus quaerere ad con-
 loquia: Quinctius, quem armorum etiam pro patria satietas 3
 teneret, nedum adversus patriam, Corvinus, omnes caritate
 cives praecipue milites et ante alios suum exercitum
 complexus, ad colloquium processit. cognito ei extemplo 4
 haut minore ab adversariis verecundia quam ab suis si-
 lentium datum. 'deos' inquit 'immortales, milites, vestros
 publicos meosque ab urbe proficiscens ita adoravi veniam-
 que supplex poposci, ut mihi de vobis concordiae partae
 gloriam, non victoriam darent. satis fuit eritque, unde 5
 belli deus pariat: hinc pax petenda est. quod deos
 immortales inter nuncupanda vota expoposci, eius me con- 6
 potem voti vos facere potestis, si meminisse vultis, non
 vos in Samnio nec in Volscis, sed in Romano solo castra
 habere, si illos colles, quos cernitis, patriae vestrae esse,
 si hunc exercitum civium vestrorum, si me consulem
 vestrum, cuius ductu auspicioque priore anno bis legiones
 Samnitium fudistis, bis castra vi cepistis. ego sum M. 7
 Valerius Corvus, milites, cuius vos nobilitatem beneficiis
 erga vos, non iniuriis sensistis, nullius superbae in vos
 legis, nullius crudelis senati consulti auctor, in omnibus
 meis imperiis in me severior quam in vos. ac si cui ge- 8
 nus, si cui sua virtus, si cui etiam maiestas, si cui honores
 subdere spiritus potuerunt, is eram natus, id specimen
 mei dederam, ea aetate consulatum adeptus eram, ut po-
 tuerim tris et viginti annos natus consul patribus quoque
 ferox esse, non solum plebi. quod meum factum dictumve 9
 consulis gravius quam tribuni audistis? eodem tenore duo
 insequentes consulatus gessi, eodem haec imperiosa dic-
 tatura geretur, ut neque in hos meos et patriae meae mi-
 lites mitior quam in vos — horreo dicere — hostis. ergo 10
 vos prius in me strinxeritis ferrum quam in vos ego:
 istinc signa canent, istinc clamor prius incipiet atque im-
 petus, si dimicandum est. inducite in animum, quod non 11
 induxerunt patres avi que vestri, non illi qui in sacrum
 montem secesserunt, non hi, qui postea Aventinum inse-
 derunt. expectate, dum vobis singulis, ut olim Coriolano, 12
 matres coniugesque crinibus passis obviae ab urbe veniant!
 tum Volscorum legiones, quia Romanum habebant ducem,

quieverunt; vos, Romanus exercitus, ne destiteritis in pio
 13 bello! T. Quincti, quocumque istic loco seu volens seu
 invitus constitisti, si dimicandum erit, tum tu in novissi-
 mos te recipito; fugeris etiam honestius tergumque civi
 14 dederis quam pugnaveris contra patriam. nunc ad paci-
 ficando bene atque honeste inter primos stabis, et con-
 loquii huius salutaris interpres fueris. postulate aqua et
 ferte, quamquam vel iniquis standum est potius quam
 15 impias inter nos conseramus manus.' T. Quinctius plenus
 lacrimarum ad suos versus 'me quoque,' inquit 'milites,
 si quis usus mei est, meliorem pacis quam belli habetis
 16 ducem. non enim illa modo Volscus aut Samnis, sed
 Romanus verba fecit, vester consul, vester imperator,
 milites, cuius auspicia pro vobis experti nolite adversus
 17 vos velle experiri. qui pugnarent vobiscum infestius, et
 alios duces senatus habuit: qui maxime vobis suis militi-
 bus parceret, cui plurimum vos imperatori vestre credere-
 18 tis, eum elegit. pacem etiam qui vincere possunt volunt:
 quid nos velle oportet? quin omissis ira et spe, fallacibus
 auctoribus, nos ipsos nostraque omnia cognitae permitti-
 mus fidei?

1 XXXXI. Adprobantibus clamore cunctis T. Quinc-
 tius ante signa progressus in potestate dictatoris milites
 fore dixit. oravit, ut causam miserorum civium susceperet
 susceptamque eadem fide, qua rem publicam administrare
 2 solitus esset, tueretur. sibi se privatim nihil cavere; nolle
 alibi quam in innocentia spem habere; militibus cavendum,
 quod apud patres semel plebi, iterum legionibus cautum
 3 sit, ne fraudi secessio esset. Quinctio conlaudato, ceteris
 bonum animum habere iussis, dictator equo citato ad ur-
 bem revector auctoribus patribus tulit ad populum in luco
 Petelino, ne cui militum fraudi secessio esset, oravit etiam
 bona venia Quirites, ne quis eam rem ioco seriove cui-
 4 quam exprobraret. lex quoque sacrata militaris lata est,
 ne cuius militis scripti nomen nisi ipso volente deleteretur,
 additumque legi, ne quis, ubi tribunus militum fuisset,
 5 postea ordinum ductor esset. id propter P. Salonium
 postulatam est ab coniuratis, qui alternis prope annis et
 tribunus militum et primus centurio erat, quem nunc

primi pili appellant. huic infensi milites erant, quod semper adversatus novis consiliis fuisset et, ne particeps eorum esset, (qui) ab Lautulis fugisse(n)t. itaque cum hoc unum propter Salonium ab senatu non impetraretur, tum Salomius obtestatus patres conscriptos, ne suum honorem pluris quam concordiam civitatis aestimarent, perpulit, ut id quoque ferretur. aeque inpotens postulatum fuit, ut de stipendio equitum — merebant autem triplex ea tempestate — aera demerentur, quod adversati coniurationi fuissent.

XXXII. Praeter haec invenio apud quosdam, L. Genucium tribunum plebis tulisse ad plebem, ne faenerare liceret; item aliis plebi scitis cautum, ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet neu duos magistratus uno anno gereret, utique liceret consules ambos plebeios creari. quae si omnia concessa sunt plebi, apparet, haud parvas vires defectionem habuisse. aliis annalibus proditum est, neque dictatorem Valerium dictum, sed per consules omnem rem actam, neque antequam Romam veniretur, sed Romae cum multitudinem coniuratorum ad arma consternatam esse, nec in T. Quincti villam, sed in aedis C. Manli nocte impetum factum eumque a coniuratis comprehensum, ut dux fieret, inde ad quartum lapidem profectos loco munito consedissee; nec ab ducibus mentionem concordiae ortam, sed repente, cum in aciem armati exercitus processissent, salutationem factam et permixtos dextras iungere ac complecti inter se lacrimantes milites coepisse, coactosque consules, cum viderent aversos a dimicatione militum animos, rettulisse ad patres de concordia reconcilianda. adeo nihil praeterquam seditionem fuisse eamque compositam inter antiquos rerum auctores constat. et huius fama seditionis et susceptum cum Samnitibus grave bellum aliquot populos ab Romana societate avertit, et praeter Latinorum infidum iam diu foedus Privermates etiam Norbam atque Setiam, finitimas colonias Romanas, incursione subita depopulati sunt.

[PERIOCHA LIBRI VIII.]

[Latini cum Campanis defecere et missis legatis ad senatum condicionem tulerunt, ut, si pacem habere vellent, alterum ex Latinis consulem facerent. qua legatione perlata praetor eorum Annius de Capitolio ita prolapsus est, ut exanimaretur. T. Manlius consul filium, quod contra edictum eius adversus Latinos pugnauerat, quamvis prospere pugnasset, securi percussit. laborantibus in acie Romanis P. Decius, tunc consul cum Manlio, devovit se pro exercitu et, concitato equo cum in medios hostes se intulisset interfectus, morte sua Romanis victoriam restituit. Latini in deditionem venerunt. T. Manlio in urbem reverso nemo ex iuventute obviam processit. Minucia virgo Vestalis incesti damnata est. Ausonibus victis in oppidum ex iis captum Cales colonia deducta est: item Fregellae colonia deducta est. veneficium complurium matronarum deprehensum est, ex quibus plurimae statim epotis medicaminibus perierunt. lex de veneficio tunc primum constituta est. Privernatibus, cum rebellassent, victis civitas data est. Neapolitani bello et obsidione victi in deditionem venerunt. Q. Publilio, qui eos obsederat, primo et imperium prolatum est et pro consule triumphus decretus. plebs nexu liberata est propter L. Papiri creditoris libidinem, qui C. Publilio debitori suo stuprum inferre voluerat. cum L. Papirius Cursor dictator reversus in urbem ab exercitu esset propter auspicia repetenda, Q. Fabius magister equitum, occasione bene gerendae rei invitatus, contra edictum eius prospere adversus Samnites pugnavit. ob eam causam cum dictator de magistro equitum supplicium sumpturus videretur, Fabius Romam profugit et, cum parum causa proficeret, populi precibus donatus est. res praeterea contra Samnites prospere gestas continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER VIII.

- 1 I. Iam consules erant C. Plautius iterum, L. Aemilius Mamercus, cum Setini Norbanique Romam nuntii defectionis Privernatium cum querimoniis acceptae cladis
- 2 venerunt. Volscorum item exercitum duce Antiati populo consedissee ad Satricum adlatum est. utrumque bellum
- 3 Plautio sorte venit. prius ad Privernum profectus extemplo

acie conflixit. haud magno certamine devicti hostes, oppidum captum redditumque Privernatibus praesidio valido inposito, agri partes duae ademptae. inde victor exercitus 4 Saticum contra Antiatis ductus. ibi magna utrimque caede atrox proelium fuit, et cum tempestas eos neutro inclinata spe dimicantes diremisset, Romani, nihil eo certamine tam ambiguo fessi, in posterum diem proelium parant. Volscis 5 recensentibus, quos viros in acie amisissent, haudquaquam idem animus ad iterandum periculum fuit: nocte pro victis Antium agmine trepido, sauciis ac parte impedimentorum relicta abierunt. armorum magna vis cum inter caesa 6 hostium corpora tum in castris inventa est. ea Luae matri dare se consul dixit finesque hostium usque ad oram maritumam est depopulatus.

Alteri consuli Aemilio ingresso Sabellum agrum non 7 castra Samnitium, non legiones usquam oppositae. ferro ignique vastantem agros legati Samnitium pacem orantes adeunt. a quo reiecti ad senatum, potestate facta dicendi, 8 positis ferocibus animis, pacem sibi ab Romanis bellicae ius adversus Sidicinos petierunt: quae se eo iustius petere, 9 quod et in amicitiam populi Romani secundis suis rebus, non adversis ut Campani, venissent et adversus Sidicinos sumerent arma, suos semper hostes, populi Romani nunquam amicos, qui nec ut Samnites in pace amicitiam nec 10 ut Campani auxilium in bello petissent, nec in fide populi Romani nec in ditone essent.

II. Cum de postulatis Samnitium T. Aemilius praetor 1 senatum consulisset reddendumque iis foedus patres censuissent, praetor Samnitibus respondit, nec, quo minus perpetua cum eis amicitia esset, per populum Romanum stetit nec contradici, quin, quoniam ipsos belli culpa sua contracti taedium ceperit, amicitia de integro reconcilietur. quod ad Sidicinos attineat, nihil intercedi, quo minus Sam- 3 niti populo pacis bellicae liberum arbitrium sit. foedere 4 icto cum domum revertissent, extemplo inde exercitus Romanus deductus annuo stipendio et trium mensum frumento accepto, quod pepigerat consul, ut tempus induitiis daret, quoad legati redissent.

Samnites copiis isdem, quibus usi adversus Romanum 5

bellum fuerant, contra Sidicinos profecti, haud in dubia
 6 spe erant mature urbis hostium potiundae. tum ab Sidi-
 cinis deditio prius ad Romanos coepta fieri est; dein,
 postquam patres ut seram eam ultimaque tandem necessi-
 7 tate expressam aspernabantur, ad Latinos iam sua sponte
 ne Campani quidem — adeo
 iniuriae Samnitium quam beneficii Romanorum memoria
 8 praesentior erat — his se armis abstinuere. ex his tot
 populis unus ingens exercitus duce Latino fines Samnitium
 ingressus plus populationibus quam procliis cladium fecit.
 et quamquam superiores certaminibus Latini erant, haud
 inviti, ne saepius dimicandum foret, agro hostium exces-
 9 sere. id spatium Samnitibus datum est Romam legatos
 mittendi; qui cum adissent senatum, conquesti, eadem se
 foederatos pati, quae hostes essent passi, precibus infimis
 10 petiere, ut satis ducerent Romani victoriam, quam Sam-
 nitibus ex Campano Sidicinoque hoste eripuissent, ne vinci
 11 etiam se ab ignavissimis populis sincerent. Latinos Cam-
 panosque, si sub ditione populi Romani essent, pro im-
 perio arcerent Samniti agro, sin imperium abnuerent, ar-
 12 mis cocerent. adversus haec responsum anceps datum,
 quia fateri pigebat, in potestate sua Latinos iam non esse,
 13 timebantque, ne arguendo abalienarent. Campanorum
 aliam condicionem esse, qui non foedere, sed per dedi-
 tionem in fidem venissent; itaque Campanos, seu velint
 seu nolint, quieturos. in foedere Latino nihil esse, quo
 bellare cum quibus ipsi velint prohibeantur.

1 III. Quod responsum sicut dubios Samnites, quidnam
 facturum Romanum censerent, dimisit, ita Campanos metu
 abalienavit, Latinos velut nihil iam non concedentibus Ro-
 2 manis ferociores fecit. itaque per speciem adversus Sam-
 nites belli parandi crebra concilia indicentes omnibus con-
 sultationibus inter se principes occulte Romanum coquebant
 bellum. huic quoque adversus servatores suos bello Cam-
 3 panus aderat. sed quamquam omnia de industria ccla-
 bantur — priusquam moverentur Romani, tolli ab tergo
 Samnitium hostem volebant — tamen per quosdam privatis
 hospitium necessitudinibusque coniunctos indicia coniura-
 4 tionis eius Romam emanarunt, iussisque ante tempus con-

sulibus abdicare se magistratu, quo maturius novi consules adversus tantam molem belli crearentur, religio incessit, ab eis, quorum imminutum imperium esset, comitia haberi. itaque interregnum initum. duo interreges fuerunt M. Valerius ac M. Fabius: [Fabius] creavit consules T. Manlium Torquatium tertium, P. Decium Murem.

Eo anno Alexandrum Epiri regem in Italiam classem 6 appulisse constat, quod bellum, si prima satis prospera fuissent, haud dubie ad Romanos pervenisset. eadem 7 actas rerum magni Alexandri est, quem, sorore huius ortum, in alio tractu orbis invictum bellis iuvenem fortuna morbo extinxit.

Ceterum Romani, etsi defectio sociorum nominisque 8 Latini haud dubia erat, tamen, tamquam de Samnitibus, non de se curam agerent, decem principes Latinorum Romam evocaverunt, quibus imperarent quae vellent. praetores tum duos Latium habebat, L. Annum Setinum 9 et L. Numisium Cerceiensem, ambo ex colonis Romanis. per quos praeter Signiam Velitrasque, et ipsas colonias Romanas, Volsci etiam excitati ad arma erant. eos nominatim evocari placuit. haud cuiquam dubium erat, super 10 qua re accirentur. itaque concilio prius habito praetores quam Romam proficiscerentur, evocatos se ab senatu docent Romano et quae actum iri secum credant, quidnam ad ea responderi placeat referunt.

III. Cum aliud alii censerent, tum Annius: 'quam- 1 quam ipse ego rettuli, quid responderi placeret, tamen magis ad summam rerum nostrarum pertinere arbitror, quid agendum nobis quam quid loquendum sit. facile erit explicatis consiliis accommodare rebus verba. nam 2 si etiam nunc sub umbra foederis aequi servitutem pati possimus, quid abest, quin proditis Sidicinis non Romanorum solum, sed Samnitium quoque dicto pareamus respondeamusque Romanis, nos, ubi innuerint, posituros arma? sin autem tandem libertatis desiderium remordet 3 animos, si foedus est, si societas, aequatio iuris est, si consanguineos nos Romanorum esse, quod olim pudebat, nunc gloriari licet, si socialis illis exercitus is est, quo

adiuncto duplicent vires suas, quem secernere ab se consules bellis propriis ponendis sumendisque nolint, cur non
 4 omnia aequantur? cur non alter ab Latinis consul datur,
 5 ubi pars virium, ibi et imperii pars est? est quidem nobis hoc per se haut nimis amplum, quippe concedentibus Romanam caput Latii esse, sed ut amplum videri posset. diurna
 6 patientia fecimus. atqui si quando unquam consociandi imperii, usurpandae libertatis tempus optastis, en hoc tempus adest et virtute vestra et deum benignitate
 7 vobis datum. temptastis patientiam negando militem. quis dubitat, exarsisse eos, cum plus ducentorum annorum morem solveremus? pertulerunt tamen hunc dolorem.
 8 bellum nostro nomine cum Paelignis gessimus: qui ne nostrorum quidem finium nobis per nos tuendorum ius
 9 antea dabant, nihil intercesserunt. Sidicinos in fidem receptos, Campanos ab se ad nos descisse, exercitus nos parare adversus Samnites, foederatos suos, audierunt, nec
 10 moverunt se ab urbe. unde, unde haec illis tanta modestia nisi a conscientia virium et nostrarum et suarum? idoneos auctores habeo, querentibus de nobis Samnitibus ita responsum ab senatu Romano esse, ut facile appareret, ne ipsos quidem iam postulare, ut Latium sub Romano imperio sit. usurpate modo postulando eo, quod illi vobis
 11 taciti concedunt. si quem hoc metus dicere prohibet, en ego ipse, audiente non populo Romano modo senatuque, sed Iove ipso, qui Capitolium incolit, profiteor, me dicturum, ut, si nos in foedere ac societate esse velint, consulem alterum ab nobis senatusque partem accipiant. haec
 12 ferociter non suadenti solum, sed pollicenti clamore et adsensu omnes permiserunt, ut ageret diceretque, quae e re publica nominis Latini fideque sua viderentur.

1 V. Ubi est Romam ventum, in Capitolio eis senatus datus est. ibi cum T. Manlius consul egisset cum eis ex
 2 auctoritate patrum, ne Samnitibus foederatis bellum inferrent, Anniius, tamquam victor armis Capitolium cepisset, non legatus iure gentium tutus loqueretur: 'tempus erat,' inquit 'Tite Manli vosque patres conscripti, tandem iam vos nobiscum nihil pro imperio agere, cum florentissimum deum benignitate nunc Latium armis virisque

Samnitibus bello victis, Sidicinis Campanisque sociis, nunc etiam Volscis adiunctis videretis, colonias quoque vestras Latinum Romano praetulisse imperium. sed quoniam vos regno impotenti finem ut inponatis non inducitis in animum, nos, quamquam armis possumus adserere Latium in libertatem, consanguinitati tamen hoc dabimus, ut condiciones pacis feramus aequas utrisque, quoniam vires quoque aequari diis immortalibus placuit. consullem alterum Roma, alterum ex Latio creari oportet, senatus partem aequam ex utraque gente esse, unum populum, unam rem publicam fieri; et ut imperii eadem sedes sit idemque omnibus nomen, quoniam ab altera utra parte concedi necesse est, quod utrisque bene vertat, sit haec sane patria potior et Romani omnes vocemur.' forte ita accidit, ut parem ferociae huius et Romani consullem T. Manlium haberent, qui adeo non tenuit iram, ut, si tanta dementia patres conscriptos cepisset, ut ab Setino homine leges acciperent, gladio cinctum in senatum venturum se esse palam diceret et quemcumque in curia Latinum vidisset sua manu interempturum. et conversus ad simulacrum Iovis: 'audi, Iuppiter, haec scelera,' inquit 'audite, Ius Fasque: peregrinos consules et peregrinum senatum in tuo, Iuppiter, augurato templo captus atque ipse oppressus visurus es? haecine foedera Tullus Romanus rex cum Albanis, patribus vestris, Latini, haec L. Tarquinius vobiscum postea fecit? non venit in mentem pugna apud Regillum lacum? adeo et cladum veterum vestrarum et beneficiorum nostrorum erga vos obliti estis?'

VI. Cum consulis vocem subsecuta patrum indignatio esset, proditur memoriae, adversus crebram inplorationem deum, quos testes foederum saepius invocabant consules, vocem Anni spernentis numina Iovis Romani auditam. certe cum commotus ira se a vestibulo templi citato gradu proriperet, lapsus per gradus capite graviter offenso impactus imo ita est saxo, ut sopiretur. exanimatum auctores quoniam non omnes sunt, mihi quoque in incerto relictum sit, sicut inter foederum ruptorum testationem ingenti fragore caeli procellam effusam; nam et vera esse et apte ad repraesentandam iram deum ficta possunt.

- 4 Torquatus missus ab senatu ad dimittendos legatos cum
 iacentem Annum vidisset, exclamat, ita ut populo patri-
 busque audita vox pariter sit: 'bene habet; dii pium mo-
 5 vere bellum. est caeleste numen, es magne Iuppiter:
 haut frustra te patrem deum hominumque hac sede sacra-
 6 vimus. quid cessatis, Quirites vosque patres conscripti,
 arma capere deis ducibus? sic stratas legiones Latinorum
 7 dabo, quemadmodum legatum iacentem videtis.' ad-
 sensu populi excepta vox consulis tantum ardoris animis
 fecit, ut legatos proficiscentes cura magistratum magis,
 qui iussu consulis prosequerentur, quam ius gentium ab
 ira impetuque hominum teget.
- 8 Consensit et senatus bellum, consulesque duobus scrip-
 tis exercitibus per Marsos Paclignosque profecti adiuncto
 Samnitium exercitu ad Capuam, quo iam Latini sociique
 9 convenerant, castra locant. ibi in quiete utrique consuli
 eadem dicitur visa species viri maioris quam pro humano
 10 habitu augustiorisque, dicentis, ex una acie imperatorem,
 ex altera exercitum deis Manibus matrique Terrae deberi.
 utrius exercitus imperator legiones hostium superque cas
 11 se devovisset, eius populi partisque victoriam fore. hos
 ubi nocturnos visus inter se consules contulerunt, placuit
 averruncandae deum irae victimas caedi, simul ut, si
 extis eadem, quae somnio visa fuerant, portenderentur,
 12 alteruter consulum fata inpleret. ubi responsa haru-
 spicum insidenti iam animo facitae religioni congruerunt,
 tum adhibitis legatis tribunisque et imperiis deum pro-
 palam expositis, ne mors voluntaria consulis exercitum
 13 in acie terreret, comparant inter se, ut ab utra parte ce-
 dere Romanus exercitus coepisset, inde se consul devo-
 14 veret pro populo Romano Quiritibusque. agitatam etiam
 in consilio est, ut si quando umquam severo ullum im-
 perio bellum administratum esset, tunc uti disciplina mi-
 15 litaris ad priscos redigeretur mores. curam accebat, quod
 adversus Latinos bellandum erat, lingua, moribus, armo-
 rum genere, institutis ante omnia militaribus congruentes:
 milites militibus, centurionibus centuriones, tribuni tribu-
 nis compares collegaeque isdem praesidiis, saepe isdem
 16 manipulis permixti fuerant. per haec ne quo errore milites

caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem in hostem pugnaret.

VII. Forte inter ceteros turmarum praefectos, qui 1 exploratum in omnes partes dimissi erant, T. Manlius consulis filius super castra hostium cum suis turmalibus evasit, ita ut vix teli iactu ab statione proxima abesset. ibi Tusculani erant equites; praerat Geminus Maecius, 2 vir cum genere inter suos tum factis clarus. is ubi Romanos equites insignemque inter eos praecedentem consulis filium — nam omnes inter se utique illustres viri noti erant — cognovit: ‘unane’ ait ‘turma, Romani, cum 4 Latinis sociisque bellum gesturi estis? quid interea consules, quid duo exercitus consulares agent?’ ‘aderunt in 5 tempore’ Manlius inquit ‘et cum illis aderit Iuppiter ipse, foederum a vobis violatorum testis, qui plus potest polletque. si ad Regillum lacum ad satietatem vestram 6 pugnavimus, hic quoque efficiemus profecto, ne nimis acies vobis et conlata signa nobiscum cordi sint.’ ad ea 7 Geminus paulum ab suis equo proventus: ‘visne igitur, dum dies ista venit, qua magno conatu exercitus moveatis, interea tu ipse congregari mecum, ut nostro duorum iam hinc eventu cernatur, quantum eques Latinus Romano praestet?’ movet ferocem animum iuvenis seu ira 8 seu detractandi certaminis pudor seu inexsuperabilis vis fati. oblitus itaque imperii patrii consulumque edicti praecipit ad id certamen agitur, quo vinceret an vinceretur haud multum interesset. equitibus ceteris velut ad spec- 9 taculum summotis spatio, quod vacui interiacebat campi, adversos concitant equos, et cum infestis cuspidibus concurrissent, Manlii cuspis super galeam hostis, Maecii trans cervicem equi elapsa est. circumactis deinde equis 10 cum prior ad iterandum ictum Manlius consurrexisset, spiculum inter aures equi fixit. ad cuius vulneris sensum cum equus prioribus pedibus erectis magna vi caput quateret, excussit equitem, quem cuspide parmaque in- 11 nixum attollentem se ab gravi casu Manlius ab iugulo, ita ut per costas ferrum emereret, terrae adfixit. spoliis- 12 que lectis ad suos reductus cum ovante gaudio turma in castra atque inde ad praetorium ad patrem tendit, ignarus

13 facti futuriq̄ue, laus an poena merita esset. ‘ut me om-
 nes,’ inquit ‘pater, tuo sanguine ortum vere ferrent, pro-
 vocatus equestria haec spolia capta ex hoste caeso porto.’
 14 quod ubi audivit consul, extemplo filium aversatus con-
 15 tionem classico advocari iussit. quae ubi frequens con-
 venit: ‘quandoque’ inquit ‘tu, T. Manli, neque imperium
 consulare neque maiestatem patriam veritus adversus edic-
 16 tum nostrum extra ordinem in hostem pugnasti et, quan-
 tum in te fuit, disciplinam militarem, qua stetit ad hanc
 diem Romana res, solvisti meque in eam necessitatem
 adduxisti, ut aut rei publicae mihi aut mei meorumque
 17 obliviscendum sit, nos potius nostro delicto plectemur,
 quam res publica tanto suo damno nostra peccata luat.
 triste exemplum, sed in posterum salubre iuventuti eri-
 18 mus. me quidem cum ingenita caritas liberum tum spe-
 cimen istud virtutis deceptum vana imagine decoris in te
 19 movet: sed cum aut morte tua sancienda sint consulum
 imperia aut impunitate in perpetuum abroganda, nec te
 quidem, si quid in te nostri sanguinis est, recusare cen-
 seam, quin disciplinam militarem culpa tua prolapsam
 20 poena restituas. i, lictor, deliga ad palum.’ exanimati
 omnes tam atroci imperio, nec aliter quam in se quisque
 dstrictam cernentes securem, metu magis quam modestia
 21 quievere. itaque velut emerso ab admiratione animo, cum
 silentio defixi stetissent, repente, postquam cervice caesa
 fusus est cruor, tum libero conquestu coortae voces sunt,
 22 ut neque lamentis neque execrationibus pareceretur, spo-
 liisque contactum iuvenis corpus, quantum militaribus
 studiis funus ullum concelebrari potest, structo extra
 vallum rogo cremaretur, Manlianaque imperia non in
 praesentia modo horrenda, sed exempli etiam tristic in
 posterum essent.

1 VIII. Fecit tamen atrocitas poenae oboedientiores
 duci militem, et praeterquam quod custodiae vigiliaeque
 et ordo stationum intentioris ubique curae erant, in ultimo
 etiam certamine, cum descensum in aciem est, ea severi-
 2 tas profuit. fuit autem civili maxime bello pugna similis:
 adeo nihil apud Latinos dissonum ab Romana re praeter
 animos erat.

Clipeis antea Romani usi sunt, dein, postquam sti- 3
pendiarii facti sunt, scuta pro clipeis fecere. et quod
antea phalanges similes Macedonicis, hoc postea mani- 4
pulatim structa acies coepit esse: postremo in plures or-
dines instruebantur. ordo sexagenos milites, duos cen- 5
turiones, vexillarium unum habebat. prima acies hastati
erant, manipuli quindecim, distantes inter se modicum 6
spatium. manipulus levis videnos milites, aliam turbam
scutatorum habebat; leves autem qui hastam tantum gae-
saeque gererent vocabantur. haec prima frons in acie flo- 6
rem iuvenum pubescentium ad militiam habebat. robustior
inde aetas totidem manipulorum, quibus principibus est
nomen, hos sequebantur, scutati omnes, insignibus maxime
armis. hoc triginta manipulorum agmen antepilanos appel- 7
labant, quia sub signis iam alii quindecim ordines loca-
bantur, ex quibus ordo unusquisque tres partes habebat
— earum unamquamque primam pilum vocabant — (tri- 8
bus ex vexillis constabat. vexillum centum octoginta sex
homines erant). primum vexillum triarios ducebat, vete-
ranum militem spectatae virtutis, secundum rorarios, mi-
nus roboris aetate factisque, tertium accensos, minimae
fiduciae manum: eo et in postremam aciem reiciebantur.
ubi his ordinibus exercitus instructus esset, hastati omnium 9
primi pugnam inibant. si hastati proffigare hostem non
possent, pede presso eos retro cedentes in intervalla ordi-
num principes recipiebant. tum principum pugna erat;
hastati sequebantur. triarii sub vexillis considebant sinistro 10
crure porrecto, scuta innixa umeris, hastas suberecta cu-
spide in terra fixas, haud secus quam vallo saepta inhor-
reret acies, tenentes. si apud principes quoque haud satis 11
prosperè esset pugnatum, a prima acie ad triarios sensim
referebantur. inde rem ad triarios redisse, cum laboratur,
proverbio increbuit. triarii consurgentes, ubi in intervalla 12
ordinum suorum principes et hastatos recepissent, extemplo
compressis ordinibus velut claudebant vias unoque conti- 13
nenti agmine, iam nulla spe post relicta, in hostem in-
cidebant: id erat formidolosissimum hosti, cum velut victos
insecuti novam repente aciem exurgentem auctam numero
cernebant. scribebantur autem quattuor fere legiones quinis 14

milibus peditum, equitibus in singulas legiones trecentis. alterum tantum ex Latino dilectu adiciebatur, qui ea tempestate hostes erant Romanis, eodemque ordine in-
 15 struxerant aciem. nec vexilla cum vexillis tantum, universi hastati cum hastatis, principes cum principibus, sed centurio quoque cum centurione, si ordines turbati non
 16 essent, concurrendum sibi esse sciebat. duo primi pili ex utraque acie inter triarios erant, Romanus corpore haudquaquam satis validus, ceterum strenuus vir peritusque
 17 militiae, Latinus viribus ingens bellatorque primus, notissimi inter se, quia pares semper ordines duxerant. Romano haut satis fidenti viribus iam Romae permissum erat ab consulibus, ut subcenturionem sibi quem vellet legeret, qui tutaretur eum ab uno destinato hoste. isque iuvenis in acie oblatus ex centurione Latino victoriam
 18 tulit. pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis, qua via ad Veserim ferebat.

1 VIII. Romani consules priusquam educerent in aciem immolaverunt. Decio caput iocineris a familiari parte caesum haruspex dicitur ostendisse: alioqui acceptam dis hostiam esse, Manlium egregie litasse. 'atqui bene habet,'
 2 inquit Decius 'si ab collega litatum est.' instructis, sicut ante dictum est, ordinibus processere in aciem. Manlius
 3 dextro, Decius laevo cornu praecerat. primo utrimque acquis viribus, eodem ardore animorum gerebantur res; deinde ab laevo cornu hastati Romani, non ferentes in-
 4 pressionem Latinorum, se ad principes receperunt. in hac trepidatione Decius consul M. Valerium magna voce in-
 5 clamat: 'deorum' inquit 'ope, Valeri, opus est: agedum, pontifex publicus populi Romani, praei verba, quibus me
 6 pro legionibus devoveam.' pontifex eum togam praetextam sumere iussit et velato capite, manu subter togam ad mentum exserta super telum subiectum pedibus stantem
 7 sic dicere: 'Iane, Iuppiter, Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, divi Novensiles, di Indigetes, divi quorum est potestas nostrorum hostiumque, diique manes, vos precor,
 8 veneror, veniam peto feroque, uti populo Romano Quiritium vim, victoriam prosperetis hostesque populi Romani Quiritium terrore, formidine morteque adficiatis. sicut

verbis nuncupavi, ita pro re publica Quiritium, exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium legiones auxiliaque hostium mecum deis Manibus Tellurique devoveo.' haec ita preceatus lictores ire ad T. Manlium 9 iubet matureque collegae se devotum pro exercitu nuntiare. ipse incinctus cinctu Gabino armatus in equum insilivit ac se in medios hostes innisit. conspectus ab 10 utraque acie, aliquanto augustior humano visus, sicut caelo missus piaculum omnis deorum irac, qui pestem ab suis aversam in hostes ferret: ita omnis terror pavorque 11 cum illo latus signa primo Latinorum turbavit, deinde in 12 totam penitus aciem pervasit. evidentissimum id fuit, quod quaecumque equo invectus est, ibi haud secus quam pestifero sidere icti pavebant: ubi vero corruit obrutus telis, inde iam haut dubie consternatae cohortes Latinorum fugam ac vastitatem late fecerunt. simul et Romani ex- 13 solutis religione animis, velut tum primum signo dato coorti, pugnam integram ediderunt. nam et rorarii pro- 14 currebant inter antepilanos addebantque vires hastatis ac principibus, et triarii genu dextro innixi nutum consulis ad consurgendum exspectabant.

X. Procedente deinde certamine cum aliis partibus 1 multitudo superaret Latinorum, Manlius consul audito eventu collegae cum, ut ius fasque erat, lacrumis non minus quam laudibus debitis prosecutus tam memorabilem mortem esset, paulisper addubitavit, an consurgendi iam 2 triariis tempus esset; deinde melius ratus, integros eos ad ultimum discrimen servari, accensos ab novissima acie ante signa procedere iubet. qui ubi subiere, extemplo 3 Latini, tamquam idem adversarii fecissent, triarios suos excitaverunt; qui aliquandiu pugna atroci cum et semet ipsi fatigassent et hastas aut praefregissent aut hebetassent, pellerent vi tamen hostem, debellatum iam rati per- 4 ventumque ad extremam aciem, tum consul triariis: 'con- 4 surgite nunc' inquit 'integri adversus fessos, memores patriae parentumque et coniugum ac liberorum, memores consulis pro vestra victoria morte occubantis.' ubi triarii 5 consurrexerunt integri, refulgentibus armis, nova ex improviso exorta acies, receptis in intervalla ordinum ante-

pilanis, clamore sublato principia Latinorum perturbant,
 6 hastisque ora fodientes primo robore virorum caeso per
 alios manipulos velut inermes prope intacti evasere tanta-
 que caede perrupere cuncos, ut vix quartam partem re-
 7 linquerent hostium. Samnites quoque sub radicibus mon-
 tis procul instructi praebuere terrorem Latinis. ceterum
 inter omnes cives sociosque praecipua laus eius belli
 penes consules fuit, quorum alter omnis minas pericula-
 8 que ab deis superis inferisque in se unum vertit, alter ea
 virtute coque consilio in proelio fuit, ut facile convenerit
 inter Romanos Latinosque, qui eius pugnae memoriam
 posteris tradiderunt, utrius partis T. Manlius dux fuisset,
 9 eius futuram haud dubie fuisse victoriam. Latini ex fuga
 se Menturnas contulerunt. castra secundum proelium capta
 multique mortales ibi vivi oppressi, maxime Campani.
 10 Decii corpus ne eo die inveniretur, nox quaerentes op-
 pressit; postero die inventum inter maximam hostium
 stragem coopertum telis, fumusque ei par morti celebrante
 11 collega factum est. illud adiciendum videtur, licere con-
 suli dictatorique et praetori, cum legiones hostium devo-
 veat, non utique se, sed quem velit ex legione Romana
 12 scripta civem devovere. si is homo, qui devotus est,
 moritur, probe factum videri; ni moritur, tum signum
 septem pedes altum aut maius in terram defodi et piaculum
 hostia caedi; ubi illud signum defossum erit, co
 13 magistratum Romanum ascendere fas non esse. sin autem
 sese devovere volet, sicuti Decius devovit, ni moritur, ne-
 que suum neque publicum divinum pure faciet qui sese
 devoverit. Vulcano arma sive cui alii divo vovere volet
 14 sive hostia sive quo alio volet ius est. telo, super quod
 stans consul precatus est, hostem potiri fas non est; si
 potiat, Marti suovetaurilibus piaculum fieri.

1 XI. Haec, etsi omnis divini humanique moris me-
 moria abolevit nova peregrinaque omnia prisca ac patriis
 praefereudo, haud ab re duxi verbis quoque ipsis ut tra-
 dita nuncupataque sunt referre.

2 Romanis post proelium demum factum Samnites ve-
 nisse subsidio exspectato eventu pugnae, apud quosdam
 3 auctores invenio. Latinis quoque ab Lavinio auxilium,

dum deliberando terunt tempus, victis demum ferri coep-
tum. et cum iam portis prima signa et pars agminis esset 4
egressa, nuntio adlato de clade Latinorum cum conversis
signis retro in urbem rediretur, praetorem eorum nomine
Milionium dixisse ferunt, pro paulula via magnam mer-
cedem esse Romanis solvendam. qui Latinorum pugnae 5
superfuerant multis itineribus dissipati cum se in unum
conglobassent, Vescia urbs eis receptaculum fuit. ibi in 6
conciliis Numisius imperator eorum adfirmando, commu-
nem vere Martem belli utramque aciem pari caede pro-
stravisse victoriaeque nomen tantum penes Romanos esse,
ceteram pro victis fortunam et illos gerere; funesta duo 7
consulum praetoria, alterum parricidio filii, alterum con-
sulis devoti caede; trucidatum exercitum omnem, caesos
hastatosque principesque, stragem et ante signa et post
signa factam, triarios postremo rem restituïsse: Latinorum 8
etsi pariter adcisae copiae sint, tamen supplemento vel
Latium propius esse vel Volscos quam Romam: — ita 9
que, si videatur eis, se ex Latinis et ex Volscis populis
iuventute prope excita rediturum infesto exercitu Ca-
puam esse Romanosque nihil tum minus quam proelium
expectantes necopinato adventu percursurum. fallacibus 10
litteris circa Latium nomenque Volseum missis, quia qui
non interfuerant pugnae ad credendum temere faciliores
erant, tumultuarius undique exercitus raptim conscriptus
convenit. huic agmini Torquatus consul ad Trifanum — 11
inter Sinuessam Menturnasque is locus est — occurrit.
priusquam castris locus caperetur, sarcinis utrinque in
aecervum coniectis pugnatum debellatumque est: adeo enim 12
accisae res sunt, ut consuli victorem exercitum ad depo-
pulandos agros eorum ducenti dederent se omnes Latini
deditionemque eam Campani sequerentur. Latium Ca- 13
puaque agro multati, Latinus ager Privernati addito agro
et Falernus, qui populi Campani fuerat, usque ad Vultur-
num flumen plebi Romanae dividitur. bina in Latino 14
iugera, ita ut dodrantem ex Privernati complerent, data,
terna in Falerno, quadrantibus etiam pro longinquitate
adiectis. extra poenam fuere Latinorum Laurentes Cam- 15
panorumque equites, quia non desciverant. cum Lauren-

tibus renovari foedus iussum, renovaturque ex eo quotannis post diem decimum Latinarum. equitibus Campanis civitas Romana data, monumentoque ut esset aeneam tabulam in aede Castoris Romae fixerunt. vectigal quoque eis Campanus populus iussus pendere in singulos quotannis — fuere autem mille et sescenti — denarios nummos quadringenos quinquagenos.

1 XII. Ita bello gesto, praemiis poenaque pro cuiusque merito persolutis, T. Manlius Romam rediit. cui venienti seniores tantum obviam exisse constat, iuventutem et tunc et omni vita deinde aversatam cum execratamque.

2 Antiates in agrum Ostiensem, Ardeatem, Solonium incursiones fecerunt. Manlius consul, quia ipse per valetudinem id bellum exequi nequierat, dictatorem L. Papi-
3 rium Crassum, qui tum forte erat praetor, dixit; ab eo magister equitum L. Papirius Cursor dictus. nihil memorabile adversus Antiates ab dictatore gestum est, cum aliquot menses stativa in agro Antiati habuisset.

4 Anno insigni victoria de tot ac tam potentibus populis, ad hoc consulum alterius nobili morte, alterius sicut truci, ita claro ad memoriam imperio, successere consules Titus
5 Aemilius Mamercinus, [Q.] Publilius Philo, neque in similem materiam rerum et ipsi aut suarum rerum aut partium in re publica magis quam patriae memores. Latinos ob iram agri amissi rebellantes in campis Fenectanis fuderunt
6 castrisque exuerunt. ibi Publilio, cuius ductu auspicioque res gestae erant, in deditionem accipiente Latinos populos, quorum ibi inventus caesa erat, Aemilius ad Pedum exercitum duxit. Pedanos tuebatur Tiburs, Praenestinus Ve-
7 litemusque populus, venerant et ab Lanuvio Antioque
8 auxilia. ubi cum procliis quidem superior Romanus esset, ad urbem ipsam Pedum castraque sociorum populorum,
9 quae urbi adiuncta erant, integer labor restaret, bello infecto repente omisso consul, quia collegae decretum triumphum audivit, ipse quoque triumphum ante victoriam
10 flagitator Romam rediit. qua cupiditate offensis patribus negantibusque nisi Pedito capto aut dedito triumphum, hinc alienatus ab senatu Aemilius seditiosis tribunatibus
11 similem deinde consulatum gessit. nam neque, quoad

fuit consul, criminari apud populum patres destitit collega
 haudquaquam adversante, quia et ipse de plebe erat —
 materiam autem praebebat criminibus ager in Latino Fa- 12
 lernoque agro maligne plebei divisus — et, postquam
 senatus finire imperium consulibus cupiens dictatorem
 adversus rebellantes Latinos dici iussit, Aemilius, cuius 13
 tum fasces erant, collegam dictatorem dixit; ab eo ma-
 gister equitum Iunius Brutus dietus.

Dietatura popularis et orationibus in patres criminosis 14
 fuit et quod tres leges secundissimas plebei adversas no-
 bilitati tulit: unam, ut plebi seita omnes Quirites tenerent;
 alteram, ut legum, quae comitiis centuriatis ferrentur, ante 15
 initum suffragium patres auctores fierent; tertiam, ut alter 16
 utique ex plebe, cum eo ventum sit, ut utrumque plebeium
 fieri liceret, censor crearetur. plus eo anno domi accep- 17
 tum cladis ab consulibus ac dictatore quam ex victoria
 eorum bellicisque rebus foris auctum imperium patres
 credebant.

XIII. Anno insequenti, L. Furio Camillo, C. Maenio 1
 consulibus, quo insignitius ommissa res Aemilio superioris
 anni consuli exprobraretur, Pedum armis virisque et omni
 vi expugnandum ac delendum senatus fremit, coactique
 novi consules omnibus eam rem praeverti proficiscuntur.
 iam Latio is status erat rerum, ut neque bellum neque 2
 pacem pati possent. ad bellum opes decrant, pacem ob
 agri adempti dolorem aspernabantur. mediis consiliis stan- 3
 dum videbatur, ut oppidis se tenerent, ne lacessitus Ro-
 manus causam belli haberet et, si cuius oppidi obsidio
 nuntiata esset, undique ex omnibus populis auxilium ob-
 sessis ferretur. neque tamen nisi admodum a paucis 4
 populis Pedani adiuti sunt. Tiburtes Praenestinique, quo-
 rum ager propior erat, Pedum pervenere; Aricinos Lanu- 5
 vinosque et Veliternos Antiatibus Volseis se coniungentes
 ad Asturae flumen Maenius inproviso adortus fudit. Ca- 6
 millus ad Pedum cum Tiburtibus maxime valido exercitu
 maiore mole, quamquam aequo prospero eventu pugnat.
 tumultum maxime repentina inter proelium eruptio oppi- 7
 danorum fecit, in quos parte exercitus conversa Camillus
 non compulit solum eos intra moenia, sed eodem etiam

die, cum ipsos auxiliaque eorum perculisset, oppidum
 8 scalis cepit. placuit inde iam maiore conatu animoque
 ab unius expugnatione urbis ad perdomandum Latium
 victorem circumducere exercitum. nec quievit ante quam
 expugnando aut in deditionem accipiendo singulas urbes
 9 Latium omne subiecere. praesidiis inde dispositis per
 recepta oppida Romam ad destinatum omnium consensu
 triumphum secessere. additus triumpho honos, ut statuae
 10 equestres eis, rara illa aetate res, in foro ponerentur. prius-
 quam comitiis in insequentem annum consules rogarent,
 Camillus de Latinis populis ad senatum rettulit atque ita
 11 disseruit: 'patres conscripti, quod bello armisque in Latio
 agendum fuit, id iam deum benignitate ac virtute militum
 12 ad finem venit. caesi ad Pedum Asturamque sunt exer-
 citus hostium, oppida Latina omnia et Antium ex Volscis
 aut vi capta aut recepta in deditionem praesidiis tenentur
 13 vestris. reliqua consultatio est, quoniam rebellando sae-
 pius nos sollicitant, quonam modo perpetua pace quietos
 14 obtineamus. di immortales ita vos potentes huius consilii
 fecerunt, ut, sit Latium deinde an non sit, in vestra manu
 posuerint. itaque pacem vobis, quod ad Latinos attinet,
 parare in perpetuum vel saeviendo vel ignoscendo potestis.
 15 vultis crudeliter consulere in deditos victosque: licet de-
 lere omne Latium, vastas inde solitudines facere, unde
 sociali egregio exercitu per multa bella magnaue saepe
 16 usi estis; vultis exemplo maiorum augere rem Romanam
 victos in civitatem accipiendo: materia crescendi per
 summam gloriam suppeditat. certe id firmissimum longe
 17 imperium est, quo oboedientes gaudent. sed maturato
 opus est, quidquid statuere placet. tot populos inter spem
 metumque suspensos animi habetis, et vestram itaque de
 eis curam quam primum absolvi et illorum animos, dum
 expectatione stupent, seu poena seu beneficio praecoecu-
 18 pari oportet. nostrum fuit efficere, ut omnium rerum
 vobis ad consulendum potestas esset, vestrum est decer-
 nere quod optimum vobis reiue publicae sit.'

1 XIII. Principes senatus relationem consulis de summa
 rerum laudare, sed, cum aliorum causa alia esset, ita ex-
 pediri posse consilium dicere, ut pro merito cuiusque

statueretur, si de singulis nominatim referrent populis. relatum igitur de singulis decretumque. Lanuvinis civitas data sacraque sua reddita cum eo, ut aedes lucusque Sospitae Iunonis communis Lanuvinis municipibus cum populo Romano esset. Aricini Nomentanique et Pedani eodem iure quo Lanuvini in civitatem accepti. Tusculanis servata civitas quam habebant, crimenque rebellionis a publica fraude in paucos auctores versum. in Veliternos, veteres cives Romanos, quod totiens rebellassent, graviter saevitum: et muri deiecti et senatus inde abductus iussique trans Tiberim habitare, ut eius, qui eis Tiberim deprehensus esset, usque ad mille pondo clarigatio esset nec prius quam aere persoluto is qui cepisset extra vincula captum haberet. in agrum senatorum coloni missi, quibus adscriptis speciem antiquae frequentiae Velitrae receperunt. et Antium nova colonia missa cum eo, ut Antiatibus permitteretur, si et ipsi adscribi coloni vellent; naves inde longae abactae, interdictumque mari Antiati populo est et civitas data. Tiburtes Praenestinique agro multati neque ob recens tantum rebellionis commune cum aliis Latinis crimen, sed quod taedio imperii Romani cum Gallis, gente efferata, arma quondam consociassent. ceteris Latinis populis conubia commerciaque et concilia inter se ademerunt. Campanis, equitum honoris causa, quia cum Latinis rebellare noluisent, Fundanisque et Formianis, quod per finis eorum tuta pacataque semper fuisset via, civitas sine suffragio data. Cumanos Suessulanosque eiusdem iuris condicionisque, cuius Capuam, esse placuit. naves Antiatium partim in navalia Romae subductae partim incensae, rostrisque earum suggestum in foro exstructum adornari placuit, rostraque id templum appellatum.

XV. C. Sulpicio Longo, P. Aelio Pacto consulibus cum omnia non opes magis Romanae quam beneficiis parta gratia bona pace obtineret, inter Sidicinos Auruncosque bellum ortum. Aurunci T. Manlio consule in deditionem accepti nihil inde moverant: eo petendi auxilii ab Romanis causa iustior fuit. sed priusquam consules ab urbe — iusserat enim senatus defendi Auruncos — exercitum educerent, fama adfertur, Auruncos metu oppidum dese-

ruisse profugosque cum coniugibus ac liberis Suessam
 communisse, quae nunc Aurunca appellata, moenia anti-
 5 qua eorum urbemque ab Sidicinis deletam. ob ea infensus
 consulibus senatus, quorum cunctatione procliti socii essent,
 dictatorem dici iussit. dictus C. Claudius Regillensis ma-
 6 gistrum equitum C. Claudium Hortatorem dixit. religio
 inde iniecta de dictatore, et cum augures vitio creatum
 videri dixissent, dictator magisterque equitum se magi-
 stratu abdicarunt.

7 Eo anno Minucia Vestalis suspecta primo propter
 8 mundio rem iusto cultum, insimulata deinde apud ponti-
 fices ab indice servo, cum decreto eorum iussa esset
 sacris abstinere familiamque in potestate habere, facto
 iudicio viva sub terram ad portam Collinam dextra viam
 stratam defossa seclerato campo. credo ab incesto id ei
 loco nomen factum.

9 Eodem anno Q. Publilius Philo praetor primum de
 plebe adversante Sulpicio consule, qui negabat rationem
 eius se habiturum, est factus senatu, cum in summis
 imperiis id non obtinisset, minus in praetura intendente.

1 XVI. Insequens annus, L. Papirio Crasso, Caesone
 Duillio consulibus, Ausonum magis novo quam magno
 2 bello fuit insignis. ea gens Cales urbem incolebat. Si-
 dicinis finitimis arma coniunxerat, unoque proelio haud
 sane memorabili duorum populorum exercitus fusus propin-
 3 quitate urbium et ad fugam pronior et in fuga ipsa
 tutior fuit. nec tamen omissa eius belli cura patribus,
 quia totiens iam Sidicini aut ipsi moverant bellum aut
 moventibus auxilium tulerant aut causa armorum fuerant.
 4 itaque omni ope adnisi sunt, ut maximum ea tempestate
 imperatorem M. Valerium Corvum consulem quartum fa-
 5 cerent. collega additus Corvo M. Atilius Regulus. et ne
 forte casu erraretur, petatum ab consulibus, ut extra sor-
 6 tem Corvi ea provincia esset. exercitu victore a superioribus
 consulibus accepto ad Cales, unde bellum ortum
 erat, profectus cum hostes ab superioris etiam certaminis
 memoria pavidos clamore atque impetu primo fudisset,
 7 moenia ipsa oppugnare est adgressus. et militum quidem
 is erat ardor, ut iam inde cum scalis succedere ad muros

vellent evasurosque contenderent. Corvus, quia id ar- 8
 duum factu erat, labore militum potius quam periculo
 peragere inceptum voluit. itaque aggerem et vineas egit
 turresque muro admovit, quarum usum forte oblata oportu-
 nitas praevertit. namque M. Fabius, captivus Romanus, 9
 cum per negligentiam custodum festo die vinculis ruptis
 per murum inter opera Romanorum religata ad pinnam
 muri recte suspensus manibus se demisisset, perpulit im- 10
 peratorem, ut vino epulisque sopitos hostes adgrederetur.
 nec maiore certamine capti cum urbe Ausones sunt quam
 acie fusi erant. praeda capta ingens est praesidioque in-
 posito Calibus reductae Romam legiones. consul ex sena- 11
 tus consulto triumphavit et, ne Atilius expertus gloriae esset,
 iussi ambo consules adversus Sidicinos ducere exercitum.
 dictatorem ante ex senatus consulto comitorum causa 12
 dixerunt L. Aemilium Mamercinum; is magistrum equi-
 tum Q. Publilium Philonem dixit.

Dictatore comitia habente consules creati sunt T. Ve-
 turius, Sp. Postumius. etsi belli pars cum Sidicinis re- 13
 stabat, tamen, ut beneficio praevenirent desiderium plebis,
 de colonia deducenda Cales rettulerunt factoque senatus 14
 consulto, ut duo milia quingenti homines eo scriberentur,
 triumviros coloniae deducendae agroque dividendo crea-
 verunt Caesonem Duillium, T. Quinctium, M. Fabium.

XVII. Novi deinde consules a veteribus exercitu ac- 1
 cepto ingressi hostium fines populando usque ad moenia
 atque urbem pervenerunt. ibi quia ingenti exercitu con- 2
 parando Sidicini et ipsi pro extrema spe dimicaturi enixe
 videbantur et Sannium fama erat conciri ad bellum, dic- 3
 tator ab consulibus ex auctoritate senatus dictus P. Cor-
 nelius Rufinus, magister equitum M. Antonius. religio 4
 deinde incessit, vitio eos creatos, magistratuque se abdi-
 caverunt et, quia pestilentia insecuta est, velut omnibus
 eo vitio contactis auspiciis, res ad interregnum rediit.

Ab interregno inito per quintum demum interregem 5
 M. Valerium Corvum creati consules A. Cornelius iterum
 et Cn. Domitius. tranquillibus rebus fama Gallici belli pro 6
 tumultu valuit, ut et dictatorem dici placeret. dictus M.
 Papirius Crassus et magister equitum P. Valerius Publi-

7 cola. a quibus cum dilectus intentius quam adversus
 finitima bella haberetur, exploratores missi attulerunt,
 8 quieta omnia apud Gallos esse. Samnium quoque iam
 alterum annum turbari novis consiliis suspectum erat: eo
 9 ex agro Sidicino exercitus Romanus non deductus. ceterum
 Samnites bellum Alexandri Epiroensis in Lucanos
 traxit, qui duo populi adversus regem escensionem a
 10 Paesto facientem signis conlatis pugnaverunt. eo certamine
 superior Alexander, incertum, qua fide culturus, si
 perinde cetera processissent, pacem cum Romanis.

11 Eodem anno census actus novique cives censi, tribus
 propter eos additae Maccia et Scaptia. censores addide-
 12 runt Q. Publilius Philo, Sp. Postumius. Romani facti
 Acerrani lege ab L. Papirio praetore lata, qua civitas
 sine suffragio data. haec eo anno domi militiaeque gesta.

1 XVIII. Foedus insequens annus seu intemperie caeli
 seu humana fraude fuit, M. Claudio Marcello, T. Valerio
 2 consulibus. Flaccum Potitumque varie in annalibus cog-
 nomen consulis invenio: ceterum in eo parvi refert quid
 veri sit. illud pervelim — nec omnes auctores sunt —
 proditum falso esse, venenis absumptos, quorum mors
 3 infamem annum pestilentia fecerit: sicut proditur tamen
 res, ne cui auctorum fidem abrogaverim, exponenda est.
 4 cum primores civitatis similibus morbis eodemque ferme
 omnes eventu morerentur, ancilla quaedam ad Q. Fabium
 Maximum aedilem curulem indicaturam se causam publi-
 cae pestis professsa est, si ab eo fides sibi data esset,
 5 haud futurum noxiae indicium. Fabius confestim rem ad
 consules, consules ad senatum referunt, consensuque or-
 6 dinis fides iudici data. tum patefactum, muliebri fraude
 civitatem premi matronasque ea venena coquere et, si
 7 sequi extemplo velint, manifesto deprehendi posse. secuti
 indicem et coquentis quasdam medicamenta et recondita
 8 letalia invenerunt. quibus in forum delatis et ad viginti
 matronis, apud quas deprehensa erant, per viatorem ac-
 citis, duae ex eis Cornelia ac Sergia, patriciae utraque
 gentis, cum ea medicamenta salubria esse contenderent,
 ab confutante indice bibere iussae, ut se falsum com-
 9 mentam arguerent, spatio ad conloquendum sumpto cum

summoto populo in conspectum omnium rem ad ceteras
 rettulissent, haud abnuentibus et illis bibere, epoto medi-
 camento suamet ipsae fraude omnes interierunt. compre- 10
 hensae extemplo earum comites magnum numerum ma-
 tronarum indicaverunt. ex quibus ad centum septuaginta
 damnatae. neque de veneficiis ante eam diem Romae 11
 quaesitum est. prodigiū ea res loco habita captisque ma-
 gis mentibus quam consceleratis similis visa. itaque me- 12
 moria ex annalibus repetita, in secessionibus quondam
 plebis clavum ab dictatore fixum alienatasque discordia
 mentes hominum eo piaculo compotes sui fecisse, dicta-
 torem clavi figendi causa creari placuit. creatus Cn. 13
 Quinctilius magistrum equitum L. Valerium dixit, qui
 fixo clavo magistratu se abdicaverunt.

XVIII. Creati consules L. Papirius Crassus iterum, 1
 L. Plautius Venox. cuius principio anni legati ex Volscis
 Fabraterni et Lucani Romam venerunt orantes, ut in fidem
 reciperentur: si a Samnitium armis defensi essent, se sub 2
 imperio populi Romani fideliter atque oboedienter futuros.
 missi tum ab senatu legati denuntiaturumque Samnitibus, 3
 ut eorum populorum finibus vim abstinerent: valuitque
 ea legatio, non tam quia pacem volebant Samnites quam
 quia nondum parati erant ad bellum.

Eodem anno Privernas bellum initum, cuius socii 4
 Fundani, dux etiam fuit Fundanus Vitruvius Vaccus, vir
 non domi solum, sed etiam Romae clarus. aedes fuere
 in Palatio eius, quae Vacci prata diruto aedificio publi-
 catoque solo appellata. adversus hunc vastantem effuse 5
 Setinum Norbanumque et Coranum agrum L. Papirius
 profectus, haud procul castris eius consedit. Vitruvio nec 6
 ut vallo se teneret adversus validiorem hostem sana con-
 stare mens nec ut longius a castris dimicaret animus sub-
 petere. vix tota extra portam castrorum explicata acie, 7
 fugam magis retro quam proelium aut hostem spectante
 milite, sine consilio, sine audacia depugnat. ut et levi 8
 momento nec ambigue est victus, ita brevitate ipsa loci
 facilique receptu in tam propinqua castra haud aegre mi-
 litem a multa caede est tutatus; nec fere quisquam in ipso 9
 certamine, pauci in turba fugae extremae cum in castra

ruerent caesi, primisque tenebris Privernum inde petitum agmine trepido, ut muris potius quam vallo sese tutarentur. a Priverno Plautius alter consul pervastatis passim agris praedaque abacta in agrum Fundanum exercitum
 10 inducit. ingredienti fines senatus Fundanorum occurrit: negant, se pro Vitruvio sectamque eius secutis precatum venisse, sed pro Fundano populo, quem extra culpam belli esse ipsum Vitruvium iudicasse, cum receptaculum
 11 fugae Privernum habuerit, non patriam. Priverni igitur hostes populi Romani quaerendos persequendosque esse, qui simul a Fundanis ac Romanis utriusque patriae inmemores defecerint. Fundanis pacem esse et animos Ro-
 12 manos et gratam memoriam acceptae civitatis. orare se consulem, ut bellum ab innoxio populo abstineat: agros, urbem, corpora ipsorum coniugumque ac liberorum suo-
 13 rum in potestate populi Romani esse futuraque. conlaudatis Fundanis consul litterisque Romam missis, in officio Fundanos esse, ad Privernum flexit iter. prius animadversum in eos, qui capita coniurationis fuerant, a consule
 14 scribit Claudius; ad trecentos quinquaginta ex coniuratis vinctos Romam missos eamque deditionem ab senatu non acceptam, quod egentium atque humilium poena defungi velle Fundanum censuerint.

1 XX. Privernum duobus consularibus exercitibus cum obsideretur, alter consul comitorum causa Romam revo-
 2 catus. carceres eo anno in circo primum statuti. nondum perfunctos cura Privernatis belli tumultus Gallici fama
 3 atrox invasit haut ferme umquam neglecta patribus. extemplo igitur consules novi L. Aemilius Mamercinus et C. Plautius eo ipso die, Kal. Quinctilibus, quo magistratum inierunt, comparare inter se provincias iussi, Mamercinus, cui Gallieum bellum evenerat, scribere exercitum
 4 sine ulla vacationis venia. quin opificum quoque vulgus et sellularii, minime militiae idoneum genus, exciti dieuntur Veiosque ingens exercitus contractus, ut inde obviam
 5 Gallis iretur. longius discedi, ne alio itinere hostis falleret ad urbem incedens, non placuit. paucos deinde post dies satis explorata temporis eius quiete a Gallis Privernum omnis conversa vis. duplex inde fama est: alii vi

captam urbem Vitruviumque vivum in potestatem venisse, alii, priusquam ultima adhiberetur vis, ipsos se in ditionem consulis caduceum praeferentes permisisse auctores sunt Vitruviumque ab suis traditum. senatus de Vitruvio Privernatibusque consultus consulem Plautium dirutis Priverni muris praesidioque valido inposito ad triumphum accersit, Vitruvium in carcerem adservari iussit quoad consul redisset, tum verberatum necari. aedes eius quae essent in Palatio diruendas, bona Semoni Sanco censuerunt consecranda, quodque aeris ex eis redactum est, ex eo aenci orbes facti positi in sacello Sancus adversus aedem Quirini. de senatu Privernate ita decretum, ut qui senator Priverni post defectionem ab Romanis mansisset, trans Tiberim lege eadem qua Veliterni habitaret. his ita decretis usque ad triumphum Plauti silentium de Privernatibus fuit: post triumphum consul necato Vitruvio sociisque eius noxae apud satiatos iam suppliciis nocentium tutam mentionem de Privernatibus ratus: ‘quoniam auctores defectionis’ inquit ‘meritas poenas et ab diis immortalibus et a vobis habent, patres conscripti, quid placeat de innoxia multitudine fieri? equidem, etsi meae partes exquirendae magis sententiae quam dandae sunt, tamen, cum videam Privernates vicinos Samnitibus esse, unde nunc nobis incertissima pax est, quam minimum irarum inter nos illosque relinqui velim.’

XXI. Cum ipsa per sese res anceps esset, prout cuiusque ingenium erat atrocius mitiusve suadentibus, tum incertiora omnia unus ex Privernatibus legatis fecit, magis condicionis, in qua natus esset, quam praesentis necessitatis memor, qui interrogatus a quodam tristioris sententiae auctore, quam poenam meritos Privernates censeret ‘eam,’ inquit ‘quam merentur qui se libertate dignos censerent.’ cuius cum feroci responso infestiores factos videret consul eos, qui ante Privernatium causam impugnabant, ut ipse benigna interrogatione mitius responsum eliceret: ‘quid, si poenam’ inquit ‘remitteremus vobis, qualem nos pacem vobiscum habituros speremus?’ ‘si bonam dederitis,’ inquit ‘et fidam et perpetuam; si malam, haud diuturnam.’ tum vero minari, nec id ambigue, Privernatem 5

quidam, et illis vocibus ad rebellandum incitari pacatos
 6 populos; pars melior senatus ad meliora responsa trahere
 et dicere, viri et liberi vocem auditam: an credi posse,
 ullum populum aut hominem denique in ea condicione,
 cuius cum paeniteat, diutius quam necesse sit mansurum?
 7 ibi pacem esse fidam, ubi voluntarii pacati sint, neque eo
 loco, ubi servitutum esse velint, fidem sperandam esse.
 8 in hanc sententiam maxime consul ipse inclinavit animos
 identidem ad principes sententiarum consulares, uti exau-
 9 diri posset a pluribus, dicendo, eos demum, qui nihil
 praeterquam de libertate cogitent, dignos esse qui Ro-
 10 mani fiant. itaque et in senatu causam obtinere et ex
 auctoritate patrum latum ad populum est, ut Privernati-
 11 bus civitas daretur. eodem anno Anxur trecenti in colo-
 niam missi sunt; bina iugera agri acceperunt.

1 XXII. Secutus est annus nulla re belli domive in-
 signis, P. Plautio Procuro, P. Cornelio Scapula consuli-
 2 bus, praeterquam quod Fregellas — Sidicinorum is ager,
 deinde Volscorum fuerat — colonia deducta et populo
 3 visceratio data a M. Flavio in funere matris. erant qui
 per speciem honorandae parentis meritam mercedem popu-
 lo solutam interpretarentur, quod cum die dicta ab
 aedilibus crimine stupratae matris familiae absolvisset.
 4 data visceratio in praeteritam iudicii gratiam honoris etiam
 ei causa fuit, tribunatumque plebei proximis comitiis ab-
 sens petentibus praefertur.

5 Palaepolis fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis
 sita est. duabus urbibus populus idem habitabat. Cumis
 erant oriundi, Cumani Chalcide Euboica originem trahunt.
 6 classe, qua advecti ab domo fuerant, multum in ora maris
 eius quod accolunt potuere, primo in insulas Aenariam et
 Pithecusas egressi, deinde in continentem ausi sedes trans-
 7 ferre. haec civitas cum suis viribus tum Samnitium infi-
 dae adversus Romanos societati freta sive pestilentiae,
 quae Romanam urbem adorta nuntiabatur, fidens multa
 hostilia adversus Romanos agrum Campanum Falernum-
 que incolentes fecit.

8 Igitur L. Cornelio Lentulo, Q. Publilio Philone iterum
 consulibus, fetialibus Palaepolim ad res repetendas missis,

cum relatum esset a Graecis, gente lingua magis strenua quam factis, ferox responsum, ex auctoritate patrum populus Palaepolitanis bellum fieri iussit. inter consules 9 provinciis comparatis bello Graeci persequendi Publilio evenerunt, Cornelius altero exercitu Samnitibus, si qua se moverent, oppositus. fama autem erat, defectioni 10 Campanorum imminentes admoturos castra. ibi optimum visum Cornelio stativa habere.

XXIII. Ab utroque consule exiguam spem pacis cum 1 Samnitibus esse certior fit senatus: Publilius duo milia Nolanorum militum et quattuor Samnitium magis Nolanis cogentibus quam voluntate Graecorum recepta Palaepolim miserat (Romae conpertum), Cornelius dilectum indictum 2 a magistratibus universumque Sannium erectum ac vicinos populos, Privernatem Fundanumque et Formianum, haud ambigue sollicitari. ob haec cum legatos mitti pla- 3 cuisset prius ad Samnites quam bellum fieret, responsum redditur ab Samnitibus ferox. ultro incusabant iniurias Romanorum, neque eo negligentius ea quae ipsis obice- 4 rentur purgabant: haud ullo publico consilio auxiliove 5 iuvari Graecos, nec Fundanum Formianumve a se sollicitatos: quippe minime paenitere se virium suarum, si bellum placeat. ceterum non posse dissimulare, aegre 6 pati civitatem Samnitium, quod Fregellas ex Volscis captas dirutasque ab se restituerit Romanus populus, coloniamque in Samnitium agro imposuerint, quam coloni eorum Fregellas appellent. eam se contumeliam iniuriam- 7 que, ni sibi ab iis qui fecerint dematur, ipsos omni vi depulsuros esse. cum Romanus legatus ad disceptandum eos 8 ad communes socios atque amicos vocaret: 'quid perplexe agimus?' inquit 'nostra certamina, Romani, non verba legatorum nec hominum quisquam disceptator, sed campus Campanus, in quo concurrentum est, et arma et communis Mars belli decernet. proinde inter Capuam Suessu- 9 lamque castra castris conferamus et Sannis Romanusne imperio Italiam regant decernamus.' legati Romanorum 10 cum se non quo hostis vocassent, sed quo imperatores sui duxissent, ituros esse respondissent, iam Publilius inter Palaepolim Neapolimque loco oportune capto diremerat

hostibus societatem auxilii mutui, qua, ut quisque locus
 11 premeretur, inter se usi fuerant. itaque cum et comitio-
 rum dies instaret et Publilium imminentem hostium muris
 avocari ab spe capiendae in dies urbis haud e re publica
 12 esset, actum cum tribunis est, ad populum ferrent, ut,
 cum Q. Publilius Philo consulatu abisset, pro consule
 13 rem gereret, quoad debellatum cum Graecis esset. L.
 Cornelio, quia ne eum quidem in Samnium iam ingres-
 sum revocari ab impetu belli placebat, litterae missae,
 ut dictatorem comitiorum causa diceret. dixit M. Clau-
 14 dium Marcellum; ab eo magister equitum dictus Sp.
 Postumius. nec tamen ab dictatore comitia sunt habita,
 quia, vitioe creatus esset, in disquisitionem venit. con-
 sulti augures vitiosum videri dictatorem pronuntiaverunt.
 15 eam rem tribuni suspectam infamemque criminando fece-
 runt: nam neque facile fuisse id vitium nosci, cum con-
 sul oriens nocte silentio diceret dictatorem, neque ab
 consule cuiquam publice privatimve de ea re scriptum
 16 esset, nec quemquam mortalium extare, qui se vidisse
 aut audisse quid dicat, quod auspiciam dirimeret, neque
 augures divinare Romae sedentes potuisse, quid in castris
 consuli vitii obvenisset. cui non apparere, quod plebeius
 17 dictator sit, id vitium auguribus visum? haec aliaque ab
 tribunis nequiquam iactata: tandem ad interregnum res
 redit, dilatisque alia atque alia de causa comitiis quartus
 decimus demum interrex L. Aemilius consules creat C.
 Poetelium, L. Papirium Mugilanum. Cursorem in aliis
 annalibus invenio.

1 XXIII. Eodem anno Alexandream in Aegypto pro-
 ditum conditam Alexandrumque Epiri regem ab exule
 Lucano interfectum sortes Dodonaei Iovis eventu adfir-
 2 masse. accito ab Tarentinis in Italiam data dictio erat,
 caveret Acherusiam aquam Pandosiamque urbem; ibi fatis
 3 eius terminum dari. coque ocius transmisit in Italiam, ut
 quam maxime procul abesset urbe Pandosia in Epiro et
 Acheronte amni, quem ex Molosside fluentem in stagna
 4 inferna accipit Thesprotius sinus. ut ceterum ferme fu-
 giendo in media fata ruitur, cum saepe Brutτίας Lucanas-
 que legiones fudisset, Heracleam Tarentinorum coloniam,

Consentiam (ex Lucanis) Sipontumque (Bruttiorum) ac
 Terinam, alias inde Messapiorum ac Lucanorum cepisset
 urbes et trecentas familias inlustres in Epirum, quas ob-
 sidium numero haberet, misisset, haud procul Pandosia 5
 urbe inninente Lucanis ac Bruttiis finibus tris tumulos
 aliquantum inter se distantes insedit, ex quibus incursio-
 nes in omnem partem agri hostilis faceret. et ducentos 6
 ferme Lucanorum exules circa se pro fidis habebat, ut
 pleraque eius generis ingenia sunt, cum fortuna mutabi-
 lem gerentes fidem. imbres continui campis omnibus in- 7
 undantes cum interelussissent trifariam exercitum a mutuo
 inter se auxilio, duo praesidia, quae sine rege erant, in-
 proviso hostium adventu opprimuntur; deletisque eis ad
 ipsius obsidionem omnes conversi. inde ab Lucanis ex- 8
 ulibus ad suos nuntii missi sunt, pactoque reditu pro-
 missum est, regem aut vivum aut mortuum in potestatem
 duros. ceterum cum delectis ipse egregium facinus ausus 9
 per medios erumpit hostes et ducem Lucanorum comminus
 congressum obruncat, contrahensque suos ex fuga pala- 10
 tos pervenit ad amnem ruinis recentibus pontis, quem vis
 aquae abstulerat, incidentem iter. quem cum incerto vado 11
 transiret agmen, fessus metu ac labore miles increpans
 nomen abominandum fluminis: 'iure Acheros vocaris' in-
 quit. quod ubi ad aures accedit regis, adiecit extemplo
 animum fati suis substititque dubius an transiret. tum 12
 Sotimus minister ex regiis pueris, quid in tanto discrimine
 periculi cunctaretur interrogans, indicat, Lucanos insidiis
 quaerere locum. quod ubi respexit rex procul grege facto 13
 venientes, stringit gladium et per medium amnem trans-
 mittit equum; iamque in vadum egressum eminus veruto
 Lucanus exul transfigit. lapsum inde cum inhaerente 14
 telo corpus exanime detulit amnis in hostium praesidia.
 ibi foeda laceratio corporis facta. namque praeciso medio
 partem Consentiam misere, pars ipsis retenta ad ludi-
 brium. quae cum iaculis saxisque procul incessetur, 15
 mulier una ultra humanarum irarum fidem saevienti tur-
 bae immixta, ut parumper sustinerent precata, flens ait,
 virum sibi liberosque captos apud hostes esse, sperare,
 corpore regio utcumque mulcato se suos redempturam.

16 is finis lacerationi fuit, sepultumque Consentiae quod
 17 membrorum reliquum fuit cura mulieris unius, ossaque
 Metapontum ad hostes remissa, inde Epirum devecta ad
 Cleopatram uxorem sororemque Olympiadem, quarum
 18 mater magni Alexandri altera, soror altera fuit. haec de
 Alexandri Epirensis tristi eventu, quamquam Romano
 bello fortuna eum abstinuit, tamen, quia in Italia bella
 gessit, paucis dixisse satis sit.

1 XXV. Eodem anno lectisternium Romae, quinto post
 conditam urbem, isdem quibus ante placandis habitum est
 2 deis. novi deinde consules iussu populi cum misissent
 qui indicerent Samnitibus bellum, ipsi maiore conatu
 quam adversus Graecos cuncta parabant. et alia nova
 3 nihil tum animo tale agitantibus accesserunt auxilia: Lu-
 cani atque Apuli, quibus gentibus nihil ad eam diem cum
 Romano populo fuerat, in fidem venerunt, arma virosque
 ad bellum pollicentes; foedere ergo in amicitiam accepti.
 4 eodem tempore etiam in Samnio res prospere gesta. tria
 oppida in potestatem venerunt, Allifae, Callifae, Rufrium,
 aliusque ager primo adventu consulum longe lateque est
 5 pervastatus. hoc bello tam prospere commisso alteri quo-
 que bello, quo Graeci obsidebantur, iam finis aderat. nam
 praeterquam quod intersaeptis munimentis hostium pars
 parti abscisa erat, foediora aliquanto intra muros iis, qui-
 6 bus hostis territabat (patiebantur), et velut capti a suismet
 ipsis praesidiis indigna iam liberis quoque ac coniugibus
 7 et quae captarum urbium extrema sunt patiebantur. ita-
 que cum et a Tarento et a Samnitibus fama esset nova
 auxilia ventura, Samnitium plus quam vellent intra moe-
 8 nia esse rebantur, Tarentinorum iuventutem Graeci Grae-
 cos, haud minus per quos Samniti Nolanoque quam ut
 Romanis hostibus resisterent, expectabant. postremo le-
 9 vissimum malorum deditio ad Romanos visa. Charilaus
 et Nymphius principes civitatis communicato inter se
 consilio partes ad rem agendam divisere, ut alter ad im-
 peratorem Romanorum transfugeret, alter subsisteret ad
 10 praebendam opportunam consilio urbem. Charilaus fuit, qui
 ad Publilium Philonem venit et, quod bonum, faustum,
 felix Palaepolitanis populoque Romano esset, tradere se

ait moenia statuisse. eo facto utrum ab se prodita an 11
 servata patria videatur, in fide Romana positum esse. sibi
 privatim nec pacisci quicquam nec petere, publice petere 12
 quam pacisci magis, ut, si successisset inceptis, cogitaret
 populus Romanus potius, cum quanto studio periculoque
 reditum in amicitiam suam esset quam qua stultitia et
 temeritate de officio decessum. conlaudatus ab impera- 13
 tore tria milia militum ad occupandam eam partem urbis,
 quam Samnites insidebant, accepit: praesidio ei L. Quinc-
 tius tribunus militum praepositus.

XXVI. Eodem tempore et Nymphius praetorem Sam- 1
 nitium arte adgressus perpulerat, ut, quoniam omnis Ro-
 manus exercitus aut circa Palaeopolim aut in Samnio esset,
 sineret se classe circumvehi ad Romanum agrum, non
 oram modo maris, sed ipsi urbi propinqua loca depopu-
 laturum. sed ut falleret, nocte proficiscendum esse ex- 2
 temploque naves deducendas. quod quo maturius fieret,
 omnis iuventus Samnitium praeter necessarium urbis prae-
 sidium ad litus missa. ubi dum Nymphius in tenebris et 3
 multitudine semet ipsa impediante sedulo aliis alia imperia
 turbans terit tempus, Charilaus ex composito ab sociis in
 urbem receptus cum summa urbis Romano milite inple-
 set, tolli clamorem iussit, ad quem Gracci signo accepto 4
 a principibus quiescere. Nolani per aversam partem urbis
 via Nolam ferente effugiunt. Samnitibus exclusis ab urbe
 ut expeditior in praesentia fuga ita foedior, postquam
 periculo evaserunt, visa, quippe qui inermes nulla rerum 5
 suarum non relictas inter hostes, ludibrium non externis
 modo, set etiam popularibus, spoliati atque egentes do-
 mos rediere. haud ignarus opinionis alterius, qua haec 6
 proditio ab Samnitibus facta traditur, cum auctoribus hoc
 dedi, quibus dignius credi est, tum foedus Neapolitanum
 — eo enim deinde summa rei Graccorum venit — simi-
 lius vero facit ipsos in amicitiam redisse. Publilio trium- 7
 phus decretus, quod satis credebatur, obsidione domitos
 hostes in fidem venisse. duo singularia haec ei viro pri-
 mum contingere; prorogatio imperii non ante in ullo facta
 et æcto honore triumphus.

XXVII. Aliud subinde bellum cum alterius orac 1

2 Graecis exortum. namque Tarentini cum rem Palaepoli-
 tanam vana spe auxilii aliquamdiu sustinuissent, post-
 quam Romanos urbe potitos acceperere, velut destituti ac
 non qui ipsi destituissent, increpare Palaepolitanos, ira
 atque invidia in Romanos furere, eo etiam quod Lucanos
 et Apulos — nam utraque eo anno societas coepta est —
 3 in fidem populi Romani venisse adlatum est: quippe propemodum
 perventum ad se esse iamque in eo rem fore,
 4 ut Romani aut hostes aut domini habendi sint. discrimen
 profecto rerum suarum in bello Samnitium eventumque
 eius verti. eam solam gentem restare, nec eam ipsam
 5 satis validam, quando Lucanus defecerit, quem revocari
 adhuc inpellique ad abolendam societatem Romanam posse,
 6 si qua ars serendis discordiis adhibeatur. haec consilia
 cum apud cupidos rerum novandarum valuissent, ex iu-
 ventute quidam Lucanorum pretio adsciti, clari magis
 inter populares quam honesti, inter se mulcati ipsi virgis
 cum corpora nuda intulissent in civium coetum, vociferati
 7 sunt, se, quod castra Romana ingredi ausi essent, a con-
 sulum virgis caesos ac prope securi percussos esse.
 8 deformis suapte natura res cum speciem iniuriae magis
 quam doli prae se ferret, concitati homines cogunt cla-
 9 more suo magistratus senatum vocare, et alii circumstan-
 tes concilium bellum in Romanos poscunt, alii ad con-
 citandam in arma multitudinem agrestium discurrunt,
 tumultuque etiam sanos consternante animos decernitur,
 ut societas cum Samnitibus renovaretur, legatique ad eam
 10 rem mittuntur. repentina res quia quam causam nullam
 tam ne fidem quidem habebat, coacti a Samnitibus et
 obsides dare et praesidia in loca munita accipere: caeci
 11 fraude et ira nihil recusarunt. dilucere deinde brevi fraus
 coepit, postquam criminum falsorum auctores Tarentum
 commigravere, sed amissa omni de se potestate nihil ultra
 quam ut paeniteret frustra restabat.

1 XXVIII. Eo anno plebei Romanae velut aliud ini-
 tium libertatis factum est, quod neci desierunt: mutatum
 autem ius ob unius faeneratoris simul libidinem simul
 2 crudelitatem insignem. L. Papirius is fuit, cui cum se
 C. Publilius ob aes alienum paternum nexum dedisset,

quae aetas formaque misericordiam elicere poterat, ad libidinem et contumeliam animum accenderunt. ut florem 3 aetatis eius fructum adventicium crediti ratus, primo perlicere adulescentem sermone incesto est conatus; dein, postquam aspernabantur flagitium aures, minis territare atque identidem admonere fortunae; postremo, eum in- 4 genuitatis magis quam praesentis condicionis memorem videret, nudari iubet verberaque adferri. quibus laceratus 5 iuvenis eum se in publicum proripuisset, libidinem crudelitatemque conquerens faeneratoris, ingens vis hominum cum aetatis miseratione atque indignitate iniuriae accensa, tum suae condicionis liberumque suorum respectu, in forum atque inde agmine facto ad curiam concurret; et, cum consules tumultu repentino coacti senatum 7 vocarent, introeuntibus in curiam patribus laceratum iuvenis tergum procumbentes ad singulorum pedes ostentabant. victum eo die ob inpotentem iniuriam unius ingens 8 vinculum fidei, iussique consules ferre ad populum, ne quis, nisi qui noxam meruisset, donec poenam lueret, in conpedibus aut in nervo teneretur, pecuniae ereditae bona 9 debitoris, non corpus obnoxium esset. ita nexi soluti, cautumque in posterum, ne necerentur.

XXVIII. Eodem anno eum satis per se ipsum Samnitium bellum et defectio repens Lucanorum auctoresque defectionis Tarentini sollicitos haberent patres, accessit ut et Vestinus populus Samnitibus sese coniungeret. quae 2 res sicut eo anno sermonibus magis passim hominum iactata quam in publico ullo concilio est, ita insequentis anni consulibus, L. Furio Camillo iterum, Iunio Bruto Seaevae, nulla prior potiorque visa est, de qua ad senatum referrent. et quamquam nova res erat, tamen tanta 3 cura patres inessit, ut pariter eam susceptam neglectamque timerent, ne aut inpunitas eorum lascivia superbiaque aut bello poenae expetitae metu propinquo atque ira concirent finitimos populos. et erat genus omne abunde bello 4 Samnitibus par, Marsi Paclignique et Marrucini: quos, si Vestinus attingeretur, omnes habendos hostes. vicit tamen 5 pars, quae in praesentia videri potuit maioris animi quam consilii; sed eventus docuit fortes fortunam iuvare. bellum 6

ex auctoritate patrum populus adversus Vestinos iussit.
 7 provincia ea Bruto, Samnium Camillo sorte evenit. exer-
 citus utroque ducti et cura tuendorum finium hostes pro-
 8 hibiti coniungere arma. ceterum alterum consulem L.
 Furium, cui maior moles rerum inposita erat, morbo gravi
 9 implicatum fortuna bello subtraxit, iussusque dictatorem
 dicere rei gerendae causa longe clarissimum bello ea
 tempestate dixit L. Papirium Cursorem, a quo Q. Fabius
 10 Maximus Rullianus magister equitum est dictus, par no-
 bile rebus in eo magistratu gestis, discordia tamen, qua
 prope ad ultimum dimicationis ventum est, nobilior.

11 Ab altero consule in Vestinis multiplex bellum nec
 usquam vario eventu gestum est. nam et pervastavit
 agros et populando atque urendo tecta hostium sataque
 12 in aciem invitos extraxit: et ita proelio uno accidit Vesti-
 norum res, haudquaquam tamen ineruento milite suo, ut
 non in castra solum refugerent hostes, sed iam ne vallo
 quidem ac fossis freti dilaberentur in oppida, situ urbium
 13 moenibusque se defensuri. postremo oppida quoque vi
 expugnare adortus, primo Cutinam ingenti ardore militum
 aut vulnere ira, quod hau fere quisquam integer proelio
 14 excesserat, scalis cepit, deinde Cingiliam. utriusque urbis
 praedam militibus, quod eos neque portae nec muri ho-
 stium arcuerant, concessit.

1 XXX. In Samnium incertis itum auspiciis est; cuius
 rei vitium non in belli eventum, quod prospere gestum
 2 est, sed in rabiem atque iras imperatorum vertit. namque
 Papirius dictator a pullario monitus cum ad auspiciam
 repetendum Romam proficisceretur, magistro equitum de-
 nuntiavit, ut sese loco teneret neu absente se cum hoste
 3 manum consereret. Q. Fabius cum post profectionem
 dictatoris per exploratores conperisset, perinde omnia
 soluta apud hostes esse ac si nemo Romanus in Samnio
 4 esset, seu ferox adulescens indignitate accensus, quod
 omnia in dictatore viderentur reposita esse, seu occasione
 bene gerendae rei inductus, exercitu instructo paratoque
 profectus ad Inbrinium — ita vocant locum — acie cum
 5 Samnitibus conflixit. ea fortuna pugnae fuit, ut nihil re-
 lictum sit, quo, si adfuisset dictator, res melius geri po-

tuerit. non dux militi, non miles duci defuit. eques etiam 6
 auctore L. Cominio tribuno militum, qui aliquotiens impetu
 capto perrumpere non poterat hostium agmen, detraxit
 frenos equis atque ita concitatos calcaribus permisit, ut
 sustinere eos nulla vis posset. per arma, per viros late
 stragem dedere. secutus pedes impetum equitum turbatis 7
 hostibus intulit signa. viginti milia hostium caesa eo die
 traduntur. auctores habeo, bis cum hoste signa conlata
 dictatore absente, bis rem egregie gestam. apud antiquis-
 simos scriptores una haec pugna invenitur, in quibusdam
 annalibus tota res praetermissa est. magister equitum, ut 8
 ex tanta caede, multis potitus spoliis congesta in ingentem
 acervum hostilia arma subdito igne concremavit, seu vo- 9
 tum id deorum cuiquam fuit seu credere libet Fabio auctori,
 eo factum, ne suae gloriae fructum dictator caperet nomen-
 que ibi scriberet aut spolia in triumpho ferret. litterae 10
 quoque de re prospere gesta ad senatum, non ad dictato-
 rem missae argumentum fuere minime cum eo communi-
 cantis laudes. ita certe dictator id factum accepit, ut laetis
 aliis victoria parta prae se ferret iram tristitiamque. misso 11
 itaque repente senatu se ex curia proripuit, tum vero non
 Samnitium magis legiones quam maiestatem dictatoriam
 et disciplinam militarem a magistro equitum victam et
 eversam dicitans, si illi inpune spretum imperium fuisset.
 itaque plenus minarum iraeque profectus in castra cum 12
 maximis itineribus isset, non tamen praevenire famam
 adventus sui potuit. praecurrerant enim ab urbe qui nun- 13
 tiarent, dictatorem avidum poenae venire, alternis paene
 verbis T. Manlii factum laudantem.

XXXI. Fabius contione extemplo advocata obtestatus 1
 milites est, ut qua virtute rem publicam ab infestissimis
 hostibus defendissent, eadem se, cuius ductu auspicioque
 vicissent, ab inpotenti crudelitate dictatoris tutarentur.
 venire amentem invidia, iratum virtuti alienae felicitati- 2
 que; furere, quod se absente res publica egregie gesta
 esset; malle, si mutare fortunam posset, apud Samnites
 quam Romanos victoriam esse; imperium dicitare spretum, 3
 tamquam non eadem mente pugnari vetuerit, qua pugna-
 tum doleat. et tunc invidia impedire virtutem alienam

voluisse cupidissimisque arma ablaturum fuisse militibus,
 4 ne se absente moveri possent, et nunc id furere, id aegre
 pati, quod sine L. Papirio non inermes, non manci milites
 fuerint, quod se Q. Fabius magistrum equitum duxerit ac
 5 non accensum dictatoris. quid illum facturum fuisse, si,
 quod belli casus ferunt Marsque communis, adversa pugna
 evenisset, qui sibi devictis hostibus, re publica bene gesta,
 ita ut non ab illo unico duce melius geri potuerit, suppli-
 6 cium magistro equitum minetur! neque illum magistro
 equitum infestioem quam tribunis militum, quam centu-
 rionibus, quam militibus esse. si posset, in omnes saevi-
 7 turum fuisse; quia id nequeat, in unum saevire — etiam
 invidiam tanquam ignem summa petere —, in caput con-
 sili, in ducem incurere. si se simul cum gloria rei gestae
 extinxisset, tunc victorem velut in capto exercitu domi-
 nantem, quidquid licuerit in magistro equitum, in militibus
 8 ausurum. proinde adessent in sua causa omnium libertati.
 si consensum exercitus eundem, qui in proelio fuerit, in
 tuenda victoria videat et salutem unius omnibus curae
 esse, inclinaturum ad elementioem sententiam animum.
 9 postremo se vitam fortunasque suas illorum fidei virtutique
 permittere.

1 XXXII. Clamor est tota contione ortus, uti bonum
 animum haberet: neminem illi vim adlaturum salvis legio-
 nibus Romanis. haud multo post dictator advenit classi-
 2 eoque extemplo ad contionem advocavit. tum silentio
 facto praeco Q. Fabium magistrum equitum citavit. qui
 3 simul ex inferiore loco ad tribunal accessit, tum dictator:
 ‘quaero’ inquit ‘de te, Q. Fabi, cum summum imperium
 dictatoris sit pareantque ei consules, regia potestas, prae-
 tores isdem auspiciis quibus consules creati, aequum cen-
 seas necne, magistrum equitum dicto audientem esse?
 4 itemque illud interrogo, cum me incertis auspiciis pro-
 fectum ab domo scirem, utrum mihi turbatis religionibus
 res publica in discrimen committenda fuerit an auspicia
 5 repetenda, ne quid dubiis dis agerem? simul illud, quae
 dictatori religio impedimento ad rem gerendam fuerit, num
 ea magister equitum solutus ac liber potuerit esse? sed
 quid ego haec interrogo, cum, si ego tacitus abissem,

tamen tibi ad voluntatis interpretationem meae dirigenda tua sententia fuerit: — quin tu respondes, vetuerimne te 6 quicquam rei me absente agere, vetuerimne signa cum hostibus conferre? quo tu imperio meo spreto, incertis 7 auspiciis, turbatis religionibus adversus morem militarem disciplinamque maiorum et numen deorum ausus es cum hoste configere. ad haec quae interrogatus es responde, 8 at extra ea cave vocem mittas. accede, lictor.' adversus 9 singula quae[que] cum respondere haud facile esset et nunc quereretur, eundem accusatorem capitis sui ac iudicem esse, modo vitam sibi eripi citius quam gloriam rerum gestarum posse vociferaretur purgaretque se invicem 10 atque ultro accusaret, tunc Papirius redintegrata ira spoliari magistrum equitum ac virgas et secures expediri iussit. Fabius fidem militum inplorans lacerantibus vestem 11 lictoribus ad triarios tumultum [ultima] iam in contione miscentes sese recepit. inde clamor in totam contionem 12 est perlatus: alibi preces, alibi minae audiebantur. qui proximi forte tribunali steterant, quia subiecti oculis imperatoris noscitari poterant, orabant, ut parceret magistro equitum neu cum eo exercitum damnaret: extrema contio 13 et circa Fabium globus inerepabant inclementem dictatorem nec procul seditione aberant. ne tribunal quidem satis quietum erat. legati circumstantes sellam orabant, 14 ut rem in posterum diem differret et irae suae spatium et consilio tempus daret. satis castigatam adulescentiam Fabii 15 esse, satis deformatam victoriam: ne ad extremum finem supplicii tenderet neu unico iuveni neu patri eius clarissimo viro neu Fabiae genti eam iniungeret ignominiam. cum 16 parum precibus, parum causa proficerent, intueri saevientem contionem iuebant. ita irritatis militum animis subdere ignem ac materiam seditioni non esse aetatis, non prudentiae eius. neminem id Q. Fabio poenam deprecanti 17 suam vitio versurum, sed dictatori, si occaecatus ira infestam multitudinem in se pravo certamine movisset. postremo, ne id se gratiae dare Q. Fabii crederet, se ius 18 iurandum dare paratos esse, non videri e re publica in Q. Fabium eo tempore animadverti.

XXXIII. His vocibus cum in se magis incitarent 1

dictatorem quam magistro equitum placarent, iussi de
 2 tribunali descendere legati; et silentio nequiquam per
 praeconeum temptato, cum prae strepitu ac tumultu nec
 ipsius dictatoris nec apparitorum eius vox audiretur, nox
 3 velut in proelio certamini finem fecit. magister equitum
 iussus postero die adesse, cum omnes adfirmarent, in-
 festius Papirium exarsurum agitatam contentione ipsa
 4 exacerbatumque, clam ex castris Romam profugit: et
 patre auctore M. Fabio, qui ter iam consul dictatorque
 fuerat, vocato extemplo senatu cum maxime conquerere-
 tur apud patres vim atque iniuriam dictatoris, repente
 5 strepitus ante curiam lietorum summoventium auditur, et
 ipse infensus aderat, postquam conperit profectum ex
 castris, cum expedito equitatu secutus. iterata deinde
 6 contentio, et preñdi Fabium Papirius iussit. ubi cum
 deprecantibus primoribus patrum atque universo senatu
 7 perstaret in incepto inmitis animus, tum pater M. Fabius:
 ‘quando quidem’ inquit ‘apud te nec auctoritas senatus
 nec actas mea, cui orbitatem paras, nec virtus nobilitas-
 que magistri equitum a te ipso nominati valet nec preces,
 quae saepe hostem mitigavere, quae deorum iras placant,
 tribunos plebis appello et provoeco ad populum eumque
 8 tibi fugienti exercitus tui, fugienti senatus iudicium iudi-
 cem fero, qui certe unus plus quam tua dictatura potest
 polletque. videro, cessurusne provocationi sis, cui rex
 9 Romanus Tullus Hostilius cessit.’ ex curia in contionem
 itur. quo cum paucis dictator, cum omni agmine princi-
 pum magister equitum [cum] escendisset, deduci cum de
 10 rostris Papirius in partem inferiorem iussit. secutus pa-
 ter: ‘bene agis,’ inquit ‘cum eo nos deduci iussisti, unde
 et privati vocem mittere possemus.’ ibi primo non tam
 11 perpetuae orationes quam altercatio exaudiebantur. vincit
 deinde strepitum vox et indignatio Fabi senis, increpan-
 12 tis superbiam crudelitatemque Papiri: se quoque dictato-
 rem Romae fuisse nec a se quemquam, ne plebis quidem
 13 hominem, non centurionem, non militem violatum: Papi-
 rium tamquam ex hostium ducibus, sic ex Romano im-
 peratore victoriam et triumphum petere. quantum interesse
 inter moderationem antiquorum et novam superbiam cru-

delitatemque! dictatorem Quinctium Cincinnatum in L. 14
 Minucium consulem ex obsidione a se creptum non ultra
 saevisse, quam ut legatum eum ad exercitum pro consule
 relinqueret. M. Furium Camillum in L. Furio, qui con- 15
 tempta sua senectute et auctoritate foedissimo cum eventu
 pugnasset, non solum in praesentia moderatum irae esse,
 ne quid de collega secus populo aut senatui scriberet, sed, 16
 cum revertisset, potissimum ex tribunis consularibus ha-
 buisse, quem, ex collegis optione ab senatu data, socium
 sibi imperii deligeret. nam populi quidem, penes quem 17
 potestas omnium rerum esset, ne iram quidem umquam
 atrociorē fuisse in eos, qui temeritate atque inscitia exer-
 citus amisissent, quam ut pecunia eos multaret: capite
 anquisitum ob rem bello male gestam de imperatore nullo
 ad eam diem esse. nunc ducibus populi Romani, quae ne 18
 vietis quidem bello fas fuerit, virgas et secures victoribus
 et iustissimos meritis triumphos intentari. quid enim tan- 19
 dem passurum fuisse filium suum, si exercitum amisisset,
 si fusus, fugatus, castris exutus fuisset? quo ultra iram
 violentiamque eius excessuram fuisse quam ut verber-
 raret necaretque? quam conveniens esse, propter Q. Fa- 20
 bium civitatem in laetitia, victoria, supplicationibus ac
 gratulationibus esse, eum, propter quem deum delubra 21
 pateant, arae sacrificiis fument, honore, donis cumulen-
 tur, nudatum virgis laecerari in conspectu populi Romani,
 intuentem Capitolium atque arcem deosque ab se duobus
 procliis hau frustra advocatos? quo id animo exercitum, 22
 qui eius ductu auspiciisque vicisset, laturum? quem
 luctum in castris Romanis, quam laetitiam inter hostes
 fore? haec simul iurgans, querens, deum hominumque 23
 fidem obtestans et complexus filium plurimis cum lacru-
 mis agebat.

XXXIII. Stabat cum eo senatus maiestas, favor po- 1
 puli, tribunicium auxilium, memoria absentis exercitus;
 ex parte altera imperium invictum populi Romani et dis- 2
 ciplina rei militaris et dictatoris edictum pro numine sem-
 per observatum et Manliana imperia et posthabita filii
 caritas publicae utilitati iactabantur. hoc etiam L. Brutum, 3
 conditorem Romanae libertatis, antea in duobus liberis

fecisse: nunc patres comes et senes faciles de alieno imperio spreto, tamquam rei parvae, disciplinae militaris
 4 eversae iuventuti gratiam facere. se tamen perstaturum
 in incepto nec ei, qui adversus dictum suum turbatis religionibus ac dubiis auspiciis pugnasset, quicquam ex iusta
 5 poena remissurum. maiestas imperii perpetuane esset, non
 6 esse in sua potestate: L. Papirium nihil eius deminuturum; optare, ne potestas tribunicia, inviolata ipsa, violet inter-
 cessione sua Romanum imperium neu populus in se pot-
 7 tissimum dictatorem et ius dictaturae extinguat. quod si
 fecisset, non L. Papirium, sed tribunos, sed pravum populi iudicium nequiquam posteros accusaturos, cum polluta
 semel militari disciplina non miles centurionis, non centurio tribuni, non tribunus legati, non legatus consulis,
 8 non magister equitum dictatoris pareat imperio, nemo hominum, nemo deorum verecundiam habeat, non edicta
 9 imperatorum, non auspicia observentur, sine com metu vagi milites in pacato, in hostico errent, inmemores sacramenti licentia sola se ubi velint exauctorent, infrequentia
 10 deserantur signa neque conveniatur ad edictum nec discernatur, interdium nocte, aequo iniquo loco, iussu iniussu
 imperatoris pugnent, et non signa, non ordines servant, latrocinii modo caeca et fortuita pro sollemni et sacrata
 11 militia sit —: horum criminum vos reos in omnia saecula offerre, tribuni plebi, vestra obnoxia capita pro licentia Q. Fabi obicite.

1 XXXV. Stupentes tribunos et suam iam vicem magis
 anxios quam eius, cui auxilium ab se petebatur, liberavit onere consensus populi Romani ad preces et obtestationem
 versus, ut sibi poenam magistri equitum dictator remitteret. tribuni quoque, inclinatum rem in preces subsequuti,
 2 orare dictatorem insistunt, ut veniam errori humano, veniam adolescentiae Q. Fabii daret: satis eum poenarum
 3 dedisse. iam ipse adolescens, iam pater M. Fabius contentionis obliti procumbere ad genua et iram deprecari
 4 dictatoris. tum dictator silentio facto: 'bene habet,' inquit 'Quirites: vicit disciplina militaris, vicit imperii maiestas,
 quae in discrimine fuerunt an ulla post hanc diem essent.
 5 non noxae eximitur Q. Fabius, qui contra edictum impe-

ratoris pugnavit, sed noxae damnatus donatur populo Romano, donatur tribuniciae potestati precarium, non iustum auxilium ferenti. vive, Quinte Fabi, felicior hoc consensu 6 civitatis ad tuendum te quam qua paulo ante exsultabas victoria, vive, id facinus ausus, cuius tibi ne parens quidem, si eodem loco fuisset, quo fuit L. Papirius, veniam dedisset. mecum ut voles reverteris in gratiam; populo 7 Romano, cui vitam debes, nihil maius praestiteris quam si hic tibi dies satis documenti dederit, ut bello ac pace pati legitima imperia possis.' cum se nihil morari magistrum 8 equitum pronuntiasset, degressum cum templo lactus senatus, laetior populus, circumfusi ac gratulantes hinc magistro equitum, hinc dictatori, prosecuti sunt, firmatum- 9 que imperium militare haud minus periculo Q. Fabii quam supplicio miserabili adulescentis Manlii videbatur.

Forte ita eo anno evenit, ut, quotienscumque dictator 10 ab exercitu recessit, hostes in Samnio moverentur. ceterum in oculis exemplum erat Q. Fabius M. Valerio legato, qui castris praecerat, ne quam vim hostium magis quam trucem dictatoris iram timeret. itaque frumentatores cum 11 circumventi ex insidiis caesi loco iniquo essent, creditum vulgo est, subveniri eis ab legato potuisse, ni tristitia edicta exhorruisset. ea quoque ira alienavit a dictatore militum 12 animos iam ante infensos, quod implacabilis Q. Fabio fuisset et quod suis precibus negasset, eius populo Romano veniam dedisset.

XXXVI. Postquam dictator praeposito in urbe L. 1 Papirio Crasso, magistro equitum Q. Fabio vetito quicquam pro magistratu agere, in castra rediit, neque civibus satis lactus adventus eius fuit nec hostibus quicquam adtulit terroris. namque postero die, seu ignari venisse dicta- 2 torem seu adesset an abesset parvi facientes, instructa acie ad castra accesserunt. ceterum tantum momenti in 3 uno viro L. Papirio fuit, ut, si ducis consilia favor subsequutus militum foret, debellari eo die cum Samnitibus potuisse pro haud dubio habitum sit: ita instruxit aciem 4 loco ac subsidiis, ita omni arte bellica firmavit. cessatum a milite ac de industria, ut obtrectaretur laudibus ducis, impedita victoria est. plures Samnitium cecidere, plures

5 Romani vulnerati sunt. sensit peritus dux, quae res victo-
 6 riae obstaret; temperandum ingenium suum esse et seve-
 7 ritatem miscendam comitati. itaque adhibitis legatis ipse
 8 circum saucios milites inserens in tentoria caput singulos-
 9 que, ut sese haberent, rogans curam eorum nominatim
 10 legatis tribunisque et praefectis demandabat. rem per se
 11 popularem ita dexter egit, ut mendendis corporibus animi
 12 multo prius militum imperatori reconciliarentur, nec quic-
 quam ad salubritatem efficacius fuerit quam quod grato
 13 animo ea cura accepta est. refecto exercitu cum hoste
 14 congressus haud dubia spe sua militumque ita fudit fuga-
 15 vitque Samnites, ut ille ultimus eis dies conferendi signa
 16 cum dictatore fuerit. incessit deinde, qua duxit praedae
 17 spes, victor exercitus perlustravitque hostium agros nulla
 18 arma, nullam vim nec apertam nec ex insidiis expertus.
 19 addebat alacritatem, quod dictator praedam omnem edixe-
 20 rat militibus, nec ira magis publica quam privatum con-
 21 pendium in hostem acuebat. his cladibus subacti Samni-
 22 tes pacem a dictatore petiere; cum quo pacti, ut singula
 23 vestimenta militibus et annum stipendium darent, cum
 24 ire ad senatum iussi essent, secuturos se dictatore re-
 25 sponderunt, unius eius fidei virtutisque causam suam com-
 26 mendantes. ita deductus ex Samnitibus exercitus.

1 XXXVII. Dictator triumphans urbem est ingressus
 2 et, cum se dictatura abdicare vellet, iussu patrum prius-
 3 quam abdicaret consules creavit C. Sulpicium Longum
 4 iterum, Q. Aemilium Cerretanum. Samnites infecta pace,
 5 quia de condicionibus agebatur, indutias annuas ab urbe
 6 rettulerant. nec earum ipsarum sancta fides fuit: adeo,
 7 postquam Papirium abisse magistratu nuntiatum est, ar-
 8 recti ad bellandum animi sunt.

3 C. Sulpicio, Q. Aemilio — Aulium quidam annales
 4 habent — consulibus ad defectionem Samnitium Apulum
 5 novum bellum accessit. utroque exercitus missi. Sulpicio
 6 Samnites, Apuli Aemilio sorte evenerunt. sunt qui non
 7 ipsis Apulis bellum inlatum, sed socios eius gentis popu-
 8 los ab Samnitium vi atque iniuriis defensos scribant. cete-
 9 rum fortuna Samnitium, vix a se ipsis eo tempore pro-
 10 pulsantium bellum, propius ut sit vero facit, non Apulis

ab Samnitibus arma inlata, sed cum utraque simul gente bellum Romanis fuisse. nec tamen res ulla memorabilis 6
 acta: ager Apulus Samniumque evastatum, hostes nec hic
 nec illic inventi. Romae nocturnus terror ita ex somno
 trepidam repente civitatem excivit, ut Capitolium atque
 arx moeniaque et portae plena armatorum fuerint. et cum 7
 concursatum clamatumque ad arma omnibus locis esset,
 prima luce nec auctor nec causa terroris comparuit.

Eodem anno de Tusculanis Flavia rogatione populi fuit 8
 iudicium. M. Flavius tribunus plebis tulit ad populum, ut
 in Tusculanos animadverteretur, quorum (eorum) ope ac
 consilio Veliterni Privernatesque populo Romano bellum fe- 9
 cissent. populus Tusculanus cum coniugibus ac liberis Ro-
 mam venit. ea multitudo veste mutata et specie reorum tri- 10
 bus circuit, genibus se omnium advolvens. plus itaque mi-
 sericordia ad poenae veniam impetrandam quam causa ad
 crimen purgandum valuit. tribus omnes praeter Polliam 11
 antiquarunt legem. Polliae sententia fuit, puberes verbe-
 ratos necari, coniuges liberosque sub corona lege belli
 venire; memoriamque eius irae Tusculanis in poenae tam 12
 atrocis auctorem mansisse ad patrum aetatem constat nec
 quemquam ferme ex Pollia tribu candidatum Papiriam
 ferre solitum.

XXXVIII. Insequenti anno, Q. Fabio, L. Fulvio con- 1
 sulibus, A. Cornelius Arvina dictator et M. Fabius Am-
 bustus magister equitum metu gravioris in Samnio belli
 — conducta enim pretio a finitimis iuventus dicebatur —
 intentiore dilectu habito egregium exercitum adversus Sam- 2
 nites duxerunt. castra in hostico incuriose ita posita tam-
 quam procul abesset hostis, cum subito advenere Samni-
 tium legiones tanta ferocia, ut vallum usque ad stationem
 Romanam inferrent. nox iam adpetebat; id prohibuit mu- 3
 nimenta adoriri. nec dissimulabant, orta luce postero die
 facturos. dictator ubi propiorem spe dimicationem vidit, 4
 ne militum virtuti damno locus esset, ignibus crebris re-
 lictis, qui conspectum hostium frustrarentur, silentio legio-
 nes educit: nec tamen fallere propter propinquitatem ca-
 strorum potuit. eques extemplo insecutus ita institit agmini, 5
 ut, donec lucesceret, proelio abstineret. ne pedestres qui-

6 dem copiac ante lucem castris egressae. eques ausus luce
 denum incursare in hostem carpendo novissimos premendoque iniquis ad transitum locis agmen detinuit. interim
 pedes equitem adsecutus; et totis iam copiis Samnis urge-
 7 bat. tum dictator, postquam sine magno incommodo pro-
 gredi non poterat, eum ipsum in quo constiterat locum
 castris dimetari iussit. id vero circumfuso undique equi-
 tatu, ut vallum peteretur opusque inciperet, fieri non po-
 8 terat. itaque ubi neque eundi neque manendi copiam esse
 videt, instituit aciem impedimentis ex agmine remotis. in-
 9 struunt contra et hostes, et animis et viribus pares. auxer-
 rat id maxime animos, quod ignari, loco iniquo, non hosti
 cessum, velut fugientes ac territos terribiles ipsi secuti
 10 fuerant. id aliquamdiu aequavit pugnam, iam pridem des-
 ueto Samnite clamorem Romani exercitus pati. et hercule
 illo die ab hora diei tertia ad octavam ita anceps dicitur
 certamen stetisse, ut neque clamor, ut primo semel con-
 cursu est sublatus, iteratus sit neque signa promota loco
 11 retrove recepta neque recursum ab ulla sit parte. in suo
 quisquis gradu obnixi urgentes scutis sine respiratione ac
 respectu pugnabant; fremitus aequalis tenorque idem pu-
 12 gnae in defatigationem ultimam aut noctem spectabat. iam
 viris vires, iam ferro sua vis, iam consilia ducibus deerant,
 cum subito Samnitium equites, cum turma una longius
 provecta acceperant impedimenta Romanorum procul ab
 armatis sine praesidio, sine munimento stare, aviditate
 13 praedae impetum faciunt. quod ubi dictatori trepidus nun-
 tius adtulit: 'sine modo,' inquit 'sese praeda praepediant.'
 alii deinde super alios diripi passim ferrique fortunas mi-
 14 litum vociferabantur. tum magistro equitum accito: 'vides
 tu,' inquit 'M. Fabi, ab hostium equite omissam pugnam?'
 15 haerent impediti impedimentis nostris. adgredere, quod in-
 ter praedandum omni multitudini evenit, dissipatos. raros
 equis insidentes, raros, quibus ferrum in manu sit inven-
 nies; equosque dum praeda onerant, caecae inermes cruen-
 16 tamque illis praedam redde. mihi legiones peditumque
 pugna curae erunt: penes te equestre sit decus.'

1 XXXVIII. Equitum acies, qualis quae esse instruc-
 tissima potest, invecta in dissipatos impeditosque hostes

caede omnia replet. inter sarcinas omissas repente, obia- 2
 centes pedibus fugientium consternatorumque equorum,
 neque pugnae neque fugae satis potentes caeduntur. tum 3
 deleto prope equitatu hostium M. Fabius circumductis pau-
 lum alis ab tergo pedestrem aciem adoritur. clamor inde 4
 novus accidens et Samnitium terruit animos, et dictator,
 ubi respectantes hostium antesignanos turbataque signa et
 fluctuantem aciem vidit, tum appellare tum adhortari mi-
 lites, tribunos principesque ordinum nominatim ad iteran-
 dam secum pugnam vocare. novato clamore signa infe- 5
 runtur, et quidquid progrediebantur, magis magisque tur-
 batos hostes cernebant. eques ipse iam primis erat in con-
 spectu, et Cornelius respiciens ad manipulos militum, quod 6
 manu, quod voce poterat, monstrabat, vexilla se suorum
 parmasque cernere equitum. quod ubi auditum simul vi- 7
 sumque est, adeo repente laboris per diem paene totum
 tolerati vulnerumque obliti sunt, ut haud secus, quam si
 tum integri e castris signum pugnae accepissent, concita-
 verint se in hostem. nec ultra Samnis tolerare terrorem 8
 equitum peditumque vim potuit: partim in medio caesi,
 partim in fugam dissipati sunt. pedes restantes ac cir- 9
 cumventos cecidit, ab equite fugientium strages est facta,
 inter quos et ipse imperator cecidit. hoc demum proelium 10
 Samnitium res ita infregit, ut omnibus conciliis fremerent,
 minime id quidem mirum esse, si in pio bello et contra
 foedus suscepto, infestioribus merito deis quam homini-
 bus, nihil prospere agerent: expiandum id bellum magna
 mercede luendumque esse; id referre tantum, utrum sup- 11
 plicia noxio paucorum an omnium innoxio praebeant san-
 guine; audebantque iam quidam nominare auctores armo-
 rum. unum maxime nomen per consensum clamantium 12
 Brutuli Papi exaudiebatur. vir nobilis potensque erat, haut
 dubie proximarum indutiarum ruptor. de eo coacti referre
 praetores decretum fecerunt, ut Brutulus Papius Romanis 13
 dederetur et cum eo praeda omnis Romana captivique ut
 Romam mitterentur quaeque res per fetiales ex foedere
 repetitae essent, secundum ius fasque restituerentur. fe- 14
 tiales Romam, ut censuerunt, missi et corpus Brutuli exa-
 minime: ipse morte voluntaria ignominiae se ac supplicio

15 subtraxit. placuit cum corpore bona quoque eius dedi.
 nihil tamen earum rerum praeter captivos ac si qua co-
 gnita ex praeda sunt acceptum est, ceterarum rerum inrita
 fuit deditio. dictator ex senatus consulto triumphavit.

1 XXXX. Hoc bellum a consulibus bellatum quidam
 auctores sunt eosque de Samnitibus triumphasse, Fabium
 etiam in Apuliam processisse atque inde magnas praedas
 egisse. nec discrepat, quin dictator eo anno A. Cornelius
 2 fuerit: id ambigitur, belline gerendi causa creatus sit an
 ut esset qui ludis Romanis, quia L. Plautius praetor gravi
 morbo forte implicatus erat, signum mittendis quadrigis
 3 daret functusque eo haud sane memorandi imperii mini-
 sterio se dictatura abdicaret; nec facile est aut rem rei
 4 aut auctorem auctori praeferre. vitiatam memoriam fune-
 ribus laudibus reor falsisque imaginum titulis, dum fa-
 milia ad se quaeque famam rerum gestarum honorumque
 5 fallenti mendacio trahunt. inde certe et singulorum gesta
 et publica monumenta rerum confusa. nec quisquam
 aequalis temporibus illis scriptor extat, quo satis certo
 auctore stetur.

[PERIOCHA LIBRI VIII.]

[T. Veturius, Spurius Postumius consules apud furcas Caudi-
 nas deducto in locum artum exercitu, cum spes nulla esset eva-
 dendae, foedere cum Samnitibus facto et sescentis equitibus Roma-
 nis obsidibus datis ita exercitum abduxerunt, ut omnes sub iugum
 mitterentur, idemque auctore Spurio Postumio consule, qui in
 senatu suaserat, ut eorum deditio, quorum culpa tam deforme
 foedus ictum erat, publica fides liberaretur, cum duobus tribunis
 plebis et omnibus, qui foedus sponderant, dediti Samnitibus
 non sunt recepti. nec multo post fuis a Papirio Cursore Samniti-
 bus et sub iugum missis receptisque sescentis equitibus Romanis,
 qui obsides dati erant, pudor flagitii prioris abolitus est. tribus
 duae adiectae sunt, Oufentina et Falerna; Suessa et Pontiae
 coloniae deductae sunt. Appius Claudius censor aquam perduxit,
 viam stravit quae Appia vocata est, libertinorum filios in senatum
 legit: ideoque, quoniam is ordo indignis inquinatus videbatur,
 sequentis anni consules observaverunt, quemadmodum ante
 proximos censores fuerat. res praeterea contra Apulos, Etruscos
 et Umbros et Marsos et Paelignos et Aequos et Samnites, quibus

foedus restitutum est, prospere gestas continet. Cn. Flavius scriba, libertino patre natus, aedilis curulis fuit per forensem factionem creatus; quae cum comitia et campum turbaret et in his propter nimias vires dominaretur, a Q. Fabio censore in quatuor tribus redacta est, quas urbanas appellavit; eaque res Fabio Maximo nomen dedit. in hoc libro mentionem habet Alexandri, qui temporibus his fuit, et aestimatis populi Romani viribus, quae tunc erant, colligit, si Alexander in Italiam traieccisset, non tam facilem ei victoriam de populo Romano fore quam de iis gentibus, quas ad Orientem imperio suo subiecerat.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER VIII.

I. Sequitur hunc annum nobilis elade Romana Caudina pax T. Veturio Calvino, Sp. Postumio consulibus. Samnites eo anno imperatorem C. Pontium Herenni filium habuerunt, patre longe prudentissimo natum, primum ipsum bellatorem ducemque. is, ubi legati, qui ad dedendas res missi erant, pace infecta redierunt: 'ne nihil actum' inquit 'hac legatione censeatis, expiatum est quidquid ex foedere rupto irarum in nos caelestium fuit. satis scio, quibuscumque diis cordi fuit, subigi nos ad necessitatem dedendi res, quae ab nobis ex foedere repetitae fuerant, is non fuisse cordi tam superbe ab Romanis foederis expiationem speretam. quid enim ultra fieri ad placandos deos mitigandosque homines potuit quam quod nos fecimus? res hostium in praeda eaptas, quae belli iure nostrae videbantur, remisimus; auctores belli, quia vivos non potuimus, perfunctos iam fato dedidimus, bona eorum, ne quid ex contagione noxae remaneret penes nos, Romam portavimus. quid ultra tibi, Romane, quid foederi, quid diis arbitris foederis debeo? quem tibi tuarum irarum, quem meorum suppliciorum iudicem feram, neminem, neque populum neque privatum, fugio. quod si nihil cum potentiore iuris humani relinquitur inopi, at ego ad deos vindices intolerandae superbiae confugiam et precabor, ut

iras suas vertant in eos, quibus non suae redditae res, non alienae adcumulatae satis sint, quorum saevitiam non mors noxiorum, non deditio exanimatorum corporum, non bona sequentia domini deditioem exsatiarent, placari nequeant nisi hauriendum sanguinem laniandaque viscera nostra
 10 praebuerimus. iustum est bellum, Samnites, quibus necessarium, et pia arma, quibus nulla nisi in armis relin-
 11 quitur spes. proinde cum rerum humanarum maximum momentum sit, quam propitiis rem, quam adversis agant diis, pro certo habete, priora bella adversus deos magis quam homines gessisse, hoc quod instat ducibus ipsis diis gesturos.'

1 II. Haec non laeta magis quam vera vaticinatus, exercitu educto circa Caudium castra quam potest occultissime
 2 locat. inde ad Calatiam, ubi iam consules Romanos castraque esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit pecoraque diversos alium alibi haud procul Romanis pa-
 3 scere iubet praesidiis: ubi inciderint in praedatores, ut idem omnibus sermo constet, legiones Samnitium in Apuliam esse, Luceriam omnibus copiis circumsedere, nec
 4 procul abesse, quin vi capiant. iam iste rumor ante de industria volgatus venerat ad Romanos, sed fidem auxere captivi eo maxime, quod sermo inter omnes congruebat.
 5 haut erat dubium, quin Lucerinis opem Romanus ferret, bonis ac fidelibus sociis, simul ne Apulia omnis ad praesentem terrorem deficeret. ea modo, qua irent, consulta-
 6 tio fuit. ✓duae ad Luceriam ferebant viae, altera praeter oram superi maris patens apertaue, sed quanto tutior, tanto fere longior, altera per furculas Caudinas brevior.
 7 sed ita natus locus est: saltus duo alti angusti silvosique sunt, montibus circa perpetuis inter se iuncti. iacet inter eos satis patens clausus in medio campus herbidus aquo-
 8 susque, per quem medium iter est. sed antequam venias ad eum, intrandae primae angustiae sunt et aut eadem, qua te insinuaveris, retro via repetenda aut, si ire porro pergas, per alium saltum artiozem impeditioemque eva-
 9 dendum. in eum campum via alia per cavam rupem Romani demisso agmine, cum ad alias angustias protinus pergerent, saeptas deiectu arborum saxorumque ingentium

obiacentem molem invenere. cum fraus hostilis apparuis-
 set, praesidium etiam in summo saltu conspicitur. citati 10
 inde retro, qua venerant, pergunt repetere viam. eam quo-
 que clausam sua obice armisque inveniunt. sistunt inde
 gradum sine ullius imperio, stuporque omnium animos ac
 velut torpor quidam insolitus membra tenet, intuentesque 11
 alii alios, cum alterum quisque compotem magis mentis ac
 consilii ducerent, diu immobiles silent. deinde ubi praeto- 12
 ria consulum erigi videre et expedire quosdam utilia operi,
 quamquam ludibrio fore munientes perditis rebus ac spe
 omni adempta cernebant, tamen, ne culpam malis adde- 13
 rent, pro se quisque nec hortante ullo nec imperante ad
 muniendum versi castra propter aquam vallo circumdant,
 sua ipsi opera laboremque inritum, praeterquam quod ho- 14
 stes superbe increpabant, cum miserabili confessione elu-
 dentes. ad consules maestos, ne advocantes quidem in 15
 consilium, quando nec consilio nec auxilio locus esset, sua
 sponte legati ac tribuni conveniunt, militesque ad praeto-
 rium versi opem, quam vix dii immortales ferre poterant,
 ab ducibus exposcunt.

III. Querentes magis quam consultantes nox oppres- 1
 sit, cum pro ingenio quisque fremerent, alius: 'per obices
 viarum,' alius: 'per adversa montium, per silvas. qua ferri
 arma poterunt, eamus. modo ad hostem pervenire liceat, 2
 quem per annos iam prope triginta vincimus; omnia aequa
 et plana erant Romano in perfidum Samnitum pugnanti,'
 alius: 'quo aut qua eamus? num montes moliri sede sua 3
 paramus? dum haec imminebunt iuga, qua tu ad hostem
 venies? armati inermes, fortes ignavi, pariter omnes capti
 atque victi sumus. ne ferrum quidem ad bene moriendum
 oblaturus est hostis, sedens bellum conficiet.' his invicem 4
 sermonibus qua cibi qua quietis inmemor nox traducta est.

Ne Samnitibus quidem consilium in tam lactis suppet-
 tebat rebus. itaque universi Herennium Pontium patrem
 imperatoris per litteras consulendum censent. iam is gra- 5
 vis annis non militaribus solum, sed civilibus quoque abs-
 cesserat muneribus, in corpore tamen adfecto vigebat vis
 animi consiliique. is ubi accepit, ad fureulas Caudinas 6
 inter duos saltus clausos esse exercitus Romanos, consul-

tus ab nuntio filii censuit, omnes inde quam primum in-
 7 violatos dimittendos. quae ubi sprete sententia est iterum-
 que eodem remeante nuntio consulebatur, censuit, ad unum
 8 omnes interficiendos. quae ubi tam discordia inter se velut
 ex ancipiti oraculo responsa data sunt, quamquam filius
 ipse in primis iam animum quoque patris consensuisse in
 adfecto corpore rebatur, tamen consensu omnium victus
 9 est, ut ipsum in consilium acciret. nec gravatus senex
 plastro in castra dicitur advectus vocatusque in consilium
 ita ferme locutus esse, ut nihil sententiae suae mutaret,
 10 causas tantum adiceret: priore se consilio, quod optimum
 duceret, cum potentissimo populo per ingens beneficium
 perpetuam firmare pacem amicitiamque, altero consilio in
 multas aetates, quibus amissis duobus exercitibus haut
 facile receptura vires Romana res [esset], bellum differre:
 11 tertium nullum consilium esse. cum filius aliique princi-
 pes percunctando exsequerentur, quid, si media via consilii
 caperetur, ut et dimitterentur incolumes et leges iis iure
 12 belli victis inponerentur: 'ista quidem sententia' inquit
 'ea est, quae neque amicos parat nec inimicos tollit. ser-
 vate modo quos ignominia inritaveritis: ea est Romana
 13 gens, quae victa quiescere nesciat. vivet semper in pecto-
 ribus illorum quidquid istuc praesens necessitas inusserit
 nec eos ante multiplices poenas expetitas a vobis quiescere
 sinet.'

1 III. Neutra sententia accepta Herennius domum e
 castris est avectus. et in castris Romanis cum frustra multi
 conatus ad erumpendum capti essent et iam omnium rerum
 2 inopia esset, victi necessitate legatos mittunt, qui primum
 pacem aequam peterent; si pacem non impetrarent, uti pro-
 3 vocarent ad pugnam. tum Pontius debellatum esse respon-
 dit et, quoniam ne victi quidem ac capti fortunam fateri
 scirent, inermes cum singulis vestimentis sub iugum mis-
 surum; alias condiciones pacis aequas victis ac victoribus
 4 fore: si agro Samnitium decederetur, coloniae abduceren-
 tur, suis inde legibus Romanum ac Samnitum aequo foe-
 5 dere victurum. his condicionibus paratum se esse foedus
 cum consulibus ferire: si quid eorum displiceat, legatos
 6 redire ad se vetuit. haec cum legatio renuntiaretur, tantus

gemitus omnium subito exortus est tantaque maestitia incessit, ut non gravius accepturi viderentur, si nuntiaretur, omnibus eo loco mortem oppetendam esse. cum diu 7 silentium fuisset nec consules aut pro foedere tam turpi aut contra foedus tam necessarium hiscere possent, tum L. Lentulus, qui tum princeps legatorum virtute atque honoribus erat: 'patrem meum,' inquit 'consules, saepe 8 audiavi memorantem, se in Capitolio unum non fuisse auctorem senatui redimendae auro a Gallis civitatis, quando nec fossa valloque ab ignavissimo ad opera ac muniendum hoste clausi essent et erumpere, si non sine magno periculo, tamen sine certa pernicie possent. quod si illis ut 9 decurrere ex Capitolio armatis in hostem licuit, quo saepe modo obsessi in obsidentes eruperunt, ita nobis aequo aut iniquo loco dimicandi tantummodo cum hoste copia esset, non mihi paterni animi indoles in consilio dando deesset. equidem mortem pro patria praeclaram esse fateor et me 10 vel devovere pro populo Romano legionibusque vel in medios me inmittere hostes paratus sum: sed hic patriam 11 video, hic quidquid Romanarum legionum est. quae nisi pro se ipsis ad mortem ruere volunt, quid habent quod morte sua servent? tecta urbis, dicat aliquis, et moenia et eam turbam, a qua urbs incolitur. immo hercule produntur ea omnia deleta hoc exercitu, non servantur. quis enim ea tuebitur? inbellis videlicet atque inermis multitudo. tam hercule quam a Gallorum impetu defendit. 13 an a Veiis exercitum Camillumque ducem inplorabunt? hic omnes spes opesque sunt, quas servando patriam servamus, dedendo ad necem patriam deserimus ac prodimus. at foeda atque ignominiosa deditio est. sed ea caritas patriae est, ut tam ignominia eam quam morte nostra, si opus sit, servemus. subeatur ergo ista quantacumque est 16 indignitas et pareatur necessitati, quam ne dii quidem superant. ite, consules, redimite armis civitatem, quam auro maiores vestri redemerunt.'

V. Consules profecti ad Pontium in conloquium, cum 1 de foedere victor agitaret, negarunt, iniussu populi foedus fieri posse nec sine fetialibus caerimoniaque alia sollemni. itaque non, ut vulgo credunt Claudiusque etiam scribit, 2

3 foedere pax Caudina, sed per sponsonem facta est. quid
 enim aut sponsonibus in foedere opus esset aut obsidibus,
 ubi preceatione res transigitur, per quem populum fiat, quo
 minus legibus dictis stetur, ut eum ita Iuppiter feriat,
 4 quemadmodum a fetialibus porcus feriat. sponponderunt
 consules, legati, quaestores, tribuni militum, nomina-
 que omnium qui sponponderunt extant, ubi, si ex foedere
 acta res esset, praeterquam duorum fetialium non exta-
 5 rent. et propter necessariam foederis dilationem obsides
 etiam seseenti equites imperati, qui capite lucrent, si pacto
 6 non staretur. tempus inde statutum tradendis obsidibus
 exercituque inermi mittendo. redintegavit luctum in ca-
 stris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus,
 7 quorum temeritate in eum locum deducti essent, quorum
 ignavia foedius inde quam venissent abituri: illis non du-
 cem locorum, non exploratorem fuisse, beluarum modo
 8 caecos in foveam lapsos. alii alios intueri, contemplari
 arma mox tradenda et inermes futuras dextras obnoxiaque
 corpora hosti. proponere sibimet ipsi ante oculos iugum
 hostile et ludibria victoris et vultus superbos et per ar-
 9 matos inermium iter, inde foedi agminis miserabilem viam
 per sociorum urbes, reditum in patriam ad parentes, quo
 10 saepe ipsi maioresque eorum triumphantes venissent. se
 solos sine vulnere, sine ferro, sine acie victos, sibi non
 stringere licuisse gladios, non manum cum hoste conferre,
 11 sibi nequiquam animos datos. haec frementibus hora fa-
 talis ignominiae advcnit, omnia tristiora experiundo factura
 12 quam quae praeceperant animis. iam primum cum singu-
 lis vestimentis inermes extra vallum exire iussi et primi
 13 traditi obsides atque in custodiam abducti, tum a consuli-
 bus abire lictores iussi paludamentaue detracta: tantam
 [id] inter ipsos, qui paullo ante eos execrantes dedendos
 14 lacerandosque censuerant, miserationem fecit, ut suae quis-
 que condicionis oblitus ab illa deformatione tantae maie-
 statis velut ab nefando spectaculo averteret oculos.

1 VI. Primi consules prope seminudi sub iugum missi,
 tum ut quisque gradu proximus erat, ita ignominiae ob-
 2 ictus, tum deinceps singulae legiones. circumstabant ar-
 mati hostes exprobrantes eludentesque; gladii etiam ple-

risque intentati et vulnerati quidam necatique, si vultus eorum indignitate rerum acrior victorem offendisset. ita 3 traducti sub iugum et, quod paene gravius erat, per hostium oculos cum e saltu evasissent, etsi velut ab inferis extracti tum primum lucem aspicere visi sunt, tamen ipsa lux ita deforme intuentibus agmen omni morte tristior fuit. itaque eum ante noctem Capuam pervenire possent, incerti 4 de fide sociorum et quod pudor praepediebat, circa viam haud procul Capua omnium egena corpora humi prostraverunt. quod ubi est Capuam nuntiatum, evincit miseratio 5 iusta sociorum superbiam ingenitam Campanis. confestim 6 insignia sua consulibus, fascces, lictores; arma, equos, vestimenta, commeatus militibus benigne mittunt, et venientibus Capuam cunctus senatus populusque obviam egressus iustis omnibus hospitalibus privatisque et publicis fungitur officii. neque illis sociorum comitas vultusque benigni et 8 adloquia non modo sermonem elicere, sed ne ut oculos quidem attollerent aut consolantes amicos contra intuerentur efficere poterant: adeo super maerorem pudor quidam 9 fugere conloquia et coetus hominum coegbat. postero die 10 eum iuvenes nobiles, missi a Capua, ut proficiscentes ad finem Campanum prosequerentur, revertissent vocatique in 11 curiam percunctantibus maioribus natu multo sibi maestiores et abiectiores animi visos referrent: adeo silens ac 12 prope mutum agmen incessisse, iacere indolem illam Romanam ablatosque eum armis animos, non reddere salutem, non salutantibus dare responsum, non hiscere quemquam prae metu potuisse tamquam ferentibus adhuc cervicibus iugum, sub quod emissi essent. habere Samnites 13 victoriam non praeclaram solum, sed etiam perpetuam: cepisse enim eos non Romam, sicut ante Gallos, sed, quod multo bellicosius fuerit, Romanam virtutem ferociamque:—

VII. eum haec dicerentur audirenturque et deploratum 1 paene Romanum nomen in concilio sociorum fidelium esset, dicitur Ofillius Calavius Ovi filius, clarus genere factisque 2 tum etiam aetate verendus, longe aliter se habere rem dixisse: silentium illud obstinatum fixosque in terram ocu- 3 los et surdas ad omnia solacia aures et pudorem intuentiae lucis ingentem molem irarum ex alto animo eientis indicia

4 esse. aut Romana se ignorare ingenia aut silentium illud
 Samnitibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum
 Caudinaeque pacis aliquanto Samnitibus quam Romanis
 5 tristiorememoriam fore: quippe suos quemque eorum
 animos habiturum ubicumque congressuri sint; saltus Cau-
 dinos non ubique Samnitibus fore.

6 Iam Romae etiam sua infamis clades erat. obsessos
 primum audierunt; tristior deinde ignominiosae pacis ma-
 7 gis quam periculi nuntius fuit. ad famam obsidionis di-
 lectus haberi coeptus erat; dimissus deinde auxiliorum
 apparatus, postquam deditionem tam foede factam acce-
 perunt, extemploque sine ulla publica auctoritate consen-
 8 sum in omnem formam luctus est: tabernae circa forum
 clausae iustitiumque in foro sua sponte coeptum prius
 9 quam indietum, lati clavi, anuli aurei positi, paene mae-
 stior exercitu ipso civitas esse nec ducibus solum atque
 auctoribus sponsoribusque pacis irasci, sed innoxios etiam
 10 milites odisse et negare urbe tectisque accipiendos. quam
 concitationem animorum fregit adventus exercitus etiam
 iratis miserabilis. non enim tamquam in patriam rever-
 tentes ex insperato incolumes, sed captorum habitu vultu-
 11 que ingressi sero in urbem ita se in suis quisque tectis
 abdiderunt, ut postero atque insequentibus diebus nemo
 12 eorum forum aut publicum aspicere vellet. consules in
 privato abditi nihil pro magistratu agere, nisi quod ex-
 pressum senatus consulto est, ut dictatorem dicerent comi-
 13 tiorum causa. Q. Fabium Ambustum dixerunt et P. Aelium
 14 Paetum magistrum equitum. quibus vitio creatis suffecti
 M. Aemilius Papus dictator, L. Valerius Flaccus magister
 equitum. nec per eos comitia habita et, quia taedebat po-
 pulum omnium magistratum eius anni, res ad interregnum
 15 rediit. interreges Q. Fabius Maximus, M. Valerius Corvus.
 is consules creavit Q. Publilium Philonem et L. Papirium
 Cursorem iterum haud dubio consensu civitatis, quod nulli
 ea tempestate duces clariores essent.

1 VIII. Quo creati sunt die, eo — sic enim placuerat
 patribus — magistratum inierunt sollemnibusque senatus
 2 consultis perfectis de pace Caudina rettulerunt. et Publi-
 lius, penes quem fasces erant: ‘dic, Sp. Postumi’ inquit.

qui ubi surrexit, eodem illo vultu, quo sub iugum missus
 erat: 'haud sum ignarus,' inquit 'consules, ignominiae, non 3
 honoris causa me primum excitatum iussumque dicere, non
 tamquam senatorem, sed tamquam reum qua infelicis belli
 qua ignominiosae pacis. ego tamen, quando neque de noxa 4
 nostra neque de poena rettulistis, ommissa defensione, quae
 non difficillima esset apud haud ignaros fortunarum huma-
 narum necessitatiumque, sententiam de eo, de quo rettu-
 listis, paucis peragam. quae sententia testis erit, mihine
 an legionibus vestris pepercerim, cum me seu turpi seu
 necessaria sponsione obstrinxi; qua tamen, quando iniussu 5
 populi facta est, non tenetur populus Romanus, nec quic-
 quam ex ea praeterquam corpora nostra debentur Samni-
 tibus. dedamur per fetiales nudi vincitque, exsolvamus 6
 religione populum, si qua obligavimus, ne quid divini hu-
 manive obstet, quo minus iustum piūque de integro
 incatur bellum. interea consules exercitum scribere, ar- 7
 mare, educere placet nec prius ingredi hostium fines quam
 omnia iusta in deditionem nostram perfecta erunt. vos, 8
 dii immortales, precor quaesoque, si vobis non fuit cordi,
 Sp. Postumium, T. Veturium consules cum Samnitibus pros-
 pere bellum gerere, at vos satis habeatis, vidisse nos sub 9
 iugum missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre
 nudos vincetosque hostibus deditos, omnem iram hostium
 nostris capitibus excipientes. novos consules legionesque 10
 Romanas ita cum Samnite gerere bellum velitis, ut omnia
 ante nos consules bella gesta sunt.' quae ubi dixit, tanta 11
 simul admiratio miseratioque viri incessit omnes, ut modo
 vix crederent, illum eundem esse Sp. Postumium, qui auc-
 tor tam foedae pacis fuisset, modo miserarentur, quod vir 12
 talis etiam praecipuum apud hostes supplicium passurus
 esset ob iram diremptae pacis. cum omnes laudibus mo- 13
 do prosequentes virum in sententiam eius pedibus irent,
 temptata paulisper intercessio est ab L. Livio et Q. Mae-
 lio tribunis plebis, qui neque exsolvi religione populum 14
 aiebant deditione sua, nisi omnia Samnitibus, qualia
 apud Caudium fuissent, restituerentur, neque se pro eo, 15
 quod spondendo pacem servassent exercitum populi
 Romani, poenam ullam meritos esse, neque ad extre-

num, cum sacrosancti essent, dedi hostibus violarive posse.

- 1 VIII. Tum Postumius: 'dedite interea, dedite' inquit
 'profanos nos, quod salva religione potestis; dedetis deinde
 2 et istos sacrosanctos, cum primum magistratu abierint, sed,
 si me audiatis, priusquam dedantur hic in comitio virgis
 caesos, hanc iam ut intercalatae poenae usuram habeant.
 3 nam quod deditioe nostra negant exsolvi religione popu-
 lum, id istos magis, ne dedantur, quam quia ita se res
 habeat, dicere, quis adeo iuris fetialium experts est qui
 4 ignoret? neque ego infitias eo, patres conscripti, tam spon-
 siones quam foedera sancta esse apud eos homines, apud
 quos iuxta divinas religiones fides humana colitur, sed
 iniussu populi nego quicquam sanciri posse quod populum
 5 teneat. an si eadem superbia, qua sponsonem istam ex-
 presserunt nobis Samnites, coegissent nos verba legitima
 dedentium urbes nuncupare, deditum populum Romanum
 vos, tribuni, diceretis et hanc urbem, templa, delubra,
 6 fines, aquas Samnitium esse? omitto deditioem, quoniam
 de sponsonem agitur. quid tandem, si sponsonem, ur-
 bem hanc relicturum populum Romanum, si incensurum,
 si magistratus, si senatum, si leges non habiturum, si sub
 regibus futurum? di meliora, inquis. atqui non indignitas
 7 rerum sponsonem vinculum levat. si quid est, in quo obli-
 gari populus possit, in omnia potest. et ne illud quidem,
 quod quosdam forsitan moveat, refert, consul an dictator
 8 an praetor sponsonem. et hoc ipsi etiam Samnites iudi-
 caverunt, quibus non fuit satis consules sponsonem, sed le-
 gatos, quaestores, tribunos militum sponsonem coegerunt.
 9 nec a me nunc quisquam quaesiverit, quid ita sponsonem
 rim, cum id nec consulis ius esset nec illis sponsonem pa-
 cem, quae mei non erat arbitrii, nec pro vobis, qui nihil
 10 mandaveratis, possem. nihil ad Caudium, patres conscripti,
 humanis consiliis gestum est: dii immortales et vestris et
 11 hostium imperatoribus mentem ademurunt. nec nos in
 bello satis cavimus et illi male partam victoriam male
 perdidit, dum vix locis quibus vicerant credunt, dum
 quacumque condicione arma viris in arma natis auferre
 12 festinant. an, si sana mens fuisset, difficile illis fuit, dum

senes ab domo ad consultandum accerserunt, mittere Romanam legatos, cum senatu, cum populo de pace ac foedere agere? tridui iter expeditis erat. interea in indutiis res fuisset, donec ab Roma legati aut victoriam illis certam aut pacem adferrent. ea demum sponsio esset, quam populi iussu spondidissimus. sed neque vos tulissetis nec nos spondidissimus, nec fas fuit alium rerum exitum esse, quam ut illi velut somnio lactiore quam quod mentes eorum capere possent nequiquam eluderentur et nostrum exercitum eadem quae impedierat fortuna expediret, vanam victoriam vanior inritam faceret pax, sponsio interponeretur, quae neminem praeter sponsorem obligaret. quid enim vobiscum, patres conscripti, quid cum populo Romano actum est? quis vos appellare potest, quis se a vobis dicere deceptum? hostis an civis? hosti nihil spondidistis, civem neminem spondere pro vobis iussistis. nihil ergo vobis nec nobiscum est, quibus nihil mandastis, nec cum Samnitibus, cum quibus nihil egistis. Samnitibus sponditores nos sumus rei satis locupletes in id quod nostrum est, in id quod praestare possumus, corpora nostra et animos: in haec saeviant, in haec ferrum, in haec iras acuant. quod ad tribunos attinet, consulite, utrum praesens deditio eorum fieri possit an in diem differatur: nos interim, T. Veturi vosque ceteri, vilia haec capita luendae sponsionis feramus et nostro supplicio liberemus Romana arma.

X. Movit patres conscriptos cum causa tum auctor, nec ceteros solum, sed tribunos etiam plebei, ut se in senatus dicerent fore potestatem. magistratu inde se extemplo abdicaverunt, traditique fetialibus cum ceteris Caudium ducendi. hoc senatus consulto facto lux quaedam adfuisse civitati visa est. Postumius in ore erat, cum laudibus ad caelum ferebant, devotioni P. Decii consulis, aliis claris facinoribus acquabant. emersisse civitatem ex obnoxia pace illius consilio et opera, ipsum se cruciatibus et hostium irae offerre piaculaque pro populo Romano dare. arma cuncti spectant et bellum: en umquam futurum, ut congrederi armatis cum Samnite liceat?

In civitate ira odioque ardente dilectus prope omnium voluntariorum fuit. rescriptae ex eodem milite novae le-

7 giones ductusque ad Caudium exercitus. praegressi fetia-
 les ubi ad portam venere, vestem detrali pacis sponso-
 ribus iubent, manus post tergum vinciri. cum apparitor
 verecundia maiestatis Postumi laxè vinciret: 'quin tu' in-
 8 quit 'adduces lorum, ut iusta fiat deditio!' tum ubi in
 coetum Samnitium et ad tribunal ventum Pontii est, A.
 9 Cornelius Arvina fetialis ita verba fecit: 'quandoque hisce
 homines iniussu populi Romani Quiritium foedus ictum iri
 sponponderunt atque ob eam rem noxam nocuerunt, ob eam
 rem, quo populus Romanus scelere inpio sit solutus, hosce
 10 homines vobis dedo.' haec dicenti fetiali Postumius genu
 femur quanta maxime poterat vi perculit et clara voce ait,
 se Samnitē civem esse, illum legatū fetialem a se con-
 tra ius gentium violatum: eo iustius bellum gesturos.

1 XI. Tum Pontius: 'nec ego istam deditiōnem acci-
 2 piam' inquit 'nec Samnites ratam habebunt. quin tu, Spuri
 Postumi, si deos esse censes, aut omnia inrita facis aut
 pacto stas? Samniti populo omnes, quos in potestate ha-
 3 buit, aut pro his pax debetur. sed quid ego te appello,
 qui te captum victori cum qua potes fide restituis? popu-
 lum Romanum appello, quem si sponsionis ad furculas Cau-
 dinas factae paenitet, restituat legiones intra saltum, quo
 4 saeptae fuerunt. nemo quemquam deceperit, omnia pro
 infecto sint, recipiant arma quae per pactionem tradide-
 runt, redeant in castra sua, quidquid pridie habuerunt
 quam in conloquium est ventum, habeant: tum bellum et
 fortia consilia placeant, tum sponsio et pax repudietur.
 5 ea fortuna, iis locis, quae ante pacis mentionem habuimus,
 geramus bellum, nec populus Romanus consulum sponsio-
 6 nem nec nos fidem populi Romani accusemus. numquamne
 causa defiet, cur victi pacto non stetis? obsides Porsinnae
 dedistis: furto eos subduxistis; auro civitatem a Gallis re-
 7 demistis: inter accipiendum aurum caesi sunt; pacem no-
 biscum pepigistis, ut legiones vobis captas restitueremus:
 eam pacem inritam facitis. et semper aliquam fraudi spe-
 8 ciam iuris imponitis. non probat populus Romanus ignomi-
 niosa pace legiones servatas? pacem sibi habeat, legiones
 captas victori restituat. hoc fide, hoc foederibus, hoc fetia-
 9 libus caerimoniis dignum erat. ut quidem tu quod petisti

per pactionem habeas, tot cives incolumes, ego pacem, quam hos tibi remittendo pactus sum, non habeam, hoc tu, A. Corneli, hoc vos, fetiales, iuris gentibus dicitis? ego 10 vero istos, quos dedi simulatis, nec accipio nec dedi arbitrator, nec moror, quo minus in civitatem obligatam spon- sione commissa iratis omnibus diis, quorum eluditur numen, redeant. gerite bellum, quando Sp. Postumius modo 11 legatum fetialem genu percudit. ita dii credent, Samnitum civem Postumium, non civem Romanum esse et a Samnite legatum Romanum violatum, eo vobis iustum in nos factum esse bellum. haec ludibria religionum non pudere in lu- 12 cem proferre et vix pueris dignas ambages senes ac consulares fallendae fidei exquirere! i, licitor, deme vincla 13 Romanis: moratus sit nemo, quo minus ubi visum fuerit abeant.' et illi quidem forsitan et publica, sua certe liberata fide ab Caudio in castra Romana inviolati redierunt.

XII. Samnitibus pro superba pace infestissimum cer- 1 nentibus renatum bellum omnia, quae deinde evenerunt, non in animis solum, sed prope in oculis esse, et sero ac 2 nequiquam laudare senis Pontii utraque consilia, inter quae se media lapsos victoriae possessionem pace incerta mutasse, et beneficii et maleficii occasione amissa pugnuros cum eis, quos potuerint in perpetuum vel inimicos tollere vel amicos facere. adeoque nullodum certamine inclinatis 3 viribus post Caudinam pacem animi mutaverant, ut clariorem inter Romanos deditio Postumium quam Pontium incruenta victoria inter Samnites faceret et geri posse bellum 4 Romani pro victoria certa haberent, Samnites simul rebellasse et vicisse crederent Romanum.

Inter haec Satricani ad Samnites defecerunt et Fre- 5 gellae colonia necopinato adventu Samnitium — fuisse et Satricanos cum iis satis constat — nocte occupata est. timor inde mutuus utrosque usque ad lucem quietos tenuit: lux pugnae initium fuit, quam aliquamdiu aequam, 6 et quia pro aris ac focus dimicabatur et quia ex tectis adiu- vabat inbellis multitudo, tamen Fregellani sustinuerunt. fraus deinde rem inclinavit, quod vocem audiri praeconis 7 passi sunt, incolumem abiturum qui arma posuisset. ea spes remisit a certamine animos, et passim arma iactari

- 8 coepta. pertinacior pars armata per aversam portam erupit tutiorque eis audacia fuit quam incautus ad credendum ceteris pavor, quos circumdatos igni nequiquam deos fidemque invocantes Samnites concremaverunt.
- 9 Consules inter se partiti provincias: Papirius in Apuliam ad Luceriam pergit, ubi equites Romani obsides ad Caudium dati custodiebantur, Publilius in Samnio substitit
- 10 adversus Caudinas legiones. distendit ea res Samnitium animos, quod nec ad Luceriam ire, ne ab tergo instaret hostis, nec manere, ne Luceria interim amitteretur, satis audebant.
- 11 optimum visum est committere rem fortunae et transigere cum Publilio certamen. itaque in aciem copias educunt.
- 1 XIII. Adversus quos Publilius consul cum dimicaturus esset, prius adloquendos milites ratus contionem advocari iussit. ceterum sicut ingenti alacritate ad praetorium concursus est, ita praec clamore poscentium pugnam nulla adhortatio imperatoris audita est. suus cuique animus memor ignominiae adhortator aderat. vadunt igitur in proelium urgentes signiferos et, ne mora in concursu pilis emittendis stringendisque inde gladiis esset, pila velut dato ad id signo abiciunt strictisque gladiis
- 3 cursu in hostem feruntur. nihil illic imperatoriae artis ordinibus aut subsidiis locandis fuit, omnia ira militaris
- 4 prope vesano impetu egit. itaque non fusi modo hostes sunt, sed ne castris quidem suis fugam impedire ausi Apuliam dissipati petiere; Luceriam tamen coacto rursus
- 5 in unum agmine est perventum. Romanos ira eadem, quae per mediam aciem hostium tulerat, et in castra pertulit. ibi plus quam in acie sanguinis ac caedis factum praedaeque pars maior ira corrupta.
- 6 Exercitus alter cum Papirio consule locis maritimis pervenerat Arpos per omnia pacata Samnitium magis iniuriis et odio quam beneficio ullo populi Romani. nam
- 7 Samnites ea tempestate in montibus vicatim habitantes campestria et maritima loca contempto cultorum molliore atque, ut evenit fere, locis simili genere ipsi montani atque
- 8 agrestes depopulabantur. quae regio si fida Samnitibus fuisset, aut pervenire Arpos exercitus Romanus nequisset aut interiecta inter Romam et Arpos penuria rerum

omnium exclusos a com meatibus absumpsisset. tum quo- 9
 que profectos inde ad Luceriam, iuxta obsidentes obses-
 sosque, inopia vexavit. omnia ab Arpis Romanis suppe-
 ditabantur, ceterum adeo exigue, ut militi occupato sta-
 tionibus vigiliisque et opere eques folliculis in castra ab
 Arpis frumentum veheret, interdum occursu hostium co- 10
 geretur abiecto ex equo frumento pugnare. obsessis prius,
 quam alter consul victore exercitu advenit, et com meatus
 ex montibus Samnitium invecti erant et auxilia intromissa.
 artiora omnia adventus Publilii fecit, qui obsidione delegata 11
 in curam collegae vacuus per agros cuncta infesta com-
 meatibus hostium fecerat: itaque cum spes nulla esset, 12
 diutius obsessos inopiam laturos, coacti Samnites, qui ad
 Luceriam castra habebant, undique contractis viribus signa
 cum Papirio conferre.

XIII. Per id tempus parantibusque utrisque se ad 1
 proelium legati Tarentini interveniunt denuntiantes Sam-
 nitibus Romanisque, ut bellum omitterent: per utros ste-
 tisset, quo minus discederetur ab armis, adversus eos se
 pro alteris pugnaturus. ea legatione Papirius audita per- 2
 inde ac motus dictis eorum cum collega se communicatu-
 rum respondit, accitoque eo, cum tempus omne in apparatu
 pugnae consumpsisset, conlocutus de re haud dubia si- 3
 gnum pugnae proposuit. agentibus divina humanaque, quae 3
 adsolent, cum acie dimicandum est, consulibus Tarentini
 legati occursare responsum expectantes, quibus Papirius
 ait: 'auspicia secunda esse, Tarentini, pullarius nuntiat. 4
 litatum praeterea est egregie. auctoribus diis, ut videtis,
 ad rem gerendam proficiscimur.' signa inde ferre iussit 5
 et copias eduxit, vanissimam increpans gentem, quae
 suarum inpotens rerum prae domesticis seditionibus dis-
 cordiisque aliis modum pacis ac belli facere aequum cen-
 seret. Samnites ex parte altera cum omnem curam belli 6
 remisissent, quia aut pacem vere cupiebant aut expediebat
 simulare, ut Tarentinos sibi conciliarent, cum instructos
 repente ad pugnam Romanos conspexissent, vociferari,
 se in auctoritate Tarentinorum manere nec descendere in 7
 aciem nec extra vallum arma ferre; deceptos potius quod-
 cumque casus ferat passuros, quam ut sprevisse pacis

8 auctores Tarentinos videantur. accipere se omen consules
 aiunt et eam precari mentem hostibus, ut ne vallum qui-
 9 dem defendant. ipsi inter se partitis copiis succedunt
 hostium munimentis, et simul undique adorti, cum pars
 fossas explerent, pars vellent vallum atque in fossas
 proruerent, nec virtus modo insita, sed ira etiam exul-
 10 ceratos ignominia stimulare animos, castra invasere, et
 pro se quisque, non haec furculas nec Caudium nec sal-
 tus invios esse, ubi errorem fraus superbe vicisset, sed
 Romanam virtutem, quam nec vallum nec fossae arcerent,
 11 memorantes, caedunt pariter resistentes fusosque, inermes
 atque armatos, servos liberos, puberes inpubes, homines
 12 iumentaue. nec ullum superfuisset animal, nisi consules
 receptui signum dedissent avidosque caedis milites e castris
 13 hostium imperio ac minis expulissent. itaque apud infensos
 ob interpellatam dulcedinem irac confestim oratio habita
 14 est, ut doceretur miles, minime cuiquam militum consules
 odio in hostis cecissee aut cessuros, quin duces sicut belli,
 ita insatiabilis supplicii futuros fuisse, nisi respectus equi-
 tum sescentorum, qui Luceriae obsides tenerentur, praec-
 15 pedisset animos, ne desperata venia hostes caecos in sup-
 plicia eorum ageret, perdere prius quam perire optantes.
 16 laudare ea milites lactariue, obviam itum irac suae esse,
 ac fateri, omnia patianda potius quam proderetur salus
 tot principum Romanae iuventutis.

1 XV. Dimissa contione consilium habitum, omnibusne
 copiis Luceriam premerent an altero exercitu et duce Apuli
 2 circa, gens dubiae ad id voluntatis, temptarentur. Publi-
 lius consul ad peragrandam profectus Apuliam aliquot
 expeditione una populos aut vi subegit aut condicionibus
 3 in societatem accepit. Papirio quoque, qui obsessor Lu-
 ceriae restiterat, brevi ad spem eventus respondit. nam
 incessis omnibus viis, per quas commeatus ex Samnio
 subvehebantur, fame domiti Samnites, qui Luceriae in
 praesidio erant, legatos misere ad consulem Romanum,
 ut receptis equitibus, qui causa belli essent, absisteret
 4 obsidione. iis Papirius ita respondit: debuisse eos Pon-
 tium Herenni filium, quo auctore Romanos sub iugum
 misissent, consulere, quid victis patiendum censeret.

ceterum quoniam ab hostibus in se aequa statui quam in 5
 se ipsi ferre maluerint, nuntiare Luceriam iussit, arma,
 sarcinas, iumenta, multitudinem omnem inbellem intra
 moenia relinquerent; militem se cum singulis vestimentis 6
 sub iugum missurum, ulcipientem inlatam, non novam
 inferentem ignominiam. nihil recusatum. septem milia 7
 militum sub iugum missa praedaque ingens Luceriae capta
 receptis omnibus signis armisque, quae ad Caudium amissa
 erant et, quod omnia superabat gaudia, equitibus recupe-
 ratis, quos pignora pacis custodiendos Luceriam Samnites
 dederant. haud ferme alia mutatione subita rerum clarior 8
 victoria populi Romani est, si quidem etiam, quod quibus-
 dam in annalibus invenio, Pontius Herenni filius Samni-
 tium imperator, ut expiaret consulum ignominiam, sub
 iugum cum ceteris est missus. ceterum id minus miror, 9
 obscurum esse de hostium duce dedito missoque; id mag-
 is mirabile est, ambigi, Luciusne Cornelius dictator cum
 L. Papirio Cursore magistro equitum cas res ad Caudium
 atque inde Luceriam gesserit ultorque unicus Romanae 10
 ignominiae, haud sciam an iustissimo triumpho ad eam
 aetatem secundum Furium Camillum triumphaverit an
 consulum Papiriique praecipuum id decus sit. sequitur 11
 hunc errorem alius error, Cursorne Papirius proximis co-
 mitiis cum Q. Aulio Cerretano iterum ob rem bene gestam
 Luceriae continuato magistratu consul tertium creatus sit
 an L. Papirius Mugilanus et in cognomine erratum sit.

XVI. Convenit, iam inde per consules reliqua belli 1
 perfecta. Aulius cum Frentanis uno secundo proelio de-
 bellavit urbemque ipsam, quo se fusa contulerat acies,
 obsidibus imperatis in deditionem accepit. pari fortuna 2
 consul alter cum Satricanis, qui cives Romani post Cau-
 dinam cladem ad Samnites defecerant praesidiumque eo-
 rum in urbem acceperant, rem gessit. nam cum ad 3
 moenia Satrici admotus esset exercitus legatisque missis
 ad pacem cum precibus petendam triste responsum ab
 consule redditum esset, nisi praesidio Samnitium inter-
 fecto aut tradito ne ad se remearent, plus ea voce quam
 armis inlatis terroris colonis iniectum. itaque subinde 4
 exeuntur quaerendo a consule legati, quonam se pacto

paucos et infirmos crederet praesidio tam valido et armato vim adlaturos. ab isdem consilium petere iussi, quibus
5 auctoribus praesidium in urbem accepissent, discedunt, aegreque impetrato, ut de ea re consuli senatum respon-
6 saque ad se referri sineret, ad suos redeunt. duae fac-
tiones senatum distinebant, una, cuius principes erant defectionis a populo Romano auctores, altera fidelium civium. certatum ab utrisque tamen est, ut ad reconci-
7 liandam pacem consuli opera navaretur. pars altera, cum praesidium Samnitium, quia nihil satis praeparati erat ad obsidionem tolerandam, excessurum proxima nocte esset, enuntiare consuli satis habuit, qua noctis hora quaque
8 porta et quam in viam egressurus hostis foret: altera, quibus invitis descitum ad Samnites erat, eadem nocte portam etiam consuli aperuerunt armatosque clam (nocte)
9 in urbem acceperunt. ita duplici proditione et praesidium Samnitium incessis circa viam silvestribus locis necopinato oppressum est et ab urbe plena hostium clamor sublatus, momentoque unius horae caesus Samnis, Satricanus cap-
10 tus et omnia in potestate consulis erant, qui quaestione habita, quorum opera defectio esset facta, quos sones conperit virgis caesos securi percussit praesidioque valido
11 inposito arma Satricanis ademit. inde ad triumphum decessisse Romam Papirium Cursorem scribunt, qui eo duce Lucceriam receptam Samnitesque sub iugum missos auc-
12 tores sunt. et fuit vir haud dubie dignus omni bellica laude, non animi solum vigore, sed etiam corporis viribus
13 excellens. praecipua pedum pernecitas inerat, quae cognomen etiam dedit; victoremque cursu omnium aetatis suae fuisse ferunt et seu virium vi seu exercitatione multa
14 cibi vini que eundem capacissimum, nec cum ullo asperiorum, quia ipse invicti ad laborem corporis esset, fuisse
15 militiam pediti pariter equitique; equites etiam aliquando ausos ab eo petere, ut sibi pro re bene gesta laxaret ali-
16 quid laboris. quibus ille: 'ne nihil remissum dicatis, remitto,' inquit 'ne utique dorsum demulceatis, cum ex equis descendetis.' et vis erat in eo viro imperii ingens
17 pariter in socios civesque. Praenestinus praetor per timorem segnius ex subsidiis suos duxerat in primam aciem;

quem cum inambulans ante tabernaculum vocari iussisset, lictorem expedire securem iussit. ad quam vocem exanimi 18 stante Praenestino: ‘agedum, lictor, excide radicem hanc’ inquit ‘incommodam ambulantis,’ perfusumque ultimi supplicii metu multa dicta dimisit. haud dubie illa actate, 19 qua nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo magis innixa res Romana staret. quin eum parem destinant animis magno Alexandro ducem, si arma Asia perdomita in Europam vertisset.

XVII. Nihil minus quaesitum a principio huius operis 1 videri potest, quam ut plus iusto ab rerum ordine declinarem varietatibusque distinguendo opere et legentibus velut deverticula amocna et requiem animo meo quaerem. tamen tanti regis ac ducis mentio, quibus saepe 2 tacitis cogitationibus volutavit animum, eas evocat in medium, ut quaerere libeat, quinam eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus fuerit. plurimum in bello pollere videntur militum copia et virtus, 3 ingenia imperatorum, fortuna per omnia humana, maxime in res bellicas potens. ea et singula intuenti et 4 universa sicut ab aliis regibus gentibusque, ita ab hoc quoque facile praestant invictum Romanum imperium. iam primum ut ordiar ab ducibus comparandis, haud equidem abnuo, egregium ducem fuisse Alexandrum, sed clariorem tamen eum facit, quod unus fuit, quod adulescens in incremento rerum nondum alteram fortunam expertus decessit. ut alios reges claros ducesque omittam, 6 magna exempla casuum humanorum, Cyrum, quem maxime Graeci laudibus celebrant, quid nisi longa vita, sicut Magnum modo Pompeium, vertenti praebuit fortunae? recenseam duces Romanos, nec omnes omnium 7 aetatum, sed ipsos eos, cum quibus consulibus aut dictatoribus Alexandro fuit bellandum: M. Valerium Corvum, C. Marcium Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium Torquatam, Q. Publilium Philonem, L. Papirium Cursorem, Q. Fabium Maximum, duos Decios, L. Voluminium, M. Curium. deinceps ingentes secuntur viri, si 9 Punicum Romano praevertisset bellum seniorque in Italiam traiecisset. horum in quolibet cum indoles eadem 10

quae in Alexandro erat animi igeniique, tum disciplina
 militaris iam inde ab initiis urbis tradita per manus in
 11 artis perpetuis praeceptis ordinatae modum venerat. ita
 reges gesserant bella, ita deinde exactores regum Iunii
 Valeriique, ita deinceps Fabii, Quinctii, Cornelii, ita Furius
 Camillus, quem iuvenes ii, quibus cum Alexandro dimi-
 12 candum erat, senem viderant. militaria opera pugnando
 obeunti Alexandro — nam ea quoque haud minus clarum
 eum faciunt — cessisset videlicet in acie oblatus par Man-
 lius Torquatus aut Valerius Corvus, insignes ante milites
 13 quam duces, cessissent Decii devotis corporibus in hostem
 ruentes, cessisset Papirius Cursor illo corporis robore, illo
 14 animi! victus esset consiliis iuvenis unius, ne singulos
 nominem, senatus ille, quem qui ex regibus constare dixit
 15 unus veram speciem Romani senatus cepit! id vero erat
 periculum, ne sollertius quam quilibet unus ex his, quos
 nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret, ab
 insidiis praecaveret, tempus pugnae deligeret, aciem in-
 16 strueret, subsidiis firmaret. non cum Dareo rem esse dixis-
 set, quem mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter
 purpuram atque aurum, oneratum fortunae apparatus
 suae, praedam verius quam hostem, nihil aliud quam bene
 17 ausus vana contemnere, incruentus devicit. longe alius
 Italiae quam Indiae, per quam temulento agmine comisa-
 bundus incessit, visus illi habitus esset, saltus Apuliae ac
 montes Lucanos cernenti et vestigia recentia domesticae
 cladis, ubi avunculus eius nuper Epiri rex Alexander ab-
 sumptus erat.

1 XVIII. Et loquimur de Alexandro nondum merso se-
 2 cundis rebus, quarum nemo intolerantior fuit. qui si ex
 habitu novae fortunae novique, ut ita dicam, ingenii, quod
 3 sibi victor induerat, spectetur, Dareo magis similis quam
 Alexandro in Italiam venisset et exercitum Macedoniae
 oblitum degenerantemque iam in Persarum mores addu-
 4 xisset. referre in tanto rege piget superbam mutationem
 vestis, et desideratas humi iacentium adulationes, etiam
 victis Macedonibus graves, nedum victoribus, et foeda
 supplicia et inter vinum et epulas caedes amicorum et
 5 vanitatem ementiendae stirpis. quid si vini amor in dies

fieret acrior, quid si trux ac praefervida ira — nec quicquam dubium inter scriptores refero —, nullane haec damna imperatoriis virtutibus ducimus? id vero periculum erat, 6 quod levissimi ex Graecis, qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriae favent, dictitare solent, ne maiestatem nominis Alexandri, quem ne fama quidem illis notum arbitror fuisse, sustinere non potuerit populus Romanus, et adversus quem Athenis, in civitate fracta Macedo- 7 num armis, cernente tum maxime prope fumantes Thebarum ruinas, contionari libere ausi sunt homines, id quod ex monumentis orationum patet, adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit? quantalibet magnitudo hominis concipiatur animo, unius 8 tamen ea magnitudo hominis erit, collecta paulo plus decem annorum felicitate, quam qui eo extollunt, quod populus Romanus etsi nullo bello, multis tamen proeliis victus sit, Alexandro nullius pugnae non secunda fortuna fuerit, non intellegunt, se hominis res gestas et eius iuvenis cum populi iam octingentesimum bellantis annum rebus conferre. miremur, si, cum ex hac parte saecula plura nume- 10 rentur quam ex illa anni, plus in tam longo spatio quam in aetate tredecim annorum fortuna variaverit? quin tu 11 hominis cum homine et ducis cum duce fortunam cum fortuna confers? quot Romanos duces nominem, quibus 12 numquam adversa fortuna pugnae fuit! paginas in annalibus magistratum fastisque percurrere licet consulum dictatorumque, quorum nec virtutis nec fortunae ullo die populum Romanum paenituit. et quo sint mirabiliores 13 quam Alexander aut quisquam rex, denos vicanosque dies quidam dictaturam, nemo plus quam annum consulatum gessit, ab tribunis plebis dilectus inpediti sunt, post tem- 14 pus ad bella ierunt, ante tempus comitiorum causa revocati sunt, in ipso conatu rerum circumegit se annus, colle- 15 gae nunc temeritas nunc pravitas inpedimento aut damno fuit, male gestis rebus alterius successum est, tironem aut mala disciplina institutum exercitum acceperunt. at her- 16 cule reges non liberi solum inpedimentis omnibus, sed domini rerum temporumque trahunt consiliis cuncta, non secuntur. invictus ergo Alexander cum invictis ducibus 17

bella gessisset et eadem fortunae pignera in discrimen
 18 detulisset. immo etiam eo plus periculi subisset, quod
 Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casibus
 19 non solum obnoxium, sed etiam offerentem se, Romani
 multi fuissent Alexandro vel gloria vel rerum magnitudine
 pares, quorum suo quisque fato sine publico discrimine
 viveret morereturque.

1 XVIII. Restat, ut copiae copiis comparentur vel nu-
 2 mero vel militum genere vel multitudine auxiliorum. cen-
 sebantur eius aetatis lustris duceña quinquagena milia
 capitum. itaque in omni defectione sociorum Latini no-
 minis urbano prope dilectu decem scribebantur legiones.
 3 quaterni quinq̄ue exercitus saepe per eos annos in Etru-
 ria, in Umbria Gallis hostibus adiunctis, in Samnio, in
 4 Lucanis gerebant bellum: Latium deinde omne cum Sabinis
 et Volseis et Aequis et omni Campania et parte Um-
 briae Etruriaeque et Picentibus et Marsis Paclignisque ac
 Vestinis atque Apulis, adiuncta omni ora Graecorum in-
 feri maris a Thuris Neapolin et Cumas, et inde Antio at-
 que Ostiis tenus (Samnites), aut socios validos Romanis
 5 aut fractos bello invenisset hostes. ipse traiecit mare
 cum veteranis Macedonibus, non plus triginta milibus ho-
 minum, et quattuor milibus equitum maxime Thessalorum:
 hoc enim roboris erat. Persas, Indos aliasque si adiunxis-
 set gentes, impedimentum maius quam auxilium traheret.
 6 adde, quod Romanis ad manum domi supplementum esset,
 Alexandro, quod postea Hannibali accidit, alieno in agro
 7 bellanti exercitus consenuisset. arma, clupeus sarisaeque
 illis (id est hastae), Romano scutum, maius corpori tegu-
 mentum, et pilum, haud paulo quam hasta vehementius
 8 ictu missuque telum. statarius uterque miles ordines ser-
 vans: sed illa phalanx immobilis et unius generis, Romana
 acies distinctior, ex pluribus partibus constans, facilis par-
 9 tienti quaecumque opus esset, facilis iungenti. iam in opere
 quis par Romano miles, quis ad tolerandum laborem me-
 lior? uno proelio victus Alexander bello victus esset: Ro-
 manum, quem Caudium, quem Cannae non fregerunt, quae
 10 fregisset acies? ne ille saepe, etiam si prima prospere
 evenissent, Persas et Indos et inbellem Asiam quaesisset

et cum feminis sibi bellum fuisse dixisset, quod Epiri re- 11
gem Alexandrum mortifero vulnere ictum dixisse ferunt,
sortem bellorum in Asia gestorum ab hoc ipso iuvene cum
sua conferentem. equidem, cum per annos quattuor et 12
viginti primo Punico bello classibus certatum cum Poenis
reecordor, vix aetatem Alexandri suffecturam fuisse reor
ad unum bellum: et forsitan, cum et foederibus vetustis 13
iuncta res Punica Romanae esset et timor par adversus
communem hostem duas potentissimas armis virisque ur-
bes armaret, simul Punico Romanoque obrutus bello esset.
non quidem Alexandro duce nec integris Macedonum re- 14
bus, sed experti tamen sunt Romani Macedonem hostem
adversus Antiochum, Philippum, Persen, non modo cum
clade ulla, sed ne cum periculo quidem suo. absit invidia 15
verbo et civilia bella sileant, numquam ab equite hoste,
numquam a pedite, numquam aperta acie, numquam aequis,
utique numquam nostris locis laboravimus. equitem, sa- 16
gittas, saltus inpeditos, avia com meatibus loca gravis armis
miles timere potest: mille acies graviores quam Macedo- 17
num atque Alexandri avertit avertetque, modo sit perpetuus
huius, qua vivimus, pacis amor et civilis cura concordiae.

XX. M. Foslius Flaccina inde et L. Plautius Venox 1
consules facti. eo anno ab frequentibus Samnitium popu- 2
lis de foedere renovando legati cum senatum humi strati
movissent, reiecti ad populum hautquaquam tam efficaces
habebant preces. itaque de foedere negatum, induitiae bien- 3
nii, cum per aliquot dies fatigassent singulos precibus, im-
petratae. et ex Apulia Teanenses Canusinique, populatio- 4
nibus fessi, obsidibus L. Plautio consuli datis in deditio-
nem venerunt.

Eodem anno primum praefecti Capuam creari coepti 5
legibus ab L. Furio praetore datis, cum utrumque ipsi
pro remedio aegris rebus discordia intestina petissent. et 6
duae Romae additae tribus, Ufentina ac Falerna.

Inclinatis semel in Apulia rebus Teates quoque Apuli 7
ad novos consules, C. Iunium Bubulcum, Q. Aemilium Bar-
bulam, foedus petitum venerunt, pacis per omnem Apu-
liam praestandae populo Romano auctores. id audacter s

spondendo impetravere, ut foedus daretur, neque ut aequo tamen foedere, sed ut in ditione populi Romani essent.

9 Apulia perdomita — nam Forento quoque valido oppido Iunius potitus erat — in Lucanos perrectum, inde repentin
10 tino adventu Aemilii consulis Nerulum vi captum. et postquam res Capuae stabilitas Romana disciplina fama per socios vulgavit, Antiatibus quoque, qui se sine legibus certis, sine magistratibus agere querebantur, dati ab senatu ad iura statuenda ipsius coloniae patroni: nec arma modo, sed iura etiam Romana late pollebant.

1 XXI. C. Iunius Bubulcus et Q. Aemilius Barbula consules exitu anni non consulibus ab se creatis, Sp. Nautio et M. Popilio, ceterum dictatori L. Aemilio legiones tra
2 diderunt. is, cum L. Fulvio magistro equitum Saticulam oppugnare adortus, rebellandi causam Samnitibus dedit.
3 duplex inde terror inlatus Romanis: hinc Sannis magno exercitu coacto ad eximendos obsidione socios haud procul castris Romanorum castra posuit, hinc Saticulani magno cum tumultu patefactis repente portis in stationes hostium
4 incurrerunt. inde pars utraque spe alieni magis auxilii quam viribus freta suis iusto mox proelio inito Romanos urgent, et quamquam anceps dimicatio erat, tamen utrimque tutam aciem dictator habuit, quia et locum haud facilem ad circumveniendum cepit et diversa statuit signa.
5 infestior tamen in erumpentes incessit nec magno certamine intra moenia compulit, tum totam aciem in Sannites
6 obvertit. ibi plus certaminis fuit, victoria sicut sera, ita nec dubia nec varia fuit. fusi in castra Sannites extinctis nocte ignibus tacito agmine abeunt et spe abiecta Saticulae tuendae Plisticam ipsi, socios Romanorum, ut parem dolorem hosti redderent, circumsidunt.

1 XXII. Anno circumacto bellum deinceps ab dictatore Q. Fabio gestum est, consules novi, sicut superiores, Romae manserunt. Fabius ad accipiendum ab Aemilio exercitum ad Saticulam cum supplemento venit. neque enim
2 Sannites ad Plisticam manserant, sed accitis ab domo novis militibus, multitudine freti castra eodem, quo antea, loco posuerunt: lacessentesque proelio Romanos avertere
3 ab obsidione conabantur. eo intentius dictator in moenia

versus id bellum tanti ducere, quod urbem oppugnabat, securior ab Samnitibus agere, stationibus modo oppositis, ne qua in eastra vis fieret. eo ferocius adequitare Samnites vallo neque otium pati. et cum iam prope in portis castrorum esset hostis, nihil consulto dictatore magister equitum Q. Aulius Cerretanus magno tumultu cum omnibus turmis equitum evectus summovit hostem. tum in minime pertinaci genere pugnae sic fortuna exerevit opes, ut insignis utrimque clades et clara ipsorum ducum ederet funera. prior Samnitium imperator aegre patiens, quo tam ferociter adequitasset, inde se fundi fugarique, orando hortandoque equites proelium iteravit; in quem insignem inter suos cientem pugnam magister equitum Romanus infesta cuspide ita permisit equum, ut uno ictu exanimem equo praecipitaret. nec, ut fit, ad ducis casum perculsa magis quam inritata est multitudo. omnis qui circa erant in Aulium, temere invectum per hostium turmas, tela coniecerunt: fratri praecipuum decus uli Samnitium imperatoris dederunt. is victorem detractum ex equo magistrum equitum plenus maeroris atque irae trucidavit, nec multum afuit, quin corpore etiam, quia inter hostilis ceciderat turmas, Samnites potirentur. sed extemplo ad pedes descensum ab Romanis est, coactique idem Samnites facere. et repentina acies circa corpora ducum pedestre proelium iniit, quo haud dubie superat Romanus: recuperatumque Auli corpus mixta cum dolore laetitia victores in castra referunt. Samnites duce amisso et per equestre certamen temptatis viribus ommissa Saticula, quam nequiquam defendi rebantur, ad Plisticae obsidionem redeunt, intraque paucos dies Saticula Romanus per deditionem, Plistica per vim Samnis potitur.

XXIII. Mutata inde belli sedis est; ad Soram ex Samnio Apuliaque traductae legiones. Sora ad Samnites defecerat interfectis colonis Romanorum. quo eum prior Romanus exercitus ad ulescendam civium necem recuperandamque coloniam magnis itineribus praevenisset, sparsi per vias speculatores sequi legiones Samnitium nec iam procul abesse alii super alios nuntiarent, obviam itum hosti atque ad Lautulas ancipiti proelio dimicatum est. non

caedes, non fuga alterius partis, sed nox incertos, victi
 5 victoresne essent, diremit. inuenio apud quosdam, aduer-
 sam eam pugnam Romanis fuisse atque in ea cecidisse
 6 Q. Aulium magistrum equitum. suffectus in locum Auli
 C. Fabius magister equitum cum exercitu novo ab Roma
 aduenit et per praemissos nuntios consulto dictatore, ubi
 subsisteret quoue tempore et qua ex parte hostem adgre-
 7 deretur, substitit occultus ad omnia satis exploratis consi-
 liis. dictator cum per aliquot dies post pugnam continuis-
 set suos intra vallum, obsessi magis quam obsidentis modo,
 8 signum repente pugnae proposuit et, efficacius ratus ad
 accendendos virorum fortium animos, nullam alibi quam
 in semet ipso cuiquam relictam spem, de magistro equi-
 9 tum novoque exercitu militem eclavit et, tanquam nulla
 nisi in eruptione spes esset: 'locis' inquit 'angustis, mi-
 lites, deprehensi, nisi quam victoria patefecerimus viam,
 10 nullam habemus. stativa nostra munimento satis tuta sunt,
 sed inopia eadem infesta: nam et circa omnia defecerunt,
 unde subvehi commectus poterant, et, si homines iuvare
 11 velint, iniqua loca sunt. itaque non frustrabor ego vos
 castra hic relinquendo, in quae infecta victoria, sicut pri-
 stino die, vos recipiatis. armis munimenta, non munimen-
 12 tis arma tuta esse debent. castra habeant repetantque
 quibus operacst trahere bellum: nos omnium rerum re-
 13 spectum praeterquam victoriae nobis abscidamus. ferte
 signa in hostem: ubi extra vallum agmen excesserit, castra
 quibus imperatum est incendant. damna vestra, milites,
 omnium circa qui defecerunt populorum praeda sarcien-
 14 tur.' et oratione dictatoris, quae necessitatis ultimae index
 erat, milites accensi vadunt in hostem, et respectus ipse
 ardentium castrorum, quamquam proximis tantum — ita
 enim iusserat dictator — ignis est subditus, haut parvum
 15 fuit iritamentum. itaque velut vaccordes inlati signa pri-
 mo impetu hostium turbant, et in tempore, postquam ar-
 dentia procul vidit castra, magister equitum — id conve-
 nerat signum — hostium terga invadit. ita circumventi
 Samnites, qua potest quisque, fugam per diversa petunt.
 16 ingens multitudo in unum metu conglobata ac semet ipsam
 17 turba impediens in medio caesa. castra hostium capta

direptaque, quorum praeda onustum militem in Romana castra dictator reducit, haudquaquam tam victoria laetum, quam quod praeter exiguam deformatam incendio partem cetera contra spem salva invenit.

XXIII. Ad Soram inde reditum: novique consules 1
 M. Poetelius, C. Sulpicius exercitum ab dictatore Fabio accipiunt magna parte veterum militum dimissa novisque 2
 cohortibus in supplementum adductis. ceterum cum propter 2
 difficilem urbis situm nec oppugnandi satis certa ratio iniretur et aut tempore longinqua aut praeceps periculo victoria esset, Soranus transfuga clam ex oppido profectus cum 3
 ad vigiles Romanos penetrasset, duci se extemplo ad consules iubet deductusque traditurum urbem promittit. visus 4
 inde, cum quonam modo id praestaturus esset percunctantes doceret, haud vana adferre, perpulit, prope adiuncta moenibus Romana castra ut sex milia ab oppido removerentur: fore, ut minus intentae in custodiam urbis diurnae 5
 stationes ac nocturnae vigiliae essent. ipse insequenti nocte sub oppido silvestribus locis cohortibus insidere iussis decem milites delectos secum per ardua ac prope invia in arcem ducit, pluribus quam pro numero virorum missilibus telis eo conlatis. ad hoc saxa erant et temere iacencia, ut fit in aspretis, et de industria etiam, quo locus tutior esset, ab oppidanis congesta. ubi cum constituisset 7
 Romanos semitamque angustam et arduam erectam ex oppido in arcem ostendisset: ‘hoc quidem ascensu’ inquit ‘vel tres armati quamlibet multitudinem arcuerint: vos et decem 8
 numero et, quod plus est, Romani Romanorumque fortissimi viri estis. et locus pro vobis et nox erit, quae omnia ex incerto maiora territis ostentat. ego iam terrore omnia inplebo, vos arcem intenti tenete.’ decurrit inde, quanto 9
 maxime poterat cum tumultu: ‘ad arma’ et: ‘pro vestram fidem, cives,’ clamitans ‘arx ab hostibus capta est, defendite, ite.’ haec incidens principum foribus, haec obviis, haec 10
 excurrentibus in publicum pavidis increpat. acceptum ab uno pavorem plures per urbem ferunt. trepidi magistratus 11
 missis ad arcem exploratoribus cum tela et armatos tenere arcem multiplicato numero audirent, avertunt animos a spe recuperandae arcis; fuga cuncta complentur portaque ab 12

semisomnis ac maxima parte incrimibus refringuntur, quarum per unam praesidium Romanum clamore excitatum
 13 irrumpit et concursantes per vias pavidos caedit. iam Sora
 capta erat, cum consules prima luce advenere, et quos reliquos fortuna ex nocturna caede ac fuga fecerat in dedi-
 14 tionem accipiunt. ex his ducentos viginti quinque, qui
 omnium consensu destinabantur et infandae colonorum caedis et defectionis auctores, vinetos Romam deducunt, ceteram multitudinem incolumem praesidio inposito Sorae
 15 relinquunt. omnes, qui Romam deducti erant, virgis in foro caesi ac securi percussi summo gaudio plebis, cuius maxime intererat, tutam ubique, quae passim in colonias mitteretur, multitudinem esse.

1 XXV. Consules ab Sora profecti in agros atque urbes Ausonum bellum intulerunt. mota namque omnia adventu Samnitium, cum apud Lautulas dimicatum est, fuerant coniurationesque circa Campaniam passim factae. nec Capua ipsa crimine caruit. quin Romam quoque et ad principum quosdam inquirendo ventum est. ceterum Ausonum gens proditione urbium, sicut Sora, in potestatem
 4 venit. Ausona et Minturnae et Vescia urbes erant, ex quibus principes iuventutis duodecim numero in proditionem
 5 urbium suarum coniurati ad consules veniunt. docent, suos iam pridem exoptantes Samnitium adventum, simul ad Lautulas pugnatum audierunt, pro victis Romanos habuisse,
 6 iuventute, armis Samnitem iuvisse; fugatis inde Samnitibus incerta pace agere nec claudentis portas Romanis, ne arcessant bellum, et obstinatos claudere, si exercitus admoveatur: in ea fluctuatione animorum opprimi incautos
 7 posse. his auctoribus mota propius castra missique eodem tempore circa tria oppida milites, partim armati, qui occulti propinqua moenibus insiderent loca, partim togati tectis veste gladiis, qui sub lucem apertis portis urbes in-
 8 grederentur. ab his simul custodes trucidari coepti, simul datum signum armatis, ut ex insidiis concurrerent. ita portae occupatae triaque oppida eadem hora eodemque consilio
 9 capta. sed quia absentibus ducibus impetus est factus, nullus modus caedibus fuit: deletaque Ausonum gens, vix certo defectionis crimine, perinde ac si internecivo bello certasset.

XXVI. Eodem anno prodito hostibus Romano praesidio Luceria Samnitium facta. nec diu proditoribus impunita res fuit. haud procul inde exercitus Romanus erat; cuius primo impetu urbs sita in plano capitur. Lucerini ac Samnites ad internecionem caesi, eoque ira processit, ut Romae quoque, cum de colonis mittendis Luceriam consuleretur senatus, multi delendam urbem censerent. praeter odium, quod execrabile in bis captos erat, longinquitas quoque abhorrere a relegandis tam procul ab domo civibus inter tam infestas gentes cogebat. vicit tamen sententia, ut mitterentur coloni. duo milia et quingenti missi.

Eodem anno, cum omnia infida Romanis essent, Capuae quoque occultae principum coniurationes factae. de quibus cum ad senatum relatum esset, haudquaquam neglecta res. quaestiones decretae, dictatoremque quaestionibus exercendis dici placuit. C. Maenius dictus; is M. Fosilium magistrum equitum dixit. ingens erat magistratus eius terror. itaque sive timor seu conscientiae vis Calavios Ovium Noviumque — ea capita coniurationis fuerant —, priusquam nominarentur apud dictatorem, mors haud dubie ab ipsis conscita iudicio subtraxit. deinde ut quaestioni Campanae materia decessit, versa Romam interpretando res: non nominatim qui Capuae, sed in universum qui usquam coissent coniurassentve adversus rem publicam quaeri senatum iussisse et coitiones honorum adpiscendorum causa factas adversus rem publicam esse. latiorque et re et personis quaestio fieri, haud abnuente dictatore, sine fine ulla quaestionis suae ius esse. postulabantur ergo nobiles homines, appellantisque tribunos nemo erat auxilio, quin nomina reciperentur. inde nobilitas, nec hi modo in quos crimen intendebatur, sed universi simul negare, nobilium id crimen esse, quibus si nulla obstetur fraude, pateat via ad honorem, sed hominum novorum. ipsos adeo dictatorem magistrumque equitum reos magis quam quaesitores idoneos eius criminis esse, intellecturosque, ita id esse, simul magistratu abissent. tum enim vero Maenius, iam famae magis quam imperii memor, progressus in contionem ita verba fecit: ‘et omnes ante actae vitae vos conscios habeo, Quirites, et hic ipse

honus delatus ad me testis est innocentiae meae: neque enim, quod saepe alias, quia ita tempora postulabant rei publicae, qui bello clarissimus esset, sed qui maxime procul ab his coitionibus vitam egisset, dictator deligendus
 15 exercendis quaestionibus fuit. sed quoniam quidem nobiles homines — qua de causa, vos existimare quam me pro magistratu quicquam inconpertum dicere melius est — primum ipsas expugnare quaestiones omni ope adnisi sunt,
 16 dein, postquam ad id parum potentes erant, ne causam dicerent, in praesidia adversariorum, appellationem et tribunicium auxilium, patricii confugerunt, postremo repulsi inde — adeo omnia tutiora quam ut innocentiam suam purgarent visa — in nos iruerunt, et privatis dictatorem
 17 poscere reum verecundiae non fuit: ut omnes dii hominesque sciant, ab illis etiam quae non possint temptari, ne rationem vitae reddant, me obviam ire crimini et offerre
 18 me inimicis reum, dictatura me abdicō. vos quaeso, consules, si vobis datum ab senatu negotium fuerit, in me primum et hunc M. Foslium quaestiones exerceatis, ut appareat, innocentia nostra nos, non maiestate honoris tutos a criminationibus istis esse.’ abdicat inde se dictatura
 20 et post eum confestim Foslius magistratio equitum, primumque apud consules — iis enim ab senatu mandata res est — rei facti adversus nobilium testimonia egregie absol-
 21 vuntur. Publilius etiam Philo multiplicatis summis honoribus post res tot domi belloque gestas, ceterum invisus
 22 nobilitati, causam dixit absolutusque est. nec diutius, ut fit, quam dum recens erat, quaestio per clara nomina reorum vixit; inde labi coepit ad viliora capita, donec coitionibus factionibusque, adversus quas comparata erat, oppressa est.

1 XXVII. Earum fama rerum, magis tamen spes Campanae defectionis, in quam coniuratum erat, Samnites in
 2 Apuliam versos rursus ad Caudium revocavit, ut inde ex propinquo, si qui motus occasionem aperiret, Capuam Romanis eriperent. eo consules cum valido exercitu venerunt. et primo circa saltus, cum utrimque ad hostem
 3 qua via esset, cunctati sunt; deinde Samnites per aperta loca brevi circuitu in loca plana, Campanos campos, ag-

men demittunt, ibique primum castra in conspectum hosti-
 bus data, deinde levibus proeliis equitum saepius quam 5
 peditum utrimque periculum factum: nec aut eventus eo-
 rum Romanum aut morae, qua trahebant bellum, paeni-
 tebat. Samnitium contra ducibus et carpi parvis cotidie 6
 damnis et senescere dilatione belli vires suae videbantur.
 itaque in aciem procedunt equitibus in cornua divisus, qui 7
 bus praeceptum erat, intentiores ad respectum castrorum,
 ne qua eo vis fieret, quam ad proelium starent: aciem
 pediti tutam fore. consulum Sulpicius in dextro, Poete- 8
 lius in laevo cornu consistunt. dextra pars, qua et Samni-
 tes raris ordinibus, aut ad circumeundos hostes aut ne ipsi
 circumirentur, constiterant, latius patefacta stetit. sinistris, 9
 praeterquam quod confertiores steterant, repentino consilio
 Poetelii consulis additae vires, qui subsidiarias cohortes,
 quae integrae ad longioris pugnae casus reservabantur, in
 primam aciem extemplo emisit universisque hostem primo
 impetu viribus inpulit. commota pedestri acie Samnitium 10
 eques in pugnam succedit. in hunc transverso agmine
 inter duas acies se inferentem Romanus equitatus concitat
 equos signaque et ordines peditum atque equitum confun-
 dit, donec universam ab ea parte avertit aciem. in eo cornu 11
 non Poetelius solus, sed Sulpicius etiam hortator adfuerat,
 auctus ab suis nondum conserentibus manus ad clamorem
 a sinistra parte prius exortum. unde haud dubiam victo- 12
 riam cernens, cum ad suum cornu tenderet cum mille du-
 centis viris, dissimilem ibi fortunam invenit, Romanos loco
 pulsos, victorem hostem signa in percussos inferentem.
 ceterum omnia mutavit repente consulis adventus: nam 13
 et conspectu ducis reffectus militum est animus et maius
 quam pro numero auxilium advenerant fortes viri et part-
 tis alterius victoria audita, mox visa etiam, proelium re-
 stituit. tota deinde iam vincere acie Romanus et omissa 14
 certamine caedi capique Samnites, nisi qui Maleventum,
 cui nunc urbi Beneventum nomen est, perfugerunt. ad
 triginta milia caesa aut capta Samnitium proditum memo-
 riae est.

XXVIII. Consules egregia victoria parta protinus 1
 inde ad Bovianum oppugnandum legiones ducunt; ibique 2

hiberna egerunt, donec ab novis consulibus L. Papirio Cur-
 sore quintum, C. Iunio Bubuleo iterum nominatus dictator
 C. Poetelius cum M. Foslio magistro equitum exercitum
 3 accepit. is cum audisset, arcem Fregellanam ab Samniti-
 bus captam, onisso Boviano ad Fregellas pergit. unde
 nocturna Samnitium fuga sine certamine receptis Fregel-
 lis praesidioque valido inposito, in Campaniam reditum
 4 maxime ad Nolam armis repetendam. eo se intra moenia
 sub adventum dictatoris et Samnitium omnis multitudo et
 5 Nolani agrestes contulerant. dictator urbis situ circum-
 specto, quo apertior aditus ad moenia esset, omnia aedi-
 ficia — et frequenter ibi habitabatur — circumiccta muris
 incendit. nec ita multo post sive a Poetelio dictatore sive
 ab C. Iunio consule — nam utrumque traditur — Nola
 6 est capta. qui captae decus Nolae ad consulem trahunt,
 adiciunt, Atinam et Calatiam ab eodem captas, Poetelium
 autem pestilentia orta clavi figendi causa dictatorem dictum.
 7 Suessa et Pontia eodem anno coloniae deductae sunt.
 Suessa Auruncorum fuerat, Volsci Pontias, insulam sitam
 in conspectu litoris sui, incoluerant. et Inter[am]nam
 Casinam ut deduceretur colonia senati consultum factum
 est. sed triumviros creavere ac misere colonorum quat-
 tuor milia insequentes consules M. Valerius, P. Decius.
 1 XXVIII. Profligato fere Samnitium bello, priusquam
 ea cura decederet patribus Romanis, Etrusci belli fama
 2 exorta est. nec erat ea tempestate gens alia, cuius secun-
 dum Gallicos tumultus arma terribiliora essent cum pro-
 3 pinquitate agri tum multitudine hominum. itaque altero
 consule in Samnio reliquias belli persequenti P. Decius,
 qui graviter aeger Romae restiterat, auctore senatu dicta-
 4 torem C. Iunium Bubuleum dixit. is, prout rei magnitudo
 postulabat, omnes iuniores sacramento adigit, arma quae-
 que alia res poseit summa industria parat. nec tantis ap-
 paratibus elatus de inferendo bello agitat, quieturus haud
 5 dubie, nisi ultro arma Etrusci inferrent. eadem in compa-
 rando cohibendoque bello consilia et apud Etruscos fuere.
 neutri finibus egressi.

Et censura clara eo anno Appi Claudii et C. Plautii
 6 fuit, memoriae tamen felicioris ad posteros nomen Appi,

quod viam munivit et aquam in urbem duxit eaque unus
 perfecit, quia ob infamem atque invidiosam senatus lectio- 7
 nem verecundia victus collega magistratu se abdicaverat:
 Appius iam inde antiquitus insitam pertinaciam familiae 8
 gerendo solus censuram obtinuit. eodem Appio auctore 9
 Potitii, gens, cuius ad aram maximam Herculis familiare
 sacerdotium fuerat, servos publicos ministerii delegandi
 causa sollemnia eius sacri docuerant. traditur inde dictu 10
 mirabile et quod dimovendis statu suo sacris religionem
 facere posset, cum duodecim familiae ea tempestate Poti-
 tiorum essent, puberes ad triginta, omnes intra annum
 cum stirpe extinctos, nec nomen tantum Potitiorum in- 11
 terisse, sed censorem etiam Appium memori deum ira
 post aliquot annos luminibus captum.

XXX. Itaque consules, qui cum annum secuti sunt, 1
 C. Iunius Bubuleus tertium et Q. Aemilius Barbula iterum,
 initio anni questi apud populum, deformatum ordinem
 prava lectione senatus, qua potiores aliquot lectis praeter-
 iti essent, negaverunt, eam lectionem se, quae sine recti 2
 pravique discrimine ad gratiam ac libidinem facta esset,
 observaturos, et senatum extemplo citaverunt eo ordine,
 qui ante censores App. Claudium et C. Plautium fuerat.
 et duo imperia eo anno dari coepta per populum, utraque 3
 pertinentia ad rem militarem: unum, ut tribuni militum
 seni deni in quattuor legiones a populo crearentur, quae
 antea, perquam paucis suffragio populi relictis locis, dicta-
 torum et consulum ferme fuerant beneficia: tulere eam
 rogationem tribuni plebei L. Atilius, C. Marcius; alterum 4
 ut duumviros navales classis ornandae reficiendaeque causa
 idem populus iuberet: lator huius plebis sciti fuit M. De-
 cius tribunus plebis.

Eiusdem anni rem dictu parvam praeterire, ni ad 5
 religionem visa esset pertinere. tibicines, quia prohibiti a
 proximis censoribus erant in aede Iovis vesci, quod tradi-
 tum antiquitus erat, aegre passi Tibur uno agmine abie-
 runt, adeo ut nemo in urbe esset, qui sacrificiis praeci-
 neret. eius rei religio tenuit senatum, legatosque Tibur 6
 miserunt, ut darent operam, ut hi homines Romanis resti-
 tuerentur. Tiburtini benigne polliciti primum accitos eos 7

in curiam hortati sunt, uti reverterentur Romam; postquam percelli nequibant, consilio haud abhorrente ab ingeniiis hominum eos adgrediuntur. die festo alii alios per speciem celebrandarum cantu epularum causa invitant et vino, cuius avidum ferme genus est, oneratos sopiunt, atque ita in plaustra somno vinctos coniciunt ac Romam deportant. nec prius sensere quam plaustris in foro relictis plenos crapulae eos lux oppressit. tunc concursus populi factus, impetratoque ut manerent, datum, ut triduum quotannis ornati cum cantu atque hac, quae nunc sollemnis est, licentia per urbem vagarentur, restitutumque in aede vescendi ius iis, qui sacris praecinerent. haec inter duorum ingentium bellorum curam gerebantur.

XXXI. Consules inter se provincias partiti: Iunio Samnites, Aemilio novum bellum Etruria sorte obvenit. in Samnio Cluviam praesidium Romanum, quia nequiverat vi capi, obsessum fame in deditionem acceperant Samnites, verberibusque foedum in modum laceratos occiderant deditos. huic infensus crudelitati Iunius, nihil antiquius oppugnatione Cluviana ratus, quo die adgressus est moenia, vi cepit atque omnes puberes interfecit. inde victor exercitus Bovianum ductus. caput hoc erat Pentrorum Samnitium longe ditissimum atque opulentissimum armis virisque. ibi quia haud tantum irarum erat, spe praedae milites accensi oppido potiuntur. minus itaque saevitum in hostes est, praedae plus pacis quam ex omni Samnio unquam egestum, benigneque omnis militi concessa. et postquam praepotentem armis Romanum nec acies subsistere ullae nec castra nec urbes poterant, omnium principum in Samnio eo curae sunt intentae, ut insidiis quaereretur locus, si qua licentia populando effusus exercitus excipi ac circumveniri posset. transfugae agrestes et captivi quidam, pars forte pars consilio oblatis, congruentia ad consulem adferentes, quae et vera erant, pecoris vim ingentem in saltum avium compulsam esse, perpulerunt, ut praedatum eo expeditae ducerentur legiones. ibi ingens hostium exercitus itinera occultus insederat, et postquam intrasse Romanos vidit saltum, repente exortus cum clamore ac tumultu incautos invadit. et primo nova res tre-

pidationem fecit, dum arma capiunt, sarcinas congerunt in medium; dein postquam, ut quisque liberaverat se onere aptaveratque armis, ad signa undique coibant et notis ordinibus in vetere disciplina militiae iam sine praecepto ullius sua sponte struebatur acies, consul ad ancipitem 10 maxime pugnam advectus desilit ex equo et Iovem Martemque atque alios testatur deos, se nullam suam gloriam inde, sed praedam militi quaerentem in eum locum devenisse neque in se aliud quam nimiam ditandi ex hoste 11 militis curam reprehendi posse. ab eo se dedecore nullam rem aliam quam virtutem militum vindicaturam. con- 12 terentur modo uno animo omnes invadere hostem, victum acie, castris exutum, nudatum urbibus, ultimam spem furto insidiarum temptantem et loco, non armis fretum. sed 13 quem esse iam virtuti Romanae inexpugnabilem locum? Fregellana arx Soranaeque et ubicumque iniquo successum erat loco memorabantur. his accensus miles omnium in- 14 memor difficultatum, vadit adversus imminentem hostium aciem. ibi paulum laboris fuit, dum in adversum clivum erigitur agmen; ceterum postquam prima signa planitiem 15 summam ceperunt sensitque acies, aequo se iam institisse loco, versus extemplo est terror in insidiatores, eademque latebras, quibus se paulo ante texerant, palati atque incermes fuga repetebant. sed loca difficilia hosti quacsita 16 ipsos tum sua fraude inpediebant. itaque ergo perpaucis effugium patuit: caesa ad viginti milia hominum, victorque Romanus ad oblatam ab hoste praedam pecorum discurrit.

XXXII. Dum haec geruntur in Samnio, iam omnes 1 Etruriae populi praeter Arretinos ad arma ierant ab oppugnando Sutrio, quae urbs socia Romanis velut claustra Etruriae erat, ingens orsi bellum. eo alter consulum Ae- 2 milius cum exercitu ad liberandos obsidione socios venit. advenientibus Romanis Sutrini commeatus benigne in castra ante urbem posita advexere. Etrusci diem primum 3 consultando, maturarent traherentne bellum, traduxerunt. postero die, ubi celeriora quam tutiora consilia magis placuere ducibus, sole orto signum pugnae propositum est, armatique in aciem procedunt. quod postquam consuli 4

nuntiatum est, extemplo tesseram dari iubet, ut prandeat miles firmatisque cibo viribus arma capiat. dicto paretur. 5 consul ubi armatos paratosque vidit, signa extra vallum proferri iussit et haud procul hoste instruxit aciem. aliquamdiu intenti utrimque steterunt expectantes, ut ab adversariis clamor et pugna inciperet; et prius sol meridie se inclinavit quam telum hinc aut illinc emissum est. inde ne infecta re abiretur, clamor ab Etruscis oritur concinuntque tubae et signa inferuntur. nec segnius a Romanis pugna inicitur. concurrunt infensis animis. numero hostis, 8 virtute Romanus superat. anceps proelium multos utrimque et fortissimum quemque absumit, nec prius inclinata res est quam secunda acies Romana ad prima signa, integri fessis, successerunt. Etrusci, quia nullis recentibus subsidiis fulta prima acies fuit, ante signa circaque omnes ceciderunt. nullo unquam proelio fugae minus nec plus caedis fuisset, ni obstinatos mori Tuscos nox texisset, ita 10 ut victores prius quam victi pugnandi finem facerent. post occasum solis signum receptui datum est; nocte ab utroque in castra reditum. nec deinde quicquam eo anno rei memoria dignae apud Sutrium gestum est, quia et ex hostium exercitu prima tota acies deleta uno proelio fuerat subsidiariis modo relictis, vix quod satis esset ad 12 castrorum praesidium, et apud Romanos tantum vulnere fuit, ut plures post proelium saucii decesserint quam ceciderant in acie.

1 XXXIII. Q. Fabius insequentis anni consul bellum ad Sutrium excepit, collega Fabio C. Marcius Rutilus datus 2 est. ceterum et Fabius supplementum ab Roma adduxit et novus exercitus domo accitus Etruscis venit.

3 Permulti anni iam erant, cum inter patricios magistratus tribunosque nulla certamina fuerant, cum ex ea familia, quae velut fatalis (cum) tribunis ac plebi erat, certamen oritur. Ap. Claudius censor circumactis decem et octo mensibus, quod Aemilia lege finitum censurae spatium temporis erat, cum C. Plautius collega eius magistratu se 5 abdicasset, nulla vi compelli ut abdicaret potuit. P. Sempronius erat tribunus plebis, qui finiendae censurae intra legitimum tempus actionem susceperat, non popularem

magis quam iustam nec in vulgus quam optimo cuique
 gratiorem. is cum identidem legem Aemiliam recitaret 6
 auctoremque eius Mamercum Aemilium dictatorem laudi-
 bus ferret, qui quinquennalem ante censuram et longin-
 quitate potestatem dominantem intra sex mensum et anni
 coegisset spatium: 'dic agetum,' inquit 'Appi Claudii, 7
 quidnam facturus fueris, si eo tempore, quo C. Furius et
 M. Geganius censores fuerunt, censor fuisses.' negare 8
 Appius interrogationem tribuni magno opere ad causam
 pertinere suam: nam et si tenuerit lex Aemilia eos cen-
 sores, quorum in magistratu lata esset, quia post illos 9
 censores creatos eam legem populus iussisset quodque
 postremum iussisset, id ius ratumque esset, non tamen
 aut se aut eorum quemquam, qui post eam legem latam
 creati censores essent, teneri ea lege potuisse.

XXXIII. Haec sine ullius adsensu cavillante Ap- 1
 pio: 'est,' inquit 'Quirites, illius Appii progenies, qui
 decemvir in annum creatus altero anno se ipse creavit,
 tertio nec ab se nec ab ullo creatus privatus fasces et
 imperium obtinuit nec ante continuando abstulit magistratu 2
 quam obruerent cum male parta, male gesta, male retenta
 imperia. haec est eadem familia, Quirites, cuius vi atque 3
 iniuriis compulsi extorres patria sacrum montem cepistis,
 haec, adversus quam tribuniciam auxilium vobis compa- 4
 rastis, haec, propter quam duo exercitus Aventinum inse-
 distis, haec, quae faenebres leges, haec, quae agrarias
 semper impugnavit. haec conubia patrum et plebis inter- 5
 rupit, haec plebi ad curules magistratus iter obscepit.
 hoc est nomen multo quam Tarquiniorum infestius vestrae
 libertati. itane tandem, Appi Claudii, cum centesimus iam 6
 annus sit ab Mam. Aemilio dictatore, tot censores fuerint,
 nobilissimi fortissimique viri, nemo eorum duodecim ta-
 bulas legit? nemo id ius esse quod postremo populus ius-
 sisset scit? immo vero omnis sciverunt et ideo Aemiliae 7
 potius legi paruerunt quam illi antiquae, qua primum cen-
 sores creati erant, quia hanc postremam iusserat populus
 et quia, ubi duae contrariae leges sunt, semper antiquae
 obrogat nova. an hoc dicis, Appi, non teneri Aemilia lege 8
 populum? an populum teneri, te unum exlegem esse?

9 tenuit Aemilia lex violentos illos censores C. Furium et
M. Geganium, qui quid iste magistratus in re publica
male facere posset indicarunt, cum ira finitae potestatis
Mam. Aemilium, principem aetatis suae belli domique,
10 aerarium fecerunt; tenuit deinceps omnis censores intra
centum annorum spatium; tenet C. Plautium collegam
11 tuum isdem auspiciis, eodem iure creatum. an hunc non
ut qui optimo iure censor creatus esset populus creavit?
tu unus eximius es, in quo hoc praecipuum ac singulare
12 valeat? quem tu regem sacrificiorum crees? amplexus regni
nomen ut qui optimo iure rex Romae creatus sit creatum
se dicet. quem semestri dictatura, quem interregno quin-
que dierum contentum fore putes? quem clavi figendi aut
13 ludorum causa dictatorem audacter crees? quam isti sto-
lidos ac socordes videri creditis eos, qui intra vicesimum
diem ingentibus rebus gestis dictatura se abdicaverunt aut
14 qui vitio creati abierunt magistratu? quid ego antiqua re-
petam? nuper intra decem annos C. Maenius dictator, quia,
cum quaestiones severius quam quibusdam potentibus tu-
tum erat exerceret, contagio eius quod quaerebat ipse
criminis obiectata ab inimicis est, ut privatus obviam iret
crimini, dictatura se abdicavit. nolo ego istam in te mo-
15 destiam: ne degeneraveris a familia imperiosissima et
superbissima, non die, non hora citius quam necesse est
16 magistratu abieris, modo ne excedas finitum tempus. satis
est aut diem aut mensem censurae adicere? triennium, in-
quit, et sex menses ultra quam licet Aemilia lege censu-
ram geram, et solus geram. hoc quidem iam regno simile
17 est. an collegam subrogabis, quem ne in demortui quidem
18 locum subrogare fas est? paenitet enim, quod antiquissi-
mum sollemne et solum ab ipso, cui fit, institutum deo,
ab nobilissimis antistitibus eius sacri ad servorum ministe-
19 rium religiosus censor deduxisti, gens antiquior originibus
urbis huius, hospitio deorum immortalium sancta, propter
te ac tuam censuram intra annum ab stirpe extincta est,
nisi universam rem publicam eo nefario obstrinxeris, quod
20 omninari etiam reformidat animus. urbs eo lustro capta
est, quo, demortuo collega C. Iulio censore, L. Papirius
Cursor, ne abiret magistratu, M. Cornelium Maluginensem

collegam subrogavit. et quanto modestior illius cupiditas 21
 fuit quam tua, Appi? nec solus nec ultra finitum lege
 tempus L. Papirius censuram gessit. tamen neminem in-
 venit, qui se postea auctorem sequeretur; omnes deinceps
 censores post mortem collegae se magistratu abdicarunt.
 te nec quod dies exit censurae nec quod collega magistratu 22
 abiit, nec lex nec pudor coerceat: virtutem in superbia, in
 audacia, in contemptu deorum hominumque ponis. ego 23
 te, Appi Claudii, pro istius magistratus maiestate ac vere-
 cundia, quem gessisti, non modo manu violatum, sed ne
 verbo quidem inclementiori a me appellatum vellem: sed 24
 et haec, quae adhuc egi, pervicacia tua et superbia coegit
 me loqui et, nisi Aemiliae legi parueris, in vincula duci
 iubebo nec, cum ita comparatum a maioribus sit, ut co- 25
 mitiis censoriis, nisi duo confecerint legitima suffragia,
 non renuntiato altero comitia differantur, ego te, qui solus
 censor creari non possis, solum censuram gerere non pa-
 tiar.' haec taliaque cum dixisset, prendi censorem et in 26
 vincula duci iussit. adprobantibus sex tribunis actionem
 collegae tres appellanti Appio auxilio fuerunt, summaque
 invidia omnium ordinum solus censuram gessit.

XXXV. Dum ea Romae geruntur, iam Sutrium ab 1
 Etruscis obsidebatur, consulique Fabio imis montibus du-
 centi ad ferendam opem sociis temptandasque munitiones,
 si qua posset, acies hostium instructa occurrit; quorum 2
 ingentem multitudinem cum ostenderet subiecta late pla-
 nities, consul, ut loco paucitatem suorum adiuveret, flectit
 paululum in clivos agmen — aspreta erant strata saxis —,
 inde signa in hostem obvertit. Etrusci omnium praeter- 3
 quam multitudinis suae, qua sola freti erant, inmemores
 proelium ineunt adeo raptim et avide, ut abiectis missili-
 bus, quo celerius manus consererent, stringerent gladios
 vadentes in hostem: Romanus contra nunc tela nunc saxa, 4
 quibus eos adfatim locus ipse armabat, ingerere. igitur 5
 scuta galeaeque ictae cum etiam quos non vulneraverant
 turbarent — neque subire erat facile ad propiorem pugnam
 neque missilia habebant, quibus eminus rem gererent —,
 stantes et expositos ad ictus, cum iam satis nihil tegeret, 6
 quosdam etiam pedem referentes, fluctuantemque et insta-

bilem aciem redintegrato clamore strictis gladiis hastati et
 7 principes invadunt. cum impetum non tulerunt Etrusci,
 versisque signis fuga effusa castra repetunt. sed equites
 Romani praevecti per obliqua campi cum se fugientibus
 8 obtulissent, omisso ad castra itinere montes petunt. inde
 inermi paene agmine ac vexato vulneribus in silvam Cimi-
 niam penetratum. Romanus multis milibus Etruscorum
 caesis, duodequadraginta signis militaribus captis, castris
 etiam hostium cum praeda ingenti potitur. tum de perse-
 quendo hoste agitari coeptum.

1 XXXVI. Silva erat Ciminia magis tum invia atque
 horrenda quam nuper fuere Germanici saltus, nulli ad
 eam diem ne mercatorum quidem adita. eam intrare haud
 fere quisquam praeter ducem ipsum audebat: aliis omni-
 2 bus cladis Caudinae nondum memoria aboleverat. tum ex
 iis qui aderant — consulis fratrem M. Fabium, Caesonem
 alii, C. Claudium quidam matre eadem qua consulem geni-
 tum tradunt — speculatum se iturum professus brevique
 3 omnia certa adlaturum. Caere educatus apud hospites,
 Etruscis inde litteris eruditus erat linguamque Etruscam
 probe noverat. habeo auctores, vulgo tum Romanos pue-
 ros, sicut nunc Graecis, ita Etruscis litteris erudiri solitos:
 4 sed propius est vero, praecipuum aliquid fuisse in eo, qui
 se tam audaci simulatione hostibus immiscuerit. servus ei
 dicitur comes unus fuisse, nutritus una eoque haud igna-
 5 rus linguae eiusdem; nec quicquam aliud proficiscentes
 quam summatim regionis, quae intranda erat, naturam ac
 nomina principum in populis acceperere, ne qua inter con-
 6 loquia insigni nota haesitantes deprenderi possent. iere
 pastorali habitu, agrestibus telis, falcibus gaesisque binis
 armati. sed neque commercium linguae nec vestis armo-
 rumve habitus sic eos texit quam quod abhorrebat ab fide,
 7 quemquam externum Ciminios saltus intraturum. usque
 ad Camertes Umbros penetrasse dicuntur. ibi qui essent
 fateri Romanum ausum introductumque in senatum con-
 8 sulis verbis egisse de societate amicitiaque atque inde
 comi hospitio acceptum nuntiare Romanis iussum, com-
 meatum exercitui dierum triginta praesto fore, si ea loca
 intrasset iuventutemque Camertium Umbrorum in armis

paratam imperio futuram. haec cum relata consuli essent, 9
 impedimentis prima vigilia praemissis, legionibus post in-
 pedimenta ire iussis, ipse substitit cum equitatu et luce 10
 orta postero die obequitavit stationibus hostium, quae
 extra saltum dispositae erant; et cum satis diu tenuisset
 hostem, in castra sese recepit portaque altera egressus
 ante noctem agmen adsequitur. postero die luce prima 11
 iuga Ciminii montis tenebat. inde contemplatus opulenta
 Etruriae arva milites emittit. ingenti iam abacta praeda 12
 tumultuariae agrestium Etruscorum cohortes, repente a
 principibus regionis eius concitatae, Romanis occurrunt
 adeo inconpositae, ut vindices praedarum prope ipsi prae-
 dae fuerint. caesis fugatisque iis, late depopulato agro 13
 victor Romanus opulentusque rerum omnium copia in
 castra rediit. eo forte quinque legati cum duobus tribunis 14
 plebis venerant denuntiatum Fabio senatus verbis, ne sal-
 tum Ciminium transiret. lactati, serius se quam ut inpe-
 dire bellum possent venisse, nuntii victoriae Romam re-
 vertuntur.

XXXVII. Hac expeditione consulis motum latius erat 1
 quam profligatum bellum: vastationem namque sub Ci-
 minii montis radicibus iacens ora senserat conciveratque
 indignatione non Etruriae modo populos, sed Umbriae
 finitima. itaque quantus non unquam antea exercitus ad 2
 Sutrium venit; neque e silvis tantummodo promota castra,
 sed etiam aviditate dimicandi quam primum in campos
 delata acies. deinde instructa primo suo stare loco relicto 3
 hostium ad instruendum contra spatium; dein, postquam
 detractare hostem sensere pugnam, ad vallum subeunt.
 ubi postquam stationes quoque receptas intra munimenta 4
 sensere, clamor repente circa duces ortus, ut eo sibi e
 castris cibaria eius diei deferri iuberent: mansuros se sub 5
 armis et aut nocte aut certe luce prima castra hostium
 invasuros. nihilo quietior Romanus exercitus imperio du- 6
 cis continetur. decima erat fere diei hora, cum cibum
 capere consul milites iubet, praecipit, ut in armis sint,
 quacumque diei noctisque hora signum dederit. paucis mi- 7
 lites adloquitur, Samnitium bella extollit, elevat Etruscos,
 nec hostem hosti nec multitudinem multitudini comparan-

dam ait esse. praeterca telum aliud occultum scituros in tempore; interea taceri opus esse. his ambagibus prodi simulabat hostes, quo animus militum multitudine territus restitueretur; et, quod sine munimento considerant, veri similis erat quod simulabatur. curati cibo corpora quieti dant et quarta fere vigilia sine tumultu excitati arma capiunt. dolabrae calonibus dividuntur ad vallum proruendum fossasque implendas. intra munimenta instruitur acies, delectae cohortes ad portarum exitus conlocantur. dato deinde signo paulo ante lucem, quod aestivis noctibus sopitae maxime quietis tempus est, proruto vallo erupit acies, stratos passim invadit hostes, alios immobiles, alios semisomnos in cubilibus suis, maximam partem ad arma trepidantes caedes oppressit; paucis armandi se datum spatium est. eos ipsos non signum certum, non ducem sequentes fundit Romanus, fugatosque persequitur. ad castra, ad silvas diversi tendebant. silvae tutius dedere refugium, nam castra in campis sita eodem die capiuntur. aurum argentumque iussum referri ad consulem, cetera praeda militis fuit. caesa aut capta eo die hostium milia ad sexaginta. eam tam elaram pugnam trans Ciminiam silvam ad Perusiam pugnatam quidam auctores sunt metuque in magno civitatem fuisse, ne interclusus exercitus tam infesto saltu coortis undique Tuscis Umbrisque opprimeretur. sed ubicumque pugnatum est, res Romana superior fuit. itaque a Perugia et Cortona et Arretio, quae ferme capita Etruriae populorum ea tempestate erant, legati pacem foedusque ab Romanis petentes indutias in triginta annos impetraverunt.

1 XXXVIII. Dum haec in Etruria geruntur, consul alter C. Marcius Rutilus Allifas de Samnitibus vi cepit. multa alia castella vicique aut deleta hostiliter aut integra in 2 potestatem venire. per idem tempus et classis Romana a P. Cornelio, quem senatus maritimae orae praefecerat, in Campaniam acta cum adpulsa Pompeios esset, socii inde navales ad depopulandum agrum Nucerinum profecti proximis raptim vastatis, unde reditus tutus ad naves esset, dulcedine, ut fit, praedae longius progressi excivere hostes. 3 palatis per agros nemo obvius fuit, cum occidione occidi

possent; redeuntes agmine incauto haud procul navibus adsecuti agrestes exuerunt praeda, partem etiam occiderunt, quae superfuit caedi trepida multitudo ad naves compulsa est.

Profectio Q. Fabii trans Ciminiam silvam quantum 4
Romae terrorem fecerat, tam laetam famam in Samnium
ad hostes tulerat: interclusum Romanum exercitum obsi-
deri cladisque imaginem fureculas Caudinas memorabant;
eadem temeritate avidam ulteriorum semper gentem in 5
saltus invios deductam, saeptam non hostium magis armis
quam locorum iniquitatibus esse. iam gaudium invidia 6
quadam miscebatur, quod belli Romani decus ab Samni-
tibus fortuna ad Etruscos avertisset. itaque armis viris- 7
que ad obtendum C. Marcium consulem concurrunt,
protinus iade Etruriam per Marsos ac Sabinos petaturi, si
Marcius dimicandi potestatem non faciat. obvius his con- 8
sul fuit. dimicatum proelio utrimque atroci atque incerto
eventu est, et cum anceps caedes fuisset, adversae tamen
rei fama in Romanos vertit ob amissos quosdam equestris
ordinis tribunosque militum atque unum legatum et, quod
insigne maxime fuit, consulis ipsius vulnus. ob haec etiam 9
aucta fama, ut solet, ingens terror patres invasit, dictato-
remque dici placebat: nec quin Cursor Papirius diceretur,
in quo tum summa rei bellicae ponebatur, dubium cui-
quam erat. sed nec in Samnium nuntium perferri omni- 10
bus infestis tuto posse nec vivere Marcium consulem satis
fidebant; alter consul Fabius infestus privatim Papirio erat. 11
quae ne ira obstaret bono publico, legatos ex consularium
numero mittendos ad eum senatus censuit, qui sua quoque 12
eum, non publica solum auctoritate moverent, ut memo-
riam simultatum patriae remitteret. profecti legati ad 13
Fabium cum senatus consultum tradidissent adiecissent-
que orationem convenientem mandatis, consul demissis in
terram oculis tacitus ab incertis, quidnam acturus esset,
legatis recessit; nocte deinde silentio, ut mos est, L. Pa-
pirium dictatorem dixit. cui cum ob animum egregie vic-
tum legati gratias agerent, obstinatum silentium obtinuit
ac sine responso ac mentione facti sui legatos dimisit, ut
appareret, insignem dolorem ingenti conprimi animo. Pa- 15

pirius C. Iunium Bubuleum magistrum equitum dixit; atque ei legem curiatam de imperio ferenti triste omen diem diffidit, quod Faucia curia fuit principium, duabus insignis cladibus, captae urbis et Caudinae pacis, quod utroque
 16 anno eiusdem curiae fuerat principium; Macer Licinius
 tertia etiam clade, quae ad Cremeram accepta est, abominandam eam curiam facit.

1 XXXVIII. Dictator postero die auspiciis repetitis
 pertulit legem, et profectus cum legionibus ad terrorem
 traducti silvam Ciminiam exercitus nuper scriptis ad Lon-
 2 gulam pervenit acceptisque a Marcio consule veteribus
 militibus in aciem copias eduxit. nec hostes detractare
 visi pugnam. instructos deinde armatosque, cum ab neu-
 3 tris proelium inciperet, nox oppressit. quieti aliquamdiu,
 nec suis diffidentes viribus nec hostem spernentes, stativa
 4 in propinquo habuere. * * * nam et cum Umbrorum exer-
 citu acie depugnatum est — fusi tamen magis quam caesi
 5 hostes, quia coeptam acriter non tolerarunt pugnam — et
 ad Vadimonis lacum Etrusci lege sacrata coacto exercitu,
 cum vir virum legisset, quantis numquam alias ante simul
 6 copiis simul animis dimicant. tantoque irarum certamine
 gesta res est, ut ab neutra parte emissa sint tela.
 gladiis pugna coepit et accerrime commissa ipso certamine,
 quod aliquamdiu anceps fuit, accensa est, ut non cum
 Etruscis totiens victis, sed cum aliqua nova gente videre-
 7 tur dimicatio esse. nihil ab ulla parte movetur fugae,
 cadunt antesignani et, ne nudentur propugnatoribus signa,
 8 fit ex secunda prima acies. ab ultimis deinde subsidiis
 cietur miles, adeoque ad ultimum laboris ac periculi ven-
 tum est, ut equites Romani omissis equis ad primos ordi-
 nes peditum per arma, per corpora evaserint: ea velut
 nova inter fessos exorta acies turbavit signa Etruscorum.
 9 secuta deinde impetum eorum, utcumque adfecta erat,
 10 cetera multitudo tandem perrumpit ordines hostium. tunc
 vinci pertinacia coepta et averti manipuli quidam et, ut
 11 semel dedere terga, etiam certiores capessere fugam. ille
 primum dies fortuna vetere abundantes Etruscorum fregit
 opes. caesum in acie quod roboris fuit, castra eo impetu
 capta direptaque.

XXXX. Pari subinde periculo gloriaeque eventu bel- 1
 lum in Samnitibus erat, qui praeter ceteros belli appa-
 ratus ut acies sua fulgeret novis armorum insignibus fece-
 runt. duo exercitus erant, scuta alterius auro, alterius 2
 argento caelaverunt: forma erat scuti, summum latius,
 qua pectus atque umeri teguntur, fastigio aequali, ad
 inum cuneator mobilitatis causa; spongia pectori tegu- 3
 mentum et sinistrum crus ocrea tectum; galeae cristatae,
 quae speciem magnitudini corporum adderent; tunicae
 auratis militibus versicolores, argentatis lineae candidae.
 his dextrum cornu datum, illi in sinistro consistunt. notus 4
 iam Romanis apparatus insignium armorum fuerat docti-
 que a ducibus erant, horridum militem esse debere, non
 caelatum auro et argento, sed ferro et animis fretum:
 quippe illa praedam verius quam arma esse, nitentia ante 5
 rem, deformia inter sanguinem et vulnera; virtutem esse 6
 militis decus et omnia illa victoriam sequi et ditem ho-
 stem quamvis pauperis victoris praemium esse. his Cur- 7
 sor vocibus instinctos milites in proelium ducit. dextro
 ipse cornu consistit, sinistro praefecit magistrum equitum.
 simul est concursus, ingens fuit cum hoste certamen, 8
 non segnus inter dictatorem et magistrum equitum, ab
 utra parte victoria inciperet. prior forte Iunius commovit 9
 hostem, laevo dextrum cornu, sacros more Samnitium
 milites eoque candida veste et paribus candore armis in-
 signes. eos se Orco mactare Iunius dictitans, cum intul-
 lisset signa, turbavit ordines et haud dubie inpulit aciem.
 quod ubi sensit dictator: 'ab laevone cornu victoria in- 10
 cipiet' inquit 'et dextrum cornu, dictatoris acies, alienam
 pugnam sequetur, non partem maximam victoriae trahet?'
 concitat milites, nec peditum virtuti equites aut legatorum 11
 studia ducibus cedunt. M. Valerius a dextro, P. Decius 12
 ab laevo cornu, ambo consulares, ad equites in cornibus
 positos evehuntur adhortatique eos, ut partem secum ca-
 pesserent decoris, in transversa latera hostium incurrunt.
 is novus additus terror cum ex parte utraque circumva- 13
 sisset aciem et ad terrorem hostium legiones Romanae
 redintegrato clamore intulissent gradum, tum fuga ab
 Samnitibus coepta. iam strage hominum armorumque in- 14

signium campi repleri. ac primo pavidos Samnites castra
sua acceperere, deinde ne ea quidem retenta: captis di-
15 reptisque ante noctem iniectus ignis. dictator ex senatus
consulto triumphavit. cuius triumpho longe maximam
16 speciem captiva arma praebuere. tantum magnificentiae
visum in his, ut aurata scuta dominis argentariarum ad
forum ornandum dividerentur. inde natum initium dicitur
17 fori ornandi ab aedilibus, cum tensae ducerentur. et Ro-
mani quidem ad honorem deum insignibus armis hostium
usi sunt, Campani ab superbia et odio Samnitium gladia-
tores, quod spectaculum inter epulas erat, eo ornatu ar-
marunt Samnitiumque nomine compellarunt.

18 Eodem anno cum reliquis Etruscorum ad Perusiam,
quae et ipsa indutiarum fidem ruperat, Fabius consul nec
19 dubia nec difficili victoria dimicat. ipsum oppidum —
nam ad moenia victor accessit — cepisset, ni legati de-
20 dentes urbem exissent. praesidio Perusiae inposito, lega-
tionibus Etruriae amicitiam petentibus praese Romam ad
senatum missis, consul praestantiore etiam quam dictator
21 victoria triumphans urbem est invecus. quin etiam de-
victorum Samnitium decus magna ex parte ad legatos P.
Decium et M. Valerium est versum, quos populus proximi-
nis comitiis ingenti consensu consulem alterum, alterum
praetorem declaravit.

1 XXXXI. Fabio ob egregie perdomitam Etruriam con-
tinuatur consulatus, Decio collega datur. Valerius prae-
2 tor quartum creatus. consules partiti provincias: Etruria
3 Decio, Samnium Fabio evenit. profectus ad Nuceriam Al-
faternam, tum pacem petentis, quod uti ea, cum daretur,
noluissent, aspernatus est, oppugnando ad deditionem sub-
4 egit. cum Samnitibus acie dimicatum, haud magno cer-
tamine hostes victi: neque eius pugnae memoria tradita
foret, ni Marsi eo primum proelio cum Romanis bellassent.
secuti Marsorum defectionem Paeligni eandem fortunam
5 habuerunt. Decio quoque alteri consuli secunda belli
fortuna erat. Tarquiniensem metu subegerat frumentum
exercitui praebere atque indutias in quadraginta annos
6 petere. Vulsiensium castella aliquot vi cepit; quaedam
ex his diruit, ne receptaculo hostibus essent, circumferen-

doque passim bello tantum terrorem sui fecit, ut nomen omne Etruseum foedus ab consule peteret. ac de eo quidem nihil impetratum, indutiae annuae datae. stipendium exercitu Romano ab hoste in eum annum pensum et binac tunicae in militem exactae. ea merces indutiarum fuit.

Tranquillas res iam Etruscis turbavit repentina defectio Umbrorum, gentis integrae a cladibus belli, nisi quod transitum exercitus ager senserat. ii concitata omni iuventute sua et magna parte Etruscorum ad rebellionem compulsa tantum exercitum fecerant, ut relicto post se in Etruria Decio ad oppugnandam inde Romam ituros magnifice de se ac contemptim de Romanis loquentes iactarent. quod inceptum eorum ubi ad Decium consulem perlatum est, ad urbem ex Etruria magnis itineribus perguit et in agro Pupiniensi ad famam intentus hostium consedit. nec Romae spernebatur Umbrorum bellum et ipsae minae metum fecerant expertis Gallica clade, quam intutam urbem incolerent. itaque legati ad Fabium consulem missi sunt, ut, si quid laxamenti a bello Samnitium esset, in Umbriam propere exercitum duceret. dicto paruit consul magnisque itineribus ad Mevaniam, ubi tum copiae Umbrorum erant, perrexit. repens adventus consulis, quem procul Umbria in Samnio bello alio occupatum crediderant, ita exterruit Umbros, ut alii recedendum ad urbes munitas, quidam omittendum bellum censerent. plaga una — Materinam ipsi appellant — non continuit modo ceteros in armis, sed confestim ad certamen egit. castra vallantem Fabium adorti sunt. quos ubi effusos ruere in munimenta consul vidit, revocatos milites ab opere, prout loci natura tempusque patiebatur, ita instruxit, cohortatusque praedicatione vera qua in Tuscis qua in Samnio partorum decorum exiguam appendicem Etrusei belli conficere iubet et vocis impiae poenas expetere, qua se urbem Romanam oppugnatos minati sunt. haec tanta sunt alacritate militum audita, ut clamor sua sponte ortus loquentem interpellaverit ducem. ante imperium, ante concentum tubarum ac cornuum cursu effuso in hostem feruntur. non tamquam in viros aut armatos incurrunt: mirabilia dictu, signa primo eripi coepta signiferis, deinde ipsi signiferi trahi ad

consulem armatique milites ex acie in aciem transferri,
 et sicubi est certamen, scutis magis quam gladiis geritur
 19 res: umbonibus incussaque ala sternuntur hostes. plus
 capitur hominum quam caeditur, atque una vox ponere
 20 arma iubentium per totam fertur aciem. itaque inter
 ipsum certamen facta deditio est a primis auctoribus belli.
 postero insequentibusque diebus et ceteri Umbrorum po-
 puli deduntur. Ocriculani sponsione in amicitiam accepti.
 1 XXXXII. Fabius alienae sortis victor belli in suam
 2 provinciam exercitum reduxit. itaque ei ob res tam feli-
 citer gestas sicut priore anno populus continuaverat con-
 sulatum, ita senatus in insequentem annum, quo Ap. Clau-
 dius, L. Volumnius consules fuerunt, prorogavit maxime
 3 Appio adversante imperium. Appium censorem petisse
 consulatum comitiaque eius ab L. Furio tribuno plebis
 4 interpellata, donec se censura abdicavit, in quibusdam
 5 annalibus invenio. creatus consul, cum collegae novum
 bellum Salentini hostes decernerentur, Romae mansit, ut
 urbanis artibus opes augetet, quando belli decus penes
 6 alios esset. Volumnium provinciae haud pacituit: multa
 secunda proelia fecit, aliquot urbes hostium vi cepit. prae-
 dae erat largitor et benignitatem per se gratam comitate
 adiuvabat, militemque his artibus fecerat et periculi et
 7 laboris avidum. Q. Fabius pro consule ad urbem Allifas
 cum Samnitium exercitu signis conlatis configit. minime
 ambigua res fuit: fusi hostes atque in castra compulsi.
 nec castra forent retenta, ni exiguum superfuisset dici;
 ante noctem tamen sunt circumsessa et nocte custodita,
 8 ne quis elabi posset. postero die vixdum luce certa dedi-
 tio fieri coepta; et pacti, qui Samnitium forent ut cum
 9 singulis vestimentis emitterentur. ii omnes sub iugum
 missi. sociis Samnitium nihil cautum, ad septem milia
 sub corona venire. qui se civem Hernicum dixerat, seor-
 10 sus in custodia habitus. eos omnes Fabius Romam ad
 senatum misit. et cum quaesitum esset, dilectu an vo-
 luntarii pro Samnitibus adversus Romanos bellissent, per
 Latinos populos custodiendi dantur, iussique eam integram
 rem novi consules P. Cornelius Arvina, Q. Marcius Tre-
 mulus — hi enim iam creati erant — ad senatum referre.

id aegre passi Hernici, concilium populorum omnium ha- 11
 bentibus Anagninis in circo, quem maritimum vocant,
 praeter Aletrinatam Ferentinatamque et Verulanum omnes
 Hernici nominis populo Romano bellum indixerunt.

XXXXIII. In Samnio quoque, quia decesserat inde 1
 Fabius, novi motus exorti. Calatia et Sora praesidiaque
 quae in his Romana erant expugnata et in captivorum
 corpora militum foede saevitum. itaque eo P. Cornelius
 cum exercitu missus. Marcio novi hostes — iam enim 2
 Anagninis Hernicisque aliis bellum iussum erat — decer-
 nuntur. primo ita omnia oportuna loca hostes inter con- 3
 sulum castra intereperunt, ut pervadere expeditus nun-
 tius non posset et per aliquot dies incerti rerum omnium 4
 suspensique de statu alterius uterque consul ageret Ro-
 manque is metus manaret, adeo ut omnes iuniores sacra-
 mento adigerentur atque ad subita rerum duo iusti scri- 5
 berentur exercitus. ceterum Hernicum bellum nequaquam
 pro praesenti terrore ac vetusta gentis gloria fuit. nihil 6
 usquam dictu dignum ausi, trinis castris intra paucos dies
 exuti, triginta dierum indutias, ita ut ad senatum Romam
 legatos mitterent, pacti sunt bimestri stipendio frumento-
 que et singulis in militem tunicis. ab senatu ad Marcium 7
 reiecti, cui senatus consulto permissum de Hernicis erat;
 isque eam gentem in deditionem accepit. et in Samnio
 alter consul superior viribus, locis inpeditor erat. omnia 8
 itinera obsaepserant hostes saltusque pervios ceperant, ne
 qua subvehi commeatus possent. neque eos, cum cotidie
 signa in aciem consul proferret, elicere ad certamen pote-
 rat, satisque apparebat, neque Samnitum certamen prae- 9
 sens nec Romanum dilationem belli laturum. adventus 10
 Marci, qui Hernicis subactis maturavit collegae venire
 auxilio, moram certaminis hosti exemit. nam ut qui ne 11
 alteri quidem exercitui se ad certamen credidissent pares,
 coniungi utique passi duos consulares exercitus nihil cre-
 derent superesse spei, advenientem inconposito agmine
 Marcium adgrediuntur. raptim conlatae sarcinae in me- 12
 dium et, prout tempus patiebatur, instructa acies. clamor
 primum in stativa perlatus, dein conspectus procul pulvis
 tumultum apud alterum consulem in castris fecit. isque 13

confestim arma capere iussis raptimque eductis in aciem
 militibus transversam hostium aciem atque alio certamine
 14 occupatam invadit, clamitans, summum flagitium fore, si
 alterum exercitum utriusque victoriae conpotem sinerent
 15 fieri nec ad se sui belli vindicarent decus, qua impetum
 dederat perrumpit aciemque per mediam in castra hostium
 16 tendit et vacua defensoribus capit atque incendit. quae
 ubi flagrantia Marcianus miles conspexit et hostes re-
 spexere, tum passim fuga coepta Samnitium fieri. sed
 omnia obtinet caedes nec in ullam partem tutum per-
 17 fugium est. iam triginta milibus hostium caesis signum
 receptui consules dederant, colligebantque in unum copias
 invicem inter se gratantes, cum repente visae procul
 hostium novae cohortes, quae in supplementum scriptae
 18 fuerant, integravere caedem. in quas nec iussu consulum
 nec signo accepto victores vadunt, malo tirocinio inuen-
 19 dum Samnitum clamitantes. indulgent consules legionum
 ardori, ut qui probe scirent, novum militem hostium inter
 percussos fuga veteranos ne temptando quidem satis cer-
 20 tamini fore. nec eos opinio fecellit: omnis Samnitium
 copiae, veteres novaeque, montes proximos fuga capiunt.
 eo et Romana erigitur acies, nec quicquam satis tuti loci
 victis est. et de iugis quae ceperant funduntur, iamque
 21 una voce omnes pacem petebant. tum trium mensum
 frumento imperato et annuo stipendio ac singulis in mili-
 22 tem tunicis ad senatum pacis oratores missi. Cornelius
 in Samnio relictus, Marcius de Hernicis triumphans in
 urbem rediit statuaque equestris in foro decreta est, quae
 23 ante templum Castoris posita est. Hernicorum tribus
 populis Aletrinatis, Verulano, Ferentinatis, quia maluerunt
 quam civitatem, suae leges redditae conubiumque inter
 ipsos, quod aliquamdiu soli Hernicorum habuerunt, per-
 24 missum. Avagninis quique arma Romanis intulerant ci-
 vitas sine suffragii latrone data, concilia conubiaque
 adempta et magistratibus praeterquam sacrorum curatione
 interdictum.

25 Eodem anno aedes Salutis a C. Iunio Bubulco censore
 locata est, quam consul bello Samnitium voverat. ab
 eodem collegaque eius M. Valerio Maximo viae per agros

publica impensa factae. et cum Carthaginensibus eodem 26
anno foedus tertio renovatum legatisque eorum, qui ad id
venerant, comiter munera missa.

XXXIII. Dictatorem idem annus habuit P. Cor- 1
nelium Scipionem cum magistro equitum P. Decio Mure.
ab his, propter quae creati erant, comitia consularia habita, 2
quia neuter consulum potuerant bello abesse. creati con-
sules L. Postumius, Ti. Minucius. hos consules Piso Q. 3
Fabio et P. Decio suggerit biennio exempto, quo Clau-
dium Volumniumque et Cornelium cum Marcio consules
factos tradidimus. memoriane fugerit in annalibus dige- 4
rendis an consulto binos consules, falsos ratus, transcen-
derit, incertum est.

Eodem anno in campum Stellatam agri Campani Sam- 5
nitium incursiones factae. itaque ambo consules in Sam- 6
nium missi. cum diversas regiones, Tifernum Postumius,
Bovianum Minucius petisset, Postumi prius ductu ad Ti-
fernum pugnatum. alii haud dubie Samnites victos ac 7
viginti milia hominum capta tradunt, alii Marte aequo 8
discessum et Postumium metum simulantem nocturno iti-
nere clam in montes copias abduxisse, hostes secutos duo
milia inde locis munitis et ipsos consedissee. consul ut 9
stativa tuta copiosaque — et ita erant — petisse videretur,
postquam et munimentis castra firmavit et omni apparatu
rerum utilium instruxit, relicto firmo praesidio de vigilia 10
tertia qua duci proxime potest expeditas legiones ad col-
legam et ipsum adversus alios sedentem ducit. ibi auctore 11
Postunio Minucius cum hostibus signa confert, et cum
anceps proelium in multum diei processisset, tum Postu-
mius integris legionibus defessam iam aciem hostium in-
provise invadit. itaque cum lassitudo ac vulnera fugam 12
quoque praepedissent, occisione occisi hostes, signa unum
et viginti capta atque inde ad castra Postumi perrectum.
ibi duo victores exercitus perculsum iam fama hostem 13
adorti fundunt fugantque: signa militaria sex et viginti
capta et imperator Samnitium Staius Gellius multique
alii mortales et castra utraque capta. et Bovianum urbs, 14
postero die coepta oppugnari, brevi capitur, magna
gloria rerum gestarum consules triumpharunt. Minucium 15

consulem cum vulnere gravi relatum in castra mortuum quidam auctores sunt et M. Fulvium in locum eius consulem suffectum et ab eo, cum ad exercitum Minucii missus esset, Bovianum captum.

16 Eo anno Sora, Arpinum, Cesennia recepta ab Samnitibus; Herculis magnum simulacrum in Capitolio positum dedicatumque.

1 XXXXV. P. Sulpicio Saverione, P. Sempronio Sopho consulibus Samnites, seu finem seu dilationem belli quaerentes, legatos de pace Romam misere. quibus suppliciter
2 agentibus responsum est, nisi saepe bellum parantes pacem petissent Samnites, oratione ultro citro habita de pace transigi potuisse: nunc, quando verba vana ad id locorum
3 fuerint, rebus standum esse. P. Sempronium consulem cum exercitu brevi in Samnio fore: eum, ad bellum pacemne inclinent animi, falli non posse. conperta omnia senatui relaturum; decedentem ex Samnio consulem legati
4 sequerentur. eo anno cum pacatum Samnium exercitus Romanus benigne praebito comiteatu peragrasset, foedus antiquum Samnitibus redditum.

5 Ad Aequos inde veteres hostes ceterum per multos annos sub specie infidae pacis quietos versa arma Romana, quod incolumi Hernico nomine missitaverant simul
6 cum his Samniti auxilia et post Hernicos subactos universa prope gens sine dissimulatione consilii publici ad hostes desciverat; et postquam ieto Romae cum Samnitibus foedere fetiales venerant res repetitum, temptationem
7 aiebant esse, ut terrore incusso belli Romanos se fieri paterentur, quod quanto opere optandum foret Hernicos docuisse, cum quibus licuerit suas leges Romanae civitati
8 praeoptaverint; quibus legendi quid mallent copia non fuerit pro poena necessariam civitatem fore. ob haec vulgo in conciliis iactata populus Romanus bellum fieri
9 Aequis iussit: consulesque ambo ad novum profecti bellum quattuor milia a castris hostium consederunt. Aequorum exercitus, ut qui suo nomine permultos annos inbelles
10 egissent, tumultuario similis, sine ducibus certis, sine imperio, trepidare. alius exeundum in aciem, alii castra tuenda censent. movet plerosque vastatio futura agrorum
11

ac deinceps cum levibus praesidiis urbium relictarum ex-
 cidia. itaque postquam inter multas sententias una, quae 12
 omissa cura communium ad respectum suarum quemque
 rerum vertisset, audita, ut prima vigilia diversi e castris 13
 ad deportanda omnia tuendaque moenibus in urbes abi-
 rent, cuncti eam sententiam ingenti adsensu acceperunt.
 palatis hostibus per agros prima luce Romani signis pro- 14
 latis in acie consistunt et, ubi nemo obvius ibat, pleno
 gradu ad castra hostium tendunt. ceterum postquam ibi 15
 neque stationes pro portis nec quemquam in vallo nec
 fremitum consuetum castrorum animadverterunt, insolito
 silentio moti metu insidiarum subsistunt. transgressi deinde 16
 vallum cum deserta omnia invenissent, pergunt hostem
 vestigiis sequi. sed vestigia in omnes aequae ferentia par-
 tes ut in dilapsis passim primo errorem faciebant, post per 17
 exploratores conperitis hostium consiliis ad singulas urbes
 circumferendo bello unum et trigiuta oppida intra dies
 quinquaginta omnia oppugnando ceperunt, quorum plera-
 que diruta atque incensa, nomenque Aequorum prope ad
 internecionem deletum. de Aequis triumphatum; exemplo- 18
 que eorum clades fuit, ut Marrucini, Marsi, Paeligni, Fren-
 tani mitterent Romam oratores pacis petendae amicitiae-
 que. his populis foedus petentibus datum.

XXXVI. Eodem anno Cn. Flavius Cn. filius scriba, 1
 patre libertino humili fortuna ortus, ceterum callidus vir
 et facundus, aedilis curulis fuit. invenio in quibusdam 2
 annalibus, cum appareret aedilibus fierique se pro tribu
 aedilem videret neque accipi nomen, quia scriptum face-
 ret, tabulam posuisse et iurasse, se scriptum non facturum.
 quem aliquanto ante desisse scriptum facere arguit Maecr 3
 Licinius tribunatu ante gesto triumviratibusque, nocturno
 altero, altero coloniae deducendae. ceterum, id quod haud 4
 discrepat, contumacia adversus contemnentes humilitatem
 suam nobiles certavit, civile ius repositum in penetralibus 5
 pontificum evulgavit fastosque circa forum in albo propo-
 suit, ut quando lege agi posset sciretur; aedem Concordiae 6
 in area Vulcani summa invidia nobilium dedicavit, coactus-
 que consensu populi Cornelius Barbatas pontifex maximus
 verba praecire, cum more maiorum negaret, nisi consulem

- 7 aut imperatorem posse templum dedicare. itaque ex aucto-
 ritate senatus latum ad populum est, ne quis templum
 aramve iniussu senatus aut tribunorum plebei partis maio-
 ris dedicaret.
- 8 Haud memorabilem rem per se, nisi documentum sit
 adversus superbiam nobilium plebeiae libertatis, referam.
- 9 ad collegam aegrum visendi causa Flavius cum venisset
 consensuque nobilium adulescentium, qui ibi adsidebant,
 adurrectum ei non esset, curulem adferri sellam eo iussit
 ac sede honoris sui anxios invidia inimicos spectavit.
- 10 Ceterum Flavium dixerat aedilem forensis factio, Ap.
 Claudii censura vires nacta, qui senatum primus liberti-
 11 norum filiis lectis inquinaverat et, posteaquam eam lectio-
 nem nemo ratam habuit nec in curia adeptus erat quas
 petierat opes, urbanis humilibus per omnis tribus divis
 12 forum et campum corrupit. tantumque Flavii comitia in-
 dignitatis habuerunt, ut plerique nobilium anulos aureos
 13 et phaleras deponerent. ex eo tempore in duas partes
 discessit civitas: aliud integer populus fautor et cultor
 14 bonorum, aliud forensis factio tenebat, donec Q. Fabius
 et P. Decius censores facti et Fabius, simul concordiae
 causa simul ne humillimorum in manu comitia essent,
 omnem forensem turbam exeretam in quattuor tribus con-
 15 iecit urbanasque eas appellavit. adeoque eam rem ac-
 ceptam gratis animis ferunt, ut Maximi cognomen, quod
 tot victoriis non pepererat, hac ordinum temperatione
 pareret. ab eodem institutum dicitur, ut equites idibus
 Quinctilibus transvelerentur.

[PERIOCHA LIBRI X.]

[Coloniae deductae sunt Sora et Alba et Carscoli. Marsi in
 deditionem accepti sunt. collegium augurum ampliatum est, ut
 essent novem, cum autea quaterni fuissent. lex de provocatione
 ad populum a Murena consule tertio tunc lata est. duae tribus ad-
 iectae sunt, Aniensis et Terentina. Samnitibus bellum indictum
 est et adversus eos saepe prospere pugnatum est. cum adversus
 Etruscos, Umbros, Samnites, Gallos P. Decio et Q. Fabio ducibus
 pugnaretur et Romanus exercitus in maximo discrimine esset, P.
 Decius, secutus exemplum patris, devovit se pro exercitu et morte

sua victoriam eius pugnae populo Romano dedit. Papirius Cursor Samnitium exercitum, qui iure iurando obstrictus, quo maiore constantia virtutis pugnaret, in aciem descenderat, fudit. census actus est, lustrum conditum: censa sunt civium capita ducenta septuaginta duo milia et trecenta viginti.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER X.

I. L. Genucio, Ser. Cornelio consulibus ab externis 1
ferme bellis otium fuit. Soram atque Albam coloniae de-
ductae, Albam in Aequos sex milia colonorum scripta.
Sora agri Volsci fuerat, sed possederant Samnites; eo 2
quattuor milia hominum missa.

Eodem anno Arpinatibus Trebulanisque civitas data;
Frusinates tertia parte agri damnati, quod Hernicos ab 3
eis sollicitatos conpertum, capitaque coniurationis eius
quaestione ab consulibus ex senatus consulto habita vir-
gis caesi ac securi percussi. tamen ne prorsus inbellem 4
agerent annum, parva expeditio in Umbria facta est, quod
nuntiabatur, ex spelunca quadam excursiones armatorum
in agros fieri. in eam speluncam penetratum cum signis 5
est et ex eo loco obscuro multa vulnera accepta maxime-
que lapidum ictu, donec altero specus eius ore — nam
pervius erat — invento utraeque fauces congestis lignis
accensae. ita intus fumo ac vapore ad duo milia armato- 6
rum ruentia novissime in ipsas flammam, dum evadere
tendunt, absumpta.

M. Livio Dentre, [M.] Aemilio consulibus redintegra- 7
tum Aequicum bellum. coloniam aegre patientes velut
arcem suis finibus inpositam, summa vi expugnare adorti
ab ipsis colonis pelluntur. ceterum tantum Romae terro- 8
rem fecere, quia vix credibile erat, tam adfectis rebus
solos per se Aequos ad bellum coortos, ut tumultus eius
causa dictator diceretur C. Iunius Bubulcus. cum M. Ti- 9
tinius magistro equitum profectus primo congressu Aequos
subegit, ac die octavo triumphans in urbem cum redisset,

aedem Salutis, quam consul voverat, censor locaverat, dictator dedicavit.

- 1 II. Eodem anno classis Graecorum Cleonymo duce
 2 Lacedaemonio ad Italiae litora adpulsa Thurias urbem in
 3 Sallentinis cepit. adversus hunc hostem consul Aemilius
 4 missus proelio uno fugatum compulit in naves. Thuriae
 5 redditae veteri cultori Sallentinoque agro pax parta. Iu-
 6 nium Bubuleum dictatorem missum in Sallentinos in qui-
 7 busdam annalibus invenio et Cleonymum, priusquam
 8 confingendum esset cum Romanis, Italia excessisse. cir-
 9 cumvectus inde Brundisii promunturium medioque sinu
 10 Hadriatico ventis latus, cum laeva inportuosa Italiae litora,
 11 dextra Illyrii Liburnique et Histri, gentes ferae et magna
 ex parte latrociniiis maritimis infames, terrerent, penitus
 ad litora Venetorum pervenit. expositis paucis qui loca
 explorarent cum audisset, tenue praetentum litus esse,
 quod transgressis stagna ab tergo sint inrigua aestibus
 maritimis, agros haud procul proximos campestris cerni,
 ulteriora collis videri, esse ostium fluminis praecalti, quo
 circumagi naves in stationem tutam vidissent — Medua-
 cus annis erat —: eo invectam classem subire flumine
 adverso iussit. gravissimas navium non pertulit alveus
 fluminis: in leviora navigia transgressa multitudo arma-
 torum ad frequentes agros, tribus maritimis Patavinorum
 vicis colentibus eam oram, pervenit. ibi egressi, praesi-
 dio levi navibus relicto, vicos expugnant, inflammant tecta,
 hominum pecudumque praedas agunt et dulcedine praec-
 dandi longius usque a navibus procedunt. haec ubi Pata-
 vium sunt nuntiata — semper autem eos in armis accolae
 Galli habebant —, in duas partes juventutem dividunt.
 altera in regionem, qua effusa populatio nuntiabatur, al-
 tera, ne eui praedonum obviam fieret, altero itinere ad sta-
 tionem navium — milia autem quattuordecim ab oppido
 aberat — ducta. in naves parvas custodibus interemptis
 impetus factus, territique nautae coguntur naves in alte-
 ram ripam annis traicere. et in terra prosperum aeque
 in palatos praedatores proelium fuerat, refugientibusque
 ad stationem Graecis Veneti obsistunt. ita in medio cir-
 cumventi hostes caesique; pars capti classem indicant

regemque Cleonymum tria milia abesse. inde captivis 12
 proximo vico in custodiam datis pars fluviatiles naves ad
 superanda vada stagnorum apte planis alveis fabricatas,
 pars captiva navigia armatis complent, profectique ad
 classem immobiles naves et loca ignota plus quam hostem
 timentes circumvadunt, fugientesque in altum acrius quam 13
 repugnantes usque ad ostium amnis persecuti captis qui-
 busdam incensisque navibus hostium, quas trepidatio in
 vada intulerat, victores revertuntur. Cleonymus vix quinta 14
 parte navium incolumi nulla regione maris Hadriatici pro-
 spere adita discessit. rostra navium spoliaque Laconum
 in aede Iunonis veteri fixa multi supersunt qui viderunt
 Patavi. monumentum navalis pugnae eo die, quo pugna- 15
 tum est, quotannis sollemni certamine navium in flumine
 oppidi medio exercetur.

III. Eodem anno Romae cum Vestinis petentibus ami- 1
 citiam ictum est foedus. multiplex deinde exortus terror. 2
 Etruriam rebellare ab Arretinorum seditionibus motu orto
 nuntiabatur, ubi Cilnium genus praepotens divitiarum in-
 vidia pelli armis coeptum, simul Marsos agrum vi tueri,
 in quem colonia Carseoli deducta erat quattuor milibus
 hominum scriptis. itaque propter eos tumultus dictus M. 3
 Valerius Maximus dictator magistrum equitum sibi legit
 M. Aemilium Paulum. id magis credo quam Q. Fabium 4
 ea aetate atque eis honoribus Valerio subiectum. ceterum
 ex Maximi cognomine ortum errorem haud abnuerim.
 profectus dictator cum exercitu proelio uno Marsos fundit. 5
 compulsis deinde in urbes munitas Milioniam, Plestinam,
 Fresiliam intra dies paucos cepit et parte agri multatis
 Marsis foedus restituit. tum in Etruscos versum bellum. 6
 et cum dictator auspiciorum repetendorum causa profec-
 tus Romam esset, magister equitum pabulatum egressus
 ex insidiis circumvenitur, signisque aliquot amissis foeda
 militum caede ac fuga in castra est compulsus. qui terror 7
 non eo tantum a Fabio abhorret, quod si qua alia arte
 cognomen suum aequavit tum maxime bellicis laudibus,
 sed etiam quod memor Papirianae saevitiae numquam, ut 8
 dictatoris iniussu dimicaret, adduci potuisset.

1 III. Nuntiata ea clades Romam maiorem quam res
 2 erat terrorem excivit. nam ut exercitu deleto ita iusti-
 3 tium indictum, custodiae in portis, vigiliae vicatim exactae,
 4 arma, tela in muros congesta. omnibus iunioribus sacra-
 5 mento adactis dictator ad exercitum missus omnia spe
 6 tranquilliora et composita magistri equitum cura, castra in
 7 tutiorem locum redacta, cohortes, quae signa amiserant,
 8 extra vallum sine tentoriis destitutas invenit, exercitum
 9 avidum pugnae, quo maturius ignominia aboleretur. ita-
 10 que confestim castra inde in agrum Rusellanum promovit.
 11 eo et hostes secuti, quamquam ex bene gesta re summam
 12 et in aperto certamine virium spem habebant, tamen insi-
 13 diis quoque, quas feliciter experti crant, hostem temptant.
 14 tecta semiruta vici per vastationem agrorum deusti haud
 15 procul castris Romanorum aberant. ibi abditis armatis
 16 pecus in conspectu praesidii Romani, cui praecerat Cn.
 17 Fulvius legatus, propulsum. ad quam inlecebram cum
 18 moveretur nemo ab Romana statione, pastorum unus pro-
 19 gressus sub ipsas munitiones inclamat alios, cunctanter
 20 ab ruinis vici pecus propellentes, quid cessarent, cum per
 21 media castra Romana tuto agere possent. haec cum legato
 22 Caerites quidam interpretarentur et per omnis manipulos
 23 militum indignatio ingens esset nec tamen iniussu movere
 24 auderent, iubet peritos linguae adtendere animum, pasto-
 25 rum sermo agresti an urbano propior esset. cum refer-
 26 rent, sonum linguae et corporum habitum et nitorem cul-
 27 tiora quam pastoralia esse: 'ite igitur, dicite,' inquit
 28 'detegant nequiquam conditas insidias: omnia scire Ro-
 29 manum nec magis iam dolo capi quam armis vinci posse.'
 30 haec ubi audita sunt et ad eos qui consederant in insidiis
 31 perlata, consurrectum repente ex latebris est, et in paten-
 32 tem ad conspectum undique campum prolata signa. visa
 33 legato maior acies quam quae ab suo praesidio sustineri
 34 posset. itaque prope ad dictatorem auxilia accitum mit-
 35 tit; interea ipse impetus hostium sustinet.

1 V. Nuntio adlato dictator signa ferri ac sequi iubet
 2 armatos. sed celeriora prope omnia imperio erant, rapta
 3 extemplo signa armaque, et vix ab impetu et cursu tene-
 4 bantur. cum ira ab accepta nuper clade stimulabat, tum

conciatior accidens clamor ab increcente certamine. ur- 3
gent itaque alii alios hortanturque signiferos, ut ocius
eant. quo magis festinantes videt dictator, eo impensius
retentat agmen ac sensim incedere iubet. Etrusci contra 4
principio exciti pugnae omnibus copiis aderant. et super
alios alii nuntiant dictatori, omnes legiones Etruscorum
capessisse pugnam nec iam ab suis resisti posse; et ipse
cernit ex superiore loco, in quanto discrimine praesidium 5
esset. ceterum satis fretus, esse etiam nunc tolerando 5
certamini legatum nec se procul abesse periculi vindicem,
quam maxime vult fatigari hostem, ut integris adoriatur
viribus fessos. quamquam lente procedunt, iam tamen ad 6
inpetum capiundum, equi utique, modicum erat spatium.
prima incedebant signa legionum, ne quid occultum aut
repentinum hostis timeret, sed reliquerat intervalla inter
ordines peditum, qua satis laxo spatio equi permitti pos-
sent. pariter sustulit clamorem acies; et emissus eques 7
libero cursu in hostem invehitur inconpositisque adversus
equestrem procellam subitum pavorem offundit. itaque ut 8
prope serum auxilium iam paene circumventis, ita uni-
versa requies data est. integri acceperunt pugnam, nec ea
ipsa longa aut anceps fuit. fusi hostes castra repetunt 9
inferentibusque iam signa Romanis cedunt et in ultimam
castrorum partem conglobantur. haerent fugientes in an- 10
gustis portarum: pars magna aggerem vallumque con-
scendit, si aut ex superiore loco tueri se aut superare
aliqua et evadere posset. forte quodam loco male densa- 11
tus agger pondere superstantium in fossam procubuit;
atque ea, cum deos pandere viam fugae conelamassent,
plures inermes quam armati evadunt. hoc proelio fractae 12
iterum Etruscorum vires; et pacto annuo stipendio et
duum mensum frumento permissum ab dictatore, ut de
pace legatos mitterent Romam. pax negata, induitiae bien- 13
nii datae. dictator triumphans in urbem rediit. habeo
auctores, sine ullo memorabili proelio pacatam ab dicta-
tore Etruriam esse seditionibus tantum Arretinorum con-
positis et Cilnio genere cum plebe in gratiam reducto.
consul ex dictatura factus M. Valerius. non petentem 14
atque adeo etiam absentem creatum credidere quidam et

per interregem ea comitia facta. id unum non ambigitur, consulatum cum Apuleio Pansa gessisse.

1 VI. M. Valerio et Q. Apuleio consulibus satis paca-
 2 tae foris res fuere: Etruseum adversa belli res et indutiae
 quietum tenebant, Sannitem multorum annorum cladibus
 3 domitum haudum foederis novi paenitebat. Romae quo-
 que plebem quietam et exoneratam deducta in colonias
 multitudo praestabat. tamen, ne undique tranquillae res
 essent, certamen iniectum inter primores civitatis, patri-
 cios plebeiosque, ab tribunis plebis Q. et Cn. Ogulniis,
 4 qui undique criminandorum patrum apud plebem occasio-
 nibus quaesitis, postquam alia frustra temptata erant, eam
 actionem susceperunt, qua non infimam plebem accende-
 rent, sed ipsa capita plebis, consularis triumphalesque
 5 plebeios, quorum honoribus nihil praeter sacerdotia, quae
 6 nondum promiscua erant, deessent. rogationem ergo pro-
 mulgarunt, ut, cum quattuor augures, quattuor pontifices
 ea tempestate essent placeretque augeri sacerdotum nu-
 merum, quattuor pontifices, quinque augures de plebe
 7 omnes adlegerentur. quemadmodum ad quattuor augu-
 rum numerum, nisi morte duorum, id redigi collegium
 potuerit, non invenio, cum inter augures constet, inparem
 numerum debere esse, ut tres antiquae tribus, Ramnes,
 8 Titienses, Luceres, suum quaeque augurem habeant aut,
 si pluribus sit opus, pari inter se numero sacerdotes mul-
 tiplicent, sicut multiplicati sunt, cum ad quattuor quinque
 adiecti novem numerum, ut terni in singulas essent, ex-
 9 plexerunt. ceterum, quia de plebe adlegebantur, iuxta
 eam rem aegre passi patres quam cum consulatum vul-
 10 gari viderent. simulabant, ad deos id magis quam ad se
 pertinere: ipsos visuros, ne sacra sua polluantur, id se
 optare tantum, ne qua in rem publicam clades veniat.
 11 minus autem tetendere, adsueti iam tali genere certami-
 num vinci, et cernebant adversarios non id, quod olim
 vix speraverint, adfectantes magnos honores, sed omnia
 iam, in quorum spem dubiam erat certatum, adeptos:
 multiplices consulatus censurasque et triumphos.

1 VII. Certatum tamen suadenda dissuadendaque lege
 inter Ap. Claudium maxime ferunt et inter P. Decium

Murem. qui cum eadem ferme de iure patrum ac plebis, 2
 quae pro lege Licinia quondam contraque eam dicta erant,
 cum plebeiis consulatus rogabatur, disseruissent, rettu- 3
 lisse dicitur Decius parentis sui speciem, qualem eum
 multi qui in contione erant viderant, incinctum Gabino
 cultu super telum stantem, quo se habitu pro populo ac
 legionibus Romanis devovisset. tum P. Decium consulem 4
 purum piisque deis immortalibus visum aequae ac si T.
 Manlius collega eius devoveretur. eundem P. Decium, 5
 qui sacra publica populi Romani faceret, legi rite non
 potuisse? id esse periculum, ne suas preces minus audirent
 dii quam Appii Claudii? castius eum sacra privata
 facere et religiosius deos colere quam se? quem paenitere 6
 votorum, quae pro re publica nuncupaverint tot consules
 plebei, tot dictatores aut ad exercitus euntes aut inter
 ipsa bella? numerarentur duces eorum annorum, quibus 7
 plebeiorum ductu et auspicio res geri coeptae sunt, nu-
 merarentur triumphi. iam ne nobilitatis quidem suae ple-
 beios paenitere. pro certo habere, si quod repens bellum 8
 oriatur, non plus spei fore senatui populoque Romano in
 patriciis quam in plebeiis ducibus. ‘quod cum ita se ha- 9
 beat, cui deorum hominumve indignum videri potest,’
 inquit ‘eos viros, quos vos sellis curulibus, toga praetexta,
 tunica palmata et toga picta et corona triumphali
 laureaue honoraritis, quorum domos spoliis hostium ad-
 fixis insignes inter alias feceritis, pontificalia atque angu-
 ralia insignia adicere? qui Iovis optimi maximi ornatu 10
 decoratus, curru aurato per urbem vectus in Capitolium
 ascenderit, si conspiciatur cum capide ac lituo, capite
 velato victimam caedat auguriumve ex arce capiat? cuius 11
 imaginis titulo consulatus censuraque et triumphus aequo
 animo legetur, si auguratum aut pontificatum adieceritis,
 non sustinebunt legentium oculi? equidem — pace dix- 12
 rim deum — eos nos iam populi Romani beneficio esse
 spero, qui sacerdotiis non minus reddamus dignatione
 nostra honoris quam acceperimus et deorum magis quam
 nostra causa expetamus, ut, quos privatim colimus, pu-
 blice colamus.

VIII. Quid autem ego sic adhuc egi, tamquam integra 1

sit causa patriciorum de sacerdotiis et non iam in pos-
 2 sessione unius amplissimi simul sacerdotii? decemviros
 sacris faciundis, carminum Sibyllae ac fatorum populi
 huius interpretes, antistites eosdem Apollinaris sacri cac-
 3 rimoniarumque aliarum plebeios videmus. nec aut tum
 patriciis ulla iniuria facta est, cum duoviris sacris faciun-
 dis adiectus est propter plebeios numerus, et nunc tribu-
 nus, vir fortis ac strenuus, quinque augurum loca, quat-
 4 tuor pontificum adiecit, in quae plebeii nominentur, non
 ut vos, Appi, vestro loco pellant, sed ut adiuvent vos
 homines plebeii divinis quoque rebus procurandis, sicut
 5 in ceteris humanis pro parte virili adiuvant. noli eru-
 bescere, Appi, collegam in sacerdotio habere, quem in
 censura, quem in consulatu collegam habere potuisti, cuius
 tam dictatoris magister equitum quam magistri equitum
 6 dictator esse potes. Sabinum advenam, principem nobilitati
 vestrae, seu Attum Clausum seu App. Claudium ma-
 vultis, illi antiqui patricii in suum numerum acceperunt:
 7 ne fastidieris, nos in sacerdotum numerum accipere. multa
 nobiscum decora adferimus, immo omnia eadem, quae vos
 8 superbos fecerunt: L. Sextius primus de plebe consul est
 factus, C. Licinius Stolo primus magister equitum, C.
 Marcius Rutilus primus et dictator et censor, Q. Publilius
 9 Philo primus praetor. semper ista audita sunt eadem,
 penes vos auspicia esse, vos solos gentem habere, vos
 solos iustum imperium et auspiciam domi militiaeque.
 10 acque adhuc prosperum plebeium et patricium fuit porro-
 que erit, Quirites. en unquam fando audistis, patricos
 primo esse factos non de caelo demissos, sed qui patrem
 11 eiere possent, id est nihil ultra quam ingenuos? consu-
 lem iam patrem eiere possum avumque iam poterit filius
 meus. nihil est aliud in re, Quirites, nisi ut omnia ne-
 gata adipiscamur. certamen tantum patricii petunt nec
 12 curant, quem eventum certaminum habeant. ego hanc
 legem, quod bonum faustum felixque sit vobis ac rei
 publicae, uti rogas iubendam censeo.

1 VIII. Vocare tribus extemplo populus iubebat, ap-
 parebatque accipi legem: ille tamen dies intercessione est
 sublatus. postero die deterritis tribunis ingenti consensu

accepta est. pontifices creantur suasor legis P. Decius 2
Mus, P. Sempronius Sophus, C. Marcius Rutilus, M. Li-
vius Denter, quinque augures item de plebe: C. Genucius,
P. Aelius Paetus, M. Minucius Faesus, C. Marcius, T.
Publilius. ita octo pontificum, novem augurum numerus
factus.

Eodem anno M. Valerius consul de provocatione legem 3
tulit diligentius sanctam. tertio ea tum post reges exactos
lata est semper a familia eadem. causam renovandae sae- 4
pius haud aliam fuisse reor quam quod plus paucorum
opes quam libertas plebis poterat. Porcia tamen lex sola
pro tergo civium lata videtur, quod gravi poena, si quis
verberasset necassetve civem Romanum, sanxit. Valeria 5
lex cum eum qui provocasset virgis caedi securique ne-
cari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra
quam 'inprobe factum' adiecit. id, qui tum pudor homi- 6
num erat, visum credo vinculum satis validum legis. nunc
vix servus ero ita minetur quisquam.

Bellum ab eodem consule haudquaquam memorabile 7
adversus rebellantes Aequos, cum praeter animos feroces
nihil ex antiqua fortuna haberent, gestum est. alter con- 8
sul Apuleius in Umbria Nequinum oppidum circumscidit.
locus erat arduus atque in parte una praecipuus, ubi nunc
Narnia sita est, nec vi nec munimento capi poterat. ita 9
que eam infectam rem M. Fulvius Paetus, T. Manlius
Torquatus novi consules acceperunt. in eum annum cum 10
Q. Fabium consulem non petentem omnes dicerent cen-
turiae, ipsum auctorem fuisse Macer Licinius ac Tubero
tradunt differendi sibi consulatus in bellicosiore annum:
eo anno maiori se usui rei publicae fore urbano gesto 11
magistratu. ita nec dissimulantem, quid mallet, nec pe-
tentem tamen aedilem curulem cum L. Papirio Cursore
factum. id ne pro certo ponerem, vetustior annalium 12
auctor Piso effecit, qui eo anno aediles curules fuisse
tradit Cn. Domitium Cn. f. Calvinum et Sp. Carvilium
Q. f. Maximum. id credo cognomen errorem in aedilibus 13
fecisse secutamque fabulam mixtam ex aediliciis et con-
sularibus comitiis convenientem errori. et lustrum eo anno 14
conditum a P. Sempronio Sopho et P. Sulpicio Saverione

ensoribus, tribusque additae duae: Aniensis ac Terentina. haec Romae gesta.

1 X. Ceterum ad Nequinum oppidum cum segni obsi-
dione tempus tereretur, duo ex oppidanis, quorum erant
aedificia iuncta muro, specu facto ad stationes Romanas
2 itinere occulto perveniunt; inde ad consulem deducti prae-
sidium armatum se intra moenia et muros accepturos con-
3 firmant. nec aspernanda res visa neque incaute credenda.
cum altero eorum — nam alter obses retentus — duo
4 exploratores per cuniculum missi; per quos satis conperta
re trecenti armati transfuga duce in urbem ingressi nocte
portam, quae proxima erat, cepere. qua refracta consul
5 exercitusque Romanus sine certamine urbem invasere. ita
Nequinum in ditionem populi Romani venit. colonia eo
adversus Umbros missa a flumine Narnia appellata: exer-
citus cum magna praeda Romam reductus.

6 Eodem anno ab Etruscis adversus indutias paratum
bellum. sed eos alia molientis Gallorum ingens exercitus
7 fines ingressus paulisper a proposito avertit. pecunia
deinde, qua multum poterant, freti socios ex hostibus
facere Gallos conantur, ut eo adiuncto exercitu cum Ro-
8 manis bellarent. de societate haut abnuunt barbari, de
mercede agitur. qua pacta acceptaque cum parata cetera
ad bellum essent sequique Etruscus iuberet, infitias eunt,
9 mercedem se belli Romanis inferendi pactos. quidquid
acceperint, accepisse, ne agrum Etruscum vastarent ar-
10 misque lacesserent cultores. militaturos tamen se, si uti-
que Etrusei velint, sed nulla alia mercede quam ut in
partem agri accipiantur tandemque aliqua sede certa con-
11 sistant. multa de eo concilia populorum Etruriae habita,
nec perfici quicquam potuit, non tam quia inminui agrum
quam quia accolae sibi quisque adiungere tam efferatae
12 gentis homines horrebat. ita dimissi Galli pecuniam in-
gentem sine labore ac periculo paratam rettulerunt. Ro-
mae terrorem praebuit fama Gallici tumultus ad bellum
Etruscum adiecti: eo minus cunctanter foedus iectum eum
Picenti populo est.

1 XI. T. Manlio consuli provincia Etruria sorte venit;
qui vixdum ingressus hostium finis cum exerceretur inter

equites, ab rapido cursu circumagendo equo effusus ex-
 templo prope expiravit. tertius ab eo casu dies finis vitae
 consuli fuit. quo velut omine belli accepto deos pro se 2
 commisisse bellum memorantes Etrusci sustulere animos.
 Romae cum desiderio viri tum incommoditate temporis 3
 tristis nuntius fuit, ut patres ab iubendo dictatore consu-
 lis subrogandi comitia ex sententia principum habita de-
 terruerint. M. Valerium consulem omnes sententiae cen- 4
 turiaeque dixere, quem senatus dictatorem dici iussurus
 fuerat. tum extemplo in Etruriam ad legiones proficisci
 iussit. adventus eius compressit Etruseos adeo, ut nemo ex- 5
 tra munimenta egredi auderet timorque ipsorum obsidioni
 similis esset. neque illos novus consul vastandis agris uren- 6
 disque tectis, cum passim non villae solum, sed frequentes
 quoque vici incendiis fumarent, elicere ad certamen potuit.

Cum hoc segnius bellum opinione esset, alterius belli, 7
 quod multis invicem cladibus haud immerito terribile
 erat, fama Picentium novorum sociorum indicio exorta
 est: Samnites arma et rebellionem spectare, seque ab iis
 sollicitatos esse. Picentibus gratiae actae et magna pars 8
 curae patribus ab Etruria in Samnites versa est. caritas 9
 etiam annonae sollicitam civitatem habuit, ventumque ad
 inopiae ultimum foret, ut scripsere quibus aedilem fuisse
 eo anno Fabium Maximum placet, ni eius viri cura, qua-
 lis in bellicis rebus multis tempestatibus fuerat, talis domi
 tum in annonae dispensatione praeparando ac convehendo
 frumento fuisset.

Eo anno — nec traditur causa — interregnum initum. 10
 interreges fuere Ap. Claudius, dein P. Sulpicius. is comi-
 tia consularia habuit, creavit L. Cornelium Scipionem, Cn.
 Fulvium consules. principio huius anni oratores Luca- 11
 norum ad novos consules venerunt questum, quia condi-
 tionibus perlicere se nequiverint ad societatem armorum,
 Samnites infesto exercitu ingressos fines suos vastare bel-
 loque ad bellum cogere. Lucano populo satis superque 12
 erratum quondam, nunc ita obstinatos animos esse, ut
 omnia ferre ac pati tolerabilius ducant, quam ut umquam
 postea nomen Romanum violent. orare patres, ut et Lu- 13
 canos in fidem accipiant et vim atque iniuriam ab se

Samnitium arceant. se quamquam bello cum Samnitibus suscepto necessaria iam facta adversus Romanos fides sit, tamen obsides dare paratos esse.

1 XII. Brevis consultatio senatus fuit: ad unum omnes
iungendum foedus cum Lucanis resque repetendas ab
2 Samnitibus censent. benigne responsum Lucanis ictum-
que foedus. fetiales missi, qui Samnitum decedere agro
sociorum ac deducere exercitum finibus Lucanis iuberent.
quibus obviam missi ab Samnitibus qui denuntiarent, si
3 quod adissent in Samnio concilium, haud inviolatos abi-
turos. haec postquam audita sunt Romae, bellum Samni-
tibus et patres censuerunt et populus iussit. consules inter
se provincias partiti sunt: Scipioni Etruria, Fulvio Samni-
tes obvenerunt, diversique ad suum quisque bellum pro-
4 ficiscuntur. Scipioni segne bellum et simile prioris anni
militiae expectanti hostes ad Volaterras instructo agmine
5 occurrerunt. pugnatum maiore parte dici magna utrimque
caede. nox incertis, qua data victoria esset, intervenit;
6 lux insequens victorem victumque ostendit, nam Etrusci
silentio noctis castra reliquerunt. Romanus egressus in
aciem ubi professione hostium concessam victoriam videt,
progressus ad castra, vacuis cum plurima praeda — nam
7 et stativa et trepide deserta fuerant — potitur. inde in
Faliscum agrum copiis reductis cum impedimenta Faleriis
cum modico praesidio reliquisset, expedito agmine ad
8 depopulandos hostium fines incedit. omnia ferro ignique
vastantur, praedae undique actae. nec solum modo vastum
hosti relictum, sed castellis etiam vicisque inlatus ignis:
urbibus oppugnandis temperatum, in quas timor Etruscos
compulerat.

9 Cn. Fulvii consulis clara pugna in Samnio ad Bovia-
num haudquaquam ambiguae victoriae fuit. Bovianum
inde adgressus nec ita multo post Aufidenam vi cepit.

1 XIII. Eodem anno Carseolos colonia in agrum Ae-
quiculorum deducta. Fulvius consul de Samnitibus trium-
2 phavit. cum comitia consularia instarent, fama exorta,
3 Etruscos Samnitesque ingentes conscribere exercitus: pa-
lam omnibus conciliis vexari principes Etruscorum, quod
non Gallos quacumque condicione traxerint ad bellum;

increpari magistratus Samnitium, quod exercitum adversus
 Lucanum hostem comparatum obiecerint Romanis; itaque 4
 suis sociorumque viribus consurgere hostes ad bellum, et
 haudquaquam pari defungendum esse certamine. *f* hic ter- 5
 ror, cum illustres viri consulatum peterent, omnes in Q.
 Fabium Maximum primo non petentem, deinde, ut incli-
 nata studia vidit, etiam recusantem convertit. quid se 6
 iam senem ac perfunctum laboribus laborumque praemiis
 sollicitarent? nec corporis nec animi vigorem remanere
 eundem, et fortunam ipsam vereri, ne cui deorum nimia
 iam in se et constantior, quam velint humanae res, videat-
 tur. et se gloriae seniorum suberevisse, et ad suam glo- 7
 riam consurgentes alios laetum aspicere. nec honores
 magnos fortissimis viris Romae nec honoribus deesse
 fortes viros. acuebat hac moderatione tam iusta studia; 8
 quae verecundia legum restringenda ratus, legem recitari
 iussit, qua intra decem annos eundem consulem refici
 non liceret. vix praec strepitu audita lex est, tribunique 9
 plebis nihil id impedimenti futurum aiebant: se ad popu-
 lum laturos, uti legibus solveretur. *l* et ille quidem in 10
 recusando perstabat, quid ergo attineret leges ferri rogi-
 tans, quibus per eosdem qui tulissent fraus fieret? iam
 regi leges, non regere. populus nihilo minus suffragia ini- 11
 bat, et ut quaeque intro vocata erat centuria, consulem
 haud dubie Fabium dicebat. *f* tum demum consensu civi- 12
 tatis victus: 'dei adprobent' inquit 'quod agitis acturique
 estis, Quirites. ceterum, quoniam in me, quod vos vultis,
 facturi estis, in collega sit meae apud vos gratiae locus:
 P. Decium, expertum mihi concordi collegio virum, dignum 13
 vobis, dignum parente suo, quaeso mecum consulem fa-
 ciatis.' iusta suffragatio visa. omnes quae supererant cen-
 turiae Q. Fabium, P. Decium consules dixerunt.

Eo anno plerisque dies dicta ab aedilibus, quia plus 14
 quam quod lege finitum erat agri possiderent. nec quis-
 quam ferme est purgatus, vinculumque ingens inmodicae
 cupiditatis iniectum est.

XIII. Consules novi Q. Fabius Maximus quartum et 1
 P. Decius Mus tertium cum inter se agitare, uti alter
 Samnites hostes, alter Etruscos deligeret, quantaeque in 2

hanc aut in illam provinciam copiae satis, et uter ad
3 utrum bellum dux idoneus magis esset, ab Sutrio et Ne-
pete et Faleriis legati, auctores concilia Etruriae populo-
rum de petenda pace haberi, totam belli molem in Samnium
4 averterunt. profecti consules, quo expeditiores commea-
tus essent et incertior hostis, qua venturum bellum foret,
Fabius per Soranum, Decius per Sidicinum agrum in
5 Samnium legiones ducunt. ubi in hostium fines ventum
est, uterque populabundus effuso agmine incedit. explo-
6 rant tamen latius quam populantur. igitur non fefellere
ad Tifernum hostes in occulta valle instructi, quam in-
gressos Romanos superiore ex loco adoriri parabant.
7 Fabius impedimentis in locum tutum remotis praesidioque
modico inposito, praemonitis militibus adesse certamen,
quadrato agmine ad praedictas hostium latebras succedit.
8 Samnites desperato inproviso tumultu, quando in apertum
semel discrimen evasura esset res, et ipsi acie iusta ma-
luerunt concurrere. itaque in aequum descendunt ac for-
9 tunae se maiore animo quam spe committunt. ceterum
sive quia ex omnium Samnitium populis quodcumque
roboris fuerat contraxerant seu quia discrimen summae
rerum augebat animos, aliquantum quoque aperta pugna
10 praebuerunt terroris. Fabius ubi nulla ex parte hostem
loco moveri vidit, Maximum filium et M. Valerium tribu-
nos militum, cum quibus ad primam aciem procurrerat,
11 ire ad equites iubet et adhortari, ut, si quando unquam
equestri ope adiutam rem publicam meminerint, illo die
adnitantur, ut ordinis eius gloriam invictam praestent.
12 peditum certamine immobilem hostem restare, omnem re-
liquam spem in impetu esse equitum. et ipsos nominatim
iuvenes, pari comitate utrumque, nunc laudibus nunc pro-
13 missis onerat. ceterum quando ne ea quoque temptata
vis proficeret, consilio grassandum, si nihil vires iuarent,
14 ratus, Scipionem legatum hastatos primae legionis sub-
trahere ex acie et ad montis proximos quam posset ocul-
tissime circumducere iubet, inde ascensu abdito a con-
spectu erigere in montes agmen aversoque hosti ab tergo
15 repente se ostendere. equites ducibus tribunis haud multo
plus hostibus quam suis ex inproviso ante signa evecti

praebuerunt tumultus. adversus incitatas turmas stetit 16
 inmota Samnitium acies nec parte ulla pelli aut perrumpi
 potuit. et postquam inritum inceptum erat, recepti post
 signa proelio excesserunt. crevit ex eo hostium animus, 17
 nec sustinere frons prima tam longum certamen increscen-
 temque fiducia sui vim potuisset, ni secunda acies iussu
 consulis in primum successisset. ibi integrae vires sistunt 18
 invehentem se iam Samnitem, et tempore improvisa ex
 montibus signa clamorque sublatus non vero tantum metu
 terruere Samnitium animos. nam et Fabius Decium col- 19
 legam adpropinquare exclamavit, et pro se quisque miles
 adesse alterum consulem, adesse legiones gaudio alaeres
 fremunt; errorque utilis Romanis oblatus fugae formidi- 20
 nisque Samnites inplevit maxime territos, ne ab altero
 exercitu integro intactoque fessi opprimerentur. et quia 21
 passim in fugam dissipati sunt, minor caedes quam pro
 tanta victoria fuit. tria milia et quadringenti caesi, capti
 octingenti ferme et triginta, signa militaria capta tria et
 viginti.

XV. Samnitibus Apuli se ante proelium coniunxis- 1
 sent, ni P. Decius consul iis ad Maleventum castra obie-
 cisset, extractos deinde ad certamen fudisset. ibi quoque 2
 plus fugae fuit quam caedis: duo milia Apulorum caesa.
 spretoque eo hoste Decius in Samnium legiones duxit.
 ibi duo consulares exercitus diversis vagati partibus om- 3
 nia spatio quinque mensum evastarunt. quadraginta et 4
 quinque loca in Samnio fuere, in quibus Decii castra fue-
 runt, alterius consulis sex et octoginta. nec valli tantum 5
 ac fossarum vestigia relicta, sed multo illis insigniora
 monumenta vastitatis circa regionumque depopulatarum.
 Fabius etiam urbem Cimetricam cepit. ibi capta armato- 6
 rum duo milia nongenti, caesi pugnantes ferme nongenti
 triginta.

Inde comitorum causa Romam profectus maturavit 7
 eam rem agere. cum primo vocatae Q. Fabium consulem
 dicerent omnes centuriae, Ap. Claudius consularis can-
 didatus, vir acer et ambitiosus, non sui magis honoris 8
 causa quam ut patricii recuperarent duo consularia loca,
 cum suis tum totius nobilitatis viribus incubuit, se cum

9 Q. Fabio consulem dicerent. Fabius primo de se eadem
 fere quae priore anno dicendo abnuere. circumstare sel-
 lam omnis nobilitas, orare, ut ex caeno plebeio consula-
 tum extraheret maiestatemque pristinam cum honori tum
 10 patriciis gentibus redderet. Fabius silentio facto media
 oratione studia hominum sedavit: facturum enim se fuisse
 dixit, ut duorum patriciorum nomina reciperet, si alium
 11 quam se consulem fieri videret; nunc se suam rationem
 comitiis, cum contra leges futurum sit, pessimo exemplo
 12 non habiturum. ita L. Volumnius de plebe cum Ap. Clau-
 dio consul est factus, priore item consulatu inter se con-
 parati. nobilitas obiectare Fabio, fugisse eum Ap. Clau-
 dium collegam eloquentia civilibusque artibus haud dubie
 praestantem.

1 XVI. Comitiis perfectis veteres consules iussi bellum
 2 in Samnio gerere prorogato in sex menses imperio. itaque
 insequenti quoque anno L. Volumnio, Ap. Claudio con-
 sulum P. Decius, qui consul in Samnio relictus a collega
 fuerat, proconsul idem popuiri non destitit agros, donec
 Samnitium exercitum nusquam se proelio committentem
 3 postremo expulit finibus. Etruriam pulsi petierunt et, quod
 legationibus nequiquam saepe temptaverant, id se tanto
 agmine armatorum mixtis terrore precibus acturos effica-
 4 cius rati, postulaverunt principum Etruriae concilium. quo
 coacto, per quot annos pro libertate dimicent cum Roma-
 nis, exponunt: omnia expertos esse, si suismet ipsorum
 5 viribus tolerare tantam molem belli possent; temptasse
 etiam haud magni momenti finitimarum gentium auxilia.
 petisse pacem a populo Romano, cum bellum tolerare
 non possent, rebellasse, quod pax servientibus gravior
 6 quam liberis bellum esset. unam sibi spem reliquam in
 Etruscis restare; scire, gentem Italiae opulentissimam
 armis, viris, pecunia esse; habere accolae Gallos, inter
 ferrum et arma natos, feroces cum suo apte ingenio tum
 adversus Romanos, populum, quem captum a se auroque
 7 redemptum, haud vana iactantes, memorent. nihil abesse,
 si sit animus Etruscis qui Porsinnac quondam maioribus-
 que eorum fuerit, quin Romanos omni agro cis Tiberim
 pulsos dimicare pro salute sua, non de intolerando Italiae

regno cogant. Samnitum illis exercitum paratum, instruetum armis, stipendio venisse; confestim secuturos, vel si ad ipsam Romanam urbem oppugnandam ducant.

XVII. Haec eos in Etruria iactantes molientesque bellum domi Romanum urebat. nam P. Decius, ubi conperit per exploratores, profectum Samnitium exercitum, advocato consilio 'quid per agros' inquit 'vagamur vicatim circumferentes bellum? quin urbes et moenia adgredimur? nullus iam exercitus Samnio praesidet. cessere finibus ac sibimet ipsi exilium conscivere.' adprobantibus cunctis ad Murgantiam validam urbem oppugnandam ducit; tantusque ardor militum fuit et caritate ducis et spe maioris quam ex agrestibus populationibus praedae, ut uno die vi atque armis urbem caperent. ibi duo milia Samnitium et centum pugnantes circumventi captique, et alia praeda ingens capta est. quae ne impedimentis gravibus agmen oneraret, convocari milites Decius iubet. 'hacine' inquit 'victoria sola aut hac praeda contenti estis futuri? vultis vos pro virtute spes gerere: omnes Samnitium urbes fortunaeque in urbibus relictas vestrae sunt, quando legiones eorum tot proeliis fusas postremo finibus expulistis. vendite ista et illicite lucro mercatorem, ut sequatur agmen: ego subinde suggeram quae vendatis. ad Romuleam urbem hinc eamus, ubi vos labor haud maior, praeda maior manet.' divendita praeda ultro adhortantes imperatorem ad Romuleam pergunt. ibi quoque sine opere, sine tormentis, simul admota sunt signa, nulla vi deterriti a muris, qua cuique proximum fuit, scalis raptim admotis in moenia evasere. captum oppidum ad direptum est: ad duo milia et trecenti occisi et sex milia hominum capta; et miles ingenti praeda potitus, quam vendere, sicut priorem, coactus Ferentinum inde, quamquam nihil quietis dabatur, tamen summa alacritate ductus. ceterum ibi plus laboris ac periculi fuit. et defensa summa vi moenia sunt et locus erat munimento naturaque tutus: sed evicit omnia adsuetus praedae miles. ad tria milia hostium circa muros caesa; praeda militis fuit. huius oppugnatarum urbium decoris pars maior in quibusdam annalibus ad Maximuni trahitur: Murgantiam ab Decio,

a Fabio Ferentinum Romuleamque oppugnatas tradunt.
 12 sunt qui novorum consulum hanc gloriam faciant, quidam
 non amborum, sed alterius, L. Volumnii: ei Samnium pro-
 vinciam evenisse.

1 XVIII. Dum ea in Samnio, cuiuscumque ductu au-
 spicioque, gererentur, Romanis in Etruria interim bellum
 ingens multis ex gentibus concitur, cuius auctor Gellius
 2 Egnatius ex Samnitibus erat. Tusei fere omnes conscive-
 rant bellum; traxerat contagio proximos Umbriae populos,
 et Gallica auxilia mercede sollicitabantur. omnis ea mul-
 3 titudo ad castra Samnitium conveniebat. qui tumultus
 repens postquam est Romam perlatum, cum iam L. Vo-
 lumnii consul cum legione secunda ac tertia sociorumque
 milibus quindecim profectus in Samnium esset, Ap. Clau-
 4 dium primo quoque tempore in Etruriam ire placuit. duae
 Romanae legiones secutae prima et quarta et sociorum
 5 duodecim milia. castra haud procul ab hoste posita. cete-
 rum eo magis profectum est, quod mature ventum erat,
 ut quosdam spectantes iam arma Etruriae populos metus
 Romani nominis conprimeret, quam quod ductu consulis
 6 quicquam ibi satis scite aut fortunate gestum sit. multa
 proelia locis et temporibus iniquis commissa, spesque in dies
 graviolem hostem faciebat, et iam prope erat, ut nec duci
 7 milites nec militibus dux satis fideret. litteras ad collegam
 accersendum ex Samnio missas in trinis annalibus invenio:
 piget tamen id certum ponere, cum ea ipsa inter consules
 populi Romani, iam iterum eodem honore fungentis, dis-
 crepatio fuerit, Appio abnuente missas, Volumnio adfir-
 8 mante, Appi se litteris accitum. iam Volumnii in Samnio
 tria castella ceperat, in quibus ad tria milia hostium caesa
 erant, dimidium fere eius captum, et Lucanorum seditiones
 a plebeiis et egentibus ducibus ortas summa optumatum
 voluntate per Q. Fabium, pro consule missum eo cum vetere
 9 exercitu, compresserat. Decio populandos hostium agros
 relinquit, ipse cum suis copiis in Etruriam ad collegam
 10 pergit; quem advenientem laeti omnes acceperunt. Ap-
 pium ex conscientia sua credo animum habuisse, haud
 inmerito iratum, si nihil scripserat, inliberali et ingrato
 11 animo, si eguerat ope, dissimulantem. vix enim salute

mutua reddita cum obviam egressus esset: 'satin salve,' inquit 'L. Volumni? ut sese in Samnio res habent? quae te causa ut provincia tua excederes induxit?' Volumnius 12 in Samnio res prosperas esse ait, litteris eius accitum venisse; quae si falsae fuerint nec usus sui sit in Etruriam, extemplo conversis signis abiturum. 'tu vero abeas,' 13 inquit 'neque te quisquam moratur: etenim minime consentaneum est, cum bello tuo forsitan vix sufficias, hic te ad opem ferendam aliis gloriari venisse.' bene Hercules 14 verteret, dicere Volumnius: malle frustra operam insumptam quam quicquam incidisse, cur non satis esset Etruriae unus consularis exercitus.

XVIII. Digredientes iam consules legati tribunisque 1 ex Appiano exercitu circumstant: pars imperatorem suum orare, ne collegae auxilium, quod acciendum ultro fuerit, sua sponte oblatum sperneretur; plures abeunti Volumnio 2 obsistere, obtestari, ne pravo cum collega certamine rem publicam prodat. si qua clades incidisset, desertori magis quam deserto noxiae fore. eo rem adductam, ut omni rei 3 bene aut secus gestae in Etruria decus dedecusque ad L. Volumnium sit delegatum. neminem quaesiturum, quae verba Appi, sed quae fortuna exercitus fuerit. dimitti ab 4 Appio eum, sed a re publica et ab exercitu retineri; experiretur modo voluntatem militum. haec monendo ob- 5 testandoque prope restitantes consules in contionem pertraxerunt. ibi orationes longiores habitae in eandem ferme sententiam, in quam inter paucos certatum verbis fuerat. et cum Volumnius, causa superior, ne infacundus quidem 6 adversus eximiam eloquentiam collegae visus esset cavil- 7 lansque Appius sibi acceptum referre diceret debere, quod ex muto atque elingui facundum etiam consulem haberent, priore consulatu primis utique mensibus hiscere eum nequisset, nunc iam popularis orationes serere: 'quam 8 mallet' inquit Volumnius 'tu a me strenue facere quam ego abs te scite loqui didicissem.' postremo condicionem ferre, quae decretura sit, non orator — neque enim id desiderare rem publicam —, sed imperator uter sit melior. Etruriam et Samnium provincias esse, utram mallet eli- 9 geret: suo exercitu se vel in Etruria vel in Samnio rem

gesturum. tum militum clamor ortus, ut simul ambo bel-
lum Etruscum suscipere. quo animadverso consensu
Volumnius: 'quoniam in collegae voluntate interpretanda'
inquit 'erravi, non committam, ut, quid vos velitis, obscu-
rum sit: manere an abire me velitis, clamore significate.'
tum vero tantus est clamor exortus, ut hostes e castris
exciret. armis arreptis in aciem descendunt. et Volum-
nius signa canere ac vexilla efferri castris iussit. Appium
addubitasse ferunt cernentem, seu pugnante seu quieto se
fore collegae victoriam; deinde veritum, ne suae quoque
legiones Volumnium sequerentur, et ipsum flagitantibus
suis signum dedisse. ab neutra parte satis commode in-
structi fuerunt. nam et Samnitium dux Gellius Egnatius
pabulatum cum cohortibus paucis ierat suoque impetu
magis milites quam cuiusquam ductu aut imperio pugnam
capescebant, et Romani exercitus nec pariter ambo ducti
nec satis temporis ad instruendum fuit. prius concurrit
Volumnius quam Appius ad hostem perveniret. itaque
fronte inaequali concursus est; et velut forte quadam
mutante adsuetos inter se hostes Etrusci Volumnio, Sam-
nites, parumper cunctati quia dux aberat, Appio occur-
rere. dicitur Appius in medio pugnae discrimine, ita ut
inter prima signa manibus ad caelum sublatis conspiceretur,
ita precatus esse: 'Bellona, si hodie nobis victoriam
duis, ast ego tibi templum voveo.' haec precatus velut
instigante dea et ipse collegae et exercitus [alterius exer-
citus] virtutem aequavit. duces imperatoria opera exse-
cuntur et milites, ne ab altera parte prius victoria incipiat,
adnituntur. ergo fundunt fugantque hostes maiorem mo-
lem haut facile sustinentes quam cum qua manus conse-
rere adsueti fuerant. urgendo cedentes insequendoque
effusos compulere ad castra. ibi interventu Gellii cohorti-
umque Sabellarum paulisper recrudit pugna. his quo-
que mox fuis iam a victoribus castra oppugnabantur, et
cum Volumnius ipse portae signa inferret, Appius Bellonam
victicem identidem celebrans accenderet militum animos,
per vallum, per fossas inruperunt. castra capta direptaque,
praeda ingens parta et militi concessa est. septem milia ac
trecenti hostium occisi, duo milia et centum viginti capti.

XX. Dum ambo consules omnisque Romana vis in 1
 Etruscum bellum magis inclinât, in Samnio novi exercitus
 exorti ad populandos imperii Romani fines per Vescinos
 in Campaniam Falernumque agrum transcendunt ingen-
 tesque praedas faciunt. Volumnum magnis itineribus in 2
 Samnium redeuntem — iam enim Fabio Decioque proro-
 gati imperii finis aderat — fama de Samnitium exercitu
 populationibusque Campani agri ad tuendos socios con-
 vertit. ut in Calenum agrum venit, et ipse cernit recentia 3
 cladis vestigia et Caleni narrant, tantum iam praedae hos-
 tis trahere, ut vix explicare agmen possint: itaque iam 4
 propalam duces loqui, extemplo eundem in Samnium esse,
 ut relicta ibi praeda in expeditionem redeant nec tam one-
 ratum agmen dimicationi committant. ea quamquam simi- 5
 lia veris erant, certius tamen exploranda ratus dimittit
 equites, qui vagos praedatores in agris palantes excipiant;
 ex quibus inquirendo cognoscit, ad Vulturnum flumen 6
 sedere hostem, inde tertia vigilia moturum, iter in Sam-
 nium esse. his satis exploratis profectus tanto intervallo 7
 ab hostibus consedit, ut nec adventus suus propinquitate
 nimia nosci posset et egredientem e castris hostem oppri-
 meret. aliquanto ante lucem ad castra accessit gnarosque 8
 Oescae linguae exploratum quid agatur mittit. intermixti
 hostibus, quod facile erat in nocturna trepidatione, cog-
 noscunt, infrequentia armatis signa egressa, praedam
 praedaeque custodes exire, immobile agmen et sua quem-
 que molientem nullo inter alios consensu nec satis certo
 imperio. tempus adgrediendi aptissimum visum est; et 9
 iam lux adpetebat: itaque signa canere iussit agmenque
 hostium adgreditur. Samnites praeda impediti, infrequen- 10
 tes armati, pars addere gradum ac prae se agere praedam,
 pars stare incerti, utrum progredi an regredi in castra
 tutius foret: inter cunctationem opprimuntur. et Romani
 iam transcenderant vallum caedesque ac tumultus erat in
 castris. Samnitium agmen praeterquam hostili tumultu 11
 captivorum etiam repentina defectione turbatum erat, qui 12
 partim ipsi soluti vinctos solvebant, partim arma in sar-
 cinis deligata rapiebant tumultumque proelio ipso terribi-
 liorem intermixti agmini praebant. memorandum deinde 13

edidere facinus, nam Staium Minacium ducem adeuntem
 ordines hortantemque invadunt; dissipatis inde equitibus,
 qui cum eo aderant, ipsum circumsistunt insidentemque
 14 equo captum ad consulem Romanum rapiunt. revocata eo
 tumultu prima signa Samnitium; proeliumque iam profliga-
 15 tum integratum est, nec diutius sustineri potuit. caesa ad
 sex milia hominum, duo milia et quingenti capti, in eis tribuni
 militum quattuor, signa militaria triginta et, quod lactissi-
 mum victoribus fuit, captivorum recepta septem milia et qua-
 dringenti, praeda ingens sociorum: accitque edicto domini
 16 ad res suas noscendas recipiendasque. praestituta die qua-
 rum rerum non extitit dominus militi concessae, coactique
 vendere praedam, ne alibi quam in armis animum haberent.

XXI. Magnum ea populatio Campani agri tumultum
 2 Romae praebuerat; et per eos forte dies ex Etruria adla-
 tum erat, post deductum inde Volumnianum exercitum
 Etruriam concitam in arma et Gellium Egnatium, Samni-
 tium ducem, et Umbros ad defectionem vocari, et Gallos
 3 pretio ingenti sollicitari. his nuntiis senatus conterritus
 iustitium indici, dilectum omnis generis hominum haberi
 4 iussit. nec ingenui modo aut iuniores sacramento adacti,
 sed seniorum etiam cohortes factae libertinique centuriati.
 et defendendae urbis consilia agitabantur, summaeque
 5 rerum praetor P. Sempronius praecerat. ceterum parte
 curae exonerarunt senatum L. Volumnii consulis litterae,
 quibus caesos fusosque populatores Campaniae cognitum
 6 est. itaque et supplicationes ob rem bene gestam consulis
 nomine decernunt; iustitium remittitur, quod fuerat dies
 7 xviii, supplicatioque perlaeta fuit. tum de praesidio re-
 gionis depopulatae ab Samnitibus agitari coeptum. itaque
 placuit, ut duae coloniae circa Vescinum et Falernum agrum
 8 deducerentur, una ad ostium Liris fluvii, quae Menturnae ap-
 pellata, altera in saltu Vescino Falernum contingente agrum,
 ubi Sinope dicitur Graeca urbs fuisse, Sinuessa deinde
 9 ab colonis Romanis appellata. tribunis plebis negotium
 datum est, ut plebei scito iuberetur P. Sempronius praetor
 10 triumviros in ea loca colonis deducendis creare. nec qui no-
 mina darent facile inveniebantur, quia in stationem se prope
 perpetuam infestae regionis, non in agros mitti rebantur.

Avertit ab eis curis senatum Etruriae ingravescens 11
bellum et crebrae litterae Appii monentis, ne regionis
eius motum neglegerent: quattuor gentes conferre arma, 12
Etruscos, Samnites, Umbros, Gallos; iam castra bifariam
facta esse, quia unus locus capere tantam multitudinem
non possit. ob haec et — iam adpetebat tempus — comi- 13
tiorum causa L. Volumnius consul Romam revocatus, qui
priusquam ad suffragium centurias vocaret in contionem
advocato populo multa de magnitudine belli Etrusci dis-
seruit. iam tum, cum ipse ibi cum collega rem pariter 14
gesserit, fuisse tantum bellum, ut nec duce uno nec exer-
citu geri potuerit; accessisse postea dici Umbros et in-
gentem exercitum Gallorum. adversus quattuor populos 15
duces consules illo die deligi meminissent. se, nisi confi-
deret, cum consensu populi Romani consulem declaratum
iri, qui haud dubie tum primus omnium ductor habeatur,
dictatorem fuisse extemplo dicturum.

XXII. Nemini dubium erat, quin Fabius Quintus om- 1
nium consensu destinaretur; cumque et praerogativae et
primo vocatae omnes centuriae consulem cum L. Volum-
nio dicebant. Fabii oratio fuit qualis biennio ante; deinde 2
ut vincebatur consensu, versa postremo ad collegam P.
Decium poscendum. id senectuti suae adminiculum fore: 3
censura duobusque consulatibus simul gestis expertum se
nihil concordii collegio firmiter ad rem publicam tuendam
esse. novo imperii socio vix iam adsuescere senilem ani-
mum posse; cum moribus notis facilius se communicatu-
rum consilia. subscripsit orationi eius consul cum meritis 4
P. Decii laudibus, tum quae ex concordia consulum bona
quaeque ex discordia mala in administratione rerum mili-
tarium evenirent, memorando, quam prope ultimum dis- 5
crimen suis et collegae certaminibus nuper ventum foret,
et monendo Decium Fabiumque, ut uno animo, una mente 6
viverent. esse praeterea viros natos militiae, factis magnos,
ad verborum linguaeque certamina rudes: ea ingenia consu-
laria esse. callidos sollertesque iuris atque eloquentiae 7
consultos, qualis App. Claudius esset, urbi ac foro prae-
sides habendos praetoresque ad reddenda iura creandos
esse. his agendis dies est consumptus. postridie ad prae- 8

scriptum consulis et consularia et praetoria comitia habita.
 9 consules creati Q. Fabius et P. Decius, Ap. Claudius praetor, omnes absentes. et L. Volumnio ex senatus consulto et scito plebis prorogatum in annum imperium est.

1 XXIII. Eo anno prodigia multa fuerunt, quorum aver-
 runcandorum causa supplicationes in biduum senatus de-
 2 crevit. publice vinum ac tus praebitum: supplicatum iere
 3 frequentes viri feminaeque. insignem supplicationem fecit
 certamen in sacello Pudicitiae patriciae, quae in foro
 bovario est ad aedem rotundam Herculis, inter matronas
 4 ortum. Verginiam, Auli filiam, patriciam plebeio nuptam
 L. Volumnio consuli, matronae, quod e patribus enupsisset,
 sacris arcuerant. brevis altercatio inde ex iracundia
 5 muliebri in contentionem animorum exarsit, cum se Ver-
 ginia et patriciam et pudicam in patriciae Pudicitiae tem-
 plum ingressam et uni nuptam, ad quem virgo deducta
 sit, nec se viri honorumve eius ac rerum gestarum pa-
 6 nitere, vero gloriaretur. facto deinde egregio magnifica
 verba adauxit: in vico Longo, ubi habitabat, ex parte
 aedium quod satis esset loci modico sacello exclusit aram-
 que ibi posuit; et convocatis plebeis matronis conquesta
 7 iniuriam patriciarum: ‘hanc ego aram’ inquit ‘Pudicitiae
 plebeiae dedico vosque hortor, ut quod certamen virtutis
 viros in hac civitate tenet, hoc pudicitiae inter matronas
 8 sit detisque operam, ut haec ara quam illa, si quid potest,
 9 sanctius et a castioribus coli dicatur.’ eodem ferme ritu
 et haec ara, quo illa antiquior, culta est, ut nulla nisi
 spectatae pudicitiae matrona et quae uni viro nupta fuisset
 10 ius sacrificandi haberet. vulgata dein religio a pollutis,
 nec matronis solum, sed omnis ordinis feminis, postremo
 in oblivionem venit.

11 Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii aediles curules aliquot
 12 faeneratoribus diem dixerunt; quorum bonis multatis ex
 eo, quod in publicum redactum est, aenea in Capitolio
 limina et trium mensarum argentea vasa in cella Iovis
 Iovemque in culmine cum quadrigis et ad ficum Ruminalem
 simulacra infantium conditorum urbis sub uberibus
 lupae posuerunt semitamque saxo quadrato a Capena porta
 13 ad Martis straverunt. et ab aedilibus plebeis L. Aelio

Paeto et C. Fulvio Curvo ex multatitia item pecunia, quam exegerunt pecuariis damnatis, ludi facti pateraque aureae ad Cereris positae.

XXIII. Q. inde Fabius quintum et P. Decius quartum consulatum ineunt, tribus consulatibus censuraque collegae nec gloria magis rerum, quae ingens erat, quam concordia inter se clari. quae ne perpetua esset, ordinum magis quam ipsorum inter se certamen intervenisse reor, patriciis tendentibus, ut Fabius Etruriam extra ordinem provinciam haberet, plebeiis auctoribus Decio, ut ad sortem revocaret. fuit certe contentio in senatu; et postquam ibi Fabius plus poterat, revocata res ad populum est. in contione, ut inter militares viros et factis potius quam dictis fretos, pauca verba habita. Fabius, quam arborem consevisset, sub ea legere alium fructum indignum esse dicere; se aperuisse Ciminiam silvam viamque per devios saltus Romano bello fecisse. quid se id aetatis sollicitasent, si alio duce gesturi bellum essent? nimirum adversarium se, non socium imperi legisse sensim exprobrat, et invidisse Decium concordibus collegiis tribus; postremo, se tendere nihil ultra quam ut, si dignum provincia duce- rent, in eam mitterent: in senatus arbitrio se fuisse et in potestate populi futurum. P. Decius senatus iniuriam que- rebatur: quoad potuerint patres adnisos, ne plebi aditus ad magnos honores esset; postquam ipsa virtus pervicerit, ne in ullo genere hominum inhonorata esset, quaeri, quemadmodum irrita sint non suffragia modo populi, sed arbitria etiam fortunae et in paucorum potestatem vertantur. omnis ante se consules sortitos provincias esse; nunc extra sortem Fabio senatum provinciam dare; si honoris eius causa, ita eum de se deque re publica meritum esse, ut faveat Q. Fabii gloriae, quae modo non sua contumelia splendeat: cui autem dubium esse, ubi unum bellum sit asperum ac difficile, cum id alteri extra sortem mandetur, quin alter consul pro supervacaneo atque inutili habeatur? gloriari Fabium rebus in Etruria gestis; velle et P. Decium gloriari, et forsitan, quem ille obrutum ignem reliquerit, ita ut totiens novum ex improviso incendium daret, eum se extineturum. postremo se collegae honores praec-

miaque concessurum verecundia aetatis eius maiestatisque: cum periculum, dimicatio proposita sit, neque cedere sua
 15 sponte neque cessurum et, si nihil aliud ex eo certamine
 tulerit, illud certe laturum, ut quod populi sit populus
 16 iubeat potius quam patres gratificentur. Iovem optimum
 maximum deosque immortales se precari, ut ita sortem
 aequam sibi cum collega dent, si eandem virtutem felici-
 17 tatemque in bello administrando daturi sint. certe id et
 natura aequum et exemplo utile esse et ad famam populi
 Romani pertinere, eos consules esse, quorum utrolibet
 18 duce bellum Etruscum geri recte possit. Fabius nihil aliud
 precatus populum Romanum quam ut prius quam intro
 vocarentur ad suffragium tribus Ap. Claudii praetoris ad-
 latus ex Etruria litteras audirent, comitio abiit: nec minore
 populi consensu quam senatus provincia Etruria extra
 sortem Fabio decreta est.

1 **XXV.** Concursus inde ad consulem factus omnium
 ferme iuniorum; et pro se quisque nomina dabant: tanta
 2 cupido erat sub eo duce stipendia faciendi. qua circum-
 fusus turba: 'quattuor milia' inquit 'peditum et sescentos
 equites duntaxat scribere in animo est; hodierno et cra-
 3 stino die qui nomina dederitis mecum ducam. maiori mihi
 curae est, ut omnes locupletes reducam, quam ut multis
 4 rem geram militibus.' profectus apto exercitu et eo plus
 fiduciae ac spei gerente, quod non desiderata multitudo
 erat, ad oppidum Alarnam, unde haud procul hostis erant,
 5 ad castra Appii praetoris pergit. paucis citra milibus
 lignatores ei cum praesidio occurrunt, qui ut lictores praec-
 gredi viderunt Fabiumque esse consulem acceperunt, laeti
 atque alacres diis populoque Romano grates agunt, quod
 6 eum sibi imperatorem misissent. circumfusi deinde cum
 consulem salutarent, quaerit Fabius, quo pergerent, re-
 spondentibusque, lignatum se ire: 'ain tandem?' inquit:
 7 'num castra vallata non habetis?' ad hoc cum subclama-
 tum esset, duplici quidem vallo et fossa, et tamen in
 ingenti metu esse: 'habetis igitur' inquit 'adfatum ligno-
 8 rum, redite et vellite vallum.' redeunt in castra, terrorem-
 que ibi vellentes vallum et iis qui in castris remanserant
 9 militibus et ipsi Appio fecerunt. tum pro se quisque alii aliis

dicere, consulis se Q. Fabii facere iussu. postera inde die castra mota et Appius praetor Romam dimissus. inde 10 nusquam stativa Romanis fuere. negabat, utile esse uno loco sedere exercitum; itineribus ac mutatione locorum mobiliorem ac salubriorem esse. fiebant autem itinera, quanta fieri sinebat hiemps haud dum exacta. vere inde 11 primo relicta secunda legione ad Clusium, quod Camars olim appellabant, praepositoque castris L. Scipione pro praetore, Romam ipse ad consultandum de bello rediit, sive ipse sponte sua, quia bellum ei maius in conspectu 12 erat quam quantum esse famae crediderat, sive senatus consulto accitus: nam in utrumque auctores sunt. ab Ap. 13 Claudio praetore retractum quidam videri volunt, cum in senatu et apud populum, id quod per litteras adsidue fecerat, terrorem belli Etrusei auget: non suffecturum ducem unum nec exercitum unum adversus quattuor populos; periculum esse, sive iuncti unum premant sive diversi 14 gerant bellum, ne ad omnia simul obire unus non possit. duas se ibi legiones Romanas reliquisse et minus quinque 15 milia peditum equitumque cum Fabio venisse. sibi placere, P. Decium consulem primo quoque tempore in Etruriam ad collegam proficisci, L. Volumnio Samnium provinciam dari; si consul malit in suam provinciam ire, 16 Volumnium in Etruriam ad consulem cum exercitu iusto consulari proficisci. cum magnam partem moveret oratio 17 praetoris, P. Decium censuisse ferunt, ut omnia integra ac libera Q. Fabio servarentur, donec vel ipse, si per commodum rei publicae posset, Romam venisset vel aliquem ex legatis misisset, a quo disceret senatus, quantum 18 in Etruria belli esset quantisque administrandum copiis et quot per duces esset.

XXVI. Fabius ut Romam rediit, et in senatu et pro- 1 ductus ad populum mediam orationem habuit, ut nec augere nec minuere videretur belli famam magisque in altero adsumendo duce aliorum indulgere timori quam suo aut reipublicae periculo consulere. ceterum si sibi adiutorem 2 belli sociumque imperii darent, quonam modo se oblivisci P. Decii consulis per tot collegia experti posse? neminem 3 omnium secum coniungi malle; et copiarum satis sibi

cum P. Decio et numquam nimium hostium fore: sin
 collega quid aliud mallet, at sibi L. Volumnium darent
 4 adiutorem. omnium rerum arbitrium et a populo et a
 senatu et ab ipso collega Fabio permissum est. et cum
 P. Decius se in Sannium vel in Etruriam proficisci pa-
 ratum esse ostendisset, tanta laetitia ac gratulatio fuit,
 ut praeceperetur victoria animis triumphusque. non bellum
 decretum consulibus videretur.

5 Invenio apud quosdam, extemplo consulatu iuito pro-
 fectos in Etruriam Fabium Deciumque sine ulla mentione
 sortis provinciarum certaminumque inter collegas, quae
 6 exposui. sunt quibus ne haec quidem certamina exponere
 satis fuerit, adiecerint et Appii criminationes de Fabio
 absente ad populum et pertinaciam adversus praesentem
 consulem praetoris contentionemque aliam inter collegas,
 tendente Decio, ut suae quisque provinciae sortem tuere-
 7 tur. constare res incipit ex eo tempore, quo profecti ambo
 consules ad bellum sunt.

Ceterum antequam consules in Etruriam pervenirent,
 Senones Galli multitudine ingenti ad Clusium venerunt,
 8 legionem Romanam castraque oppugnaturi. Scipio, qui
 castris praecerat, loco adjuvandam paucitatem suorum mi-
 litum ratus, in collem, qui inter urbem et castra erat,
 9 aciem erexit. sed ut in re subita parum explorato itinere
 ad iugum perrexit, quod hostes ceperant parte alia ad-
 gressi. ita caesa ab tergo legio atque in medio, cum
 10 hostis undique urgeret, circumventa. deletam quoque ibi
 legionem, ita ut nuntius non superesset, quidam auctores
 11 sunt, nec ante ad consules, qui iam haud procul a Clusio
 aberant, famam eius cladis perlatam quam in conspectu
 fuere Gallorum equites, pectoribus equorum suspensa
 gestantes capita et lanceis infixi ovantesque moris sui
 12 carmine. sunt qui Umbros fuisse, non Gallos tradant,
 nec tantum cladis acceptum et circumventis pabulatoribus
 cum L. Manlio Torquato legato Scipionem propraetorem
 subsidium e castris tulisse victoresque Umbros redinte-
 13 grato proelio victos esse captivosque eis ac praedam
 cam cladem acceptam, quod cum saepe alias tum eo anno

Gallici tumultus praecipuus terror civitatem tenuit. ita- 14
 que praeterquam quod ambo consules profecti ad bellum
 erant cum quattuor legionibus et magno equitatu Romano
 Campanisque mille equitibus delectis ad id bellum missis
 et sociorum nominisque Latini maiore exercitu quam Ro- 15
 mano, alii duo exercitus haud procul urbe Etruriae oppo-
 siti, unus in Faliseo, alter in Vaticano agro. Cn. Fulvius
 et L. Postumius Megellus propraetores ambo stativa in
 eis locis habere iussi.

XXVII. Consules ad hostes transgresso Appennino 1
 in agrum Sentinatem pervenerunt. ibi quattuor milium
 ferme intervallo castra posita. inter hostes deinde con- 2
 sultationes habitae, atque ita convenit, ne unis castris
 miscerentur omnes neve in aciem descenderent simul.
 Samnitibus Galli, Etruscis Umbri adiecti. dies indicta 3
 pugnae: Samniti Gallisque delegata pugna, inter ipsum
 certamen Etrusci Umbrique iussi castra Romana oppu-
 gnare. haec consilia turbarunt transfugae Clusini tres 4
 clam nocte ad Fabium consulem transgressi, qui editis
 hostium consiliis dimissi cum donis, ut subinde, ut quae-
 que res nova decreta esset, exploratam perferrent. con- 5
 sules Fulvio ut ex Faliseo, Postumio ut ex Vaticano exer-
 citum ad Clusium admoveant summaque vi fines hostium
 depopulentur, scribunt. huius populationis fama Etruscos 6
 ex agro Sentinate ad suos finis tuendos movit. instare
 inde consules, ut absentibus his pugnaretur. per biduum
 lacesiere proelio hostem: biduo nihil dignum dictu actum.
 pauci utrimque cecidere, magisque inritati sunt ad iustum 7
 certamen animi quam ad discrimen summa rerum adducta.
 tertio die descensum in campum omnibus copiis est. cum 8
 instructae acies starent, cerva fugiens lupum e montibus
 exacta per campos inter duas acies decurrit; inde diver-
 sae ferae, cerva ad Gallos, lupus ad Romanos cursum
 deflexit. lupo data inter ordines via, cervam Galli con-
 fixere. tum ex antesignanis Romanus miles: 'illae fuga' 9
 inquit 'et caedes vertit, ubi sacram Dianae feram iacen-
 tem videtis: hinc victor Martius lupus, integer et intactus,
 gentis nos Martiae et conditoris nostri admonuit.' dextro 10
 cornu Galli, sinistro Samnites constiterunt. adversus Sam-

nites Q. Fabius primam ac tertiam legionem pro dextro cornu, adversus Gallos pro sinistro Decius quintam et
 11 sextam instruxit. secunda et quarta cum L. Volumnio proconsule in Samnio gerebat bellum. primo concursu adeo acquis viribus gesta res est, ut, si adfuissent Etrusci et Umbri, aut in acie aut in castris quocumque se inclinassent accipienda clades fuerit.

1 XXVIII. Ceterum quamquam communis adhuc Mars belli erat necdum discrimen fortuna fecerat, qua data vires esset, haudquaquam similis pugna in dextro laevo-
 2 que cornu erat. Romani apud Fabium arcebat magis quam inferebant pugnam, extrahebaturque in quam maxime serum dici certamen, quia ita persuasum erat duci, et Samnites et Gallos primo impetu feroces esse, quos sustineri satis sit; longiore certamine sensim residere Sam-
 3 nitium animos, Gallorum quidem etiam corpora intolerantissima laboris atque aestus fluere primaque proelia plus quam virorum, postrema minus quam feminarum esse.
 4 in id tempus igitur, quo vinci solebat hostis, quam integerrimas vires militi servabat. ferocior Decius et aetate et vigore animi quantumcumque virium habuit certamine primo effudit. et quia lentior videbatur pedestris pugna,
 5 equitatum in pugnam concitat et ipse fortissimae iuvenum turmae inmixtus orat proceres iuventutis, in hostem ut secum impetum faciant: duplicem illorum gloriam fore, si
 6 ab laevo cornu et ab equite victoria incipiat. bis avertere Gallicum equitatum. iterum longius evectos et iam inter media equitum agmina proelium cientes novum pugnae
 7 conterruit genus: essedis carrisque superstans armatus hostis ingenti sonitu equorum rotarumque advenit et insolitos eius tumultus Romanorum conterruit equos. ita victorem equitatum velut lymphaticus pavor dissipat; sternit inde ruentes equos virosque improvida fuga. turbata hinc etiam signa legionum multique impetu equorum ac vehiculorum raptorum per agmen obruti antesignani. et insecuta, simul territos hostes vidit, Gallica acies nullum
 8 spatium respirandi recipiendique se dedit. vociferare Decius, quo fugerent quamve in fuga spem haberent, ob-
 9 sistere cedentibus ac revocare fusos, deinde, ut nulla vi

perculosos sustinere poterat, patrem P. Decium nomine
 compellans: 'quid ultra moror' inquit 'familiari fatum? 13
 datum hoc nostro generi est, ut lucendis periculis publicis
 piacula simus: iam ego mecum hostium legiones mactan-
 das Telluri ac diis manibus dabo.' haec locutus M. Livium 14
 pontificem, quem descendens in aciem digredi vetuerat ab
 se, precire iussit verba, quibus se legionesque hostium
 pro exercitu populi Romani Quiritium devoveret. devotus 15
 inde eadem precatione eodemque habitu, quo pater P.
 Decius ad Vesperim bello Latino se iusserat devoveri, cum 16
 secundum sollemnes precationes adiecisset, prae se agere
 sese formidinem ac fugam caedemque ac cruorem, cae-
 lestium inferorum iras, contacturum funebribus diris signa, 17
 tela, arma hostium locumque eundem suae pestis ac Gal-
 lorum ac Samnitium fore, — haec execratus in se hostes- 18
 que qua confertissimam cernebat Gallorum aciem concitat
 equum, inferensque se ipse infestis telis est interfectus.

XXVIII. Vix humanae inde opis videri pugna po- 1
 tuit. Romani duce amisso, quae res terrori alias esse
 solet, sistere fugam ac novam de integro velle instaurare
 pugnam: Galli, et maxime globus circumstans consulis 2
 corpus, velut alienata mente vana in cassum iactare tela;
 torpere quidam et nec pugnae meminisse nec fugae. at 3
 ex parte altera pontifex Livius, cui lictores Decius tradi-
 derat iusseratque pro praetore esse, vociferari, vicisse
 Romanos defunctos consulis fato, Gallos Samnitesque 4
 Telluris matris ac deorum Manium esse, rapere ad se ac
 vocare Decium devotam secum aciem furiarumque ac for-
 midinis plena omnia ad hostes esse. superveniunt deinde 5
 his restituentibus pugnam L. Cornelius Scipio et C. Mar-
 cius cum subsidiis ex novissima acie iussu Q. Fabi con-
 sulis ad praesidium collegae missi. ibi auditur P. Decii
 eventus, ingens hortamen ad omnia pro re publica audenda.
 itaque cum Galli structis ante se scutis conferti starent 6
 nec facilis pede conlato videretur pugna, iussu legatorum
 conlecta humi pila, quae strata inter duas acies iacebant,
 atque in testudinem hostium coniecta. quibus plerisque 7
 in scuta rarisque in corpora ipsa fixis sternitur cuneus,
 ita ut magna pars integris corporibus attoniti conciderent.

haec in sinistro cornu Romanorum fortuna variaverat.
 8 Fabius in dextro primo, ut ante dictum est, cunctando
 extraxerat diem; dein, postquam nec clamor hostium nec
 9 impetus nec tela missa eandem vim habere visa, praefectis equitum iussis ad latus Samnitium circumducere
 alas, ut signo dato in transversos quanto maximo possent
 impetu incurrerent, sensim suos signa inferre iussit et
 10 commovere hostem. postquam non resisti vidit et haud
 dubiam lassitudinem esse, tum conlectis omnibus subsidiis,
 quae ad id tempus reservaverat, et legiones concitavit
 11 et signum ad invadendos hostes equitibus dedit. nec sustinuerunt Samnites impetum praeterque aciem ipsam Gallorum
 relictis in dimicatione sociis ad castra effuso cursu
 12 ferebantur. Galli testudine facta conferti stabant. tum Fabius audita morte collegae Campanorum alam, quingentos
 fere equites, excedere acie iubet et circumvectos ab
 13 tergo Gallicam invadere aciem; tertiae deinde legionis subsequi principes et, qua turbatum agmen hostium viderent
 impetu equitum, instare ac territos caedere. ipse aedem Iovi Victori spoliaque hostium cum vovisset, ad
 castra Samnitium perrexit, quo multitudo omnis consternata
 15 agebatur. sub ipso vallo, quia tantam multitudinem portae non recepere, temptata ab exclusis turba suorum
 pugna est. ibi Gellius Egnatius imperator Samnitium cecidit.
 16 compulsi deinde intra vallum Samnites parvoque certamine capta castra et Galli ab tergo circumventi.
 17 caesa eo die hostium viginti quinque milia, octo capta. nec incruenta victoria fuit: nam ex P. Decii exercitu caesa
 septem milia, ex Fabi mille ac centum. Fabius, dimissis
 ad quaerendum collegae corpus, spolia hostium coniecta
 19 in acervum Iovi Victori cremavit. consulis corpus eo die, quia obrutum superstratis Gallorum cumulis erat, inveniri
 non potuit; postero die inventum relatumque est cum
 20 multis militum lacrumis. intermissa inde omnium aliarum rerum cura Fabius collegae funus omni honore laudibusque
 meritis celebrat.

1 XXX. Et in Etruria per eosdem dies ab Cn. Fulvio propraetore res ex sententia gesta, et praeter ingentem
 inlatam populationibus agrorum hosti cladem pugnatum

etiam egregie est Perusinorumque et Clusinorum caesa 2
 amplius milia tria et signa militaria ad viginti capta. Sam- 3
 nitium agmen cum per Paelignum agrum fugeret, circum-
 ventum a Paelignis est; ex milibus quinque ad mille caesi.

Magna eius diei, quo in Sentinati agro bellatum, fama 4
 est etiam vero stanti: sed superieccere quidam augendo
 fidem, qui in hostium exercitu peditum milia cccxxx, 5
 equitum sex et quadraginta milia, mille carpentorum scrip-
 sere fuisse, scilicet cum Umbris Tuscisque, quos et ipsos 6
 pugnae adfuisse; et ut Romanorum quoque auferent co-
 pias, L. Volumnium pro consule ducem consulibus exer-
 citumque eius legionibus consulum adiciunt. in pluribus 7
 annalibus duorum ea consulum propria victoria est, Vo-
 lumnium in Sannio interim res gerit, Sannitiumque exer-
 citum in Tifernum montem compulsus non deterritus ini-
 quitate loci fundit fugatque.

Q. Fabius Deciano exercitu relicto in Etruriae praesidio 8
 suis legionibus deductis ad urbem de Gallis Etruscisque
 ac Sannitibus triumphavit. milites triumphantem secuti 9
 sunt. celebrata inconditis carminibus militaribus non ma-
 gis victoria Q. Fabii quam mors praeclara P. Deci est
 excitataque memoria parentis aequata eventu publico pri-
 vatoque filii laudibus. data ex praeda militibus aeris octo- 10
 geni bini sagaque et tunicae, praemia illa tempestate mi-
 litiae haudquaquam spernenda.

XXXI. His ita rebus gestis nec in Sannitibus adhuc 1
 nec in Etruria pax erat: nam et Perusinis auctoribus post
 deductum ab consule exercitum rebellatum fuerat, et Sam- 2
 nites praedatum in agrum Vescinum Formianumque et
 parte alia in Aeserninum quaeque Vulturno adiacent flu-
 mini descendere. adversus eos Ap. Claudius praetor cum 3
 exercitu Deciano missus. Fabius in Etruria rebellante
 denuo quattuor milia et quingentos Perusinorum occidit,
 cepit ad mille septingentos quadraginta, qui redempti sin- 4
 guli aeris trecentis decem; praeda alia omnis militibus
 concessa. Sannitium legiones, cum partem Ap. Claudius 5
 praetor, partem L. Volumnius pro consule sequeretur, in
 agrum Stellatem convenerunt. ibi et Sannitium omnes
 considunt et Appius Volumniusque castra coniungunt.

- 6 pugnatum infestissimis animis, hinc ira stimulante adver-
sus rebellantes totiens, illinc ab ultima iam dimicantibus
7 spe. caesa ergo Samnitium sedecim milia trecenti, capta
duo milia septingenti; ex Romano exercitu cecidere duo
milia septingenti.
- 8 Felix annus bellicis rebus, pestilentia gravis prodigiis-
que sollicitus. nam et terram multifariam pluisse et in
exercitu Ap. Claudii plerosque fulminibus ictos nuntiatum
9 est, librique ob haec aditi. eo anno Q. Fabius Gurges con-
sulis filius aliquot matronas ad populum stupri damnatas
pecunia multavit, ex quo multatio aere Veneris aedem,
quae prope circum est, faciendam curavit.
- 10 Supersunt etiam nunc Samnitium bella, quae continua
per quartum iam volumen annumque sextum et quadra-
gensimum a M. Valerio, A. Cornelio consulibus, qui primi
11 Samnio arma intulerunt, agimus. et ne tot annorum cla-
des utriusque gentis laboresque actos nunc referam, qui-
12 bus nequiverint tamen dura illa pectora vinci, proximo
anno Samnites in Sentinati agro Paelignis ad Tifernum
Stellatibus campis, suis ipsi legionibus, mixti alienis, ab
quattuor exercitibus, quattuor ducibus Romanis caesi
fuerant, imperatorem clarissimum gentis suae amiserant,
13 socios belli Etruscos, Umbros, Gallos in eadem fortuna
videbant, qua ipsi erant, nec suis nec externis viribus
14 iam stare poterant — tamen bello non abstinebant: adeo
ne infeliciter quidem defensae libertatis taedebat et vinci
15 quam non temptare victoriam malebant. quinam sit ille,
quem pigeat longinquitatis bellorum scribendo legendo-
que, quae gerentes non fatigaverunt?
- 1 XXXII. Q. Fabium, P. Decium L. Postumius Megel-
2 lus et M. Atilius Regulus consules secuti sunt. Samnium
ambobus decreta provincia est, quia tres scriptos hostium
exercitus, uno Etruriam, altero populationes Campaniae
3 repeti, tertium tuendis parari finibus fama erat. Postu-
mum valetudo adversa Romae tenuit, Atilius extemplo
profectus, ut in Samnio hostes — ita enim placuerat pa-
4 tribus — nondum regressos opprimeret. velut ex composito
ibi obvium habuere hostem, ubi et intrare (vastare) ipsi
Samnitium agrum prohiberentur et regredi inde in pacata

sociorumque populi Romani fines Samnitum prohiberent. cum castra castris conlata essent, quod vix Romanus totiens victor auderet, ausi Samnites sunt — tantum desperatio ultima temeritatis facit — castra Romana oppugnare; et quamquam non venit ad finem tam audax inceptum, tamen haud omnino vanum fuit. nebula erat ad multum 6 diei densa adeo, ut lucis usum eriperet, non prospectu modo extra vallum adempto, sed propinquo etiam congre-dientium inter se conspectu. hac velut latebra insidiarum 7 freti Samnites vixdum satis certa luce et eam ipsam premente caligine ad stationem Romanam in porta segniter agentem vigilias perveniunt. inproviso oppressis nec animi 8 satis ad resistendum nec virium fuit. ab tergo castrorum decumana porta impetus factus; itaque captum quaestorium quaestorque ibi L. Opimius Pansa occisus. concla-matum inde ad arma.

XXXIII. Consul tumultu excitus cohortes duas socio-rum, Lucanam Suessanamque, quae proximae forte erant, tueri praetorium iubet, manipulos legionum principali via inducit. vixdum satis aptatis armis in ordines eunt et 2 clamore magis quam oculis hostem noscunt, nec quantus numerus sit aestimari potest. cedunt primo incerti fortu-nae suae et hostem introrsum in media castra accipiunt. inde cum consul vociferaretur, expulsine extra vallum castra deinde sua oppugnaturi essent, rogicans, clamore 4 sublato conixi primo resistunt, deinde inferunt pedem urgentque et impulsos semel terrore eodem agunt, quo coeperunt, expellunt extra portam vallumque. inde per-gere ac persequi, quia turbida lux metum circa insidiarum faciebat, non ausi, liberatis castris contenti receperunt se intra vallum trecentis ferme hostium occisis. Romanorum 6 stationis primae vigiliamque et eorum, qui circa quaestorium oppressi, periere ad septingentos triginta.

Animos inde Samnitibus non infelix audacia auxit, 7 et non modo proferre inde castra Romanum, sed ne pabulari quidem per agros suos patiebantur. retro in pacatum Soranum agrum pabulatores ibant. quarum rerum fama, 8 tumultuosior etiam quam res erant, perlata Romam coe-git L. Postumium consulem vixdum validum proficisci ex

9 urbe. prius tamen quam exiret, militibus edicto Soram
iussis convenire, ipse aedem Victoriae, quam aedilis cu-
rulis ex multaticia pecunia faciendam curaverat, dedicavit.
10 ita ad exercitum profectus Sora in Samnium ad castra
collegae perrexit. inde postquam Samnites diffisi duobus
exercitibus resisti posse recesserunt, diversi consules ad
vastandos agros urbesque oppugnandas discedunt.

1 XXXIII. Postumius Miloniam oppugnare adortus
vi primo atque impetu, dein, postquam ea parum proce-
2 debant, opere ac vineis demum iniunctis muro cepit. ibi
capta iam urbe ab hora quarta usque ad octavam fere
horam omnibus partibus urbis diu incerto eventu pugna-
3 tum est; postremo potitur oppido Romanus. Samnitium
caesi tria milia ducenti, capti quattuor milia septingenti
4 praeter praedam aliam. inde Feritrum ductae legiones,
unde oppidani cum omnibus rebus suis, quae ferri agique
potuerunt, nocte per aversam portam silentio excesserunt.
5 igitur simul advenit consul, primo ita compositus instruc-
tusque moenibus successit, tamquam idem quod ad Mi-
6 lioniam fuerat certaminis foret, deinde, ut silentium vastum
in urbe nec arma nec viros in turribus ac muris vidit, avi-
dum invadendi deserta moenia militem detinet, ne quam
7 occultam in fraudem incautus rueret. duas turmas socio-
rum Latini nominis circumequitare moenia atque explo-
rare omnia iubet. equites portam unam alteramque eadem
regione in propinquo patentes conspiciunt itineribusque
8 his vestigia nocturnae hostium fugae. adequitant deinde
sensim portis urbemque ex tuto rectis itineribus perviam
conspiciunt et consuli referunt, excessum urbe; solitudine
haud dubia id perspicuum esse et recentibus vestigiis
fugae ac strage rerum in trepidatione nocturna relictarum
9 passim. his auditis consul ad eam partem urbis, quam
adierant equites, circumducit agmen. constitutis haud
procul porta signis quinque equites iubet intrare urbem et
modicum spatium progressos tris manere eodem loco, si
10 tuta videantur, duos explorata ad se referre. qui ubi
redierunt rettuleruntque, eo se progressos, unde in omnes
partes circumspectus esset, longe lateque silentium ac so-
11 litudinem vidisse, extemplo consul cohortes expeditas in

urbem induxit, ceteros interim castra communire iussit. ingressi milites refractis foribus paucos graves actate aut 12
invalidos inveniunt relictaque, quae migratu difficilia es-
sent; ea direpta et cognitum ex captivis est, communi con- 13
silio aliquot circa urbes conscisse fugam, suos prima vi-
gilia profectos; credere, eandem in aliis urbibus solitudinem
inventuros. dictis captivorum fides extitit, desertis oppi- 14
dis consul potitur.

XXXV. Alteri consuli M. Atilio nequaquam tam fa- 1
cile bellum fuit. cum ad Luceriam duceret legiones, quam
oppugnari ab Samnitibus audierat, ad finem Lucerinum
ei hostis obvius fuit. ibi ira vires aequavit. proelium va- 2
rium et anceps fuit, tristius tamen eventu Romanis, et
quia insueti erant vinci et quia digredientes magis quam
in ipso certamine senserunt, quantum in sua parte plus
vulnerum ac caedis fuisset. itaque is terror in castris or- 3
tus, qui si pugnantes cepisset, insignis accepta cladis foret.
tum quoque sollicita nox fuit iam invasurum castra Samni-
tem credentibus aut prima luce cum victoribus conscren-
das manus. minus cladis, ceterum non plus animorum ad 4
hostes erat. ubi primum inluxit, abire sine certamine cu-
piunt: sed via una et ea ipsa praeter hostes erat; qua in-
gressi praebuere speciem recta tendentium ad castra op-
pugnanda. consul arma capere milites iubet et sequi se 5
extra vallum; legatis, tribunis, praefectis sociorum impe-
rat quod apud quemque factum opus est. omnes adfirmant, 6
se quidem omnia facturos, sed militum iacere animos, tota
nocte inter vulnera et gemitus morientium vigilatum esse;
si ante lucem ad castra ventum foret, tantum pavoris fuisse, 7
ut relicturi signa fuerint, nunc pudore a fuga contineri,
alioqui pro victis esse. quae ubi consul accepit, sibimet s
ipsi circumeundos adloquendosque milites ratus, ut ad
quosque venerat cunctantes arma capere, increpabat, quid
cessarent tergiversarenturque; hostem in castra venturum, 9
nisi illi extra castra exissent, et pro tentoriis suis pugna-
turos, si pro vallo nollent. armatis ac dimicantibus du-
biam victoriam esse; qui nudus atque inermis hostem ma- 10
neat, ei aut mortem aut servitutem patiendam. haec iur- 11
ganti increpantique respondebant, confectos se pugna

hesterna esse nec virium quicquam nec sanguinis super-
 esse, maiorem multitudinem hostium apparere quam pri-
 12 die fuerit. inter haec adpropinquabat agmen; et iam
 breviori intervallo certiora intuentes vallum secum portare
 Samnitum adfirmant nec dubium esse, quin castra circum-
 13 vallaturi sint. tunc enimvero consul indignum facinus esse
 vociferari, tantam contumeliam ignominiamque ab igna-
 14 vissimo accipi hoste: 'etiamne circumsedebimur,' inquit
 'in castris, ut fame potius per ignominiam quam ferro, si
 necesse est, per virtutem moriamur?' dii bene verterent,
 15 facerentque quod se dignum quisque ducerent: consulem
 M. Atilium vel solum, si nemo alius sequatur, iturum
 adversus hostes casurumque inter signa Samnitium potius
 16 quam circumvallari castra Romana videat. dicta consulis
 legati tribunisque et omnes turmae equitum et centuriones
 17 primorum ordinum adprobavere. tum pudore victus miles
 segniter arma capit, segniter e castris egreditur; longo
 agmine nec continenti maesti ac prope victi procedunt ad-
 18 versus hostem nec spe nec animo certiorum. itaque simul
 conspecta sunt Romana signa, extemplo a primo Samni-
 tium agmine ad novissimum fremitus perfertur, exire, id
 19 quod timuerint, ad impediendum iter Romanos, nullam
 inde ne fugae quidem patere viam, illo loco aut cadendum
 esse aut stratis hostibus per corpora eorum evadendum.

1 XXXVI. In medio sarcinas coniciunt, armati suis
 2 quisque ordinibus instruunt aciem. iam exiguum inter
 duas acies erat spatium, et stabant expectantes, dum ab
 3 hostibus prius impetus, prius clamor inciperet. neutris
 animus est ad pugnandum, diversisque integri atque intacti
 abissent, ni cedenti instaturum alterum timuissent. sua
 sponte inter invitos tergiversantesque segnis pugna cla-
 more incerto atque impari coepit, nec vestigio quisquam
 4 movebatur. tum consul Romanus, ut rem excitaret, equi-
 tum paucas turmas extra ordinem inmisit; quorum cum
 plerique delapsi ex equis essent et alii turbati, et a Sam-
 nitium acie ad opprimendos eos, qui ceciderant, et ad suos
 5 tuendos ab Romanis procursum est. inde paulum inritata
 pugna est, sed aliquanto et inpigre magis et plures pro-
 currebant Samnites, et turbatus eques sua ipse subsidia

territis equis proculcavit. hinc fuga coepta totam avertit
aciem Romanam, iamque in terga fugientium Samnites 6
pugnabant, cum consul equo praevectus ad portam castro-
rum ac statione equitum ibi opposita edietoque, ut qui- 7
cumque ad vallum tenderet, sive ille Romanus sive Samnis
esset, pro hoste haberent, haec ipsa minitans obstitit pro-
fuse tendentibus suis in castra. ‘quo pergis,’ inquit ‘mi- 8
les? et hic arma et viros invenies, nec vivo consule tuo
nisi victor castra intrabis: proinde elige, cum cive an
hoste pugnare malis.’ haec dicente consule equites in- 9
festis cuspidibus circumfunduntur ac peditem in pugnam
redire iubent. non virtus solum consulis, sed fors etiam
adiuvit, quod non institerunt Samnites, spatiumque cir-
cumagendi signa vertendique aciem a castris in hostem
fuit. tum alii alios hortari, ut repeterent pugnam; cen- 10
turiones ab signiferis rapta signa inferre et ostendere suis,
paucos et ordinibus inconpositis effuse venire hostes. inter 11
haec consul manus ad caelum attollens voce clara, ita ut
exaudiretur, templum Iovi Statori vovet, si constitisset a
fuga Romana acies redintegratoque proelio cecidisset vi-
cissetque legiones Samnitium. omnes undique admi- 12
si ad restituendam pugnam, duces, milites, peditum equitum-
que vis. numen etiam deorum respexisse nomen Roma-
num visum: adeo facile inclinata res repulsique e castris
hostes, mox etiam redacti ad eum locum, in quo com-
missa pugna erat. ibi obiacente sarcinarum cumulo, quas 13
coniecerant in medium, haesere inpediti; deinde, ne diri-
perentur res, orbem armatorum sarcinis circumdant. tum 14
vero eos a fronte urgere pedites, ab tergo circumvecti
equites. ita in medio caesi captique. captivorum nume-
rus fuit septem milium ac ducentorum, qui omnes nudi
sub iugum missi; caesos rettulere ad quattuor milia octin-
gentos. ne Romanis quidem laeta victoria fuit: recen- 15
sente consule biduo acceptam cladem, amissorum militum
numerus relatus septem milium ac ducentorum.

Dum haec in Apulia gerebantur, altero exercitu Samni- 16
tes Interamnam coloniam Romanam, quae via Latina est,
occupare conati urbem non tenuerunt: agros depopulati 17
cum praedam aliam inde mixtam hominum atque pecudum

colonosque captos agerent, in victorem incidunt consulē ab Luceria redeuntem; nec praedam solum amittunt, sed ipsi longo atque inpedito agmine inconpositi caeduntur. 18 consul Interamnam edicto dominis ad res suas noscendas recipiendasque revocatis et exercitu ibi relicto comitorum 19 causa Romam est profectus. cui de triumpho agenti negatus honos et ob amissa tot milia militum et quod captivos sine pactione sub iugum misisset.

1 XXXVII. Consul alter Postumius, quia in Samnitibus materia belli deerat, Etruriam transducto exercitu primum pervastaverat Volsiniensem agrum, dein cum egressis ad tuendos fines haud procul moenibus ipsorum depugnat. duo milia ac ducenti Etruscorum caesi, ceteros propin- 3 quitas urbis tutata est. in Rusellanum agrum exercitus traductus, ibi non agri tantum vastati, sed oppidum etiam expugnatum, capta amplius duo milia hominum, minus 4 duo milia circa muros caesa. pax tamen clarior maiorque quam bellum in Etruria eo anno fuerat parta est: tres validissimae urbes, Etruriae capita, Vulsinii, Perugia, Arretium, pacem petiere; et vestimentis militum frumentoque pacti cum consule, ut mitti Romam oratores liceret, indu- 5 tias in quadraginta annos impetraverunt. multa praesens quingentum milium aeris in singulas civitates inposita.

6 Ob haec res gestas consul cum triumphum ab senatu moris magis causa quam spe impetrandi petisset videret- 7 que alios, quod tardius ab urbe exisset, alios, quod iniussu senatus ex Samnio in Etruriam transisset, partim suos inimicos, partim collegae amicos ad solacium aequatae 8 repulsae sibi quoque negare triumphum: 'non ita,' inquit 'patres conscripti, vestrae maiestatis meminero, ut me consulem esse obliviscar. eodem iure imperii, quo bella gessi, bellis feliciter gestis, Samnio atque Etruria subactis, victoria et pace parta triumphabo.' ita senatum reliquit. inde inter tribunos plebis contentio orta: pars intercessuros, ne novo exemplo triumpharet, aiebat, pars, auxilio se ad- 9 versus collegas triumphanti futuros. iactata res ad populum est, vocatusque eo consul cum M. Horatium, L. Valerium consules, Gaium Marcium Rutilum nuper, patrem eius, qui tunc censor esset, non ex auctoritate senatus,

sed iussu populi triumphasse diceret, adiciebat, se quoque 11
 laturum fuisse ad populum, ni sciret, mancipia nobilium
 tribunos plebis legem impedituros: voluntatem sibi ac fa-
 vorem consentientis populi pro omnibus iussis esse ac
 futura. posteroque die auxilio tribunorum plebis trium 12
 adversus intercessionem septem tribunorum et consensum
 senatus celebrante populo diem triumphavit.

Et huius anni parum constans memoria est: Postunium 13
 auctor est Claudius in Samnio captis aliquot urbibus in
 Apulia fusum fugatumque, saucium ipsum cum paucis
 Luceriam compulsum; ab Atilio in Etruria res gestas cum-
 que triumphasse. Fabius ambo consules in Samnio et ad 14
 Luceriam res gessisse scribit traductumque in Etruriam
 exercitum — sed ab utro consule, non adiecit — et ad 15
 Luceriam utrimque multos occisos inque ea pugna Iovis
 Statoris aedem votam, ut Romulus ante voverat; sed fa-
 num tantum, id est locus templo effatus fuerat. ceterum 16
 hoc demum anno, ut aedem etiam fieri senatus iuberet,
 bis eiusdem voti damnata re publica, in religionem venit.

XXXVIII. Sequitur hunc annum et consul insignis 1
 L. Papirius Cursor qua paterna gloria qua sua et bellum
 ingens victoriaque, quantam de Samnitibus nemo ad eam
 diem praeter L. Papirium patrem consulis pepererat. et 2
 forte eodem conatu apparatuque omni opulentia insignium
 armorum bellum adornaverant et deorum etiam adhibue-
 rant opes ritu quodam sacramenti vetusto velut initiatis
 militibus, dilectu per omne Samnium habito nova lege, ut 3
 qui iuniorum non convenisset ad imperatorum edictum
 quique iniussu abisset, caput Iovi sacratum esset. tum 4
 exercitus omnis Aquiloniam est indictus. ad quadraginta
 milia militum, quod roboris in Samnio erat, convenerunt.
 ibi mediis fere castris locus est consaeptus cratibus plu- 5
 teisque et linteis contextus, patens ducentos maxime pe-
 des in omnis pariter partis. ibi ex libro vetere linteo lecto 6
 sacrificatum sacerdote Ovio Paccio quodam, homine magno
 natu, qui se id sacrum petere adfirmabat ex vetusta Samni-
 tium religione, qua quondam usi maiores eorum fuissent,
 cum adimendae Etruscis Capuae clandestinum cepissent
 consilium. sacrificio perfecto per viatorem imperator acciri 7

8 iubebat nobilissimum quemque genere factisque. singuli
introducebantur. erat cum alius apparatus sacri, qui per-
fundere religione animum posset, tum in loco circa omni
9 contecto arae in medio victimaeque circa caesae et cir-
cumstantes centuriones strictis gladiis. admovebatur al-
taribus magis ut victima quam ut sacri particeps adige-
baturque iure iurando, quae visa auditaque in eo loco
10 essent non enuntiaturum. iurare cogebant diro quodam
carmine in execrationem capitis familiaeque et stirpis con-
posito, nisi isset in proelium, quo imperatores duxissent,
et si aut ipse ex acie fugisset aut si quem fugientem vi-
11 disset non extemplo occidisset. id primo quidam abnuen-
tes iuratos se obruncati circa altaria sunt; iacentes de-
inde inter stragem victimarum documento ceteris fuere,
12 ne abnuerent. primoribus Samnitium ea detestatione ob-
strictis decem nominati sunt ab imperatore: eis dictum,
ut vir virum legerent, donec sedecim milium numerum
confecissent. ea legio linteata ab integumento consaepti,
quo sacrata nobilitas erat, appellata est. his arma insignia
13 data et cristatae galeae, ut inter ceteros eminent. paulo
plus viginti milium alius exercitus fuit nec corporum specie
nec gloria belli nec apparatu linteatae legioni dispar. hic
hominum numerus (quod roboris erat) ad Aquiloniam con-
sedidit.

1 XXXVIII. Consules profecti ab urbe: prior Sp. Car-
vilius, cui veteres legiones, quas M. Atilius superioris
anni consul in agro Interamnati reliquerat, decretae erant.
2 cum eis in Samnium profectus, dum hostes operati super-
stitutionibus concilia secreta agunt, Amiternum oppidum de
3 Samnitibus vi cepit. caesa ibi milia hominum duo ferme
atque octingenti, capta quattuor milia ducenti septuaginta.
4 Papirius novo exercitu — ita enim decretum erat —
scripto Duroniam urbem expugnavit. minus quam collega
cepit hominum, plus aliquanto occidit. praeda opulenta
5 utrobique est parta. inde pervagati Samnium consules,
maxime depopulato Atinate agro, Carvilius ad Cominium,
Papirius ad Aquiloniam, ubi summa rei Samnitium erat,
6 pervenit. ibi aliquamdiu nec cessatum ab armis est ne-
que naviter pugnatum: lacescendo quietos, resistentibus

cedendo comminandoque magis quam inferendo pugnam dies absumebatur. quod cum inciperetur remittereturque, omnium rerum etiam parvarum eventus proferebatur in 7 dies. altera Romana castra (quae) viginti milium spatio aberant, et absentis collegae consilia omnibus gerendis intererant rebus, intentiorque Carvilius, quo maiore discrimine res vertebatur, in Aquiloniam quam ad Cominium, quod obsidebat, erat. L. Papius iam per omnia ad 8 dimicandum satis paratus nuntium ad collegam mittit, sibi in animo esse, postero die, si per auspicia liceret, configere cum hoste; opus esse et illum, quanta maxuma vi 9 posset, Cominium oppugnare, ne quid laxamenti sit Samnitibus ad subsidia Aquiloniam mittenda. diem ad pro- 10 ficiscendum nuntius habuit; nocte rediit, adprobare collegam consulta referens. Papius nuntio misso extemplo 11 contionem habuit; multa de universo genere belli, multa de praesenti hostium apparatu, vana magis specie quam efficaci ad eventum, disseruit: non enim cristas vulnera 12 facere et per picta atque aurata scuta transire Romanum pilum et candore tunicarum fulgentem aciem, ubi res ferro geratur, eruentari. auream olim atque argenteam Samni- 13 tium aciem a parente suo occidione occisam, spoliaque ea honestiora victori hosti quam ipsis arma fuisse. datum 14 hoc forsani nomini familiaeque suae, ut adversus maximos conatus Samnitium opponerentur duces spoliaque ea referrent, quae insignia publicis etiam locis decorandis essent. deos immortales adesse propter totiens petita foedera, 15 totiens rupta: tum, si qua coniectura mentis divinae sit, nulli unquam exercitui fuisse infestiores quam qui ne- 16 fando sacro mixta hominum pecudumque caede resper- sus, ancipiti deum irae devotus hinc foederum cum Romanis ictorum testes deos, hinc iuris iurandi adversus 17 foedera suscepti execrationes horrens, invitus iuraverit, oderit sacramentum, uno tempore deos, cives, hostis metuat.

XXXX. Haec conperta perfugarum indiciis cum apud 1 infensos iam sua sponte milites disseruisset, simul divinae humanaeque spei pleni clamore consentienti pugnam possunt; paenitet in posterum diem dilatatum certamen; mo-

2 ram diei noctisque oderunt. tertia vigilia noctis iam relatis
 litteris a collega Papirius silentio surgit et pullarium in
 3 auspicium mittit. nullum erat genus hominum in castris
 intactum cupiditate pugnae, summi infimique aequae in-
 tenti erant, dux militum, miles ducis ardorem spectabat.
 4 is ardor omnium etiam ad eos qui auspicio intererant per-
 venit. nam cum pulli non pascerentur, pullarius auspici-
 5 mentiri ausus tripudium solistimum consuli nuntiavit. con-
 sul laetus, auspici-um egregium esse et deis auctoribus rem
 6 gesturos pronuntiat signumque pugnae proponit. ex-
 cuncti iam forte in aciem nuntiat perfuga, viginti cohortes Samni-
 tium — quadringenariae ferme erant — Cominium pro-
 7 fectas. quod ne ignoraret collega, extemplo nuntium mittit,
 ipse signa ocius proferri iubet; subsidiaque suis quaeque
 8 locis et praefectos subsidiis adtribuerat. dextro cornu L.
 Volumnium, sinistro L. Scipionem, equitibus legatos alios,
 9 C. Caedici-um et [T.] Trebonium, praefecit. Sp. Nautium
 mulos detractis elitellis cum [III] cohortibus alariis in tu-
 mulum conspectum prope circumducere iubet atque inde
 10 inter ipsam dimicationem quanto maxime posset moto pul-
 vere ostendere. dum his intentus imperator erat, alterca-
 tio inter pullarios orta de auspicio eius diei exauditaque
 ab equitibus Romanis, qui, rem haud spernendam rati,
 Sp. Papirio, fratris filio consulis, ambigi de auspicio re-
 11 nuntiaverunt. iuvenis ante doctrinam deos spernentem
 natus rem inquisitam, ne quid inconpertum deferret, ad
 consulem detulit. cui ille: ‘tu quidem macte virtute dili-
 gentiaque esto! ceterum qui auspicio adest, si quid falsi
 nuntiat, in semet ipsum religionem recipit: mihi quidem
 tripudium nuntiatum populo Romano exercituique egre-
 12 gium auspici-um est.’ centurionibus deinde imperavit, uti
 pullarios inter prima signa constituerent. promovent et
 Samnites signa, insequitur acies ornata armataque, ut ho-
 13 stium quoque magnificentum spectaculum esset. priusquam
 clamor tolleretur concurrereturque emissio temere pilo ic-
 tus pullarius ante signa cecidit. quod ubi consuli nuntia-
 tum est: ‘dii in proelio sunt,’ inquit ‘habet poenam noxium
 14 caput.’ ante consulem haec dicentem corvus voce clara
 occinuit; quo laetus augurio consul adfirmans, nunquam

humanis rebus magis praesentes interfuisse deos, signa canere et clamorem tolli iussit.

XXXXI. Proelium commissum atrox, ceterum longe 1
 disparibus animis: Romanos ira, spes, ardor certaminis
 avidos hostium sanguinis in proelium rapit, Samnitium
 magnam partem necessitas ac religio invitos magis re- 2
 sistere quam inferre pugnam cogit. nec sustinuissent pri-
 mum clamorem atque impetum Romanorum, per aliquot 2
 iam annos vinci adsueti, ni potentior alius metus insidens
 pectoribus a fuga retineret. quippe in oculis erat omnis 3
 ille occulti paratus sacri, et armati sacerdotes et promisca
 hominum pecudumque strages et respersae fando nefan-
 doque sanguine arae et dira execratio ac furiale carmen,
 detestandae familiae stirpique compositum: iis vinculis fu-
 gae obstricti stabant, civem magis quam hostem timentes.
 instare Romanus a cornu utroque, a media acie, et caedere 4
 deorum hominumque attonitos metu. repugnatur segniter,
 ut ab iis, quos timor moraretur a fuga. iam prope ad 5
 signa caedes pervenerat, cum ex transverso pulvis velut
 ingentis agminis incessu motus apparuit: Sp. Nautius
 — Octavium Maecium quidam cum tradunt —, dux ala-
 ribus cohortibus, erat. pulverem maiorem quam pro nu- 6
 mero excitabant: insidentes mulis calones frondosos ramos
 per terram trahebant. arma signaque per turbidam lucem
 in primo apparebant; post altior densiorque pulvis equi-
 tum speciem cogentium agmen dabat. fefellitque non 7
 Samnites modo, sed etiam Romanos, et consul adfirmavit
 errorem, clamitans inter prima signa, ita ut vox etiam ad
 hostis accideret, captum Cominium, victorem collegam
 adesse; adniterentur vincere, priusquam gloria alterius
 exercitus fieret. haec insidens equo. inde tribunis centu- 8
 rionibusque imperat, ut viam equitibus patefaciant. ipse
 Trebonio Caedicioque praedixerat, ut, ubi se cuspidem
 erectam quatientem vidissent, quanta maxima vi possent,
 concitarent equites in hostem. ad nutum omnia ut ex ante 9
 praeparato fiunt. panduntur inter ordines viae, provolat
 eques atque infestis cuspidibus in medium agmen hostium
 ruit perumpitque ordines, quacumque impetum dedit.
 instant Volumnius et Scipio et percussos sternunt. tum 10

iam deorum hominumque victa vis: funduntur linteatae cohortes, pariter iurati iniuratique fugiunt nec quemquam
 11 praeter hostes metuunt. peditum agmen, quod superfuit pugnae, in castra aut Aquiloniam compulsus est, nobilitas equitesque Bovianum perfugerunt. equites eques sequitur, peditem pedes; diversa cornua, dextrum ad castra
 12 Samnitium, laevum ad urbem tendit. prior aliquanto Volumnius castra cepit: ad urbem Scipioni maiore resistitur vi, non quia plus animi victis est, sed melius muri quam vallum armatos arcant. inde lapidibus propulsant hostem.
 13 Scipio, nisi in primo pavore, priusquam colligerentur animi, transacta res esset, lentiores fore munitae urbis oppugnationem ratus, interrogat milites, satim aequo animo paterentur ab altero cornu castra capta esse, se victores pelli
 14 a portis urbis. reclamantibus universis primus ipse scuto super caput elato pergat ad portam, secuti alii testudine facta in urbem perrumpunt, deturbatisque Samnitibus quae circa portam erant muri occupavere; penetrare in interiora urbis, quia pauci admodum erant, non audent.

1 XXXXII. Haec primo ignorare consul et intentus recipiendo exercitui esse: iam enim praecipit in occasum sol erat et adpetens nox periculosa et suspecta omnia
 2 etiam victoribus faciebat. progressus longius ab dextra capta castra videt, ab laeva clamorem in urbe mixtum
 3 pugnantium ac paventium fremitu esse. et tum forte certamen ad portam erat. advectus deinde equo propius ut suos in muris videt nec iam integri quicquam esse, quoniam temeritate paucorum magnae rei parva occasio esset, acciri quas receperat copias signaque in urbem inferri iussit.
 4 ingressi proxima ex parte, quia nox adpropinquabat, quiescere. nocte oppidum ab hostibus desertum est. caesa illo die ad Aquiloniam Samnitium milia viginti trecenti quadraginta, capta tria milia octingenti et septuaginta, signa
 6 militaria nonaginta septem. ceterum illud memoriae traditur, non ferre alium ducem laetiores in acie visum seu
 7 suo ingenio seu fiducia bene gerundae rei. ab eodem robore animi neque controverso auspicio revocari a proelio potuit, et in ipso discrimine, quo templa deis immortalibus voveri mos erat, voverat Iovi Victori, si legiones hostium

fudisset, pocillum mulsi, priusquam temetum biberet, sese facturum. id votum dis cordi fuit et auspicia in bonum verterunt.

XXXXIII. Eadem fortuna ab altero consule ad Co- 1
minium gesta res. prima luce ad moenia omnibus copiis
admotis corona cinxit urbem subsidiaque firma, ne qua
eruptio fieret, portis opposuit. iam signum dantem eum 2
nuntius a collega trepidus de viginti cohortium adventu
et ab impetu moratus est et partem copiarum revocare in-
structam intentamque ad oppugnandum coegit. D. Bru- 3
tum Scaevam legatum cum legione prima et decem cohorti-
bus alariis equitatuque ire adversus subsidium hostium
iussit: quocumque in loco fuisset obvius, obsisteret ac 4
moraretur manumque, si forte ita res posceret, conferret,
modo ne ad Cominium eae copiae admoveri possent. ipse 5
scalas ferri ad muros ab omni parte urbis iussit ac testu-
dine ad portas successit. simul et refringebantur portae
et vis undique in muros fiebat. Samnites sicut, antequam
in muris viderent armatos, satis animi habuerunt ad pro-
hibendos urbis aditu hostes, ita, postquam iam non ex in- 6
tervallo nec missilibus, sed comminus gerebatur res et
qui aegre successerant ex plano in muros, loco quem magis
timuerant victo, facile in hostem inparem ex aequo
pugnabant, relictis turribus murisque in forum omnes con- 7
puli paulisper inde temptaverunt extremam pugnae for-
tunam, deinde abiecerunt armis ad undecim milia hominum 8
et quadringenti in fidem consulis venerunt: caesa ad quat-
tuor milia octingenti octoginta.

Sic ad Cominium, sic ad Aquiloniam gesta res. inde 9
medio inter duas urbes spatio, ubi tertia expectata erat
pugna, hostes non inventi. septem milia passum cum
abessent a Cominio, revocati ab suis neutri proelio occur-
rerunt. primis ferme tenebris, cum in conspectu iam ca- 10
stra, iam Aquiloniam habuissent, clamor eos utrimque par
accidens sustinuit; deinde e regione castrorum, quae in- 11
censa ab Romanis erant, flammae late fusae certioris cla-
dis indicium progredi longius prohibuit. eo ipso loco te- 12
mere sub armis strati passim inquietum omne tempus
noctis expectando timendoque lucem egere. prima luce, 13

incerti quam in partem intenderent iter, repente in fugam consternantur conspecti ab equitibus, qui egressos nocte ab oppido Samnites persecuti viderant multitudinem non
 14 vallo, non stationibus firmatam. conspecta et ex muris Aquiloniae ea multitudo erat iamque etiam legionariae cohortes sequebantur. ceterum nec pedes fugientes persequi potuit et ab equite novissimi agminis ducenti ferme
 15 et octoginta interfecti. arma multa pavidi ac signa militaria duodeviginti reliquere. alio agmine incolumi, ut ex tanta trepidatione, Bovianum perventum est.

1 XXXXIII. Laetitia utriusque exercitus Romani auxit et ab altera parte feliciter gesta res. uterque ex alterius sententia consul captum oppidum diripiendum militi
 2 dedit, exhaustis deinde tectis ignem iniecit, eodemque die Aquilonia et Cominium deflagraverunt. et consules cum gratulatione mutua legionum suaeque castra coniunxerunt.
 3 in conspectu duorum exercituum et Carvilius suos pro cuiusque merito laudavit donavitque et Papirius, apud quem multiplex in acie, circa castra, circa urbem fuerat certamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium fratris filium et quattuor centuriones manipulumque hastatorum armillis aureisque coronis donavit: Nautium propter expeditionem, qua
 4 magni agminis modo terruerat hostes; iuvenem Papirium propter navatam cum equitatu et in proelio operam et nocte, quia fugam infestam Samnitibus ab Aquilonia clam
 5 egressis fecit; centuriones militesque, quia primi portam murumque Aquiloniae ceperant. equites omnes ob insignem multis locis operam corniculis armillisque argenteis
 6 donat. consilium inde habitum, cum iam tempus esset deducendi ab Samnio exercitus aut utriusque aut certe alterius. optimum visum, quo magis fractae res Samnitium
 7 essent, eo pertinacius et infestius agere cetera et persequi, ut perdomitum Samnium insequentibus consulibus
 8 tradi posset. quando iam nullus esset hostium exercitus, qui signis conlatis dimicaturus videretur, unum superesse belli genus, urbium oppugnationes, quarum per excidia militem locupletare praeda et hostem pro aris ac focus
 9 dimicantem conficere possent. itaque litteris missis ad senatum populumque Romanum de rebus ab se gestis

diversi, Papirius ad Saepinum, Carvilius ad Veliam oppugnandam, legiones ducunt.

XXXXV. Litterae consulum ingenti laetitia et in curia 1
 et in contione auditae, et quadridui supplicatione publicum 2
 gaudium privatis studiis celebratum est. nec populo Ro- 2
 mano magna solum, sed peropportuna etiam ea victoria
 fuit, quia per idem forte tempus rebellasse Etruscos ad- 3
 latum est. subibat cogitatio animum, quonam modo to- 3
 lerabilis futura Etruria fuisset, si quid in Samnio adversi
 evenisset, quae coniuratione Samnitium erecta, quoniam
 ambo consules omnisque Romana vis aversa in Samnium
 esset, occupationem populi Romani pro occasione rebel- 4
 landi habuisset. legationes sociorum a M. Atilio prae- 4
 tore in senatum introductae querebantur, utri ac vastari
 agros a finitimis Etruscis, quod desciscere a populo Ro- 5
 mano nollent, obtestabanturque patres conscriptos, ut se 5
 a vi atque iniuria communium hostium tutarentur. respon-
 sum legatis, curae senatui futurum, ne socios fidei suae
 paeniteret: Etruscorum prope diem eandem fortunam quam
 Samnitium fore. segnius tamen, quod ad Etruriam adti- 6
 nebat, acta res esset, ni Faliscos quoque, qui per multos
 annos in amicitia fuerant, adlatum foret arma Etruscis
 iunxisse. huius propinquitas populi acuit curam patribus, 7
 ut fetiales mittendos ad res repetendas censerent. quibus
 non redditis ex auctoritate patrum iussu populi bellum
 Faliscis indictum est iussique consules sortiri, uter ex 8
 Samnio in Etruriam cum exercitu transiret. iam Carvilius
 Veliam et Palumbinum et Herculaneum ex Samnitibus
 ceperat, Veliam intra paucos dies, Palumbinum eodem 9
 quo ad muros accessit. ad Herculaneum etiam signis con- 10
 latis ancipiti proelio et cum maiore sua quam hostium
 iactura dimicavit. castris deinde positis moenibus hostem
 inclusit. oppugnatum oppidum captumque. in his tribus 11
 urbibus capta aut caesa ad decem milia hominum, ita ut
 parvo admodum plures caperentur. sortientibus provin-
 cias consulibus Etruria Carvilio evenit secundum vota
 militum, qui vim frigoris iam in Samnio non patiebantur.
 Papirio ad Saepinum maior vis hostium restitit. saepe in 12
 acie, saepe in agmine, saepe circa ipsam urbem adversus

eruptiones hostium pugnatum. nec obsidio, sed bellum
 ex aequo erat: non enim muris magis se Samnites quam
 13 armis ac viris moenia tutabantur. tandem pugnando in
 obsidionem iustam coegit hostes obsidendoque vi atque
 14 operibus urbem expugnavit. itaque ab ira plus caedis
 editum capta urbe: septem milia quadringenti caesi, capta
 minus tria milia hominum. praeda, quae plurima fuit
 congestis Samnitium rebus in urbes paucas, militi con-
 cessa est.

1 XXXXVI. Nives iam omnia oppleverant nec durari
 extra tecta poterat: itaque consul exercitum de Samnio
 2 deduxit. venienti Romam triumphus omnium consensu
 est delatus. triumphavit in magistratu insigni, ut illorum
 3 temporum habitus erat, triumpho. pedites equitesque in-
 signes donis transiere ac transvecti sunt; multae civicae
 4 coronae vallaresque ac murales conspectae. inspectata
 spolia Samnitium et decore ac pulchritudine paternis spo-
 liis, quae nota frequenti publicorum ornatu locorum erant,
 comparabantur; nobiles aliquot captivi clari suis patrum-
 5 que factis ducti; aeris gravis travecta viciens centum mi-
 lia et quingenta triginta tria milia — id aes redactum ex
 captivis dicebatur —, argenti quod captum ex urbibus
 erat, pondo mille octingenta triginta. omne aes argen-
 tumque in aerarium conditum, militibus nihil datum ex
 6 praeda est. auctaque ea invidia est ad plebem, quod tri-
 butum etiam in stipendium militum conlatum est, cum, si
 spreta gloria fuisset captivae pecuniae in aerarium inlatae,
 et militi tum dari ex praeda et stipendium militare praes-
 7 tari potuisset. aedem Quirini dedicavit; quam in ipsa
 dimicatione votam apud neminem veterem auctorem in-
 venio, neque herecule tam exiguo tempore perficere potuis-
 set. ab dictatore patre votam filius consul dedicavit exor-
 8 navitque hostium spoliis, quorum tanta multitudo fuit, ut
 non templum tantum forumque iis ornaretur, sed sociis
 etiam colonisque finitumis ad templorum locorumque
 9 publicorum ornatum dividerentur. ab triumpho exercitum
 in agrum Vescinum, quia regio ea infesta ab Samnitibus
 erat, hibernatum duxit.

10 Inter haec Carvilius consul in Etruria Troilum primum

oppugnare adortus quadringentos septuaginta ditissimos, pecunia grandi pactos, ut abire inde liceret, dimisit, ce- 11
 teram multitudinem oppidumque ipsum vi cepit. inde
 quinque castella locis sita munitis expugnavit. caesa ibi 12
 hostium duo milia quadringenti, minus duo milia capti.
 et Faliscis pacem petentibus annuas indutias dedit pactus
 centum milia gravis aeris et stipendium eius anni militi-
 bus: his rebus actis ad triumphum decessit, ut minus cla- 13
 rum de Samnitibus quam collegae triumphus fuerat, ita
 cumulo Etrusci belli aequatum. aeris gravis tulit in ae- 14
 rarium trecenta octoginta milia; reliquo aere aedem For-
 tis Fortunae de manubiis faciendam locavit prope aedem
 eius deae ab rege Servio Tullio dedicatam: et militibus 15
 ex praeda centenos binos asses et alterum tantum centu-
 rionibus atque equitibus malignitate collegae gratius ac-
 cipientibus munus divisit. favor consulis tutatus ad po- 16
 pulum est L. Postumium, legatum eius, qui dicta die a
 M. Scantio tribuno plebis fugerat in legatione, ut fama
 ferebat, populi iudicium; iactarique magis quam peragi
 accusatio eius poterat.

XXXXVII. Exacto iam anno novi tribuni plebis ma- 1
 gistratum inierant, hisque ipsis, quia vitio creati erant,
 quinque post dies alii suffecti. lustrum conditum eo anno 2
 est a P. Cornelio Arvina, C. Marcio Rutilo censoribus:
 censa capitum milia ducenta sexaginta duo trecenta vi-
 ginti unum. censores vicesimi sexti a primis censoribus,
 lustrum undevicesimum fuit.

Eodem anno coronati primum ob res bello bene gestas 3
 ludos Romanos spectarunt, palmarumque tum primum trans-
 lato e Graecia more victoribus datae. eodem anno ab 4
 aedilibus curulibus, qui eos ludos fecerunt, damnatis ali-
 quot pecuariis via a Martis silice ad Bovillas perstrata est.

Comitia consularia L. Papirius habuit: creavit con- 5
 sules Q. Fabium Maximi f. Gurgitem et D. Iunium Brum-
 tum Scaevam; ipse Papirius praetor factus.

Multis rebus laetus annus vix ad solacium unius mali, 6
 pestilentiae urentis simul urbem atque agros, suffecit,
 portentoque iam similis clades erat: et libri aditi, quinam
 finis aut quod remedium eius mali ab diis daretur. in- 7

ventum in libris, Aesculapium ab Epidauro Romam arcessendum. neque eo anno, quia bello occupati consules erant, quicquam de ea re actum, praeterquam quod unum diem Aesculapio supplicatio habita est.

PERIOCHA LIBRI XI.

Cum Fabius Gurges consul male adversus Samnites pugnasset et senatus de removendo eo ab exercitu ageret, Fabius Maximus pater deprecatus hanc filii ignominiam eo maxime senatum movit, quod iturum se filio legatum pollicitus est, idque praestitit. eius consiliis et opera filius consul adiutus caesis Samnitibus triumphavit, C. Pontium imperatorem Samnitium, ductum in triumpho, securi percussit. cum pestilentia civitas laboraret, missi legati, ut Aesculapii signum Romam ab Epidauro transferrent, anguem, qui se in navem eorum contulerat, in quo ipsum numen esse constabat, deportaverunt; eoque in insulam Tiberis egresso eodem loco aedes Aesculapio constituta est. L. Postumius consularis, quoniam, cum exercitui praecisset, opera militum in agro suo usus erat, damnatus est. pacem petentibus Samnitibus foedus quarto renovatum est. Curius Dentatus consul Samnitibus caesis et Sabinis, qui rebellaverant, victis et in deditionem acceptis bis in eodem magistratu triumphavit. coloniae deductae sunt Castrum, Sena, Hadria. triumviri capitales tunc primum creati sunt. censu acto lustrum conditum est: censa sunt civium capita ducenta septuaginta duo milia. plebs propter aes alienum post graves et longas seditiones ad ultimum secessit in Ianiculum, unde a Q. Hortensio dictatore deducta est; isque in ipso magistratu decessit. res praeterea contra Vulsinienses gestas continet, item adversus Lucanos, contra quos auxilium Thurinis ferre placuerat.

PERIOCHA LIBRI XII.

Cum legati Romanorum a Gallis Senonibus interfecti essent, bello ob id Gallis indieto, L. Caecilius praetor ab eis cum legionibus caesus est. cum a Tarentinis classis Romana direpta esset, duumviro, qui praecerat classi, occiso, legati ad eos a senatu ut de his iniuriis quererentur missi pulsati sunt. ob id bellum eis indictum est. Samnites defecerunt. adversus eos et Lucanos et Brittos et Etruscos aliquot proeliis a compluribus ducibus bene pugnatum est. Pyrrhus Epirotarum rex, ut auxilium Tarentinis ferret, in Italiam venit. cum in praesidium Reginorum legio Campana cum praefecto Decio Vibellio missa esset, occisis Reginis Regium occupavit.

PERIOCHA LIBRI XIII.

Valerius Laevinus consul parum prospere adversus Pyrrhum pugnavit, elephantorum maxime inusitata facie territis militibus. post id proelium cum corpora Romanorum, qui in acie ceciderant, Pyrrhus inspiceret, omnia versa in hostem invenit, populabundusque ad urbem Romanam processit. C. Fabricius missus ad eum a senatu, ut de redimendis captivis ageret, frustra ut patriam desereret a rege temptatus est. captivi sine pretio remissi sunt. Cineas legatus a Pyrrho ad senatum missus petiit, ut componendae pacis causa rex in urbem reciperetur. de qua re cum ad frequentiore senatum referri placuisset, Appius Claudius, qui propter validitudinem oculorum iam diu consiliis publicis se abstinuerat, venit in curiam et sententia sua tenuit, ut id Pyrrho negaretur. Cn. Domitius censor primus ex plebe lustrum condidit: censa sunt civium capita ducenta octoginta septem milia ducenta viginti duo. iterum adversus Pyrrhum dubio eventu pugnatum est. cum Carthaginensibus quarto foedus renovatum est. cum C. Fabricio consuli is, qui ad eum a Pyrrho transfugerat, polliceretur, venenum se regi daturum, cum indicio ad regem remissus est. res praeterea contra Lucanos et Bruttios, Samnites et Etruseos prospere gestas continet.

PERIOCHA LIBRI XIII.

Pyrrhus in Siciliam traiecit. cum inter alia prodigia fulmine deiectum esset in Capitolio Iovis signum, caput eius per haruspices inventum est. Curius Dentatus cum dilectum haberet, eius, qui citatus non responderat, bona primus vendidit, item Pyrrhum ex Sicilia in Italiam reversum vicit et Italia expulit. Fabricius censor P. Cornelium Rufinum consularem senatu movit, quod is decem argenti pondo facti haberet. lustro a censoribus condito censa sunt capita civium ducenta septuaginta unum milia ducenta triginta quattuor. cum Ptolemaeo Aegypti rege societas iuncta est. Sextilia virgo Vestalis damnata incesti viva defossa est. coloniae deductae sunt Posidonia et Cosa. Carthaginensium classis auxilio Tarentinis venit, quo facto ab his foedus violatum est. res praeterea contra Lucanos et Bruttios et Samnites feliciter gestas et Pyrrhi regis mortem continet.

PERIOCHA LIBRI XV.

Victis Tarentinis pax et libertas data est. legio Campana, quae Regium occupaverat, obsessa deditione facta securi per-

cussa est. cum legatos Apolloniatum ad senatum missos quidam iuvenes pulsassent, dediti sunt Apolloniatibus. Picentibus victis pax data est. coloniae deductae Ariminum in Piceno, Beneventum in Samnio. tunc primum populus Romanus argento uti coepit. Umbri et Sallentini victi in deditionem accepti sunt. quaestorum numerus ampliatus est, ut essent octo.

PERIOCHA LIBRI XVI.

Origo Carthaginiensium et primordia urbis eorum referuntur; contra quos et Hieronem regem Syracusanorum auxilium Mamertinis ferendum senatus censuit, cum de ea re inter suadentes, ut id fieret, dissuadentesque contentio fuisset; transgressisque tunc primum mare equitibus Romanis adversus Hieronem saepius bene pugnatum. petenti pax data est. lustrum a censoribus conditum: censa sunt civium capita trecenta octoginta duo milia ducenta triginta quattuor. Decimus Iunius Brutus munus gladiatorum in honorem defuncti patris primus edidit. colonia Aesernia deducta est. res praeterea contra Poenos et Vulsinios prospere gestas continet.

PERIOCHA LIBRI XVII.

Cn. Cornelius consul a classe Punica circumventus et per fraudem, velut in conloquium evocatus, captus est. C. Duillius consul adversus classem Poenorum prospere pugnavit primusque omnium Romanorum ducum navalis victoriae duxit triumphum, ob quam causam ei perpetuus quoque honos habitus est, ut revertenti a cena tibicine caute funale praeferretur. L. Cornelius consul in Sardinia et Corsica contra Sardos et Corsos et Hannonem Poenorum ducem feliciter pugnavit. Atilius Calatinus consul cum in locum a Poenis circumsessum temere exercitum duxisset, M. Calpurni tribuni militum virtute et opera evasit, qui cum trecentis militibus eruptione facta hostes in se converterat. Hannibal dux Poenorum victa classe, cui praefuerat, a militibus suis in crucem sublatus est. Atilius Regulus consul victis navali proelio Poenis in Africam traiecit.

PERIOCHA LIBRI XVIII.

Atilius Regulus in Africa serpentem portentosae magnitudinis cum magna clade militum occidit, et cum aliquot proeliis bene adversus Carthaginienses pugnasset successorque ei a senatu prospere bellum gerenti non mitteretur, id ipsum per litteras ad

senatum missas questus est, in quibus inter causas petendi successoris, quod agellus eius a mercennariis desertus esset. quaerente deinde fortuna, ut magnum utriusque casus exemplum in Regulo proderetur, accessit a Carthaginiensibus Xanhippo Lacedaemoniorum duce victus proelio et captus est. res deinde a ducibus Romanis omnibus terra marique prospere gestas deformaverunt naufragia classium. Tib. Coruncanius primus ex plebe pontifex maximus creatus est. P. Sempronius Sophus, [M.] Valerius Maximus censores cum senatum legerent, sedecim senatu moverunt; lustrum condiderunt, quo censa sunt civium capita ducenta nonaginta septem milia septingenta nonaginta septem. Regulus missus a Carthaginiensibus ad senatum, ut de pace et, si eam non posset impetrare, de commutandis captivis ageret, set iure iurando adstrictus, rediturum se Carthaginem, si commutari captivos non placuisset, utrumque negandi auctor senatui fuit et, cum fide custodita reversus esset, supplicio a Carthaginiensibus de eo sumpto perit.

PERIOCHA LIBRI XVIII.

Caecilius Metellus rebus adversus Poenos prospere gestis speciosum egit triumphum tredecim ducibus hostium et centum viginti elephantis in eo ductis. Claudius Pulcher consul contra auspicia profectus — iussit mergi pullos, qui cibari nolebant — infeliciter adversus Carthaginienses classe pugnavit, et revocatus a senatu iussusque dictatorem dicere Claudium Gliciam dixit, sortis ultimae hominem, qui coactus abdicare se magistratu postea ludos praetextatus spectavit. A. Atilius Calatinus primus dictator extra Italiam exercitum duxit. commutatio captivorum cum Poenis facta est. coloniae deductae sunt Fregenae, in agro Sallentino Brundisium. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita ducenta quadraginta unum milia ducenta duodecim. Claudia, soror P. Claudii, qui contemptis auspiciis male pugnauerat, a ludis revertens cum turba premeretur, dixit 'utinam frater meus viveret! iterum classem duceret.' ob eam causam multa ei dicta est. duo praetores tunc primum creati sunt. Caecilius Metellus pontifex maximus A. Postunium consulem, quoniam idem et flamen Martialis erat, cum is ad bellum gerendum proficisci vellet, in urbe tenuit nec passus est a sacris recedere. rebus adversus Poenos a pluribus ducibus prospere gestis summam victoriae C. Lutatius consul victa ad Aegates insulas classe Poenorum imposuit. petentibus Carthaginiensibus pax data est. cum templum Vestae arderet, Caecilius Metellus pontifex maximus ex incendio sacra rapuit. duae tribus adiectae sunt, Velina et Quirina.

PERIOCHA LIBRI XX.

Falisci cum rebellassent, sexto die perdomiti in deditionem venerunt. Spoletium colonia deducta est. adversus Ligures tunc primum exercitus promotus est. Sardi et Corsi cum rebellassent, subacti sunt. Tuccia virgo Vestalis incesti damnata est. bellum Illyriis propter unum ex legatis, qui ad eos missi erant, occisum indictum est, subactique in deditionem venerunt. praetorum numerus ampliatus est, ut essent quattuor. Galli Transalpini, qui in Italiam intruperant, caesi sunt. eo bello populum Romanum sui Latiniq̄ue nominis trecenta milia armatorum habuisse dicit. exercitibus Romanis tunc primum trans Padum ductis Galli Insubres aliquot proeliis fusi in deditionem venerunt. M. Claudius Marcellus consul occiso Gallorum Insubrium duce Virdomaro opima spolia retulit. Histri subacti sunt. item Illyrii cum rebellassent, domiti in deditionem venerunt. lustrum a censoribus bis conditum est: primo lustro censa sunt civium capita ducenta septuaginta milia ducenta tredecim *** libertini in quattuor tribus redacti sunt, cum antea dispersi per omnes fuissent, Esquilinam, Palatinam, Suburanam, Collinam. [C. Flaminius censor viam Flaminiam] muniit et circum Flaminium extruxit. coloniae deductae in agro [de] Gallis capto, Placentia et Cremona.]

7751

Livy
Ab urbe condita libri; ed. Hertz.
Vol. I.

L.L
L7888H

University of Toronto
Library

DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET

Acme Library Card Pocket
Under Pat. "Ref. Index File"
Made by LIBRARY BUREAU

